19 keer Brussel
19 fois Bruxelles
19 times Brussels

Brusselse Thema's
Thèmes Bruxellois
Brussels Themes

7

Els Witte en Ann Mares (red.)

19 keer Brussel

19 fois Bruxelles
19 times Brussels

Brusselse Thema's
Thèmes Bruxellois
Brussels Themes

7

VUBPRESS

met de steun van de FWO-Wetenschappelijke Onderzoeksgemeenschap
avec l'appui du Réseau de Recherche Scientifique du FWO
with support of the Scientific Research Network of the FWO

Omslagontwerp: Danny Somers
Boekverzorging: Boudewijn Bardyn

© 2001 VUBPRESS
Waversesteenweg 1077, 1160 Brussel
Fax: ++ 32 2 629 26 94
ISBN 90 5487 292 6 NUGI 641
D / 2001 / 1885 / 006

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inhoudstafel
Table des matières
Content

Een nieuwe fase in het onderzoek naar Brussel en andere meertalige (hoofd)steden: de totstandkoming van een wetenschappelijke onderzoeksgemeenschap *11*
Une nouvelle phase dans la recherche sur Bruxelles et d'autres villes (capitales) multilingues: la réalisation d'un Réseau de Recherche Scientifique *21*
New Developments in Research on Brussels and other Multilingual (Capital) Cities: the Creation of a Scientific Research Network *31*
Els Witte

Taalsociologische en sociolinguïstische aspecten *41*
Aspects socio-linguistiques | Socio-linguistic aspects

Over Brusselse Vlamingen en het Nederlands in Brussel *43*
A propos des Bruxellois flamands et du néerlandais à Bruxelles *82*
Flemish residents and the Dutch language in Brussels *83*
Rudi Janssens

A propos du sens de l'expression 'parler bruxellois' *85*
Over de betekenis van de uitdrukking 'Brussels spreken' *101*
On the meaning of the expression 'to speak *Brussels*' *102*
Sera De Vriendt

Ethnic composition and language distribution in social networks of immigrant speakers. Moroccans second generation in Brussels..... *103*
Etnische samenstelling en taalverspreiding in sociale netwerken van de tweede generatie Marokkaanse immigranten in Brussel *133*
Composition ethnique et distribution des langues dans des réseaux sociaux des immigrés marocains la deuxième génération à Bruxelles *133*
Jalal Hassani

De taalverhoudingen binnen een Brussels netwerk van Duitse EU-ambtenaren: wat met het Nederlands? *135*
Les proportions linguistiques dans un réseau social de fonctionnaires européens allemands à Bruxelles: qu'en est-il du néerlandais? lequel du néerlandais? *155*
Language Proportions within a Network of German EU-Officials in Brussels: What About Dutch? *156*
Ann-Sophie D'hondt

Taal en politiek | Langue et politique | Language and politics ... *157*

Begin van het einde van de nationale partijen. Onderzoek naar de Vlaamse Beweging(en) en de Vlaamse politieke partijen in Brussel: de Rode Leeuwen *159*
The beginning of the end of the national parties: Research on the Flemish Movement(s) and the Flemish political parties in Brussels: the 'Rode Leeuwen' (Red Lions) *185*
Début de la fin des partis nationaux. Recherche sur le(s) Mouvement(s) Flamand(s) et les partis politiques Flamands à Bruxelles: les 'Rode Leeuwen' (Lions Rouges). *185*
Ann Mares

Flamingant want socialist: Hendrik Fayat (28 juni 1908-21 september 1997) *187*
A 'flamingant' because he was a socialist: Hendrik Fayat (28 June 1908 – 21 September 1997) *202*
Flamingant car socialiste: Hendrik Fayat (28 juin 1908 - 21 septembre 1997) *203*
Harry Van Velthoven

La genèse des symboles de la communauté française et l'affirmation d'une identité francophone à Bruxelles (1972 - 1975) ... *205*
De oorsprong van de symbolen van de Franse gemeenschap en de bevestiging van een francofone identiteit in Brussel (1972-1975) *245*
The origins of the symbols of the 'Communauté Française and the consolidation of a Francophone identity *247*
Jan Fransen

La Coopération à Bruxelles: La Dimension Fédérale-Régionale *249*
Samenwerking in Brussel: De federaal-regionale dimensie *278*
Co-operation In Brussels: The Federal-Regional Dimension *279*
Johanne Poirier

Tien jaar persberichtgeving over de faciliteitenproblematiek in de Brusselse Rand. Een inhoudsanalystisch onderzoek *281*
Dix années de journalisme écrit sur les facilités dan 'Le Rand' *334*
Ten years of written journalisme on the facilities in the Brussels periphery. A content analysis *335*
Leen Depré

Language policy in Brussels: balancing between linguistic freedom and official bilingualism. An introduction *337*
Politique linguistique à Bruxelles: entre liberté linguistique et bilinguisme officiel *355*
Taalpolitiek in Brussel: evenwichtsoefeningen tussen taalvrijheid en officiële tweetaligheid *356*
Anja Detant

Taal en onderwijs | Langue et enseignement *357*
Language and education

Taalvaardigheid en attitudes van Nederlandstalige en Franstalige leerlingen in het Nederlandstalige secundair onderwijs in Brussel ... *359*
Attitudes des élèves néerlandophones et francophones dans l'enseignement secondaire à Bruxelles..... *373*
Language Proficiency and attitudes of Dutch and French-speaking Pupils in Dutch-language Secondary Schools in Brussels *374*
Deborah de Bleyser, Alex Housen, Laurence Mettewie, Michel Pierrard

Taalpolitiek en multiculturalisme in het Brussels Nederlandstalig onderwijs *375*
Politique de la langue et multiculturalisme dans l'enseignement néerlandophone à Bruxelles *418*
Language policy and multiculturalism in Dutch-speaking education in Brussels *420*
Helder De Schutter

Meertalig (speerpunt)onderwijs te Brussel. Een scenario *423*
Vers un enseignement de pointe à Bruxelles *431*
Towards spearhead education in Brussels *431*
Piet Van de Craen

De verwerving van de Nederlandse schrijftaal door meertalige kinderen van het Spaanse Foyerproject *433*

L'apprentissage du néerlandais écrit par les enfants plurilingues du Projet espagnol 'Foyer' *445*
Writing proficiency of the Dutch language by plurilingual children from the Spanish Foyer project *445*
Piet Van de Craen en Barbara De Groot

Taal en gezondheidszorg | Langue et soins médicaux *447*
Language and health policy

De ziekenhuizen, de taalwetgeving en het Brussels Hoofdstedelijk Gewest: vergelijking van het aanbod met de behoeften van Nederlandstalige huisartsen en hun patiënten *449*
Hospitals, language laws and the Brussels-Capital Region: the hospital network and the demand from Dutch-speaking general practitioners and their patients *491*
Les hôpitaux, la législation linguistique et Bruxelles-Capitale: entre l'offre du réseau hospitalier et la demande des généralistes néerlandophones et de leurs patients *493*
Myriam Verkouter

Sociale, geografische en demografische aspecten *495*
Aspects sociaux, géographiques et démographiques
Social, geographic and demographic aspects

An Essay on the History of the Internationalisation and Representation of Brussels, 1800-2000 ..... *497*
Contribution à l'histoire de l'Internationalisation et de la représentation de Bruxelles, 1800-2000 ..... *515*
Bijdrage tot de geschiedenis van de internationalisering en vertegenwoordiging van Brussel, 1800-2000 ..... *515*
Peter Scholliers

99 keer Brussel: een woontypologie *517*
99 fois Bruxelles: une typologie résidentielle *522*
99 times Brussels: a typology of the residential environment *522*
Stefan De Corte en Walter De Lannoy

Kroniek | Chronique | Chronicle *523*

Le statut de Bruxelles *525*
Philippe De Bruycker

Nieuwe bijdragen van de CRISP over Brussel *527*
Els Witte

7th Conference of the International Academy of Linguistic Law.
'Language of the People, Language of the State' *531*
Rudi Janssens

Autonomie, solidarité et coopération. Quelques enjeux du
fédéralisme belge au XXIè siècle *533*
Michèle Taymans

Leden van de Wetenschappelijke Onderzoeksgemeenschap
publiceren elders *536*
Hugo Baetens Beardsmore

Plurilingual Hubs in the New Millennium *537*
Hugo Baetens Beardsmore

De auteurs | Les auteurs | The authors *539*

Els Witte

Een nieuwe fase in het onderzoek naar Brussel en andere meertalige (hoofd)steden: de totstandkoming van een wetenschappelijke onderzoeksgemeenschap

Van bij het ontstaan van het Centrum voor de Interdisciplinaire Studie van Brussel lag het in de bedoeling om het studieterrein niet alleen via verschillende disciplines te benaderen, maar ook interuniversitaire samenwerking over de taalgrenzen heen te stimuleren en comparatieve studies met onderzoekers uit andere meertalige (hoofd)steden te realiseren. Ik moet hier niet opnieuw het overzicht geven van deze vruchtbare wetenschappelijke samenwerking tussen de onderzoekers van de Belgische gemeenschappen, noch van de internationale contacten die in het verleden gelegd werden. Ik deed dat uitvoerig in het gelegenheidsnummer dat naar aanleiding van het twintigjarig bestaan van het "Centrum Brussel" totstandkwam.[1] De sociaal-economische evoluties van de laatste decennia, die Brussel deden uitgroeien tot een meertalige, multiculturele, Europees en internationaal georiënteerde stad, maken de case buitengewoon interessant voor vergelijkend onderzoek, temeer omdat er ondertussen ook op politiek vlak in deze "divided city" een pacificerend model in de praktijk werd gebracht. Het project dat in 1998 uit de samenwerking van het Centrum met een Israëlisch-Palestijns onderzoeksteam voortvloeide, was heel representatief voor de relevantie van dergelijke vergelijkende research.

In 1998 zette het Centrum een tweede belangrijke stap in de uitbreiding van zijn wetenschappelijke politiek. Het nam het initiatief om de verschillende aspecten van het Brusselse model in een uitvoerige maar ook kritische synthese bijeen te brengen en het model tevens in een comparatief perspectief te plaatsen. Juristen formuleerden ook voorstellen om het model te verbeteren. Brede samenwerkingsverbanden tussen disciplines, universiteiten en wetenschappelijke instellingen werden opgezet en de resultaten van het succesvolle colloquium mondden uit in Acta die ondertussen een basiswerk zijn geworden. Dit onderzoek verder uitwerken en de problematiek in de toekomst systematisch opvolgen, was de wens van vele betrokkenen bij het project, en niet in het minst van de leden van het "Centrum Brussel" zelf.

Een wetenschappelijke onderzoeksgemeenschap

Het Centrum diende in 1999 dan ook een aanvraag in bij het Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek-Vlaanderen om een Wetenschappelijke Onderzoeksgemeenschap op te richten rond de problematiek van Brussel en andere meertalige (hoofd)steden. De talrijke relaties met de andere Belgische universiteiten en deze die in het verleden met vorsers uit Zwitserland en Canada waren uitgebouwd, dienden als basis voor deze aanvraag. De formule van de Wetenschappelijke Onderzoeksgemeenschappen (WOG) werd een vijftal jaar geleden door het FWO-Vlaanderen gecreëerd met de bedoeling de samenwerking tussen Belgische onderzoekseenheden te bevorderen en het internationale karakter van de Vlaamse eenheden te versterken. Een Vlaamse onderzoekseenheid treedt op als kerngroep, terwijl een jaarlijks ter beschikking gesteld werkingskrediet het inrichten van onderzoekscoördinatievergaderingen, gastcolleges, symposia en colloquia, het uitwisselen van vorsers en de publicatie van de onderzoeksresultaten mogelijk moet maken.

Het project dat het Centrum voorstelde werd gehonoreerd. Met betrekking tot het onderzoek naar Brussel in een comparatief perspectief zal de ingeslagen weg dus in de toekomst systematischer dan voorheen verder gezet kunnen worden. Zonder de ontwikkelingslijnen uit het oog te verliezen, zullen de recente evoluties op de voet gevolgd kunnen worden en zal het Brusselse precaire model met zijn ingewikkelde evenwichten getoetst kunnen worden aan andere, soortgelijke modellen. De internationalisering van het onderzoek krijgt op deze wijze een serieuze kans tot ontplooiing.

Inmiddels is de WOG "Onderzoek naar Brussel en andere meertalige (hoofd)steden" al meer dan een jaar aan het werk. Het lag voor de hand dat het "Centrum Brussel" de kerngroep zou vormen. Het groepeert immers het onderzoek naar de sociolinguïstische, maatschappelijk-politieke en sociaal-culturele aspecten. Het demografisch-geografische deel wordt onderzocht door het Geografisch Instituut van de VUB, onder leiding van professor W. Delannoy. Voor de politiek-juridische aspecten wordt een beroep gedaan op de deskundigheid van het Instituut voor Constitutioneel Recht van de Katholieke Universiteit Leuven, onder leiding van professor A. Alen, op het Centre de Droit Public van de ULB, met professor Ph. De Bruycker als spilfiguur, en op het Centre de Droit de la Culture van de Facultés Universitaires Saint-Louis, onder leiding van professor H. Dumont. De Zwitserse hoogleraar G. Lüdi en de Canadese sociolinguïste M. Heller zijn dan weer van groot belang voor het comparatieve linguïstische onderzoek. De vorming van de WOG staat uiteraard de samenwerking met andere onderzoekseenheden niet in de weg, zeker niet met diegenen waarmee we in het verleden al vruchtbare contacten opbouwden. Ik denk daarbij in het bijzonder aan de relaties met de CRISP en met de Katholieke Universiteit Brussel. Het tegendeel zal veeleer waar zijn:

dankzij de WOG-contacten zullen we de wetenschappelijke betrekkingen kunnen multipliceren.

Tijdens de afgelopen periode legde de WOG al heel wat bedrijvigheid aan de dag. Zo namen leden van de onderzoeksgemeenschap deel aan de organisatie en de invulling van het door het Brussels Hoofdstedelijk Gewest georganiseerde colloquium over autonomie en samenwerking in het federale België, waarin Brussel prominent aanwezig was. Eén van deze bijdragen over Brussel wordt trouwens in *Brusselse Thema's 7* opgenomen.[2] Met de buitenlandse medewerkers van de WOG werden ondertussen seminaries opgezet, evenals met de onderzoeksgroep onder leiding van collega M. Swyngedouw van de KUB. Twee gastcolleges werden georganiseerd: de Amsterdamse socioloog, A. De Swaan, kwam zijn werk over een wereldtaalsysteem toelichten en M. Heller sprak over haar sociolinguïstische research met betrekking tot het meertalige Montréal. De WOG nam ook deel aan het internationale colloquium "Plurilingual hubs in the new millenium" dat in januari 2001 in Hong Kong plaatshad. H. Baetens Beardsmore, G. Lüdi en ikzelf waren er *keynote speakers*, terwijl R. Janssens en A. Housen er eveneens bijdragen toe leverden. Verschillende coördinatievergaderingen hadden ondertussen plaats met het oog op de voorbereiding van het door de WOG eind 2002 te organiseren colloquium over de plaats en de werking van de negentien gemeenten in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Zonder een degelijke kennis van de wijze waarop de gemeentelijke "onderbouw" in elkaar zit en zich tot de "hogere" overheden verhoudt, kan immers moeilijk een diepgaande analyse van het Brusselse model gemaakt worden. Het concrete voorstel bestaat erin de probleemstelling via vijf toegangswegen te benaderen: een onderzoek naar de historisch-politieke aspecten van het verschijnsel van de negentien gemeenten; een analyse van de gediversifieerde profielen van deze gemeenten op de diverse terreinen van het maatschappelijk leven; een analyse van de gemeentelijke samenwerkingsverbanden; een studie van de relatie van de gemeenten met de gemeenschappen en tot slot ook van de verhouding met het gewest. Dit onderzoek vereist uiteraard multidisciplinaire samenwerking. De WOG zorgt hiervoor, evenals voor de vergelijkende studie met andere hoofdsteden.

Brusselse Thema's, het tijdschrift van het "Centrum Brussel", ondergaat in het kader van de WOG eveneens een aantal wijzigingen. Het wordt voortaan het publicatieforum van de onderzoeksgemeenschap. In het verleden werd al evenmin uitsluitend in het Nederlands gepubliceerd. Voortaan zal dat echter meer systematisch gebeuren. Het aandeel van de Frans- en Engelstalige artikelen zal opgedreven worden, wat trouwens in dit nummer reeds duidelijk te zien is. Elk artikel wordt voorafgegaan door een samenvatting in de twee andere talen. Vanaf dit nummer wordt er ook een rubriek ingelast waarin verslag wordt uitgebracht van de activiteiten (symposia, colloquia en publicaties) die direct bij de WOG aansluiten of er

emanaties van zijn. De aangemaakte website houdt de stand van deze activiteiten en van de gepubliceerde studies bij. Op deze wijze hopen we de WOG de nodige internationale bekendheid te verschaffen.

Brusselse Thema's 7

Het zevende nummer in de reeks *Brusselse Thema's*, die zoals bekend, voorafgegaan werd door de dertien nummers van *Taal en Sociale Integratie*, vertoont de vormelijke vernieuwingen waarvan zo-even sprake was. Behalve inzake de invulling van de Kroniek, ligt dit nummer voor het overige nog volledig in het verlengde van de vorige nummers. Het is immers nog te vroeg om nu reeds typische WOG-bijdragen te kunnen presenteren. Desalniettemin is het een uitgebreid nummer geworden dat ook nu weer de eerste deelresultaten van grootschaliger lopende projecten opneemt. Voor de indeling in rubrieken konden we ons laten leiden door de bestaande rubriceringen. Meerdere bijdragen horen thuis in het taalsociologisch en sociolinguïstisch gedeelte. "Taal en Politiek" is ook nu weer goed gestoffeerd: de rubriek omvat niet minder dan zes bijdragen. De wisselwerking tussen taal en onderwijs – een terrein dat traditiegetrouw veel aandacht krijgt – staat in vier bijdragen centraal. Ditmaal is er ook een uitvoerig artikel over de taalaspecten van de ziekenzorg. Twee artikelen in de sociaal-geografische en demografische sfeer, sluiten de bundel af. In de Kroniek wordt verslag uitgebracht over de publicatie "Het statuut van Brussel-Bruxelles et son statut", over de wijze waarop de CRISP de institutionele problematiek volgt en over de colloquia waaraan in het kader van de WOG werd deelgenomen.

Reeds in het vorige nummer had ik het over het belangrijke project dat door socioloog R. Janssens in het Centrum wordt uitgevoerd en dat de hedendaagse taalverhouding, de taalverschuivingen en de taalidentiteit in Brussel tot onderwerp heeft. Het multiculturele karakter dat zich van de stad heeft meester gemaakt, maakt dat de taalscène niet langer gereduceerd kan worden tot het contact tussen Nederlands en Frans. Het hanteren van zeer verschillende talen resulteert integendeel in een bijzonder complexe situatie. De analyse van een uitgebreide representatieve steekproef is ondertussen afgerond en de resultaten zullen binnen afzienbare tijd gepubliceerd worden. In een volgende fase wordt een aantal specifieke doelgroepen, geselecteerd op taalgebruik en op culturele achtergrond, met elkaar vergeleken. Met de eerste deelstudie uit deze reeks opent *Brusselse Thema's 7*. R. Janssens schetst hierin het linguïstische profiel van de Vlaamse Brusselaars. Het Nederlands is nu meer dan de taal van de Brusselse Vlamingen. Een van de meest markante resultaten uit dit onderzoek laat namelijk zien dat een derde van de Brusselse bevolking beweert het Nederlands behoorlijk te beheersen. Het belang van deze taal

wordt tevens onderstreept door het groeiend gebruik van het Nederlands bij gemengde huwelijken en als onderwijstaal voor de kinderen uit taalgemengde en anderstalige gezinnen. R. Janssens concludeert zeer terecht dat we naar het Nederlands niet langer moeten kijken als naar de taal van de Vlaamse Brusselaars die haar belang enkel ontleent aan de omvang van de groep die haar als moedertaal hanteert, maar als naar een taal die in het Brusselse sociale, economische, culturele en politieke leven een belangrijke rol speelt. Als R. Janssens het over het Nederlands in Brussel heeft, dan gebruikt hij een term waarachter een zeer verscheiden linguïstische realiteit kan schuilgaan. Vooral bij Franstaligen doen er in dat verband nogal wat mythes de ronde. Dankzij filoloog S. De Vriendt zijn de lezers van de publicaties van het Centrum reeds meer dan eens geconfronteerd geweest met studies over het Vlaams-Brabantse dialect van Brussel. Ditmaal zet hij – in het Frans – een aantal verkeerde voorstellingen recht met betrekking tot het zogenaamde Marols en Bargoens en zet hij de typische kenmerken van het Vlaams-Brussels dialect op een rij.

Parallel met het onderzoek dat R. Janssens uitvoert, verrichten sociolinguïsten van de VUB kwalitatieve research naar het taalgebruik aan de hand van de netwerkanalyse. Deze methode gaat ervan uit dat individuen persoonlijke netwerken creëren die hen voorzien van een betekenisvol kader waarbinnen dagelijkse problemen worden opgelost. Het netwerkconcept maakt het mogelijk om zowel de sociale en situationele contexten waarbinnen het taalgebruik plaatsvindt, als het interactieve proces waardoor talen betekenisvol worden, te verklaren, zonder beperkt te worden door interculturele verschillen. Het aantal en de aard van de relaties worden vervolgens gecorreleerd aan linguïstische variabelen om op die manier normversterkend of –verzwakkend taalgebruik te kunnen verklaren. J. Hassani past deze methode toe op de tweede generatie Marokkaanse immigranten. Hij laat zijn bijdrage voorafgaan door een nuttige beschrijving van de methode zelf en van de internationale literatuur die recentelijk verscheen. Voor zijn eigen onderzoek onderzocht hij netwerken van Arabisch- en Berbersprekende Marokkanen, waarbij hij oog had voor de verschillen tussen mannen en vrouwen. De resultaten van zijn deelonderzoek sluiten aan bij zijn uitgangshypothese die ervan uitgaat dat de aard van het etnisch of multi-etnisch netwerk een duidelijke samenhang vertoont met het al dan niet behouden van de eigen taal en tevens met het gebruik van het Frans.

De studie van A.S. D'hondt presenteerden we eerder al: zij analyseert via deze microlinguïstische netwerkanalyses het taalgebruik bij vier subgroepen: autochtone Brusselaars, mediterrane allochtonen, Franstalige ouders die hun kinderen naar Nederlandstalige scholen sturen en Duitse Europese ambtenaren. Over de taalverhouding binnen deze laatste subgroep brengt ze in dit nummer verslag uit. Ze stelt vast dat in de helft van

de netwerken het Duits als moedertaal licht domineert, aangevuld met minstens vier andere taalcodes, waartoe ook het Nederlands behoort. In de andere helft van de gevallen is het Frans de hoofdtaal. Ook zij constateert dat de opbouw van de netwerken doorslaggevend is voor het taalgebruik. Met veel belangstelling kijken we dan ook uit naar de resultaten met betrekking tot de andere subgroepen. D'hondt geeft nu reeds (voorzichtig) aan dat haar resultaten met betrekking tot het Nederlands aansluiten bij die van het taalsociologisch onderzoek van R. Janssens.

Historica A. Mares opent de rubriek "Taal en Politiek" met een eerste deelstudie uit het onderzoek naar de evolutie van de Vlaamse politieke partijen en niet-partijgebonden verenigingen in het Brussel van de tweede helft van de twintigste eeuw. Ze begon het onderzoek met de analyse van de socialistische beweging, die de eerste van de traditionele, unitaire partijen was om, ingevolge de taalstrijd, in 1969 over te gaan tot de pijnlijke boedelscheiding tot op het niveau van de gemeenten. Bij de analyse van het ontstaan van deze Rode Leeuwen sluit ze aan bij een aantal verklaringsmodellen uit de politieke wetenschappen. De nieuwe partij droeg immers ook de elementen van de "new politics" uit de jaren zestig in zich. Eén van de hoofdactoren van deze afscheuringsbeweging, parlementslid en minister Hendrik Fayat, wordt door H. Van Velthoven biografisch benaderd. We krijgen daardoor een bepaald zicht op de bredere politieke context waarin het ontstaan van de Rode Leeuwen te situeren valt.

Historicus Jan Fransen is evenmin een onbekende in het onderzoeksdomein van de Brusselse gemeenschappen. Hij onderzoekt hoe in het verlengde van het federaliseringsproces er in Brussel op elkaar inwerkende identiteitsversterkende krachten op gang gebracht werden. De nationale feestdagen zijn ongetwijfeld de voornaamste symbolen om de strijd tussen de verschillende invullingen te kunnen volgen. In een vorige deelstudie analyseerde hij de Vlaamse identiteitsvorming via de herdenkingen van de Guldensporenslag te Brussel.[3] In dit nummer gaat hij in op de turbulente wordingsgeschiedenis (1972-1975) van de feestdag en de vlag van de Franse cultuurgemeenschap in de hoofdstad. Zijn goed gestoffeerde studie toont hoe deze uitgeproken francofone identiteit zich uit de strategie van het FDF ontwikkelde en zich profileerde ten nadele van een tanende Waalse identiteit en tegen de achtergrond van een ontluikende Brusselse identiteit die later aan de basis van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest zou gaan liggen.

Het Brussels Hoofdstedelijk Gewest vormt het onderwerp van het overzicht van de Canadese juriste J. Poirier, een specialiste in de studie van de werking van federale staten. Ze gaat in op de relatie tussen het Brussels Hoofdstedelijk Gewest en de federale staat. Inzake de nationale en internationale functies kan de hoofdstad immers rekenen op de steun van de federale overheid. Via de analyse van het akkoord van september

1993 en de vijf aanvullingen die erop volgden, krijgen we een goed beeld van de wijze waarop de financiering gebeurt, van de impact ervan op de uitvoering van de infrastructuurwerken, van de samenwerkingsverbanden die op het veld ontstonden en van de verscheidene problemen die uit het akkoord voortvloeiden. Kortom, om de concrete besluitvorming terzake te gaan analyseren – wat in de bedoeling ligt van het Centrum – beschikken we voortaan over een zeer nuttige juridisch-institutionele introductie.

De invloed van de expansieve hoofdstad op de gemeenten van de Brusselse rand is een onderzoeksterrein dat in het verleden reeds heel wat aandacht kreeg.[4] Momenteel verkeert een project, dat een overzicht geeft van de evolutie van de verschillende aspecten sinds de totstandkoming van de faciliteitenwet van 1988, in een eindfase.[5] Het ligt in de bedoeling nog dit jaar het eindrapport te publiceren. L. Depré, licentiate in de communicatiewetenschappen, verrichtte in het raam van dit project een inhoudsanalytisch onderzoek naar de houding van twee toonaangevende kranten, de Vlaamse *Standaard* en de Franstalige *Le Soir*, en dit tijdens vier cruciale periodes uit de evolutie sinds 1988. Dat beide kranten zich als de verdedigers van hun respectieve gemeenschappen opstellen – zij het dat *Le Soir* een grotere diversiteit van politieke groepen aan het woord laat – en de omzendbrief van minister Peeters een duidelijke radicalisering in de berichtgeving tot gevolg had, zijn enkele van de interessante bevindingen die haar genuanceerde analyse aan het licht brengen.

Zonder te willen beweren dat het onderzoek met betrekking tot de studie van de taalwetgeving en haar toepassingen in Brussel afgerond is – opvolgingsonderzoek zal ook in de nabije toekomst nog nodig zijn en er zijn nog altijd een aantal blinde vlekken, zoals in de juridische sector – is het nu reeds mogelijk een synthese tot stand te brengen waaraan ook niet-specialisten enig houvast kunnen hebben. Anja Detant, die in dit soort onderzoek een goede reputatie opbouwde,[6] deed deze inspanning. Ze wil een ruimer geïnteresseerd publiek bereiken en schreef deze bijdrage dan ook in het Engels.

De moeilijkheden die ontstaan omdat de Brusselse Nederlandstalige scholen aan een steeds groeiend aantal kinderen uit taalgemengde en anderstalige gezinnen onderwijs verschaffen, staan al een tijd hoog op de agenda van de vorsers van het Centrum. 'Taal en Onderwijs' is trouwens een rubriek die in vorige nummers nooit ontbroken heeft. Een nieuw project, onder leiding van de professoren M. Pierrard en A. Housen, is ondertussen gestart. Het onderzoekt de taalvaardigheid en de attitudes van Nederlandstalige en Franstalige leerlingen in het Nederlandstalige secundair onderwijs. De presentatie van dit project gebeurt in dit nummer. Ze wordt voorafgegaan door een handig overzicht van de bestaande literatuur over de Brusselse onderwijssituatie, die zowel binnen als buiten het Centrum totstandkwam.

In de afdeling Taalkunde van het Departement Germaanse talen en letterkunde van de KULeuven, boog de sociolinguïst H. De Schutter zich over dezelfde problematiek. Hij analyseert het fenomeen vanuit beschouwingen over het multiculturalisme, de taalpolitieke fundamenten van het Brusselse onderwijs en licht de specifieke kenmerken van dit onderwijs toe. De rol van de overheid krijgt ruime aandacht, waarna de resultaten van een receptieonderzoek bij de belangrijkste betrokken actoren volgen. Ook H. De Schutter concludeert dat er nood is aan wijzigingen. Een geïntegreerd tweetalig model ziet hij als het ideaal, maar nadat hij de juridische, politieke en linguïstische problemen van een dergelijk model op een rij heeft gezet, formuleert hij een aantal volgens hem haalbare voorstellen die reeds een aanzet in de gewenste richting kunnen geven. Hij treedt daarmee volledig in het spoor van P. Van de Craen die al een aantal jaren pleit voor zelfs meertalig onderwijs in de Brusselse scholen. In *Brusselse Thema's 6* gingen hij en A.S. D'hondt reeds op dit thema in.[7] Ditmaal licht hij het model uitvoerig toe en roept de beleidmakers op hem te volgen. Een evaluatie van dit onderwijsmodel moet zijn pleidooi kracht bijzetten. Piet Van de Craen publiceert een blauwdruk voor dergelijk meertalig onderwijs in Brussel. De blauwdruk kwam tot stand in Europees overleg. Brussel bezit inderdaad de aangewezen context om met een dergelijk project te beginnen. De WOG is bovendien een geschikt kader om het project wetenschappelijk te begeleiden en te evalueren. P. Van de Craen en B. De Groot beginnen daar nu reeds mee en evalueren het meertalig onderwijs dat door de (Nederlandstalige) Foyer wordt aangeboden. In het licht van de bestaande theorieën onderzoeken ze in welke mate Nederlandstalige, Frans-Nederlandse tweetaligen en Spaanstalige kinderen omgaan met het schrijven in het Nederlands. Daartoe werden de teksten van tweeëndertig kinderen grondig onderzocht. Het verschil tussen ééntalige en meertalige kinderen blijkt minimaal te zijn.

Taal en ziekenzorg is tot nu toe een onderontwikkeld onderzoeksdomein gebleven. Bij de relevantie van dit thema moeten we niet blijven stilstaan. Dat de communicatie tussen dokters, verplegers en patiënten uiterst belangrijk is, spreekt voor zich. Wegens het gesloten karakter van de betrokken groepen laten deze verschijnselen zich echter minder gemakkelijk dissecteren, zeker als men in de diepte wil analyseren. Met de uitvoerige bijdrage van M. Verkouter komt er eindelijk een doorbraak in het onderzoek. Haar bijdrage is een omgewerkte versie van het onderzoek dat ze in samenwerking met de verenigingen van huisartsen uitvoerde. De resultaten laat ze voorafgaan door een overzicht van de structuur van het Brusselse ziekenhuiswezen, van de taalwetgeving en de toepassingsproblemen, en van het (beperkte) onderzoek dat in het verleden reeds werd verricht. Haar eigen onderzoek legt originele accenten: de communicatie zelf staat immers centraal. Enquêtes bij huisartsen en patiënten laten zien dat beiden strategieën gebruiken om de taalproble-

men zo veel mogelijk uit de weg te gaan of ze alleszins te beperken. De urgentiediensten blijken terzake een storende factor te zijn. M. Verkouter begeeft zich dus op een boeiend onderzoekspad dat aantoont dat de communicatie en de kwaliteit van de ziekenzorg elkaar rechtstreeks beïnvloeden. Deze studie is zeker niet af: de patiënten dienen verder bevraagd te worden, vergelijkbare kwaliteitsprofielen dienen in kaart gebracht en ook de vergelijkingen met Canadese en Zwitserse onderzoeksresultaten dringen zich op. Dat deze benadering bijzonder productief is, wordt echter nu al duidelijk. Hopelijk kan het onderzoek dan ook voortgezet worden.

In verband met de sociale, geografische en demografische aspecten van de Brusselse samenleving sluiten we in deze bundel opnieuw aan bij een traditie die de laatste jaren wat op de achtergrond raakte: de benadering via het langetermijnperspectief. Historicus P. Scholliers laat ook nu weer zien hoe relevant deze dimensie is. Hij toont aan dat de hedendaagse fenomenen, zoals de immigratiegolven, de sociale uitstoting op de arbeids- en woonmarkt, de infrastructurele aanpassingen aan de modernisering en het internationale karakter van Brussel allesbehalve nieuw zijn. Sinds het begin van de negentiende eeuw werd Brussel in sterke mate met al deze verschijnselen geconfronteerd. De hedendaagse woonmarkt vormt het onderwerp van de bijdrage die in het Geografisch Instituut totstandkwam en waarin de verschillende de woontypologieën worden toegelicht.

Tot slot van deze inleiding rest mij nog de aangename taak de instanties te danken die ook nu weer voor de financiële middelen hebben gezorgd om dit omvangrijke nummer in de reeks van *Brusselse Thema's* mogelijk te maken. Aangezien de meeste projecten voorzien in gelden voor de publicatie van de onderzoeksresultaten, moeten we zowel het FWO-Vlaanderen, de Onderzoeksraad van de VUB, de Vlaamse regering, de Brusselse regering en de provincie Vlaams-Brabant danken. Dat *Brusselse Thema's* voortaan meer Frans- en Engelstalige bijdragen en vertaalde abstracts kan publiceren, danken we aan de toekenning door het FWO-Vlaanderen van een Wetenschappelijke Onderzoeksgemeenschap. Een speciaal woord van dank gaat ten slotte naar K. Van Scharen die, als hoofd van de VUBPRESS, instond voor de verzorgde uitgave van dit nieuwe nummer in de reeds lange rij.

Noten

1 E. WITTE, Van *Taal en Sociale Integratie* naar *Brusselse Thema's*: 1978-1998. Een overzicht van twintig jaar wetenschappelijke productie van het VUB-Centrum voor de Interdisciplinaire Studie van Brussel, in: E. WITTE en A. MARES (red.), Twintig Jaar Onderzoek over Brussel, *Brusselse Thema's - Thèmes Bruxellois - Brussels Themes 6*. VUBPRESS, Brussel, 1998, pp. 7-35.

2 J. POIRIER, La coopération à Bruxelles: la dimension fédérale-régionale. Infra.

3 J. FRANSEN, Nationale feestdag en identiteit: de Guldensporenviering in Brussel (1945-1960), in E. WITTE en A. MARES (red.), *op. cit*, pp. 77-112.

4 E. WITTE (red.), De Brusselse Rand, *Brusselse Thema's 1*. Brussel, VUBPRESS, 1993, 519 p.
5 Dit project wordt uitgevoerd door B. DISTELMANS, J. KOPPEN en R. JANSSENS.
6 A. DETANT, De toepassing van de taalwetgeving in de Brusselse gemeentelijke instellingen, *Brusselse Thema's 2*. Brussel, VUBPRESS, 1995, 175 p.; *Ibidem*, Tussen taalwet en werkelijkheid: interpretatieverschillen en politieke bezwaren, in: E. WITTE, M. DE METSENAERE, A. DETANT, J. TYSSENS en A. MARES, Het Brussels Hoofdstedelijk Gewest en de taalwetgeving. *Brusselse Thema's 5*. Brussel, VUBPRESS, 5, pp. 75-108.
7 Tweetalig en versterkt taalonderwijs in de Brusselse Nederlandstalige scholen, in *Brusselse Thema's 6*. Brussel, VUBPRESS, 1998, pp. 155-168.

Els Witte

Une nouvelle phase dans la recherche sur Bruxelles et d'autres grandes villes multilingues: la mise en place d'un Réseau de Recherche Scientifique

Dès la naissance du Centre d'études interdisciplinaires sur Bruxelles, l'objectif était d'aborder la problématique par le biais de différentes disciplines mais aussi de stimuler la coopération interuniversitaire au-delà des frontières linguistiques et de réaliser des études comparatives avec des chercheurs d'autres grandes villes multilingues. Inutile de reprendre ici un aperçu de cette fructueuse coopération scientifique entre les chercheurs des différentes communautés de ce pays, ni des contacts internationaux noués dans le passé. Je l'ai fait en détail dans le numéro commémoratif publié à l'occasion du vingtième anniversaire du Centre.[1] Les évolutions socio-économiques des dernières décennies, qui ont contribué à la transformation de Bruxelles en une ville multilingue, multiculturelle, à vocation européenne et internationale, rendent le cas particulièrement intéressant dans la perspective d'une étude comparative. Et ce d'autant plus que, sur le plan politique, un modèle de pacification a entre-temps été mis en pratique. Le projet, qui fut le fruit de la coopération du Centre avec une équipe de chercheurs israéliens et palestiniens en 1998, est une illustration parfaite de la pertinence d'une telle étude comparative.

En 1998, le Centre a franchi un deuxième pas important dans le sens de l'élargissement de sa politique scientifique. Il a pris l'initiative de réunir les différents aspects du modèle bruxellois dans une synthèse fouillée, mais aussi critique, et de placer également le modèle dans une perspective comparative. Des juristes ont formulé des propositions pour améliorer le modèle. De vastes accords de coopération entre disciplines, universités et institutions scientifiques ont été conclus et les résultats de ce fructueux colloque ont donné lieu à des Actes, devenus aujourd'hui un ouvrage de référence. Les souhaits formulés par de nombreuses parties impliquées dans le projet, et en particulier par les membres du Centre eux-mêmes, étaient d'affiner cette recherche et d'assurer le suivi systématique de la problématique.

Un Réseau de Recherche Scientifique

En 1999, le Centre a donc décidé d'introduire une demande auprès du Fonds de la Recherche Scientifique, côté flamand (FWO), afin de créer un Réseau de Recherche Scientifique sur la problématique de Bruxelles et d'autres villes multilingues. Cette demande s'articulait sur les multiples relations tissées avec les autres universités belges et sur celles qui s'étaient développées dans le passé avec des chercheurs suisses et canadiens. La formule des Réseaux de Recherche Scientifique a été créée, il y a cinq ans, par le FWO dans le but de promouvoir la coopération entre les unités de recherche belges et de renforcer le caractère international des unités flamandes. Une unité de recherche flamande remplit la fonction de groupe de base, tandis qu'un crédit de fonctionnement annuel doit permettre d'organiser des réunions de coordination de la recherche, des cours dispensés par un professeur invité, des symposiums et des colloques, d'échanger des chercheurs et de publier les résultats des recherches.

Le projet défendu par le Centre a été honoré. Pour ce qui est de l'étude de Bruxelles dans une perspective comparative, le chemin emprunté pourra donc dorénavant s'enrichir, plus systématiquement que par le passé, de nouvelles étapes. Sans perdre de vue les perspectives originelles, les évolutions récentes pourront être suivies de près et le précaire modèle bruxellois, et ses équilibres complexes, pourra être comparé à d'autres modèles similaires. Une sérieuse chance d'épanouissement est ainsi offerte à l'internationalisation de la recherche.

Entre-temps, le Réseau "Etude de Bruxelles et d'autres grandes villes multilingues" est déjà à pied d'œuvre depuis plus d'un an. Le Centre constitue le noyau de base. Il regroupe en effet la recherche sur les aspects sociolinguistiques, sociopolitiques et socioculturels. Le volet géographie démographique a été pris en charge par le Geografisch Instituut de la Vrije Universiteit Brussel (VUB), sous la direction du Professeur W. Delannoy. Pour les aspects politico-juridiques, il est fait appel à l'expertise de l'Instituut voor Constitutioneel Recht de la Katholieke Universiteit Leuven, sous la houlette du Professeur A. Alen, du Centre de droit public de l'Université Libre de Bruxelles (ULB), mené par le Professeur Ph. De Bruycker, et du Centre de droit de la culture des Facultés universitaires Saint-Louis, sous la direction du Professeur H. Dumont. Le professeur de l'Université de Bâle, G. Lüdi et la sociolinguiste canadienne M. Heller, sont des acteurs de premier plan pour la recherche linguistique comparative. La formation du Réseau n'entrave pas la coopération avec d'autres unités de recherche, notamment celles avec lesquelles des contacts fructueux avaient déjà été noués dans le passé. Je songe en particulier aux relations avec le Centre de Recherche et d'Information sociopolitiques (CRISP) et avec la Katholieke Universiteit Brussel (KUB). Grâce aux contacts du Réseau, les relations scientifiques pourront au contraire être multipliées.

Au cours de la période écoulée, le Réseau s'est déjà montré actif. Ainsi, des membres du Réseau de recherche ont participé à la mise sur pied du colloque, organisé par la Région de Bruxelles-Capitale, sur l'autonomie et la coopération au sein de la Belgique fédérale, dans laquelle Bruxelles occupe une place de premier plan. Ils ont également contribué au contenu de ce colloque. L'une de ces contributions sur Bruxelles a d'ailleurs été reprise dans *Thèmes Bruxellois 7*.[2] Des séminaires ont entre-temps été organisés avec les collaborateurs étrangers du WOG, ainsi qu'avec le groupe de recherche placé sous la direction d'un collègue de la KUB, M. Swyngedouw. Deux cours ont été organisés: le sociologue amstellodamois A. De Swaan est venu commenter ses travaux sur un système linguistique universel et M. Heller a présenté ses recherches sociolinguistiques sur Montréal et son multilinguisme. Le Réseau a également participé au colloque international "Plurilingual hubs in the new millennium", qui s'est déroulé en janvier 2001 à Hongkong. H. Baetens Beardsmore, G. Lüdi et moi-même y étions des *keynote speakers*, alors que R. Janssens et A. Housen ont également fourni des contributions. Plusieurs réunions de coordination ont également eu lieu afin de préparer le colloque que le Réseau organisera, fin 2002, sur la place et le fonctionnement des dix-neuf communes dans la Région de Bruxelles-Capitale. Sans une bonne connaissance de la manière dont l'"infrastructure" communale se présente, fonctionne, évolue et de la manière dont s'établissent ses rapports avec les autorités "supérieures", il est malaisé de réaliser une analyse approfondie de la Région de Bruxelles-Capitale. Le projet concret consiste en une approche de la problématique par cinq voies d'accès: une étude des aspects historiques et politiques du phénomène des dix-neuf communes; une analyse des profils diversifiés de ces dix-neuf communes sur les divers terrains de la vie sociale; une analyse des accords de coopération communaux; une analyse des relations des communes avec les Communautés et enfin un examen du lien entre les communes et la Région de Bruxelles-Capitale. Cette étude exige, bien entendu, une coopération pluridisciplinaire. C'est le rôle du Réseau qui prendra en outre en charge l'étude comparative avec d'autres capitales.

Tout cela est également l'occasion de rénover la revue du Centre, *Thèmes Bruxellois*. Elle deviendra dorénavant le forum du Réseau. Le néerlandais n'a certes jamais été la seule langue de publication de la revue mais, à l'avenir, le recours à d'autres langues se fera de manière plus systématique. La part des articles rédigés en français et en anglais augmentera. Cette évolution est d'ailleurs déjà perceptible dans le présent numéro. Chaque article est précédé d'un résumé dans les deux autres langues. Dorénavant, une rubrique présentera les activités (symposiums, colloques et publications) se rattachant directement au Réseau ou qui en sont des émanations. Le bilan de ces activités et des études publiées sera présenté sur le nouveau site. Nous espérons apporter ainsi au Réseau la notoriété internationale.

Thèmes Bruxellois 7

Le septième numéro de la série *Thèmes Bruxellois*, qui a été précédée, comme on le sait, des treize numéros de *Langue et Intégration Sociale*, présente des innovations au niveau de la forme. Abstraction faite du contenu de la *Chronique*, ce numéro s'inscrit pour le surplus encore entièrement dans le droit fil des numéros précédents. En effet, il est encore trop tôt pour pouvoir présenter d'ores et déjà des contributions propres au Réseau. Néanmoins, c'est un copieux numéro qui reprend également les premiers résultats partiels de projets plus vastes en cours de réalisation. Pour la classification en rubriques, nous nous sommes inspirés de la formule existante. Le volet Sociolinguistique et Sociologie de la langue compte plusieurs articles. La rubrique Langue et Politique est également bien étoffée: pas moins de six articles. L'interaction entre la langue et l'enseignement – un terrain qui bénéficie traditionnellement d'une solide couverture – occupe une position centrale dans quatre articles. Ce numéro reprend également un long article sur les aspects linguistiques des soins de santé. Deux articles consacrés à la géographie sociale et à la démographie clôturent le dossier. Dans la Chronique, sont passés en revue la publication *Bruxelles et son statut*, la manière dont le CRISP suit la problématique institutionnelle et les colloques auxquels les membres du Réseau ont participé.

Dans le précédent numéro, j'avais déjà évoqué le projet auquel s'est attelé le sociologue R. Janssens et qui a pour objet la relation contemporaine entre les langues, les glissements linguistiques et l'identité linguistique à Bruxelles. Le caractère pluriculturel qui s'est emparé de la ville est désormais tel que la scène linguistique ne peut plus être réduite aux contacts entre le néerlandais et le français. Le recours à des langues très différentes débouche au contraire sur une situation d'une très grande complexité. L'analyse d'un échantillon représentatif est terminée et les résultats seront publiés dans un proche avenir. Dans une phase ultérieure, nous comparerons plusieurs groupes cibles spécifiques, choisis en fonction de leur langue et de leur background culturel. *Thèmes Bruxellois 7* s'ouvre sur la première étude partielle de cette série. R. Janssens y esquisse le profil linguistique des Bruxellois néerlandophones. De nos jours, le néerlandais ne se résume pas à la langue des Flamands de Bruxelles. L'un des résultats les plus marquants de cette étude est qu'un tiers de la population bruxelloise prétend maîtriser convenablement le néerlandais. L'importance de cette langue est également soulignée par son usage grandissant dans les couples mixtes et comme langue d'éducation des enfants de couples allochtones et de couples linguistiquement mixtes. R. Janssens conclut très justement que nous ne devons plus considérer le néerlandais comme la langue des Bruxellois flamands qui tire seulement son importance de la taille du groupe qui l'utilise comme langue maternelle, mais

comme une langue qui joue un rôle de poids dans la vie sociale, économique, culturelle et politique de Bruxelles. Lorsque R. Janssens parle du néerlandais à Bruxelles, il utilise un terme derrière lequel peut se cacher une réalité linguistique très diverse. Un sujet sur lequel circulent nombre de mythes, surtout chez les francophones. Grâce au philologue S. De Vriendt, les lecteurs des publications du Centre ont déjà été confrontés à plus d'une reprise à des études sur le dialecte du Brabant flamand à Bruxelles. Cette fois, il rectifie – en français – plusieurs idées erronées à propos du marollien et du bargoensch, et il énumère les caractéristiques typiques du dialecte du Brabant flamand.

Parallèlement à l'étude menée par R. Janssens, des sociolinguistes de la VUB réalisent une étude qualitative sur le langage, basée sur l'analyse du réseau. Cette méthode part du principe que les individus créent des réseaux personnels qui leur fournissent un cadre significatif dans lequel les problèmes quotidiens sont réglés. Le concept de réseau permet d'expliquer non seulement les contextes sociaux et situationnels dans lesquels s'inscrit l'utilisation de la langue, mais aussi le processus interactif donnant de l'importance aux langues, sans être limité par des différences interculturelles. Le nombre et la nature des relations sont ensuite mis en corrélation avec des variables linguistiques afin de pouvoir ainsi expliquer une utilisation de la langue renforçant ou affaiblissant la norme. J. Hassani applique cette méthode à la deuxième génération des immigrés marocains. Il fait précéder sa contribution d'une description précieuse de la méthode même et de la littérature internationale parue récemment. Pour les besoins de sa propre étude, il a examiné des réseaux de Marocains parlant l'arabe et le berbère, en s'intéressant à cette occasion aux différences entre les hommes et les femmes. Les résultats de cette étude partielle sont conformes à son hypothèse de départ selon laquelle la nature du réseau ethnique ou multi-ethnique présente une connexité évidente avec la conservation ou la mise à l'écart de sa propre langue et aussi avec l'utilisation du français.

Nous avions déjà présenté précédemment l'étude de A.S. D'hondt. Elle dissèque, par le biais de ces analyses de réseaux micro-linguistiques, l'utilisation de la langue dans quatre sous-groupes: les Bruxellois autochtones, les allochtones méditerranéens, les parents francophones qui inscrivent leurs enfants dans des écoles néerlandophones et les fonctionnaires européens de nationalité allemande. Dans le présent numéro, elle publie un rapport sur la relation entre les langues au sein de ce dernier sous-groupe. Elle constate que, dans la moitié des réseaux, l'allemand domine en tant que langue maternelle, complété par au moins quatre autres codes linguistiques, dont le néerlandais. Dans la seconde moitié des cas, le français est la langue principale. Elle relève aussi que le développement des réseaux est déterminant pour l'utilisation de la langue. Nous attendons dès lors avec un vif intérêt les résultats pour les autres

sous-groupes. D'hondt laisse d'ores et déjà entendre (prudemment) que ses résultats pour le néerlandais sont dans la ligne de l'étude sociolinguistique de R. Janssens.

L'historienne A. Mares ouvre la rubrique Langue et Politique par une première étude partielle de l'évolution des partis politiques flamands et des associations culturelles dans le Bruxelles de la deuxième moitié du vingtième siècle. Elle entame son étude par l'analyse du mouvement socialiste, qui fut le premier des partis unitaires traditionnels à procéder, en 1969, sous l'effet des querelles linguistiques, à la douloureuse séparation de corps et ce jusqu'au niveau des communes. Dans son analyse de la naissance des Rode Leeuwen, elle adhère à des modèles d'explication issus des sciences politiques. En effet, le nouveau parti portait aussi en lui les éléments des "new politics" des années soixante. H. Van Velthoven réalise une approche biographique de l'un des principaux acteurs de ce mouvement de séparation, le parlementaire et ministre Hendrik Fayat. Il nous donne ainsi une certaine vision du contexte politique plus large, dans lequel il convient de situer la naissance des Rode Leeuwen.

L'historien Jan Fransen n'est pas non plus un inconnu dans le domaine de l'étude des communautés bruxelloises. Il examine comment des forces interactives de renforcement de l'identité ont été mises en branle à Bruxelles dans le sillage du processus de fédéralisation. Les fêtes nationales sont sans aucun doute les principaux symboles qui permettent de suivre la lutte entre les différents courants. Dans une étude partielle antérieure, il a analysé la formation de l'identité flamande via les commémorations de la bataille des Eperons d'or à Bruxelles[3]. Dans le présent numéro, il se penche sur la turbulente genèse (1972-1975) de la fête et du drapeau de la communauté culturelle française dans la capitale. Son étude bien documentée montre comment cette identité francophone marquée s'est développée au départ de la stratégie du Front des Francophones et s'est profilée au détriment d'une identité wallonne en déclin et sur fond d'une identité bruxelloise naissante qui sera plus tard à la base de la Région de Bruxelles-Capitale.

La Région de Bruxelles-Capitale est le sujet de la radioscopie réalisée par la juriste canadienne J. Poirier, spécialiste de l'étude du fonctionnement des Etats fédéraux. Elle examine la relation entre la Région de Bruxelles-Capitale et l'Etat fédéral. Pour ce qui est des fonctions nationales et internationales, la capitale peut compter en effet sur le soutien de l'autorité fédérale. A travers l'analyse de l'accord de septembre 1993 et des cinq compléments qui l'ont suivi, nous obtenons une bonne image du mode de financement, de son impact sur l'exécution des travaux d'infrastructure, des accords de coopération conclus sur le terrain et des divers problèmes nés de l'accord. Bref, pour analyser le processus de décision concret en la matière – l'objectif du Centre –, nous disposerons dorénavant d'une introduction juridico-institutionnelle très utile.

L'influence de la capitale en expansion sur les communes de la périphérie bruxelloise est un domaine d'étude qui a déjà fait l'objet d'une très grande attention dans le passé.[4] Un projet retraçant l'évolution des différents aspects depuis l'instauration de la loi de 1988 sur les facilités est en voie d'achèvement.[5] Le rapport final doit être publié cette année encore. L. Depré, licenciée en sciences des communications, a réalisé, dans le cadre de ce projet, une étude analytique du contenu de l'attitude de deux quotidiens de premier plan, le *Standaard*, néerlandophone, et *Le Soir*, francophone, au cours des quatre périodes cruciales de l'évolution de cette question depuis 1988. Le fait que les deux journaux se présentent comme les défenseurs de leurs communautés respectives – même si *Le Soir* ouvre ses colonnes à une plus grande diversité de groupes politiques – et le fait que la circulaire du ministre Peeters ait entraîné une radicalisation manifeste de l'information, sont deux des constatations intéressantes que met à jour son analyse nuancée.

Sans vouloir prétendre que les recherches sur l'étude de la législation linguistique et de ses applications dans la région bruxelloise sont terminées, – une étude de suivi sera également nécessaire dans un proche avenir et des zones d'ombre subsistent, notamment dans l'approche juridique –, il est malgré tout possible de réaliser d'ores et déjà une synthèse sur laquelle les non-spécialistes peuvent également avoir une certaine prise. Anja Detant, qui s'est taillé une belle réputation dans ce type d'enquête[6], a entrepris cette démarche. Soucieuse d'élargir le cercle du public intéressé, elle a rédigé son article en anglais.

Parmi les priorités des chercheurs du Centre figurent depuis un certain temps déjà les difficultés engendrées par le fait que les écoles néerlandophones de Bruxelles accueillent un nombre sans cesse grandissant d'enfants de ménages linguistiquement mixtes et non-néerlandophones. Langue et Education est d'ailleurs une rubrique qui existait déjà dans les numéros précédents. Un nouveau projet, dirigé par les Professeurs P. Pierrard et A. Housen, a été lancé. Il étudie les connaissances linguistiques et les attitudes d'élèves néerlandophones et francophones dans l'enseignement secondaire néerlandophone. Présenté dans ce numéro, il est précédé par un panorama pratique des ouvrages sur la situation de l'enseignement à Bruxelles, rédigés ou non dans le cadre du Centre.

Dans la section Linguistique du département Langues germaniques et littérature de la KULeuven, le sociolinguiste H. De Schutter s'est penché sur la même problématique. Il analyse le phénomène au départ de considérations sur le multiculturalisme, les fondements linguistico-politiques de l'enseignement à Bruxelles, et livre des commentaires sur les caractéristiques spécifiques de cet enseignement. Il s'intéresse de près au rôle de l'autorité, avant de présenter les résultats d'une recherche sur la perception de textes auprès des principaux acteurs concernés. H. De Schutter conclut également à la nécessité de changements. A ses yeux, un modèle

bilingue intégré constitue la formule idéale. Toutefois, après avoir énuméré les problèmes juridiques, politiques et linguistiques de ce genre de modèle, il formule un catalogue de propositions, selon lui réalisables, qui peuvent déjà amorcer un mouvement dans la direction souhaitée. Ce faisant, il marche entièrement dans les traces de P. Van de Craen, qui plaide depuis plusieurs années pour un enseignement plurilingue dans les écoles bruxelloises. Dans *Thèmes Bruxellois 6*, il a déjà abordé ce thème en compagnie de A.S. D'hondt.[7] Cette fois, il commente le modèle en détail et il exhorte à le suivre ceux qui déterminent la politique. Une évaluation de ce modèle d'enseignement doit donner davantage de poids à son plaidoyer. Piet Van de Craen publie un projet pour ce type d'enseignement multilingue à Bruxelles. Ce projet est le fruit de la concertation européenne. Bruxelles offre en effet le contexte idéal pour lancer un tel projet. Par ailleurs, le WOG est le réseau approprié pour encadrer et évaluer le projet sur le plan scientifique. P. Van de Craen et B. De Groot s'y attèlent déjà actuellement et évaluent l'enseignement multilingue proposé par Foyer (d'expression néerlandaise). A la lumière des théories actuelles, ils étudient dans quelle mesure des enfants néerlandophones, bilingues français-néerlandais et hispanophones manipulent l'écriture néerlandaise. A cet effet, les textes de trente-deux enfants ont fait l'objet d'une étude approfondie. La différence entre les enfants unilingues et multilingues semble minime.

Le thème Langue et Soins Médicaux est resté jusqu'à présent un domaine de recherche sous-développé. Son importance ne fait pourtant aucun doute. Que la communication entre les médecins, le personnel soignant et les patients soit un élément essentiel, est une évidence. En raison du caractère fermé des groupes concernés, ces phénomènes se prêtent toutefois moins aisément à une analyse, surtout lorsqu'il s'agit de la mener en profondeur. Avec la contribution de M. Verkouter, une percée est enfin réalisée. Sa contribution est une version remaniée de l'étude qu'elle avait effectuée avec le concours des associations de médecins généralistes. Les résultats sont précédés d'une esquisse de la structure des hôpitaux bruxellois, d'une présentation sommaire de la législation en matière linguistique et de ses problèmes d'application, et d'un récapitulatif de l'enquête (restreinte) qui avait déjà été réalisée dans le passé. Sa propre étude apporte des accents originaux: la communication est en effet au centre même de la question. Les réponses des médecins et des patients montrent que ces deux groupes utilisent des stratégies pour écarter, dans la mesure du possible, les problèmes de langue ou en tout cas les limiter mais les services d'urgence semblent être un facteur perturbateur en la matière. M. Verkouter emprunte donc un chemin d'étude passionnant qui révèle l'influence directe et mutuelle de la communication et de la qualité des soins de santé. Cette étude n'est certainement pas terminée: il faut encore affiner le questionnaire adressé aux patients, esquisser des profils de qualité comparables et comparer les résultats avec des études suisses et cana-

diennes. Il est cependant clair, d'ores et déjà, que cette approche est très porteuse. Il reste donc à espérer que l'étude puisse se poursuivre.

En ce qui concerne les aspects sociaux, géographiques et démographiques de la société bruxelloise, nous en revenons dans ce dossier à une tradition qui s'était quelque peu perdue ces dernières années: une approche via une perspective à long terme. L'historien P. Scholliers souligne à nouveau l'importance de cette dimension. Il montre que les phénomènes contemporains, tels que les vagues d'immigration, l'exclusion sociale sur les marchés de l'emploi et du logement, les adaptations infrastructurelles à la modernisation et le caractère international de Bruxelles, sont tout sauf neufs. Depuis l'aube du dix-neuvième siècle, Bruxelles a été fortement confrontée à ces phénomènes. Le marché actuel du logement est le thème de l'article né au Geografisch Instituut. Les auteurs y commentent les différentes typologies de logement.

Pour clôturer cette introduction, il me reste l'agréable tâche de remercier les instances qui ont une nouvelle fois apporté les moyens financiers nécessaires à la réalisation de cet important numéro de la série *Thèmes Bruxellois*. La plupart des projets prévoyant des fonds pour la publication des résultats des recherches, nous devons remercier le FWO-Vlaanderen, le Conseil de la Recherche de la VUB, le gouvernement flamand, le gouvernement bruxellois et la province du Brabant flamand. Si *Thèmes Bruxellois* est dorénavant en mesure de publier davantage d'articles en français et en anglais, ainsi que la traduction de résumés, nous le devons à l'octroi par le FWO-Vlaanderen d'un Réseau de Recherche Scientifique. Merci. Enfin, un mot de remerciement tout particulier à K. Van Scharen qui, en tant que responsable de la VUBPRESS, s'est chargé de la publication de ce nouveau numéro qui trouvera sa place dans une série déjà longue.

Notes

1 E. WITTE, *Van Taal en Sociale Integratie naar Brusselse Thema's*, 1978-1998. Een overzicht van twintig jaar wetenschappelijke productie van het VUB-Centrum voor de Interdisciplinaire Studie van Brussel. In: E. WITTE et A. MARES (réd.), Twintig Jaar Onderzoek over Brussel, Brusselse Thema's - Thèmes Bruxellois - Brussels Themes, 6. Bruxelles, VUBPRESS, 1998, pp. 7-35.

2 J. POIRIER, La coopération à Bruxelles: la dimension fédérale-régionale, infra.

3 J. FRANSEN, Nationale feestdag en identiteit: de Guldensporenviering in Brussel (1945-1960). In: E. WITTE et A. MARES (réd.), *op. cit.,* pp. 77-112.

4 E. WITTE (réd.), De Brusselse Rand, *Thèmes Bruxellois 1*. Bruxelles, VUBPRESS, 1993, p. 519.

5 Ce projet est mis en oeuvre par B. DISTELMANS, J. KOPPEN et R. JANSSENS.

6 A. DETANT, De toepassing van de taalwetgeving in de Brusselse gemeentelijke instellingen, *Thèmes Bruxellois 2*. Bruxelles, VUBPRESS, 1995, p. 175. *Ibidem*, Tussen taalwet en werkelijkheid: interpretatieverschillen en politieke bezwaren. In: E. WITTE, M. DE METSENAERE, A. DETANT, J. TYSSENS et A. MARES, Het Brussels Hoofdstedelijk Gewest en de taalwetgeving, *Thèmes Bruxellois 5*. Bruxelles, VUBPRESS, 5, pp. 75-108.

7 Tweetalig en versterkt taalonderwijs in de Brusselse Nederlandstalige scholen. In: *Thèmes Bruxellois 6*. Bruxelles, VUBPRESS, 1998, pp. 155-168.

Els Witte

New developments in research on Brussels and other multilingual capitals: the creation of a Scientific Research Network

The Centre for the Interdisciplinary Study of Brussels was originally founded to approach the area of study through different disciplines and to stimulate inter-university co-operation across language boundaries so as to produce comparative studies with researchers in other multilingual cities. An overview of the fruitful scientific co-operation between researchers from the different Belgian communities and the international contacts established have been recorded in the occasional volume produced to celebrate the 20-years existence of the Centre.[1] Recent social and economic developments have expanded Brussels into a multilingual, multicultural European and international capital, making the case especially interesting for comparative investigation. This is the more so since, on a political level, a "pacificatory" model has come into effect in this "divided city". A project originating in 1998 from co-operation between the Brussels Centre and an Israeli-Palestinian research team was highly significant for the relevance of such comparative research.

In 1998 the Centre took a second important step in extending its scientific strategy by combining the various aspects of the Brussels model into a detailed, critical summary and by examining it from a perspective which confronted specialists from the two major linguistic communities. Legal specialists also contributed to improvements on the Brussels model. Broad co-operative links between disciplines, universities and scientific institutions were created and the results of a successful colloquium were expressed in a volume of proceedings, which has since become a seminal work. Extending this research by systematic follow-up was encouraged by all.

The Scientific Research Network

In 1999 the Centre submitted an application to the Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek-Vlaanderen (FWO-Vlaanderen, Fund for Scientific

Research-Flanders) to set up a Scientific Research Network to investigate the problems of Brussels and other multilingual (capital) cities. The links with other Belgian universities and those forged with researchers in Switzerland and Canada served as a basis for this venture. The Scientific Research Network formula was created five years ago by the FWO-Vlaanderen to promote co-operation between Belgian research units and to strengthen their international character. A Flemish research unit acts as a core group with yearly grants available to organise co-ordination meetings, guest lectures, symposiums and colloquiums, researcher exchange, and to foster the publication of research results.

The Centre's project has been accepted. As far as comparative research on Brussels is concerned, the original path trodden can be more systematically followed than in the past. Without losing sight of the original perspective, newly developing trends can be investigated and the delicate Brussels model, with its complex balances, can be tested against other, similar models. This will further extend the internationalisation of research.

The Network for "Research into Brussels and other multilingual (capital) cities" has been in operation for more than a year, with the Brussels Centre-Brut forming the core group. This combines research into social-linguistic, social-political and social-cultural aspects. The Geographisch Instituut of the VUB, under Prof. W. Delannoy provides demographic-geographical aspects. For the political-legal aspects the expertise of the Instituut voor Constitutioneel Recht van de Katholieke Universiteit Leuven, headed by Prof. A. Alen, has been called upon, the Centre de Droit Public of the ULB, with Prof. Ph. De Bruycker as central figure, and the Centre de Droit de la Culture at the Facultés Universitaires Saint-Louis, headed by Prof. H. Dumont. Prof. G. Lüdi from Basel University and the Canadian sociolinguist M. Heller are also making a major contribution to comparative linguistic research. The composition of the Network will also foster co-operation with other research units, especially those with whom we have already built up fruitful contacts in the past, like the CRISP and the Katholieke Universiteit Brussel.

The Network has been particularly active this year. Members of the network have participated in the organisation and content of the colloquium organised by the Brussels-Capital Region on autonomy and co-operation in Federal Belgium, where Brussels played a prominent role. One of the contributions on Brussels is included in *Brussels Themes 7*.[2] Seminars have been arranged with the forum members of the Network and with the research group headed by M. Swyngedouw of the KUB. Two guest lecturers have been invited: the Amsterdam sociologist A. De Swaan spoke on his work over a world language system and M. Heller discussed her sociolinguistic research in relation to multilingual Montreal. The Network also participated in the international colloquium "Plurilingual hubs in the

new millennium" organised in Hong Kong in January 2001. H. Baetens Beardsmore, G. Lüdi and myself were the keynote speakers, while R. Janssens and A. Housen also contributed in parallel sessions. Various co-ordination meetings were held with a view to preparing for the colloquium to be organised by the Network in late 2002 on the situation and operation of the 19 municipalities in the Brussels-Capital Region. Without knowledge of how the municipal structures are organised and their attitudes towards the over-arching authorities it will be difficult to make an in-depth analysis of the Brussels model. The specific proposal is to investigate the issue via five approaches: research into the historical-political aspects of the phenomenon of the 19 municipalities; an analysis of the diversified profiles of these municipalities in the various areas of social organisation; an analysis of municipal co-operative associations; a study of the relationship between the municipalities and the communities and, finally, a study of relations with the region. This investigation naturally requires multidisciplinary co-operation. The Network co-ordinates this, as well as the comparative study with other capital cities.

Brussels Themes, the Centre's series, is also undergoing some changes within the framework of the Network, by becoming the publication forum for research results. Although not exclusively published in Dutch, other languages will in future be used more systematically. The proportion of French and English articles will increase, as is clear from the present issue. Each article will have a summary in the two other languages. As from this issue, a section will also be incorporated reporting the activities (symposiums, colloquiums and publications) of direct interest to the Network or emanating from it. The status of these activities and of the published studies will appear on the website being created. We hope in this way to give the Network greater international impact.

Brussels Themes 7

The seventh issue of the *Brussels Themes* series, which was preceded by the 13 issues of Language and Social Integration, displays the formal innovations just referred to. Apart from the addition of a Chronicle, the present issue is a continuation of previous issues, since it is too early to publish new Network contributions. We nevertheless have a bumper number that includes partial results of large-scale current projects. The existing breakdown into different sections remains. Several contributions come from linguistic sociology and socio-linguistics. Language and politics are again well represented with no less than six papers. The interaction between language and education – a traditionally strong field – is central to four contributions. The present volume also includes a detailed article on the linguistic aspects of healthcare. Two articles in the social-geo-

graphical and demographic sphere form the concluding section, with Chronicle reports on the publication "Bruxelles et son statut" [Brussels and its status], the way in which the CRISP is monitoring institutional problems and the colloquiums attended within the Network framework.

The previous issue already mentioned the important project that the sociologist R. Janssens is pursuing at the Centre, concerned with present day linguistic relations, language shifts and linguistic identity in Brussels. The multicultural character that has imbued the city means that the linguistic scene can no longer be reduced to contact between Dutch and French. On the contrary, the adoption of a great variety of languages has resulted in a particularly complex situation. The analysis of an extensive representative sample has now been completed and the results will be published in the not too distant future. A number of specific target groups, selected for language use and by cultural background, will be compared with each other at a subsequent stage.

Brussels Themes 7 opens with a first partial study from an intended series. R. Janssens sketches the linguistic profile of the Flemish inhabitants of Brussels. Dutch is now more than the language of just the Brussels Flemings. One of the most striking results of this investigation shows that one third of the Brussels population alleges it has a good mastery of Dutch. The importance of this language is also underlined by the growing use of Dutch in mixed marriages and as the language for teaching children from mixed language and other-language families. Janssens concludes that we need no longer look at Dutch as the language of the Flemish inhabitants of Brussels, deriving its importance only from the size of the group that uses it as its mother tongue, but as a language that plays an important role in the social, economic, cultural and political life of the city. When R. Janssens speaks about Dutch in Brussels, he is using a term that conceals a highly varied linguistic reality. Amongst French speakers, in particular, several myths are in circulation in this connection. Thanks to the linguist S. De Vriendt, readers of the Centre's publications have on more than one occasion come across studies pertaining to the Flemish-Brabant dialect of Brussels. On this occasion, he corrects – in French – a number of wrong assumptions concerning so-called Marollien and Bargoens and takes a critical look at the typical characteristics of the Brussels Flemish dialect.

In parallel with the research undertaken by Rudy Janssens, the sociallinguists at the VUB are undertaking qualitative research into language use by means of network analysis. This method presupposes that individuals create personal networks, which provide them with a significant framework within which daily problems can be solved. The network concept allows both social and situational contexts, within which language use takes place, to be explained as the interactive process whereby language becomes meaningful, without being restricted by inter-cultural dif-

ferences. The quantity and nature of relations are then correlated to linguistic variables in order to explain norm, reinforcing or attenuating language use. J. Hassani applies this method to the second generation of Moroccan immigrants. He prefaces his paper with a useful description of the method itself and of the international literature that has recently been published. For his own research, he examined the networks of Arab and Berber speaking Moroccans, with a glance also at the differences between males and females. The results of his sub-study dovetail with his final hypothesis, which states that the nature of an ethnic or multi-ethnic network shows a clear correlation with whether the heritage language is retained, and also with the use of French.

We have already previously presented the study by A.S.D'hondt. Via micro-linguistic network analyses, she examines language use amongst four sub-groups: native-born inhabitants of Brussels, Mediterranean immigrants, French-speaking parents who send their children to Dutch-speaking schools, and German European civil servants. In this issue she reports on language relations within the German sub-group. She notes that for half of the networks, German slightly predominates as parent language, supplemented with at least four other language codes, which also include Dutch. In the other half of the cases, French is the main language. She, too, finds that the composition of the networks is decisive for language use. We are looking forward to the results regarding the other sub-groups with great interest. D'hondt cautiously indicates that her results regarding Dutch support those of the linguistic sociological research by Janssens.

The historian A.Mares opens her article on Language and Politics with an initial partial study from research into the development of the Flemish political parties and non-partisan associations in Brussels in the second half of the twentieth century. She begins her investigation with an analysis of the socialist movement, which in 1969, following the language crisis, was the first of the traditional, unitary parties to proceed, with the painful dissolution of its infrastructure down to municipal level. In analysing the emergence of the 'Red Lions', she subscribes to a number of explanatory models from the political sciences. The new party also bore within itself the elements of the "new politics" of the Sixties. One of the main actors in this breakaway movement, the MP and minister Hendrik Fayat, is examined biographically by H. Van Velthoven. This has given us a certain insight into the broader political context within which the emergence of the Red Lions can be situated.

The historian Jan Fransen is similarly well known in research on the Brussels communities. He examines how, as a projection of the federalisation process, inter-reacting identity-reinforcing forces were brought to bear on Brussels. National public holidays are undoubtedly the chief symbols in identifying the struggle between the various movements. In a pre-

vious sub-study he analysed the formation of a Flemish identity through the commemorations in Brussels of the Battle of the Golden Spurs.[3] In this issue he deals with the turbulent formative history (1972-1975) of the commemoration day and flag of the French cultural community in the capital. His well-documented study shows how this decidedly francophone identity developed from the strategy of the FDF and took shape to the detriment of a waning Walloon identity and against the background of a burgeoning Brussels identity which would subsequently lie at the root of the Brussels-Capital Region.

The Brussels-Capital Region is the subject of an overview by the Canadian lawyer Johanne Poirier, a specialist in the study of the operation of federal states. It deals with the relationship between the Brussels-Capital Region and the Federal State. With regard to its national and international functions, the capital can count on the support of the federal authorities. In analysing the agreement of September 1993 and the five extensions that followed it, we are given a good picture of the way in which funding takes place, its impact on the progress of infrastructure work, the co-operative associations that arose in the field and the various problems resulting from the agreement. In brief, we now have a highly useful legal-institutional introduction to an analysis of specific decision making in this connection – which is what the Centre intended.

The influence of the expanding capital on the municipalities on the Brussels periphery is an area of research that has received a fair amount of attention in the past.[4] A project providing an overview of tendencies within various aspects since the entry into effect of the Facilities Act of 1988 has now entered its final phase.[5] The final report is due to be published before the end of this year. Leen Depré, a graduate in communication sciences, has undertaken an analytical content investigation into the attitudes of two trend-setting newspapers, the Flemish *De Standaard* and the French-language *Le Soir*, during four crucial periods of development since 1988. That both newspapers regard themselves as the defenders of their respective communities – although *Le Soir* allows a larger diversity of political groups their say – and that the Circular from Minister Peeters resulted in a clear radicalisation in reporting are only some of the interesting findings that her nuanced analysis has brought to light.

Without wishing to assert that the survey of studies of the language laws and their applications in Brussels is complete – follow-up research will also be necessary in the near future and several blind spots still remain, (e.g. in the legal sector) – it is already possible to draw up a synthesis that will provide non-specialists with a foothold. Anja Detant, who has built up a good reputation in this kind of research[6], is seeking to reach a broader audience and has written her paper in English.

The difficulties arising from the Dutch-language schools in Brussels educating a steadily growing number of children from mixed-language

and other-language families have already long stood high on the agenda of the Centre's researchers. Language and Education is a subject that has been in all previous issues. A new project, headed by Professor M. Pierard and A. Housen examines the language skills and attitudes of Dutch-speaking and French-speaking pupils in Dutch language secondary education. This project is presented in the present issue. It is preceded by a useful overview of the existing literature on the educational situation in Brussels, drawn up both within and outside the Centre.

The socio-linguist Helder De Schutter addresses the same problem in the Department of Germanic Languages and Literature at the KULeuven. He analyses the phenomenon of attitudes to multiculturalism and the language policy background to Brussels education, and discusses the specific characteristics of the system. The government's role receives broad attention, followed by results of an investigation amongst the chief agents concerned. De Schutter also concludes that there is a need for change. He regards an integrated two-language model as ideal, but after examining the legal, political and linguistic problems involved, he formulates a number of proposals that he considers viable and which may already provide a pointer in the desired direction. He here follows in the wake of Piet Van de Craen who for years has advocated multilingual education in the Brussels schools. Both he and A.S.D'hondt have discussed this topic in *Brussels Themes 6*.[7] Here he discusses the model in detail and calls on policy-makers to adopt it. An evaluation of his education model underpins his arguments. Piet Van de Craen is publishing a blueprint for such multi-lingual education in Brussels. The blueprint came about following European-level consultations. Brussels is, of course, the obvious context in which to start a project of this kind. The Scientific Research Network, furthermore, provides an appropriate setting for academic project supervision and assessment. P. Van de Craen and B. De Groot have already made a start on evaluating the multi-language education offered by the (Dutch-speaking) Foyer. In the light of existing theories, they are researching to what extent Dutch-speaking, French-Dutch bilinguals and Spanish-speaking children cope with writing in Dutch. Texts from thirty-two children were exhaustively studied. The difference between mono-lingual and multi-lingual children seems to be minimal.

Language and Healthcare has hitherto remained an underdeveloped field for research. We need not stress the relevance of this subject. That communications between doctors, paramedics and patients is extremely important goes without saying. However, because of the closed nature of the groups concerned, these phenomena are less easy to dissect, certainly if we wish to analyse them in depth. Myriam Verkouter's detailed contribution finally provides a breakthrough. Her contribution is a re-worked version of the survey that she conducted in conjunction with the GPs' associations. She precedes the results with an overview of the structure of

the Brussels hospital sector, the language laws and problems of application, and the research (restricted) already done in the past. Her own research has original emphases: communication itself is central. Surveys of GPs and patients show that both use strategies to eliminate language problems as far as possible or at least to limit them. The emergency services appear a disruptive factor. Verkouter follows the exciting research path that shows that the reciprocal effects between communication and the quality of healthcare directly influence each other. This study is certainly not complete. The patient survey must be further processed, comparable quality profiles must be written up and it also begs comparisons with Canadian and Swiss research results. However, it is already clear that this approach is especially productive. It is to be hoped that the research can be continued.

In connection with the social, geographical and demographic aspects of Brussels society, we latch onto a tradition in this issue that has tended to be missing in recent years: the long-term perspective. The historian Peter Scholliers shows how relevant this dimension is. He demonstrates that present-day phenomena, such as waves of immigration, social exclusion in the labour and housing markets, infrastructure adjustments to modernisation, and the international character of Brussels are anything but new. Since the start of the 19th century Brussels has increasingly had to cope with all these phenomena. The present-day housing market is the subject of the paper written at the Geographisch Instituut, which discusses various residential typologies.

To conclude this introduction, I wish to thank the bodies that have again ensured funding to make this extensive issue in the *Brussels Themes* series possible. Since most projects are funded by the publication of research results, we have to thank FWO-Vlaanderen, the VUB Research Council, the Flemish Government, the Brussels Government and the province of Flemish Brabant. We wish to thank FWO-Vlaanderen for the allocation of a Network and for the fact that *Brussels Themes* will in future publish more French and English contributions and translated abstracts. Finally, a special word of thanks goes to K. Van Scharen who, as head of VUBPRESS, ensured the painstaking publication of this new issue in what is already a lengthy series.

Notes

1 E. WITTE, Van Taal en Sociale Integratie naar Brusselse Thema's, 1978-1998. Een overzicht van twintig jaar wetenschappelijke productie van het VUB-Centrum voor de Interdisciplinaire Studie van Brussel, in E. WITTE and A. MARES (ed.), Twintig Jaar Onderzoek over Brussel, Brusselse Thema's - Thèmes Bruxellois - *Brussels Themes 6*, VUBPRESS, Brussels, 1998, 7-35.

2 J. POIRIER, La coopération à Bruxelles: la dimension fédérale-régionale, infra.

[3] J. FRANSEN, Nationale feestdag en identiteit: de Guldensporenviering in Brussel (1945-1960), in E. WITTE and A. MARES (ed.), *op cit.,* 77-112).

[4] E. WITTE (ed.), De Brusselse Rand, *Brussels Themes 1*, Brussels, VUBPRESS, 1993, p. 519.

[5] This project was implemented by B. Distelmans, J. Koppen and R. Janssens.

[6] A. DETANT, De toepassing van de taalwetgeving in de Brusselse gemeentelijke instellingen, *Brussels Themes 2*, Brussels, VUBPRESS, 1995, p. 175; Idem, Tussen taalwet en werkelijkheid: interpretatieverschillen en politieke bezwaren, in E. WITTE, M. DE METSENAERE, A. DETANT, J. TYSSENS and A. MARES, Het Brussels Hoofdstedelijk Gewest en de taalwetgeving. *Brussels Themes* 5, Brussels, VUBPRESS, 5, 75-108.

[7] Tweetalig en versterkt taalonderwijs in de Brusselse Nederlandstalige scholen, in *Brussels Themes 6,* Brussels, VUBPRESS, 1998, 155-168.

Taalsociologische en sociolinguïstische aspecten

Aspects socio-linguistique

Socio-linguistic aspects

Rudi Janssens

Over Brusselse Vlamingen en het Nederlands in Brussel

De relatie tussen Brussel en Vlaanderen heeft een nogal ambivalent karakter. Historisch is Brussel een Vlaamse stad. En zelfs nu Frans de dominante taal is blijft het de belangrijkste stad voor Vlaanderen, een stad waar heel wat Vlamingen dagelijks hun brood verdienen, een handels- en dienstencentrum en een cultuurstad. Maar bovenal is Brussel het politieke centrum van Vlaanderen, hetgeen wordt onderstreept door het feit dat de Vlaamse Gemeenschap haar tot hoofdstad heeft gekozen. Maar Brussel is voor Vlaanderen ook deels een vreemde stad, een stad waar Frans doorgaans de voertaal is, waar verschillende talen en culturen elkaar ontmoeten en waar de Vlamingen een minderheid vormen. Toch zijn de Vlamingen hier prominent aanwezig. Wanneer men in de media hoort of leest over de Brusselse politiek, cultuur, onderwijs … zijn de Brusselse Vlamingen hierin een evidente actor. Aanvankelijk was het dan ook de bedoeling een artikel over de Brusselse Vlamingen te schrijven en op zoek te gaan naar wie deze Brusselaars eigenlijk zijn. Maar gaandeweg werd het steeds duidelijker dat de criteria voor deze zoektocht verre van evident zijn en dat er een onderscheid diende gemaakt tussen het 'Vlaamse' en het 'Nederlands(talig)e' element in de Brusselse samenleving. Alhoewel beide niet te scheiden zijn, is het evenmin mogelijk ze als synoniemen te zien. Vandaar de misschien wat eigenaardige titel boven dit artikel. Door het feit dat er weinig concrete gegevens voorhanden zijn over het taalgebruik in Brussel, doen er over de Brusselse Vlamingen en het Nederlands heel wat verhalen en mythes de ronde. Op basis van een representatieve steekproef[1] en een enquête bij 2500 meerderjarige inwoners van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest trachtte het 'Centrum voor de Interdisciplinaire Studie van Brussel' van de VUB enige klaarheid te scheppen in de feitelijke taalverhoudingen. Dit artikel baseert zich op de resultaten van deze enquête. Het heeft dan ook eerder een exploratief karakter en beperkt zich tot een aantal aspecten die hopelijk wat meer inzicht kunnen bieden in deze problematiek.

1. Vlamingen in Brussel

Om de Vlamingen in Brussel te duiden worden twee criteria gebruikt. Een eerste is politiek van aard, en beschrijft het bestuursmodel om van daaruit meer duidelijkheid over de Brusselse Vlamingen te krijgen. Een tweede criterium is een linguïstisch criterium en refereert aan de moedertaal als basis voor categorisering. Hierna worden enkele aspecten belicht die het profiel van deze Vlamingen nader toelichten.

1.1 Vlamingen en het Brusselse politieke model

De formele politieke structuur van de Brusselse samenleving vormt een eerste houvast om de zoektocht naar de Vlamingen in Brussel aan te vatten. Het is geenszins de bedoeling de Belgische staatsstructuur omstandig uit de doeken te doen (hiervoor, en voor een extensieve bibliografie, zie A. Detant in infra; voor een extensieve behandeling van het Brusselse model verwijs ik de geïnteresseerde lezer graag naar E. Witte e.a. (1999)), maar toch is het noodzakelijk het staatkundige karakter van de relatie tussen Brussel en Vlaanderen beknopt te schetsen om de rest van dit artikel in zijn juiste context te kunnen begrijpen. Taal is het essentiële kenmerk waarrond de Belgische federale structuur is gebouwd. Hierbij staat het territorialiteitsprincipe centraal: de officiële taal is afhankelijk van de plaats waar men zich bevindt. Zo telt België drie taalgemeenschappen: een Vlaamse[2], Franstalige en Duitstalige Gemeenschap. Voor elke individuele gemeente is duidelijk bepaald tot welke gemeenschap ze behoort. De gemeenten in de Vlaamse provincies behoren tot het bevoegdheidsgebied van de Vlaamse Gemeenschap, en de gemeenten uit de Waalse provincies tot deze van de Franstalige Gemeenschap, met uitzondering van de Duitstalige gemeenten die tot de Duitstalige Gemeenschap behoren. Voor al deze gemeenten geldt dat er slechts één taal als officiële taal wordt aanvaard en dat de relatie tussen de burger en het bestuur, en de afgeleide dienstverlening, slechts in één taal kan en mag verlopen. Op dit principe zijn er twee uitzonderingen: de faciliteitengemeenten en Brussel. Faciliteitengemeenten zijn gemeenten die tot een Vlaamse of Waalse provincie behoren, maar waar voor de 'anderstaligen' een regeling is uitgewerkt zodat ze bepaalde officiële administratieve formaliteiten in de eigen taal kunnen afhandelen (dus Nederlands in Waalse en Frans in Vlaamse gemeenten). Deze gemeenten situeren zich rond de taalgrens en rond Brussel. De tweede uitzondering zijn de 19 gemeenten van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest die tot geen enkele provincie behoren. Deze gemeenten zijn tweetalig, wat betekent dat zowel het Nederlands als het Frans eenzelfde officiële status genieten. Alvorens op het eigenlijke onderwerp, Brussel zelf, dieper in te gaan, is het noodzakelijk een kleine

toelichting te geven bij de term 'Gewest'. Naast drie 'Gemeenschappen' telt België eveneens drie 'Gewesten': Brussel, Vlaanderen en Wallonië. Beide vallen evenwel niet samen: worden de faciliteitengemeenten buiten beschouwing gelaten, dan kent het Vlaamse Gewest enkel gemeenten met het Nederlands als officiële taal, Wallonië telt zowel Franstalige als Duitstalige gemeenten, en het Brussels Hoofdstedelijk Gewest is officieel tweetalig. Zowel de Gewesten als de Gemeenschappen hebben hun eigen bevoegdheden, wetgevende en uitvoerende organen en een eigen administratie en dienstverlening. De bevoegdheden van de Gemeenschappen hebben betrekking op cultuur, onderwijs en de zogeheten persoonsgebonden aangelegenheden (gezondheid, welzijn, jeugdbescherming, minderhedenbeleid enzovoort) en het wetenschappelijk onderzoek en de internationale betrekkingen in verband met deze materies. De Gewesten zijn bevoegd voor economie, werkgelegenheid, landbouw, leefmilieu, natuurbehoud, waterbeleid, energie, ruimtelijke ordening, stedenbouw, vervoer, buitenlandse handel en het wetenschappelijk onderzoek over die specifieke beleidsdomeinen. Hiernaast oefenen zij eveneens toezicht uit op provincies, gemeenten en intercommunales.

Brussel[3] is dus een officieel tweetalige regio. Gezien de bevoegdheidsverdeling over Gemeenschappen en Gewesten resulteert dit voor de Brusselse Vlamingen in een vrij complex theoretisch kader. De gemeenschapsmaterie voor de Vlaamse Brusselaars worden georganiseerd vanuit de Vlaamse Gemeenschap en dus vanuit een wetgevende instantie die door alle leden van die Vlaamse Gemeenschap wordt aangeduid. De gewestbevoegdheden daarentegen worden door de verkozenen van het Brusselse Gewest uitgeoefend, verkozen door alle Brusselaars. Voor deze Brusselaars is er evenwel een 'gewestelijk tussenniveau' ingebouwd dat zich ook met gemeenschapsmaterie inlaat, namelijk de Vlaamse en Franse Gemeenschapscommissies. In deze Vlaamse Gemeenschapscommissie zetelen de leden van de Brusselse Hoofdstedelijke Raad die gekozen werden op Vlaamse lijsten. Zij zijn bevoegd voor de instellingen van het Brusselse Gewest die tot de Vlaamse Gemeenschap behoren en kunnen organisatorisch en subsidiërend optreden inzake gemeenschapsaangelegenheden. Ze kunnen eveneens een aantal bevoegdheden doorgeschoven krijgen vanuit dit Vlaamse Gewest. Niettegenstaande hun beperkte omvang langs Vlaamse zijde heeft ook de Vlaamse Gemeenschapscommissie een wetgevend en uitvoerend orgaan. Deze vertegenwoordigers zetelen eveneens in de Gemeenschappelijke Gemeenschapscommissie waar ze samen met de Franstalige verkozenen deze gemeenschapsbevoegdheden beheren die gemeenschappelijk zijn voor beide gemeenschappen, de zogenaamde bicommunautaire persoonsgebonden aangelegenheden (gezondheidsbeleid en hulp aan personen). Voor alle duidelijkheid, alle Brusselse verkozenen zetelen dus zowel in de Gewestraad als in de Gemeenschappelijke Gemeenschapscommissie

en het zijn niet de leden maar de bevoegdheden van beide instellingen die verschillen.

Figuur 1 illustreert hoe de vertegenwoordiging van de Brusselse Vlamingen er op gewestelijk niveau uitziet. De Brusselse kiezer dient dus een keuze te maken tussen kandidaten op eentalig Vlaamse of eentalig Franstalige lijsten, tweetalige lijsten zijn op dit niveau niet toegelaten.[4] Alle kandidaten op Vlaamse lijsten stellen zich kandidaat voor de Nederlandse taalgroep binnen de Brusselse Hoofdstedelijke Raad en zetelen als verkozenen ook automatisch in de Vlaamse Gemeenschapscommissie. Momenteel telt deze Nederlandstalige taalgroep 11 leden op een totaal van 75: 4 verkozenen van het Vlaams Blok, 3 van de CVP, 2 van de kartellijst VLD-VU-Onafhankelijk en 2 op de rood-groene SP!AGA lijst.

Toch is de politieke macht van de elf verkozenen groter dan hun aantal doet vermoeden. De verklaring voor dit specifieke politieke evenwicht is te vinden op het federale niveau waar de Vlamingen qua getalsterkte in de meerderheid zijn, maar waar de Franstaligen een aantal garanties inzake politieke vertegenwoordiging en besluitvorming worden gegarandeerd. Een vergelijkbaar mechanisme is in Brussel ook voor de Vlamingen uitgewerkt. Hier is evenwel geen vertegenwoordiging, maar zijn een aantal bevoegdheden gegarandeerd. Gezien hun beperkt aantal en het uitgebreide takenpakket vormt dit een belangrijk knelpunt voor de Vlaamse beleidsvoerders.

Figuur 1 – Vertegenwoordiging Brusselse Vlamingen

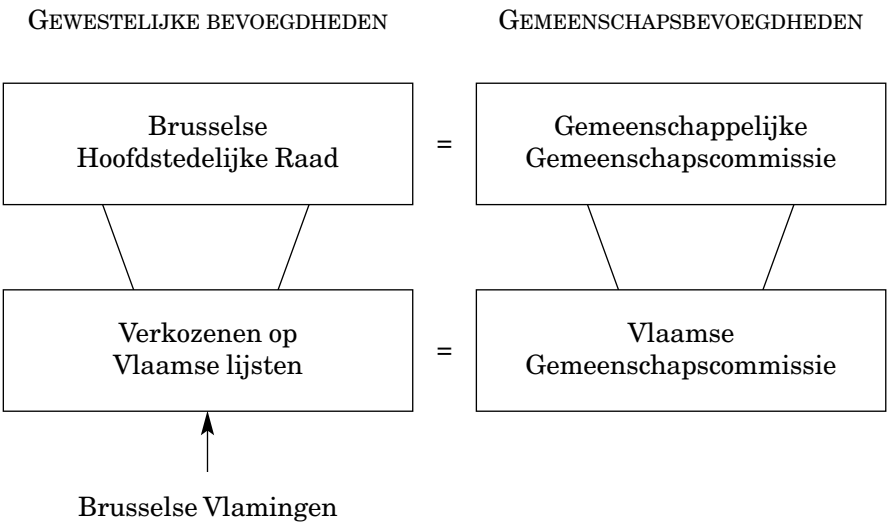

Dit schema is louter theoretisch, aangezien er bij het Brusselse model wordt van uitgegaan dat Nederlandstalige Brusselaars via Vlaamse lijsten hun vertegenwoordigers aanduiden. Het feit dat het politieke model op de twee taalgemeenschappen werd gebouwd, betekent evenwel niet dat de kiezers ook in eerste instantie een taalkeuze en pas dan een ideologische of partijkeuze maken. Op de feitelijke relatie tussen taalgebruik en partijkeuze wordt verderop in het artikel nog teruggekomen.

Ten slotte rest ook nog het gemeentelijke niveau. Hier beperkt het aanbod van lijsten zich niet tot eentalig Vlaamse of Franstalige lijsten, maar worden ook tweetalige lijsten toegelaten. Het is dus in eerste instantie niet altijd mogelijk de kandidaten van de gemeenteraadsverkiezingen als vertegenwoordigers van de Vlaamse of Franstalige gemeenschap in hun gemeente te onderscheiden. De politieke strategieën van de Vlaamse kandidaat-gemeenteraadsleden maakt het er niet eenvoudiger op: soms komen ze op onder de naam van hun Vlaamse partij, soms vormen Vlamingen een kartellijst met andere Vlaamse partijen of groeperen ze zich in één enkele Vlaamse kieslijst, en in andere gevallen stellen ze zich samen met Franstalige geestesgenoten op eenzelfde lijst aan de kiezer voor. Uit de recente praktijk blijkt dat Vlaamse vertegenwoordigers vooral op tweetalige lijsten worden verkozen. Op gemeentelijk niveau zijn geen garanties voor de politieke participatie van de Vlamingen ingebouwd. De enige mogelijkheid die de wetgever voorziet is dat schepencolleges die geen Vlaamse schepen hebben, een extra schepenmandaat kunnen creëren om op die manier een Vlaming bij het beleid te betrekken. Dit is evenwel een mogelijkheid en geen automatisme.

Officiële tweetaligheid krijgt in Brussel een erg specifieke invulling. De dienstverlening die onder de gewestelijke en gemeentelijke bevoegdheden valt is tweetalig, deze met betrekking tot de gemeenschapsbevoegdheden, met uitzondering van de bicommunautaire, eentalig. Politiek (theoretisch) wordt de Brusselaar beschouwd als lid van de Vlaamse of de Franstalige gemeenschap, alhoewel hij individueel niet als dusdanig wordt erkend. Officieel bestaat er niet zoiets als een Nederlandstalige of Franstalige subnationaliteit. Elke Brusselaar kan vrij kiezen welke taal hij gebruikt bij tweetalige procedures en instellingen en heeft eveneens de keuze tussen de dienstverlening van de Vlaamse of Franstalige Gemeenschap. Het is het compromis tussen enerzijds het regionale denken vanuit Franstalige politieke hoek (drieledige gewestvorming) en de Vlaamse benadering gebaseerd op Brussel als het verlengde van de Vlaamse en Franstalige Gemeenschappen en door beide bestuurd (tweeledige gewestvorming).

Het feit dat in Vlaanderen de gewestelijke en gemeenschapsbevoegdheden door eenzelfde uitvoerend orgaan, de Vlaamse regering, worden uitgeoefend, kan echter voor de nodige verwarring zorgen. Illustratief voor de moeilijkheden die een dergelijk bestuursmodel met zich mee-

brengt, is de verwarrende discussie die in augustus 2000 rond het gratis netabonnement voor bussen en trams van de Vlaamse vervoersmaatschappij 'De Lijn' werd gevoerd. Mobiliteit is duidelijk een gewestmaterie, hetgeen resulteert in drie vervoersmaatschappijen, De Lijn in Vlaanderen, de MIVB in Brussel en de TEC in Wallonië. De beslissing van de Vlaamse regering om de Vlaamse 65-plussers van gratis bus- en tramvervoer op 'De Lijn' te laten genieten, maakt dat de bejaarden die op het grondgebied van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest wonen niet van dit voordeel kunnen genieten. Aan de andere kant kan men het ook als een maatregel in het kader van het bejaardenbeleid zien, wat dan weer wel een gemeenschapsmaterie is. Toen de Vlaamse ministers Anciaux (bevoegd voor 'Brusselse Aangelegenheden') en Stevaert (bevoegd voor 'Mobiliteit') eind augustus 2000 aankondigden dat ook de 'Vlaamse bejaarden' in Brussel hiervan konden genieten, rees bijgevolg de vraag wie die Vlaamse bejaarden zijn en hoe ze dat eventueel zouden moeten bewijzen. Het Vlaams Seniorencentrum in Brussel dat de aanvragen zou moeten coördineren schoof de taal van de identiteitskaart naar voor als decisief criterium (*De Morgen*, 26 augustus 2000 'Gratis bus 'slegs vir' de Vlamingen'), het kabinet-Anciaux hield het bij monde van Koen T'Syen op de taal van de aanvraag zelf (*Het Laatste Nieuws*, 27 augustus, 'Gratis tram voor Vlaamse Brusselaars'). Vertrekkende vanuit de beleidsvoering zijn er dus geen duidelijke criteria die bepalen welke Brusselaar al dan niet als Vlaming kan gecategoriseerd worden.

1.2 Vlaamse of Nederlandstalige Brusselaars?

De discussie op het einde van het vorige hoofdstuk toont aan dat het erg moeilijk is de Vlaamse Gemeenschap in Brussel op een eenduidige manier af te bakenen. Intuïtief valt men hierbij meestal terug op het populaire concept 'moedertaal', hier concreet het Nederlands.[5] Maar ook dit begrip is heel diffuus en kan naar gelang van de omstandigheden en de samenleving anders ingevuld worden. Skutnabb-Kangas (1981) schuift in dat opzicht een viertal criteria naar voren die hier vanuit de invalshoek van de Nederlandstaligen in Brussel worden belicht: oorsprong, competentie, functie en identificatie (zie ook Janssens, 1999).

Deze criteria zijn evenwel niet allemaal even robuust en staan hiërarchisch op een verschillend niveau. Het functiecriterium is hierbij het zwakste; men wordt in een bepaalde taalgroep ondergebracht omdat men in een gegeven situatie een bepaalde taal gebruikt. Indien iemand afhankelijk van de omstandigheden van taal wisselt, wisselt die persoon bijgevolg van taalgroep. Dit kan wat absurd lijken, maar toch wordt dit criterium in Brussel vaak gebruikt om de grootte van de twee taalgemeenschappen in te schatten. De taal van de identiteitskaart (zoals bij-

voorbeeld de discussiein verband met het gratis openbaar vervoer illustreert), van de belastingsbriefenzovoort, zijn voorbeelden van in discussies courant gebruikte predictoren die louter gebaseerd zijn op het taalgebruik binnen een welomschreven situatie. Het enige voordeel van dit criterium is de meetbaarheid en het feit dat men bijgevolg met cijfers kan uitpakken om een bepaalde (maatschappelijke of politieke) stellingname te verdedigen of aan te vallen. Dit sluit deels aan bij de externe identificatie waarbij een persoon op basis van zijn taalgedrag door anderen als 'native speaker' van een bepaalde groep gaat beschouwd worden. Dit betekent uiteraard niet dat die persoon zichzelf noodzakelijk tot lid van die groep bekent. Zo kan men vanuit een historisch perspectief Brusselaars Vlaamse roots toedichten en Franssprekenden als 'Franstalige Vlamingen' beschouwen, zonder dat die persoon zich hoe dan ook met Vlaanderen of het Nederlands identificeert en ongeacht zijn taalgebruik. Van Franstalige hoek plaatst men hier dan het functiecriterium tegenover. Veelal gaat het in deze om een opportunistisch spelletje neuzen tellen. Competentie is al wat standvastiger als criterium, maar wel heel moeilijk meetbaar, zeker via survey-onderzoek. Hoe gaat men het competentieniveau van een bepaalde spreker bepalen (denk maar aan de politieke heisa over de taalkennis van Happart als burgemeester van Voeren) en wat, in de veronderstelling dat dit op één of andere manier toch mogelijk is, indien die persoon meerdere talen op eenzelfde niveau beheerst (als dit wetenschappelijk al mogelijk kan geacht worden)? De operationalisering van dit criterium beperkt zich meestal tot zelfrapportage waarbij de persoon zijn eigen mate van taalbeheersing inschat. De oorsprong is het laatste criterium van waaruit men de personen rond taal kan groeperen. In het geval van de Nederlandssprekenden in Brussel kan men hieraan een brede of enge betekenis geven. In de breedste zin refereert oorsprong aan het feit in Vlaanderen of als Brusselse Vlaming geboren te zijn. In enge zin aan de taal waarin men de eerste stabiele communicatieve relatie aanging. Deze laatste benadering is de meest solide. Interessant hierbij is dat de taal waarin men de eerste stabiele relaties opbouwde niet verandert met de tijd en tegelijkertijd de basis vormt voor het 'spontaan' taalgedrag. We gaan er in het onderzoek van uit dat de meeste mensen hun eerste stabiele relatie aangaan met hun ouders. Vandaar dat we hier het taalgebruik met de ouders als basis gebruiken. Uit vroeger onderzoek (Louckx, 1982) bleek dat de taal die in het gezin wordt gehanteerd het meest bestendig is tegenover de invloed van andere talen, en binnen een taalverschuivingsproces pas als laatste verandert.

Vertrekkende van deze laatste omschrijving kan men op basis van het taalgebruik in het gezin (dit wil zeggen de taal die de meerderjarige respondent, momenteel wonende in Brussel, met zijn of haar ouders spreekt of sprak) vijf groepen[6] onderscheiden: de Brusselaars die in het gezin waarin ze opgroeiden uitsluitend Nederlands spreken of spraken,

diegenen die uitsluitend Frans spreken of spraken, de traditioneel tweetaligen die zowel Nederlands als Frans spreken of spraken, de nieuwe tweetaligen die het Frans met een andere taal dan het Nederlands combineren of combineerden, en diegenen die thuis geen van beide talen gebruiken of gebruikten. In tabel 1 wordt op basis van de survey-gegevens een overzicht gegeven van de verhoudingen tussen de verschillende groepen. Hierbij wordt in tweede instantie ook een onderscheid gemaakt tussen Belgen en Brusselaars met een buitenlandse nationaliteit. Er dient duidelijk op gewezen dat de benamingen 'Nederlandstaligen' en 'Franstaligen' hierbij uitsluitend naar de taalachtergrond in het gezin van herkomst verwijzen en met geen andere linguïstische en/of politieke inhoud verward mogen worden.

Tabel 1 – Taalgroepen naar nationaliteit

Taalgroepen	Brusselaars	Belgische nationaliteit	Buitenlandse nationaliteit
Nederlandstalig	9,3 %	10,9 %	2,9 %
Franstalig	51,7 %	62,8 %	9,2 %
Traditioneel tweetalig	10,1 %	12,7 %	0,4 %
Nieuw tweetalig	9,1 %	7,4 %	15,9 %
Anderstalig	19,8 %	6,2 %	71,7 %
Totaal	2521	1995	526

Van alle Brusselaars komt zo'n 10% uit een gezin waar uitsluitend Nederlands wordt of werd gesproken, en ongeveer een even groot aantal waar het Nederlands samen met het Frans wordt of werd gecombineerd. Bijna één vierde van de Brusselaars met Belgische nationaliteit komt uit een gezin waar ook Nederlands als omgangstaal wordt of werd gebruikt. Toch is er een duidelijk verschil tussen de achtergrond van de Nederlandstalige en de tweetalige gezinnen. Waar van deze eerste groep ruim de helft in Vlaanderen is geboren (53,2%), zijn tweetalige gezinnen vooral een Brussels gegeven (74,0%).

Het feit dat men niet tot de Nederlandstalige taalgroep behoort impliceert niet dat men deze taal niet beheerst. In tabel 2 wordt voor de verschillende taalgroepen een overzicht gegeven van de kennis van het Nederlands. Aan de respondenten werd gevraagd zelf hun competentieniveau voor begrijpen, spreken, lezen en schrijven in te schatten. Hierbij konden ze kiezen uit 5 niveaus: ken taal niet, ken enkele woorden en uitdrukkingen, ken de taal redelijk, ken de taal goed en ken de taal uitstekend. Tabel 2 geeft een overzicht van de zelfgerapporteerde kennis van het Nederlands voor alle Brusselaars.

Tabel 2 – Zelfgerapporteerde kennis van het Nederlands bij +18-jarige Brusselaars

Taalniveau	Begrijpen	Spreken	Lezen	Schrijven
Ken taal niet	16,1%	17,3 %	20,2 %	21,6 %
Ken woorden/uitdrukkingen	14,9 %	19,6 %	15,0 %	20,0 %
Ken taal redelijk	29,9 %	29,7 %	27,2 %	26,5 %
Ken taal goed	17,9 %	14,7 %	17,5 %	14,3 %
Ken taal uitstekend	21,2 %	18,7 %	20,1 %	17,6 %

Uit bovenstaande tabel blijkt dat ongeveer 70% van de Brusselaars minstens op een redelijk niveau Nederlands begrijpt en zelfs bijna 60% redelijk Nederlands kan schrijven. Alhoewel de lingua franca duidelijk het Frans blijft, is het Nederlands dus niet zomaar een minderheidstaal die slechts door een klein deel van de bevolking wordt gesproken. Tabel 3 geeft een idee van de spreiding van het Nederlands over de verschillende taalgroepen. Hiertoe werden twee niveaus geselecteerd: goed of uitstekend Nederlands spreken (dus diegenen van wie men kan verwachten dat ze zonder moeilijkheden een gewoon gesprek in het Nederlands kunnen voeren), en goed of uitstekend Nederlands schrijven (en van wie men dus kan verwachten dat hij of zij de taal wel degelijk goed beheerst).

Tabel 3 – Kennis Nederlands bij onderscheiden taalgroepen

Taalgroepen	Goed/uitstekend NL spreken	Goed/uitstekend NL schrijven
Nederlandstalig	96,6 %	94,4 %
Franstalig	25,7 %	25,3 %
Traditioneel tweetalig	74,0 %	65,0 %
Nieuw tweetalig	21,7 %	21,7 %
Anderstalig	8,6 %	7,8 %
Totaal	33,4 %	31,9 %

Ongeveer een derde van de meerderjarige Brusselaars beheerst het Nederlands op een goed tot uitstekend niveau. Slechts een kwart van hen komt uit een eentalig Nederlandstalig gezin. Dat de respondenten met een Nederlandstalige en traditioneel-tweetalige familieachtergrond verhoudingsgewijze het hoogst scoren is geen verrassing. Wel opmerkelijk is het kleine verschil tussen diegenen met een Franstalige familieachter-

grond en deze uit de nieuwe tweetalige gezinnen. Van deze laatste groep, vooral 'jonge migranten', spreekt en schrijft toch een vijfde behoorlijk Nederlands, en beweert slechts 16% deze taal helemaal niet te begrijpen. Dit betekent dat naast de taal van het land van hun ouders of grootouders, en het Frans als dagelijkse omgangstaal in hun leefomgeving, de kennis van het Nederlands voor hen toch niet onbelangrijk is. De vroege introductie van deze taal in het onderwijs en de noodzaak van een behoorlijke kennis van deze taal op de arbeidsmarkt zijn waarschijnlijk niet vreemd aan dit gegeven.

Tabel 3 maakt in ieder geval duidelijk dat het Nederlands in Brussel veel meer is dan de taal van de Brusselse Vlamingen. De verwarring tussen 'Vlaams' en 'Nederlands' zit al in het politieke discours ingebakken. Waar taal de basis vormt van de hervorming van het federale België, spreekt men niet over de Nederlandstalige maar over de Vlaamse Gemeenschap, zo heeft men het ook over Vlaamse en niet over Nederlandstalige Brusselaars. Toch maakt het een aanzienlijk verschil of men bij de analyse van de taalsituatie vertrekt van een eerder 'etnische' benadering en op zoek gaat naar 'Vlamingen', dan wel of men gaat kijken wie Nederlands spreekt of kan spreken en in welke situatie. In dit opzicht is het interessant twee groepen van 'Vlamingen' wat nader onder de loep te nemen: de Vlaamse inwijking in Brussel als 'versterking' van de Brusselse Vlamingen, en de Vlaamse achtergrond van de zogeheten 'Franstalige Vlamingen'.

Van de meerderjarige Brusselaars is ongeveer de helft geboren in Brussel zelf, ruim een kwart in het buitenland, 15% in Wallonië en 10% in Vlaanderen. Toch zijn deze geboren Vlamingen niet noodzakelijk Nederlandstaligen. Tabel 4 illustreert de spreiding van deze in Vlaanderen geboren Brusselaars over de verschillende taalgroepen en geeft tevens een beeld van het moment en de omvang van deze migratiebeweging.

Tabel 4 – Taalachtergrond respondenten geboren in Vlaanderen naar migratiecohorte

Taalgroepen	Na '80	Tussen '60-'80	Voor '60	Totaal
Nederlandstalig	44,2 %	44,0 %	52,5 %	46,2 %
Franstalig	30,8 %	29,7 %	29,7 %	30,3 %
Traditioneel tweetalig	19,2 %	18,7 %	15,8 %	16,7 %
Nieuw tweetalig	1,9 %	3,3 %	-	3,0 %
Anderstalig	3,8 %	4,4 %	2,0 %	3,8 %
Totaal	21,3 %	37,3 %	41,4 %	100,0 %

Minder dan de helft van de migranten uit Vlaanderen zijn in een eentalige Nederlandstalige omgeving opgegroeid. Alhoewel de migratie vanuit Vlaanderen afneemt blijven de verhoudingen tussen de verschillende taalgroepen over de verschillende cohortes vrij constant. Het is dus niet zo dat de migratie van Franstaligen vanuit Vlaanderen aan een bepaald moment in de tijd kan gekoppeld worden en evenmin dat ze uit de Brusselse periferie komen. Ongeacht de migratiecohorte blijkt ongeveer 30% in Vlaanderen binnen het gezin uitsluitend Frans gesproken te hebben. Er is een significant verschil in migratieleeftijd tussen de verschillende groepen. Vergelijken we de respondenten uit de Nederlandstalige met de Franstalige taalgroep, dan verhuizen de Nederlandstaligen gemiddeld op hun tweeëntwintigste, de Franstaligen op hun achttiende. De verhuisredenen verschillen dan ook: Nederlandstaligen uit Vlaanderen komen naar Brussel omwille van hun werk of hun partner, bij de Franstaligen uit Vlaanderen vinden we meer migraties omwille van de arbeidssituatie van de ouders of om studieredenen. Alhoewel slechts één respondent vermeldt dat hij liever in een Franstalige omgeving leefde dan in Vlaanderen, bestaat het vermoeden dat het taalaspect eveneens meespeelt bij de verhuis van Vlaanderen naar Brussel. Het feit dat van deze verhuizers ongeveer 30% in een eentalig Franstalig gezin opgroeide, waar deze groep voor Vlaanderen in zijn geheel verwaarloosbaar is qua aantal, is hiertoe een meer dan duidelijke indicatie.

In discussies over de Vlaamse aanwezigheid in Brussel wordt er dikwijls op gewezen dat Brussel 'oorspronkelijk' een Vlaamse stad was en dat vele Franstalige Brusselaars als 'Franstalige Vlamingen' beschouwd kunnen worden, dus als Vlamingen die in de loop van de tijd van het Frans naar het Nederlands zijn overgeschakeld. Om dit te toetsen werd ook de taalachtergrond van de ouders van de ondervraagden die in Brussel werden geboren en in een Franstalig gezin opgroeiden nader geanalyseerd (zie tabel 5).

Tabel 5 – Taal gesproken in gezin waar ouders van de respondenten opgroeiden

Taal familie ouders respondenten	
Beide ouders uit Nederlandstalig gezin	3,4 %
Een van ouders uit tweetalig of Nederlandstalig gezin, andere uit Franstalig of tweetalig gezin	19,6 %
Beide ouders uit een Franstalig gezin	63,7 %
Een van ouders uit Franstalig gezin, ander uit anderstalig, maar niet-Nederlandstalig gezin	12,6 %
Beide ouders uit noch Franstalig noch Nederlandstalig gezin	0,6 %

Men kan zich hierbij de vraag stellen hoever men moet teruggaan om de respondenten als 'Vlaams' te beschouwen. Toch lijkt het niet opportuun verder terug te gaan dan het taalgebruik van de grootouders van de ondervraagden, wil men nog kunnen uitgaan van een mogelijke identificatie met het 'Vlaamse' aspect van hun afkomst. Van de geboren Brusselaars uit een Franstalig gezin heeft slecht 3,4% een exclusieve Nederlandstalige achtergrond. Rekening houdend met het feit dat het enkel om in Brussel geboren Franstaligen gaat, vertegenwoordigen zij dus nog geen procent van de totale steekproef. Telt men hier de respondenten bij met één van beide ouders uit een Nederlandstalig of tweetalig gezin, of met tweetalige grootouders langs zowel vaders als moeders kant, dan nog komt men op maximum 5% van de groep van in Brussel geboren Franstaligen. Van de totale populatie van meerderjarige Brusselaars vertegenwoordigen zij dan nog geen 1,5%. De vraag rijst dan wel of iemand met ouders met enerzijds een Franstalige en anderzijds een Nederlandstalige achtergrond als een 'Vlaamse Brusselaar' kan beschouwd worden. Zeker vanuit de kant van de Franstalige ouder lijkt deze redenering vrij absurd. Hieruit kan men maar één ding besluiten: Franstalige Vlamingen mogen dan een historische groep zijn, in het huidige Brussel moet men er met een vergrootglas naar op zoek.

Vanuit de sociolinguïstische invalshoek valt de scheidingslijn tussen Vlamingen en niet-Vlamingen dus eveneens moeilijk te trekken. De term 'Vlaams' verwijst naar de etnische achtergrond van de groep met taal als essentieel kenmerk. Het feit dat het Nederlands als gezinstaal van generatie tot generatie wordt overgedragen, maakt dat we de Brusselaars uit die gezinnen als Vlaams kunnen bestempelen. Alhoewel we op de traditioneel tweetalige gezinnen niet automatisch het predikaat 'Vlaams' kunnen plakken, dienen ook zij in de analyse betrokken. Ze beheersen niet alleen de Nederlandse taal, ze vinden het tevens belangrijk haar ook in gezinsverband door te geven. Ten slotte hebben we ook een aanzienlijke groep die het Nederlands goed beheerst, doch de taal niet spontaan verwierf. Deze groep wordt in dit artikel met 'Nederlandskundigen' aangeduid. Voor een verdere analyse trachten we dit 'Vlaamse' en 'Nederlandstalige' aspect te combineren. Op die manier kunnen zes uitsluitende categorieën onderscheiden worden zoals in tabel 6 wordt aangetoond. De aandacht zal in deze bijdrage uitgaan naar de eerste vier.

Tabel 6 – Brusselse bevolking naar Vlaamse afkomst en kennis van het Nederlands

Taal familie ouders en kennis van het Nederlands	
Uit Nederlandstalig gezin, geboren in Brussel	3,5 %
Uit Nederlandstalig gezin, geboren in Vlaanderen	5,0 %
Uit traditioneel tweetalig gezin	10,2 %
Uit gezin waar geen Nederlands werd gesproken, maar die toch goed/uitstekend Nederlands kent	16,7 %
Uit gezin waar geen Nederlands werd gesproken, maar die beetje Nederlands kent	43,2 %
Uit gezin waar geen Nederlands werd gesproken, en die geen Nederlands kent	21,4 %

1.3 Profiel van de Vlaamse en Nederlandskundige Brusselaars

Recente wetenschappelijke gegevens die een globaal overzicht geven van de taalachtergrond en het taalgebruik van de Brusselaars zijn vrij schaars. Vandaar dat een aantal bevindingen uit historisch onderzoek nog steeds als evidenties worden beschouwd. Drie van die evidenties worden in het licht van de nieuwe data opnieuw bekeken: de Brusselse Vlamingen wonen vooral in het noordwesten van het Brusselse Gewest, Nederlands wordt voornamelijk door ouderen gesproken en het opleidingsniveau van de Nederlandstalige Brusselaars ligt lager dan dit van hun Franstalige stadsgenoten.

1.3.1 Geografische spreiding

Uit het onderzoek van Louckx (1982) bleek de woonplaats een belangrijke factor voor de verfransing van Nederlandssprekenden in Brussel. Op basis van de volkstelling van 1947 woonden verhoudingsgewijze het grootste aantal Nederlandssprekenden in (in volgorde van belangrijkheid) Evere, St.-Agatha-Berchem, Ganshoren, St.-Jans-Molenbeek, Jette, Anderlecht en Koekelberg die allen meer dan een derde Nederlandstaligen telden. Tabel 7 geeft de percentages op basis van de recente surveydata. Per gemeente wordt het relatieve aantal inwoners geboren in Nederlandstalige families in Brussel en Vlaanderen gegeven, naast het aandeel uit traditioneel tweetalige gezinnen en het aantal Nederlandskundigen die niet tot de vorige categorieën behoren. Ook de betwiste volkstellingsgegevens uit 1947 worden in de tabel vermeld. In dit specifieke geval verwijzen die percentages naar het aantal inwoners dat 'meestal of uitsluitend Nederlands spreekt'.

Tabel 7 – Taalbeeld Nederlands per gemeente

Gemeente	Talentelling 1947	NL-talige °Brussel	NL-talige ° Vl	2-talig NL/FR	Nederlands-kundigen
Anderlecht	39,3 %	7,0 %	4,4 %	13,1 %	15,3 %
Brussel-stad	24,3 %	3,3 %	7,8 %	10,2 %	15,9 %
Elsene	9,5 %	0,5 %	2,1 %	5,3 %	15,3 %
Etterbeek	14,15 %	1,0 %	9,2 %	9,2 %	19,4 %
Evere	48,2 %	3,6 %	7,2 %	10,8 %	21,7 %
Ganshoren	42,6 %	8,3 %	8,3 %	15,3 %	25,0 %
Jette	39,9 %	8,0 %	8,8 %	15,0 %	21,2 %
Koekelberg	38,8 %	7,7 %	10,3 %	15,4 %	15,4 %
Oudergem	26,1 %	1,1 %	5,4 %	5,4 %	19,6 %
Schaarbeek	20,3 %	1,9 %	3,0 %	9,9 %	18,3 %
S-A-Berchem	43,0 %	10,2 %	6,8 %	16,9 %	22,0 %
St-Gillis	11,23 %	-	-	6,0 %	13,0 %
S-J-Molenbeek	40,8 %	6,2 %	2,7 %	15,1 %	15,8 %
S-J-Ten Node	18,2 %	1,4 %	2,9 %	7,2 %	8,7 %
S-L-Woluwe	25,3 %	0,7 %	7,0 %	11,2 %	16,1 %
S-P-Woluwe	29,8 %	4,9 %	5,9 %	4,9 %	12,7 %
Ukkel	19,3 %	2,1 %	2,1 %	8,6 %	17,6 %
Vorst	17,2 %	2,9 %	1,9 %	10,7 %	14,6 %
Water-Bosv.	21,8 %	1,6 %	6,3 %	9,4 %	12,5 %

Eerst en vooral hebben de gemeenten waar in 1947 de meeste Nederlandstaligen woonden, ook nu nog de meeste inwoners die deze taal beheersen. Niet alleen kennen zij nog het hoogste percentage oorspronkelijke Nederlandstalige bewoners, maar ook het aantal traditioneel tweetaligen en Nederlandskundigen ligt er hoog in vergelijking met de andere gemeenten. Vergeleken met de rangschikking op basis van de talentelling zijn vooral Evere en Sint-Jans-Molenbeek uit de top der meest Nederlandstalige gemeenten verdwenen. St.-Agatha-Berchem, Ganshoren, Jette en Koekelberg blijven hoog scoren. Etterbeek is een uitzonderlijk geval. In vergelijking met de cijfers uit 1947 is er verhoudingsgewijze amper een verschil met het huidige aantal inwoners uit eentalig Nederlandstalige gezinnen. Ook het aantal Nederlandskundigen ligt er vrij hoog. Diegenen uit Vlaanderen die zich in Etterbeek vestigden hebben ook een specifiek profiel. De meesten kwamen er reeds voor 1960 wonen en genoten een vrij hoge opleiding.

Dat deze relatieve rangorde der gemeenten niet erg is veranderd is toch niet zo evident, gezien de demografische ontwikkelingen de het Brus-

sels Hoofdstedelijk Gewest kenmerkten. Door de instroom van 'gastarbeiders' en 'rijkere buitenlanders' komt het aandeel van Nederlandstaligen in elke gemeente sowieso lager te liggen, maar het heeft de onderlinge verhoudingen niet op zijn kop gezet. Toch zijn de noordwestelijke gemeenten niet de meest attractieve voor de Vlaamse migranten. Voor hen is Brussel-stad de absolute koploper. Van diegenen die na 1960 naar Brussel verhuisden koos een kwart voor Brussel-stad als woonplaats. In absolute aantallen zijn ook Sint-Lambrechts-Woluwe, Elsene en Schaarbeek populair bij de huidige Vlaamse migranten.

Een tweede vaststelling is dat het aantal inwoners die goed tot uitstekend Nederlands kennen zeker niet mag beperkt worden tot de respondenten afkomstig uit Nederlandstalige of traditioneel tweetalige gezinnen. Deze laatste groep is qua aantal in sommige gevallen zelfs kleiner dan het aantal Nederlandskundigen die in het milieu waarin ze opgroeiden geen Nederlands spraken.

1.3.2 Leeftijdsstructuur

De levensvatbaarheid en vitaliteit van een taal kunnen onder meer worden afgelezen aan de hand van de leeftijdsstructuur van haar sprekers. Tabel 8 geeft een idee van de leeftijd van de verschillende groepen Nederlandssprekenden.

Tabel 8 – Leeftijdsstructuur Nederlandssprekenden

Taalgroep	Tot 25	26-40	41-65	65+
Nederlandstaligen geboren in Brussel	7,0 %	12,8 %	41,9 %	38,4 %
Nederlandstaligen geboren in Vlaanderen	-	12,9 %	51,6 %	35,5 %
Traditioneel tweetaligen	7,5 %	19,7 %	44,5 %	28,3 %
Andere Nederlandskundigen	21,2 %	23,1 %	37,7 %	18,0 %
Totaal Brusselaars	15,1 %	28,0 %	39,3 %	17,6 %

De gemiddelde leeftijd van de respondenten die in een Nederlandstalig gezin opgroeiden ligt duidelijk hoger dan die van de Brusselse bevolking. Dit is zeker het geval bij de Nederlandstaligen die in Brussel opgroeiden. Diegenen die vanuit Vlaanderen naar Brussel kwamen zijn iets jonger, al ontbreekt de jongste categorie in de steekproef. Dit is niet zo verwonderlijk, gezien de gemiddelde migratieleeftijd van deze groep. Ze komen zich meestal pas na hun studies in Brussel vestigen. Vanuit een 'Vlaams' perspectief veroudert het aantal Nederlandssprekenden, maar het aanwezi-

ge potentieel van Nederlandskundigen is jonger. Alhoewel ze ouder zijn dan de 'gemiddelde' Brusselaar telt de groep traditioneel tweetaligen al meer jongeren, wat zeker het geval is voor de Nederlandskundigen. Van de jongste groep Brusselaars komt het overgrote deel van diegenen die het Nederlands goed beheersen niet uit een Nederlandssprekende familie en heeft dus geen 'Vlaamse roots'.

1.3.3 Diplomaniveau

In de literatuur over het verfransingsproces van Brussel wordt de lagere professionele status van de Nederlandssprekenden dikwijls aangehaald als één van de stimuli om naar het Frans over te schakelen.

Tabel 9 – Diplomaniveau Nederlandssprekenden

Taalgroep	Geen	Lager Ond.	Sec. Ond.	Hoger Ond.
Nederlandstaligen geboren in Brussel	-	19,8 %	68,5 %	11,7 %
Nederlandstaligen geboren in Vlaanderen	-	12,9 %	57,2 %	29,8 %
Traditioneel tweetaligen	-	7,9 %	68,1 %	24,0 %
Nederlandskundigen	-	1,4 %	60,7 %	37,8 %
Totaal Brusselaars	1,6 %	6,7 %	63,1 %	28,7 %

Tabel 9 toont aan dat deze statuskloof langzaam wordt gedicht. De groep geboren Brusselaars die in een Nederlandstalig gezin opgroeiden hebben in het algemeen nog wel een lager diplomaniveau dan de gemiddelde Brusselaar, maar van de Nederlandssprekenden uit Vlaanderen heeft al zo'n 30% een diploma hoger of universitair onderwijs. Zeker de recent gemigreerde Nederlandstaligen zijn hooggeschoold. Ook de groep van Nederlandskundigen die het Nederlands niet thuis aanleerden hebben een hoger dan gemiddeld onderwijsprofiel. Hier geldt eveneens dat zij die de laatste twintig jaar vanuit Wallonië naar Brussel kwamen wonen een hogere opleiding genoten en veel beter het Nederlands lijken te beheersen. Het Nederlands is dus zeker niet langer de taal van de armere laaggeschoolde Brusselaars, maar ook een taal die door een aanzienlijke groep, vaak hooggeschoolde, Franstaligen wordt beheerst.

2. Het Nederlands in Brussel

Tot nu toe hadden we het uitsluitend over de manier waarop men op basis van de taal, in casu het Nederlands, groepen kan afbakenen, en werd het profiel van deze groepen nader belicht. In dit hoofdstuk komen enkele dynamische aspecten van het taalgebruik aan bod.

2.1 Overdracht van het Nederlands

Bij taalverwerving staan twee wegen centraal, de spontane taalverwerving in het gezin en de schoolse taalverwerving. In een vorig hoofdstuk werd reeds dieper ingegaan op het aspect taalverwerving in het gezin waarin men opgroeide. In dit deel staan de intergenerationele taaloverdracht, het taalgebruik met de partner en de schoolse taalverwerving centraal.

2.1.1 Intergenerationele taaloverdracht

De basis van de gehanteerde categorisering inzake taalgroepen wordt gevormd door de taal van het gezin waarin men opgroeide. Figuur 2 illustreert het taalgebruik van de Brusselaars van generatie tot generatie. Uiteraard is dit slechts een denkoefening, aangezien er van vorige generaties geen representatieve cijfers voorhanden zijn. Daarom vertrekken we van onze representatieve steekproef en gaan we kijken welke ouders van respondenten in Brussel zijn geboren (in dit geval 30,4%). Alhoewel we hier over een minder gedetailleerde beschrijving van hun taalgedrag beschikken, weten we ook van de meesten van hen welke taal ze thuis met hun ouders spraken. Zo is het mogelijk toch enig idee te krijgen hoe de taal over 2 generaties (namelijk de respondenten en hun kinderen) wordt overgedragen.

Figuur 2 – Intergenerationele taaloverdracht

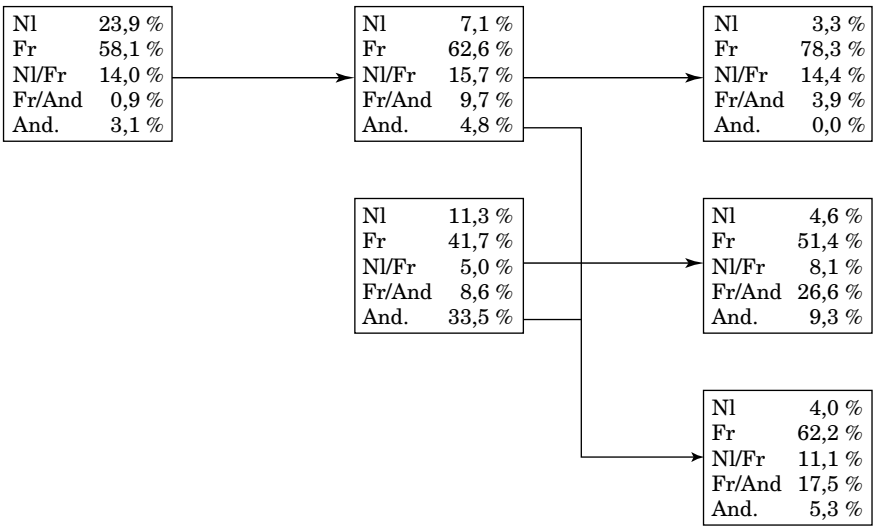

Het eerste kader bovenaan figuur 2 geeft een overzicht van het taalgebruik van de gezinnen waarin de 'Brusselse' ouders van de respondenten uit de representatieve steekproef opgroeiden (dus voor alle duidelijkheid, het gaat hier om de ouders van de respondenten die in Brussel zijn geboren). Daarnaast, in het volgende kader, krijgen we een beeld van de Brusselaars uit de steekproef die in één van de 19 gemeenten zijn geboren. Alhoewel dit taalbeeld van de ouders niet representatief is voor Brussel, en men zich dan ook niet op de cijfers mag blindstaren, geeft het toch duidelijk de verschillen tussen de twee generaties weer. Hierbij vallen uiteraard twee dingen meteen op: de sterke daling van het aantal Nederlandstalige families, en de opkomst van andere gezinstalen dan het Nederlands en het Frans en dan vooral van de groep die het Frans met een andere taal combineerde. Het eerste is voornamelijk toe te schrijven aan het verfransingsproces bij de vorige generaties, het tweede is een weerspiegeling van de internationalisering met de migratie van laaggeschoolde en hooggeschoolde migranten van wie de kinderen in Brussel werden geboren en die nu als 'Brusselaars' in de steekproef terug te vinden zijn. Hiernaast in een laatste kader vinden we hun taalgebruik ten aanzien van hun kinderen. Hierbij moeten we toch wel rekening houden met het feit dat slechts 65% van deze respondenten momenteel of ooit een partner heeft gehad en het aantal met kinderen dus nog lager ligt. Het verfransingsproces binnen de groep geboren Brusselaars zet zich nog door, de groep traditioneel tweetaligen blijft stabiel maar een aantal Nederlandstaligen en vooral anderstaligen of nieuwe tweetaligen worden door de Franstalige taal-

groep opgeslorpt. Dit is een vrij recent fenomeen, want bij de respondenten uit de steekproef met een eentalig Franstalige achtergrond vinden we nauwelijks personen van wie de ouders in een anderstalig milieu opgroeiden.

Maar de groep van twee tot drie generaties Brusselaars wordt steeds kleiner. In het eerste kader van de tweede rij vinden we de inwijkelingen binnen de representatieve steekproef. Hieruit blijkt vooral een migratiesurplus van respondenten uit Nederlandstalige en anderstalige families. Als we hun kinderen mee in rekening brengen neemt in de nieuwgevormde families na migratie de impact van het Nederlands en de oorspronkelijke taal van de anderstalige af. Toch hebben ze een duidelijke invloed op het taalbeeld in zijn geheel. Onderaan vinden we dan het nettoresultaat van de gezinnen met kinderen. Tegenover het 'nettoresultaat van de geboren Brusselaars' krijgen we dan een beperkte toename van het aantal Nederlandstalige maar vooral nieuwe tweetaligen en anderstaligen. Op basis van het 'migratiesurplus' was dit te verwachten. Toch moeten we ook hier weer benadrukken dat het enkel om nieuwgevormde gezinnen met kinderen gaat en dat minder dan 60% van de respondenten aan deze criteria beantwoordt. Deze intergenerationele overdracht bepaalt dus slechts een deel van het Brusselse taalbeeld.

2.1.2 Taalgebruik met partner

Een parameter om de geslotenheid van een culturele of taalgroep te bepalen is te kijken in hoeverre de leden hun partners ook binnen dezelfde groep gaan zoeken. Tabel 10 geeft een overzicht van de taalachtergrond van de partners. Hierbij is het interessant om weten dat van de Nederlandstaligen geboren in Brussel en Vlaanderen, en van de traditioneel tweetaligen, ruim 80% een partner heeft of ooit gehad heeft, terwijl dit slechts voor twee derde van de groep Nederlandskundigen het geval is.

Tabel 10 – Taalachtergrond partners

Taalgroep	Nederlands	Frans	Nederlands/ Frans	Andere
Nederlandstaligen geboren in Brussel	49,3 %	42,0 %	5,8 %	2,8 %
Nederlandstaligen geboren in Vlaanderen	41,0 %	41,0 %	10,5 %	7,7 %
Traditioneel tweetaligen	18,1 %	62,7 %	10,8 %	7,3 %
Nederlandskundigen	10,9%	68,6 %	2,9 %	17,5 %
Totaal Brusselaars	12,2 %	55,7 %	5,9 %	26,2 %

Uit de tabel blijkt een duidelijk verschil tussen de Nederlandstaligen geboren in Brussel en in Vlaanderen. Diegenen die in Brussel geboren zijn, zijn meer geneigd een partner met een Nederlandstalige taalachtergrond te kiezen, net zoals ze ook meer Nederlands spreken in de buurt en meer Nederlandstalige vrienden hebben dan hun taalgenoten geboren in Vlaanderen. Het lijkt er dus op dat de Nederlandstaligen geboren in Brussel zich meer op een netwerk van (ook in Brussel geboren?) Nederlandstaligen richten, daar waar diegenen die uit Vlaanderen komen hun partners en vrienden ook in andere taalgroepen weten te vinden. Dit is niet zo verwonderlijk, gezien de migratieleeftijd van de Nederlandstaligen uit Vlaanderen en het feit dat ze net omwille van hun job naar Brussel verhuizen, waardoor ze eerder via een meertalig milieu de eerste contacten in hun nieuwe leefomgeving leggen. Van de traditioneel tweetaligen heeft bijna 20% een partner met Nederlandstalige achtergrond, van de Nederlandskundigen zo'n 10%.

Gezien de openheid van de Nederlandstaligen, zowel geboren in Vlaanderen als in Brussel, rijst de vraag in hoeverre deze Brusselaars ook thuis nog het Nederlands als omgangstaal gaan gebruiken. Tabel 11 geeft een beeld van de gezinnen waar uitsluitend Nederlands wordt gesproken, tabel 12 de cijfers voor de gezinnen waar zowel Frans als Nederlands wordt gesproken.

Tabel 11 – Omstandigheden waarbij tussen partners uitsluitend Nederlands wordt gesproken, naar taal waarin partner opgroeide

Taalgroep	Partner Nederlands	Partner Frans	Partner Neder/Frans
Nederlandstaligen geboren in Brussel	82,8 %	3,4 %	-
Nederlandstaligen geboren in Vlaanderen	83,7 %	2,4 %	45,5 %
Traditioneel tweetaligen	27,0 %	0,8 %	-
Nederlandskundigen	3,3 %	-	-
Totaal Brusselaars	37,7 %	0,6 %	6,9 %

Tabel 12 – Omstandigheden waarbij tussen partners zowel Nederlands als Frans wordt gesproken, naar taal waarin partner opgroeide

Taalgroep	Partner Nederlands	Partner Frans	Partner Neder/Frans
Nederlandstaligen geboren in Brussel	11,8 %	17,2 %	33,3 %
Nederlandstaligen geboren in Vlaanderen	14,0 %	2,4 %	27,3 %
Traditioneel tweetaligen	18,5 %	3,9 %	30,0 %
Nederlandskundigen	11,0 %	1,6 %	14,3 %
Totaal Brusselaars	15,3 %	1,7 %	10,8 %

Uit het onderzoek van Louckx (1982) bleek de taal van de partner een cruciale rol te spelen in het verfransingsproces. Toch spreken Nederlandstalige partners niet noodzakelijk uitsluitend Nederlands thuis. Zo'n 12% van diegenen geboren in Brussel en 14% van de Vlaamse inwijkelingen spreken zowel Frans als Nederlands. Het grote verschil tussen beide groepen ligt hem echter in het gebruik van het Nederlands indien men een Franstalige partner heeft. Alhoewel slechts enkelen naar het Nederlands als gezinstaal overschakelen, zijn de 'Vlamingen' veel meer geneigd uitsluitend Frans te spreken dan de 'Brusselaars' die veel meer voor een combinatie van beide officiële talen opteren. In gezinsverband schakelen Nederlandskundigen met een Nederlandstalige partner zelden over naar het Nederlands, en slechts zo'n 10% gebruikt zowel Nederlands als Frans. Bij de traditioneel tweetaligen wordt in meer dan een kwart van de gezinnen uitsluitend Nederlands gesproken indien de partner thuis in het Nederlands werd opgevoed.

Grosso modo tekenen zich twee tendensen af. De respondenten die thuis in het Nederlands werden opgevoed en een Franstalige partner kiezen, schakelen meestal over op het Frans, al zijn diegenen die in Vlaanderen werden geboren meer geneigd dit te doen dan diegenen die in Brussel zelf opgroeiden. En een tweede belangrijke vaststelling is dat hoe jonger de partners zijn, hoe meer Nederlands ze in gezinsverband gaan gebruiken, ook al is een van beide partners van oorsprong Franstalig of tweetalig. Dit wordt nog ondersteund door het feit dat gezinnen van jonge Nederlandskundigen waarvan beide partners in het Frans werden opgevoed, meer en meer geneigd zijn hun eigen kinderen naar een Nederlandstalige school te sturen (al loopt de meerderheid van deze kinderen nog wel school in het Franstalig onderwijs).

2.1.3 Onderwijstaal

Naast het taalgebruik in het gezin waarin men opgroeide is het onderwijs het tweede belangrijkste kanaal van taalverwerving, hetzij ter ondersteuning van de thuis aangeleerde taal of talen, hetzij als toegang tot een nieuwe taal of talen. De schoolse taalachtergrond van de hier onderscheiden groepen wordt in tabel 13 weergegeven. De aangegeven taal heeft betrekking op de gehele onderwijsloopbaan, dus de categorie 'Nederlands' impliceert dat de respondent enkel Nederlandstalige scholen heeft bezocht ongeacht zijn onderwijsniveau, 'Nederlands/Frans' impliceert minstens één jaar onderwijs in het Nederlands en de rest in het Frans of omgekeerd enzovoort.

Tabel 13 – Onderwijstaal Nederlandssprekenden

Taalgroep	Nederlands	Frans	Andere taal	Nederlands/ Frans
Nederlandstaligen geboren in Brussel	53,5 %	30,2 %	1,2 %	15,1 %
Nederlandstaligen geboren in Vlaanderen	78,2 %	4,8 %	-	14,5 %
Traditioneel tweetaligen	10,6 %	73,2 %	0,8 %	11,0 %
Andere Nederlandskundigen	3,6 %	79,5 %	1,7 %	11,3 %
Totaal Brusselaars	8,2 %	69,1 %	10,8 %	5,8 %
Taalgroep	Nederlands/ Andere	Frans/ Andere	Nl/Fr/ Andere	Geen onderwijs
Nederlandstaligen geboren in Brussel	-	-	-	-
Nederlandstaligen geboren in Vlaanderen	1,6 %	-	0,8 %	-
Traditioneel tweetaligen	1,2 %	2,4 %	0,8 %	-
Nederlandskundigen	0,2 %	2,9 %	0,7 %	-
Totaal Brusselaars	0,3 %	4,8 %	0,3 %	1,3 %

Van de groep die opgroeide in een gezin waar men uitsluitend Nederlands spreekt of sprak, heeft iets minder dan 70% uitsluitend Nederlandstalige scholen bezocht, zo'n 15% Franstalige en een vergelijkbaar aantal zowel Nederlandstalige als Franstalige. Door de implementatie van de manier waarop in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest tweetaligheid politiek wordt gepercipieerd, groeide er in de loop van de laatste decennia een net van Nederlandstalige scholen. Daarom dat het niet alleen interessant is

de algemene cijfers van de participatie van de van huis uit Nederlandstaligen te bekijken, maar ook de historische evolutie van deze participatie. Deze is te vinden in tabel 14, zowel voor de Nederlandstalige Brusselaars als voor diegenen geboren in Vlaanderen. Als voorbeeld werd het middelbaar onderwijs in aanmerking genomen en dit om twee redenen. Ten eerste is het middelbaar onderwijs in tegenstelling tot het kleuter- en lager onderwijs, een onderwijsniveau waar men nauwelijks van onderwijstaal wisselt. En een tweede reden is het feit dat het volgen van het secundair onderwijs in het Nederlands een bepalende conditie vormt om eventuele hogere studies ook in het Nederlands aan te vatten.

Tabel 14 – Taal middelbaar onderwijs van die respondenten die in een eentalig Nederlandstalig gezin opgroeiden

Leeftijds-groep	Geboren in Brussel		Geboren in Vlaanderen	
	Nederlanstalige school	Franstalige school	Nederlandstalige school	Franstalige school
-26	100,0 %	-	-	-
26-40	81,8 %	18,2 %	100,0 %	-
41-65	53,1 %	46,9 %	89,5 %	10,5 %
+ 65	36,8 %	57,9 %	75,0 %	25,0 %

Zoals de tabel aantoont taant de invloed van het Frans in de opleiding van Brusselaars uit Nederlandstalige families. Van de geboren Brusselaars loopt de jongste leeftijdscategorie uitsluitend school in het Nederlands, bij diegenen uit Vlaanderen was dit reeds het geval voor diegenen die momenteel jonger dan 40 zijn. Twintig jaar later dan in Vlaanderen blijken nu ook de Brusselaars uit eentalig Nederlandstalige families ook in de eigen taal school te lopen. Dat is niet alleen attractief voor de inwijkelingen uit Vlaanderen, maar ook de Vlaamse Brusselaars hoeven hun kinderen niet langer Franstalig onderwijs te laten volgen met het oog op hun latere carrière. Omgekeerd oefent het Nederlandstalig onderwijs juist een aantrekkingskracht uit op Franstaligen. Van de groep Nederlandskundigen ging bijna 15% ooit naar een Nederlandstalige school, evenals ruim 20% uit tweetalige gezinnen. Het gaat hier in de meeste gevallen om een rationele keuze, tweetaligheid is op de Brusselse arbeidsmarkt immers een must geworden. Toch betekent dit ook dat bijna 60% van de totale groep Brusselaars met een goede tot uitstekende kennis van het Nederlands uitsluitend het Franstalig onderwijs frequenteerde, alhoewel slechts 6% van hen uit eentalig Nederlandstalige families komt. Als tweede taal scoort het Nederlands dus ook vrij goed.

2.2 Taalgebruik en publieke dienstverlening

Dit deel beschrijft het daadwerkelijke taalgebruik in enkele specifieke situaties die relevant zijn voor de implementatie van het politieke 'Brusselse model', maar die onderling toch duidelijk een andere benadering van de taal impliceren. Aangezien het onderwijs reeds aan bod kwam, beperkt dit zich hier tot het taalgebruik in de gemeentelijke dienstverlening, de gezondheidszorg en ten aanzien van enkele aspecten die verband houden met het cultuurbeleid. In het eerste voorbeeld gaat het om de dienstverlening in een tweetalige administratie, in het tweede staat de vrije keuze van de patiënt centraal en het laatste verwijst naar de participatie in door het beleid ondersteunde culturele initiatieven.

2.2.1 Taalgebruik in de gemeentelijke administratie

Een basisvoorwaarde van een politiek gebaseerd op de gelijkwaardigheid van het Nederlands en het Frans is, dat de inwoners in hun relatie tot de lokale overheid de vrije keuze tussen beide officiële talen gegarandeerd weten. Tabel 15 peilt naar de taal waarin de schriftelijke contacten met dit beleidsniveau verlopen. Hierbij werd niet nader gespecificeerd om welke contacten het ging en van wie het initiatief uitging.

Tabel 15 – Taal schriftelijke communicatie met gemeente

Taalgroep	Nederlands	Frans	Neder/Frans
Nederlandstaligen geboren in Brussel	32,6 %	38,4 %	27,9 %
Nederlandstaligen geboren in Vlaanderen	46,7 %	28,7 %	24,6 %
Traditioneel tweetaligen	5,5 %	78,7 %	15,4 %
Nederlandskundigen	2,4 %	81,3 %	15,1 %
Totaal Brusselaars	4,6 %	78,3 %	16,8 %

Bijna 17% van de respondenten gebruikt beide talen. Een kwart van de respondenten geboren in een Nederlandstalig gezin behoort tot deze categorie en vervult dus zijn gemeentelijke administratieve formaliteiten zowel in het Nederlands als in het Frans. Wel zien we opvallende verschillen tussen diegenen geboren in Brussel, die meer Frans dan Nederlands gebruiken, en diegenen geboren in Vlaanderen die bijna de helft van de schriftelijke contacten uitsluitend in het Nederlands voeren. Waar zo'n 5% van de contacten in het Nederlands verloopt, zien we dat de Nederlandskundigen die niet in een Nederlandstalig of tweetalig gezin opgroeiden nauwelijks Nederlands gebruiken in hun contacten met de lokale overheid.

De taal waarin de contacten met de overheid verlopen is niet geheel zonder belang. Het taalgebruik in de administratie wordt wel eens gebruikt als een officieuze standaard om de omvang van de Nederlandstalige en Franstalige taalgroepen te kunnen bepalen. Dat dit een dubieus criterium is om de onderlinge taalverhoudingen te becijferen spreekt voor zich. Ongeacht hun linguïstische achtergrond zijn alle inwoners verplicht zich in één van beide officiële talen uit te drukken, zodat bijvoorbeeld een Amerikaan of Pakistaan die in Brussel woont op deze manier als lid van een van beide traditionele taalgemeenschappen wordt gezien. Tevens hoeft men zich niet consequent in dezelfde taal uit te drukken, wat maakt dat men soms tot de Franstalige en dan weer tot de Nederlandstalige taalgroep wordt gerekend. Ook het representatieve karakter van de inwoners die binnen een vastgestelde periode een bepaalde administratieve formaliteit verrichten is twijfelachtig. Men weet evenmin waarom iemand voor een taal opteert en in hoeverre de taal door de administratie dan wel door de burger wordt bepaald.

De toetssteen van een efficiënte tweetalige dienstverlening is ongetwijfeld de taal waarin men zich mondeling tot de gemeentelijke overheid richt. De vraag is hier of zowel Franstaligen als Nederlandstaligen onmiddellijk in de eigen taal geholpen kunnen worden. Tabel 16 geeft een overzicht van het taalgebruik met de gemeentelijke ambtenaar.

Tabel 16 – Mondeling taalgebruik in gemeentehuis

Taalgroep	Nederlands	Frans	Neder/Frans
Nederlandstaligen geboren in Brussel	40,7 %	44,2 %	15,1 %
Nederlandstaligen geboren in Vlaanderen	57,7 %	34,1 %	8,1 %
Traditioneel tweetaligen	5,1 %	85,8 %	9,1 %
Nederlandskundigen	2,4 %	92,0 %	5,3 %
Totaal Brusselaars	5,4 %	90,8 %	3,3 %

In vergelijking met de vorige tabel daalt het gebruik van beide landstalen en krijgen we een duidelijkere tweedeling waarbij 90% van de gesprekken in het Frans verloopt. Niet geheel onverwacht is de discrepantie tussen gezinstaal en de taal die men met de ambtenaar spreekt het grootst bij diegenen die in Nederlandstalige gezinnen opgroeiden. Zelfs de Nederlandstaligen die in Brussel zelf zijn geboren gebruiken in het gemeentehuis meer Frans dan Nederlands. Zij die geboren werden in Vlaanderen spreken hier wel significant meer Nederlands, al voert ook een derde van hen de gesprekken uitsluitend in het Frans. Daarom werden ook de eventuele taalproblemen met de ambtenaren bevraagd (zie tabel 17). Bijna de helft van de Brusselaars zegt hierover dat het reeds is voorgekomen dat

men hen niet in de door hen gewenste taal te woord stond. Het zijn dus niet alleen de Nederlandstaligen die hierover klachten hebben, al kan gezien het algemene karakter van de enquête niet dieper worden ingegaan op de aard van de klachten zelf. Bij eventuele taalproblemen zijn het wel de Nederlandstaligen die het vlugst overschakelen naar de taal die de ambtenaar spreekt, al eisen zij die geboren werden in Vlaanderen wel uitdrukkelijker dat het gesprek in het Nederlands wordt gevoerd. De organisatie van een tweetalige publieke dienstverlening lijkt niet altijd evident. De discussie over de tweetaligheid van de ambtenaar dan wel van de dienst blijft, gezien de resultaten van de enquête, hoe dan ook actueel.

Tabel 17 – Reactie bij respons van ambtenaar in andere taal

Taalgroep	Niet van toepassing	Over-schakelen	Blijft doorgaan	Eist verandering
Nederlandstaligen geboren in Brussel	42,4 %	44,7 %	8,2 %	4,7 %
Nederlandstaligen geboren in Vlaanderen	44,6 %	39,7 %	5,8 %	9,1 %
Traditioneel tweetaligen	46,6 %	32,1 %	7,6 %	12,4 %
Nederlandskundigen	44,9 %	28,2 %	13,5 %	12,3 %
Totaal Brusselaars	54,4 %	17,2 %	16,5 %	9,5 %

De contacten met de ambtenaar beslaan slechts een gedeelte van de gemeentelijke dienstverlening. Om het beeld te vervolledigen geeft tabel 18 een overzicht van het gebruik van het Nederlands als taal van de identiteitskaart en het rijbewijs, en een algemene indruk van het taalgebruik met de politie. Ook hier krijgen we hetzelfde beeld: Nederlandstaligen geboren in Vlaanderen spreken het meest Nederlands, op een afstand gevolgd door diegenen geboren in het Brussels Gewest zelf, de traditioneel tweetaligen schommelen rond de gemiddelde waarden voor alle Brusselaars, en de groep Nederlandskundigen gebruikt minder Nederlands dan de 'gemiddelde' Brusselaar. Wel zien we dat waar het percentage Nederlandstalige documenten overeenstemt met de taal die tegen de ambtenaar wordt gebruikt, dit niet het geval is voor de contacten met de politiediensten. Hier schakelen Nederlandstaligen sneller over naar het Frans, wat waarschijnlijk een illustratie is van de aard van de relatie tussen burgers en gezagsdragers. Dit neemt niet weg dat dezelfde respondenten die zeggen tevreden te zijn over het taalgebruik bij de politie, dit niet noodzakelijk zijn over het taalgebruik in de administratie, alhoewel ze daar in grotere mate de door hen gewenste taal kunnen spreken.

Tabel 18 – Andere gemeentelijke dienstverlening in het Nederlands

Taalgroep	ID-kaart	Rijbewijs	Politie
Nederlandstaligen geboren in Brussel	44,2 %	40,6 %	26,6 %
Nederlandstaligen geboren in Vlaanderen	58,1 %	60,4 %	45,0 %
Traditioneel tweetaligen	8,3 %	6,7 %	4,5 %
Nederlandskundigen	3,1 %	3,8 %	2,5 %
Totaal Brusselaars	6,0 %	5,7 %	4,4 %

Niet alleen de taal is belangrijk, maar ook de houding die men tegenover die taal aanneemt. Het voorbeeld van de identiteitskaart verdient hierbij bijzondere aandacht. Deze kaart wordt als eentalig beschouwd, doch ze vermeldt minstens 4 talen zodat de kwalificatie 'eentalig' hier vrij dubieus klinkt. Het is uiteindelijk de taal die in het adres gebruikt wordt, die de taal van de identiteitskaart aangeeft. Niettegenstaande die officiële eentaligheid van het document denkt zo'n 7% van de Brusselaars over een tweetalige identiteitskaart te beschikken. Opvallend is echter dat hoe jonger de respondenten zijn, hoe meer kans er bestaat dat ze beweren over een tweetalige identiteitskaart te beschikken: van de 65-plussers 4,5%, van 41-65 jaar 5,3%, van 26-40 jaar 6,6% en van de -25-jarigen 13,5%. Dit zou een aanwijzing kunnen zijn van de veranderende attitude van deze jongeren ten aanzien van de traditionele taalsituatie.

2.2.2 Taalgebruik in de gezondheidszorg

Een tweede domein waarin het toch wel belangrijk is om de eigen taal te kunnen spreken en dat ook politiek een discussiepunt vormt is het taalgebruik in de gezondheidszorg. Toch is dit niet vergelijkbaar met een administratie en staat de vrije keuze en niet de tweetaligheid van de dienstverlening hier centraal. Waar de taal een wezenlijk kenmerk vormt van de Brusselse administratie omwille van haar monopoliepositie voor het verstrekken van bepaalde diensten, is men vrij een huisarts te kiezen die met de patiënt in de taal van zijn keuze kan praten. Toch ligt ook dit domein vrij gevoelig. Vooreerst is er de dringende hulpverlening waarbij het toch wel cruciaal kan zijn dat men in zijn eigen taal geholpen kan worden. Maar men kan zich ook de vraag stellen of men tegenover de financiële input van de federale overheid in de gezondheidszorg een tweetalige dienstverlening mag verwachten. De recurrente discussie over de staatshervorming en de overheveling van bevoegdheden over materies inzake sociale zekerheid naar lagere bestuursechelons, zal ongetwijfeld dergelij-

ke vragen opwerpen. Daarom is het interessant het belang van de taal in de relatie patiënt-gezondheidszorg te kunnen inschatten. Tabel 19 geeft een overzicht van de taal die met verschillende zorgverstrekkers en dienstverleners in de gezondheidszorg wordt gesproken.

Tabel 19 – Taalgebruik in Brusselse gezondheidszorg

Taalgroep	Nederlands	Frans	Neder/Frans	Tevreden
Dokter				
Nederlandstaligen geboren in Brussel	40,5 %	53,6 %	6,0 %	98,7 %
Nederlandstaligen geboren in Vlaanderen	41,0 %	50,8 %	6,6 %	100 %
Traditioneel tweetaligen	5,6 %	90,9 %	3,6 %	99,6 %
Nederlandskundigen	1,0 %	95,6 %	1,9 %	100 %
Totaal Brusselaars	4,4 %	89,2 %	2,0 %	99,4 %
Ziekenhuis				
Nederlandstaligen geboren in Brussel	38,1 %	53,6 %	8,3 %	98,7 %
Nederlandstaligen geboren in Vlaanderen	37,3 %	47,5 %	15,3 %	98,2 %
Traditioneel tweetaligen	4,8 %	87,3 %	8,0 %	98,8 %
Nederlandskundigen	3,9 %	90,0 %	5,4 %	99,2 %
Totaal Brusselaars	4,7 %	89,2 %	4,4 %	99,0 %
Apotheker				
Nederlandstaligen geboren in Brussel	31,8 %	62,4 %	5,9 %	97,4 %
Nederlandstaligen geboren in Vlaanderen	26,0 %	58,5 %	15,4 %	99,1 %
Traditioneel tweetaligen	4,8 %	88,9 %	6,3 %	99,6 %
Nederlandskundigen	1,0 %	95,0 %	3,6 %	99,5 %
Totaal Brusselaars	3,2 %	92,0 %	3,4 %	99,5 %
Mutualiteit				
Nederlandstaligen geboren in Brussel	47,1 %	50,6 %	2,4 %	98,7 %
Nederlandstaligen geboren in Vlaanderen	57,4 %	36,1 %	6,6 %	97,4 %
Traditioneel tweetaligen	7,6 %	87,3 %	5,2 %	99,6 %
Nederlandskundigen	1,5 %	94,9 %	3,2 %	99,2 %
Totaal Brusselaars	5,8 %	90,5 %	2,6 %	98,9 %

De bevindingen lopen voor alle medische dienstverleners vrij parallel. De geboren en getogen Brusselaars spreken significant meer Frans dan Nederlands, met uitzondering van de mutualiteit waar beide talen in dezelfde mate worden gesproken. De mutualiteit is ook voor de in Vlaanderen geboren Brusselaars de enige plaats waar ze meer Nederlands dan Frans spreken. Dit is te verklaren door het feit dat zij meestal reeds lid zijn van deze Nederlandstalige mutualiteit op het ogenblik dat ze in Brussel komen wonen. In het ziekenhuis en bij de apotheker bedienen deze laatsten zich dan wel weer meer van beide talen dan de anderen. De traditioneel tweetaligen en Nederlandskundigen gebruiken weinig Nederlands.

Toch ligt de tevredenheid over het taalgebruik in de gezondheidszorg erg hoog en zijn er weinig klachten. In eerste instantie hangt deze tevredenheid over de taal nauw samen met de tevredenheid over de dienstverlening in zijn geheel. Als het taalprobleem hier doorslaggevend zou zijn, is het voor de patiënten altijd mogelijk een andere zorgverstrekker te kiezen. Alleen voor ziekenhuizen is dit niet altijd het geval. Indien het om dringende medische hulpverlening gaat, duiken er wel klachten op van Nederlandstalige patiënten (zie infra, Myriam Verkouter). Hierbij mogen we evenmin uit het oog verliezen dat de instellingen binnen het Brussels Gewest niet alleen de 19 gemeenten bedienen maar ook een centrumfunctie vervullen voor het, in belangrijke mate Vlaamse, hinterland.

2.2.3 Taalgebruik en cultuurconsumptie

De 'cultuurpoot' van het Brusselse model vertrekt van een totaal andere benadering. Dit beleid richt zich niet zozeer op een bepaalde taalgroep in Brussel, maar tracht vanuit een Vlaams respectievelijk Franstalig perspectief cultuuruitingen te ondersteunen en te subsidiëren die zich naar alle Brusselaars richten. Het is hier zeker niet de bedoeling naar de impact van dit beleid te gaan peilen. Voor de meeste kunstuitingen is de taal op zich niet doorslaggevend. Daarom beperken we ons tot deze waar woord en taal wel essentieel zijn, namelijk toneel- en bibliotheekbezoek.

Tabel 20 geeft een overzicht van het toneelbezoek en de taal van de gefrequenteerde voorstellingen. De percentages bij de taal van de toneelvoorstellingen hebben uiteraard alleen betrekking op diegenen die effectief naar de voorstelling gaan en verwijzen niet naar alle Brusselaars. Ruim 40% van hen gaat wel eens naar het theater, waarvan bijna 90% uitsluitend Franstalige voorstellingen bijwoont. Onder de Nederlandstaligen is het theaterbezoek minder populair. Van diegenen die in Brussel werden geboren bezoekt meer dan de helft alleen Franstalige optredens en een vierde zowel Franstalige als Nederlandstalige. Meer dan een derde van diegenen die in een Nederlandstalige familie in Vlaanderen zijn geboren gaan eveneens uitsluitend Franstalige producties bekijken. Omge-

keerd worden Nederlandstalige voorstellingen slechts door een minderheid van traditioneel tweetaligen en Nederlandskundigen gesmaakt.

Tabel 20 – Taal toneel

Taalgroep	Gaat niet	Nederlands	Frans	Nl/Fr	Andere
Nederlandstaligen geboren in Brussel	66,3 %	24,1 %	51,7 %	24,1 %	-
Nederlandstaligen geboren in Vlaanderen	62,6 %	31,8 %	36,4 %	31,8 %	-
Traditioneel tweetaligen	57,5 %	3,7 %	84,1 %	11,2 %	0,9 %
Nederlandskundigen	49,4 %	0,5 %	90,4 %	8,6 %	0,5 %
Totaal Brusselaars	57,9 %	3,0 %	88,6 %	6,2 %	2,2 %

Bibliotheekbezoek is nog minder populair dan naar het theater gaan (zie tabel 21). Hier blijken Nederlandstalige uitgaven wel meer gegeerd dan Nederlandstalige theatervoorstellingen, al blijven de tendensen dezelfde. Opmerkelijk is dat de geboorteplaats van de respondenten die opgroeiden in Nederlandstalige gezinnen hier niet in een verschillend ontleengedrag resulteert. Het feit in Brussel geboren te zijn, zet deze groep Nederlandstaligen niet aan om meer Franstalige boeken te lezen. Opvallend is eveneens dat geen enkele ondervraagde die van oorsprong Nederlands spreekt in een bibliotheek een boek ontleent in een andere taal dan het Nederlands of het Frans. Dit heeft echter niet noodzakelijk alleen met de persoon te maken, maar eveneens met het aanbod en de functie van de bibliotheek en de manier waarop de regelgeving op gemeenschapsniveau naar een tweetalige gemeente vertaald wordt. Een bibliotheekbeleid vanuit de gemeenschappen kan ook maar een beperkt deel van de Brusselaars bereiken, zolang men zich vooral op het Nederlands en het Frans oriënteert. Zo is er bijvoorbeeld wel een groot lezerspubliek, en dito aanbod, van Turkse kranten, maar bereiken de bibliotheken dit lezerspotentieel niet.

Tabel 21 – Taal ontleende boeken bib

Taalgroep	Gaat niet	Nederlands	Frans	Nl/Fr	Andere
Nederlandstaligen geboren in Brussel	74,4 %	45,5 %	18,2 %	36,4 %	-
Nederlandstaligen geboren in Vlaanderen	65,9 %	45,2 %	16,7 %	38,1 %	-
Traditioneel tweetaligen	67,2 %	4,8 %	72,6 %	22,6 %	-
Nederlandskundigen	56,1 %	3,3 %	80,9 %	14,8 %	1,1 %
Totaal Brusselaars	63,3 %	5,1 %	82,3 %	10,1 %	2,5 %

Wat uit het taalbeeld van de gemeenten (zie tabel 8) wel blijkt, is dat men bij culturele initiatieven, zelfs deze die een kennis van het Nederlands vereisen, zich niet uitsluitend op de 'Brusselse Vlamingen' hoeft te richten. Dit opent uiteraard perspectieven om een breder deel van de plaatselijke gemeenschap te bereiken.

3. De toekomst van Vlaanderen en het Nederlands in Brussel

Als we het over de toekomst van de Vlamingen en het Nederlands in Brussel willen hebben kunnen we, zoals in het eerste hoofdstuk, opnieuw twee denksporen bewandelen: het politieke en het linguïstische. Via het politieke spoor belichten we de relatie tussen de kiezers en hun voorkeur voor de taalaffiliatie van een politieke partij en hun visie op het toekomstige statuut van Brussel. Het linguïstische aspect wordt geëxpliciteerd door de preferenties qua onderwijstaal en uitspraken in verband met het toekomstige taalbeeld van Brussel.

3.1 Toekomst voor de Brusselse Vlamingen en het politieke model

De basis van het bipolaire Brusselse bestuursmodel is dat beide gemeenschappen via Vlaamse en Franstalige partijen hun eigen vertegenwoordigers aanduiden. Exemplarisch hiervoor is de manier waarop men op gewestelijk niveau de elektronische stembusgang organiseert: eerst kiest men het taalregime, dan pas maakt men een partijkeuze. De logische vraag die men bij dit concept kan stellen is deze naar de feitelijke achterban van beide taalgroepen: is het zo dat diegenen die van oorsprong Nederlands spreken ook voor Vlaamse partijen stemmen of is dit een illusie? In dit artikel wordt alleen ingegaan op de taal van de geprefereerde partij, een meer gedetailleerde analyse naar de ideologische inhoud van deze keuze zou ons gezien de opzet hier te ver leiden.

In de enquête werd aandacht geschonken aan de grootstedelijke problematiek in het algemeen en de Brusselse in het bijzonder. Hierbij werd de respondenten gevraagd welke politieke partij volgens hen het best die problemen zou kunnen aanpakken, en of ze bij vorige verkiezingen ook daadwerkelijk voor deze partij hebben gestemd. In tabel 22 zijn deze partijen gegroepeerd naar taalregime: Vlaamse partijen, Franstalige partijen en ten slotte die antwoorden die niet naar een specifieke politieke partij maar naar een stroming verwezen, zodat het onduidelijk is of de respondenten voor een Vlaamse dan wel Franstalige partij zouden stemmen (bijvoorbeeld antwoorden zoals: ik stem socialist, of, ik stem rechts enzo-

voort). Let wel, slechts een derde van de respondenten gaf op deze vragen een duidelijk antwoord. Toch springen de antwoorden van diegenen die opgroeiden in een Nederlandstalig gezin in het oog, zeker wanneer we het effectieve stemgedrag bekijken. Van diegenen die geboren zijn in Brussel en een duidelijke partijvoorkeur aanduidden, ging de voorkeur van de meerderheid uit naar een Franstalige partij. Ook bij de 'ingeweken' Brusselse Vlamingen scoren Franstalige partijen behoorlijk. Omgekeerd zijn Franstaligen die voor Vlaamse partijen stemmen eerder witte raven. Ook de cijfers in verband met de partij die het best de huidige Brusselse problemen kan aanpakken bevestigen bovenstaande trends, al zijn hier ook de geboren en getogen Brusselaars uit Nederlandstalige gezinnen meer geneigd voor Vlaamse partijen te stemmen.

Tabel 22 – Taal politieke partij

Taalgroep	Vlaams	Frans	Niet gespecificeerd	Geen antwoord
Taal partij probleemoplosser				
Nederlandstaligen geboren in Brussel	14,0 %	11,6 %	12,8 %	61,6 %
Nederlandstaligen geboren in Vlaanderen	17,7 %	12,1 %	8,9 %	61,3 %
Traditioneel tweetaligen	5,9 %	22,0 %	7,1 %	65,0 %
Nederlandskundigen	2,2 %	36,5 %	4,8 %	56,5 %
Totaal Brusselaars	2,8 %	31,0 %	5,1 %	61,1 %
Taal partij vorige stembeurt				
Nederlandstaligen geboren in Brussel	12,8 %	16,3 %	5,8 %	64,0 %
Nederlandstaligen geboren in Vlaanderen	19,4 %	8,9 %	8,1 %	63,7 %
Traditioneel tweetaligen	0,4 %	26,0 %	6,7 %	61,8 %
Nederlandskundigen	1,0 %	31,0 %	1,7 %	66,3 %
Totaal Brusselaars	2,3 %	25,0 %	3,1 %	69,6 %

Uiteraard moet men met de interpretatie van deze cijfers erg voorzichtig zijn en zijn ze vooral indicatief, gezien het grote aantal ondervraagden die geen politieke voorkeur willen uiten. Dat de band tussen de Nederlandstaligen in Brussel en de vertegenwoordigers van Vlaamse politieke partijen minder evident is dan het politieke model doet vermoeden wordt eveneens bevestigd door de cijfers uit tabel 23 die wel door de meesten wordt beantwoord. Er werd eveneens geïnformeerd naar de lijst waarvoor ze

zouden stemmen indien het programma van de partij op zich irrelevant zou zijn: een Vlaamse of Franstalige lijst, een tweetalige (Nederlands/Frans) lijst of een lijst die een weerspiegeling zou zijn van de verschillende bevolkingsgroepen die in Brussel wonen. Hierbij valt in eerste instantie het verschil op tussen de drie groepen die van oorsprong Nederlands spreken en de anderen. Bij die eerste groepen verkiest de meerderheid een tweetalige lijst, de andere opteren voor een representatieve. Dit is niet zo verwonderlijk en heeft niet noodzakelijk te maken met het feit dat de eerste groep vanuit een minderheidspositie reageert en hierdoor minder geneigd is ook andere minderheden als dusdanig te erkennen, terwijl Franstaligen zich vanuit een dominante positie sterk genoeg voelen en hun taal door deze minderheden niet bedreigd weten. Het is nu eenmaal zo dat de groep niet-Nederlandstaligen veel meer Brusselaars van niet-Belgische origine telt die veel minder de samenlevingsproblematiek in een tweetalig kader plaatsen dat soms ver van hun dagelijkse leefwereld staat. Op taalvlak blijft het wel de vraag of niet-Nederlandstaligen deze representatieve lijsten als een-, twee- of meertalig zien. Ook binnen de groep van Brusselaars die in een Nederlandstalig gezin opgroeiden zijn er duidelijke verschillen. De geboren Brusselaars opteren hier significant meer voor Franstalige lijsten en zien tweetalige alternatieven dan weer minder zitten dan diegenen die in Vlaanderen geboren zijn. Toch is het zonder meer duidelijk dat er een verwijdering dreigt tussen het politieke discours in verband met de Vlaamse vertegenwoordiging in Brussel en de Vlaamse Brusselaars zelf.

Tabel 23 – Preferentie taal lijst

Taalgroep	Vlaamse	Frans	Tweetalig	Representatief
Nederlandstaligen geboren in Brussel	9,6 %	14,5 %	48,2 %	27,7 %
Nederlandstaligen geboren in Vlaanderen	14,4 %	4,2 %	63,6 %	17,8 %
Traditioneel tweetaligen	1,2 %	24,5 %	49,0 %	25,3 %
Nederlandskundigen	0,8 %	29,0 %	31,1 %	39,1 %
Totaal Brusselaars	1,6 %	29,5 %	27,7 %	41,2 %

De ogenschijnlijke wens om de weg van de polarisatie tussen Franstaligen en Nederlandstaligen te verlaten, weerspiegelt zich ook deels in de antwoorden op de vraag naar het waarschijnlijke en geprefereerde statuut van het Hoofdstedelijke Gewest zoals vermeld in tabel 24. Hier werd de respondenten gevraagd naar het door hen gewenste statuut voor Brussel: als deel van Vlaanderen, als deel van Wallonië, een apart statuut voor

Brussel gezien haar uitzonderlijke positie, en het huidige statuut. Er werd zowel naar de toekomstverwachtingen als naar de voorkeur van de Brusselaars gevraagd. Hierbij opteert de overgrote meerderheid voor een status-quo en worden extreme standpunten vanuit beide taalgroepen duidelijk gemeden. Indien ze toch verandering zien, wensen ze eerder een apart statuut dan wel een integratie in één van beide andere gewesten. Opmerkelijk in de tabel is ook dat de respondenten uit Nederlandstalige families die in Brussel geboren zijn een integratie met Vlaanderen het meest zien zitten (al zijn het slechts enkelingen die deze mening zijn toegedaan), terwijl diegenen die vanuit Vlaanderen naar Brussel kwamen wonen dit idee verwerpen.

Tabel 24 – Toekomstig statuut Brussel

Taalgroep	Vlaams	Waals	Apart	Blijft
Waarschijnlijk statuut				
Nederlandstaligen geboren in Brussel	3,8 %	-	38,5 %	57,7 %
Nederlandstaligen geboren in Vlaanderen	1,7 %	2,5 %	31,9 %	63,9 %
Traditioneel tweetaligen	2,5 %	2,1 %	34,0 %	61,4 %
Nederlandskundigen	3,3 %	1,3 %	38,9 %	56,6 %
Totaal Brusselaars	3,2 %	1,5 %	37,3 %	58,0 %
Geprefereerd statuut				
Nederlandstaligen geboren in Brussel	2,4 %	-	32,5 %	65,1 %
Nederlandstaligen geboren in Vlaanderen	-	-	36,1 %	63,9 %
Traditioneel tweetaligen	0,8 %	1,2 %	33,5 %	64,5 %
Nederlandskundigen	1,0 %	2,5 %	37,3 %	59,2 %
Totaal Brusselaars	0,9 %	2,1 %	36,4 %	60,5 %

Voor de Brusselaars lijkt de toekomst duidelijk: ze prefereren een tweetalige regio waarbij niet de polarisatie, maar de gemeenschapsvorming centraal staat.

3.2 Toekomst voor het Nederlands in het Brusselse taalbeeld

De levensvatbaarheid van het Nederlands in Brussel is afhankelijk van een aantal factoren waarop een actieve taalpolitiek zich kan toespitsen. Het is hier niet de bedoeling een limitatieve opsomming van mogelijke invloeden op een rij te zetten, maar wel een idee te geven van de manier waarop het Nederlands, als officiële maar minderheidstaal, zijn positie in een meertalig Brussel kan bestendigen.

Het aantal Nederlandstaligen in Brussel is sterk afhankelijk van de inwijking van Nederlandstaligen uit Vlaanderen. Zoals reeds werd aangekaart is meer dan de helft van de Brusselaars die in een Nederlandstalige familie opgroeiden, geboren buiten Brussel. Het is dan ook belangrijk dat Vlamingen die in Brussel werken de stad ook als een alternatief zien om er te komen wonen. Hiertoe zijn twee factoren met betrekking tot de taalpolitiek essentieel: dat ze hun kinderen in het Nederlands school kunnen laten lopen, en dat ze met hun taal ook in de publieke dienstverlening terechtkunnen. Het eerste is duidelijk gerealiseerd, het tweede blijft blijkbaar een knelpunt.

Voor het Nederlands is evenwel niet alleen het Nederlandstalig onderwijs op zich belangrijk, maar eveneens de manier waarop in het onderwijs in het algemeen met deze taal wordt omgesprongen, hetgeen een indicatie is van het belang dat men maatschappelijk aan deze taal hecht. Het feit dat een derde van de Brusselaars beweert het Nederlands vrij goed te beheersen, illustreert dat het hier om meer gaat dan de taal van de Vlaamse Brusselaars. Daarom is het ook belangrijk die taal zo vroeg mogelijk aan te leren. Concreet voor het Nederlands in Brussel betekent dit dat de aanbreng in het lager onderwijs, zowel voor het Frans als het Nederlands, cruciaal is. Over de manier waarop dit zou moeten gebeuren werden aan de ondervraagden drie mogelijkheden voorgelegd: eentalig lager onderwijs in een officiële taal, eentalig lager onderwijs in een officiële taal met de tweede taal als een apart vak en ten slotte een onderwijssysteem waarbij sommige lessen in het Nederlands en andere in het Frans worden gegeven. De voorkeur van de Brusselaars gaat hierbij massaal uit naar dit laatste alternatief.

Tabel 25 – Preferentie taalsocialisatie lager onderwijs

Taalgroep	1 Taal	Taal als vak	2 Onderwijstalen
Nederlandstaligen geboren in Brussel	-	17,6 %	82,4 %
Nederlandstaligen geboren in Vlaanderen	3,4 %	20,2 %	76,5 %
Traditioneel tweetaligen	0,8 %	14,6 %	84,6 %
Nederlandskundigen	1,9 %	24,8 %	73,2 %
Totaal Brusselaars	2,3 %	21,0 %	76,7 %

Net zoals dit voor het politieke model het geval is, botsen de verwachtingen van de Brusselaars enigszins met het huidige beleid waarin het tweeledigheidsdenken zwaar doorweegt.

Maar hiernaast werd ook de vraag gesteld naar de subjectieve ervaring van het toenemende belang van het Nederlands, het Frans en het Engels in Brussel. Uiteraard maakt hierbij iedereen vanuit zijn eigen leefwereld en zijn eigen contacten uit in hoeverre hij of zij een taal aan belangrijkheid ziet winnen of inboeten. Hierbij werd, net zoals bij de vraag naar het toekomstige statuut, een onderscheid gemaakt tussen de verwachtingen en preferenties van de ondervraagden. De meerderheid van de Brusselaars denkt dat de huidige situatie niet zal veranderen. Als er al een taal belangrijker wordt tipt men eerst op het Engels, en vervolgens op het Nederlands. Het zijn vooral de Nederlandskundigen die zowel een toenemende invloed van het Engels als van het Nederlands verwachten. Daar ligt meer dan waarschijnlijk ook hun motivatie om Nederlands te leren, want hoewel ze een toename van het Engels wel genegen blijken, staan ze eerder negatief tegenover de groeiende invloed van het Nederlands. Dit gevoel is toch wel opmerkelijk bij de Brusselaars die niet in een Nederlandstalig gezin opgroeiden: ze verwachten een toenemende invloed van het Nederlands maar wensen deze eigenlijk niet, daarentegen staan ze wel positief tegenover een toenemend belang van het Engels.

Tabel 26 – Toekomstig taalbeeld Brussel

Taalgroep	Engels	Frans	Nederlands	Blijft
Waarschijnlijke evolutie				
Nederlandstaligen geboren in Brussel	12,7 %	7,6 %	6,3 %	73,4 %
Nederlandstaligen geboren in Vlaanderen	16,9 %	5,1 %	12,7 %	65,3 %
Traditioneel tweetaligen	15,3 %	5,6 %	11,2 %	67,9 %
Nederlandskundigen	19,3 %	4,5 %	16,3 %	59,9 %
Totaal Brusselaars	17,3 %	6,0 %	13,7 %	63,0 %
Geprefereerde evolutie				
Nederlandstaligen geboren in Brussel	13,6 %	4,9 %	11,1 %	70,4 %
Nederlandstaligen geboren in Vlaanderen	11,1 %	0,9 %	14,5 %	73,5 %
Traditioneel tweetaligen	14,1 %	5,2 %	2,4 %	78,2 %
Nederlandskundigen	18,4 %	5,7 %	4,4 %	71,5 %
Totaal Brusselaars	15,8 %	7,9 %	4,9 %	71,3 %

4. Slotbedenkingen

Net zomin als de Brusselaars in het model van het tweeledig gemeenschapsdenken te vatten zijn, passen de Vlaamse Brusselaars in het beeld dat van hen in de politieke discussies wordt geschetst. Evenmin kan worden beweerd dat de Franstalige Brusselaars in groten getale 'Franstalige Vlamingen' zijn, tenminste als we niet verder dan 2 generaties terug gaan. Toch bestaan de Vlaamse Brusselaars wel degelijk. Ze zijn geen minderheid in de klassieke zin van een gesloten gemeenschap van Brusselaars die reeds generaties lang Nederlands spreken in een overwegend Franstalige stad, maar vormen een open groep waarvan de meerderheid van elders naar Brussel komen wonen is. Toch zijn er binnen deze groep opmerkelijke verschillen tussen de 'geboren Brusselaars' en de 'Vlamingen'. De Brusselaars die in het Hoofdstedelijk Gewest zelf geboren zijn spreken meer Nederlands met hun vrienden en in de privé-sfeer, maar schakelen dan weer vlotter over naar het Frans in de publieke sfeer. Bij de Brusselaars die in Vlaanderen in een Nederlandstalige familie opgroeiden ligt het net omgekeerd, zij blijken eerder geneigd in de privé-sfeer meer Frans te spreken, maar gebruiken dan weer meer Nederlands in de publieke sfeer. Dit kan onder meer te maken hebben met het feit dat de eersten in Brussel opgroeiden en op die manier deel uitmaken van bepaal-

de relationele netwerken waarbij men van jongs af met andere Brusselse Vlamingen omging waaruit ze dan hun vriendenkring putten. Ze wonen echter al lang genoeg in Brussel om het Frans als lingua franca als de normale gang van zaken te beschouwen. Aan de andere kant kwamen de inwijkelingen uit Vlaanderen in eerste instantie naar Brussel om te werken, wat met zich meebracht dat ze veelal in een tweetalige (werk)omgeving terechtkomen en daar hun eerste contacten leggen. In de publieke sfeer doen ze dan wat ze altijd hebben gedaan, namelijk Nederlands praten. Wat ze wel gemeen hebben is dat ze hun kinderen naar het Nederlandstalig onderwijs sturen en op die manier het intergenerationele verfransingsproces hebben gestopt. Alleen wanneer Brusselaars uit Nederlandstalige families voor een Franstalige partner kiezen schakelen zij nog over op het Frans, maar de jongste generatie gebruikt steeds meer het Nederlands.

Het zijn deze twee groepen van Nederlandssprekenden die we als 'Brusselse Vlamingen' zouden kunnen beschouwen. Maar de band met hun institutionele vertegenwoordiging ligt complexer dan algemeen wordt voorgesteld. Het is niet zo dat deze Vlamingen ook allemaal voor Vlaamse partijen stemmen. De taal blijkt dus niet de enige decisieve factor om voor een bepaalde politieke partij of kandidaat te stemmen. De tweedeling Nederlandstalig-Franstalig is niet alleen niet langer toepasselijk om de Brusselaars in twee gemeenschappen te verdelen, maar tussen beide groepen ligt ook niet de nadruk op een polarisatie tussen de gemeenschappen. Het mooiste voorbeeld hiervan is ongetwijfeld het onderwijs waar de Brusselaars uit beide gemeenschappen de nadruk leggen op een tweetalige opvoeding reeds in de basisschool, wat ongetwijfeld een van de belangrijkste voorwaarden is om ook tot een tweetalige of meertalige gemeenschap uit te groeien. Dit wordt reeds onderstreept door het feit dat van alle Brusselaars die het Nederlands goed beheersen, de Brusselse Vlamingen stilaan een minderheid vormen.

Dit betekent dat het beleid vanuit de Vlaamse Gemeenschap ook twee sporen moet gaan volgen: enerzijds vertegenwoordigen ze de Vlaamse Brusselaars, anderzijds ondersteunen ze het Nederlands als officiële taal van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Dit tweede aspect lijkt aan belang te winnen, gezien het succes van het Nederlandstalig onderwijs bij niet-Nederlandstaligen en de participatie van alle Brusselaars in culturele initiatieven gesteund door de Vlaamse Gemeenschap. De vraag is dan ook in hoeverre het geen normale evolutie is dat in een multiculturele samenleving onderwijs en cultuur nog louter vanuit de verschillende gemeenschappen worden gestuurd, dan wel dat er een overkoepelend beleid noodzakelijk is.

Op basis van de verzamelde data is het echter wel duidelijk dat er zich een tendens aftekent tot wat we 'Brusselse gemeenschapsvorming' zouden kunnen noemen. Zo zien we in het onderwijs de vraag naar een twee-

talige aanpak, de vraag naar tweetalige of representatieve politieke partijen, het afwijzen van een opgaan in één van de andere gewesten enzovoort. Deze tendens gaat in tegen het tweeledigheidsdenken dat mee aan de basis van het Brusselse model ligt. Toch hoeft men niet noodzakelijk de bestaande structuren overboord te gooien om hieraan tegemoet te komen. Een andere invulling met het oog op de specificiteit van de Brusselse situatie en met aandacht voor overleg met de andere gemeenschap zou ongetwijfeld al een heel eind tegemoet kunnen komen aan de verzuchtingen van de Brusselse bevolking.

Ten slotte heeft ook het Nederlands een duidelijke functie in Brussel. Een derde van de Brusselaars beweert het Nederlands behoorlijk te beheersen, wat het belang van deze taal onderstreept. Tevens menen heel wat van hen dat het belang van deze taal nog zal toenemen, en zien we een groeiend gebruik van het Nederlands bij gemengde huwelijken en als onderwijstaal voor de kinderen. De manier waarop we naar het Nederlands in Brussel moeten kijken is niet langer als de taal van de Vlaamse Brusselaars die haar belang enkel ontleent aan de omvang van de groep die haar als moedertaal hanteert, maar als een taal die in het Brusselse sociale, economische, culturele en politieke leven een belangrijke rol speelt.

De Brusselaars geven de Vlaamse politici in ieder geval twee uitdagingen mee: hoe de tendens tot tweetaligheid verzoenen met de fundamenten van het Brusselse model waarbij gemeenschapsmateries zoals onderwijs en cultuur vanuit de Gemeenschappen worden bestuurd, en hoe omgaan met een beperkte Vlaamse aanwezigheid enerzijds en een groeiend belang van het Nederlands anderzijds.

5. Referenties

Janssens, R., (1999), Aspecten van het taalgebruik in Brussel. In: E. Witte, A. Alen, H. Dumont & R. Ergec (eds.) *Het statuut van Brussel - Bruxelles et son statut.* Brussel, Larcier.

Louckx, F., (1982), Vlamingen tussen Vlaanderen en Wallonië. *Taal en Sociale Integratie 5*, 348 pp.

Skuttnab-Kangas, T. & Phillipson, R., (1989), 'Mother Tongue' the theoretical and sociopolitical construct of a concept. In: Ammon, U. *Status and Function of Languages and Language Varieties.* Berlin, Walter de Gruyter.

Witte, E., Alen, A., Dumont, H. & Ergec, R. (eds.) (1999), *Het statuut van Brussel - Bruxelles et son statut.* Brussel, Larcier.

Noten

[1] Een uitvoerige beschrijving van dit onderzoek zal samen met de resultaten in een volgende publicatie van het Centrum voor de Interdisciplinaire Studie van Brussel verschijnen in de loop van het jaar 2001.

[2] In tegenstelling tot beide andere gemeenschappen verwijst de term 'Vlaams' dus niet naar de officiële taal van deze gemeenschap, het Nederlands, maar naar de geografische omschrijving waar (onder meer) deze taal wordt gesproken. Alhoewel 'Vlaming' geen synoniem kan zijn van 'Nederlandstalige', worden beide benamingen in de Brusselse politieke context wel eens als dusdanig gebruikt.

[3] In de tekst verwijst 'Brussel' naar het Brussels Hoofdstedelijk Gewest en niet naar één van de 19 gemeenten met dezelfde naam; deze gemeente zal in het artikel met 'Brusselstad' worden aangeduid.

[4] Kenmerkend voor het Belgische politieke bestel, in tegenstelling tot andere federale landen, is het feit dat er geen nationale partijen zijn maar dat de traditionele politieke families zich in de loop van het federaliseringsproces hebben opgesplitst in een Vlaamse en een Franstalige partij.

[5] De aard van de data, afkomstig van survey-onderzoek, laat niet altijd toe rekening te houden met het fluïde karakter en het competentieniveau van de taal, noch werd een onderscheid gemaakt tussen de standaardtaal of haar dialectvormen.

[6] In deze tekst wordt de term 'taalgroep' gebruikt en niet 'taalgemeenschap', niet alleen omdat de respondenten uit drie van de vijf groepen thuis meer dan één taal spreken of spraken, maar eveneens omdat het niet evident is dat de andere eentalige taalgroepen als een gemeenschap beschouwd kunnen worden.

A propos des Bruxellois flamands et du néerlandais à Bruxelles

Les relations entre Bruxelles et la Flandre sont assez ambivalentes. D'un point de vue historique, Bruxelles est une ville flamande et même si le français y domine actuellement, elle reste la capitale de la Flandre. Mais aux yeux de la Flandre, Bruxelles est aussi partiellement une ville étrangère, où différentes langues et cultures se côtoient et où les Flamands constituent une minorité. La présence flamande y est toutefois considérable. Lorsque les médias évoquent la politique, la culture, l'enseignement bruxellois …, les Bruxellois flamands figurent cependant parmi les premiers rôles. Les informations concrètes concernant l'emploi des langues à Bruxelles étant rares, de nombreux récits et mythes circulent à propos des Bruxellois flamands et du néerlandais. Cet article tente d'éclairer le débat. Il se penche tout d'abord sur la place des Flamands dans le modèle politique bruxellois. Ensuite, sur la base de données issues d'un sondage représentatif réalisé auprès des Bruxellois, il tente, à l'aide d'une série de variables linguistiques, de brosser un profil de ces Bruxellois flamands: qui sont-ils, comment propagent-ils leur langue dans la famille, quelle(s) langue(s) utilisent-ils dans leurs contacts avec l'administration et d'autres acteurs des services publics,…? Enfin, il approfondit les relations entre ces Flamands et leurs responsables politiques et sonde leurs idées sur l'avenir de Bruxelles. A partir de ces constats, il ressort clairement que 'flamand' et 'néerlandais' ne sont pas synonymes et que le néerlandais est plus que la langue employée par les Bruxellois flamands. Tous deux ont manifestement conquis une place spécifique dans la société bruxelloise.

Flemish residents and the Dutch language in Brussels

The relationship between Brussels and Flanders is a somewhat ambivalent one. Historically, Brussels is a Flemish city, and even now that French is the dominant language it remains the capital of Flanders. But for the Flemish, Brussels is also in part a foreign city, where many languages and cultures meet and where the Flemish themselves form a minority. Nevertheless, the Flemish maintain a prominent presence. Whenever we hear or read in the media about Brussels politics, culture or education, the city's Flemish speaking residents are always involved. Because there is little concrete evidence available regarding language use in Brussels, myths and stories about Flemish residents in Brussels and the Dutch language abound. This article tries to bring some clarity to the situation. It begins by examining the place of the Flemish in the Brussels political model. There follows an attempt to sketch out a profile of these Flemish residents of Brussels, in terms of a number of linguistic variables, based on data from a representative survey of all the people of Brussels: who are they, how do they pass on their language within the family, what language or languages do they use in their contacts with the government or other public services, etc. A closer look is also taken at the relationship between these Flemish speakers and their policy makers, and their view of the future of Brussels. From these findings it emerges clearly that "Flemish" and "Dutch" are not synonymous, and that Dutch is more than the language of Flemish-speaking Brussels residents. Both have clearly earned their own place in Brussels society.

Sera de Vriendt

A propos du sens de l'expression 'parler bruxellois'

'Plus personne ne parle bruxellois, sauf Brel évidemment.'
Jacques Brel lança cette boutade, dont je ne puis garantir la formulation exacte, lors d'un de ses spectacles, enregistré sur le vif dans une salle parisienne, l'Olympia sans doute, que l'on a pu voir à plusieurs reprises à la télévision.

Comment faut-il l'interpréter?

D'une part, il est évident que Brel était conscient du fait qu'il avait un accent bruxellois, plus prononcé sans doute au début de sa carrière et variable selon le thème de ses chansons. On peut dès lors considérer cette boutade comme une forme d'autodérision, susceptible de faire mieux accepter son accent par le public français en général et parisien en particulier.

D'autre part, il n'est pas exclu que Brel ait voulu se moquer de ceux de ses concitoyens qui s'efforcent, sans toujours y parvenir, de parler un français très pur et finissent par produire un langage affecté, qui peut faire sourire davantage que le français local qu'ils parleraient naturellement.

La phrase de Brel peut donc fort bien ne pas être aussi anodine qu'elle n'en a l'air. De plus, elle pose un problème intéressant qui n'est pas seulement terminologique et qui sera le sujet de cet article: qu'entendait Brel par 'parler bruxellois'?

I. Il convient de rappeler ici, très brièvement, quelle est la situation linguistique en Belgique.
Avant de passer en revue la situation en Flandre, en Wallonie et à Bruxelles, il me paraît nécessaire de limiter mon propos à l'emploi des deux principales langues nationales, le français et le néerlandais, et aux dialectes qui relèvent du domaine de ces deux langues. Il ne sera donc pas question, par la suite, de l'allemand, la troisième langue nationale, parce que celle-ci n'est pas pertinente pour le problème qui nous occupe, ni des nombreuses autres langues parlées par les citoyens belges ou par les étrangers établis en Belgique. Par conséquent, les termes *bilingue* et

bilinguisme ne seront appliqués qu'aux personnes parlant le français (et/ou un dialecte appartenant au domaine français) et le néerlandais (et/ou un dialecte appartenant au domaine néerlandais, communément appelé dialecte flamand); les termes *unilingue* et *unilinguisme* s'appliqueront de ce fait à toute personne ne connaissant qu'une des deux langues concernées, le français ou le néerlandais, ou un dialecte. Une personne sera donc considérée, par exemple, comme unilingue francophone même si elle possède une (très) bonne connaissance de l'anglais et de l'espagnol.

La situation linguistique en Belgique a fait l'objet de très nombreuses publications, dont quelques-unes sont mentionnées dans la bibliographie. Le bref rappel qui suit n'a d'autre but que d'aborder le problème terminologique qui, comme dit plus haut, est le point de départ de cet article.

En Flandre, la langue officielle est le néerlandais, la même langue donc que dans le pays voisin, les Pays-Bas, avec certains traits propres, tant du point de vue phonétique que dans les domaines de la grammaire et du lexique. C'est la langue des médias, des textes officiels, de l'enseignement, etc. Les dialectes sont nombreux, appartenant à quatre grands groupes – d'ouest en est –: ouest-flandrien, est-flandrien, brabançon et limbourgeois. Les différences entre certains dialectes sont suffisamment grandes pour rendre l'intercompréhension difficile, ce qui est assez surprenant étant donné l'exiguïté du territoire. De plus, chaque localité, ville ou village, a son propre dialecte, avec parfois des variantes locales (centre vs périphérie par exemple) ou sociales (bourgeoisie vs paysans ou ouvriers). Les dialectes sont encore très vivaces, même s'ils sont en régression, surtout parmi les jeunes. La majorité des habitants connaît le dialecte et le parle, surtout dans les relations dites de solidarité, en famille, avec les amis et les voisins. L'usage en est suffisamment répandu pour qu'on l'entende partout, dans la rue, dans les magasins, au bureau de poste, etc.

En Wallonie, la langue officielle est le français, caractérisé lui aussi par certains traits qui le distinguent du français de France. Les dialectes appartiennent aux familles picarde, wallonne ou lorraine. Ils sont beaucoup moins utilisés qu'en Flandre: on peut de ce fait séjourner assez longtemps dans un ville ou un village de Wallonie sans entendre le dialecte local. Il y a des tentatives de remise à l'honneur des dialectes (chansons, spectacles) qui ne bénéficient que d'une audience limitée. En tout cas, le déclin des dialectes est nettement plus prononcé qu'en Flandre.

Avant de passer à la situation à Bruxelles, il convient de revenir au problème terminologique mentionné en début d'article. Comment caractérise-t-on le type de langage utilisé par les habitants de telle ou telle ville (ou village)? Que signifient les expressions 'il parle anversois' ou 'il parle liégeois'? A mon sens, elles ne peuvent être interprétées que comme 'il parle le dialecte (flamand) d'Anvers' ou 'le dialecte (wallon) de Liége'. Par contre, les expressions 'il parle avec un accent anversois' ou 'il a l'accent liégeois' ne font pas référence au dialecte local, mais bien à une manière

d'utiliser la langue standard marquée par l'un ou l'autre trait révélateur de l'origine du locuteur. Bref, 'il parle avec un accent anversois', par exemple, ne peut que signifier que la personne en question parle le néerlandais, il est vrai avec des caractéristiques typiques d'un habitant ou d'une personne originaire d'Anvers.

Il convient de remarquer que l'usage en néerlandais est tout à fait identique à l'usage français: 'hij spreekt Antwerps' (= le dialecte), 'hij spreekt met een Antwerps accent' (= le néerlandais, avec un accent anversois).

II. Passons maintenant à la situation bruxelloise. La Région de Bruxelles-Capitale est officiellement bilingue (français/néerlandais). Toutefois, cela ne signifie nullement que tous les habitants seraient bilingues. En fait, on peut distinguer une grande variété de types d'utilisateurs d'une ou de deux langues, auxquelles il convient d'ajouter l'utilisation éventuelle d'un dialecte. H. Baetens Beardsmore (1981) a proposé six catégories de locuteurs; cette subdivision a été reprise et affinée par De Vriendt et Willemijns (1987). Ces auteurs divisent la population bruxellois de la manière suivante (rappelons qu'il s'agit uniquement de la population belge, à l'exclusion des naturalisés récents):

1. Francophones unilingues indigènes de classe sociale supérieure.
Ils parlent le français, ne connaissent pas de dialecte et ont une connaissance du néerlandais acquise à l'école et extrêmement variable (chez certains nulle ou presque, chez d'autres très bonne, voire excellente; ces derniers peuvent donc tout aussi bien être classés sous 3b).

2. Francophones unilingues indigènes de classe sociale inférieure.
Ils parlent un français plus fortement teinté de belgicismes, ne connaissent pas de dialecte et leur connaissance du néerlandais est comparable à celle du premier groupe.

3. Bilingues indigènes.
Il convient de distinguer ici les sous-groupes suivants, selon les langues ou dialectes utilisés:
a. francais dominant + néerlandais + dialecte flamand de Bruxelles
b. français dominant + néerlandais
c. français dominant + dialecte flamand de Bruxelles
d. néerlandais dominant + français + dialecte flamand de Bruxelles
e. néerlandais dominant + français
f. dialecte flamand de Bruxelles + français fortement marqué de traits bruxellois.

4. Locuteurs indigènes unilingues (dialecte flamand de Bruxelles) de classe sociale inférieure.

5. Immigrants flamands.
Il s'agit d'immigrants venus de Flandre (assez) récemment, donc nés en Flandre ou de parents nés en Flandre. Les immigrants plus anciens se sont fondus dans les groupes 1, 2 ou 3 évoqués ci-dessus. On peut distinguer les types suivants:
a. néerlandais + français + dialecte flamand (du lieu d'origine)
b. néerlandais + français
c. néerlandais + dialecte flamand (du lieu d'origine).

6. Immigrants wallons.
Bruxelles a connu et connaît une immigration wallonne, certes quantitativement moins importante que l'immigration venant de Flandre. Ces Wallons ont renforcé les rangs de la population francophone locale et présentent les mêmes caractéristiques que les membres des groupes 1 et 2 mentionnés ci-dessus, y compris la connaissance scolaire du néerlandais. Le dialecte (wallon, picard ou lorrain) est très rarement utilisé et strictement réservé à l'usage privé.

La description des différents types de locuteurs bruxellois qui vient d'être proposée appelle certains commentaires.
- il est intéressant d'examiner dans quelles circonstances les locuteurs utilisent les divers idiomes qui sont à leur disposition: qui parle quoi à qui. Le lecteur intéressé trouvera, à ce sujet, un essai d'analyse succinct dans De Vriendt et Willemijns (1987).
- il est malaisé de déterminer l'importance relative des divers groupes et sous-groupes distingués ci-dessus. Sans craindre de se tromper, on peut considérer que les groupes 1, 2 et 3a, , , , sont les plus importants, surtout si l'on tient compte du fait que de nombreux représentants des groupes 5 et 6 (immigrants de Flandre et de Wallonie) sont venus les rejoindre. Par contre, les groupes 3f et 4 semblent en voie de disparition. On peut espérer que l'enquête menée récemment par R. Janssens apportera des données précises et fiables sur ce point. Pour une première analyse d'une partie du matériel recueilli, voir R. Janssens (1999) .
- enfin, le lecteur attentif a pu remarquer qu'il n'a nulle part été question de 'bruxellois'. Le bruxellois n'existerait-il donc pas? Si c'était le cas, il n'y aurait a fortiori pas d'individus susceptibles de le parler, ce qui donnerait en un sens raison à Jacques Brel. Ce serait assez surprenant, il faut bien en convenir, vu les diverses publications récentes qui en font mention. Examinons, les de plus près.

III. Parmi les ouvrages écrits en français nous retiendrons, d'une part, *Le bruxellois de poche*, paru chez Assimil (2000) et *Le bruxellois en septante leçons* (chez Labor, 1999), d'autre part les ouvrages de Starck et Claes-

sens consacrés au lexique et à la grammaire du '(bruxellois-)marollien' (1988 et 1989).

Il ne s'agit pas ici de se prononcer sur la valeur scientifique de ces diverses publications, mais d'examiner le langage qu'elles proposent à leurs lecteurs et l'étiquette sous laquelle ce langage est présenté. Voyons, par exemple, ce qu'en dit *Le bruxellois en septante leçons*.

Dans son avant-propos, l'auteur s'écrie avec un enthousiasme bien sympathique: 'Non! Le bruxellois n'est pas mort! Il suffit pour s'en convaincre, d'assister à une représentation du *Mariage de Mlle Beulemans* ou de *Bossemans et Coppenolle*. Les salles rient aux éclats, non seulement parce que ces pièces sont drôles et bien faites mais aussi parce que le public les comprend! Si le bruxellois était aussi mort qu'on le prétend, le public accueillerait ces comédies par un silence glacial, quel que soit le talent des interprètes.

Mes *septante leçons de bruxellois* sont moins une méthode d'apprentissage que la première méthode de connaissance du bruxellois.' (p.8 et 9). Plus loin (p.9), on peut lire qu'on 'y trouvera donc le bruxellois le plus authentique possible suivi de sa traduction dans le français le plus sophistiqué qui soit' et aussi que 'les notes, dont l'information est puisée aux meilleures sources, livrent un tour d'horizon complet du vocabulaire et de la grammaire de la langue de Pitje Schramouille. Un panorama et des extraits de tous les auteurs qui ont écrit en brusselèir complète (sic) l'ensemble.'

On remarquera la référence aux deux pièces les plus connues du répertoire bruxellois, aux fables de Pitje Schramouille et, plus généralement aux 'auteurs qui ont écrit en brusselèir'.

L'auteur commence son introduction de la manière suivante (p.11): 'On peut légitimement se poser la question de savoir quelle langue (dialecte, patois,) figure dans les pages qui suivent.' Ce ne sera pas le **boergontch(e)** ou bargoensch, 'un argot parlé jusqu'au XIXe siècle et bien disparu depuis'. Ceci est clair et ne paraît pas contestable. Les choses se compliquent toutefois dès qu'il s'agit du **marollien** (p.12). Ce n'est pas non plus le marollien que l'auteur veut nous enseigner, puisqu'il 'n'existe plus, même si on continue à utiliser une langue qui lui ressemble dans les quartiers qui jouxtent la rue Haute et la rue Blaes'. Remarque: le lecteur peut légitimement se demander quelle est cette langue qui 'ressemblerait au marollien '.

'Il suffira à mes lecteurs de faire un saut à la quatorzième leçon. Ils pourront y lire une fable de Coco Lulu et une autre de Pitje Schramouille. Ils verront tout de suite que le «marollien», s'il offre des ressemblances avec le bruxellois, s'en éloigne très souvent'. Remarque: le lecteur attentif est surpris: les fables de Pitje Schramouille seraient donc écrites en marollien, ce que confirme la lecture de la quatorzième leçon, et ce marollien serait différent du bruxellois que veut nous proposer l'auteur. Or,

dans son avant-propos, il nous a promis un tour d'horizon complet de la langue de Pitje Schramouille, qui était donc censée être du bruxellois!

Continuons notre lecture: 'L'étonnement, pour le Bruxellois contemporain, consiste dans le grand nombre de wallonismes dont ce marollien est truffé.'

Deux phrases de ce langage, notées par un journaliste en 1850, suffiront à montrer le fossé qui sépare le «marollien» d'alors du bruxellois d'aujourd'hui: «**'k hem bintjes** pour *fé del* soupe, **vet** comme de l'*ole* = j'ai des os pour faire de la soupe grasse comme de l'huile.

On le voit, le mélange invraisemblable aujourd'hui, de flamand (en gras), de français (en caractères ordinaires) et de wallon (en italique) font de ce «marollien» un langage que personne ne comprendrait si on ne le lisait, et encore très lentement!' Remarque: ce passage est particulièrement intéressant: une note de pied nous signale que les deux phrases en question sont citées par H. Baetens Beardsmore dans sa thèse de 1971. Ce dernier les a empruntées à la thèse de G. Mazereel (1931) et les a reproduites en utilisant une notation phonétique modernisée, mais fidèle. En fait, la phrase en question a chez ces deux auteurs la forme suivante, transposée cette fois en orthographe française: *je vais chercher des bintches pour faire une soupe comme de la owle* (dans le dernier mot, *ow* rend un son du flamand brabançon, proche du *ou* du néerlandais *oud*); on peut constater que la phrase comporte deux mots flamands (*bintches* et *oule*) et que le reste est du français; il n'y a ici aucune trace de wallon.

Notons enfin, pour la petite histoire, que G. Mazereel rapporte que c'est en préparant sa thèse en Philosophie et Lettres (donc après la guerre de 1914-18) qu'il a noté cette phrase de la bouche d'un octogénaire né dans les Marolles et qu'il la considérait comme un exemple de bargoensch (!), 'een mengelmoes van Waalsch en Brusselsch, dat voor een dertigtal jaren uitgestorven is' (p.13, 'un mélange de wallon et de bruxellois qui a disparu il y a une trentaine d'années', donc vers 1900).

Revenons aux considérations introduisant les *Septante leçons*. Dans les conclusions (p.13), on peut lire que 'le bruxellois contemporain, le parler des «echte Brusseleirs» (vrais Bruxellois), si tant est qu'il existe encore'(sic) 'n'est qu'un français flamandisé mélangé au patois flamand parlé depuis la période franque sur le territoire de Bruxelles.

De toute façon, il est grand temps de laisser des traces de ce savoureux langage. Un paragraphe, plein de nostalgie, écrit par Jean d'Osta, expliquera pourquoi, bien mieux qu'un long discours.'

Il faut tout d'abord faire remarquer que, même si cela n'est pas dit d'une manière explicite, l'idiome évoqué avec nostalgie par d'Osta est sans doute le dialecte flamand de Bruxelles (voir IV. ci-dessous). Quant à la définition du 'parler des echte Brusseleirs' (français flamandisé + patois flamand), elle est très contestable. On verra pourquoi par la suite.

Le moins qu'on puisse dire est que la formulation des textes introductifs du *Bruxellois en septante leçons* manque de rigueur et que les diverses contradictions laissent le lecteur assez perplexe concernant le(s) parler(s) bruxellois. L'introduction au *Bruxellois de poche* n'est pas de nature à dissiper ses doutes; cet ouvrage distingue en effet le bargoensch (disparu), le marollien (les *Fables de Pitje Schramouille* seraient écrites en marollien) et enfin le Beulemans (qui est proposé dans ce petit livre)!

Essayons d'y voir clair:

1. En ce qui concerne le **bargoensch**, on peut se rallier à l'opinion commune: il s'agit d'un argot, sans doute caractérisé surtout par l'utilisation d'un lexique spécifique, qui a réellement existé de telle sorte que certaines personnes se souviennent de tel ou tel vocable. Quelques auteurs ont publié des fragments de textes en bargoensch, dont l'authenticité est incertaine, par exemple ce passage cité par M. De Schrijver (1998, 3): *Kneul maast kiewig! Michels fokt naar de lange doomerik*, etc., qui signifierait: 'l'ami, porte-toi bien, je pars pour l'éternité'; il ne fait guère de doute que le bargoensch bruxellois était essentiellement du bruxellois flamand agrémenté d'un certain nombre de mots destinés à cacher le sens des messages aux non-initiés: tant la forme des mots et la morphologie (conjugaison, pluriel des noms, terminaisons des adjectifs) que la syntaxe (ordre des mots) rappellent le dialecte flamand de Bruxelles. Cet argot a certainement disparu.
2. Le terme **marollien** pose davantage de problèmes. Il est surtout utilisé pour faire référence au langage utilisé par certains auteurs, dont les plus connus et sans doute les plus représentatifs sont Coco Lulu et Kervyn de Marcke ten Driessche (le créateur de Pitje Schramouille). Comme on l'a généralement observé, ce langage serait composé d'éléments français, flamands et wallons, à des degrés divers selon les auteurs et même parfois d'une œuvre à l'autre.
   Il est incontestable que, au cours des siècles passés, la langue de la plus grande partie de la population autochtone était un dialecte flamand (brabançon); cette population, ou du moins une partie, a pu avoir des contacts occasionnels avec le français parlé par les classes sociales plus aisées, au marché par exemple; enfin on sait que le quartier des Marolles[1] a accueilli, à divers moments, une immigration wallonne, parfois assez importante. Dans ces conditions, il était inévitable que se produisent des emprunts d'une langue à l'autre, que dans certaines circonstances on passe d'une langue à l'autre (alternance codique).
   On a toutefois peine à croire que cela a pu se produire dans la mesure où les divers auteurs se sont plu à mélanger des éléments empruntés au flamand, au français et au wallon. Kervyn de Marcke ten Driessche lui-même, admettait qu'il avait utilisé 'un argot quintessencié, un argot d'art' et que 'personne, là-bas, ne parle – du moins de façon continue –

comme Pitje Schramouille'(cité par R. Meylaerts, dans sa *Lecture* des œuvres de l'auteur, p.125). Le scepticisme est nettement plus perceptible chez H. Baetens Beardsmore (1971) qui relève un certain 'éloignement de la langue parlée'(p.318) et des formes 'audacieuses'. H. Baetens Beardsmore s'étonne de la 'quantité énorme de wallonismes' (p.320) chez certains auteurs (dont les deux cités ci-dessus) alors qu'elles sont totalement absentes chez d'autres et constate un 'éloignement de la langue parlée … plus outré' dans certaines structures syntaxiques ainsi que des 'inexactitudes' (p.322) qui, à la lecture 'passent inaperçues, grâce à l'atmosphère générale de l'histoire et à l'intrigue' (p.322).

On ne peut s'empêcher d'avoir des doutes sérieux quant à l'existence réelle d'un Marollien dont les œuvres en question, quels que soient leur charme, leur saveur ou leurs qualités littéraires seraient le reflet. Pour une description plus détaillée, on consultera le chapitre 4 de l'ouvrage de H. Baetens Beardsmore (1971), qui est consacré entièrement à 'L'exploitation littéraire du parler bruxellois'.

3. Qu'en est-il alors du **bruxellois**, la langue que prétendent proposer à leurs lecteurs les auteurs du *bruxellois de poche* et du *bruxellois en septante leçons?* Il convient tout d'abord d'insister sur le fait que ces deux ouvrages ont d'incontestables qualités: il faut être reconnaissant à leurs auteurs d'avoir rassemblé un nombre considérable de termes, d'expressions et de formes typiques d'un certain langage que l'on peut entendre à Bruxelles. On ne peut de plus qu'être sensible à la force comique qui se dégage des récits et si on ne peut pas toujours être d'accord avec les commentaires, c'est là un défaut mineur.

   Par contre, ce qui gêne le lecteur averti, en l'occurrence le lecteur bruxellois, à la lecture des textes du *bruxellois en septante leçons*, c'est le fait que la langue en est, dans l'ensemble, tout aussi artificielle que celle des textes en 'marollien' dont il a été question ci-dessus, mais pour d'autres raisons. En effet, les termes, les formes, les expressions utilisés sont bien observés et bien notés, mais c'est leur accumulation qui dérange et qui amène le lecteur averti à conclure que personne à Bruxelles ne parle comme cela. En fin de compte, cette accumulation trompe le lecteur non-bruxellois quant à ce 'bruxellois' qui serait parlé dans la capitale.

   L'artificialité des textes littéraires est due, entre autres, aux libertés que se sont permises leurs auteurs; celle du *bruxellois en septante leçons* provient par contre des intentions, disons pédagogiques, de leur auteur. Il est bien connu que les textes, en particulier les dialogues, des cours de langues sonnent souvent faux, parce que leurs auteurs ont voulu y proposer aux apprenants un certain ensemble de vocables (par exemple les noms des diverses pièces d'une habitation) ou un certain

nombre d'exemples d'une certaine structure grammaticale (par exemple des propositions relatives). Il apparaît ici qu'il est tout aussi difficile de produire des textes d'allure authentique reproduisant un langage parlé en accumulant des formes typiques de ce langage.

Il convient d'expliciter ce qui vient d'être dit: comment peut-on affirmer que 'personne ne parle comme cela' et néanmoins concéder que, d'une manière générale, le matériau linguistique proposé rend d'une manière correcte ce qui se dit vraiment?

On a pu observer, dans l'esquisse qui a été proposée plus haut des groupes d'utilisateurs des diverses langues parlées à Bruxelles, qu'une très large majorité des Bruxellois parle le français. Comment le parlent-ils? Un nombre restreint de Bruxellois parle le français sans aucune caractéristique régionale, les immigrés plus ou moins récents de Wallonie ont parfois gardé des traits spécifiques de leur région d'origine et le français des immigrés récents de Flandre peut être fort différent de celui des Bruxellois d'origine. En ce qui concerne l'immense majorité des Bruxellois que nous avons qualifiés d'indigènes, on peut affirmer que le français qu'ils parlent présente, à des degrés divers, des caractéristiques propres aux habitants de la capitale. A des degrés divers, c'est-à-dire qu'il y a des différences considérables non seulement d'un individu à l'autre, mais parfois chez une seule et même personne selon le milieu où elle se trouve et selon les relations qu'elle entretient avec ses interlocuteurs: on se permettra par exemple, consciemment ou non, davantage de formes régionales et une prononciation plus relâchée au café ou dans le vestiaire d'un cercle sportif que dans son milieu professionnel.

On peut considérer par conséquent qu'il y a un continuum extrêmement diversifié de formes du français bruxellois, allant d'une variante très proche du français le plus pur à des réalisations très marquées, c'est-à-dire présentant de nombreux traits bruxellois. On remarquera qu'il a toujours été question ici du *français* (ce mot intentionnellement en italique) parlé à Bruxelles et non de *bruxellois*. Ce dernier terme ne se justifierait – il ne pourrait être question d'une langue ou d'un dialecte bruxellois – que s'il y avait un ensemble cohérent de traits phonétiques, lexicaux et grammaticaux présents dans les productions d'un très grand nombre de Bruxellois. Ceci n'est de toute évidence pas le cas.

Le lecteur qui désire avoir un aperçu systématique des traits caractéristiques du français bruxellois pourra lire avec profit l'ouvrage de H. Baetens Beardsmore (1971). On remarquera que cet auteur utilise, à juste titre à nos yeux, l'expression 'le français régional de Bruxelles' pour désigner le langage qu'il décrit. On trouvera, par ailleurs, dans des ouvrages tels que *Le bruxellois en septante leçons* et *Le bruxellois de poche* de bons exemples de vocables et d'expressions flamands dont

certains Bruxellois truffent leur langage. Ces éléments flamands sont empruntés au dialecte flamand local dont il sera question dans la quatrième partie de cet article. On pourra alors évoquer les ouvrages de Starck et Claessens, qui, écrits en français et quoique mentionnant le marollien dans leur titre, concernent en fait ce dialecte flamand.

IV. Le terme néerlandais correspondant à *bruxellois*, à savoir *Brussels*, apparaît régulièrement dans les publications de l'Academie van het Brussels, en particulier dans le périodique que publie cette association, *Brussels Dialect*. L'emploi de ce terme est entièrement justifié; en effet, il y a un dialecte flamand local, plus exactement un ensemble de dialectes qui peuvent être regroupés sous l'étiquette *Brussels / bruxellois*, entièrement distinct(s) du néerlandais standard. La situation est donc entièrement différente de celle du français. Dans les pages qui suivent nous aborderons trois questions: 1. Dialecte ou dialectes; 2. La spécificité du bruxellois; 3. Qui parle le bruxellois?

1. Dialecte ou dialectes?

Les Flamands autochtones parlent un dialecte brabançon, appartenant au sous-groupe des dialectes brabançons du sud-ouest (Zuidwest-Brabants). Comme on l'a rappelé plus haut, chaque localité de Flandre a son propre dialecte. Les différences entre dialectes voisins peuvent être minimes ou plus nettes selon le nombre et la forme des traits phonétiques, morphologiques ou lexicaux, qui les distinguent. Ces différences sont bien perçues par les habitants. Elles sont le résultat d'une longue évolution historique. Bruxelles (au centre) et les dix-huit communes qui forment l'agglomération actuelle de Bruxelles-Capitale (on n'entrera pas ici dans le détail de la constitution progressive de cette agglomération) ont longtemps formé des entités distinctes, séparées par des champs ou des terres laissées en friche. Ceci justifie l'hypothèse que, comme ailleurs en Flandre, chacune de ces entités a pu avoir un dialecte propre.

Actuellement ces différences se sont estompées: il y a eu, vraisemblablement à un rythme accéléré au cours des cent ou cent cinquante dernières années, un mélange d'habitants originaires des différentes entités anciennes qui se sont progressivement fondues dans la grande agglomération et cela pour un ensemble de raisons, telles que la mobilité généralement plus grande en milieu urbain qu'en milieu rural, les grands projets urbanistiques qui ont surtout ravagé les quartiers populaires du centre, l'arrivée massive d'immigrants étrangers qui se sont regroupés dans certains quartiers, provoquant ou accélérant ainsi l'évasion de la population locale.

Néanmoins, certaines différences subsistent, dont les plus frappantes sont les suivantes: les dialectes formant le centre de l'agglomération ont

une réalisation vélaire typique du phonème /r/ qui est assez exceptionnelle en Flandre; une zone centrale plus étendue a un /ou/ (selon l'orthographe française) là où certains dialectes périphériques, en particulier ceux du nord-ouest, ont un /o/ long, par exemple dans moûke/môke (faire), sloûpe/slôpe (dormir), toûfel/tôfel (table), etc.; les dialectes du sud-est ont un /ie/ là où /ei/ est la seule réalisation possible dans le reste de l'agglomération, par exemple dans weite/wiete (savoir), z'eit/z'iet (elle a). Dans le domaine de la morphologie, on peut mentionner la formation des diminutifs: les dialectes centraux connaissent une distinction très nette entre les formes en -(e)ke et les formes palatalisées en -(t)che (voir ci-dessous).

Si l'on s'écarte du centre vers l'ouest, on constate une légère diminution du domaine des formes palatalisées; au sud-est par contre, celles-ci sont inexistantes, tous les diminutifs sont en -(e)ke ou -ske. Pour d'autres exemples et un traitement plus approfondi de la distribution de certaines variantes au sein de l'agglomération et dans la périphérie, voir De Vriendt-Willemijns (1998).

S'il est vrai donc qu'il existe des variantes bien reconnaissables et dont les utilisateurs sont partiellement conscients, il faut, d'une part, rappeler que l'existence de variantes au sein d'un même dialecte n'a rien d'exceptionnel. Il y a quelques années, une vieille Bruxelloise nous racontait qu'elle était née et avait passé toute sa jeunesse dans les Marolles, la vraie Marolle, celle du haut, proche du Palais de Justice, et qu'elle avait fréquenté une école primaire située rue Haute, donc dans la partie basse des Marolles (1). Au contact des enfants du 'bas' elle avait acquis une prononciation palatalisée de la consonne finale de la particule modale *is*, donc *ich*, dans des phrases telles que *Pakt dat is vast* ('prends cela'; ce *is* correspond au *eens* du néerlandais et est à l'origine du *une fois* typique de nombreux Bruxellois!); elle se souvenait avec précision que cette réalisation *ich* était considérée comme vulgaire par ses parents, qui la lui interdisaient formellement.

D'autres informants m'ont confirmé qu'il existait de subtiles différences entre le dialecte des Marolles et ceux des autres quartiers du vieux centre de Bruxelles: les Bas-Fonds, les quartiers au-delà de la Senne (le Dam), etc. De telles différences peuvent encore exister, mais chez des individus isolés, dispersés dans la grande agglomération; une appellation telle que, par exemple, (dialecte flamand) marollien n'a de ce fait plus guère de sens. D'autre part, il existe une conscience collective d'appartenance à une communauté linguistique bruxelloise: les habitants des divers faubourgs aussi bien que ceux du centre affirment, non sans raison, qu'ils parlent le bruxellois (Brussels) alors que, dès que l'on quitte le territoire des dix-neuf communes, les habitants considèrent qu'ils parlent le dialecte de leur village.

2. La spécificité du bruxellois

En tant que dialecte, le bruxellois – il s'agit bien sûr ici du dialecte flamand de Bruxelles – peut être décrit en détail, au même titre que n'importe quel autre dialecte (flamand ou autre). La seule description détaillée que nous possédions de la phonétique et de la morphologie est l'ouvrage déjà ancien de G. Mazereel (1931). Même s'il est d'une qualité moindre que celle d'autres études consacrées à des dialectes urbains, il n'en fournit pas moins un ensemble considérable d'informations utiles concernant l'état du dialecte au cours du premier quart du vingtième siècle. Les livres de Starck et Claessens sont l'œuvre d'amoureux du parler bruxellois. Leur dictionnaire (1988) est utile, parce qu'il est le seul à proposer une longue liste de vocables utilisés en dialecte, avec leur traduction française; malheureusement le système orthographique utilisé est imprécis, certaines traductions sont contestables et le choix des formes est parfois surprenant: la plupart des verbes sont cités à l'infinitif, mais on trouve aussi des participes ou des imparfaits, voire des présents sans raison apparente. L'ouvrage récent de M. De Schrijver (1998) comporte un vocabulaire plus restreint, mais fournit de précieux commentaires et de très nombreuses expressions idiomatiques. La grammaire de Starck et Claessens (1989) fournit hélas la preuve qu'on ne peut pas aborder un travail aux prétentions scientifiques minimales sans une formation linguistique sérieuse. Quant au *bruxellois de poche*, qui fournit de nombreuses informations intéressantes à propos du lexique, il fait une sélection curieuse de quelques aspects de la grammaire: on y évoque les formes des pronoms (p.22 et 23), l'article défini (mais pas l'article indéfini), le présent des verbes *être* et *avoir* (p.34; pourquoi pas le présent des autres verbes?), mais il n'est question ni du pluriel des noms, ni des diminutifs, ni des formes de l'adjectif, etc. L'auteur du présent article a publié et a l'intention de continuer à publier dans un proche avenir une série d'études de détail sur la phonologie et la grammaire du dialecte bruxellois (De Vriendt et Goyvaerts 1989a et b, S. De Vriendt 1998).

Il ne peut être question ici de proposer une description même assez générale du dialecte bruxellois. Comme dit plus haut, il s'agit d'un dialecte brabançon du sud-ouest, qui partage donc un grand nombre de traits avec les autres dialectes de cette famille. Trois exemples, empruntés à des domaines différents, en feront ressortir la spécificité.

Le bruxellois se distingue des dialectes voisins par son système de voyelles longues. La liste ci-dessous présente les différents phonèmes (la représentation graphique s'inspire de l'orthographe française), avec, pour chacun, un exemple suivi de la forme néerlandaise et de la traduction en français:

î: în (één, fr.un)
û: bruud (brood, fr.pain)

oû: goûn (gaan, fr.aller)
éé: teen (tien, fr.dix)
eu: zeuke (zoeken, fr.chercher)
ô: boor (boer, fr.paysan)
ê: vêr (ver, fr.loin)
â: vraa (vrouw, fr.femme)

A. Van Loey (1979) a pu décrire l'évolution historique, la mutation vocalique qui a généré le système actuel. Comme cette mutation n'a affecté que les voyelles longues, il en a résulté une alternance vocalique tout à fait originale dans les nombreux cas où, dans un même paradigme, se rencontrent des formes à voyelle longue et des formes à voyelle brève. Ces dernières sont dues à la présence, derrière la voyelle originellement longue, d'un groupe consonantique, constitué par la consonne finale du radical et la consonne initiale d'une désinence. En voici quelques exemples:

moûke (faire),	mais: ze mokt (elle fait)
boor (paysan), mais:	bourke (petit paysan)
zeuke (chercher), mais:	zukt (cherche)

Dans le domaine de la grammaire, on peut mentionner la formation des diminutifs: le bruxellois se sert de cinq suffixes pour former des diminutifs: -ke, -eke, -ske, -che et -tche, qui s'ajoutent au radical nominal selon un ensemble de règles très strictes, à savoir (en omettant des détails et les exceptions):
-che après un radical terminé par -t ou -d: ondche (petit chien), katche (petit chat);
-tche après -n ou -l précédé d'une voyelle longue: bintche (petit os), stoultche (petite chaise);
-eke après -n ou -l précédé d'une voyelle brève: manneke (petit homme), balleke (petite balle);
-ske après une consonne vélaire: koukske (petit biscuit), bergske (petite montagne);
-ke dans tous les autres cas: trapke (petit escalier), ofke (jardinet), viske (petit poisson).
Pour plus de détails et d'exemples, voir S. De Vriendt (1998).

Enfin, le lexique est caractérisé par le nombre d'emprunts au français. Les emprunts au français sont chose courante dans les dialectes flamands, mais le dialecte bruxellois se distingue par leur très grand nombre et le fait que le phénomène affecte même le vocabulaire courant (par exemple: papillon ou carnet). Les emprunts appartiennent tout naturellement surtout aux classes ouvertes des substantifs, adjectifs et verbes (voir J. Treffers 1994, pour des données quantitatives).

En ce qui concerne les substantifs, on peut distinguer trois composantes:
- la plus grande partie du vocabulaire 'fondamental' ancien est flamande;
- tout le vocabulaire plus spécialisé et plus récent est emprunté au français;
- une zone intermédiaire permet l'utilisation de vocables appartenant au vieux fonds flamand et au français.

Ainsi, dans le domaine animal par exemple, les seuls termes utilisés sont les mots flamands pour chien, chat, poule, vache, oiseau, cheval, mouche, araignée, etc. Par contre, des animaux tels que l'hippopotame, le rhinocéros, le requin ou la libellule sont toujours désignés par le terme français; en général, on ignore tout simplement l'existence d'un autre terme. Pour désigner des animaux tels que le renard ou l'hirondelle on a sa disposition aussi bien le mot flamand (vos) que le mot français (renard).

On peut faire des observations similaires en ce qui concerne les verbes: tous les auxiliaires et les verbes les plus courants (aller, venir, faire, acheter, vendre, courir, sauter, etc.) sont flamands; tout le vocabulaire plus spécifique, plus technique, plus récent est français (opérer, dérailler, confirmer, proclamer, etc.); au groupe intermédiaire appartiennent des verbes tels que passer ou préparer.

3. Le bruxellois est parlé par qui, en s'adressant à qui, dans quelles circonstances?

Il n'existe aucune donnée quantitative quant au nombre de personnes parlant le (dialecte) bruxellois (flamand). Le bruxellois est *parlé* par un certain nombre de Bruxellois originaires de familles bruxelloises, c'est-à-dire de familles installées à Bruxelles depuis plus ou moins cent ans (voir II 3 et 4 ci-dessus). D'une manière générale, il apparaît que la plupart des immigrants venus de Flandre au cours du vingtième siècle n'ont plus adopté le dialecte local au contraire de ce qui se passait précédemment,; ils ont souvent conservé leur dialecte d'origine; la plupart de leurs enfants ou leurs petits-enfants se sont francisés ou sont passés au néerlandais standard.

Le dialecte bruxellois (flamand) est toutefois *connu* d'un nombre bien plus élevé de francophones bruxellois de même origine, qui ne parlent pratiquement plus jamais ce dialecte local. Leur production occasionnelle fournit la preuve d'une connaissance vraiment parfaite du dialecte, tant en ce qui concerne la prononciation que la grammaire et le lexique, et va donc bien au delà des quelques mots et expressions facétieuses que connaissent et emploient régulièrement pas mal de francophones bruxellois (voir III ci-dessus).

Le dialecte est typiquement un code de solidarité; on ne l'emploie qu'en famille, entre amis et voisins, au petit magasin de quartier, sur les gradins

du stade de foot, etc. En famille, on parle le dialecte avec les personnes plus âgées ou appartenant à la même génération, beaucoup plus rarement lorsqu'on s'adresse aux enfants ou aux petits-enfants (français ou néerlandais). Quant aux contacts avec les voisins et les amis, la règle quasi générale est que la présence d'une seule personne francophone entraîne presque automatiquement le passage au français. Il ne faut pas oublier que (presque?) tous les locuteurs du flamand bruxellois sont bilingues. Une autre conséquence de ce fait est que, au cours d'une même conversation, il arrive qu'on passe fréquemment d'une langue (ou dialecte) à l'autre. Voir à ce sujet J. Treffers (1994).

Il résulte également de ce qui précède que la pyramide d'âge des locuteurs du bruxellois se tient sur la pointe: il y a encore des jeunes de moins de vingt ans qui entendent régulièrement le dialecte, mais il y en a de moins en moins qui le parlent. On peut donc supposer que le dialecte n'aura pas entièrement disparu dans vingt ans ou même dans cinquante ans, mais il paraît en tout cas condamné à disparaître bien plus rapidement qu'ailleurs en Flandre: il ne peut résister à la triple concurrence du français, du néerlandais et, dans une moindre mesure, des dialectes flamands importés.

V. Conclusion

Comme on a pu le constater, il existe une certaine confusion en ce qui concerne l'utilisation du terme 'bruxellois', en tout cas en français. Son emploi se justifie certainement lorsqu'on parle du *dialecte flamand local* (en néerlandais 'Brussels' ou 'Brussels Vlaams'). Son emploi est par contre impropre lorsqu'il sert à désigner ce qui n'est ni une langue ni un dialecte, mais un ensemble de traits, y compris l'utilisation d'expressions et de mots flamands, apparaissant avec une fréquence extrêmement variable chez la plupart des francophones bruxellois et que l'on peut dès lors considérer comme des caractéristiques possibles, mais non nécessaires du *français bruxellois*.

Quant à l'utilisation par les bilingues bruxellois des divers codes dont ils disposent (français, néerlandais, dialecte flamand bruxellois), on peut espérer que les résultats de l'enquête publiés dans ce volume permettront de s'en faire une idée plus précise.

Bibliographie

Baetens Beardsmore, H. (1971), *Le français régional de Bruxelles*. Bruxelles, Presses Universitaires de Bruxelles.

Baetens Beardsmore, H. (1981), De overkoepelende taalhypothese toegepast op Brussel, in *Taal en sociale integratie*, 4. Brussel, VUB, pp. 31-41.

Busekist, A. von (1998), *la Belgique, Politique des langues et construction de l'Etat*. Paris, Bruxelles, Duculot.
De Schrijver, M. (1998), *Eie ma vast? Het levend Brussels Dialect*. Brussel, Academie van het Brussels/De Speegelmanne,.
De Vriendt, S. (1998), Mokskes, katsjes en gevoêrlake bisjkes. Over verkleinwoorden in het Brussels. In: R. Belemans en S. De Vriendt, *Brabantse dialecten springlevend*. Leuven, Stichting Brabantse Dialecten, pp. 9-20.
De Vriendt, S., Goyvaerts, D. (1989), Assimilation and Sandhi in Brussels. In: *Leuvense Bijdragen*. 78, pp. 1-93.
De Vriendt, S., Goyvaerts, D. (1989), Fonologische processen in het Brussels. In: *Taal en Sociale Integratie*, 13. V.U.B., Brussel, pp. 173-202.
De Vriendt, S., Willemyns, R. (1998), Brussel: Dialect in stad en rand. In: P. Van De Craen (ed.), *Brusselse Thema's, 3. Mondig Brussel*. Brussel, vubpress, pp. 167-178.
Kervyn de Marcke ten Driessche, R. (1999), *Les fables de Pitje Schramouille*. Bruxelles, Labor.
Janssens, R., (1999), Aspecten van het taalgebruik in Brussel. In: E. Witte e.a ., *Het statuut van Brussel, Bruxelles et son statut*. Bruxelles, De Boeck – Larcier, pp. 283-306.
Lebouc, .1999), *Le bruxellois en septante leçons*. Bruxelles, Labor.
Mazereel, G. (1931), *Klank- en vormleer van het Brusselsch dialect,* De Vlaamsche drukkerij N.V. (Kon. Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde).
Starck, O., Claessens, (1988), *Dictionnaire marollien-français français-marollien*. Bruxelles.
Starck, O., Claessens, (1989), *Grammaire bruxelloise-marollienne*. Bruxelles, Lojipe.
Treffers J., (1994), *Mixing two Languages*. Berlin, New York, Mouton de Gruyter.
Van Loey, A. (1979), Het Brusselse Nederlands dialect. In: *Taal en sociale integratie* 2, pp. 77-95.
Wanet, (2000), *Le bruxellois de poche*, Bruxelles, Assimil.
Witte, E., Baetens Beardsmore, H. (1987), *The Interdisciplinary Study of Urban Bilingualism in Brussels*. Clevedon, Philadelphia Multilingual Matters,.

Notes

[1] Le centre de Bruxelles, c'est à dire la partie de la ville entourée d'une ceinture de boulevards correspondant à la deuxième enceinte, comporte divers quartiers dont la structure et l'habitat ont été plus ou moins touchés par divers grands travaux. Les Marolles, au sud, sont sans doute le quartier le plus connu des non-Bruxellois, du fait de ses activités folkloriques et du Vieux Marché (marché aux puces!) qui en constitue le centre. Une partie importante des Marolles, située dans la ville haute, a toutefois été rasée pour y construire le gigantesque palais de justice de Poelaert; quant à la partie basse, elle a subi une forte émigration de sa population autochtone, remplacée par des migrants d'origine méditerranéenne. Quant au quartier des bas-fonds, situé au nord-est, il n'en reste presque rien: sa physionomie a été entièrement transformée par la construction de la jonction ferroviaire nord-midi et de la cité administrative. Le quartier du Dam, se trouve au sud-ouest, entre les grands boulevards du centre et les anciens remparts et a également une forte population immigrée.
De ce qui précède il résulte que la population bruxelloise autochtone du centre ville n'y est plus que faiblement représentée et qu'elle s'est trouvée largement dispersée dans les faubourgs de la ville.

Over de betekenis van de uitdrukking 'Brussels spreken'

In de dagelijkse omgangstaal, maar ook in vulgariserende publicaties, worden de uitdrukkingen 'Brussels spreken/parler bruxellois' gebruikt enerzijds voor het Brussels Vlaams en anderzijds voor het Brussels Frans, zodat men soms niet weet welke taal bedoeld wordt.

Er bestaat zonder enige twijfel een Brussels Vlaams, dit wil zeggen een Zuidwest-Brabants dialect dat, zoals elk ander Vlaams dialect, een aantal eigen fonetische, grammaticale en lexicale kenmerken vertoont. Als dialect onderscheidt het zich heel duidelijk van de standaardtaal, het Nederlands: elke uiting van een willekeurige spreker kan dus geïdentificeerd worden als Nederlands (meestal met regionale of lokale kenmerken, een 'accent') of als Brussels.

De situatie is, wat het Frans betreft, totaal anders. Er is in Brussel nooit een Romaans dialect gesproken dat verwant zou zijn met enig Waals dialect. Het Frans, dus de Franse standaardtaal, is in Brussel, zoals in andere Vlaamse steden, eerst door de hogere klassen, later en steeds meer, door de rest van de bevolking gesproken. Dit Frans heeft lokale kenmerken, die grotendeels aan het Vlaams sub- of adstraat toegeschreven kunnen worden. Bij sommige sprekers zijn die kenmerken in groten getale aanwezig, bij anderen komen ze haast niet voor. Er is dus een continuüm gaande van veel tot weinig of geen lokale kenmerken; in elk geval kan er alleen sprake zijn van het Frans, zoals het in Brussel gesproken wordt.

Het verdient daarom aanbeveling om de uitdrukking 'Brussels spreken/ parler bruxellois' voor te behouden voor het Brussels, dit wil zeggen het Vlaams dialect dat in Brussels gesproken wordt. Daarnaast spreekt men in de Brusselse hoofdstad Nederlands en – overwegend – Frans. Wie het wenst kan preciseren: Brussels Frans, français bruxellois.

On the meaning of the expression 'to speak Brussels'

In everyday language, but also in popular publications, the use of the expression 'to speak *Brussels*' can apply to Brussels Flemish on the one hand and to Brussels French on the other, so that at times it is not clear which language is intended.

Without a doubt, a Brussels Flemish variety exists, i.e. a south west Brabantic dialect which displays, like any other Flemish dialect, a number of typical phonetic, grammatical and lexical characteristics. It distinguishes itself very clearly from the standard Dutch language: every utterance by a random speaker can thus be identified as Dutch (usually with regional or local characteristics, an 'accent') or as *Brussels*.

As far is French is concerned, the situation is completely different. A Romance dialect, related to some Walloon dialect, was never spoken in Brussels. French, being the French standard language, was spoken in Brussels, as in other Flemish cities, first by the upper classes, later and increasingly by the rest of the population. This French has local characteristics, which can be largely attributed to the Flemish substrate or adstrate. With some speakers these characteristics are present in large numbers, with others they hardly exist. There is therefore a continuum ranging from many to few or no local characteristics; in each case it can only concern French as it is spoken in Brussels.

It is therefore advisable to reserve the expression 'to speak *Brussels*' for actual *Brussels*, by which is meant the Flemish dialect spoken in Brussels. In addition, Dutch and – mainly – French is spoken in de Brussels capital region. Those who wish to do so can state specifically: Brussels French.

Jalal Hassani

Ethnic composition and language distribution in social networks of immigrant speakers Second generation Moroccans in Brussels

1. Introduction

The growth of interest in the concept of the social network among sociolinguists emphasizes the crucial role it plays in the study of language behaviour. Research studies based on network theory are mostly associated with Lesley Milroy and her book *Language and Social Networks* (1987).

The present article reports on part of a research project on language loss and social networks among Moroccan immigrants in Brussels. The main purpose has been to find out whether social networks second generation Moroccan belonged to had any impact on the loss of the ethnic language that these speakers might experience in an immigrant environment. Our focus will be on the component of the project that deals with the social network analysis, with the purpose to discover why certain linguistic aspects are lost and others not.

Results yielded by the analysis will be restricted to the interaction of ethnic composition and language distribution in social networks of individual speakers. The population under investigation in this research concerns speakers of both Moroccan Arabic and Berber ethnic languages.

This article gives a brief introduction of the concept of social network and a short description of its essential characteristics. Relevant sociolinguistic investigations in which the concept has been applied are reviewed followed by the methodology used. Basic information on network visualization and the situation of Moroccan immigrants in Brussels will be given and finally, a discussion of the results related to ethnic composition and language distribution in social networks of second generation Moroccan immigrants living in Brussels.

2. What is a social network?

A social network as defined in various studies (Boissevain, 1974; Mitchell, 1969; Boissevain and Mitchell, 1973) denotes a web of social relations that individual persons create or construct in the course of their social life for different goals and purposes. The theoretical notion of social networks is based on the observation that human beings contract, participate, interact, and eventually become part of a wide web of ties viewed as a network. Bloomfield (1933), Boissevain (1974) and Milroy (1987a) have had recourse to a diagrammatic representation of social networks in the form of scattering points from which lines radiate and connect to each other. The points represent persons and the lines embody social relations or potential communication channels as in a communication circuit.

In spite of the diagrammatic similarity which links a network to a communication circuit, Milroy (1987a: 47) observes that the social function of the former is much more complex. The most important remark about the concept of social network as reported in different studies (Mayer, 1961; Bott, 1971; Mitchell, 1969) is its capacity to influence human behaviour of individual persons as social interacting agents who belong to the network. Acknowledging the idea that a social network reinforced and maintained norms led sociolinguists such as Milroy, 1987a, Gal 1979, and Li Wei, 1994 to exploit the concept so as to account for change and variation of language behaviour.

Milroy (1987a: 47) stated "a social network acts as a mechanism both for exchanging goods and services, and for imposing obligations and conferring corresponding rights upon its members". The notion of exchange referred to is central. Scholars who used this concept also relied upon exchange theory to illustrate how the interaction flow inside the network is regulated and to explain the double function the interaction allows: on the one hand, exchange of goods and information and, on the other hand, to receive and exercise influence.

Messages in a network are seen as transactions (Boissevain 1974: 25). Contrary to unilateral transactions, we speak of exchange when the various kinds of transactions, goods and services are reciprocal, meaning that they flow in both directions. Asymmetrical transactions may also evolve into exchange relations.

In short, transactions, exchanges, obligations and the symmetry or asymmetry of social relationships that derive from it, render an individual's personal network a mechanism through which pressure and influence are mutually used and exercised between participants with the aim of achieving certain goals.

3. The characteristics of a social network

3.1 Anchorage

Social network theory represents networks as boundless webs of ties that connect individuals among themselves, and this throughout the whole society. However, because of the difficulty inherent to the investigation of such a boundless web (Li Wei 1996), social networks are best studied from the point of view of individual persons. It is the principle of 'anchorage' that takes the individual or ego as the central point of departure for analysis and consequently limits the number of contacts. An important implication of the 'anchorage' principle is that it facilitates the task by limiting the network and therefore distinguishes specific zones with reference to the ego.

3.2 Network order zones

Different order zones are distinguished in a personal social network. For example, the first order zone includes all the persons to whom the ego is connected directly and regularly. Within this zone two different types of ties are distinguished: interactive and exchange (Milardo, 1988: 26-36). In fact, what distinguishes the exchange network from the interactive one is that in the former the rewarding exchanges are higher whereas in the latter they are lower. Furthermore, the majority of the persons making up an exchange network are closer in relation to ego, such as kin and close friends, than those of whom the interactive network is composed.

The contacts of ego's first order zone also come into contact with other people who are part of the whole network. Although they might be unknown to ego, the latter could potentially meet them via the first order zone acquaintances. These individuals, whom Boissevain (1974: 24) calls *the important friends of friends*, constitute ego's second order zone. In this way a single individual could ultimately have an nth number of order zones, which might increase the number of a personal social network of social relations to an average of one thousand five hundred (Boissevain, 1974; Milroy, 1987a; Li Wei, 1994).

3.3 Structural and interactional properties

Networks have structural and interactional properties that distinguish them (Boissevain, 1974; Milroy, 1987a). The criteria on the basis of which these are established are inherent to the function and the morphology of networks. Structural properties deal mainly with quantitative issues,

whereas interactional properties concern essentially qualitative aspects. Under interactional, Boissevain lists four properties, multiplexity, transactional content, directional flow and frequency, and duration of interaction. Structural criteria, on the other hand, comprise size, density, degree of connection, centrality, and clusters.

Among the interactional and structural characteristics listed above, only the multiplexity and density features have been retained in our study of the social networks of Moroccan Arabic and Berber speakers. These two features are reported to be crucial. Moreover, we do analyze whole personal social networks of participants in this study. The type or range of the network analyzed is limited to the first order network zone.

Multiplexity describes the content of the social relations that link people, meaning the ways in which network members relate to each other. Individual persons can be connected in different capacities (kinship, friendship, neighbours or co-workers). They can also be linked to each other in a single capacity; in such a case the link is '*uniplex*'.

Two hypotheses that underlie the network approach to behaviour assume that first, multiplex network ties are associated with a greater response to pressure than uniplex relations. Second, multiplex relations seem to be more intimate in nature than uniplex ones. Density, on the other hand, implies that the persons to whom ego is linked are also linked to each other. Links or relations give a social network a particular structure following the way these relations present themselves. For example, a network where relations are dense and multiplex is said to be a '*strong*' network. While, if a network presents relations that lack the properties of density and multiplexity, this network is said to be '*weak*'. The strong type is also referred to as the closed, bound or close-knit network. It is constituted of a group of individuals that manifests higher degrees of density and multiplexity. The weak type is also described as the open or loose-knit network; its members are usually linked to ego in a uniplex way and have few or no relations among themselves.

4. The social network concept in sociolinguistic studies

Milroy (1987) distinguished two sorts of applications of the network concept in sociolinguistic research. On the one hand, earlier sociolinguistic applications which exploited the concept implicitly or in a metaphorical fashion. Important illustrations of such applications are presented by Gumperz (1970, 1071, 1982 and Blom & Gumperz, 1972), Labov (1972a) and Cheshire (1982). On the other hand, relatively recent sociolinguistic applications have exploited the notion of social network as an analytic concept but to varying degrees and for different purposes. Different stud-

ies exemplify such an approach, like Gal (1979), Bortoni-Ricardo (1985), Schmidt (1985), Edwards (1986), Milroy (1987a) and Li Wei (1994). These integrated the network concept to answer diverse research questions in a variety of linguistic contexts such as urban and rural communities in monolingual, bilingual or multilingual situations. In other words, under the more general aim of variable linguistic behaviour, the various studies investigated issues such as language use/choice, linguistic variation and change, and language maintenance and shift.

The symbolic value of language as an identity marker explained why stigmatized codes develop a form of resistance and persist in the face of more prestigious codes. On another level, social network theory provides an answer as to how this phenomenon takes place. In other words, the capacity of strong networks constituted mainly by bound group acts as a norm enforcement mechanism that influences the behaviour of individual members. In the Norwegian town of Hemmes, Blom and Gumperz (1972) found that heavy-dialect speakers who interacted mostly within their defined territory belonged to bound social structures. In contrast, the elite of Hemmes who were mobile had open personal networks. In the same vein, Gumperz (1982: 39-58), in the Gail Valley study, highlighted the role of closed networks in maintaining Slovenian/German bilingualism. It was pointed out by Gumperz that the two languages carried out distinct social values and fulfilled different social functions that changed under economic pressure. This change resulted in a parallel change in network structure because of mobility. As a consequence language loss of Slovenian was triggered, as the Gail Valley residents were becoming monoglot German speakers (cf. Milroy, 1987a: 170). In his Harlem study (1972a), Labov investigated language use in an adolescent peer group where he found that a relationship existed between the linguistic variable of copula deletion, characteristic of Black English Vernacular, a stigmatized variety symbolizing ethnic identity in the United States, and the extent of integration into vernacular culture. In another study of Martha's Vineyard (see Labov, 1972b), Labov reported how Vineyard speakers maintained low-status vernacular speech features despite the important social weight of the standard forms. Following the example of Labov (1972a), Cheshire (1982) investigated the language used by adolescent peer groups in Reading in the United Kingdom. The author reaches identical conclusions as those reported by Labov. She found the degree of integration into the network to correlate with the degree of deviation from the standard norm.

Schmidt (1985) investigated Dyirbal and English in two peer groups. The two competing languages were mixed differently, thus creating a homogeneous mixed code norm shared by the group members. Schmidt related the maintenance of this homogeneity to the normative pressure of close-knit networks structure (Milroy, 1987a: 176).

A slightly more systematic way of dealing with the social network concept in relation to linguistic behaviour is exemplified by the following studies. Gal (1979) studied language shift and maintenance in Oberwart, a Hungarian/German bilingual community. Gal (1979: 102) described the pattern of language choice of her informants in Oberwart and found that though the age variable correlated with language use, the older speakers using Hungarian while the younger ones German, the correlation was not all that perfect. Gal observed some individual deviance in the general language choice pattern that could not be explained in terms of age alone. This led the author to suspect the existence of other factors that influence linguistic choices. Gal commented "the speaker's social network is a powerful constraint on his or her linguistic presentation of self and through that on language choice". Informants who belonged to a peasant social network were more inclined towards Hungarian, while those who were rooted in an urbanite network showed a clear preference for German.

In Brazil, Bortoni-Ricardo (1985) studied the urbanization of rural Brazilian (Caipira) speakers who immigrated to Brazlândia, a satellite city of Brasilia. The author's aim was to examine the extent to which speakers of the stigmatised Caipira had moved away from their dialect. Bortoni-Ricardo argued that there was a move from an *insulated* network, characterised as focused, dense and multiplex and which consisted largely of kins and neighbours, to an *integrated* urban network where speakers had fewer multiplex links and socialised with people of different social contexts. This gave rise to dialect *diffuseness*, meaning moving away from the Caipira dialect norms. Bortoni-Ricado found that focused social relations enhance the maintenance mechanism as it was observed that in the pre-emigration period the Caipira forms were retained or if lost, they were at a slower rate. However, as soon as social relations were no longer multiplex and became diffuse, as is the case with those generally developed in urban environments, dialect forms receded and gave place to more prestigious ones.

In the United Kingdom, Edwards (1986) used the social network concept to investigate the language of black British adolescents. He discovered that integration into the black community correlated with the degree of the use of the *patois* characteristic of the black community.

In Belfast, Milroy (1987a) investigated the distribution of eight phonological variables that were chosen as indicators of the local vernacular of close-knit social groups, Ballymacarrrett, Clonard and The Hammer. The author correlated linguistic scores and network scores so as to see whether a relationship linked them. The tests adopted by Milroy revealed a significant relationship between network scores and linguistic score for five of the eight variables. Final conclusions reached by Milroy (1987a: 160) were similar to what social anthropologists noted about the effects of dense, multiplex social networks. The author reported that the three com-

munities in question were engaged in dense, multiplex, territorially defined social relationships that were predictive of their approximation to the Belfast vernacular norms.

More recently the social network analysis approach has been used for the investigation of language use/choice in the Newcastle Chinese community in Great Britain (Li Wei, 1994; in press). Following an ethnographic participant observation methodology approach, Li Wei (in press: 7) sorted out seven language choice patterns that signalled that a language shift from Chinese monolingualism via various degrees of Chinese/English bilingualism to English-dominant bilingualism was occurring. Li Wei (1994) also when analysing his data was confronted with anomalous cases and detected individual exceptions that did not conform to the distinguished general pattern of the group. Some of the informants, grandparents, who were expected to be Chinese monolinguals, also used English. Likewise, some of the basically Chinese/English bilingual children tended also to use English alone. In order to explain this intra-speaker variation of language choice, the author applied the social network concept and linked it to the language choice patterns his informants displayed.

Li Wei adopted the notions of 'exchange' and 'interactive' networks elaborated by Milardo (1988: 26-36). Two sorts of indices were used to measure the degree of social integration of the participants. First, he constructed an ethnic index that aimed at identifying the proportion of Chinese versus non-Chinese ties out of the 20 network ties listed for each speaker. Second, a 'peer' index sought to distinguish speakers who interacted with peers belonging to their own generation and those who did not. The two indices were applied with respect to both exchange and interactive networks. What is important from this study as emerged from the various reported analyses (Li Wei, 1994: 113-137) is that there was a clear and significant correlation between social network types and language choice patterns speakers displayed.

Up to this point, it has been argued that dense multiplex or close-knit networks lead to the norm-enforcement mechanism with important implications with respect to their decisive role as far as language maintenance and shift are concerned. Therefore, it is reasonable to assume that immigrants whose social networks are close-knit will be language maintenance oriented, at least if compared to those immigrants whose networks are weak, and who will be situated more on the language shift or loss side of the coin. Evidence concerning such an assumption has been reported in other studies, which linked networks and ethnic language use.

Klein and Dittmar (1979) for instance, in their study of Spanish and Turkish guest-workers in Germany, found out that a good competence in German correlated well with a high degree of contact with native speakers, in leisure times. In the same vein, Peter Auer (1987, 1988), on Italian

immigrant children in Switzerland, showed how frequency and type of code-alternation could be dependent on the type of the network to which they belong. Also, Bacus (1991) demonstrated how two different networks of young Turkish immigrants in the Netherlands differently used Turkish, the ethnic language, and Dutch besides following different code-switching patterns.

Normand Labrie (1988) is another researcher who provided interesting observations concerning network-based studies in multiethnic contexts. He suggested that the networks of individuals living in a multiethnic environment are composed of various sub-networks. Labrie (1988) investigated ethnic language use patterns and code-choice among second generation Italians in Montreal. Following the observation that Italians in Montreal may be involved in three linguistic subgroups, an Italian, a French and an English one, he considered the linguistic composition of the social network, the density and multiplexity between sub-networks, and the density and multiplexity inside each sub-network. Labrie (1988: 224-5) distinguished three types of social networks. The first network is one with a multiethnic type of dynamics which is formed of different ethnic sub-networks and where dense and multiplex ethnic links exist between the sub-networks. The second network is one with an ethnocentric type of dynamics which includes different dense and multiplex ethnic sub-networks, but where dense and multiplex links exist only within and not between the sub-networks. The third and last network distinguished by Larbie is with a monoethnic type of dynamics that is formed of only one ethnic sub-network that does not necessarily correspond to ethnic origins. However, Labrie views this last type of network as largely inoperative because, as he claims, multiethnic situations do necessarily imply contact with people of other ethnic origins.

The author believes that an individual belonging to a network with a multiethnic type of dynamics is confronted with different linguistic preferences and competencies of speakers of divergent linguistic backgrounds; this will probably have as an outcome the development of code-switching abilities. While, on the other hand, an ethnocentric network type of dynamics is likely to increase norm respect, enforcement and homogeneity.

Hatzidaki (1994) studied the Greek immigrant second generation in Brussels. In order to investigate the link between network membership and ethnic language use, Hatzidaki (1994: 42) constructed a sample composed, on the one hand, of speakers who were embedded in close-knit, Greeks only networks; and, on the other hand, speakers with a multiethnic type of dynamics. Although Hatzidaki's findings point to the receding of the Greek language in Brussels in general, nonetheless she reports significant differences in its use between different networks. However, even when the ethnic composition of a network seemed to determine to some extent the linguistic behaviour of participants, Hatzidaki notes that this remains a necessary

but not a sufficient condition. The reason behind this is that there exist other influential factors which cross-cut the parameter of the network, despite being dense and multiplex or close-knit, such as the significant factor of ethnic identification or orientation, the use of the ethnic language as an identity marker. Proficiency is also sorted out as an important characteristic, though not considered as a reliable indicator of ethnic language use in itself, which correlates with ethnic language use. These two factors varied the degree to which participants followed the norm dictated by the close-knit network mechanism to such an extent that Hatzidaki (1994: 487) mentions that only the members of one group, the 'Sphynx', among the five studied, which presented exceptionally strong and multiplex ties, showed a homogeneity concerning their use of both codes.

Zentella (1997) studied bilingual linguistic behaviour, English and Spanish, of New York Puerto Rican children of the *el bloque* ("the Block") community (for a detailed description of *el bloque* see Zentella, 1997: 17-40). Within the repertoire of *el bloque*, Zentella (1997: 48) distinguished various codes that were associated with particular networks. Zentella neither measured the network concept nor went beyond the simple observation of the association which links codes with networks by explaining how networks might modify linguistic behaviour. Zentella views the existence of various networks as an element of the process of growing up bilingual. This is important in the sense that the previously reviewed literature dealt with social networks as isolated entities, either homogenising or enforcing particular norms, however without acknowledging that such coexistence of networks side by side might also serve the role of preserving balance or equilibrium between two or more languages and that the end result, on a more or less global scale, is not necessarily always a homogeneous linguistic behaviour.

Stoessel (1998) investigated the relationship between social networks and language maintenance and shift among ten highly educated and English proficient immigrant women in the US. In general terms, the author found that the distribution of L1 and L2 speakers in the network may stand in relation to the frequency of language use. Accordingly, the amount of L1 speakers may play a role in the observed degree of language maintenance manifested by the subjects. Stoessel, pushing the analysis further, found that other components (language distribution, multiplexity, proximity, frequency, and kin) of the network might also affect the language maintenance observed in different ways.

5. Social networks: methodological issues

Questions included in a social network questionnaire differ from one study to another according to the purpose of the study under investigation

and the wider context in which it is situated. For this reason researchers adopt different procedures for collecting information about their subjects' social networks.

For the purpose of the present study, the information on the network ties of the 16 Moroccan participants was gathered by means of a social network questionnaire. Participants were asked to list the names of the 20 people with whom they interact routinely and on a regular basis, to indicate the kind of relationship they entertain with these people, and finally to indicate the languages in which they interact. The number of 20 was selected as a basis for quantitative analysis following Mitchell (1986).

The methodological perspective adopted in this investigation is that of approaching and focusing on a small number of subjects. This approach was enhanced with the ethnographic technique of participant observation. Regarding the size of the sample, relatively small samples too have been found to account satisfactorily for language variation in large cities. Milroy (1987b: 20-21) notes pertinently that "Certainly, it is by no means clear that strict representativeness would necessarily give greater insights into sociolinguistic structure… What seems to be critical is that researchers decide which type of representativeness is sufficient – or attainable – for them.". Though micrological approaches do not reach the technical representativeness associated with macrological ones, they present a number of advantages like the elicitation of truly observational data of a variety of actual situations via participant observation.

The first-order network zone of 16 second generation Moroccan immigrants to Belgium living in Brussels was investigated. Out of the 16 participants, 8 are Moroccan Arabic speaking and the other 8 are of a Berber speaking background. The persons who belong to the first-order network zone are directly linked to ego. In addition, part of the relationships which link ego to these persons is not based only on routine interaction but also on the exchange of different sorts of aid, advice, criticism, and support (Milroy1987a: 47). In other words, there exists a real possibility or a probability of rewarding exchange. Hence the distinction within the first-order network zone between an exchange and an interactive network. Generally speaking, the categories of people who traditionally make up the essential part of a first-order network zone of a person are kin and close friends.

In our study we analyzed the first-order network zone of our participants, making a distinction between exchange and interactive ties within networks, without examining their potential differential effects on linguistic behaviour, as attempted by Li Wei (1994). Our approach consisted of analyzing the influence of the first-order network zone as a whole entity on linguistic behaviour. In fact, a preliminary analysis of our social net-

work data revealed that the composition of our participants' networks is in the majority of cases kin-based. This means that the exchange network constitutes the essential part of our Moroccan participants' first-order network range. Social ties within exchange networks are reported in social network studies to be 'strong', and therefore these network types are usually assumed to be dense and multiplex. For this reason, we assume that the networks to which our participants belong are effectively dense and multiplex, and hence no measurement of these two structural and interactional properties was attempted in this study.

Before turning to the actual analysis of the social network data of our Moroccan participants, we need to say few words about, on the one hand, representation and visualization of social network structure in network analysis and, on the other, about the situation of Moroccans in Brussels.

6. Visualizing social networks

One of the main aims of social network analysis is to uncover patterned behaviour that might characterize the interaction of people. The strategy of visualization as an instrument in network analysis proved to be a powerful technique that helps researchers interested in networks to communicate their results in an efficient way. There exist a growing number of technical tools and powerful computer programmes capable of helping in visualizing social networks data (for more information on the subject see Freeman, 1988 and related work).

Tools for visualizing social networks and the resulting models range from simple to advanced representation techniques that developed in fields of chemistry, biology, and computational graph theory and adapted to the needs of network analysts (for a comprehensive overview: Freeman et al 1980, Freeman et al 1988). In visualizing a given social network structure, however, one of the main points to be taken into account is to make sure that important structural characteristics can be detected. Features such as colour, different geometric shapes, and location are important elements that can help the observer to decode inherent information and subsequently understand the structural properties of the network under investigation.

For the present study, we opted for a graph-based visual means of representation which though not very sophisticated, does transmit all the essential information one needs to know in order to understand the social networks under investigation in this study. However, because it is not possible to present the entire visualized networks of every participant in this study, we provide an example (Figure 1) of how we visualised social networks in this study. The information which the visualised networks of all participants offers will be converted to figures and presented in tables.

Figure 1 – First-order network zone of a Moroccan Arabic participant

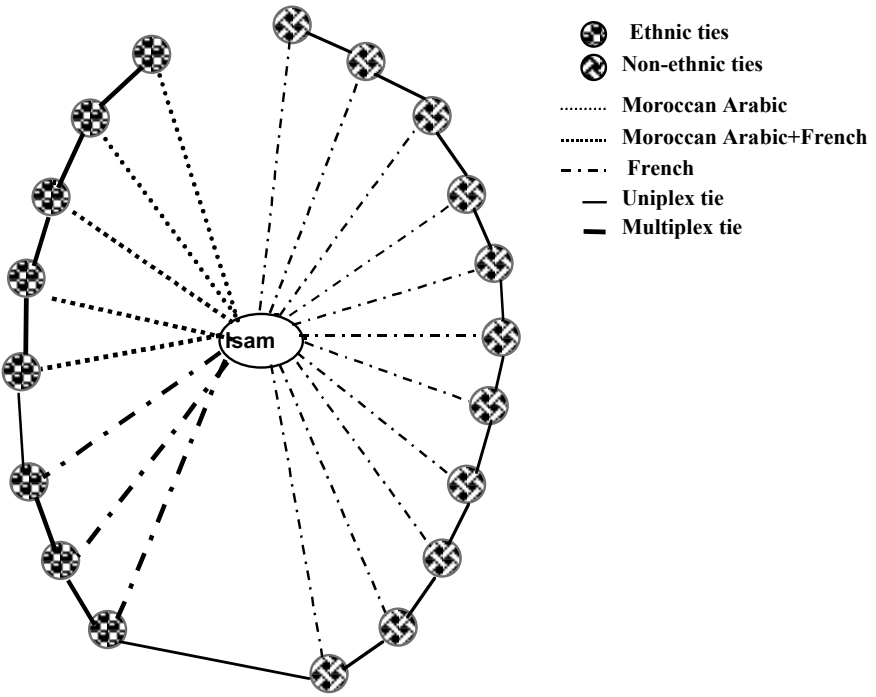

7. Situation of Moroccans in Brussels

Moroccan immigration to Belgium started effectively in the 1960s and the size of the Moroccan community at the time was insignificant. However, two important reasons, a high birth rate and the family reunion policy, contributed a great deal to increase the size of the Moroccan community in Belgium (cf. Blaise et al., 1997: 29).

Table 1 – Number of foreign nationalities on 31 March 1981 and on 1 January 1996

Nationality	Number	
	1981	1996
Italians	279,700	210,656
Moroccans	105,113	140,303
French	103,512	100,088
Turkish	63,587	81,744
Dutch	66,233	77,157
Spanish	58,322	48,322
Others	172,090	251,499
Total	878,577	909,769

(Source: Institut National de Statistique, in Blaise et al., 1997: 29)

In 1996, according to the figures provided by the Institut National de Statistique, Belgium counted 909, 769 foreigners making up 9 per cent of the whole population estimated at 10 million inhabitants. The statistics of course do not include foreigners who have acquired Belgian nationality and are thus registered as nationals.

7.1 Settlement patterns

Table 2 – Distribution of Moroccans in Belgium in 1996 in percentages

Moroccans in Belgium	Total	Brussels %	Flanders %	Wallonia %
1996	140,303	52	33	15

(Source: Institut National de Statistique, in Blaise et al., 1997: 29)

Table 2 illustrates how the Moroccans are distributed through the three regions of Flanders, Wallonia, and Brussels. In 1996 more than half of the Moroccans in Belgium lived in Brussels, 33% in Flanders, and 15% in Wallonia. This distribution is in fact similar to the one that was prevalent at the beginning of immigration. It is evident that Brussels can be ranked as the Belgian city with the largest concentration of Moroccan immigrants.

7.2 Brussels

Moroccan immigrants in Brussels constitute an important group among foreign immigrants. They represent 24% of the total foreign population compared to 4% in Wallonia, and 13% in Flanders (Gaudier, 1991). The residential pattern Moroccans reflect in Brussels, as in other Belgian cities like Antwerp, points to their tendency to concentrate in particular municipalities, a fact explained mainly in terms of socio-economic motivations (Blaise et al., 1997: 33).

Table 3 gives information on the distribution of Moroccans in Brussels. The figures provided show that three municipalities on their own, i.e. Brussels, Molenbeek-Saint-Jean, and Schaerbeek gather a quarter of the Moroccan immigrant population in the whole of Belgium. Anderlecht and Saint-Gilles municipalities count 13.000 Moroccans. However, it is in the municipality of Molenbeek-Saint-Jean that the Moroccan presence is most predominant, with a proportion of 20,5% of the local population. Then follow municipalities whose proportions go beyond 10%, namely, Saint-Josse with 17,7% of its local total population, Saint-Gilles 13,4%, Brussels 13,3%, Schaerbeek 12,6%, and Forest 10,7%. All these municipalities contribute to making of Brussels an important and vital centre of the Moroccan presence in Belgium (cf. Basfao and Taarji, 1994: 35-36).

Table 3 – Moroccan presence in Brussels municipalities according to the census of 1991 and proportions to total population (Municipalities counting more than 1000 Moroccans in 1991).

Municipalities	Census 1991	Proportion 91
Anderlecht	7,443	8,1
Bruxelles	18,126	13,3
Etterbeek	1,539	4,0
Evere	1,032	3,5
Forest	4,949	10,7
Ixelles	3,082	4,2
Koekelberg	1,605	9,9
Molenbeek	14,083	20,5
St Gillis	5,737	13,4
St Josse	3,783	17,7
Schaebeek	12,925	12,6
Total	77,409	8,1

(Source: I.N.S in Basfao & Taarji, 1994)

8. Social network of Moroccan immigrants

8.1 Ethnic composition and language distribution

In what follows, we will present the results reached with regard to the physiognomy of the social networks in which Moroccan Arabic and Berber participants are involved. We will see precisely how the two components of ethnic composition and language distribution interact inside the network. With respect to ethnic composition, the aim is to examine the degree of social integration of participants under study into an ethnic versus a non-ethnic web of ties. However, it is important to mention that this ethnic constituency in terms of Moroccan against non-Moroccan is not sufficient, because it does not translate the reality of the actual ties within the community. Indeed, the heterogeneity of the Moroccan community implies that Moroccan Arabic and Berber speakers do not interact only within their respective homogeneous ethnic groups, but are also doomed to inter-group interaction. Bearing this in mind, it appeared also necessary to dissect the social ties within the Moroccan 'ethnic ties' and comment the presence of such inter-group ties when reported by participants. As far as language distribution is concerned, we want to clarify that we do not intend to discuss in detail linguistic behaviour or language use-choice patterns characteristic of the different social networks to be examined. For the purpose of the present analysis, we will limit ourselves to the enumeration of the frequency of occurrences of the different languages, French (L2), the ethnic languages, Moroccan Arabic and Berber (L1), and both of them (L1+L2), in the social networks of the participants and thus establish an index of language distribution within these networks.

We believe that linguistic composition or language distribution across the different domains, mainly family and peer, which exist in these networks, is an important issue. This is because the assumption that ethnic ties will automatically be associated with the ethnic language is not always valid and the relationship between the two is not straightforward, as will be argued later on.

8.1.1 Moroccan Arabic speaking group

8.1.1.1 Male participants

Table 4 – Mean scores of ethnic versus non-ethnic ties: male Moroccan Arabic speakers

Participant	Etnic ties			Non-ethnic ties
	Family	Peer	Total	Peer
Isam	5	3	8	12
Aziz	14	6	20	0
Karim	5	1	6	14
Rabah	9	4	13	7
Mean	8,25	3,5	11,75	8,25

Table 4 summarizes the first-order network zones of the four male Moroccan Arabic speakers participating in the study. Several important remarks emerge from this table. The first remark has to do with the different types of network that pop up. Indeed, we notice that two types of network are distinguished, an ethnic-based network and a network based on non-ethnic ties. The former network type is represented by participants Aziz and Rabah; these two participants' number of Moroccan ties far outnumber non-Moroccan ties, mainly with respect to Aziz whose ethnic ties reach the maximum, that is the total size of his first-order zone, 20. Non-ethnic ties based networks, on the other hand, are represented by participants Isam and Karim whose number of Moroccan ties are fewer than non-Moroccan ones.

The second remark concerns variations or differences that exist between participants with both network type profiles as far as family and peer ethnic contacts are concerned. We observe that the proportion of family ties are effectively each time more important in number than peer ties in all of the four social networks as far as ethnic ties in general are concerned. However, Table 4 reveals equally that when we consider non-ethnic ties, we find that the proportion of kin ties is significant in the case of participants, Aziz and Rabah, but not in that of participants, Isam and Karim. This leads us to believe that kin ties in ethnic-oriented social networks are more important and significant in size and probably may be greater in influence than the kin ties of non-ethnic-oriented social networks. This second remark is of primordial importance because it implies that the higher the amount of kin relationships, which are usually dense and multiplex in the social network, the higher the chances are that participants will have recourse to the ethnic language. In contrast, the

recourse to the ethnic language for those participants with a lower amount of kin ties will be weak.

The third remark we want to add makes reference to the socialization pattern participants adopt with non-ethnic ties. Participants seem to contract cross-generational ties with ethnic members and only generation-like ties with non-ethnic members. This gives us an idea of how the different contracted ties are diversified where ethnic contacts are concerned, and limited when non-ethnic contacts are the object. And this despite the opportunities second-generation members have of interacting with non-Moroccan people, namely if compared to the generation of their parents. Finally, as hinted above, density and multiplexity factors tend to be more important when ethnic ties are involved, either in family or peer domains, and less important, most often, when non-ethnic ties are involved. Indeed, social networks based on non-ethnic ties, although they have been observed to be relatively dense, were almost never multiplex. Ethnic family and peer ties constituted the exchange cluster of relationships of participants while peer non-ethnic ties made up their interactive cluster of ties.

Table 5 – Mean scores of language distribution: male Moroccan Arabic speakers

Participant	L1	L1+L2	L2
Isam	2	3	15
Aziz	4	1	15
Karim	0	2	18
Rabah	3	0	17
Average	2,25	1,5	16,25

Following Table 4, Table 5 resumes the language distribution pattern inherent to the first-order network zones of all male Moroccan Arabic participants in this study. Scores presented in this table speak for themselves, and indicate a neat dominance of the French language in the different networks as the main medium of interaction. In our opinion, this linguistic behaviour is quite expected and is characteristic of the language shift process, a phenomenon generally experienced by second-generation members of ethnolinguistic minorities. Effectively, we note importantly that all of the participants, either with an ethnic or a non-ethnic-oriented type of network, share more or less the same score as to the distribution of L2 in the network, which is very high. This excludes absolutely any potential association or correlation between ethnic composition and ethnic language use in networks.

8.1.1.2 Female Moroccan Arabic speakers

Table 6 – Mean scores of ethnic versus non-ethnic ties: female Moroccan Arabic speakers

Participant	Etnic ties			Non-ethnic ties
	Family	Peer	Total	Peer
Sana	4	4	8	12
Nabila	10	10	20	0
Mouna	12	6	18	2
Fatima	10	4	14	6
Mean	9	6	15	5

As Table 6 shows that the type of social network which emerges as important among the four Moroccan Arabic female participants is an ethnic-oriented one. Participants Nabila, Mouna, and Fatima have in their respective social networks a total size of ethnic ties that clearly outnumbers non-ethnic ties. Participant Sana is the only one who appears to belong to a non-ethnic oriented network; her non-ethnic ties relatively outnumber ethnic ones.

The figures in Table 6 also suggest that within the ethnic ties, the share of family relationships remains important. As observed with Moroccan Arabic male speakers, the importance of family ties, quantitatively (size) and qualitatively (density and multiplexity), makes us think that kin-based inter-personal social relationships play a primordial role within the networks of participants. In addition, it is interesting to signal that ties which are contacted with Moroccan persons comprise people belonging to at least two different generations, while outside the Moroccan community, participants seem to be prone to nearly always contract ties with generation-like speakers.

When both female and male Moroccan Arabic speakers are compared with respect to the extent of their integration into an ethnic-oriented network of ties versus a non-ethnic one, it becomes evident that females are more inclined towards the former network type rather than the latter, as suggested by the average scores listed in Table 6. Differences in the average scores of total ethnic ties and non ethnic ones between males and females may probably be the result of the fact that males have more opportunities to come into contact with non-Moroccans outside the family environment than females do. Females seem to compensate for this lack by contracting more ethnic peer relationships. Indeed, the average score of females on this peer category exceeds that of males (cf. Tables 6 and 4).

Table 7 – Mean scores of language distribution: female Moroccan Arabic speakers

Participant	L1	L1+L2	L2
Sana	2	6	12
Nabil	0	8	15
Mouna	0	5	15
Fatima	3	5	12
Mean	1,25	6	12,75

Following the example of Table 6, Table 7 resumes language distribution within the first-order network zones of female Moroccan Arabic participants taking part in this study. Figures presented in this table indicate that, as in the case of male participants, the contribution of the French language in this language distribution is still important though not as considerable as the one manifested by male participants. This may be related to the fact that the scope of contacting social ties outside the Moroccan community may be somewhat more limited for females than for males. Females' distribution of the ethnic language is certainly lower than that of males; however, this is compensated for by the use of L1 in combination with L2, which is higher in the case of females as illustrated in Tables 7 and 5.

As claimed previously, we think that this linguistic behaviour is expected, as it is characteristic of the language shift process that affects second-generation individuals living in an immigrant setting. In fact, we notice that female participants either with an ethnic or a non-ethnic-oriented type of network share more or less the same average score as to the distribution of L2 in the network, a higher score. As a consequence, we state that this excludes any kind of association between the ethnic composition a given network manifests and the use of the ethnic language in that network. Besides, we note that it would be misleading to think that the increase in the amount of L1+L2 in the case of female speakers has to do with the ethnic criterion, since there exists no association between ethnicity and the amount of ethnic language usage. A plausible explanation seems to be that different networks develop different norms as far as linguistic interaction in networks is concerned (cf. Schmidt (1985) and Backus (1991)).

8.1.2 Berber speaking group

As far as the investigation of Berber participants is concerned it is, in fact, difficult to approach the analysis of their network data without making

reference to inter-group communication between them and Moroccan Arabic speakers. Chances that Moroccans of an Arabic background form a constituent part of the social networks of Berber participants are not excluded at all; on the contrary, they are highly probable because of the shared national background. For this reason, we did not want to distill the information linked to their social networks for fear that reality got distorted. In other words, we did not wish to intervene and ask Berber participants to report social data related only to people of a Berber background. Nevertheless, it turned out that Berber participants in this study did not indicate Moroccan Arabic in their networks.

Two alternatives exist which could be considered to explain why some Berber participants do not mention Moroccan Arabic. One explanation may be that their first-order network zone is really and simply void of Moroccan Arabic contacts. The other would be that Moroccan Arabic speakers might be present in these networks, if not in all in some at least, naturally, according to the different situations conducive to the use of Moroccan Arabic. Why not mention Moroccan Arabic then? We think that French as a lingua franca and as a potential solution in the communication process between Moroccans of Arabic and Berber origin in an immigration context like Brussels plays a role. First, due to language shift phenomena, French becomes more frequently the actively used language between second-generation members. Second, because French has simply taken the role which otherwise could have been fulfilled by Moroccan Arabic or even Berber. As a result, distinctions based on ethnic origin become futile.

To give more weight to our argument, we should mention that the Moroccan Arabic speakers investigated above might equally have Berber-speaking contacts in their networks also. The fact that they do not mention them does not exclude their presence. Besides, Moroccan Arabic participants themselves were not asked to signal only Moroccan Arabic speaking contacts. However, they never reported Berber contacts in their networks, which is quite natural and logical for several important reasons. First, Moroccan Arabic speakers never shift to Berber; Berber speakers are the ones who nearly always shift to Moroccan Arabic for reasons having to do with the physiognomy of the linguistic situation of Morocco. The second reason, which ensues from the first one, is that they may actually have in their networks Berber speaking agents who have completed a total shift to Moroccan Arabic. Finally, the third reason is that French as a lingua franca, as claimed above, as a consensus reinforced by the immigration situation (exposure and potential shift) may have led the edges of the ethnic boundaries to become fuzzy to the extent of disappearing, not consciously but unconsciously.

8.1.2.1 Male Berber participants

Table 8 – Mean scores of ethnic versus non-ethnic ties: male Berber speakers

Participant	Etnic ties			Non-ethnic ties	
	Family	Peer	Total	Peer	
Ali	12	2	0	0	0
Nordine	13	7	0	0	0
Abdel	16	4	0	0	0
Mohamed	18	2	0	0	0
Mean	14,75	3,75	18,75	0	0

Table 8 gives a summary of the Moroccan ties that exist in the first-order network zones of the four male Berber participants, and consequently gives us an idea about their degree of integration in the ethnic community. As the table shows, the totality of the listed networks are ethnocentric, no single non-ethnic contact being included at all. This clearly suggests that, on the whole, male Berber participants remain strongly ethnic-oriented as far as their social behaviour is concerned. It is also evident that male Berber participants do not contract close friendship ties with individuals outside the Moroccan community, and, in fact, establish such ties only within their own community. Lastly, it is important to point out the overdominance of family ties within such community-based and ethnic-oriented networks of male Berber participants. In fact, on examining the distribution of kin relations over the different first-order network zones, one can see that all the subjects actually have a fairly high amount of kin contacts in their networks. As to the role of these kin relations within the networks, one can expect, reasonably enough, that they might prove very influential on various different grounds, which could be resumed by the exchange factor explained previously. However, since our special interest concerns the effects on language behaviour, we would predict that such heavily kin-based networks would result in an ethnic language that is stronger, but this is too early to confirm or discard. In other words, it is impossible to provide a complete answer to this hypothesis at this stage. Nonetheless, on the basis of the language distribution criterion, we could at least provide one part of the answer. In fact, we would suppose that the ethnic language would take the biggest share in the communication circuits of these social networks owing to the amount of kin contacts. Surprisingly, this has not been proved to be totally true as neither ethnic composition nor amount of kin contacts seem to correlate with a massive presence of the ethnic language alone (Table 9).

Table 9 – Mean scores of language distribution: male Berber participants

Participant	L1	L1+L2	L2
Ali	2	11	1
Nordine	13	2	5
Abdel	4	8	8
Mohamed	3	17	0
Mean	5,5	9,5	3,5

In order to gain more insight, it is more interesting to compare the results obtained from both Berber and Moroccan Arabic participants. The purpose is to find out to what extent the different organization of the structure of the social networks of the two groups results in different or distinct behaviour, i.e., to be able to establish with a minimum of confidence what can be attributed to networks or not.

Table 4 presented the ethnic composition of the social networks of Moroccan Arabic participants while Table 8 presented that of Berber speakers. When the two tables are matched we immediately notice one major difference between Moroccan Berber and Moroccan Arabic participants as far as the network structure is concerned. All of the Berber participants seem to have an ethnocentric type of network while the majority of Moroccan Arabic participants, in contrast, seem to belong to a multiethnic network, with the exception of Aziz, who is the only Moroccan Arabic participant whose network is ethnocentric. Not only have three of the four Moroccan Arabic participants multiethnic networks, but also two of them even have non-ethnic ties that outnumber ethnic ones. In other words, they pertain to non-ethnic oriented social networks. Berber participants, on the other hand, mentioned no non-ethnic contact at all in their first-order network zones. The proportion of non-ethnic ties with whom both groups are in contact differs considerably. This certainly leads us to conclude that Berber participants are, if not totally, more ethnic-oriented in their social networks compared to Moroccan Arabic participants who are less community-based in their social networks. Results of the total average number of ethnic versus non-ethnic ties reported in the same tables (Tables 4 and 8) confirm such a conclusion, besides showing that Berbers are more kin-based.

Following the example of Tables 4 and 8, Tables 5 and 9 summarise language distribution of respectively Moroccan Arabic and Berber male participants. The matching of the two tables is interesting. The first observation is that the Berber group manifests a relatively high amount of L1 compared to the Moroccan Arabic group, perhaps not all that significant in comparison to differences which characterize the other two codes,

L1+L2 and L2. This increase in L1 is mainly due to the particular contribution of participant Nordine, and also to the relative participation of participant Abdel. On the whole, language distribution in social networks shows that the ethnic language, L1, is more present amongst Berbers, with an average score reaching 5.5, than Moroccan Arabic speakers, whose average score reaches 2.25. This presence of the ethnic language amongst Berbers is enhanced by the significant difference that exists between the two groups as to the proportion L1+L2 takes in the social networks. Indeed, we observe that Moroccan Arabic speakers score an average value of 1.5 whereas Berber speakers score 9.5. Eventually, when the different scores are examined, it becomes immediately evident that priority in the communication circuits within the social networks is given to different codes. In other terms, preferential codes arise. Moroccan Arabic speakers are more inclined towards L2 with a really high average score, 16.25, significantly different from that of Berbers, 3.5 only. Berber speakers, on the other hand, appear to be more prone to prefer L1+L2. In sum, a point that seems to be evident is that the remarkable contribution of L1+L2 code amongst Berbers makes the presence of L1 somewhat more reinforced in this group than the group of Moroccan Arabic speakers, where L2 appears to be the primary code.

8.1.2.2 Female Berber participants

Table 10 – Mean scores of ethnic versus non-ethnic ties: female Moroccan Arabic speakers

Participant	Etnic ties			Non-ethnic ties
	Family	Peer	Total	Peer
Souad	11	6	17	3
Fahima	13	6	19	1
Fatima	10	5	15	5
Naïma	4	6	10	10
Mean	9,5	5,75	15,25	4,75

Table 10 provides synthesized information on the ethnic and non-ethnic contacts that participants have. As the table reveals, the ethnic-oriented network is the prevalent one. Participants Souad, Fahima, and Fatima have large Moroccan ties in their respective networks, these ethnic ties largely outnumbering non-Moroccan ties. Participant Naïma appears to be the only one who belongs to a non-ethnic oriented network, her non-ethnic ties equalling ethnic ones.

Figures in Table 10 also suggest that within the ethnic ties, the share of family links is important. As observed with male speakers of the same Berber ethnic background, the proportion of kin ties is significant. The size as well as density and multiplexity properties of these ties is important for the role they might play in shaping different networks, meaning the impact they might exercise, and the potential effects they might engender.

Like their male peers, female Berber participants seem to contract ties mainly within their own community with persons who belong to two different generations, parents or generation-like speakers and second-generation individuals. While, outside the Moroccan community, female, but not male, Berber participants, tend nearly always to establish ties with generation-like speakers only, meaning individuals who belong to their age category. On the other hand, females distinguish themselves from males in that their social networks are relatively multiethnic, though at a minimum rate; whereas, all males, without exception, present totally ethnocentric social networks as the average scores in Table 10 attest.

Indeed, when the integration index into an ethnic-oriented network of ties versus a non-ethnic one is compared it clearly appears that female and male Berber speakers behave somewhat differently. The average scores presented in Tables 8 and 10 suggest that, even if both male and female Berber speakers are integrated into an ethnic-oriented type of network, they, nonetheless, show differences as to the extent of this integration. Male speakers seem to be definitely oriented towards an ethnic type of social network with no score under non-ethnic ties. Female speakers, on the other hand, though they are ethnic oriented, contract ties outside their own community, no matter how reduced they are. It is interesting to note this difference in non-ethnic ties between male and female Berber speakers, since, contrary to the Moroccan Arabic speaking group, it is Berber females who have a higher score, or at least they score under the category non-ethnic ties.

Table 11 – Mean scores of language distribution: female Berber speakers

Participant	L1	L1+L2	L2
Souad	0	9	11
Fahima	0	6	14
Fatima	3	4	13
Naïma	0	6	14
Mean	0,75	6,25	13

Table 11 summarises language distribution within the social networks of female Berber participants under investigation. Figures presented in this table as well as in Table 9 for male Berber participants highlight the major difference that exists between females and males. One can observe that the role played by L2 code is more significant in females than males. Likewise, the role played by L1 and L1+L2 codes is relatively more important in males than in females, particularly the role played by L1 code, the ethnic language. One can observe equally that in spite of the dominance of an ethnic-oriented social network type, females' language distribution is more inclined towards the French language. In this, female Berber participants join female as well as male Moroccan Arabic participants. Male Berber participants, on the other hand, appear not to follow this pattern, instead manifesting a preference for L1+L2 and L1 codes, bearing in mind that they all belong to totally ethnic-oriented social networks. More details on comparisons between Berber and Moroccan Arabic participants are provided below.

Up to this point, we have analysed the first-order network zones of male and female Moroccan Arabic participants, then male and female Berber participants. Our main concern was to establish an index of the degree of social integration into an ethnic network of relationships in order ultimately to correlate it with potential linguistic outcomes of the language loss component of the study.

In what comes, we propose to compare in brief terms the integration index of speakers belonging to the Moroccan Arabic and Berber speaking groups. The aim is to have an overall view of the network pattern to which the members of these two ethnolinguistic communities who took part in the present study might be said to belong. Table 12 below resumes the mean scores of the two groups in question as far as degree of integration into a social network of ethnic ties is concerned. The two groups appear to be both integrated into an ethnic network of ties, more particularly Berber speakers whose average score of ethnic ties is higher. Non-ethnic tie average scores, on the other hand, as can be inferred, are clearly higher in the Arabic group and relatively lower in the Berber one. Nonetheless, we must not lose sight of the fact that notwithstanding this corporate ethnic-oriented attitude, some individual participants, mainly Moroccan Arabic speakers, manifested a multiethnic non-ethnic oriented type of network; participants Isam, Karim, and Sana. Naïma, female Berber, is the only one who appears with a neutral social network as opposed to the rest of the Berber speaking group whose social networks are all ethnic-oriented. In other terms, inter-group as well as intra-group variation characterizes the behaviour of our participants as related to social networks.

Table 12 – Mean scores of ethnic versus non-ethnic ties: Moroccan Arabic and Berber speakers

Participant	Ethnic ties	Non-ethnic ties
Arabic	13,375	6,625
Berber	16,875	2,375

Table 13 – Mean scores of language distribution in networks

Participant	L1	L1+L2	L2
Arabic	1,75	3,75	14,5
Berber	3,125	7,875	8,25

A further comment to be made has to do with the network patterns distinguished in this analysis. Indeed, we sorted out a multiethnic type of network, unavoidable in a multilingual situation, but we also distinguished an ethnocentric type of network, made in its integrality of Moroccan ties. We must add, however, that the networks we are dealing with here are first-order network zones, which make only one part of a total network an individual might possess. Therefore, reference to participants with an ethnocentric network in this study is made to their first-order network zone and not to their total network, which is certainly multiethnic; non-Moroccan ties cannot be excluded at all. The relevance of such discussion is related to language distribution within networks or the linguistic composition of networks.

Language distribution in networks is important, as our participants' type of social networks will help us account for the degree of ethnic language maintenance or loss. For the moment, we justify our inclusion of the language distribution dimension for one important reason. Our main research hypothesis predicts that our Moroccan second-generation participants whose networks' constitution is in majority ethnic will suffer less language loss than those participants whose networks are non-ethnic in majority. Therefore, we expect ethnocentric networks as well as multiethnic social networks with an ethnic-oriented character to act as a norm enforcement mechanism and influence the linguistic skills of participants who belong to such social networks. In other words, their linguistic competence in the ethnic language, Moroccan Arabic or Berber, will be good. For example, if we divide our participants in this study according to the type of network to which they belong (Table 14), we will see that the majority belongs to either an ethnocentric type of network or to a multi-

ethnic ethnic-oriented one. Participants whose network type is multiethnic but non-ethnic oriented are the three Moroccan Arabic participants Isam, Karim and Sana. Participant Naïma is the only one whose multiethnic network appears to have a balance between ethnic and non-ethnic ties.

Following our hypothesis, the first impression one could have is that participants whose networks are ethnic-oriented in their composition, either completely ethnocentric or multiethnic, will exhibit a higher degree of competence in the ethnic languages. However, one should also bear in mind that in the context of this study ethnic ties should not be automatically associated with the ethnic languages under investigation (Table 13). For, we have seen previously that participants do not always interact in the ethnic language with all the other members of their own ethnic community. Then, ethnic composition of social networks is a necessary but not sufficient criterion in determining the impact of these social networks on the ethnic languages and consequently on the language behaviour we are concerned with, namely language loss. The other criterion, which we need to consider, is linguistic composition or language distribution within social networks.

In fact, in the course of our analysis of aspects of ethnic language loss we observed that though some participants belonged to ethnic based networks, they manifested greater phonological and morphological signs of language loss. For instance, as regards phonology, we observed that these participants tended to drop gemination and pharyngealization, and also tended to substitute one sound for another. At the level of morphology, we detected in the speech produced by the same participants deviant features related to articles usage, plural formation, inflectional affixation (negation and agreement), and contraction of word forms. Other participants manifested similar phonological and morphological deviations in their speech but belonged to multiethnic non-ethnic oriented networks. It becomes clear from this that the type of the network alone cannot account for aspects of loss in the ethnic language; the linguistic composition of the network is also significant. Effectively, we observed that the French language was prevailing in ethnocentric and multiethnic ethnic-oriented networks as in non-ethnic-oriented networks.

In a bilingual immigrant environment such as the one we deal with, Moroccans in Brussels, the immigrant ethnic language may or may not be the means of interaction between the members of the ethnolinguistic minority group. Effectively, quite often immigrant second-generation members interact in the majority language, and could be seen as important agents in the process of language shift. It is principally for this reason that we asked the Arabic and Berber participants in this study to report on the distribution of the different languages across their social networks. An index of the distribution of the different languages was

established during the analysis of the social network of each participant. The languages in question were L1 for the ethnic languages, Arabic and Berber, L2 for the French language, and L1+L2 for the use of both languages. Actually, we believe that the differential amount in the presence of the ethnic languages, Moroccan Arabic or Berber, and French in the social networks is essential in determining the impact or influence of these networks on the language behaviour of our subjects. Since the ethnic dimension alone cannot account fully for the phenomenon we are interested in, we took the decision to add to our analysis the dimension of language distribution in social networks.

Table 14 – Participant distribution according to network type

Type of network	Ethocentric	Multiethnic Ethnic-oriented	Multiethnic Non-ethnic oriented	Multiethnic Ethnic = non-ethnic
Male Arabic participants	Aziz	Rabah	Isam, Karim	
Female Arabic participants	Nabila	Mouna, Fatima	Sana	
Male Berber participants	Ali, Nordine, Abdel, Mohamed			
Female Berber participants		Souad, Fahima, Fatima		Naïma

9. Conclusions

The findings reported in this article are part of a more global research study devoted to the phenomenon of language loss. The broad aim is to find potential correlation between social networks and the loss of the ethnic language. In our analysis of the social network data of Moroccan Arabic and Berber participants two aims have been sought. The first aim has been to establish a measure of integration into an ethnic versus a non-ethnic social network of relationships. The second aim has been to establish a measure of language distribution within these social networks. The introduction of this latter aim has been the consequence of the fact that the ethnic make up of networks alone is an insufficient criterion, mainly because ethnic presence in social networks cannot always be associated with the ethnic language. The relevance of such a step is crucial to our basic hypothesis that stipulates that language loss will be proportional to ethnic constitution of social networks. In other terms, the ratio of speak-

ers of the ethnic language (Berber or Moroccan Arabic) versus speakers of the French language in the network might pattern with language loss.

Findings which emerge from the social network data point to the fact that both Moroccan Arabic and Berber speakers are integrated into an ethnic network of ties with differential rates. Throughout the analysis, Berber participants appeared to be more ethnic oriented in their social networks. Moroccan Arabic participants, on the other hand, appeared also to be ethnic oriented, but less than Berber participants; their non-ethnic contracted ties are noticeably high. The particular ethnic orientation of Berbers is mainly due to male participants who distinguished themselves in that they all manifested membership in a total ethnocentric type of network. Male Berber participants equally distinguished themselves as far as language distribution in networks is concerned. In fact, their language distributional pattern differed from the rest of the participants in that the amount of French is noticeably lower compared to that of the ethnic language or both languages combined.

The various analyses reported in this paper also revealed the different types of networks that were distinguished. Indeed, we mentioned an ethnocentric type of network constituted in its integrality of ethnic (Moroccan) ties. The multiethnic type of network, on the other hand, showed three orientations, ethnic-oriented where ethnic ties outnumber non-ethnic ones, non-ethnic oriented where non-ethnic ties exceed ethnic ones, and a neutral multiethnic type of network where ethnic and non-ethnic ties equal each other.

Lastly, we wish to stress that language distribution across the communication circuits of the different networks examined should not be taken as a definite indication of participants' competence in one or the other language. Competence in a given language does not always imply its use, just as shift from one language to another does not always coincide with the loss of that language.

References

AUER, P. 1987, Le transfert comme stratégie conversationnelle dans le discours en L2. In G. Lüdi (ed.) *Devenir bilingue, parler bilingue*. Tübingen: Niemeyer. 57-76.

BACKUS, A. 1991, Turkish-Dutch Code-switching. In *Papers for the Symposium on Code-Switching in Bilingual Studies: Theory, Significance and Perspectives*, Barcelona, 21-23 March 1991. Strasbourg: European Science Foundation. 319-352.

BASFAO, K & H. Taarji (eds.) 1994, *L'annuaire de l'émigration*. Rabat: Ministère de l'Émigration.

BLAISE, P., COENEN, M-T., LEWINE, R. 1997, *La Belgique et ses immigrés: les politiques manquées*. Bruxelles: DeBoeck Université.

BLOM, J. -P. & GUMPERZ, J. J. 1972, Social meaning in linguistic structures: code-switching in Norway. In J. J. GUMPERZ & D. HYMES (eds.), *Directions in sociolinguistics*. New York: Holt, Rinehart and Winston. 407-34.

BLOOMFIELD, L. 1933, *Language*. London: Allen & Unwin.
BOISSEVAIN, J. 1974, *Friends of Friends of Friends: Networks, Manipulators and Coalitions*. Oxford: Blackwell.
BOISSEVAIN, J. & MITCHELL, J. C. (eds.) 1973, *Network Analysis: Studies in Human Interaction*. The Hague: Mouton.
BORTONI-RICARDO, S. M. 1985, *The urbanization of rural dialect speakers: a sociolinguistic study in Brazil*. Cambridge: Cambridge University Press.
BOTT, E. 1971, *Family and Social Networks.* London: Tavistock Publications.
CHESHIRE, J. 1982, *Variation in an English Dialect: a Sociolinguistic Study*. Cambridge: Cambridge University Press.
EDWARDS, V. 1986, *Language in a black community*. Clevedon, Avon: Multilingual Matters.
FREEMAN, L.C, FREEMAN, S.C. 1980, A semi-visible college: structural effects on a social networks group. *Electronic Communication: Technology and impacts,* eds: M.M. Henderson, and M.J. MacNaughton, Boulder, CO: Westview Press, Inc.
FREEMAN, L.C, FREEMAN, S.C., and MICHAELSON, A.G. 1988, On human social intelligence. *Journal of Social and Biological Structures* 11, 415-425.
FREEMAN, L.C. 1988, Computer programs in social network analysis. *Connections* 11, 26-31.
GAL, S. 1979, *Language shift: Social determinants of Linguistic Change in Bilingual Austria.* New York: Academic Press.
GAUDIER, J-P. 1991, Parler à l'immigré/ Parler de l'immigré. In Gaudier, J-P & Hermans, Ph., Des Belges marocains. Parler à l'immigré/ Parler de l'immigré. Bruxelles: DeBoek University.
GUMPERZ, J. J. 1970, Sociolinguistics and communication in small groups. In Pride and Holmes (eds.), 203-23**.**
GUMPERZ, J. J. 1971, *Language in social groups*. Stanford: Stanford University Press.
GUMPERZ, J. J. 1982, *Discourse strategies*. Cambridge: Cambridge University Press.
HATZIDAKI, A. 1994, Ethnic Language Use Among Second-Generation Greek Immigrants in Brussels. Ph.D. dissertation, Vrije Universiteit Brussel.
KLEIN, W. & DITTMAR, N. 1979, *Developing Grammar. The Acquisition of German by Foreign Workers*. Heidelberg/New York.
LABOV, W. 1972a, *Language in the Inner City.* Philadelphia: Pennsylvania University Press.
LABOV, W. 1972b, *Sociolinguistic Patterns*. Philadelphia: Pennsylvania University Press.
LABRIE, N. 1988, Social networks and code-switching: a sociolinguistic investigation of Italians in Montreal. In N. DITTMAR & P. SCHLOBINSKI (eds.) *The Sociolinguistics of Urban Vernaculars. Case Studies and their Evaluation*. Berlin: De Gruyter. 217-231.
LI WEI 1994, *Three Generations, Two Languages, One Family.* Clevedon: Multilingual Matters.
LI WEI 1996, Network Analysis. In: Gobel et al. (eds.), *Contact Linguistics*. Berlin: Walter de Gruyter, 805-811.
MAYER, P. 1961. *Townsmen or Tribesmen*. London: Travistock Publications.
MILARDO, R. M. 1988, Families and social networks: An overview of theory and methodology. In: R. M. Milardo (ed.) *Families and Social Networks*. Newbury Park, CA: Sage pp. 13-47.
MILROY, L. 1987a (2nd edition), *Language and Social Networks.* Oxford: Blackwell.
MILROY, L. 1987b, *Observing and Analysing Natural Language*. *A critical Account of Sociolinguistic Method*. Oxford: Blackwell.
MITCHELL, J. C. 1969, The concept and use of social networks. In J. C. Mitchell (ed.) *Social Networks in Urban Situations*: *Analysis of Personal Relationships in Central African Towns*. Manchester: Manchester University Press pp. 1-50.
MITCHELL, J. C. 1973, Networks, norms and institutions. In Boissevain & Mitchell (eds.), 15-36.
MITCHELL, J. C. 1986, Network procedures. In: D. Frick (ed.) *The Quality of Urban Life*. Berlin: Mouton de Gruyter pp. 73-92.
SCHMIDT, A. 1985, *Young people's Dyirbal: An example of language death from Australia*. Cambridge: Cambridge University Press.
STOESSEL, S. 1998, *The investigation of social networks as a factor in language maintenance and shift*. Ann Arbor, Michigan: A Bell & Howell Company.
ZENTELLA, A. C. 1997, *Growing Up Bilingual*. Oxford: Blackwell.

Etnische samenstelling en taalverspreiding in sociale netwerken van tweede generatie Marokkaanse immigranten in Brussel

Uit het onderzoek naar sociale netwerken bij tweede generatie Berber en Arabische Marokkaanse immigranten in Brussel bleek dat de etnische samenstelling van deze netwerken bepaalde patronen van het taalgedrag slechts in beperkte mate kon verklaren. De etnische aanwezigheid in de onderzochte netwerken bleek niet altijd overeen te komen met de etnische taal. Taalgebruik in interactie met deze netwerken bleek eveneens cruciaal. Inderdaad, sommige deelnemers waren geïntegreerd binnen etnocentrische en multi-etnisch georiënteerde netwerken, maar hun taalkeuzepatroon was niet gericht naar de etnische taal, maar naar de taal van het land van immigratie.

Composition ethnique et distribution des langues dans des réseaux sociaux des immigrés marocains de la deuxième génération à Bruxelles

L'étude des réseaux sociaux des immigrés marocains d'origine arabe et berbère issus de la deuxième génération à Bruxelles a montré que la composition ethnique de ces réseaux peut dans une certaine mesure en expliquer comportement langagier mais elle reste insuffisante. On a constaté que la *présence* ethnique dans les réseaux des sujets décrits dans cet article ne pouvait pas toujours être associée avec la *langue* ethnique. La distribution à travers ces réseaux des langues en interaction s'est révélée être tout aussi capitale. En effet, le choix langagier de certains sujets appartenant à des réseaux ethnocentriques ou multi-ethniques à tendance ethnique, ne s'orientait pas vers la langue ethnique mais vers la langue du pays d'immigration.

Ann-Sophie D'hondt

De taalverhoudingen binnen een Brussels netwerk van Duitse EU-ambtenaren: wat met het Nederlands?

0. Inleiding

De afgelopen drie decennia is Brussel tot een zeer multiculturele stad geëvolueerd. Het taallandschap in Brussel-hoofdstad valt steeds minder te reduceren tot contact tussen twee talen en hun varianten. Het hanteren van een grote verscheidenheid aan talen resulteert in een complexe combinatie van vele taalcodes. Ook de plaats en het gebruik van het Nederlands hierin is grondig veranderd. Om verdere ongefundeerde mythevorming rond het Nederlands in Brussel te vermijden, dient het gebruik ervan in kaart gebracht te worden.

Deze bijdrage is gebaseerd op lopend onderzoek naar het gebruik van het Nederlands in Brussel. Door bij vier subgroepen van de Brusselse bevolking het taalgebruik te analyseren en te verklaren aan de hand van een sociale netwerkanalyse, wordt gepoogd de onderliggende sociale dynamiek van de taalverhoudingen bloot te leggen. De vier subgroepen die centraal staan in dit microlinguïstische, kwalitatieve onderzoek zijn "authentieke" Brusselaars, mediterrane allochtonen, Franstalige ouders van kinderen die Nederlandstalig onderwijs volgen, en Duitse EU-ambtenaren. Van de taalverhoudingen binnen deze laatste subgroep wordt hier verslag uitgebracht.

De volgende onderzoeksvragen worden in dit artikel beantwoord: 1) hoe zien de taalverhoudingen eruit bij EU-ambtenaren in Brussel; 2) hoe beïnvloedt de opbouw van hun sociale netwerken deze verhoudingen; en 3) welke positie in dit taalgebruik neemt het Nederlands in? In het eerste deel van dit artikel komt de plaats van EU-ambtenaren in Brussel en in de sociale stratificatie van de hoofdstad aan bod. Het tweede deel belicht enerzijds sociale netwerkanalyse als theoretisch/methodologisch referentiekader voor dit onderzoek, en stelt anderzijds de onderzochte netwerken voor. In het derde deel staat de analyse van de taalverhoudingen centraal. De bevindingen omtrent het taalgebruik in de netwerken worden ten slotte gecorreleerd met de netwerkvariabelen.

1. De EU in Brussel

In dit gedeelte wordt de aanwezigheid van de EU in Brussel onder de loep genomen. De Europese instellingen maken nadrukkelijk deel uit van het Brusselse stadsbeeld. De hiermee gepaard gaande werkgelegenheid zorgt voor een stevige vertegenwoordiging van EU-ambtenaren in de bevolking van Brussel. Deze bevolkingsgroep beïnvloedt de sociale stratificatie van Brussel, en hierin is het toenemende prestige van het Nederlands een belangrijke factor.

1.1 De Europese instellingen in Brussel

In Brussel zijn vijf instellingen van de EU gehuisvest.[1] De grootste en belangrijkste van deze EU-instellingen, zowel in Brussel als in het algemeen, is de Europese Commissie, waarvan alle diensten in Brussel gevestigd zijn. Daarnaast hebben ook het Economisch en Sociaal Comité en het Comité van de Regio's Brussel als thuisbasis. De Raad van de Europese Unie zetelt en vergadert in Brussel, maar gedurende een aantal maanden gebeurt dit in Luxemburg. Het Europees Parlement, ten slotte, is slechts gedeeltelijk vertegenwoordigd in de hoofdstad. Deze instelling zetelt in Luxemburg en houdt de maandelijkse plenaire vergaderingen in Straatsburg; de vestiging in Brussel is enkel voorbehouden voor de Commissievergaderingen.

Op het Economisch en Sociaal Comité na, in de buurt van het Centraal Station, geven de Brusselse EU-instellingen gestalte aan de zogenaamde Europawijk. Deze buurt, gesitueerd rond het Schumanplein en het Leopoldspark, bezorgt Brussel een groot deel van haar internationale karakter. Een mengelmoes van vijftien nationaliteiten zorgt voor een grote verscheidenheid aan talen, met een licht overwicht van Engels en Spaans.[2] Bijgevolg biedt de Europawijk de inwoners en bezoekers van Brussel toegang tot een brede waaier van interculturele contacten. Een schaduwzijde van de aanwezigheid van EU-instellingen wordt gevormd door de grote stadsvernieuwingsoperaties die ze teweegbrengen (W. De Lannoy & M. Lammens, 1999). Toegenomen woononzekerheid lijkt de prijs die de inwoners van Brussel moeten betalen voor de internationale uitstraling van de stad.

1.2 EU-ambtenaren: een belangrijke bevolkingsgroep

Binnen de EU-instellingen in Brussel werken 20.000 Europese ambtenaren, van wie 5.200 Belgen.[3] Ongeveer 4/5 van alle EU-ambtenaren in Brussel is werkzaam bij de EC, hiervan is dan weer 1/5 tewerkgesteld in

de vertaal- en tolkendiensten.[4] Een kleine 10% van de Europese ambtenaren in Brussel heeft de Duitse nationaliteit.[5] Hoewel een aanzienlijk gedeelte van de Europese ambtenaren niet in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest woont[6], heeft hun dagelijkse aanwezigheid toch veel impact op het leven van de stad. Het relatief hoge aantal EU-ambtenaren en hun duidelijk afgebakende werksfeer maakt hen tot een belangrijke bevolkingsgroep die mee de Brusselse situatie bepaalt.

De EU-ambtenaren die wel voor Brussel als woonplaats kiezen, wonen zoals de meeste inwoners uit de buurlanden "verspreid over de gehele stad, maar hebben toch een uitgesproken voorkeur voor het zuidoostelijke kwadrant van de stad (vooral de beide Woluwes, Ukkel, Oudergem, Elsene en Watermaal-Bosvoorde)" (W. De Lannoy & M. Lammens, 1999:81). Duitse inwijkelingen lijken een specifieke voorkeur te hebben voor Sint-Pieters-Woluwe en enkele buurten in Ukkel, "duidelijk 'rijke' wijken in het Brussels gewest" (W. De Lannoy & M. Lammens, 1999:82).

1.3 Sociale stratificatie en sociale mobiliteit

De hierboven besproken ruimtelijke scheiding in Brussel en de plaats die de EU-ambtenaren hierin innemen, geeft al aan dat de Europese ambtenaren deel uitmaken van de meer begoede inwoners van Brussel. Doorgaans behoren inwoners uit de buurlanden, waartoe EU-ambtenaren gerekend worden, tot de hoogste inkomensklassen (W. De Lannoy & M. Lammens, 1999). Volgens Ch. Kesteloot (1999) wordt de ruimtelijke scheiding tussen rijk en arm gekoppeld aan een groeiende sociaal-economische ongelijkheid tussen rijk en arm, een evolutie die sinds de tweede helft van de jaren tachtig steeds duidelijker wordt. De bevolkingssubgroep 'EU-ambtenaren', die een hoge positie inneemt in de veranderende sociale polarisatie of sociale stratificatie van de Brusselse samenleving, blijkt dus deze tendens te bevestigen.

De hoge plaats van de Europese ambtenaren in de Brusselse sociale stratificatie is bepalend voor de dagelijkse interacties. De vele gradaties binnenin de onderste, middenste en bovenste lagen in de sociale gelaagdheid van de Brusselse samenleving zorgen voor een constante sociale mobiliteit tussen de verschillende posities, dit idealitair in opwaartse richting (cf. D. Merllié & J. Prévot, 1991). Individuen streven er immers naar hun sociale positie te verbeteren of op zijn minst te behouden. Het kiezen van een woonplaats in de meest gegeerde residentiële wijken van Brussel is slechts één manier om opwaartse sociale mobiliteit te bevestigen.

Een andere manier om de sociale mobiliteit kracht bij te zetten en die van meer belang is voor dit artikel, is de keuze van een bepaalde taalvariant. Algemeen kan gesteld worden dat "speakers in multilingual set-

tings are constantly faced with the options of making meaningful choices in a non-haphazard way" (M. Pütz, 1997:ix). Hoewel het kiezen van een geschikte taalvariant niet noodzakelijk sociale identificatie beoogt, is dit toch meestal – al dan niet gewild – het gevolg ervan. Gezien echter de taalhistorische achtergrond van Brussel, waar de verhoudingen tussen het dominante Frans en het gedomineerde Nederlands (elk met hun respectieve codes) altijd statusgebonden is geweest (cf. onder meer H. Baetens Beardsmore, 1981), is taalkeuze in de hoofdstad vaak onlosmakelijk verbonden met status en prestige. Het gebruik van de prestige-ta(a)l(en) is bijgevolg een adequate manier om opwaartse sociale mobiliteit in de Brusselse samenleving te bewerkstelligen. De plaatsbemiddeling op de sociale ladder die continu aan de gang is, heeft een bepalende invloed op de taalscène. Er kan zelfs gesteld worden dat opwaartse sociale mobiliteit "undoubtedly one of the most important triggering mechanisms of language shift in Brussels" (S. De Vriendt & R. Willemyns, 1987:200) is.

1.4 Het toenemende prestige van het Nederlands

In 1987 voorspelden S. De Vriendt & R. Willemyns "that in the future Standard French and Standard Dutch will be the two prestige languages of the bilingual capital" (S. De Vriendt & R. Willemyns, 1987:228). Tien jaar later bevestigt R. Willemyns de inhaalbeweging (wat prestige betreft althans) van het Standaardnederlands, dit ten gevolge van "the economic revival of Flanders" (R. Willemyns, 1997:182). Ondanks het feit dat het Frans nog steeds de dominante taal is, heeft het stijgende prestige van het Nederlands gevolgen voor de talenkennis in Brussel:

> '(T)he current manifestation of linguistic prestige in Brussels is to be competent in both the Dutch and the French standard languages and to propagate bilingualism as a core value.' (R. Willemyns, 1997:191)

Met andere woorden, in het huidige Brussel bevordert kennis van de standaardvarianten van het Frans en het Nederlands de sociale mobiliteit, zodat via tweetaligheid in de officiële talen een hogere plaats in de sociale stratificatie ingenomen kan worden of behouden kan blijven.

Deze veranderende verhouding werd reeds sinds het begin van de jaren tachtig weerspiegeld in de gestage toename van het aantal niet-Nederlandstalige leerlingen in het Nederlandstalig kleuter- en basisonderwijs in Brussel. De groei van het Nederlandstalig onderwijs is een goede indicator voor de maatschappelijke veranderingen in de hoofdstad en de rest van het land. Ook de vooruitgang in het onderwijzen van het

Nederlands in Franstalige scholen, illustreert dit (cf. R. Willemyns, 1997). Het benadrukt immers een sociale behoefte aan tweetaligheid die steeds duidelijker voelbaar wordt. Meer nog, dit alles wijst op een bewustwording van het belang van meertaligheid in Brussel (cf. Van de Craen & D'hondt, 1998).

Naast het onderwijs is uiteraard ook de arbeidsmarkt een indicator voor de invloed die de maatschappelijke veranderingen uitoefenen op de taalverhoudingen. Nu blijkt echter niet alleen kennis van een tweede officiële taal vereist te zijn, ook beheersing van het Duits, Engels of Spaans wordt vaak verwacht van de werknemer.[7] Bijgevolg is onvoldoende talenkennis vaak een belangrijke oorzaak voor de soms moeizame invulling van vacante plaatsen op de Brusselse arbeidsmarkt. De specifieke taaleisen die werkgevers stellen, zijn dan ook in belangrijke mate bepalend voor de carrièremogelijkheden van de werknemers.

Gezien de huidige complexe configuratie van nationaliteiten en talen in Brussel, dient het toenemende prestige van het Nederlands niet beschouwd te worden in de gebruikelijke enge oppositie tussen twee officiële gewesttalen. De Brusselse samenleving kan "hoe langer hoe minder (…) vanuit de tegenstelling tussen de minoritaire Nederlandstalige en de majoritaire Franstalige Brusselaars" benaderd worden (E. Witte & H. Van Velthoven, 1998: 166). Het multiculturele karakter van de hoofdstad overstijgt immers deze tegenstelling, zodat het accent overduidelijk op meertaligheid is komen te liggen.

2. Een netwerk van Duitse EU-ambtenaren

Het volgende onderdeel belicht het netwerk van Duitse EU-ambtenaren waarbinnen onderzoek verricht wordt. Hiertoe wordt eerst een beknopt overzicht gegeven van wat sociale-netwerkanalyse vanuit sociolinguïstisch perspectief inhoudt. Daarna volgt een voorstelling van de individuele persoonlijke netwerken die samen het supra-netwerk van Duitse EU-ambtenaren vormen.

2.1 Sociale netwerkanalyse als referentiekader

Om inzicht te krijgen in het taalgebruik van de bevolkingssubgroep 'EU-ambtenaren' wordt een beroep gedaan op de theorie en methode van sociale netwerkanalyse. Sinds de ontwikkeling ervan in de jaren zestig en zeventig in antropologische studies, kende netwerkanalyse ook als sociolinguïstische onderzoeksaanpak een toenemend succes.[8] L. Milroys baanbrekende onderzoek in Belfast (L. Milroy, 1987) toonde de mogelijkheden van deze methode, ook voor onderzoek in meertalige urbane gemeen-

schappen. Na haar maakten velen gebruik van sociale netwerkanalyse, zo ook Li Wei (1994), in innoverende studies over het taalgedrag in meertalige bevolkingsgroepen.

Het basispostulaat van sociale netwerkanalyse is dat "people interact meaningfully as individuals, in addition to forming parts of structured, functional institutions such as classes, castes or occupational groups" (L. Milroy, 1987:45-46). Individuen creëren persoonlijke netwerken die hen voorzien van een betekenisvol kader waarbinnen ze hun dagelijkse problemen oplossen. Deze persoonlijke netwerken houden echter meer in dan gewone communicatienetwerken. Persoonlijke netwerken hebben immers het grote voordeel dat ze in de eerste plaats een sociale functie vervullen:

> 'A social network acts as a mechanism both for exchanging goods and services, and for imposing obligations and conferring corresponding rights upon its members.' (L. Milroy, 1987:47)

Anders gezegd bestaan de interacties in sociale netwerken uit transacties tussen twee participanten die geleid worden door het principe dat opbrengst verkregen door de interactie gelijk of groter dient te zijn dan de inbreng erin (J. Boissevain, 1974). Het netwerkconcept maakt het mogelijk om zowel de sociale, situationele contexten waarin taalgebruik van individuen plaatsvindt, als het interactionele proces dat talen sociale betekenis verschaft, te verklaren, zonder beperking door interculturele verschillen.

Sociale netwerken bestaan uit kettingen van verwantschap, vriendschap en relaties, waar elk individu deel van uitmaakt. Om praktische redenen worden netwerken geankerd aan centrale individuen, 'ego's' genoemd. Drie basisconcepten karakteriseren de opbouw van netwerken. In de eerste plaats is er het structurele kenmerk 'densiteit' dat de mate weergeeft waarin de leden van het netwerk elkaar kennen. Dit concept duidt het aantal relaties binnen het netwerk aan. Daarnaast slaat het inhoudelijke kenmerk 'multiplexiteit' op de invulling en de aard van de relaties. Een link die twee individuen én als collega's én als vrienden verbindt, bijvoorbeeld, wordt als multiplex beschouwd. Netwerksegmenten die een hoge densiteit vertonen, worden 'clusters' genoemd. Indien er weinig links bestaan tussen de verschillende leden van een netwerk en deze daarenboven niet meervoudig zijn, dan spreekt men van een open, uniplex netwerk. De voornaamste hypothese in sociale netwerkanalyse is dat "density and multiplexity usually go together, and that dense, multiplex networks act as norm enforcement mechanisms" (L. Milroy, 1987:137). Ook wordt aangenomen dat netwerken in rurale gebieden doorgaans naar densiteit en multiplexiteit neigen, terwijl netwerken in steden eerder openheid en uniplexiteit vertonen.

2.2 Conceptualisering van sociale netwerken

De conceptualisering van verschillende soorten sociale netwerken gebeurt in functie van de aard van het onderzoek. Bijgevolg kan sociale netwerkanalyse niet opgevat worden als een eenduidige theorie. Het dient geïnterpreteerd te worden als een "particular set of methods and not a specific body of theory" (J. Scott, 1991:38). In principe zijn sociale netwerken onbegrensd. Om empirisch onderzoek ervan mogelijk te maken wordt doorgaans echter een onderscheid gemaakt tussen "the study of whole networks and ego networks" (J.C. Johnson, 1994:116). De studie van 'whole networks' omvat voornamelijk een mathematische analyse van de zuiver positionele of structurele aspecten van sociale netwerken. Het nadeel van deze structureel-functionalistische benadering is de statische aard ervan, waardoor "the dynamic qualities of social networks, although given much lip service, are largely ignored" (J.C. Johnson, 1994:140). De studie van egonetwerken, daarentegen, spitst zich wel toe op de dynamische karakteristieken van sociale organisatie in netwerken. Naast onderzoek van stedelijke samenlevingen in het algemeen concentreert deze benadering zich op twee primaire onderzoeksgebieden. Enerzijds ligt de nadruk op het verband tussen sociale ondersteuning binnen netwerken en gezondheid of welzijn als afhankelijke variabele. Anderzijds richt deze benadering de aandacht op de karakterisering van egonetwerken binnen de bevolking in termen van hoeveelheid en aard van de relaties en de invulling (J.C. Johnson, 1994). Deze laatste invulling van het netwerkconcept staat centraal in dit onderzoek, aangezien het hier gaat om een microlinguïstische analyse van het taalgebruik tussen de leden van sociale netwerken. Ook de gelijklopende en gedeeltelijk overlappende opvatting dat het gehele sociale leven eigenlijk een 'total network' van relaties is bestaande uit 'partial networks' van interpersoonlijke relaties (cf. J. Scott, 1991), is hier van toepassing. Deze 'partial networks' zijn altijd "ego-centered networks focused around particular types of social relationships" (J. Scott, 1991:31). De sociale netwerken in dit onderzoek kunnen verder omlijnd worden als "first-order networks" (cf. L. Milroy, 1987), waarin er een rechtstreeks en regelmatig contact bestaat tussen ego en de andere leden van een netwerk.

De egonetwerken (of persoonlijke netwerken) die binnen de subgroep van Duitse EU-ambtenaren geanalyseerd worden, zijn onderling verbonden tot een 'supra-netwerk'. Deze term is een uitvloeisel van de hierboven vermelde terminologie. Omdat alle persoonlijke netwerken in theorie deel uitmaken van een onbegrensd 'whole' of 'total' netwerk en dus met elkaar in verband staan, maakt het onderzoek gebruik van die al bestaande onderlinge verbondenheid tussen egonetwerken. Dit gebeurt evenwel op basis van een welbepaald sociaal kenmerk, namelijk de vereiste dat de geselecteerde ego's Duitse EU-ambtenaren zijn. Zo wordt een grotere net-

werkeenheid uitgestippeld die het louter persoonlijke interactieniveau overstijgt. Een dergelijk supra-netwerk laat toe om het individuele (taal)gedrag van de respondenten ook binnen een maatschappelijke context te analyseren. Het gebruikmaken van de aanwezige links tussen egonetwerken bezorgt de onderzoeker bijgevolg een meer gefundeerd onderzoekskader dat de werkelijke sociale structuur dichter benadert. De conceptualisering van een 'supra-netwerk' is met andere woorden een manier om de voordelen van sociale netwerkanalyse, toegepast op onderzoek naar het taalgebruik van bepaalde subgroepen in Brussel, ten volle te benutten.

2.3 Voorstelling van de netwerken

2.3.1 Het supra-netwerk

Er werden 6 persoonlijke netwerken geselecteerd die via de ego's, allen EC-ambtenaren, onderling verbonden zijn tot een supra-netwerk (zie Figuur 1). Vergelijkbaar met L. Milroys benadering van netwerken als een vriend van een vriend (cf. L. Milroy, 1987), werd het initiële contact (ego A) gemaakt als kennis van een kennis. Ego A heeft de functie van assistente van de directeur-generaal van haar afdeling. Ze is gehuwd met een Nederlander, woont in Kraainem en werkt sinds 1982 in Brussel. Ego A zorgde voor contact met 3 andere respondenten (ego's B, C en D). Hiervan is de eerste een 'scientific officer', gehuwd met een Duitse, en hij werkt en woont in Brussel sedert 1980. Ego C is assistente van de vice-directeur-generaal. Ze woont en werkt sinds 1989 in Brussel en is getrouwd met een Ier. Ego D heeft een Portugese partner en verblijft sedert 1989 in de hoofdstad. Ze is werkzaam als vertaler, en zorgde voor contact met twee andere EU-ambtenaren die op een vertaaldienst werken. De eerste hiervan (ego E) heeft naaste de Duitse ook de Portugese nationaliteit. Ze heeft zich in 1985 in Brussel gevestigd. Haar echtgenoot, ego F, woont en werkt sinds 1990 in de hoofdstad. De selectie van de 6 informanten gebeurde dus gedeeltelijk bij wijze van "snowball sampling" (J.C. Johnson, 1994:133), waarbij het ene contact telkens een volgend contact aanbrengt.

De leeftijd van de informanten varieert tussen de 33 en 48 jaar. Ze beweerden allen meertalig te zijn, gaande van een beheersing van 4 talen (ego's B en C) en 5 talen (ego's D en E), tot zelfs 6 en 7 talen (respectievelijk ego's A en F). Naast hun moedertaal Duits spreken alle informanten Engels en Frans. Ego's A, B, E en F beheersen ook het Nederlands. Andere (gedeeltelijk) gekende talen zijn het Portugees, het Spaans en/of het Italiaans. Tabel 1 geeft een overzicht van de ego's die het supra-netwerk uitmaken.

Figuur 1 – Supra-netwerk van Duitse EU-ambtenaren[9]

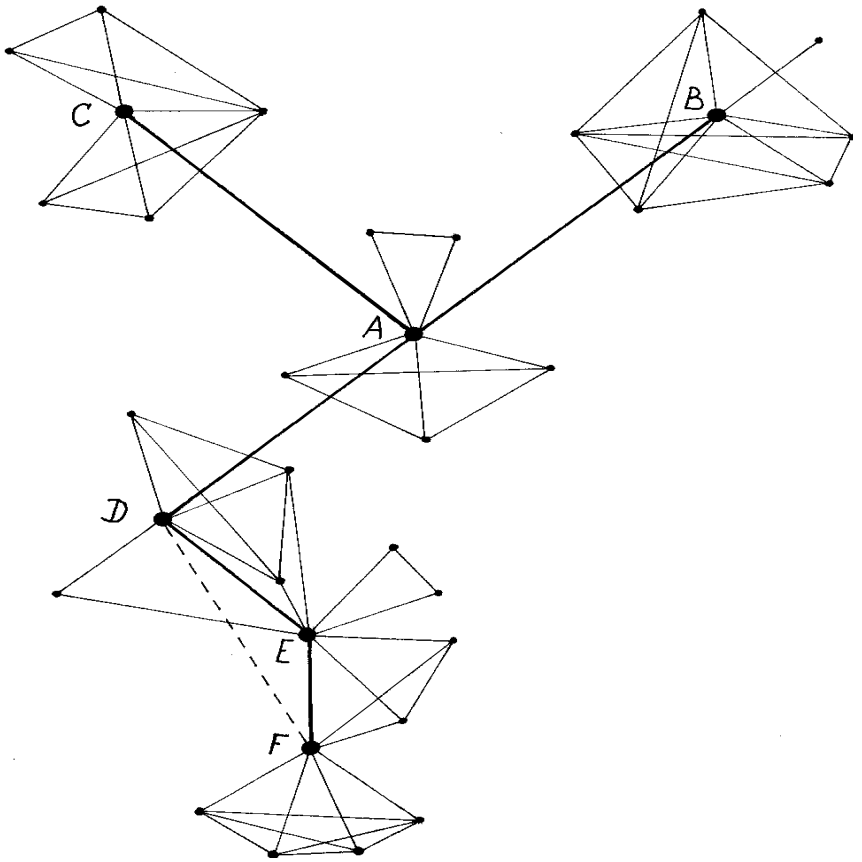

Tabel 1 – Persoonlijke gegevens ego's

	A	B	C	D	E	F
Leeftijd	37	47	33	42	43	48
Nat. partner	Ned.	Duits	Iers	Port.	Duits	Port./Dts.
Functie bij EC	Assistent DG	Scientific Officer	Assistent vice-DG	Vertaler	Vertaler	Vertaler
Woonplaats	Kraainem	Ukkel	Brussel	St-L-W	St-L-W	St-L-W
In Brussel sinds	1982	1980	1989	1988	1985	1990
Talenkennis	D,E,F,S,N,I	D,E,F,N	D,E,F,S	D,F,E,S,P	D,P,F,E,N	D,F,E,P,N,S,I

2.3.2 De persoonlijke netwerken

De informanten die het Nederlands beheersen werden in deze taal geïnterviewd, wat de nodige gegevens over de aard van het Nederlands opleverde. Wanneer men de ego's C en D bevroeg, schakelde men over naar het Engels. Het interview omvatte vragen over de netwerken, het taalgebruik in verschillende omstandigheden en ook over (taal)attitudes.[10] De reconstructie van de individuele netwerken gebeurde op basis van een opsomming door de ego's van hun belangrijkste dagelijkse, wekelijkse en maandelijkse contacten. Uit elke categorie werden telkens de 5 eerstgenoemde contacten in aanmerking genomen. Zo kon voor elke respondent het persoonlijk, 'first-order' netwerk van ongeveer 15 links gereconstrueerd worden. Per persoonlijk netwerk werden dan de densiteit en multiplexiteit berekend[11], wat de volgende waarden opleverde:

Tabel 2 – Densiteits- en multiplexiteitswaarden per individueel netwerk (in%)

	A	B	C	D	E	F
Densiteit	24.2	29.4	25.7	34.2	22.5	29.4
Multiplexiteit	26.7	17.7	31.3	26.7	13.3	18.8

De doorgaans lage waarden in Tabel 2 tonen aan dat de persoonlijke netwerken van de 6 Duitse EU-ambtenaren dense noch multiplex zijn, maar eerder open en uniplex. Deze resultaten stemmen overeen met het feit dat netwerken in geïndustrialiseerde, stedelijke gebieden gekenmerkt worden door openheid en enkelvoudigheid. Dit impliceert echter niet dat binnen deze netwerken het tegengestelde van normversterkende effecten op het taalgebruik werkzaam zouden zijn. Het open karakter van de netwerken houdt alleen in dat er voldoende ruimte is voor het gebruik van meerdere taalcodes.

De densiteitswaarden vertonen slechts kleine verschillen. Gemiddeld iets minder dan een derde van de mogelijke links tussen de leden van de netwerken is ingevuld. De relatief laagste densiteit van netwerk E kan verklaard worden door de aanwezigheid van een aantal losse contacten. De relatief hoogste densiteit van netwerk D is het gevolg van een dichte professionele cluster waarin de mensen elkaar kennen en waarin ook links bestaan met de privé-contacten van ego (een aantal collega's kennen de partner en de zoon van ego D), en van een dichte privé-cluster (buren). Een sterke gezinscluster in netwerk B zorgt voor een iets hogere densiteit

dan gemiddeld. Netwerk F wordt gekenmerkt door een sterke professionele cluster van dagelijkse contacten die elkaar allen kennen, en een kleinere professionele cluster van enkele wekelijkse contacten die ook gelinkt is aan de gezinsleden van ego F.

Het verschil in multiplexiteit tussen de netwerken is iets groter. Gemiddeld iets meer dan een vijfde van de ego-links is multiplex. In netwerk C, het relatief meest multiplexe, worden relatief veel van de opgenoemde collega's als vrienden beschouwd. Een aantal van deze collega's zijn echter niet onderling verbonden, wat de lagere densiteit in het netwerk verklaart. Opmerkelijk is dat in alle netwerken de meervoudige links beperkt zijn tot dubbele relaties als collega en vriend. Een dergelijke invulling van de relaties geeft het belang aan van de professionele links voor de opbouw van deze netwerken. Het wijst tevens op het belang van de invloed die het professionele leven van de informanten heeft op hun privé-leven. De reeds vermelde losse contacten in netwerk E verklaren ook de relatief laagste multiplexiteit, en tonen aan dat ego E privé-leven en werk het meest gescheiden houdt.

3. Analyse van de taalverhoudingen: kwalitatief microlinguïstisch onderzoek

In dit deel komt het eigenlijke gebruik van het Nederlands en andere talen aan bod. De analyse van het taalgebruik gebeurt in de vorm van microlinguïstisch, kwalitatief onderzoek.[12] Voorgaande beschrijving van de onderzoeksmethode heeft reeds laten verstaan dat de gegevensverzameling gebeurde aan de hand van een niet-representatieve steekproef. Om de hieruit voortkomende bevindingen omtrent het taalgebruik te kunnen verklaren, wordt teruggegrepen naar de bevindingen betreffende de densiteit en de multiplexiteit van de afzonderlijke persoonlijke netwerken.

3.1 Taalkeuze in verschillende omstandigheden

3.1.1 Taalkeuze in de individuele netwerken

De verhoudingen in de taalkeuzes die in elke link van de netwerken gemaakt worden, komen in dit gedeelte per individueel netwerk aan bod. De tabellen geven de taalkeuzes procentueel weer, zowel voor de ego-links en de andere links afzonderlijk als voor de globale netwerken. Van de 6 netwerken wordt in netwerk A (zie Tabel 3) het Nederlands het meest gebruikt, zowel in de ego-links als in de andere links. Een verklaring hier-

voor is te vinden in de nationaliteit van de partner van ego A, die Nederlander is. Dit zorgt ervoor dat relatief veel van de interactie in de privésfeer in het Nederlands (al dan niet gecombineerd met het Duits) gebeurt. De moedertaal van de respondent blijft echter de hoofdtaal, ook in de andere, niet-ego-links. Ook het Engels komt meer voor dan het Nederlands, in het bijzonder in de andere links. Dit komt voort uit de keuze van het Engels in onderlinge interacties tussen de directe collega's van ego A. In deze kleine professionele cluster bestaande uit een Fins diensthoofd, een Italiaanse en een Engelse collega, fungeert het Engels als lingua franca. Alleen ego A opteert voor het Frans om met de Italiaanse collega te praten, dit echter ondanks het feit dat ego A een basiskennis beweert te hebben van het Italiaans.

Tabel 3 – Taalverhoudingen in netwerk A (in%)

NETWERK A	Ego-links	Andere links	Globaal
Duits	40	35,7	37,9
Nederlands	13,3	21,4	17,2
Duits/Ned.	13,3	7,1	10,3
Frans	13,3	7,1	10,3
Engels	20	28,6	24,2

In netwerk B (zie Tabel 4) is het Duits de hoofdtaal, vooral in de ego-links. Een verklaring hiervoor is te vinden in het grote gezin van ego B, waarin enkel de moedertaal gesproken wordt. Deze links zijn gegroepeerd in een sterke privé-cluster, waarin zowel de gezinsleden als een aantal Duitse vrienden elkaar allen kennen. Ook hier is het Engels de tweede belangrijkste taal, dit vooral ten gevolge van het gebruik ervan in de professionele links. Ego B verkiest het Engels of het Duits als lingua franca op het werk. Zo ook met een Nederlandse collega, met wie Duits wordt gepraat in plaats van Nederlands. Tussen de collega's onderling (deze hebben de Deense, Griekse, Duitse en Nederlandse nationaliteit) wordt enkel het Engels gebruikt. Met een Belgische, Nederlandstalige kennis wordt Nederlands gepraat.

Tabel 4 – Taalverhoudingen in netwerk B (in%)

NETWERK B	Ego-links	Andere links	Globaal
Duits	53	42,9	46,7
Nederlands	5,9	3,6	4,4
Frans	17,6	7,1	11,1
Engels	17,6	46,4	35,6
Duits/Engels	5,9	--	2,2

In netwerk C (zie Tabel 5) zijn het Frans en het Engels de belangrijkste talen. Ego C gebruikt in haar contacten het meest de Franse taal, dit vooral met Franstalige collega's en/of kennissen. Met de Engelstalige collega's (en met een Nederlandstalige collega) wordt voor het Engels geopteerd; dit is tevens de hoofdtaal in de gezinscontacten van de informant. De Ierse nationaliteit van de echtgenoot verklaart dit. Net als in netwerk A is de nationaliteit van de partner dus een sterk bepalende factor voor de taalkeuze. Het Duits komt minder voor; het wordt enkel gebruikt met twee Duitse collega's en familie. Het zoontje wordt tweetalig Duits/Engels opgevoed. Met de buren, afkomstig uit Guatemala, wordt Spaans gesproken door ego C. Haar man en zoontje kiezen voor het Frans in interacties met de buren. Nederlands wordt in dit netwerk niet gesproken, ook niet in de andere links. Met de enige Nederlandstalige ego-link in het netwerk (een Belgische collega) praat ego C Engels.

Tabel 5 – Taalverhoudingen in netwerk C (in%)

NETWERK C	Ego-links	Andere links	Globaal
Duits	18,8	10,5	14,3
Nederlands	0	0	0
Frans	37,5	42,1	40
Engels	31,2	47,4	40
Duits/Engels	6,2	--	2,9
Spaans	6,2	--	2,9

In netwerk D (zie Tabel 6) is het Frans eveneens de hoofdtaal. Dit sterke overwicht kan toegeschreven worden aan de contacten met Franstalige Belgische kennissen en buren. Voor het Engels wordt daarentegen zelden

geopteerd door ego D; enkel met een Britse collega is dit het geval. De moedertaal Duits komt in een derde van de ego-links aan bod, dit tijdens Duitstalige contacten en met het zoontje. Zowel globaal als in de ego-links trekken het Frans en het Duits het evenwicht in het taalgebruik duidelijk naar zich toe. Het voorkomen van het Portugees is het gevolg van interactie van ego D met de Portugese partner en een Duits/Portugese collega/vriendin (d.i. ego E). Het veelvuldige gebruik van het Portugees tussen de partner en het zoontje, de Portugese werkster en ego E, zorgt voor een relatief hogere waarde voor deze taal in de andere links. Opvallend hierbij is dat ego D enkel met haar partner en collega/vriendin Portugees en respectievelijk Duits/Portugees praat; de Portugese poetsvrouw wordt door haar in het Frans aangesproken. In deze reconstructie van het netwerk van ego D komen geen Nederlandstalige links voor.

Tabel 6 – Taalverhoudingen in netwerk D (in%)

NETWERK D	Ego-links	Andere links	Globaal
Duits	33,3	26,9	29,3
Nederlands	0	0	0
Frans	46,7	42,3	43,9
Engels	6,7	11,5	9,8
Portugees	6,7	15,4	12,2
Duits/Port.	6,7	3,8	4,9

In netwerk E (zie Tabel 7) zijn de verschillende taalcodes het meest evenwichtig verdeeld. Hierbij primeert het Portugees lichtjes in de ego-links. Het Frans, Duits en Duits/Portugees worden echter ongeveer evenredig gebruikt door ego E. Globaal gezien is het Duits de hoofdtaal van netwerk E; dit lichte overwicht wordt veroorzaakt door het taalgebruik in de familiale links tussen andere leden van het netwerk (echtgenoot, zoon en Duitse familie). Dat ego E haar ene moedertaal Portugees lijkt te verkiezen boven de andere moedertaal Duits, kan enerzijds verklaard worden door haar gedeelde Portugees-Duitse nationaliteit (maar in Portugal geboren), en anderzijds door het dagelijkse contact met twee Portugese collega's. De enige twee Duitssprekenden met wie ze regelmatig interageert zijn haar man (ego F) en een collega (ego D). Met hen gebruikt ze echter Portugees én Duits, evenals met haar zoontje. Het Engels wordt in het globale netwerk niet gebruikt. Met een Nederlandse vriend praat ego E Nederlands, en ook de interacties tussen haar zoontje en die vriend verlopen in het Nederlands. De interactie met de Belgische, Nederlandstalige buurman

verloopt dan weer in het Duits. Een Belgische, Nederlandstalige vriend met wie ego E maandelijks in contact komt, wordt altijd in het Portugees aangesproken.

Tabel 7 – Taalverhoudingen in netwerk E (in%)

NETWERK E	Ego-links	Andere links	Globaal
Duits	20	58,3	37
Nederlands	6,7	8,3	7,4
Frans	20	8,3	14,8
Engels	0	0	0
Portugees	33,3	25	29,6
Duits/Port.	20	--	11,1

In netwerk F (zie Tabel 8), ten slotte, is het Frans dan weer de hoofdtaal wat het globale taalgebruik in het netwerk betreft. Het verschil tussen de waarden voor de ego-links en de andere links is echter aanzienlijk. Ego F gebruikt vooral het Duits, maar ook relatief veel het Frans en Frans/Portugees. Hierbij is de moedertaal voorbehouden aan Duitse collega's, zijn zoontje en familie. Ook een Nederlandse vriend/ex-collega wordt in het Duits aangesproken, ondanks de kennis van het Nederlands van ego F. Met een andere Nederlandse collega fungeert het Engels als lingua franca. Met de twee Franse collega's en de buren wordt Frans gepraat. Hoewel ego F beweert basiskennis van het Spaans te hebben, verkiest hij toch ook het Frans om met de Spaanse collega te communiceren. Frans/Portugees is de code die de interactie met 3 Portugese collega's en met een Zuid-Amerikaanse buurvrouw karakteriseert. Ego F gebruikt in deze relaties twee talen omdat hij het Portugees niet voldoende beheerst om zich alleen in die taal uit te drukken. In de professionele cluster van dagelijkse contacten krijgt het Frans de functie van lingua franca in de omgang tussen collega's onderling; dit verklaart dus de hoge globale waarde van deze taal. In interacties met zijn echtgenote vult ego F het Portugees aan met het Duits. Alleen met zijn inwonende Portugese schoonmoeder ziet hij zich genoodzaakt alleen maar Portugees te praten.

Tabel 8 – Taalverhoudingen in netwerk F (in%)

NETWERK F	Ego-links	Andere links	Globaal
Duits	31,3	12,5	20
Nederlands	0	0	0
Frans	25	45,8	37,5
Engels	6,2	0	2,5
Portugees	6,2	20,8	15
Frans/Port.	25	4,2	12,5
Duits/Port.	6,2	4,2	5
Frans/Engels	--	12,5	7,5

Uit de globale reconstructie van de individuele netwerken en de taalverhoudingen erbinnen blijkt dat de moedertaal Duits doorgaans de hoofdtaal is, hetzij in de ego-links hetzij in de andere links. In netwerken C en D is dit echter niet het geval. In deze netwerken fungeert het Frans als hoofdtaal, zowel in de ego-links als globaal. Binnen het gezin en de familie van de 6 informanten is het Duits de belangrijkste taal, eventueel gecombineerd met de andere moedertaal van de partner. In netwerk C echter vormt de taal van de partner, meer bepaald het Engels, de hoofdtaal thuis. Het taalgebruik in de professionele links omvat doorgaans het Duits naast (een) andere lingua franca(e). In netwerk C en netwerk F lijkt de werktaal echter meer naar alleen het Engels, respectievelijk Frans te neigen. In netwerken D, B en E zijn relatief veel van de vrienden (al dan niet ook collega's) Duitsers, terwijl in netwerken A en F weinigen van de vriendschappelijke contacten de Duitse nationaliteit hebben. Ego's C, D en E vermelden verschillende Belgische contacten in hun netwerken; alleen in netwerk D zijn deze niet-professioneel van aard. Met geen van deze contacten wordt echter in het Nederlands gecommuniceerd. Ego B, in wiens netwerk slechts 1 Belg voorkomt, is de enige informant die Nederlands praat met een Belgisch contact.

3.1.2 Taalgebruik in algemene omstandigheden

Naast het taalgebruik binnen de vernoemde netwerkrelaties werden de informanten ook bevraagd over hun taalkeuzes in het algemeen. De antwoorden op feedback-vragen omtrent de voornaamste ta(a)l(en) thuis, op het werk en met vrienden bevestigen de bevindingen van de netwerkanalyse (zie voorgaande gedeelte). De antwoorden op vragen betreffende het vluchtige taalcontact buiten de professionele, vriendschappelijke en

gezinscontext vervolledigen het taalprofiel van de informanten als inwoners van Brussel. Deze gegevens worden hier kort besproken.

De taalkeuze in winkels valt doorgaans op het Frans. Alleen informanten A en B laten hun keuze tussen het Nederlands en het Frans afhangen van de taalkeuze van de winkelbediende. Hierbij dient erop gewezen te worden dat ego A in de faciliteitengemeente Kraainem woont.

De taalkeuze in contacten met Nederlandstaligen op straat hangt samen met de talenkennis van de informanten. De informanten die het Nederlands beheersen proberen in deze taal te antwoorden. Ego D vraagt de gesprekspartner over te schakelen naar het Frans. Ego C, daarentegen, staat Nederlandstaligen op straat in het Duits te woord. Alle informanten verontschuldigen zich na het aanbotsen tegen iemand op straat spontaan in het Frans, dit met het woord 'pardon'.

Wat betreft het passief taalgebruik en de vrije keuze hierin speelt de moedertaal Duits wel weer een bepalende rol. Het kijk- en luistergedrag van de informanten varieert aanzienlijk. Informanten A, B en F verkiezen expliciet Duitstalige zenders. De tweede keuze van ego's F en A valt op Engelstalige zenders. Daarnaast opteert ego B ook voor Nederlandstalige zenders (zowel Belgische als Nederlandse). Dit is ook het geval bij ego A, die daarbij expliciet beweert nooit naar Franstalige programma's te kijken of te luisteren. Ego's C, E en D stemmen slechts zelden af op Nederlandstalige zenders. Deze laatste heeft dan weer een uitgesproken voorkeur voor Franstalige programma's.

3.2 Correlaties met netwerkvariabelen

Uit de microlinguïstische analyse blijkt dat elk individueel netwerk een specifieke taalverhouding heeft. Hier wordt een beroep gedaan op de netwerkvariabelen densiteit en multiplexiteit om dit taalgebruik te verklaren vanuit de netwerkopbouw.[13] Het globale open en enkelvoudige karakter dat elk van de netwerken op een vergelijkbare manier karakteriseert, verschaft de leden de nodige ruimte voor het gebruik van minstens 5 verschillende taalcodes. Het verklaart tevens waarom in geen van de 6 netwerken een enkele code het taalgebruik op doorslaggevende wijze kan domineren. De netwerken zijn immers te zwak om slechts één bepaalde taalcode als sterke norm aan de leden te kunnen opdringen.

Om de specifieke verschillen in de taalverhoudingen tussen de netwerken te kunnen verklaren, dienen de netwerkvariabelen per netwerk afzonderlijk bekeken te worden. Het meest onevenwichtige netwerk wat taalgebruik betreft (met name netwerk D, zie boven) is tevens het netwerk met de relatief hoogste densiteitswaarde, gelinkt aan de tweede hoogste multiplexiteitswaarde. Dit meest gesloten netwerk is sterk genoeg om de dominantie van het Frans als de sociaal sterke taal in Brus-

sel enerzijds en dat van het Duits als moedertaal anderzijds duidelijk te laten doorwegen op de andere taalcodes. Bijgevolg krijgt het Nederlands niet de kans 'binnen te dringen'.

Het netwerk dat de meest evenwichtige taalverhoudingen vertoont (met name netwerk E, zie boven) is ook het netwerk met de relatief laagste densiteitswaarde, gelinkt aan de laagste multiplexiteitswaarde. In dit meest open netwerk worden de beide moedertalen van ego de kans gelaten om lichtjes te blijven overwegen; het sociaal dominante Frans neemt hiernaast een vergelijkbare positie in wat de ego-links betreft. Ook het gedomineerde Nederlands krijgt omwille van het open karakter van het netwerk de kans om door te dringen.

De lage densiteit is tevens de verklarende factor in netwerk A. Als tweede minst dense netwerk vertoont het, net als netwerk E, globaal immers evenwichtige taalverhoudingen waarbinnen het Nederlands een duidelijke plaats heeft kunnen opeisen. De hogere multiplexiteit van netwerk A als gevolg van een aantal Duitse collega's/vrienden zorgt er echter voor dat de taalverhoudingen in de ego-links toch een zeker onevenwicht vertonen in het voordeel van de moedertaal. Het vergelijkbare netwerk E wordt door een lage multiplexiteit gekenmerkt, wat globaal de iets meer evenwichtige combinatie van taalcodes verklaart.

Ondanks de zogoed als identieke densiteits- en multiplexiteitswaarden van netwerken B en F, laten de weinig vergelijkbare taalverhoudingen een verschil in intrinsieke netwerkopbouw vermoeden. Beide netwerken worden globaal gedomineerd door twee talen, maar die dominantie uit zich in netwerk B nadrukkelijker dan in netwerk F. De sterke dominantie van het Duits en het Engels in netwerk B is het gevolg van de hoge densiteitswaarde, veroorzaakt door respectievelijk een sterke familiale cluster en professionele cluster. Een aantal losse links haalt de globale densiteit dan weer iets naar beneden. Bijgevolg treedt de densiteit hier vooral voor bepaalde netwerksegmenten verklarend op. In netwerk F is de densiteit dan weer algemener verdeeld. Dit vertaalt zich in een globale overheersing van het Frans vergelijkbaar met netwerk D, maar met iets meer ruimte voor andere taalcodes. Het sociaal gedomineerde Nederlands kan het relatief sterkere netwerk echter niet binnendringen. Voor deze netwerken verklaren de hoge densiteitswaarden een algemene dominantie van telkens twee codes. De intrinsieke netwerkopbouw treedt echter als bijkomende verklarende factor op.

Netwerk C lijkt op het eerste gezicht af te wijken van de impact van de densiteit op de taalverhoudingen als verklarende factor. Twee codes slagen erin het taalgebruik te domineren, de moedertaal komt pas op een derde plaats. De relatief lage densiteit kan dit onevenwicht niet verklaren. De relatief hoogste multiplexiteitswaarde die hieraan gekoppeld is, kan dit echter wel. Een aantal van de collega's van ego C fungeren tevens als vrienden, maar de onderlinge verbondenheid tussen hen is relatief laag. Daarenboven heeft geen van deze collega's/vrienden de Duitse

nationaliteit, zodat het taalgebruik beperkt blijft tot Engels en Frans als lingua francae. In dit netwerk is bijgevolg de multiplexiteit de doorslaggevende verklarende factor voor de taalverhoudingen.

4. Conclusie

De microlinguïstische analyse van het taalgebruik in het supra-netwerk van Duitse EU-ambtenaren heeft de onderzoeksvragen als volgt beantwoord: 1) De taalverhoudingen worden in de helft van de individuele netwerken licht gedomineerd door de moedertaal Duits, aangevuld met minstens 4 andere taalcodes. Alleen in deze netwerken wordt ook het Nederlands gebruikt. In de andere helft van de netwerken is het Frans de hoofdtaal, aangevuld met minstens 4 andere taalcodes. 2) De meer dense en multiplexe netwerken versterken het gebruik van de sociaal dominante taal Frans. De meer open en enkelvoudige netwerken, daarentegen, laten de nodige ruimte voor meer evenwichtige taalverhoudingen waarin het Duits de hoofdtaal vormt. Ook het gebruik van het Nederlands kan zich hierdoor profileren. Hierbij dient echter opgemerkt dat deze netwerken globaal gezien vrij open en enkelvoudig zijn, wat de grote verscheidenheid aan taalcodes verklaart. 3) Het gebruik van het Nederlands is bijgevolg sterk afhankelijk van de opbouw van de sociale netwerken van de EU-ambtenaren. Loutere kennis van het Nederlands volstaat niet om het gebruik ervan te garanderen, dit blijkt uit netwerk F. De opbouw van de netwerken is doorslaggevend voor het taalgebruik. Alleen wanneer een persoonlijk netwerk niet globaal door een relatief hogere densiteit gekenmerkt wordt, kan het Nederlands zich een plaatsje verwerven. Plaatselijke hogere densiteit in enkele netwerksegmenten, daarentegen, laat het gebruik van het Nederlands wel toe, mits Nederlandstalige contacten buiten die clusters aanwezig zijn.

Beide soorten persoonlijke netwerken lijken de hogere positie van EU-ambtenaren in de sociale gelaagdheid van Brussel te bevestigen, dit ondanks het ontbreken van het Nederlands in de dichtere netwerken. De informanten (op ego D na, wat de bevindingen hierboven bevestigt) achten de kennis van het Nederlands in Brussel noodzakelijk, hetzij voor werkgelegenheid, hetzij voor een goede integratie. Hiermee bevestigen ze de toenemende prestige van het Nederlands in Brussel. Ondanks dit besef kunnen EU-ambtenaren het zich echter veroorloven de huidige prestigeverhoudingen tussen de officiële talen in Brussel naar persoonlijke voorkeur in te vullen. Omwille van de bijzondere positie die ze bekleden als werknemers van de EU, is kennis van het Nederlands niet noodzakelijk om hun carrièremogelijkheden te behouden of te verbeteren. Daarenboven verschaft hun meertaligheid (al dan niet met het Nederlands erbij) hun reeds voldoende (taal)prestige om zich te handhaven in de hogere

regionen van de Brusselse samenleving. Voor hen is het gebruik van het Nederlands een vrije keuze die gemaakt wordt naargelang de sociale behoeftes, wat onder andere ook door de gegevens omtrent het taalgebruik in algemene omstandigheden bevestigd wordt (zie 3.1.2.). Bijgevolg overstijgt deze bevolkingssubgroep de traditionele tegenstelling tussen het Frans en het Nederlands in Brussel. Hierbij vormt efficiënt taalgebruik door middel van meertaligheid het voornaamste streefdoel.

Referenties

AFENDRAS, E.M. (1979), Network Concepts in the Sociology of Language. In: MCCORMACK, & WURM (eds), *Language and Society - Anthropological Issues*. The Hague, Mouton Publishers, pp. 657-672.

BAETENS BEARDSMORE, H. (1981), De overkoepelende taalhypothese toegepast op Brussel. In: *Taal en Sociale Integratie 4*, pp. 31-43.

BOISSEVAIN, J. (1974), *Friends of Friends: Networks, Manipulators and Coalitions*. Oxford, Basil Blackwell.

DE LANNOY, W. & LAMMENS, M. (1999), Brusselaars in de jaren negentig: een demografische doorlichting. In: FRANTZEN, P. (red.), *Nederlandstalige Brusselaars in een multiculturele samenleving*. Brussel, VUBPRESS, pp. 75-104.

DE VRIENDT, S. & WILLEMYNS, R. (1987), Linguistic research on Brussels. In: WITTE, E. & BAETENS BEARDSMORE, H. (eds.), *The Interdisciplinary Study of Urban Bilingualism in Brussels*. Clevedon, Multilingual Matters, pp. 195-231.

JOHNSON, J.C. (1994), Anthropological Contributions to the Study of Social Networks - A Review. In: WASSERMAN, S. & GALASKIEWICZ, J. (eds.), *Advances in Social Network Analysis - Research in the Social and Behavioral Sciences*. Thousand Oaks, Sage Publications, pp. 113-151.

KESTELOOT, Ch. (1999), De la ségrégation à la division: l' évolution et les enjeux futurs de la structure socio-spatiale bruxelloise. In: WITTE, E., A. ALEN, H. DUMONT & R. ERGEC (red.), *Het statuut van Brussel - Bruxelles et son statut*, Brussel, Larcier, pp. 155-190.

LI WEI (1994), *Three Generations, two languages, one family: Language choice and language shift in a Chinese community in Britain*. Clevedon, Multilingual Matters.

MERLLIÉ, D. & PRÉVOT J. (1991), *La mobilité sociale*, Paris, La Découverte.

MILROY, L. (1987), *Language and Social Networks - 2nd ed*. Oxford, Basil Blackwell.

PÜTZ, M. (ed.) (1997) *Language Choices - Conditions, constraints, and consequences.* Amsterdam, John Benjamins Publishing Company.

SCOTT, J. (1991), *Social Network Analysis - A Handbook*. London, Sage Publications.

WILLEMYNS, R. (1997), Toward a plurilingual urban environment: Language policy and language planning in Brussels. In: Pütz, pp. 179-193.

WITTE, E. & VAN VELTHOVEN, H. (1998), *Taal en politiek - De Belgische casus in een historisch perspectief*. Brussel, VUBPRESS.

Noten

[1] Informatie uit *Bouwen aan de Europese Unie - Wegwijzer voor de instellingen van de Europese Unie* (tweede uitgave), Bureau voor officiële publicaties der Europese Gemeenschappen.

[2] Website 'De Europese Unie en Brussel', http://europa.eu.int/comm/represent/be/neder/brusseleu2/brusse01.htm.

[3] *Ibidem* 2.
[4] Website 'De Instellingen van de Europese Unie', http://europa.eu.int/inst/nl/com.htm.
[5] Gegevens uit 'Statistische gegevensbank Europese Commissie', 1998.
[6] *Ibidem* 3
[7] 'Gebrek aan talenkennis oorzaak massa's vacatures'. In: *De Morgen*, 23 juli 1998, p.10.
[8] Voor een overzicht van de positionering van de sociolinguïstische aanpak binnen het geheel van sociale netwerkanalyse, zie o.a. Milroy (1987) en Afendras (1979).
[9] Omwille van de duidelijkheid is deze visuele representatie beperkt tot de 5 belangrijkste dagelijkse contacten binnen de individuele netwerken.
[10] De bevindingen betreffende de (taal)attitudes van de informanten zijn ook van belang voor de interpretatie van de taalanalyse gekoppeld aan de netwerkanalyse. Wegens de uitgebreidheid van die bevindingen wordt dit aspect echter niet opgenomen in dit artikel. Om dezelfde reden wordt hier het taalgebruik beperkt tot de taalkeuze. In het onderzoeksproject staat echter ook de taalvorm (fonetisch, lexicaal, grammaticaal) van het Nederlands centraal.
[11] Dit gebeurde op basis van twee formules (zie Milroy, 1987). Densiteit is de verhouding van het aantal eigenlijke links tussen de leden van het netwerk t.o.v. het aantal mogelijke links; multiplexiteit is de verhouding van het aantal meervoudige links t.o.v. het aantal eigenlijke links. Hierbij dient opgemerkt dat de multiplexiteit enkel de ego-links betreft.
[12] Dit wordt, waar nodig, ondersteund door kwantitatief onderzoek op basis van statistische gegevensverwerking. In dit artikel komen echter alleen de kwalitatieve bevindingen aan bod.
[13] Uiteraard spelen in de evaluatie van de resultaten omtrent taalgebruik ook nog andere extralinguïstische variabelen een belangrijke rol. Zo werd reeds gewezen op het belang van de nationaliteit/taalvoorkeur van de partner, van taalprestige en van taalattitudes. Wegens de uitgebreidheid van deze variabelen wordt hier echter geconcentreerd op de impact van de netwerkvariabelen. Gezien het referentiekader van dit onderzoek zijn het immers deze variabelen die in eerste instantie bepalend worden geacht voor de taalverhoudingen.

Les proportions linguistiques dans un réseau social de fonctionnaires européens allemands à Bruxelles: qu'en est-il du neérlandais? lequel du néerlandais?

Pendant les derniers 30 ans, la situation linguistique de Bruxelles s'est développée du bilinguisme vers le multilinguisme. Cette contribution fait partie d'un projet de recherche courant qui analyse le langage actuel dans la capitale, en particulier la position du néerlandais en cela. L'étude du langage dans 4 subgroups démographiques qui caractérisent la Bruxelles est fondée sur l'analyse des réseaux sociaux. Ça comprend des Bruxellois authentiques, des parents francophones des enfants qui sont à une école néerlandophone, des migrants méditerranéens et des fonctionnaires européens allemands. Quelques résultats préliminaires du dernier groupe sont présentés ici. La question pivotale est comment l'usage des langues différentes est proportionné dans les réseaux sociaux des fonctionnaires

européens allemands, et comment la construction des réseaux sociaux peut expliquer ces proportions linguistiques.

La population examinée existe de six réseaux sociaux individuels qui constituent un 'supra-réseau'. L'analyse microlinguistique et qualitative de ces réseaux sociaux d'une part et des langages là-dedans d'autre part découvre une corrélation entre les deux. Les réseaux plutôt fermés apparaissent d'enforcer l'usage du français comme langue dominante; pendant que les réseaux sociaux plutôt ouverts permettent la langue maternelle, l'allemand, de rester la langue majeure. Le néerlandais est utilisé dans la moitié des réseaux, et plus spécifique seulement dans ces réseaux plutôt ouverts. Par conséquent, le langage à Bruxelles, et en particulier l'usage du néerlandais, est très dépendant de la construction des réseaux sociaux des locuteurs.

Language Proportions within a Network of German EU-Officials in Brussels: What about Dutch?

In the last three decades, the language scene in Brussels has developed from mainly bilingual to actual multilingual interaction. This article reports on an ongoing research project which investigates the current proportions of language usage in the capital region, with special attention to the use of Dutch. The examination of the language usage in four population subgroups is based on social network analysis. These subgroups are genuine Brussels inhabitants, Francophone parents of children who attend Dutch-speaking schools, Mediterranean migrants and German EU-officials. Some preliminary results for the latter subgroup are presented here. The main research question is what the language proportions look like in the networks of German EU-officials, and how the network build up can account for the linguistic findings.

The sample investigated consists of six individual social networks which are interconnected into a larger 'supra-network'. The microlinguistic, qualitative analysis of both these individual social networks and the language usage within them reveals a correlation between the two sets of findings. The relatively more closed networks tend to enforce the use of French as the dominant language; whereas the relatively more open networks allow for the mother tongue German to remain the major language. Dutch is used in half of the networks, more specifically only in the more open networks. Consequently, language usage in Brussels, and that of Dutch in particular, depends heavily upon the buildup of social networks to which the interlocutors belong.

Taal en politiek

Langue et politique

Language and politics

Ann Mares

Begin van het einde van de nationale partijen Onderzoek naar de Vlaamse Beweging(en) en de Vlaamse politieke partijen in Brussel: de Rode Leeuwen

In deze bijdrage wordt het FWO-onderzoeksproject 'Vlaamse Beweging(en) in/én Brussel sinds WO II' voorgesteld en wordt een aanzet gegeven tot de uitwerking van een belangrijk onderdeel van dit onderzoek, namelijk dat over de vorming van Vlaamse partijen in Brussel.

Binnen het Centrum voor de Interdisciplinaire Studie van Brussel ging een studie van start met de ambitieuze bedoeling de naoorlogse geschiedenis van de Vlaamse Beweging(en) in en met betrekking tot Brussel te schrijven. Bij de opmaak van de *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging* was gebleken dat de analyse van de Vlaamse drukkingsgroepen en politieke formaties in en om Brussel voor de naoorlogse periode een zwakke schakel vormde in de historiografie van de Vlaamse Beweging,[1] terwijl vrijwel alle auteurs toch het belang van Brussel in de geschiedenis van de Vlaamse Beweging(en) benadrukten.

De bedoeling van deze studie is een synthese tot stand te brengen van enerzijds de Vlaamse politieke partijen in Brussel en anderzijds de diverse Vlaamse actiegroepen die traditioneel als drager van de Vlaamse Beweging(en) worden beschouwd. Onder deze drukkingsgroepen vinden we zowel de politieke actiegroepen (onder meer het Vlaams Komitee voor Brussel en de Vlaamse Volksbeweging), als tal van Vlaamse actiegroepen uit de sociale, economische of culturele sfeer die vanaf de jaren vijftig en zestig mede het politieke forum gaan betreden ten behoeve van 'de Vlaamse zaak' (onder meer de drie Cultuurfondsen, de Vlaamse Toeristen- en Automobilistenbond en de Vlaams-literaire kringen en theatergezelschappen). We zullen ons daarbij voornamelijk concentreren op de Brusselse verenigingen en de andere Vlaamse organisaties analyseren in functie van hun houding ten opzichte van Brussel. De vraag naar de rol van deze Vlaamse belangenverenigingen in de bewustmaking van de Nederlandstalige middengroepen en de invloed van deze drukkingsgroepen op het partijwezen staat daarbij centraal. In deze periode rekruteerden politieke partijen immers een belangrijk deel van hun personeel uit het Vlaamse verenigingsleven.

De communautaire breuklijn zorgde na de Tweede Wereldoorlog voor het ontstaan van nieuwe eentalige partijen, waarvan de Volksunie (VU) en het Vlaams Blok de voornaamste zijn aan Vlaamse kant en het Front Démocratique Francophone (FDF) en het Rassemblement Wallon (RW) aan Brusselse en Waalse zijde. Het taalconflict werkte echter ook de opdeling van de nationale christen-democratische, de socialistische en de liberale partij in de hand. De eerste fase van het onderzoek spitst zich toe op de wordingsgeschiedenis van de drie grote Vlaamse politieke partijen in Brussel. Hoewel de Vlaams-Brusselse afdelingen van deze traditionele partijen misschien niet meteen als een geïntegreerd onderdeel van de Vlaamse Beweging(en) kunnen worden beschouwd, is hun aandeel in en als resultaat van het proces van politisering van de Vlaamse Beweging aanzienlijk.[2] Het zijn diezelfde Vlaamse politieke partijen die samen met hun Franstalige ideologische zusterpartijen, het Belgische politieke bestel hebben begeleid naar het huidige gefederaliseerde systeem en het zijn nog steeds zij die vandaag de politieke vertegenwoordigende organen van de oude en nieuwe politieke instellingen bemannen.

Deze studie bestrijkt de gehele naoorlogse periode, met bijzondere aandacht voor een aantal versnellingsmomenten, zoals de periode 1968-1978. In de loop van die 10 jaren splitsten alle grote politieke families in 2 taalvleugels. Hoe de scheiding zich in de verschillende partijen voltrok, de impact van de schisma's op de verschillende organisatieniveaus (gemeente, arrondissement en nationaal), de reacties van de zuilstructuren en het zoeken naar verklaringen voor de breuken, dat zijn onze voornaamste onderzoeksbekommeringen. Een gedetailleerd verhaal van de scheiding is daartoe telkens vereist. Als eerste case wordt de breuk binnen de socialistische familie behandeld. Er zal daarbij worden gezocht naar een verklaringsmodel dat ook voor de andere politieke partijen kan worden gehanteerd. In deze bijdrage werd het onderzoeksveld alvast verkend. Deze voorstelling van het onderzoeksobject valt uiteen in twee delen. Eerst worden de wijzigingen in het partijwezen in de jaren zestig-zeventig besproken, bij wijze van context. Vervolgens zoeken we aan de hand van bestaande literatuur over partijvorming en veranderingen in partijsystemen naar aanknopingspunten voor dit vergelijkend onderzoek over de schisma's binnen traditionele partijen in Brussel, waarbij we alvast voor de Vlaamse socialisten trachten na te gaan of deze concepten toepasbaar zijn.

Veranderingen in het partijwezen, de jaren zestig-zeventig

Tot en met de wetgevende verkiezingen van 1961 vertoonde de Belgische politiek nog kenmerken van wat door politicologen een 'bevroren' partij-

landschap werd genoemd.[3] De machtsverhoudingen tussen de drie grote partijen hadden zich min of meer gestabiliseerd sinds de invoering van het algemeen enkelvoudig stemrecht. De partijopdeling langs de klassieke conflictlijnen die in de loop van de negentiende en in het begin van de twintigste eeuw tot stand was gekomen, was in grote mate onveranderd gebleven, met dien verstande dat het spanningsveld tussen de nationale en regionale elites in ons land na WO II niet meteen opnieuw een politieke vertaling had gekregen. De communautaire breuklijn had tijdens het interbellum wel al geleid tot het ontstaan van Vlaams-nationale partijen, waaronder het Vlaams Nationaal Verbond (VNV), maar het zou tot 1954 duren vooraleer opnieuw een duurzame Vlaams-nationale partij het licht zag en dan nog was er zeker niet meteen sprake van een politieke doorbraak. De naoorlog werkte verlammend voor de Vlaamse politieke actie, omdat de beweging door de collaboratie van een deel van het georganiseerde Vlaams-nationalisme in diskrediet was gebracht. Gevolgen van de naoorlog deden zich ook binnen de drie grote unitaire partijen voelen, waar het antiflamingantisme de bovenhand kreeg. In Brussel werden Vlaamsgezinden binnen de partijen nog meer dan elders gestigmatiseerd als reactie op de houding van de Duitse bezetter op taalpolitiek vlak. De inzet van deze laatste om tijdens de oorlog het Nederlands in Brussel een sterkere positie te verschaffen[4], maakte dat Vlaamse reflexen automatisch werden geassocieerd met collaboratie. Vanwege de traditionele affiniteiten tussen de christen-democratie en de Vlaamse Beweging wekt het geen verwondering dat het precies de Christelijke Volkspartij/Parti Social Chrétien (CVP-PSC) was die na de oorlog het electoraal potentieel van vroegere kiezers van de Vlaams-nationale partijen aan wilde snijden door het openstellen van haar lijsten voor vroegere, soms gecompromitteerde figuren uit het Vlaams-nationalisme.[5] In 1949 werd de Vlaamse Concentratie opgericht en nam zij deel aan de verkiezingen met een campagne die was opgebouwd rond het thema amnestie. Deze beweging behaalde weinig succes en was dan ook geen lang leven beschoren. In 1954 werd de Christelijke Vlaamse Volksunie, de latere Volksunie (VU), opgericht. Maar ook voor deze partij zou het politieke succes nog enige tijd uitblijven. De koningskwestie en de schoolstrijd beheersten het politieke leven in de jaren veertig en vijftig volledig, hoewel er toch ook een aantal communautaire thema's voor beroering begonnen te zorgen. De mobilisatie voor de afschaffing van de talentelling, voor het vastleggen van de taalgrens en voor de toe-/aanpassing van de taalwetgeving werd echter in hoofdzaak gedragen door de cultuurverenigingen, met name het Davidsfonds, Willemsfonds en Vermeylenfonds.[6] De politisering van de Vlaamse Beweging was nog niet voltrokken.

Er was dus amper sprake van eentalige partijen in België, de traditionele partijen waren unitair en werden geleid door een dominant Franstalige partijtop. Vanaf het begin van de jaren zestig echter zou het taalcon-

flict een dominante rol gaan spelen in het Belgische politieke leven en de bestaande machtsverhoudingen grondig wijzigen.[7] De oorzaken voor deze communautaire versnelling dienen gezocht in een aantal maatschappelijke veranderingen in het voordeel van het Vlaamse landsgedeelde vanaf het einde van de jaren vijftig. Als gevolg van het gewijzigde sociaal-economische klimaat vond een verbreding plaats van de basis van Vlaamse intellectuele kleinburgers – het milieu waaruit het flamingantisme traditioneel rekruteerde –, die bovendien nog werd aangevuld door de komst van een generatie afgestudeerden uit het vernederlandst onderwijs. De demografische ontwikkelingen vertoonden ongeveer gelijktijdig een overwicht van het Vlaamse bevolkingsgedeelte, wat de nieuwe Vlaamsbewuste sociale elite nog meer argumenten gaf om haar plaats in het politieke bestel op te eisen.[8] Deze Vlaamse elite werd geruggensteund door nieuwe Vlaamse actiegroepen (onder meer de Vlaamse Volksbeweging (VVB) en het Vlaams Aktiekomitee voor Brussel en Taalgrens (VABT)) die op een succesvolle manier een bredere basis wist te mobiliseren voor een aantal Vlaamse eisen.[9] Deze voor Vlaanderen gunstige maatschappelijke ontwikkelingen tekenden zich af tegen de achtergrond van economisch verval van de zware industrieën in Wallonië. De grote staking tegen de eenheidswet in de winter van zestig-eenenzestig had in Wallonië sterke regionalistische stromingen aan het licht gebracht die zich verzetten tegen de (vooral door buitenlandse investeringen veroorzaakte) kapitaalsverschuiving naar het noorden en in het algemeen tegen de Belgische eenheidsstructuur.[10] Het is belangrijk te onderstrepen dat het communautaire conflict zich door onderliggende economische belangen kenmerkte. Via de taalwetgeving konden de tewerkstellingskansen van de Nederlandstaligen in de overheidsinstellingen worden bevorderd en ook de Waalse aanspraken op een regionalisatie waren hoofdzakelijk ingegeven door de vraag naar meer zeggenschap in de eigen economische politiek.[11]

De communautaire tegenstellingen gingen vanaf dan de nationale politieke agenda beheersen. De rooms-rode regering-Lefèvre-Spaak had in 1961 de prioriteit gelegd bij het zoeken naar een definitieve oplossing voor de communautaire conflicten, vrezend voor de cohesie van 's lands structuren. Het taalcompromis van Hertoginnedal (1963) had de bedoeling gehad de communautaire conflictzone te neutraliseren, maar luidde een verdere radicalisering van de standpunten in langs beide taalzijden. De drie grote partijen hadden tijdens de wetgevende verkiezingen van 1961 voor de laatste keer samen meer dan 90% van de stemmen behaald.[12] In Brussel mondde de Franstalige reactie tegen de totstandkoming van de taalwetgeving uit in het ontstaan van het FDF. Deze partij behaalde in 1965 al 15% van de stemmen in de Brusselse kieskantons en zou bij haar eerste deelname aan de gemeenteraadsverkiezingen in 1970 meteen de voornaamste politieke factor in de Brusselse gemeenten wor-

den met 28% van de stemmen. De vrees van de Brussels-Franstalige middenklasse dat de taalwetten een rem op hun carrièremogelijkheden zou betekenen, verklaart voor een deel dit grote aantal stemmen. Het FDF slaagde er bovendien succesvol in een zeer gediversifieerd electoraat aan te spreken, van zowel Brusselse regionalisten, Belgische patriotten, als mensen die zich omwille van taalongenoegen tot deze partij wendden.[13] Ook de andere regionale partijen, VU en RW, behaalden vanaf het midden jaren zestig steeds meer overtuigende verkiezingsresultaten, wat hun rol als zweeppartijen voor de traditionele partijen deed versterken.[14]

De gevolgen van deze communautaire versnelling voor het partijwezen waren groot: de hegemonie van de traditionele partijen werd opengebroken door de nieuwe partijen en de interne spanningen binnen de klassieke partijen namen toe als gevolg van hun tanende verkiezingsresultaten. Binnen de traditionele partijen bleven unitaristen actief, maar de overwegend Franstalige partijbesturen van socialisten en liberalen stemden hun standpunten meer en meer af op het FDF. Op hetzelfde moment trad een belangrijke groep Vlaamsbewuste politici naar voren. Vooral de Vlaamse vleugel van de CVP ervoer de druk van de groeiende Volksunie. Het was dan ook de CVP-PSC die zich als eerste nationale partij opsplitste in 2 taalvleugels in februari 1968. Aanleiding was het conflict rond de uitbreiding van de Leuvense universiteit. De Vlaamse CVP-leden namen collectief ontslag uit de regering, wat de feitelijke opdeling van de partij betekende. De situatie in de 2 andere partijen lag anders, omdat in tegenstelling tot de christen-democraten, hun electorale achterban voor een meerderheid uit Franstaligen bestond en de francofone traditie binnen deze partijen veel sterker was. Uit vrees voor minorisering in het katholieke Vlaanderen bleven Vlaamse socialisten en liberalen dus langer vasthouden aan de unitaire structuren. Tien jaar na de hervorming tot Partij voor Vrijheid en Vooruitgang/Parti de la Liberté et du Progrès (PVV-PLP) voerden de liberalen in 1971 de splitsing door als gevolg van aanhoudende interne spanningen.[15] In de Belgische Socialistische Partij (BSP-PSB) zegevierde de oude unitaire generatie het langst. Sinds het einde van de jaren vijftig was binnen de BSP-PSB evenwel een linkervleugel actief die uitgesproken federalistische standpunten innam.[16] Een aantal Vlaamsgezinde figuren in BSP-rangen traden op de voorgrond, onder meer Lode Craeybeckx en Hendrik Fayat.[17] Het initiatief voor de opsplitsing in twee autonome partijen, SP en PS, ging in 1978 echter uit van de Waalse vleugel.[18]

Het nationale verhaal van de splitsing komt niet helemaal overeen met wat zich in het Brusselse heeft afgespeeld. Hoewel de breuk tussen CVP en PSC al vanaf februari 1968 op nationaal vlak een feit was, bleef de christen-democratie in Brussel onder impuls van figuren als Paul Vanden Boeynants veel langer het toonbeeld van de unitaire partij. De tweetalige socialistische en ook de liberale Brusselse partijfederaties waren eveneens zeer unitaristisch ingesteld en overwegend Franstalig. Toch was de

afscheuring van de Vlaamse socialisten van het kiesarrondissement Brussel-Halle-Vilvoorde, die zich voorstelden als de 'Rode Leeuwen', in maart 1968 al een feit. In Brussel vond de breuk het eerst plaats in de socialistische federatie, hoewel uitgerekend binnen deze politieke familie de eenheidsreflex het sterkst was en zij op nationaal vlak de laatste was om de opdeling door te voeren.

Later volgden ook de liberale 'Blauwe Leeuwen' en de christen-democraten. Deze scheidingen verliepen dus niet voor alle partijen op dezelfde wijze en gebeurden evenmin op hetzelfde moment. De gevolgen van het afbrokkelen van de eenheidsstructuren zullen in deze studie voor alle geledingen van de partijen worden nagegaan, gaande van de situatie in de gemeentelijke afdeling tot en met de nationale partijstructuren. In het Brusselse waren de gevolgen van de boedelscheiding het meest zichtbaar. Terwijl voor Wallonië en Vlaanderen de effecten van de scheidingen van de nationale partijen voornamelijk beperkt bleven tot de naamswijziging, stonden in Brussel de vroegere partners binnen de unitaire partijen nu verdeeld langs hun respectieve taalgroepen tegenover elkaar. Dit kwam vooral tot uiting bij de lokale verkiezingen. Het partijsysteem in Brussel vertoonde vanaf dan een zeer versnipperd beeld, nog in de hand gewerkt door het kiessysteem.[19] De politieke competitie, sowieso hoger in verstedelijkte kernen, nam er nog toe door de taaldiversiteit. Naamsveranderingen, nieuwe kartels, fusies van partijen en splistingen lijken er vaker voor te komen dan elders, wat tot gevolg heeft dat de noodzaak tot het vormen van (grotere) coalities zich in de Brusselse gemeenten veel vroeger voordeed.[20]

Door de aanhoudende druk van de communautaire tegenstellingen kwam niet alleen het partijsysteem onder druk te staan. Voor de natie zelf leidde het tot een begin van opeenvolgende grondwetsherzieningen, die het land tot een federaal systeem gingen omvormen. De opdeling van de partijen heeft deze evolutie mee in de hand gewerkt door het *"verdwijnen van nationale beheersingsmechanismes en van de noodzaak tot compromisvorming binnen elke partij"*.[21] In beide landsgedeelten is sprake van een groeiend natiedenken en er lijkt minder belangstelling te zijn voor wat er over de taalgrens gebeurt. De vroegere ideologische partners en hun respectieve electoraat lijken zich verder en verder van elkaar te verwijderen. Aan de andere kant moeten we ook vaststellen dat niettegenstaande deze evoluties, in de federale beslissingsorganen een nauwe samenwerking tussen de ideologische verwanten blijft bestaan; 'the two branches of each family act in concert'.[22] Ook het feit dat asymmetrische coalities vandaag de dag nog quasi ondenkbaar zijn, pleit ervoor te stellen dat de stabiliteit van het partijsysteem in België in de jaren zestig-zeventig vooral vormelijk onder druk werd gezet. Hoewel de 6 nieuwe formaties er niet in slaagden hun electoraal gewicht van vóór de communautarisering te recupereren, lijken zij uiteindelijk de opsplitsingen toch goed te

hebben verteerd.[23] De dalende electorale kracht van de regionalistische partijen vanaf de jaren tachtig heeft daar ongetwijfeld toe bijgedragen. Naarmate belangrijke stappen in de staatshervorming werden doorgevoerd, werd de lont uit het communautaire kruitvat gehaald. Het RW overleefde de jaren tachtig niet, en VU en FDF zagen zich geconfronteerd met een dalende aanhang. Het FDF poogde recent via het samengaan met PRL deze tendens om te buigen en bij VU werden oplossingen voor de identiteitscrisis onder meer gezocht in het openstellen van de partij voor nieuwe politieke ideeën, gebundeld in ID21.

In diezelfde jaren zestig-zeventig manifesteerden zich in alle westerse democratieën een aantal andere politieke fenomenen die eveneens zorgden voor de afkalving van de traditionele partijaanhang, de zogenaamde nieuwe sociale bewegingen.[24]

De 'golden sixties' brachten een spectaculaire verhoging van de productie, een stijging van de levensstandaard en tevens van de scholingsgraad – twee noodzakelijke voorwaarden voor de nieuwe economie –, een inhaalbeweging van vrouwen in het onderwijs, een toegenomen (sociale en fysieke) mobiliteit in de samenleving enzovoort. De vroeger duidelijker af te bakenen sociale groepen in de maatschappij, maakten plaats voor een complexer en meer gefragmenteerd geheel van sociale (sub)categorieën.[25] Deze sociale modernisering deed een nieuw maatschappelijk middenveld ontstaan, bevolkt door een jongere en beter opgeleide generatie, die voordien niet politiek actief was en die zich nu ging inzetten voor een 'aantal uitdagingen eigen aan de hoogmoderne samenleving'.[26]

De naoorlogse generatie zou zich volgens de literatuur kenmerken door een ander waardepatroon dan dat van de vooroorlogse generaties, doordat zij zich niet meer in hoofdzaak hoefden te bekommeren om materiële noden. Zogeheten postmaterialistische waarden als de kwaliteit van het leven, welzijn (in plaats van welvaart) en het vrijheidsideaal (zelfontplooiing, vrije keuze, individualisme), worden er gekoppeld aan vragen naar meer directe democratie (voor inspraak en participatie van alle bevolkingsgroepen en minderheden), tegen de bestaande politieke cultuur (voor ontzuiling) en dat alles liefst in een meer kleinschalige samenleving. De nieuwe breuklijn die het resultaat was van deze nieuwe waardeoriëntaties, wordt gewoonlijk omschreven als die tussen 'Gemeinschaft' en 'Gesellschaft'. De sociale transformatie van de samenleving bleek net als de politieke en economische ook aanleiding te geven tot nieuwe conflicten.[27]

Met nieuwe sociale bewegingen worden de vredesbeweging, de derde wereldbeweging, de vrouwenbeweging, de krakersbeweging, de milieugroepen, de homo- en lesbiennebeweging en verwante bewegingen bedoeld. Deze bewegingen hebben gemeen – en precies deze eigenschappen onderscheiden hen van de oude sociale bewegingen – dat zij ontstonden na 1960 en dat zij zich kenmerken door een links-libertaire of postmaterialistische

ideologie. Omwille van hun anti-institutionele en kritische, individualistische uitgangspunt zijn nieuwe sociale bewegingen ook minder strikt georganiseerd.[28] Ondanks deze lossere organisatorische banden, is de moblilisatiekracht van deze bewegingen zeer groot door hun onderlinge verwantschap. Deze organisaties hadden geen partijpolitiek etiket, wat niet alleen onderlinge samenwerking, maar ook coalities met bestaande groepen en zuilorganisaties mogelijk maakte. Een aantal van deze organisaties gaan zich gaandeweg professionaliseren en worden selectief betrokken bij het besluitvormingsproces. Vanaf de jaren tachtig is er dan ook sprake van de institutionalisering en van de langzame integratie van de nieuwe sociale bewegingen in het bestel.[29]

De nieuwe sociale bewegingen worden niet alleen verantwoordelijk geacht voor de introductie van nieuwe politieke thema's, maar ook voor een nieuwe wijze van politiek voeren. De manier waarop deze bewegingen zich intern gingen organiseren, week af van die van de klassieke organisaties. Via inspraakmechanismen kregen de leden een prominente rol in de beslissingsstructuren (basisdemocratie) toebedeeld, in tegenstelling tot de traditionele partijen die om redenen van effectiviteit gedoemd zouden zijn te grijpen naar eerder ondemocratische machtsmiddelen in hun partij-organisatie. Ludieke en creatieve protestacties waren de alternatieve uitingen van ongenoegen van de nieuwe sociale middenklasse. [30]

Het is vooral naar aanleiding van de invloed van deze sociale veranderingsprocessen op de politiek dat waarnemers spreken van het 'ontdooien' van het oude partijlandschap.[31] De nieuwe conflictlijnen verdrongen de oude breuklijnen, die aan de oorsprong hadden gelegen van de drie grote partijen, naar de achtergrond. De traditionele partijen zagen zich opnieuw geconfronteerd met een dalende electorale aantrekkingskracht en reageerden door een aantal van de nieuwe thema's over te nemen in een poging zo de moderne samenlevingsvraagstukken te kanaliseren.[32]

Deze tendensen gingen gepaard met een aantal evoluties binnen het partijwezen die na de Tweede Wereldoorlog algemeen op gang waren gekomen. Volgens Otto Kirchheimer evolueerden de klassieke partijen langzaam van wat Maurice Duverger in 1951 de 'massapartij'[33] had genoemd naar een nieuw type partij, de volkspartij of 'Catch-All-party'[34] of nog de 'professional-electoral party', [35] in een poging om de nieuwe sociale groepen te veroveren. Deze strategische aanpassingen hadden gevolgen voor de ideologische basis en voor de structuur van de partijen. Met een ruimer programma gingen ze zich richten tot alle bevolkingsgroepen en zo veel mogelijk drukkingsgroepen inkapselen, waardoor de traditionele ideologische grenzen tussen de klassieke partijen verder vervaagden. Eerder signaleerden auteurs al de 'deïdeologisering' van de maatschappij.[36] Op ideologisch vlak voerden de drie partijen na de Tweede Wereldoorlog inderdaad verruimingsoperaties door. Zowel de socialisten als de liberalen gingen zich bijvoorbeeld openstellen voor gelovigen.

Geen van de drie stelde overigens nog het voortbestaan van het kapitalistische systeem aan de orde en alle drie zetten zich in voor het vrijwaren van een klimaat waarin de economie optimaal zou kunnen gedijen. Zelfs de socialistische partij kreeg het imago van een 'state-supporting party'.[37] Kirchheimer voorspelde dat het politieke systeem uiteindelijk zou kampen met problemen van onregeerbaarheid en met legitimiteitscrisissen. Kris Deschouwer toonde al aan dat de situatie in België enigszins afweek van de hypotheses die door Kirchheimer werden ontwikkeld. In België groeiden de partijen namelijk niet uit tot de grote machtsconcerns met een sterk gereduceerde ideologische profilering. Deschouwer voerde aan dat het partijlandschap integendeel verder versplinterde door de opkomst van nieuwe partijen en dat de voornaamste Belgische partijen verder de kenmerken bleven vertonen van een massapartij.[38]

De Belgische partijen ontkomen dan ook niet aan het dilemma van de massapartij dat door Robert Michels in 1911 als de 'ijzeren wet van de oligarchie'[39] werd omschreven. 'Hoe meer een partij gecentraliseerd is, hoe meer kans zij maakt om macht te veroveren en om stemmen te winnen' en 'verkiezingen winnen en intern democratisch zijn, blijken niet met elkaar in overeenstemming te brengen'.[40] Het bleef dus voortdurend kiezen tussen enerzijds ideologische puurheid en interne democratie en anderzijds een efficiënte maar stugge en bureaucratische organisatievorm, die electoraal betere resultaten geeft. Dit dilemma werd nijpender aangevoeld in een samenleving die op het vlak van inspraak en democratie hogere eisen ging stellen.

Het duurzame karakter van de traditionele partijen in België, heeft veel te maken met de taken die hen door de geschiedenis heen werden opgedragen. De onderdelen van de respectieve zuilen zijn een aantal opdrachten gaan vervullen die in het verlengde liggen van de overheidsbevoegdheden, onder meer het verstrekken van de uitkering bij ziekte en werkloosheid. Door het overnemen van deze functies van de staat verzekerden de politieke zuilorganisaties hun voortbestaan in de samenleving. 'The existence of the institutional complex explains the perpetuation of the cleavages much more than the continued importance of the cleavage explains the existence of the institution'.[41] Hun aanwezigheid en die van hun nevenorganisaties reikt ver op alle niveaus van de politieke besluitvorming.[42] Dat alles maakt dat de participatie in de macht voor de partijen niet louter afhankelijk is van hun electorale kracht.[43] Het is dan ook niet verwonderlijk dat in de loop der jaren vooral de relatie tussen partij en kiezer onder druk kwam te staan. De versoepeling van de banden tussen kiezer en partij (de zogenaamde electorale volatiliteit) ging gepaard met ontzuilingstendensen in de maatschappij. Het lidmaatschap van een mutualiteit of vakbond impliceerde niet langer dat men ook voor een welbepaalde partij zou stemmen en de zuilbinding van 'the cradle to the grave' evolueerde naar een meer cliëntelistische band.

De opgang van de massamedia situeert zich eveneens in het begin van de jaren zestig en heeft op haar beurt ook verstrekkende gevolgen voor de organisatie van de politieke partijen. Deze gingen zich ook aan deze technische vernieuwingen aanpassen, door de nieuwe communicatiemiddelen in te schakelen in hun relatie met de kiezer, onder meer door een personalisering en professionalisering van de kiescampagnes.

Niet alleen veranderden de traditionele partijen van inhoud en vorm, als gevolg van de sociale moderniseringsprocessen zagen ook nieuwe partijen het licht. Met name het milieu-thema zorgde in de jaren tachtig voor het ontstaan van een nieuwe politieke formatie, de groene partij Agalev in Vlaanderen en Ecolo in de Franstalige gemeenschap.[44] De groenen kenden in beide landsdelen een serieuze opgang, maar tegen het eind van de jaren negentig zou hun electorale aanhang zich althans voor Vlaanderen lijken te stabiliseren.

De verschuiving van de waardeoriëntaties bracht ook een tegenreactie ('stille tegenrevolutie'[45]) op gang die een nieuwe breuklijn deed ontstaan, de zogeheten postmaterialistische breuklijn of die tussen links-libertairen en autoritair-rechts.[46] Met de eerste groep worden de nieuwe sociale bewegers bedoeld, die een zogenaamd cultureel-progressief label hebben en positief-optimistisch de uitdagingen van de nieuwe multiculturele samenleving tegemoet zien. De tweede groep reageert eerder negatief op de problemen die deze hoogmoderne samenleving met zich meebrengt.[47] De voornaamste vertolker van dit ongenoegen in Vlaanderen is het Vlaams Blok. Deze in 1979 opgerichte extreem-rechtse partij, een afscheuring van de rechtervleugel van de VU, teert voor een deel op de waarden die door de nieuwe sociale bewegingen naar voren werden gebracht, meer bepaald de apolitieke opstelling die hier wordt omgebogen tot een antisysteemelement en de regionalistische neiging als uiting van kleinschaligheid, die tot een eng protectionistisch Vlaams-nationalisme is verworden. Sinds de jaren negentig neemt een groeiend aantal Vlamingen toevlucht tot deze rechts-conservatieve partij in de veronderstelling dat een beleid van orde, autoriteit, controle en repressie de traditionele culturele en sociaal-economische waarden kan veilig stellen. Deze nieuwe breuklijn zorgt ook binnen de traditionele partijen en dan niet in het minst bij de SP voor een polarisatie.[48]

De oprichting van de Rode Leeuwen in 1968: nieuwe partij en oude sociale beweging? Veranderingen in het partijwezen verklaren

De Belgische traditionele partijen hebben in de loop van enkele decennia aan belangrijke uitdagingen het hoofd moeten bieden. Achtereenvolgens

leidden de communautaire versnellingsfase en de 'postmodernistische' uitdaging tot ingrijpende wijzigingen binnen het partijlandschap.[49] Nieuwe partijen werden opgericht, geënt op de nieuw aangebrachte maatschappelijke thema's; scheuringen van bestaande partijen vonden plaats; naar aanleiding van de veranderde samenstelling van het electoraat gingen partijen andere inhoudelijke accenten leggen en ook de manier van politiek bedrijven onderging aanpassingen, onder meer ook onder druk van de massamedia. Kunnen we deze transformaties interpreteren als overlevingsstrategieën van de traditionele ideologische families ten aanzien van structurele veranderingen in de samenleving?

Ook vandaag vertonen de partijsystemen nog een grote beweeglijkheid. Naar aanleiding van de jongste gemeenteraadsverkiezingen op 8 oktober 2000, zagen we in diverse Vlaamse steden en gemeenten een toenadering tussen rood en groen, zoals die in Brussel naar aanleiding van de verkiezingen voor de hoofdstedelijke raad reeds totstandkwam, de zogeheten olijfboomcoalitie. Bij de CVP bevindt men zich aan de vooravond van een naams-/imagoverandering. De voornaamste problemen lijken zich echter bij de Volksunie te situeren. Bij elke ronde in de staatshervorming wordt het bestaansrecht van deze partij opnieuw ter discussie gesteld. Ook nu, na de totstandkoming van het Lambermont(bis)akkoord, is de partij intern verdeeld over de te volgen strategie. Het lijkt voor de Volksunie bijzonder moeilijk om stand te houden tussen traditionele partijen die bijna even 'Vlaams' zijn geworden als zijzelf. 'The traditional parties have managed to stop their losses to the community parties, largely by adopting their issiues and becoming community parties themselves'.[50]

We zullen ons in dit onderzoek, zoals gezegd, voornamelijk bezighouden met de invloed van de communautaire problematiek op het Vlaamse partijwezen in Brussel. Aangezien de maatschappelijke veranderingen die aanleiding gaven tot de tweede aanslag op het bestaande partijsysteem in dezelfde periode plaatsvonden als de splitsingen van de partijen, vonden wij het zeer verleidelijk om in dit kader tevens na te gaan wat de invloed van deze processen op het ontstaan van de nieuwe Vlaamse partijen is geweest.

Politicologen en sociologen hebben sinds de Tweede Wereldoorlog heel wat aandacht besteed aan partijvorming, aan wijzigingen van partijsystemen en aan het ontstaan van protestbewegingen, waarbij verklaringen voornamelijk werden gezocht in maatschappelijke veranderingsprocessen en de reacties van de partijorganisatie daarop.

Het ontstaan van nieuwe partijen en van politieke drukkingsgroepen die de rol van de partijen gaan overnemen, gekoppeld aan het verlies van aantrekkingskracht van de traditionele partijen, werd geïnterpreteerd in termen van falen van de partijen.[51] Dat falen zou vooral tot uiting komen in de relatie tussen de partijen en de kiezers, de zogenaamde kloof tussen de politiek en de burger. Een bijkomend argument dat wordt aangehaald

om de kloof te verklaren is de vervreemding tussen de kiezer en de politieke agenda. Zo zou uit opinieonderzoek blijken dat de bevolking minder wakker ligt van communautaire thema's dan van economische problemen[52] en uitgerekend het taalconflict domineerde de politieke agenda tijdens de hier besproken periode. We wezen er eerder op dat het taalconflict echter ook een belangrijke economische dimensie heeft.

Nieuwe partijen en drukkingsgroepen zouden er, in tegenstelling tot de traditionele organisaties, beter in slagen de nieuwe groepen in de samenleving te bereiken (de 'missing links' te herstellen) en aan zich te binden. Alvast op vlak van de ledenaanhang is in ons land van deze evolutie weinig te merken. Kris Deschouwer vergeleek de ledenaantallen van de Belgische partijen tussen 1961 en 1991 en kwam tot de conclusie dat er niet echt sprake is van een instorting van de ledentallen.[53] Vooral de socialistische partij(en) kenmerkte(n) zich door een zeer trouw ledenpubliek. Bekijken we echter de verkiezingsresultaten van de socialistische partij(en) in diezelfde periode, dan zien we dat het linkse electoraat duidelijk een duik neemt vanaf de verkiezingen van 1965.[54] Vooral in de Brusselse kieskantons is het stemmenverlies zeer groot. De BSP-PSB valt daar van ongeveer 40% in 1961 terug naar 26% in 1965 en 20% in 1968. Ook de christen-democratische regeringspartner deelde in het verlies, terwijl de liberale oppositie en ook de taalpartijen dankzij hun campagnes tegen de taalwetgeving forse stemmenwinst boekten.

Een toenemende instabiliteit van de partijsystemen en van het beleid zijn inherent aan de visie van de falende traditionele partijen. Ook het op termijn verdwijnen van oude politieke partijen, ligt in de lijn van deze verwachtingen. Als reactie op dit discours, zijn andere auteurs gaan wijzen op de elasticiteit en adaptatiekracht van de politieke partijen.[55] Volgens hen zullen traditionele partijen verder blijven bestaan, precies omdat ze zich zowel vormelijk als inhoudelijk kunnen aanpassen aan nieuwe situaties. Ondanks de toegenomen fragmentering en de volatiliteit sinds de jaren zestig blijven de partijen tot op de dag van vandaag immers de belangrijkste representatieve en legitimerende link tussen burger en staat. De penetratie van de partijen en de zuilorganisaties in alle geledingen van de Belgische maatschappij, dragen eveneens in belangrijke mate bij tot hun voortbestaan.

De sterkte van de traditionele formaties ligt dus voor een deel in de manier waarop ze reageren op maatschappelijke uitdagingen. Dit reageren uit zich in inhoudelijke aanpassingen, zoals een heroriëntering van het programma of in meer vormelijke veranderingen, bijvoorbeeld de vervanging van de partijleiding, wijzigingen aan de organisatiestructuur of een naamsverandering van de partij.

Deze wijzigingen druisen in tegen hun natuur. Partijen worden immers gezien als stugge, bureaucratische apparaten, die conservatief elke roep om vernieuwing afstoten. Hoe meer geïnstitutionaliseerd de

partijen, hoe beter zij weerstand bieden tegen veranderingen.[56] Minderheidstendensen binnen de politieke partijen werden steeds als problematisch aangevoeld. De socialistische partij kenmerkte zich, nog meer dan andere partijen, als een gesloten politiek systeem dat aan nieuwkomers weinig manoeuvreerruimte bood. Zij had eerder al ervaringen achter de rug van repressief optreden tegen marginale groepen.[57]

Wijzigingen aan partijstructuren worden volgens politicologen dan ook enkel doorgevoerd voorzover primaire doelstellingen in het gedrang komen. Deze doelstellingen werden door Svasand samengevat in 4 punten: de maximalisering van de electorale score, de maximale vertegenwoordiging in de bestuursorganen, de representatie en participatie van de leden en het uiten en beschermen van de ideologie.[58]

Proberen we deze uitgangspunten toe te passen op de breuk binnen de Brusselse socialistische federatie, dan kunnen we inderdaad stellen dat op al deze terreinen de partij werd uitgedaagd. De wetgevende verkiezingen van 1965 betekenden een fameus stemmenverlies voor de BSP-PSB, waardoor ook het aantal verkozenen behoorlijk afnam. De Vlaamse socialistische kandidaten werden al bij de poll van 1965, maar nog meer bij die van 1968, naar lagere plaatsen op de lijst verschoven, met andere woorden hun representatie kwam in het gedrang en het socialistische gedachtegoed had onder electorale druk moeten wijken voor communautaire thema's.

Een aantal belangrijke politieke voorwaarden voor vernieuwing leek in 1968 alvast aanwezig. Het zou echter tot een regelrechte breuk komen met de tweetalige Brusselse socialistische federatie, met het ontstaan van een nieuw lokaal partijkader tot gevolg. De Vlaamse socialisten dienden naar aanleiding van de parlementsverkiezingen van maart 1968 immers onafhankelijke lijsten in, naast de officiële lijsten van de tweetalige Brusselse federatie.[59] Door de Franstalige socialisten werden de Rode Leeuwen vanaf het begin als dissidenten omschreven – van de meeste Vlaamse socialistische kopstukken genoten zij van bij de aanvang heel wat steun. In 1969 werd de Vlaamse socialistische federatie Brussel-Halle-Vilvoorde door het nationale partijbureau erkend. Er bestond dus een tijdlang een ietwat schizofrene situatie van twee door de nationale partijtop erkende socialistische partijen op eenzelfde grondgebied, de tweetalige Brusselse federatie/Fédération bruxelloise en de Vlaamse federatie Brussel-Halle-Vilvoorde. Vanuit de tweetalige Brusselse federatie bleef ook na de nationale erkenning heel wat tegenstand komen, vooral naar aanleiding van de gemeenteraadsverkiezingen van oktober 1970. De angst voor de eerste deelname van het FDF aan de lokale verkiezingen was groot en de Franstalige socialisten beseften dat zij door een Vlaamse concurrerende socialistische partij nog meer stemmenverlies zouden lijden. Zij waren overigens niet van zins de vroegere machtsposities op te geven en kwamen in de meeste Vlaamse randgemeenten op met overwegend Franstalige kan-

didatenlijsten in 1970. Bij de Vlaamse socialisten stuitten deze lijsten op veel weerstand en ook de plaatselijke allianties met het FDF na deze verkiezingen droegen niet bij tot de vermindering van de taalspanningen binnen de socialistische partij.

De scheiding in Brussel verhoogde dus uiteindelijk de druk op de nationale partijstructuren. Een tijdlang werd nog gezocht naar alternatieve structuren met relatieve autonomie voor de taalvleugels, afzonderlijke congressen voor de drie verschillende gewesten en een nationaal overlegcomité. Tot een formele scheiding van de nationale partij op één welbepaald moment is het overigens nooit gekomen. Het was meer een uiteengroeien van beide partijvleugels – 'een bekrachtiging van een jarenlange scheiding van tafel en bed'.[60] In 1978 liet de Waalse vleugel van de BSP-PSB de B vallen en 2 jaar later zag ook SP het licht.[61] De precieze omstandigheden en het verloop van deze scheidingen maken deel uit van onze onderzoeksvraag.

Tussen de afscheuring van de Vlaamse socialisten van de Brusselse federatie en de nationale scheiding lag een periode van 10 jaar. Voor de socialistische familie was de scheiding omwille van haar ideologische programma en de internationale solidariteitsgedachte wellicht moeilijk te verteren. Deze lange duur is alvast een indicatie voor de stroefheid waarmee de partij zich tegen deze structurele wijzigingen heeft verzet. Artikel 1 van de partijstatuten vermeldt nadrukkelijk dat er binnen de partij geen onderscheid van taal kon zijn. De socialistische partij werd dan ook de meest unitaire van de drie traditionele partijen genoemd. Het is daarom des te opmerkelijker dat precies de Vlaamse socialisten in Brussel als eersten de afscheuring doorvoerden. De Rode Leeuwen waren dus de uitzondering in wat voor de socialisten een periode van unitaire inertie (1945-1974) werd genoemd. In het kader van dit onderzoeksproject zullen we nagaan of zij, parallel met het tijdschrift *Links*, 'te vroeg gelijk' hadden.[62]

Al vroeger dan 1968 waren er tekenen van het uiteengroeien van de taalgroepen binnen de partij. Binnen de Brusselse BSP-federatie kwamen in het debat over de talentelling en de vastlegging van de taalgrenzen al eerder scherpe tegenstellingen aan het licht, maar de gematigden haalden toen de bovenhand. De spanningen namen in de loop van 1967 toe en met name over de 'liberté du père de famille'[63] kon geen compromis meer worden bereikt. Op de Conferentie van de 19 Brusselse burgemeesters in het voorjaar van 1967 spraken dezen zich eenparig uit voor de herziening van de taalwetten van 63 en voor de inconditionele vrijheid van het gezinshoofd. Het feit dat de socialistische burgemeesters op deze conferentie andere standpunten innamen dan deze die door de BSP-PSB werden verdedigd, stuitte bij de Vlaamse socialisten op veel weerzin. 'Indien onze Brusselse mandatarissen zich niet gebonden voelen door de beslissingen van de politieke instanties van de BSP, dan vraag ik mij af of het nog zin

heeft dat deze instanties verder blijven vergaderen'[64] en: 'Franstalige partijgenoten dienden zich te onthouden van verklaringen die niet stroken met de stellingen van de federatie.'[65] Toen ook de Brusselse Federatie zich in een resolutie uitsprak voor de vrijheid van het gezinshoofd, nam Frans Gelders ontslag als voorzitter van de federale raad.[66] De Vlaamse socialisten voelden zich door de gebeurtenissen verder gemarginaliseerd, hoewel zij op dat moment nog steeds de contacten met de Franstalige socialisten niet wilden verbreken.

Langs beide zijden was echter een bewustwordingsproces op gang gekomen dat de identificatie met één taalgemeenschap bevorderde. Op het Congres van de Vlaamse socialistische Federaties in Klemskerke (oktober 1967) namen de Vlaamse socialisten radicalere standpunten inzake Brussel in.[67] De druk kwam ook van Vlaamse kieskantons, waar de vervreemding met de radicalere Franstalige Brusselse socialisten nog sterker was. De spanning stad-platteland gaf de verwijdering tussen de taalgemeenschappen een bijkomende dimensie.[68] De Vlaams-Brusselse oppositie binnen de socialistische partij kon haar aanwezigheid voornamelijk doen gelden door het gewicht van deze Vlaamse kantons. Het was vooral hier dus dat de Franstaligen machtsposities dreigden te verliezen. De taalverschillen bleken immers alsmaar meer een belemmering voor een goede communicatie. In beide taalgroepen bleven echter wel gematigde figuren actief die via verschillende verzoeningspogingen trachtten de eenheid te herstellen. Het scheidingsproces verliep dus ook in Brussel uiterst langzaam, maar het water tussen beide taalgroepen bleek te diep en een breuk werd onafwendbaar.

De poll van 1968 had de Vlaamse socialisten dus (opnieuw) voor een prangende keuze geplaatst: plooien of breken? Hun minoritaire positie stelde hen niet in staat de machtsverhoudingen binnen de socialistische federatie in hun voordeel te wijzigen, hun stoorvermogen[69] was met andere woorden te beperkt. Bij de Franstalige socialisten was geen bereidheid gebleken om de Vlaamse aanspraken binnen de partij te erkennen, de Vlaamse eisen werden zelfs volkomen genegeerd. De vraag rijst dan ook waarom de breuk precies in 1968 plaatsvond. Eerder waren er ook al interne moeilijkheden geweest en net nu de partij politiek werd belaagd door succesvolle nieuwe politieke formaties, leek de eenheid zo belangrijk. Mogelijk had de opdeling van CVP en PSC op nationaal vlak naar aanleiding van de Leuvense kwestie, psychologisch een aantal remmingen doen wegvallen.

De nabijheid van verkiezingen bleek in ieder geval bevorderend voor de implosie. De structuren van politieke partijen lijken immers vooral onder druk te staan bij kiesmomenten. Naar aanleiding van verkiezingen of als gevolg van bepaalde verkiezingsresultaten worden partijen aangezet om zichzelf te herbronnen, te herdefiniëren. Het terugwinnen van het electoraat is met andere woorden een belangrijke motivatie voor

partijverandering. De jaren zestig-zeventig werden hiervoor al omschreven als een periode van radicalisering van de taalstandpunten. Voor de toenmalige regeringen betekende de communautaire problematiek een factor van grote instabiliteit en aanleiding tot regeringscrisissen. De partijen hielden met andere woorden bijna continu rekening met mogelijke nieuwe verkiezingen. De Volksunie aan Vlaamse zijde en het FDF aan Franstalige kant zorgden, zoals we eerder zagen, voor een grote druk op de taalgroepen binnen de partij. De verkiezingen van 23 mei 1965 speelden een belangrijke rol in het bewustmaken van de electorale positie van de Vlaamse socialisten. Voordien al, bij de lijstsamenstelling, waren de Vlaamse voormannen Fayat en Vemeylen op ongustige plaatsen terechtgekomen. Toch werden zij onder meer door voorkeurstemmen verkozen. De resultaten van de BSP-PSB waren echter bijzonder slecht. In het kiesarrondissement Brussel verloor zij 115.790 of meer dan 13% van de stemmen in vergelijking met 1961.[70] De directe aanleiding voor de splitsing was echter de poll voor de verkiezingen van 31 maart 1968. De regering-Vanden Boeynants-De Clercq was net gevallen over de taalgeladen Leuvense kwestie en binnen de socialistische federatie had een aantal gematigde figuren zoals Paul-Henri Spaak en Joseph Bracops plaatsgemaakt voor radicale francofone socialisten zoals Henri Simonet.[71] De vrees om stemmen te verliezen aan de Volksunie droeg bij tot de radicalisering van de Vlaamse posities binnen de Brusselse socialistische federatie. Binnen de Volksunie was immers een links-democratische stroming actief die in het Brusselse mogelijk aantrekkingskracht kon uitoefenen op een deel van de Vlaamse socialistische achterban. Dat ook een verdere stemmenverschuiving in de richting van het FDF werd verwacht, maakte de interne strijd om de schaarse verkiesbare plaatsen grimmiger. Het klimaat was bijgevolg allerminst bevorderlijk voor communautaire verzoeningspogingen. Het ongenoegen van een aantal Nederlandstalige socialisten over de ontoegeeflijke houding van de Franstaligen binnen de Brusselse federatie was groot. De Franstalige socialisten zagen blijkbaar geen enkele meerwaarde in de integratie van de Vlaamse eisen in de toch tweetalige federatie. Het afstemmen van de standpunten op die van het FDF leek electoraal een te verkiezen optie. De vraag om voorbehouden plaatsen voor de Vlamingen op de lijsten, werd door de federatie afgewezen. Het antwoord van voorzitter Freddy Legrand was dat het partijreglement de vraag naar garanties voor de Vlaamse kandidaten niet toeliet.[72] Binnen de socialistische partij genoten de federaties echter de vrijheid om zelf de kandidatenlijsten samen te stellen en de statuten daaromtrent te bepalen.[73] Het voorstel van de Vlaamse socialisten voor aanpassingen aan het pollreglement, was mede ingegeven door de bezorgdheid voor de unitaire partijstructuren. 'Het voorstel vermijdt dat in het poll-reglement een prefiguratie van de splitsing der federatie zou gevonden worden.'[74]

De door de poll bepaalde volgorde bleek dus bijzonder nadelig voor de Vlaamse kandidaten. Henri Fayat belandde op de elfde plaats en de Vilvoordse burgemeester Frans Gelders op de negende. Piet Vermeylen was met een derde plaats op de senaatslijst, de enige Vlaming met een redelijke kans om verkozen te worden.[75] Nadat duidelijk was geworden dat er van Franstalige kant geen toegevingen zouden gebeuren tegenover de Brusselse Vlamingen, werd op een woelige bijeenkomst in het Volkshuis van Vilvoorde besloten met een afzonderlijke lijst op te komen van Vlaamse socialisten, de Rode Leeuwen. In de afscheuring speelde dus voor een deel ook persoonlijk politiek levensbehoud. De Vlaamse kandidaten zagen in de afscheuring een mogelijkheid om hun politieke ambities verder te verwezenlijken. We hebben hier te maken met een aantal indrukwekkende politieke carrières, die door hun pollposities dreigden zonder mandaat te geraken. De rol van Henri Fayat, die in de literatuur tot nog toe het meest werd belicht, is daarbij van groot belang.[76] Hij was in vergelijking met Vermeylen, maar ook met Gelders, al vroeg radicaler in zijn Vlaamse opstelling. Alle drie waren al langer actief in culturele milieus van Brusselse Vlamingen. Zij stonden onder meer mee aan de wieg van de August Vermeylenkring in 1954, een Nederlandse culturele vereniging die bij de start van de Rode Leeuwen als netwerk voor rekrutering en verspreiding zou dienen. Precies zij vormden dan ook het mikpunt van de Franstalige agitatie tegen de Rode Leeuwen. Vooral Fayat kreeg de volle laag. Daarbij werd meermaals gealludeerd op de collaboratie van de Vlaams-Nationalisten en op de 'taal van Borms', terwijl Fayat tijdens de oorlog zelf haast het slachtoffer was van een aanslag van collaborateurs.

De reactie van de zuil op de Vlaamse aanspraken binnen de federatie was zeer negatief. De Rode Leeuwen konden niet rekenen op steun vanuit de mutualiteiten of de vakbondsafdelingen. De zuilorganisaties werden integendeel ingeschakeld in pogingen om de eenheid onder de rangen te herstellen, zelfs in de tegenwerking van de activiteiten van de Vlaamse socialisten. De scheiding veroorzaakte heftige emotionele reacties en vroegere kameraadschappen werden op de helling gezet. In een aantal gemeenten ontaardde de Franstalige reactie in regelrechte intimidaties van kandidaten van de Rode-Leeuwenlijst.[77]

We kunnen niet echt zeggen dat met deze drie tenoren op kop een nieuwe politieke generatie aan de basis lag van het ontstaan van de Rode Leeuwen. Alle drie waren zij in 1968 de 50 immers al een tijdje gepasseerd. We kunnen hen wel zien als voorbeelden van een meer bewuste Nederlandstalige generatie intellectuelen die zich een onafhankelijke opstelling kon veroorloven, als wegbereiders die voor de volgende generatie de breuk met zo weinig mogelijk kleerscheuren wilden doorvoeren. Vilvoordse partijleden stelden al in april 1967: 'een éénsgezinde actie van de Vlaamse socialisten zal in de huidige omstandigheden de zaak van de Belgische Socialistische Partij dienen'.[78] Marc Hooghe en Staf Hellemans

stelden dat de overlevingskansen van een elite inderdaad werden verhoogd naarmate zij de prerogatieven van de oppositionele groepen erkent en (gedeeltelijk) opneemt in het beleid.[79]

De partijverandering ging dus uit van een aantal mensen die voordien al deel uitmaakten van de heersende elite en die nu op de voorgrond traden als vertegenwoordigers van een nieuwe opkomende generatie Vlamingen die zich in de partij niet of ondervertegenwoordigd zagen. Deze generatie richtte zich tegen 'het offensief van de Franstalige rechterzijde binnen de federatie'.[80] Een aantal mensen die mee de oprichting van de Rode Leeuwen hebben geforceerd, waren eerder al actief binnen het progressieve tijdschrift *Links*, dat zich van bij het begin kenmerkte door een Vlaamse opstelling. Zij werden zelf tot dan als actoren wel getolereerd binnen de dominante Franstalige federatie, maar toen zij onder invloed van het tijdsklimaat hun eisenpakket gingen radicaliseren, reageerde de partijelite met een uitsluiting van de Vlaamse factor.[81] Het is ook zo dat al bij de oprichting van de Rode Leeuwen een nieuwe generatie politici in de startblokken werd gezet.[82] Belangrijke voorbeelden van deze generatiewissel zijn Marc Galle en Karel Van Miert. In de Rode Leeuwen kwamen dus een aantal jonge mensen aan bod die de contouren van de latere SP zouden uittekenen. Een analyse van de achterban van de Rode Leeuwen zal meer licht moeten werpen op de dragers van deze beweging, onder meer door gedetailleerd onderzoek van de kandidaten- en peterslijsten.

De afscheuring van de Rode Leeuwen is tevens voor een deel te verklaren door de veranderingen die zich binnen het kiezerskorps hebben voorgedaan. Eerder wezen we al op de maatschappelijke veranderingen tijdens de jaren zestig. In Brussel waren er al vroeger verhoudingsgewijs minder handarbeiders en meer bedienden en ambtenaren.[83] En net deze groepen bleken meer gevoelig voor de taalthematiek. Deze sociaal-economische context was ook voor de andere traditionele partijen min of meer dezelfde. Toch zijn er tussen de drie partijen heel wat verschillen in de wijze waarop de breuk werd doorgevoerd en in het tijdstip waarop dit gebeurde. Nader onderzoek hierover is dus aangewezen.

De belangrijkste verklaring voor het schisma in de Brussels-socialistische beweging is, zoals we hiervoor zagen, de communautaire patstelling, met andere woorden een zogenaamde oude breuklijn, maar we vinden een aantal argumenten terug om te stellen dat het om meer ging dan om louter taalbelangen. De scheiding viel volop in de periode van de nieuwe sociale bewegingen en er zijn voldoende indicaties die in de richting wijzen van een grote gevoeligheid van de Vlaams-Brusselse socialisten voor deze nieuwe tendensen. De directe aanleiding voor de opdeling draagt al elementen in zich van de nieuwe politieke breuklijnen, namelijk de vraag naar meer interne democratie en naar waarborgen voor de vertegenwoordiging van de Brusselse Vlamingen bij de lijstensamenstelling en in de partijstructuren. Op bijeenkomsten werden openlijke aantijgingen aan

het adres van de federale partijraad gericht tegen de beperkte vertegenwoordiging van de Vlaamse kantons.[84] De kwestie van garanties voor de Vlaamse minderheid was overigens even later ook buiten de partijgrenzen aan de orde in de besprekingen over de nieuw te vormen Brusselse agglomeratieraad. De vraag naar meer inspraak heeft ook te maken met het eerder aangehaalde oeroude dilemma van de partijen tussen de interne democratie en de ijzeren wet van de oligarchie. Dit spanningsveld kwam dus naar aanleiding van de communautaire kwestie en onder invloed van de nieuwe waarden in de samenleving extra onder druk te staan. De eerste verkiezingscampagnes van de Rode Leeuwen vertonen ook een bijzondere belangstelling voor de vertegenwoordiging van vrouwen. Zo worden er speciale verkiezingspamfletten van de vrouwen op de lijst verspreid. Het zijn figuren als Lydia De Pauw-Deveen en Marijke Van Hemeldonck die de vrouwenproblematiek binnen de Rode Leeuwen activeerden, maar er was ook Piet Vermeylen, die zichzelf feminist noemde.[85] Marc Hooghe ontkrachtte eerder alvast voor Vlaanderen de veronderstelling dat de socialistische beweging een geprivilegieerde relatie zou onderhouden met de nieuwe sociale bewegingen.[86] De zwakkere lokale inplanting van de socialistische beweging in Vlaanderen zou haar achterstand ten opzichte van de christelijke organisaties mede verklaren. Onder meer de vrouwelijke vertegenwoordiging in de socialistische organisaties zou betrekkelijk lager liggen dan in die van de christelijke zuil. De Vlaamse socialisten in Brussel lijken dus op het eerste gezicht af te wijken van het algemeen vrouwonvriendelijke imago van de socialistische partij, waarvoor de uitspraak van Louis Major ('wijven moeten niet zoveel complimenten maken') steeds als illustratie wordt aangehaald. Ook dit aspect zal verder worden uitgewerkt.

Aandacht voor de derdewereldproblematiek, de pogingen voor de verjonging van de partij en de vraag naar een statutaire erkenning van de 'groene' gordel rond Brussel, wijzen eveneens in de richting van een gevoeligheid van Vlaams-Brusselse socialisten voor de thema's van het nieuwe sociaal-politieke klimaat, maar verder onderzoek zal ook in deze zaak meer licht moeten brengen.

De Rode Leeuwen dragen ook andere elementen van de nieuwe sociale bewegingen in zich. Tegen wil en dank dienden zij zich zonder zuilsteun te organiseren en dus te zoeken naar alternatieve formaties. De effecten van het ontbreken van de mutualiteiten en de vakbondswerking op het vroege Vlaams-Brusselse socialisme en op de band met de leden, maken dan ook onderwerp uit van dit onderzoek. De Rode Leeuwen moesten tijdens de campagnes op zoek naar nieuwe mobilisatiekanalen. De uitbouw van deze basisnetwerken kwam met andere woorden voort uit het niets. Hoe deze inplantingen in de gemeenten tot stand kwamen, zal via archiefonderzoek, maar vooral ook door interviews met getuigen, worden nagegaan. Vooral de eerste verkiezingscampagnes zullen daarbij zorgvuldig worden

bestudeerd. Ook onderzoek naar de financiering van de nieuwe partij is daarbij van belang. De uitbouw van de structuren kon immers maar gebeuren via de inzet, ook op financieel vlak van de zeer gemotiveerde vrijwilligers. Bij de uitbouw van hun nieuwe partijstructuren zullen zij echter toch voornamelijk de bestaande trachten te kopiëren om zich te conformeren met de nationale socialistische partijorganisatie. De Vlaams-Brusselse socialisten betwistten dus in geen geval de nationale overkoepelende structuur van de BSP-PSB en zij onderstreepten ook vanaf het begin hun onderdanigheid aan het nationale programma van de BSP. De nieuwe socialistische federatie verschilde wel van programma met de tweetalige Brusselse federatie inzake de communautaire materie en ook qua opstelling stonden zij lijnrecht tegenover elkaar. De Brusselse federatie weigerde bijvoorbeeld in te stemmen met de nieuwe rooms-rode regering in juni 1968 en wenste er dan ook geen mandaten in op te nemen, omdat zij zich niet kon verzoenen met de regeringsvoornemens op communautair vlak, terwijl de Vlaamse federatie trouw de regeringsverklaring onderschreef en zelfs twee ministerposten leverde.[87] Belangrijk is dat, ondanks hun aanvankelijk als dissidentie beschouwde afscheuring, twee Rode Leeuwen door de nationale partijtop werden gehonoreerd bij de installatie van de nieuwe regering-Eyskens-Merlot. Fayat werd minister van Buitenlandse Zaken en Piet Vermeylen van Onderwijs.

Kris Deschouwer wees er eerder op dat de communautaire partijen in België, de VU en het FDF in zekere mate new politics-elementen in zich hielden, maar dat zij er toch niet in slaagden een nieuw partijtype te ontwikkelen zoals een partij als Agalev dat wel deed.[88] Het FDF-programma vertoonde in de beginfase ook heel wat ecologische kenmerken. Er zijn dus al een aantal aanwijzingen om te stellen dat de Rode Leeuwen in hun wordingsgeschiedenis eveneens werden beïnvloed door de politieke thema's die door de nieuwe sociale bewegingen werden naar voren gebracht. Verder onderzoek dient uit te wijzen in hoeverre deze factoren bijdroegen tot de breuk en of ook bij de andere Vlaams-Brusselse partijen deze invloeden in hun afscheuringsproces waarneembaar zijn.

Kiemen van verandering zien we ook in de samenwerking met andere Vlaamse organisaties in Brussel. Naarmate de mobiliserende kracht van de communautaire breuklijn toenam, verkleinden de ideologische belemmeringen tussen de Vlaamse politieke bewegingen in Brussel. Al bij de eerste gemeenteraadsverkiezingen werd een samenwerking met de Volksunie afgetast. Een meerderheid binnen de Vlaamse socialisten was toen nog tegen deze samenwerking. Bij de volgende lokale verkiezingen in 1976 zouden de Rode Leeuwen in de meeste Brusselse gemeenten wel eenheidslijsten met de andere Vlaamse partijen vormen. De contacten die er tussen de Brusselse Vlamingen over de partijgrenzen heen waren gegroeid in de drukkingsgroepen en in het Vlaamse verenigingsleven, hebben deze politieke samenwerking zeker gestimuleerd. De Vlaamse

partijstructuren in Brussel zijn door het geringe aantal stemmen op Vlaamse lijsten steeds onder druk blijven staan. Net als op het nationale plan, bleef hier een pragmatische samenwerking over de nieuwe partijgrenzen heen aangewezen, onder meer in de vorm van tweetalige lijsten en eenheidslijsten bij de gemeenteraadsverkiezingen. Door hun minderheidspositie worden de Vlaamse partijen immers gedwongen naar aanleiding van kiesmomenten samen te werken met elkaar of met de Franstalige ideologische partner. Dit electoraal-strategische dilemma duurt voort tot de dag van vandaag.[89] Naargelang van de gemeentelijke situatie, wordt voor andere oplossingen geopteerd. Sinds de scheiding tussen de nationale partij is voltrokken, zien we op gemeentelijk vlak dus opnieuw ook toenaderingen tussen de Vlaamse en Franstalige socialisten. De strategische opstelling van de Franstalige socialisten heeft zich sinds het begin van de jaren tachtig dus ook gewijzigd. Samenwerking met de vroegere oppositionele groep van Brusselse Vlamingen werd nu verkozen boven de negatie.

De bedoeling van deze bijdrage was een inleiding te geven op het onderzoek naar de Vlaamse politieke bewegingen in Brussel. Bij de aanvang van dit onderzoek naar één van de drie traditionele politieke partijen is het echter te vroeg om conclusies te trekken. De breuk binnen de Brusselse socialistische beweging is evenwel een boeiende case gebleken op onze zoektocht naar aanknopingspunten in de literatuur over partijvorming, partijverandering en nieuwe sociale bewegingen. We zullen vervolgens de afscheuringen binnen het Brusselse traditionele partijwezen trachten te vergelijken, rekening houdend met de verscheiden organisatorische en ideologische achtergrond van de drie traditionele partijen.

Vóór het comparatieve gedeelte moeten we immers eerst de respectieve scheidingsverhalen reconstrueren. Deze bijdrage dient dan ook slechts als een eerste exploratie van het onderzoeksterrein.

Noten

[1] Deze oefening werd alleen gemaakt voor de vroege jaren zestig, naar aanleiding van een colloquium over het taalcompromis van Hertoginnedal, *Taal en Sociale Integratie*, *11, 12 en 13*. Brussel, VUBPRESS, 1989. Voor een recent overzicht van de historiografie van de Vlaamse Beweging: TOLLEBEEK, J. (1998). In: *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*. Tielt, Lannoo, pp. 117-171.

[2] Eerder werd de plaats van het Vlaams socialisme in de Vlaamse Beweging omschreven als 'een onderdeel van de "minimalistische" strekking of "brede stroom" in de Vlaamse Beweging'.In: G. VANSCHOENBEEK en H. DEFOORT, Socialistische partij, *Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, *Op. Cit.*, pp. 2787-2788.

[3] LIPSET, S.M. and ROKKAN, S., Cleavage structures, Party systems and voter alignments: an introduction. In: S.M. LIPSET and S. ROKKAN, *Party systems and voter alignments*. New York, The Free Press, 1967, p. 3 en DESCHOUWER K., *Organiseren of bewegen? De evolutie van de Belgische partijstructuren sinds 1960*. Brussel, VUBPRESS, p. 27.

[4] WITTE, E., Geschiedenis van de Vlaamse Beweging, De tweede helft van de 20ste eeuw. In: *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, *Op. Cit.,* p. 76.

[5] WITTE, E., m.m.v. CRAEYBECKX, J. en MEYNEN, A. (1997), *Politieke geschiedenis van België van 1830 tot heden*. Brussel-Antwerpen, VUBPRESS-Standaard Uitgeverij, p. 356.

[6] WITTE, E. en VAN VELTHOVEN, H. (1998) *Taal en politiek. De Belgische casus in een historisch perspectief*. Brussel, VUBPRESS, p. 133.

[7] Zie o.m. MABILLE, X. (2000), *Histoire politique de la Belgique*. *Facteurs et acteurs de changement.* Bruxelles, CRISP, p. 327-328; WITTE, E. & CRAEYBECKX, J. (1985), *Politieke geschiedenis van België sinds 1830*. Antwerpen, Standaard, p. 347 e.v.; DESCHOUWER, K., *Politieke partijen in België*. Antwerpen, Kluwer, pp. 82-85.

[8] De aanpassing van het aantal zetels in Kamer en Senaat aan de nieuwe demografische situatie leverde in 1965 de Nederlandstaligen 3 Kamer- en 1 Senaatszetel op en verminderde het aantal zetels voor de Franstaligen met 4 voor de Kamer en 2 voor de Senaat. Binnen de parlementaire fracties verkregen de Vlamingen dus meer gewicht, wat zich allicht ook binnen de partijstructuren deed gevoelen. ROESSINGH, M.A. (1996), *Ethnonationalism and Political Systems in Europe. A State of Tension*. Amsterdam University Press, p.166.

[9] Cf. HAAGDORENS, L. (1986), De mobilisatie van het Vlaams Aktiekomitee voor Brussel en Taalgrens voor de marsen op Brussel (1959-1963). In: *Taal en Sociale Integratie*, nr. 8. Brussel, pp. 85-183.

[10] Het Waalse ongenoegen mondde uit in de oprichting van een socialistisch geïnspireerde Waalse drukkingsgroep, het Mouvement Populaire Wallon (MPW). Het Rassemblement Wallon (RW) werd in 1967 als politieke partij opgericht.

[11] Zie COVELL, M. (1988), Stability and Change in the Belgian Party System. In: WOLINETZ, S.B., *Parties and Party Systems in Liberal Democracies*. London and New York, Routledge, p. 118.

[12] DESCHOUWER, K., *Organiseren of bewegen? Op. Cit.*, p. 38-39.

[13] WITTE, E. m.m.v. CRAEYBECKX, J. en MEYNEN, *A., Politieke geschiedenis van België van 1830 tot heden*, *Op. Cit.,* p. 367.

[14] De verkiezingen van 1971 betekenden het hoogtepunt van de electorale kracht van de regionale partijen. Zowel VU als RW behaalden toen piekresultaten van respectievelijk 18,8% en 21,2% in de eigen taalgebieden. WITTE, E. en CRAEYBECKX, *J. Politieke geschiedenis van België sinds 1830*. *Op. Cit.,* p. 274.

[15] RYDANT, A., De communautaire krachtverhoudingen in de Partij voor Vrijheid en Vooruitgang, de 'eenheid' toegelicht, (1961-1963). In: WITTE, E. (red.), Het probleem Brussel sinds Hertoginnedal (1963), *Taal en Sociale Integratie*, nr. 11, 1989, pp. 297-314 en J. BRASSINE, Le monde libéral et la problèmatique bruxelloise 1945-1962. In: WITTE, E. (red.), Het probleem Brussel sinds Hertoginnedal (1963), *Taal en Sociale Integratie*, nr. 11, 1989, pp. 315-324.

[16] Zowel langs Franstalige als langs Vlaamse zijde spraken de tendensbladen La Gauche en Links zich uit voor meer regionale autonomie. Hun opstelling ook in andere materies werd door de partijtop als dissident ervaren en in 1964 werden op het zogenaamde onverenigbaarheidscongres stappen gezet om de bladen uit te partij te weren. Deze twee bladen kaderen in een progressief-kritische golf die sinds het einde van de jaren vijftig binnen de Europese socialistische beweging was ontstaan als reactie tegen de geleidelijke inschakeling van de socialistische partijen in het kapitalistische systeem. SACRÉ, Y. (1970), *De* BSP *en het probleem der minderheden: het conflict tussen de* BSP *en de tendensbladen La Gauche en Links*. Onuitgegeven licentieverhandeling, VUB, en *Vooruitlopen op het Vlaamse socialisme, 25 jaar Links*. Leuven, Kritak, 1984.

[17] VANSCHOENBEEK, G. en DEFOORT, H. Socialistische partij. In: *Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, *Op. Cit.,* p. 2784.

[18] WITTE, E. m.m.v. CRAEYBECKX, J. en MEYNEN, A., *Politieke geschiedenis van België van 1830 tot heden*, *Op. Cit.,* p. 359.

[19] Over de specificiteit van de Brusselse politiek: zie o.m. DESCHOUWER, K. (1988), De dorpen van de hoofdstad. Gemeentelijke coalities in Brussel, 1956-1982. In: *Tijdschrift voor*

Sociologie, pp. 263-302, DESCHOUWER, K., Partijsystemen in Beweging. Enkele kanttekeningen bij de partijpolitieke verhoudingen in de 19 gemeenten sinds 1964. In: WITTE, E. (red.), Het probleem Brussel sinds Hertoginnedal (1963*), Taal en Sociale Integratie*, nr. 12, 1989, pp. 87-98; DESCHOUWER, K. en BUELENS, J. (1997), De gemeenten en de lokale politiek in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. In: *Res Publica*, nr. 1, pp. 89-99.

20 KESTELOOT, C., MARES, A. en MARISSAL, C. (1996), *Gemeenteraadsverkiezingen 1890-1970, Databestand*. Gemeentekrediet, Historische uitgaven, Reeks in-8°, nr. 95, p. 258.

21 VAN VELTHOVEN, H., De naties in België anno 2000. Concepten en perspectieven. In: *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, *Op. Cit.,* p. 91.

22 COVELL, M., *Stability and Change in the Belgian Party System*, *Op. Cit.,* p.126.

23 Zie vergelijkende tabel in COVELL, M., *Stability and Change in the Belgian Party System*, *Op. Cit.,* p. 107.

24 O.m. KIRCHHEIMER, O., The transformation of the West European Party Systems. In: LA PALOMBARA, J. en WEINER, M. (1996) (red.), *Political Parties and Political Development*. Princeton University Press, pp. 177-200; HELLEMANS, S. en HOOGHE, M. (1995), *Van 'Mei 68' tot 'Hand in Hand'. Nieuwe sociale bewegingen in België, 1965-1995*. Leuven-Apeldoorn, Garant, en WALGRAEVE, S. (1994), *Nieuwe sociale bewegingen in Vlaanderen*. KULeuven.

25 PANEBIANCO, A. (1988), *Political parties: organization and power*. Cambridge University Press, p. 266.

26 HELLEMANS, S. en HOOGHE, M. (red.), *Van 'Mei 68' tot 'Hand in Hand'*, *Op. Cit.,* p. 10.

27 Het breuklijnenmodel van Seymour Lipset en Stein Rokkan had twee maatschappelijke revoluties verantwoordelijk gesteld voor het ontstaan van 4 potentiële conflictaarden. De 'politieke revolutie', die samenviel met de natievorming, zorgde voor de breuklijnen Kerk <-> Staat en Regionaal <-> Nationaal. De 'economische revolutie', waarmee het industrialiseringsproces werd bedoeld, luidde de conflictlijnen Arbeid<->Kapitaal en Landbouw <-> Industrie in. In: LIPSET, S. and ROKKAN, S., *Cleavage structures, Party systems, and voter alignments: an introduction*, *Op. Cit.,* De idee van de 'sociale' of 'stille revolutie' werd geïntroduceerd door Ronald Inglehart die zich daarvoor baseerde op Maslows behoeftehiërarchie. Volgens deze hoefde de naoorlogse generatie zich niet meer te bekommeren om de levensnoodzakelijke materiële noden en gingen voornamelijk esthetische en ethische behoeften het waardesysteem van de nieuwe generaties vormen. Vooral de socialisatieperiode was daarbij bepalend. INGLEHART, R. (1977), *The silent revolution. Changing values and political styles among Western publics*. Princeton University Press.

28 HELLEMANS, S. en HOOGHE, M. (red.), *Van 'Mei 68' tot 'Hand in Hand'*, *Op. Cit.,* pp. 11-18.

29 HELLEMANS, S. en HOOGHE, M. (red.), *Van 'Mei 68' tot 'Hand in Hand'*, *Op. Cit.,* pp. 14-15.

30 HOOGHE, M. (1998), And never the twain shall meet? De theorievorming rond oude en nieuwe sociale bewegingen. In: *Brood en Rozen*, nr. 4, p. 9.

31 DESCHOUWER, K., *Organiseren of bewegen? Op. Cit.,* pp. 38 en 61.

32 HELLEMANS, S. en HOOGHE, M. (red.), *Van 'Mei 68' tot 'Hand in Hand'*, *Op. Cit.,* p. 19.

33 DUVERGER, M. (1976), *Les partis politiques*. A. Colin, Paris.

34 KIRCHHEIMER, O., *The transformation of the West European party system*, *Op. Cit.,* pp. 177-200.

35 Angelo Panebianco verkoos deze term boven die van Kirchheimer omdat zo de organisatiedimensie meer tot uiting komt, evenals het aspect van de professionalisering van de partijen. PANEBIANCO, A. (1988), *Political parties: organization and power*. Cambridge University Press, p. 264 en 311.

36 REJAI, M. (1971) (red*.), Decline of Ideology?* New york, ALDINE, en BELL, D. (1960), *The end of ideology*. New York, Free Press.

37 DE BAKKER, B. en CLAEYS-VAN HAEGENDOREN, M., The socialist party in the party system and in organised socialism in Belgium. In: *Res Publica*, p. 240.

38 DESCHOUWER, K. *Organiseren of bewegen? Op. Cit.,* p. 38.

39 Oligarchische controlesystemen op de leden en aanhang en een gebrek aan democratie werden door Robert Michels al in 1911 onvermijdelijke gevolgen van de partijvorming

genoemd. MICHELS, R. (1969), *Democratie en organisatie*. Antwerpen, Standaard Wetenschappelijke Uitgeverij, p. 151 e.v.

40 DESCHOUWER, K. *Organiseren of bewegen? Op. Cit*., p. 48.

41 COVELL, M., *Stability and Change in the Belgian Party System*, *Op. Cit*., p. 112.

42 HUYSE, L. (1987), *De gewapende vrede. Politiek in België na 1945*. Leuven, Kritak, p. 34.

43 COVELL, M. *Stability and Change in the Belgian Party System*, *Op. Cit*., p. 115.

44 WALGRAEVE, S. (1994), *De Vlaamse nieuwe sociale bewegingen en AgaLev*. Leuven. En DESCHOUWER, K., (red.), Belgium: The "Ecologists" and "AGALEV". In: MÜLLER-ROMMEL, F. (1989), *New Politics in Western Europe. The Rise and Success of Green Parties and Alternative Lists*. Boulder, San Francisco and London, Westview Press, pp. 39-54.

45 IGNAZI, P. (1992), The silent counterrevolution. Hypothesis on the emergence of extreme right-wing parties in Europe. In: *European Journal of Political Research*, pp. 3-34.

46 HELLEMANS, S. en HOOGHE, M. (red.), *Van 'Mei 68' tot 'Hand in Hand'*, *Op. Cit*., p.18, DESCHOUWER, K. (1987), *Politieke partijen in België*. Antwerpen, Kluwer, p. 22 e.v.

47 Intussen werden de theorieën van Inglehart aangepast en genuanceerd. Zo introduceerde Flanagan het verschil tussen niet-materialisten en materialisten om daarmee het nieuw links - nieuw rechts-paradigma in een meer verfijnd verklaringsschema in te passen. Anderen stelden de ontdubbeling van de links-rechtstegenstelling voor langs twee subtegenstellingen, namelijk sociaal-economische attitudes (klassieke links-rechtstegenstelling) en sociaal-culturele attitudes (libertair-autoritaire tegenstelling). Cf. SWYNGEDOUW, M., Nieuwe breuklijnen in de Vlaamse politiek? De politieke ruimte van de 18- tot 65-jarige Vlaamse kiezer na de verkiezingen van 24 november 1991. In: SWYNGEDOUW, M., BILLIET, J., CARTON, A. en BEERTEN, R. (red.), *Kiezen is verliezen. Onderzoek naar de politieke opvattingen van Vlamingen*, Leuven-Amersfoort, Acco, pp. 86-87 en VAN DEN BRANDE, A. Machtslogica's, waardeoriëntatie en kiesgedrag. Een poging tot sociologische verklaring. In: SWYNGEDOUW, M., BILLIET, J., CARTON, A. en BEERTEN, R. (red.), *Kiezen is verliezen*, *Op. Cit*., pp. 122 e.v. Nog een ander onderzoek noopte tot voorzichtigheid in het hanteren van de postmaterialistische-materialistische verklaringsschema's. In alle leeftijdscategorieën was gebleken dat een meerderheid van de onderzochte personen een zeer gemengde waardeoriëntatie naar voren schoof. BILLIET, J., *Ondanks beperkt inzicht. Studies over waarden, ontzuiling en politiek veranderingen in Vlaanderen*. Brussel, VUB-PRESS, pp. 184-185, en ook nog: ELCHARDUS, M. (1993), Verschillende werelden. Over de ontdubbeling van links en rechts. In: *Samenleving en Politiek*, 1(1994)7, pp. 5-17 en DESCHOUWER, K., Nieuwe breuklijnen in de politiek? Herverkaveling van het politieke landschap. In: *Kultuurleven*, 1993, nr. 3, pp. 66-73.

48 HELLEMANS, S. en HOOGHE, M. (red.), *Van 'Mei 68' tot 'Hand in Hand'*, *Op. Cit*., p. 18 en HOOGHE, M., And never the twain shall meet? De verhouding tussen socialisme en nieuwe sociale bewegingen. In: *Brood en Rozen*, 1999, nr. 1, pp. 7-21.

49 Kris Deschouwer beschreef al eerder de gevolgen van achtereenvolgens de communautaire en democratische uitdaging voor de Belgische partijen, waarbij hij ook wees op de mogelijke vermenging van elementen van beide. Zie DESCHOUWER, K., *Organiseren of bewegen? Op. Cit*., p. 121.

50 COVELL, M., *Stability and Change in the Belgian Party System*, *Op. Cit*., p. 123.

51 O.m. LAWSON, K. en MERKL, P.H. Introduction. Alternative Organizations: Environmental, Supplementary, Communitarian, and Antiauthoritarian en LAWSON, K., When Linkage Fails. Beiden in: LAWSON, K. en MERKL, P.H. (red*.), When Parties Fail. Emerging Alternative Organizations*. Princeton University Press, 1988, pp. 3-38.

52 COVELL, M., *Stability and Change in the Belgian Party System*, *Op. Cit*., p. 118.

53 Zie DESCHOUWER, K., *Organiseren of bewegen? Op. Cit*., p. 149.

54 WITTE, E. en CRAEYBECKX, *J. Politieke geschiedenis van België sinds 1830*, *Op. Cit*., p. 266.

55 KATZ, R. en MAIR, P. (1992), *Party organizations. A data handbook.* Londen, Sage, pp. 121-198 en HARMEL en JANDA, An Integrated Theory on Party Goals and Party Change. In: *Journal of Theoretical Politics*, 1994, nr. 6, pp. 259-287. Easton verklaarde eerder vanuit de systeembenadering de stabiliteit van een politiek systeem vanuit haar vermogen om zich aan te passen aan de veranderende omgevingsfactoren. Cf. HOOGHE, M., Selectieve

uitsluiting in het Belgische politiek systeem. Innovatie en protest door nieuwe sociale bewegingen. In: *Res Publica*, 1998, 1, p. 3.

56 PANEBIANCO, A., *Political parties: organization and power;*, *Op. Cit.,* p. 265.

57 In de jaren twintig waren er de uitsluitingen van communistische militanten in de socialistische vakbondscentrales en in de jaren zestig werden de bladen *Links* en *La Gauche* gezien als onduldbare dissidenties. Het partijbureau nam hiertegenover een zeer strakke houding aan en ondernam zelfs een disciplinaire actie in de vorm van het onverenigbaarheidsvoorstel in 1964. SACRÉ, Y., *De* BSP *en het probleem der minderheden*, *Op. Cit*. en *Vooruitlopen op het Vlaamse socialisme*, *Op. Cit*.

58 SVASAND, L., *Western Europe: Intra Party Responses to the Challenges*, Erasmus Summer School on European Parties and Party Systems, University of Lüneburg, 12-23 sept. 1994.

59 Over het ontstaan van de Rode Leeuwen werd inmiddels, vooral naar aanleiding van verjaardagen, heel wat gepubliceerd: VAN VELTHOVEN, H., *Hommage aan Henri Fayat en 30 jaar Rode Leeuwen*, (voordracht voor de August Vermeylenkring op 24 oktober 1998); *25 jaar Rode Leeuwen. Een kwarteeuw Vlaams Socialisme in de hoofdstad*. Brussel, SP, 1993; DIELENS, F., *20 jaar Rode Leeuwen. Ontstaan en evolutie van de SP-Federatie Brussel-Halle-Vilvoorde*, 1988; MAES, E., De Rode Leeuwen (1968-1978). In: *De Nieuwe Maand*, 23, 1980, 1, pp. 68-90; LAMMENS, D., De Vlaamse BSP in het Kiesarrondissement Brussel, ontstaan en werking. In: *Socialistische standpunten*, 1970, nr. 4, pp. 229-244 en *ibid., De Vlaamse* BSP *in het kiesarrondissement Brussel: ontstaan, werking*. Onuitgegeven licentieverhandeling, Brussel, 1969.

60 ROSSEEL, E., *Ethisch socialisme in Vlaanderen: de 20ste eeuw overbrugd*. Brussel, VUB-PRESS, p. 193.

61 CEULEERS, J. (1980), De splitsing van de Belgische Socialistische Partij. Een B te veel. *In: Res Publica*, 3, p. 373-382.

62 DENECKERE, M., Te vroeg gelijk! In: Vooruitlopen op het Vlaamse socialisme, *op. cit., pp.* 147-157.

63 De taalwetgeving van 1963 voorzag een controle op de taalverklaring van het gezinshoofd om de verdere verfransing van de Vlaamse bevolking op de Brusselse schoolbanken tegen te gaan. Langs Franstalige kant werd heftig gepresenteerd tegen deze 'aanslag' op de 'vrijheid van het gezinshoofd'.

64 Fonds Fayat, AMSAB, nr. 142, 76/1, brief van 14 april 1967 van Piet Declerck aan Freddy Legrand.

65 Gelders Jr. op het kantonaal congres. Fonds Fayat, AMSAB, Map, 76/1, verslag kantonaal kongres Asse 27/5/67.

66 Frans Gelders had in 1965 al eens ontslag genomen als reactie op de radicale francofone opstelling van de federatie tegenover de taalpolitiek van de regering-Lefèvre–Spaak. Hij kwam toen even later terug op zijn besluit. Volksgazet, 13/4/1967 "Stemming over taalproblemen is niet-aanvaarding van de Vlaamse socialisten der 19 gemeenten".

67 CLAEYS-VAN HAEGENDOREN, M., Socialistische partij en Vlaamse beweging. In: *Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, *Op. Cit.,* p. 1453.

68 Zie voor een veel vroegere periode, DE NIL, B., Les Villes Tentaculaires. De socialistische propaganda in de Vlaamse rand rond Brussel vóór 1914. In: *Brood en Rozen*, AMSAB, 2000/2, pp. 37-55.

69 De term stoorvermogen (disruptive potential) is ontleend aan de literatuur over protestbewegingen. De mate van succes van een protestbeweging zou afhankelijk zijn van haar stoorvermogen voor het bestel. Cf. HOOGHE, M., Selectieve uitsluiting in het Belgisch politiek systeem, *Op. Cit.,* p. 5.

70 BRACQUENE, W. en PEIREN, L. (1993), Van eenheid naar scheiding. *In: 25 jaar Rode Leeuwen. Een kwarteeuw Vlaams Socialisme in de Hoofdstad*. Brussel, SP, p. 189-190.

71 H. FAYAT, *Volharding. Memoires van een Brusselse Vlaming*. Antwerpen, Standaard uitgeverij, 1988, p. 189-190.

72 Freddy Legrand was op dat moment voorzitter van de Brusselse socialistische federatie en zijn aanwezigheid op vergaderingen belette sommigen om hun ongenoegen te uiten.

In een nota aan F. Spinoy legt Fayat uit dat 'bepaalde partijgenoten zich niet hebben of kunnen uitspreken om moeilijkheden van persoonlijke aard te vermijden, daar F. Legrand tegenwoordig was'. Fonds Fayat, AMSAB, nr. 142, 76/1.

73 Les structures du "monde socialiste" en Belgique et leur évolution (I), *Courrier Hebdomadaire du CRISP*, n° 570, 1972, p. 10.

74 Fonds Fayat, AMSAB, nr. 142,76/2.

75 Ter vergelijking: in 1961 bezetten Gelders, Fayat en Vermeylen de 6de, 4de en 2de (senaat)lijstplaatsen. In 1965 kwamen zij terecht op de 5de, 9de (beiden kamer) en 5de (senaat)plaatsen. In 1965 waren de kandidaten één plaats achteruitgeschoven ten voordele van Paul-Henri Spaak die "buiten poll" vooraan werd geplaatst. Fonds Fayat, AMSAB, nr. 142, 76/8. Handgeschreven nota.

76 Ik verwijs hiervoor naar het artikel van Harry Van Velthoven over Fayat, elders in dit boek.

77 In Molenbeek trok Rode Leeuwen-kandidaat Kindermans zich terug van de lijst na Franstalige intimidaties. Nog in Molenbeek werden twee militanten van de Rode-Leeuwenlijst uit hun woningen gezet die zij huurden van een sociale woningmaatschappij, waarvan de plaatselijke socialistische burgemeester uit hoofde van deze functie voorzitter was. Fonds Bonnijns, AMSAB, S/94/088, doos 8 (voorlopige nummering). Ook was er sprake van sabotageacties door de posterijen. In: De Volksgazet, 3/4/1968.

78 Brief van Secretaris M. Stroobant en voorzitter R. Senelle van de Socialistische Culturele Kring van 17/4/1967 aan onder meer Fayat. Fonds Fayat, AMSAB, nr. 142, 76/2.

79 Cf. HOOGHE, M., Selectieve uitsluiting in het Belgisch politiek systeem, *op. cit.,* 1, p. 11.

80 De 7 dagen. In: *Links*, 28/11/1967.

81 Hoewel verder onderzoek hierover uitsluitsel zal moeten brengen, lijkt het dat, in tegenstelling tot wat Marc Hooghe met betrekking tot de nieuwe sociale bewegingen kon vaststellen, de dominante groep binnen de Brusselse federatie tot op zekere hoogte wel gematigde Vlaamse figuren toeliet in de bestuursorganen, maar dat in het eisenpakket werd daarentegen geen openheid gelaten werd voor de Vlaamse eisen. Hooghe constateerde dat de Belgische politieke elite via actoriële geslotenheid en thematische openheid op de maatschappelijke uitdagingen reageerde. De thema's die door de Vlaamse beweging werden aangedragen, werden inderdaad overgenomen door de traditionele partijen, maar deze 'openheid' ging wel gepaard met de splitsingen van de nationale partijstructuren. M. HOOGHE, *Selectieve uitsluiting in het Belgisch politiek systeem*, *op. cit.,* p. 20.

82 PANEBIANCO, A., Political parties, *op. cit.,* p. 260.

83 LAMMENS D.*, De Vlaamse* BSP *in het kiesarrondissement Brussel: ontstaan, werking*, *op. cit.,* p. 35.

84 Fonds Fayat, AMSAB, nr. 142, 76/1, Verslag van het kantonaal congres van de Brusselse Socialistische Federatie in Asse, 27/5/67. Het Brusselse kiesarrondissement, het beleidsniveau waarop de federatie actief was, telde de tweetalige Brusselse kieskantons en de Vlaamse kieskantons.

85 HOOGHE, M., *And never the twain shall meet? De verhouding tussen socialisme en nieuwe sociale bewegingen op. cit.,* p. 12, cf. VERMEYLEN, P. (1984), *Een gulzig leven*. Leuven, Kritak.

86 HOOGHE, M., *And never the twain shall meet? De verhouding tussen socialisme en nieuwe sociale bewegingen*, *op. cit.,* p. 8-9.

87 In Brussel vormden de socialistische burgemeesters een soort van oppositie tegen deze regering. Zij namen andere standpunten in dan die van de nationale partij.

88 DESCHOUWER, K. *Organiseren of bewegen? op. cit.,* p. 152.

89 MARES, A., De politiek-electorale aanwezigheid van de socialisten in de 19 Brusselse gemeenten sinds de Tweede Wereldoorlog. In: *Brood en Rozen*, 2000, 2, pp. 57-79.

The beginning of the end of the national parties. Research on the Flemish Movement(s) and the Flemish political parties in Brussels: the 'Rode Leeuwen' ('Red Lions')

The purpose of this paper was to provide an introduction to a research project into the Flemish political movements in Brussels. Community tensions within the three traditional parties during the 1968-1978 period resulted in the disintegration of national party structures. The ideological factor could no longer offer sufficient cohesion. In Brussels, the break occurred first in the socialist federation, although the unity reflex was the strongest within precisely this political family and it was the last at national level to implement the split. The story of the Red Lions was used to seek links with theories on party-forming, party-changing and the new social movements. Observations would indicate that the Flemish-Brussels socialists were certainly sensitive to the new political ideas introduced through these movements. However, the break within the Brussels socialist federation was undoubtedly at the heart of the community conflict. The tearing asunder was for the most part explained by a combination of the radicalisation of Flemish attitudes and the defence of power positions amongst the Flemish-Brussels representatives. The proximity of the elections had a particular influence on the timing of the break.

Début de la fin des partis nationaux. Etude sur le(s) Mouvement(s) flamand(s) et les partis politiques flamands à Bruxelles: les Rode Leeuwen (Lions rouges)

Le but de cette contribution est d'introduire un projet d'étude sur les mouvements politiques flamands à Bruxelles. Durant la période 1968-1978, les tensions communautaires au sein des trois partis traditionnels aboutirent au démantèlement des structures des partis nationaux. Le facteur idéologique n'offrait plus suffisamment de cohésion.

A Bruxelles, la rupture se produisit en premier lieu dans la fédération socialiste, même si le reflet d'unité était précisément le plus intense au sein de cette famille politique et qu'elle était la dernière sur le plan national à appliquer la division. L'histoire des Rode Leeuwen permit de cher-

cher des points de repère avec les théories sur la formation de partis, le changement de partis et les nouveaux mouvements sociaux. Des observations laissent supposer que les socialistes flamands de Bruxelles semblaient déjà sensibles aux nouvelles idées politiques véhiculées par ces mouvements.

Toutefois, le conflit communautaire fut incontestablement à la base de la rupture au sein de la fédération socialiste bruxelloise. Des explications à la scission purent dès lors être principalement cherchées dans la radicalisation des points de vue flamands associée à la défense de positions de force par les représentants bruxellois flamands. L'approche d'élections s'avéra d'influence majeure pour la programmation de la rupture.

Harry Van Velthoven

Flamingant want socialist: Hendrik Fayat (28 juni 1908 - 21 september 1997)

De typering kwam van J. Olsen in 1967, na een lang vraaggesprek met H. Fayat over diens loopbaan en drijfveren[1]. Twintig jaar later gebruikten W. Steenhaut en G. Van Goethem een soortgelijke titel na een interview over een halve eeuw Vlaams socialisme[2]. Wat bedoelde Fayat met die verwevenheid? Hij onderscheidde vier dimensies[3]: de gehechtheid aan taal en cultuur (de culturele dimensie), de erkenning van het sociale karakter van de Vlaamse beweging (de sociale dimensie), de noodzaak om ze met de socialistische beweging te blijven verbinden, ook om de socialistische ideeën beter te verspreiden (de ideologisch-politieke dimensie), en ten slotte de internationale en Europese gerichtheid van de Vlaamse beweging in contrast met een bekrompen nationalisme (de internationale dimensie). Het is niet moeilijk daarin de erfenis van A. Vermeylen te zien. Hij was voor Fayat immers het grote voorbeeld, de leermeester naar wie hij in zijn driedelige memoires (1983-1988) vaak ideologisch zou verwijzen[4]. Dit artikel wil vanuit die gegevens een aantal aspecten van Fayat belichten[5].

1. Vlaamse bewustwording

In zijn memoires vroeg Fayat zich af hoe hij, geboren in Sint-Jans-Molenbeek in 1908, aan de verfransing ontsnapt was. Het antwoord luidde: 'waarschijnlijk door een toevallige samenloop van omstandigheden'. Die bleken tweeledig te zijn: afstamming en onderwijs. Zijn grootvader was vanuit de buurt van Namen naar Brussel gemigreerd en met een Vlaamse uit Eppegem gehuwd. De kinderen spraken meestal Frans, de taal van hun vader en van hun lager onderwijs, maar kenden ook het Brusselse dialect, de taal van hun woonomgeving. Een van de zonen, de vader van Fayat, huwde met een West-Vlaamse uit Alveringem die als dienstbode in Brussel werk had gezocht en die al vrij goed Frans kende. Zij was volledig in het Nederlands opgevoed, aan haar Vlaamse oorsprong gehecht, maar

sprak graag Frans. Er vormde zich een typisch Brussels gezin, met Hendrik als enig kind. Om de haverklap werd van het Frans overgeschakeld naar het Brusselse dialect en omgekeerd. Afwijkend was wellicht niet zozeer dat drie van zijn vier grootouders Vlamingen waren, maar wel dat hij vanaf zijn elfde jaar schoolvakanties in Alveringem doorbracht, er een affectieve band met Vlaanderen ontwikkelde en er met zijn eentalige West-Vlaamse grootouders Vlaams moest spreken[6]. Daarnaast was er de schoolkeuze. In tegenstelling tot zijn schoolkameraden begon hij in 1914 zijn basisonderwijs in het Nederlands. Zijn ouders hadden daartegen blijkbaar geen bezwaar en de kortere afstand van de school gaf de doorslag. Dat onderwijs in het Nederlands moet echter gerelativeerd worden. Het was de tijd van het transmutatiestelsel waarbij als voertaal geleidelijk naar het Frans werd overgeschakeld en de derde graad (van 10 tot 12 jaar) bijna uitsluitend in het Frans verliep. Desalniettemin leerde hij daar van een onderwijzer, geboren in Edegem, welk trots land Vlaanderen was, dit via een gedicht van E. Verhaeren. Samen met de vakanties in Alveringem noemde Fayat dit de verre vonk van zijn flamingantisme[7].

Dat kreeg meer diepgang bij zijn overgang naar de 'Vlaamse afdeling' van het K.A. Brussel in 1920. Opnieuw is de term misleidend. Conform de taalwet van 1883 werden drie vakken van het curriculum in het Nederlands gegeven: Nederlandse taal- en letterkunde, geschiedenis en aardrijkskunde. Toch was het geen evidente keuze, want de Vlaamse afdeling telde per promotie, moderne en humaniora samen, slechts een twaalftal leerlingen. De desbetreffende leraars oefenden echter op hun beurt een grote invloed uit[8], terwijl de Vlaamse leerlingen zich in de studiekring 'Roeland' groepeerden[9]. Toen Fayat in 1929 aan de Franstalige Université Libre de Bruxelles rechten ging studeren, was de situatie vergelijkbaar. Tijdens de opleiding werden slechts twee cursussen in het Nederlands gegeven, maar Vlaams-Brusselse studenten hadden zich sinds 1880 verenigd in het studentengenootschap 'Geen Taal Geen Vrijheid' en drongen op Nederlandstalige leergangen aan[10]. Kortom, een nieuwe generatie kon zich reeds inbedden in de eerste verworvenheden van de Vlaamsgezinde actie inzake onderwijs, terwijl onderling Vlaamsgezinde vriendenkringen en netwerken ontstonden die nog van groot belang zouden zijn[11].

Zijn socialistische overtuiging domineerde echter. Als zoon van één van de eerste leden van de socialistische bediendevakbond, had Fayat zich als zestienjarige bij de Socialistische Jonge Wacht aangesloten[12]. In de volkshuizen leerde hij de Brusselse taalrealiteit kennen: de taalcodes, de dominantie van het Frans, de francofone taalstrategieën, de taalontworteling[13]. Hij zag hoe de volkstaal tot privé-gesprekken beperkt bleef, hoe een dertigtal bestuursleden naar het Frans overschakelde als er één Nederlandsonkundige Waal bij was, hoe de Vlaamse 'tweetaligheid' misbruikt werd om alles in het Frans af te handelen. Het staafde hem in de overtuiging dat alleen de uitbouw van een concurrerende beschaafde Nederland-

se omgangstaal uitkomst kon bieden[14]. Aangezien hij tijdens vergaderingen regelmatig Nederlands sprak, werd hij al snel bekend als één van de weinige Vlaamse redenaars binnen het Brusselse socialisme, wat van belang was voor de verkiezingspropaganda, zeker op het omringende eentalige Vlaamse platteland[15]. Terwijl hij aan de ULB zeer actief was in de Franstalige socialistische studentenwereld, werden een paar grote lijnen in zijn Vlaams denken zichtbaar. Voorstander van de autonomiegedachte werd hij in 1931 medeoprichter van het Vlaams Verbond van Socialistische Studenten (VVSS), met de Waalse vleugel in een confederatie verenigd, de Association Générale des Etudiants Socialistes. In het uitvoerend comité vertegenwoordigde hij mee de Vlaamse vleugel. Daarnaast was er zijn Groot-Nederlandse overtuiging. Met de Noord-Nederlandse sociaal-democratische studenten werd overeengekomen om de respectieve periodieken te doen samensmelten tot een socialistisch studentenblad 'voor het gehele Nederlandse volksgebied in Europa'. Het experiment duurde echter maar zes maanden[16].

Toch bleef het een bijproduct van zijn socialistische actie. Bij de Vlaamse beweging als zodanig was Fayat nog niet betrokken. Dat veranderde na zijn legerdienst. Vanaf 1932 werd hij naar eigen zeggen medestrijder in plaats van toeschouwer[17]. Dat bleek bij verscheidene gelegenheden. Toen in maart 1933 het Vlaams Verbond werd opgericht om de krachten van alle Vlaamse verenigingen in Brussel te bundelen, werd Fayat als zowat enige Vlaamse socialist bij het initiatief betrokken. Er bestonden immers nagenoeg geen Vlaamse socialistische verenigingen in de hoofdstad. Op die manier werd hij ook lid van de Raad van Beheer[18]. Een pluralistische ingesteldheid was dan ook een ander kenmerk van Fayat. Maar ook in zijn professionele leven liet hij zich als Nederlandstalige gelden. Advocaat geworden in 1935 maakte hij onmiddellijk gebruik van de taalwet inzake het gerecht van datzelfde jaar om als eerste stagiair in Brussel zijn verslagen over de pro-Deozaken in het Nederlands in te dienen. Dat zorgde voor een incident met de stagemeester en een onderhoud met de deken van de orde, maar het koelde zonder blazen. Het had wel tot gevolg dat Fayat onmiddellijk tot bestuurslid van het Vlaams Pleitgenootschap te Brussel werd verkozen[19]. Intussen was hij ook binnen het Vlaamse socialisme een opgemerkte figuur geworden. Tijdens het Eerste Vlaams Socialistisch Congres in 1937 werd hij één van de referaathouders. Het gescheiden congres was er gekomen ter beklemtoning van de eigen Vlaamse identificatie en profilering, zowel intern omwille van de taalsituatie in de eigen partij (geen minderwaardigheidscomplex meer) als extern omwille van de dreiging van een autonoom fascistisch en klerikaal Vlaanderen na de beruchte verkiezingen van 1936[20].

Hoe zag de taalsituatie er op dat ogenblik overigens uit? De wetten van 1930, 1932 en 1935 betekenden een scharniermoment in de geschiedenis van België. Gezien de weerstand aan Waalse kant tegen vormen van ver-

algemeende tweetaligheid, zegevierde het territorialiteitsprincipe. Diezelfde weerstand zorgde er ook voor dat in de centrale administratie de eentaligheid van de carrière vooropstond, dit wil zeggen tweetaligheid van de diensten, maar eentaligheid van de ambtenaar. Aanvankelijk wilden de wallinganten en flaminganten daarin zeer ver gaan, maar dat stuitte op een unitair veto. Het dan bereikte compromis was voor de Vlamingen minder gunstig omdat voor de centrale diensten de vage notie 'billijk evenwicht' werd ingevoerd. Daardoor konden wantoestanden voortduren. Tegelijkertijd was men er aan Vlaamse kant opnieuw niet in geslaagd om voor de Brusselse agglomeratie, de losprijs voor de Vlaamse ontvoogding, een efficiënte regeling ter bescherming van de Nederlandstalige gemeenschap af te dwingen[21]. De systematische politiek van 'denationalisatie' via het onderwijs, het 'hele macchiavellistische plan' ging er onverpoosd door[22].

Beide pijnpunten bleven dus bestaan: de taalsituatie in de centrale administratie en in de Brusselse agglomeratie. De weerstand was dubbel: én van Franstalige politici én van een francofone bureaucratie die als elitesector zijn machtsbasis via 'bureaucratic infighting' wilde behouden[23]. Die conclusie trok ook Fayat: 'Tot vervelens toe moet ik wel aanstippen welke muren van onbegrip en onwil aanhoudend in dit land werden opgetrokken tegen het Vlaamse rechtsherstel'[24]. Op beide niveaus, het centrale en het Brusselse, zou hij na de Tweede Wereldoorlog scherpe sporen trekken.

2. Hendrik Fayat en het nationale niveau

In zijn referaat voor het Vlaams Socialistisch Congres van 1937 had hij zijn visie gegeven op het vraagstuk van de taalgrens en van Brussel. Het was een duidelijk Vlaamsgezind standpunt. Het territorialiteitsprincipe van de jaren dertig werd verder doorgedacht. De taalgrens moest een administratieve grens worden. Bijgevolg dienden ambtskringen en rechtsgebieden aangepast te worden om zo veel mogelijk eentalige gebieden te doen ontstaan. Aansluitend zou de Brusselse agglomeratie van 19 gemeenten[25] van het arrondissement Brussel en van de provincie Brabant losgemaakt worden. Groot-Brussel zou als administratieve eenheid een tiende provincie worden, gesteund op het beginsel van de tweetaligheid in tegenstelling tot de bestaande Franseentaligheid van de Brusselse lokale besturen. Het zou ook de mogelijkheid bieden tot ontdubbeling van de onderwijsdienst in een Franstalige en een Nederlandstalige afdeling[26].

Dezelfde denkbeelden inzake onderwijsbeleid koesterde hij ook nationaal. In januari-februari 1940 reageerde hij in het Gentse socialistische dagblad *Vooruit* in vier hoofdartikelen scherp tegen de wantoestanden in het ministerie van Onderwijs. Acht jaar na de taalwet van 1932 beteken-

de 'billijk evenwicht' blijkbaar dat er op acht topambtenaren nog zeven Franstaligen waren. In de lijn van de Vlaamse beweging en van het Vlaamse socialisme verdedigde hij de herstructurering van dat ministerie, volgens de nog beperkte interpretatie van culturele autonomie, zoals dit door zijn partijgenoot-minister Soudan in een ontwerp geconcipieerd was[27].

Fayat zou bijdragen tot de meer uitgesproken Vlaamse profilering binnen het Belgische socialisme. In juli 1939 werd een eigen Guldensporenherdenking te Kortrijk georganiseerd, waar ter afsluiting zo'n twintigduizend socialisten de Vlaamse Leeuw zongen, hetgeen vrij uniek was[28]. Het Vlaamse socialisme participeerde op dat moment dus via symboliek en een 'lieu de mémoire' in de vorming van een collectief bewustzijn en identiteitsvormende processen, zowel rationeel als emotioneel[29]. Dezelfde doorbraak zag men in de stichting van het socialistische tijdschrift *Leiding*, waarvan Fayat redactielid en geregeld medewerker was[30]. De Tweede Wereldoorlog zorgde echter voor een breuk. Ondanks de oprichting van het Vermeylenfonds keerde het Vlaamse socialisme zich grotendeels van de Vlaamse beweging af. Binnen de BSP bleef er voor Vlaamse accenten nog weinig ruimte en begon een kwarteeuw 'unitaire inertie'[31]. Niet alleen de collaboratie van het Vlaams-nationalisme en van een deel van de demanistische generatie speelde daarin een rol, maar ook de strategische prioriteiten die de 'Zandhoven-generatie' (Van Acker, Van Eynde, Major, Anseele jr., Vranckx) aan het indijken van het federalisme bij de Waalse partijgenoten gaf[32]. De uitzonderingen vielen des te meer op, met name de as H. Fayat-L. Craeybeckx.

Tijdens zijn nu startende parlementaire loopbaan als socialistisch volksvertegenwoordiger voor Brussel van 1956 tot 1971, behield Fayat zijn Vlaamsgezinde overtuiging. Zijn maidenspeech was door de actualiteit ingegeven en voor een socialist opnieuw ongewoon: een interpellatie over 'de misdadige vernietiging van de Yzertoren'. Zelf gaf hij er overigens de voorkeur aan dat het nieuwe monument meer algemeen Vlaams zou zijn in plaats van het oude AVV-VVK-symbool. Een discussie die zich in 1986 in de Vlaamse Raad zou herhalen naar aanleiding van het Yzermonument als het 'Memoriaal van de Vlaamse Gedachte'[33].

De meeste aandacht van Fayat ging echter uit naar de toepassing van de taalwetgeving. De volgende jaren zou hij in spreekbeurten en hoofdartikelen herhaaldelijk een inventaris maken, liefst cijfermatig, waarbij hij de voorkeur gaf aan statistische overzichtelijkheid boven een impressionistische benadering. Dat deed hij ook als verslaggever van het Tweede Vlaams Socialistisch Congres in april 1951[34]. Zo toonde hij aan dat zestien jaar na de taalwet van 1932, in weerwil van het 'passende evenwicht', de hoofdbesturen van het Rijk tot en met de rang van bestuurssecretaris zo'n 1300 (1348) ambtenaren van de Franse rol telden tegenover zo'n 800 (820) van de Nederlandse rol. Op zich zou het rechttrekken daarvan overi-

gens niet volstaan, betoogde hij in 1954 tijdens de academische openingsrede voor het Hoger Instituut voor Bestuurswetenschappen[35]. Zolang de voertaal van de hogere bureaucratie uitsluitend het Frans bleef, zolang wetgeving en reglementering uitsluitend in het Frans ontworpen, gedacht en onder woorden werden gebracht, zolang de zogenaamd Nederlandse teksten aan de vertaaldiensten werden overgelaten, zou het Nederlands een assepoestertaal blijven. Deze mentaliteit achtte hij vooral aanwezig in de diensten van de Eerste Minister en in de ministeries van Buitenlandse Zaken en Koloniën. Bovendien moest telkens als de kennis van de tweede landstaal werd geëist een volledige wederkerigheid gelden. Elke tweeslachtige opvatting van die gelijkheid zou ten nadele van het Nederlands uitvallen[36].

Opgenomen in de regering kon Fayat zijn opvattingen in praktijk brengen. Aan zijn ministerschap van Buitenlandse Handel (1957-58) gaf hij in zijn memoires de titel 'Hoe men minister wordt en Vlaming blijft', met een verwijzing naar de 'anti-Vlaamse burcht van ons buitenlands beleid'[37]. Helemaal ernst werd het tijdens de travaillistische regering-Lefèvre-Spaak (1961-'65). Als adjunct van buitenlandse zaken en dus van zijn partijgenoot P.H. Spaak kreeg hij van de regering onder meer de opdracht om de taaltoestanden in de Belgische diplomatieke dienst te saneren, één van de bureaucratische elitekernen die het langst weerstand tegen taalgelijkheid had geboden. Toch zou Fayat in zijn opzet slagen[38]:

- Hij maakte komaf met de betwisting dat de diplomatieke dienst buiten de taalwet van 1932 viel, omdat het Nederlands geen internationale taal was en dus niet zoals het Frans kon opgelegd worden.
- Bijgevolg werden in april 1962 ook in deze diensten officiële taalrollen ingevoerd. De definitieve inschrijving op een taalrol zou door de taal van het aanwervingsexamen bepaald worden. Dat had verregaande consequenties, want volgens de wet waren de diplomaten van de Nederlandstalige rol voortaan ook verplicht ambtshalve het Nederlands te gebruiken. Daardoor werd de interne verfransingsdruk geneutraliseerd. Het leidde tot een vervreemding met Spaak, die als Nederlandsonkundige moeilijk kon aanvaarden dat die diplomaten hun verslagen nu in het Nederlands moesten sturen. Wel waren elf diplomaten naar de Nederlandse taalrol overgeheveld, op eigen verzoek en na aan bepaalde voorwaarden te hebben voldaan.
- Bovendien moesten nu alle diplomaten bewijzen dat ze een aan hun functie aangepaste kennis van de tweede landstaal bezaten.
- Uit de indeling in taalrollen bleek, zoals verwacht, het onevenwicht in de buitenlandse handel: 94 Nederlandstaligen en 238 Franstaligen. Dat was vooral het gevolg van de massale aanwervingen in 1946 en 1947, in een anti-Vlaams repressieklimaat. Sindsdien was in de lagere klassen 5 en 6 een normale verhouding gegroeid. Maar in de hoogste 4 klassen was het onevenwicht des te schrijnender omwille van het ont-

staan van een Franstalige flessenhals. Daarom werd via de wet van 1962 beslist tot een uitzonderlijke aanwerving van 50 Nederlandstalige diplomaten, rechtstreeks in de 4de en 3de klasse, de zogenaamde 'Fayat-boys'. Het zou nog een hele strijd vergen, ook al omwille van de 'ingeboren laksheid van de Vlaming die in het leven en in de maatschappij opstijgt en de verfransende druk van zijn omgeving al te graag ondergaat', wat ook sloeg op het andere taalgebruik in het gezin, zeker bij taalgemengde huwelijken[39]. Maar tegen 1972 was het evenwicht vrijwel bereikt. De maatregelen werkten ook een verdere democratisering van de diplomatie in de hand omdat geen enkele Fayat-boy van adel was. Toch bleef er betwisting bestaan over het gebrek aan evenwicht tussen kleinere en meer prestigieuze posten, terwijl ook de top van Buitenlandse Zaken, het zenuwcentrum van de besluitvorming in Brussel, vooralsnog een Franstalig bolwerk bleef[40].

Het was niet de enige innovatie waarvoor Fayat als minister zorgde. Ook in internationale contacten doorbrak hij het monopolie van de Franse taal. Hij sprak Nederlands in het Benelux-Ministercomité en Engels als de situatie zich daartoe leende. Op het thuisfront zorgde dat voor verscheidene incidenten waarbij hem 'fanatisme linguistique' verweten werd. Het afwisselende taalgebruik kaderde evenwel in een coherente visie. Het Vlaams rechtsherstel moest er komen door zich enerzijds vanuit een Europees perspectief af te zetten tegen het eng nationale, anderzijds door zich niet aan één wereldtaal te laten vastkluisteren. De mogelijkheid tot rechtstreeks contact met de Engelse spraakwereld mocht niet aan een Frans taalimperialisme opgeofferd worden. Nederlandstaligen dienden ook het Engels vlot te beheersen en er moest een einde komen aan de stelselmatige druk op Belgische diplomaten van de Nederlandse rol om hen te beletten in internationale vergaderingen Engels te spreken[41].

Zoals A. Vermeylen wilde hij in het raam van de Europese beweging ook aansturen op de culturele eenmaking van het Groot-Nederlands taalgebied. Zo was hij, in het verlengde van een door hemzelf geformuleerd voorstel tijdens het tweede Vlaams Socialistisch Congres in 1951 en aansluitend bij zijn studententijd, aan Vlaamse kant de initiatiefnemer van vijf Vlaams-Nederlandse socialistische bijeenkomsten (1952-1958). Een initiatief dat echter stilviel toen hijzelf zich daarmee niet langer kon bezighouden[42]. Om dezelfde reden voerde hij als minister jarenlang campagne om de gemeenschappelijke Nederlandse taal in het Engels als 'Dutch' te doen vertalen. Dat had zijn belang gekregen naar aanleiding van de onderhandelingen tot toetreding van Groot-Brittannië tot de EEG (1961-1972) en de aanduiding van de officiële talen van de EEG. Herhaaldelijk zou hij met zijn Nederlandse ambtgenoot front vormen om de Europese vertaaldiensten te doen afzien van de uitdrukking 'Netherlands language'. Tegelijkertijd verzette hij zich tegen het woord 'Flemish' als

benaming van het Nederlands in Vlaanderen, zoals hij naar aanleiding van de grondwetsherziening van 1980 de vervanging van 'Nederlandse cultuurgemeenschap' uit 1970 door Vlaamse Gemeenschap zou betreuren[43]. Het was niet verwonderlijk dat Fayat, na zijn parlementaire carrière, in 1978 en in 1979 achtereenvolgens algemeen voorzitter van het Algemeen Nederlands Verbond en van het Algemeen Nederlands Congres zou worden, dit tot in 1986[44]. In 1991 werd hem voor zijn engagement de Taaluniepenning toegekend[45].

Binnen de BSP stuitte Fayat echter ook op weerstanden. Toen hij in 1954 wilde protesteren tegen de wettelijke bekrachtiging van de beruchte talentelling van 1947 door zijn partijgenoot-minister P. Vermeylen, vertelde de kabinetschef van onderwijsminister L. Collard, J. Kuypers, hen dat het om een regeringsafspraak ging[46]. Evenzo moest hij onder druk van het partijbestuur in 1966 terugkomen op zijn toezegging om het wetsvoorstel-Verroken te ondertekenen. Naar aanleiding van de strijd om Leuven-Vlaams beoogde dit het doortrekken van het territorialiteitsprincipe tot het hoger onderwijs, wat de verhuizing van Leuven-Frans impliceerde. Wel kregen Craeybeckx en Fayat het voor elkaar dat de 19 aanwezige Vlaamse socialisten voor de inoverwegingneming ervan stemden, zonder dat het voorstel in het parlement evenwel een meerderheid behaalde[47]. Evenzo speelde hij een rol in het bekendmaken aan de pers van een tweevoudige stelling die de Vlaamse federaties van de BSP vlak voor de val van de CVP-PVV-regering in februari 1968 hadden aangenomen: de overheveling van Leuven-Frans naar Wallonië en de verdubbeling van de Brusselse universiteit[48]. Fayat was overigens, samen met Craeybeckx en F. Gelders, een der tenoren geweest tijdens het derde Vlaams Socialistisch Congres te Klemskerke in oktober 1967[49]. Een congres dat er kwam na jarenlang verzet van de Vlaamse leiding binnen de BSP, die de meest dringende Vlaamse problemen uit schrik voor Waalse federaliseringsprocessen zo veel mogelijk uit de weg had willen gaan[50]. De conflictstof binnen de BSP stapelde zich op, te beginnen met Brussel.

3. Hendrik Fayat en het Brusselse niveau

Het is niet de bedoeling in te gaan op de vele analyses die Fayat aan het Brusselse vraagstuk heeft gewijd, aan het verfransingsmechanisme en aan de systematische 'denationalisatie' van Vlamingen door het Franstalige Brussels onderwijs[51]. Wel gaat de aandacht naar de wijze waarop hij een cruciale rol speelde in het organisatorisch verzet van de Vlaamse socialisten in Brussel. Opvallend daarbij is het parallellisme met de ontwikkeling van nationale bewegingen: eerst een culturele, dan een politieke fase, eerst de oprichting van de A. Vermeylenkring in 1954, dan het ontstaan van de Rode Leeuwen in 1968.

3.1 Een culturele fase: de oprichting van de A. Vermeylenkring in 1954

Na de Tweede Wereldoorlog en de collaboratie was de anti-Vlaamse stemming in Brussel groot, aangezwengeld door Franstalige strategieën. Het 'Vlaams' werd niet alleen meer met het boerse, maar nu ook met het verraad vereenzelvigd[52]. De talentelling van 1947, gepubliceerd in 1954, weerspiegelde dit. Hoe gemanipuleerd ook, de uitslag voor de Nederlandstaligen in Brussel was rampzalig. Een verhoogd Vlaams bewustzijn en een betere organisatie waren nodig. Het Vlaamse socialisme deed mee. De ervaring had haar geleerd dat het bepleiten van Nederlandstalige activiteiten in tweetalige organisaties niet de meest aangewezen methode was[53]. Bijgevolg werd voor het eerst met een eigen Nederlandse culturele vereniging gestart. Dat kwam neer op een autonomiseringsproces. Het werd de August Vermeylenkring, zo genoemd om de continuïteit met het verleden aan te duiden. De kring was aangesloten bij het Vermeylenfonds, met een socialistisch bestuur, maar pluralistisch inzake werking en leden. Initiatiefnemer was en voorzitter werd H. Fayat. Hij zou dat 25 jaar, tot 1979, blijven. Daarna nam L. De Pauw-De Veen het over. De drie herdenkingsbrochures (1964, 1984, 1994) getuigen van de intense werking. Daarmee was het culturele kader voor een versterkte identificatie tussen Vlaams en socialitisch gecreëerd.

Tegelijkertijd bleef Fayat ook organisatorische samenwerking op pluralistisch gebied nastreven. Zo drong hij na Wereldoorlog II aan op de heroprichting van het Vlaams Verbond voor Brussel dat omwille van de betrokkenheid van sommige bestuursleden bij de collaboratie niet meer functioneerde. In 1946 werd het heropgericht als Comité tot bevordering van het Vlaams Leven te Brussel (vanaf 1949 Vlaams Komitee voor Brussel)[54]. Twintig jaar later, in maart 1966, werd Fayat de eerste voorzitter van de Raad van Beheer van de vzw Contact- en Cultuurcentrum (het CCC). Het Centrum moest de Nederlandse cultuur binnen de agglomeratie aanmoedigen, verspreiden en coördineren. Dat gebeurde op basis van een uitgebreid adressenbestand en een periodiek (*Deze Maand in Brussel*, vanaf 1985 *Deze Week in Brussel*). Het ondersteunde ook de in oprichting zijnde plaatselijke Nederlandstalige socioculturele raden in de 19 gemeenten[55].

Intussen baarde de voortdurende achteruitgang van Nederlandstalig onderwijs Fayat grote zorgen. Daarop entte zich in de jaren zestig de anti-Vlaamse hetze van het FDF. Bij de Brusselse Nederlandstaligen groeide het inzicht dat wettelijke bescherming nog geen wettelijke waarborgen inhield en dat bijkomende inspanningen nodig waren. Op initiatief van Fayat, die daarvoor op de steun van de Antwerpse burgemeester L. Craeybeckx kon rekenen ('Antwerpen laat Brussel niet los', 6 september 1954), kwam in februari 1967 te Brussel het Vlaams Onderwijscentrum (VOC) tot

stand. Een jaarlijks fonds uit Vlaanderen zou het Nederlandstalig onderwijs te Brussel moeten stabiliseren en bevorderen. De basisnota kwam van Fayat: doelstellingen, middelen, vorm, organisatie, begroting, raming van uitgaven[56]. Daarmee waren toekomstgericht de twee sterkste pijlers voor de Nederlandstalige gemeenschap (het culturele en het onderwijs) aangebracht. Vanaf 1971 zou de Nederlandse Commissie voor Cultuur (NCC) daarop kunnen voortbouwen.

3.2 Een politieke fase: het ontstaan van de Rode Leeuwen in 1968

Tot 1961 had Fayat met zijn Vlaamse standpunten binnen het Brusselse socialisme vrij geïsoleerd gestaan, maar echt last had hij niet gehad[57]. Dat veranderde na de afschaffing van de talentellingen, de taalwetgeving onder de regering-Lefèvre-Spaak en de Vlaamse marsen op Brussel in 1961 en 1962. Het FDF begon zich te profileren en electoraal te scoren. De socialistische aanhang zakte in 1965 van 41.6% naar 23.1%. Daarop wensten de Franstalige Brusselse socialisten nog meer een indammingsstrategie door navolging te voeren. Twee standpunten van Fayat gingen daar diametraal tegen in. Hij wenste een vaste taalgrens rond de Brusselse agglomeratie, het door de Franstaligen verafschuwde 'carcan'. Hij weigerde als enige van de socialistische parlementsleden van het arrondissement Brussel het principe te onderschrijven van de vrije keuze van het gezinshoofd met betrekking tot de voertaal van het kind in het onderwijs. Een principe dat in tegenstrijd was met de taalwetten van 1932 en 1963, waardoor het gezinshoofd moest verklaren welke de gebruikelijke taal van het kind was en waarop toezicht (zij het eerder virtueel) voorzien was. Fayat werd nu snel persona non grata[58].

Er stond echter meer op het spel. Het congres van de Vlaamse socialisten in Klemskerke (dat inzake Brussel voor het radicale Vlaamse standpunt koos) en dat van de Waalse socialisten in Verviers, beide in 1967 en in het teken van de regionalisering, hadden al vragen doen rijzen over de herstructuring van de partij[59]. Binnen de tweetalige Brusselse federatie verhoogde dat de spanningen. Van oudsher had er in het kiesarrondissement een contrast bestaan tussen de agglomeratie, geregeerd door Franstalige voormannen, en de Nederlandseentalige landelijke periferie[60]. Bij de Franstaligen was er nu een tendens om in de agglomeratie de electorale meerwaarde van de Brusselse Vlamingen ondergeschikt te maken aan de electorale concurrentie met het FDF. In die zin zou de agglomeratie louter Franstalige volksvertegenwoordigers tellen, terwijl de Vlaamse kandidaten de buitenkantons zouden vertegenwoordigen. Fayat daarentegen stond op het recht van het Vlaamse kiezerscorps om ook in de Brusselse agglomeratie over een eigen vertegenwoordiging te beschikken. Vanuit

die optiek wenste hij dat de Brusselse arrondissementsfederatie op basis van taaldualiteit zou heringericht worden. Daardoor zouden de Vlaams-Brusselse socialisten volwaardig (met stemrecht in plaats van advies) aan de Vlaamse socialistische congressen kunnen deelnemen[61]. De tegenstellingen werden nog verscherpt doordat aan Franstalige kant een generatie van radicalen als Henri Simonet aantrad[62].

De spanningen culmineerden naar aanleiding van de poll van maart 1968. Tot dan hadden de Vlaamse socialisten drie mandaten: twee van de negen volksvertegenwoordigers (Gelders en Fayat) en één senator (Vermeylen). In 1965 waren de laatste twee reeds weggezakt en slechts op het nippertje verkozen, Fayat dankzij voorkeurstemmen en Vermeylen dankzij de provinciale apparentering. Ditmaal verschoof Gelders van de vijfde naar de negende plaats, Fayat van de negende naar de elfde. Alleen Vermeylen kreeg een goede plaats voor de Senaat, de derde in plaats van de vijfde. Het was vooral de door Craeybeckx voorspelde 'politieke sluipmoord' op Fayat, het boegbeeld van het Vlaamse vrijzinnig socialisme in de hoofdstad, die grote verontwaardiging opriep[63]. Na vorige incidenten, die in april 1967 reeds het ontslag van F. Gelders als voorzitter van de Brusselse federatie hadden veroorzaakt, was deze uitslag er te veel aan. Het leidde tot de politieke afscheuring van de Vlaamse socialisten te Brussel en de geboorte van de Rode Leeuwen. Hoofdkwartier werd het advocatenkantoor van Fayat. Op zeer korte tijd moesten lijsten samengesteld worden en diende een verkiezingspropaganda gevoerd. Zonder lokalen, zonder een spaarpot en zonder bestaande politieke organisatie. Een ongelijke strijd omdat de Franstaligen het partij-apparaat monopoliseerden, zich als tweetaligen bleven afficheren en de hulp kregen van de unitaire sociaal-economische verenigingen (ziekenfonds, vakbond) die de Rode Leeuwen als scheurmakers bestempelden. Wel konden de Rode Leeuwen terugvallen op steun uit Vlaanderen en vooral op een culturele kernvereniging als de A. Vermeylenkring. Bovendien blijkt uit zowat alle getuigenissen het enthousiasme van honderden militanten die deze periode als een heroïsche tijd ervaarden. Fayat zelf werd er lyrisch bij. Hij verwees naar Churchill 'Their Finest Hour' en naar een vers van Shakespeare 'We few, we happy few, we band of brothers'. Het was dan ook een succesverhaal in 1968. De Nederlandstalige lijsten van de Rode Leeuwen behielden de twee Kamerzetels en de Senaatszetel. De Franstalige Brusselse socialisten verloren vier van de negen (zeven) zetels voor de Kamer[64].

Het betekende de splitsing van de officieel tweetalige Brusselse federatie en de oprichting van een autonome Vlaamse BSP-federatie van Brussel. Nadat bemiddeling had gefaald, volgde de statutaire erkenning door het nationaal BSP-bureau in december 1969[65]. De Rode Leeuwen werden een belangrijke factor van Vlaamse identificatie binnen de unitaire BSP, de voorbode van de splitsing van de partij in 1978[66]. Zij begonnen aan de uit-

bouw van een organisatorische politieke structuur voor de hele Brusselse agglomeratie. In het kanton Brussel werd Fayat de eerste voorzitter, zoals hij dat reeds was voor de culturele pendant, de A. Vermeylenkring.

4. Het terugtreden

Tot 1973 bleef Fayat deel uitmaken van de regering, hoewel de Rode Leeuwen in 1971 hun tweede Kamerzetel (deze van Fayat) en de Senaatszetel van Vermeylen hadden verloren. De vervroegde verkiezingen van maart 1974 betekenden het einde van een politieke generatie: H. Fayat (65 jaar), F. Gelders (69 jaar) en P. Vermeylen (70 jaar). Rond die tijd werd ook nationaal de top van de partij vernieuwd en werd in 1977 de Rode Leeuw K. Van Miert voorzitter van de Vlaamse socialisten.

Fayat bleef tot 1977 lid van het nationale BSP-bureau. Dat jaar nam hij ook ontslag als voorzitter van de Brusselse Rode Leeuwen. Het jaar voordien had hij nog mee gestalte gegeven aan een dubbele strategie voor de gemeenteraadsverkiezingen van 1976: tweetalige lijsten SP-PS in zes gemeenten, gemeenschappelijke Vlaamse lijsten in elf andere gemeenten. Het zorgde ook op dat niveau voor een doorbraak via de verkiezing van negen gemeenteraadsleden[67]. Het door de socialisten mee onderhandelde Egmontpact bestreed hij in 1977 ten gronde, vooral omwille van de regeling inzake het Brusselse taalgebied[68]. In 1979 nam hij ten slotte ook ontslag als voorzitter van de Vermeylenkring.

Fayat bleef echter actief met spreekbeurten en met artikelen in dagbladen en tijdschriften. Daarbij stonden Vlaamse thema's centraal: Vlaanderen en zijn taalgrens, de culturele verbondenheid met Nederland, het voortbestaan van de Nederlandse aanwezigheid in Brussel-Hoofdstad en het belang daarvan voor de toekomst van België. Zijn zienswijze vatte hij samen bij het einde van zijn driedelige memoires in 1988 'Voor een volwaardige autonomie zonder particularisme'[69].

Noten

1 FAYAT, H. (1988), *Volharding*. Antwerpen, Standaard, p.175.

2 STEENHAUT, W. en VAN GOETHEM, G., Flamingant omdat ik socialist ben. In: *Socialistische Standpunten*, 1987-2, p. 13.

3 Toespraak van H. Fayat ter gelegenheid van de plechtige herdenking van het 10-jarig bestaan van de August Vermeylenkring op 4 november 1964, August Vermeylenkring 1954-1964. 10 jaar socialistisch kultuurleven te Brussel, Antwerpen, Ontwikkeling, s.d., pp. 11-12.

4 FAYAT, H. (1983), *Niets is voorbij*. Antwerpen, Standaard, 408 p.; *Ibidem*, (1985), *In het teken van Artevelde*. Antwerpen, Standaard, 480 p.; *Ibidem*, (1988), *Volharding*. Antwerpen, Standaard, 576 p.

[5] Herwerkte tekst van Van Velthoven, H. Hommage Hendrik Fayat en 30 jaar Rode Leeuwen, voordracht voor de August Vermeylenkring, 24 oktober 1998.

[6] FAYAT, H., *Niets is voorbij*, pp. 305-310.

[7] FAYAT, H., *op. cit*, pp. 308-309. Voor een analyse van het transmutatiestelsel in Brussel, VAN VELTHOVEN, H. (1981), 'Taal en onderwijspolitiek te Brussel'. In: *Taal en Sociale Integratie,* 4, Brussel, pp. 261-387.

[8] FAYAT, H., *op. cit*, pp. 320-323. Het eerste Nederlandstalig Koninklijk Atheneum werd in 1955 aan de Moutstraat geopend, gevolgd door nog acht andere in de agglomeratie en één lyceum.

[9] DE PAUW-DE VEEN, L. (1994), *Profielschets van Hendrik Fayat*. In: August Vermeylenkring. Herinneringen 1954-1994, Brussel, p.7.

[10] FAYAT, H., *op. cit*, p. 327. Na de taalwet van 1935 betreffende het gerecht, besliste de ULB in 1939 de rechtsfaculteit te verdubbelen. Dat gebeurde in 1946, zodat de eerste volledig in het Nederlands getrainde juristen pas in 1951 aan de ULB hun einddiploma behaalden, H. Fayat, *Volharding*, p. 90; zie ook TYSSENS, J. (1995), Zaaien in de Tuin van Akademos. Over het ontstaan van de Vrije Universiteit Brussel op het einde van de jaren zestig. In: *De Tuin van Akademos. Studies naar aanleiding van de vijfentwintigste verjaardag van de Vrije Universiteit Brussel*, WITTE, E. en TYSSENS, J. (red.), Brussel, VUBPRESS, pp. 60-63.

[11] 'Wij waren niet zeer talrijk, maar wij waren hartstochtelijk gehecht aan onze taal en aan de correcte beoefening ervan. Ik ken niemand van onze groep die later in het leven zijn overtuiging verloochend heeft', FAYAT, H., *Niets is voorbij*, p. 327.

[12] FAYAT, H., *op. cit*, p. 324.

[13] Voor deze problematiek, zie E. WITTE en H. VAN VELTHOVEN, *Taal en politiek*. Brussel, VUBPRESS, 1998.

[14] FAYAT, H., *op. cit*, pp. 325-326.

[15] Over die relatie tussen verstedelijkte agglomeratie en platteland, B. De Nil, Les Villes Tentaculaires. De socialistische propaganda in de Vlaamse rand rond Brussel voor 1914. In: *Brood en Rozen*. Tijdschrift voor de Geschiedenis van Sociale bewegingen, 2000-2, pp. 37-55.

[16] FAYAT, H., *op. cit*, pp. 328-329.

[17] *Ibidem*, pp. 330-331.

[18] FAYAT, H., *op. cit*, p. 332. In 1938 telde het Verbond 160 aangesloten verenigingen, L. Sieben, Vlaamsch Verbond voor Brussel. In: *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*. Tielt, Lannoo, 1998, p. 3998. Prioriteiten voor het Verbond waren het brengen van verandering in de erbarmelijke toestand van het Nederlandstalig onderwijs in Brussel en het streven naar tweetaligheid in de Brusselse administratie. Ter versterking van de Vlaamse identificatie werd vanaf 1933 het initiatief genomen tot een jaarlijkse Guldensporenherdenking die, in tegenstelling tot de voorgaande jaren, op pluralistische basis geschoeid was en voor de gehele Brusselse agglomeratie werd ingericht; zie ook J. Fransen, Nationale feestdag en identiteit: de Guldensporenviering in Brussel (1945-1960). In: *Brusselse Thema's 6*, VUBPRESS, 1998, p.80.

[19] FAYAT, H., *op. cit*, p. 334. Fayat werd voorzitter van het Vlaams Pleitgenootschap te Brussel voor de gerechtelijke jaren 1952-'53 en 1953-'54, H. Fayat, *In het teken*, p. 161.

[20] WITTE, E. en VAN VELTHOVEN, H., *op. cit*, pp. 118-119; zie ook VAN VELTHOVEN, H., Het Eerste Vlaams Socialistisch Congres (20-21 maart 1937). Historische context en betekenis. In: Vlaamse en Socialistische Beweging, Reeks sociaal-economische studiën nr. 4, Vermeylenfonds Oostende, 1988, pp. 5-22.

[21] WITTE, E. en VAN VELTHOVEN, H., *op. cit*, pp. 99-109.

[22] KUYPERS J., De techniek der onmiddellijke verwezenlijking van de cultuur-autonomie. In: *Het Eerste Vlaams Socialistisch Congres 20-21 maart 1937*. Deurne-Antwerpen, De Jongh, pp. 25-26. J. Kuypers was de rechterhand van C. Huysmans.

[23] VAN VELTHOVEN, H., Taaldiscriminatie en taalstrijd. De Vlaamse tolbeambten en het ministerie van financiën 1894-1914. In: *Wetenschappelijke Tijdingen*, 1999-2, pp. 67-85.

[24] FAYAT, H., *In het teken*, p. 362.

[25] De 19 gemeenten volgens de taalwet inzake het gerecht van 15 juni 1935 in plaats van de 16 gemeenten volgens de taalwet van 25 juni 1932 inzake de administratie.

[26] FAYAT, H., Het taalgrensvraagstuk en Brussel. In: *Het Eerste Vlaams Socialistisch Congres*, pp. 29-35. De congresbrochure vermeldde Henri Fayat.

[27] FAYAT, H., *Niets is voorbij*, pp. 341-342.

[28] STEENHAUT, W. en VAN GOETHEM, G., *op. cit*, p. 15; zie ook FAYAT, H. *op. cit*, pp. 339-340.

[29] FRIJHOFF, W., Eigenzinnig Nederland en de toekomst van een cultuurnatie. In: *De nationale staat, onhoudbaar maar onmisbaar?*, VAN STADEN, A. (1996), (red.), Assen, Van Gorcum, pp. 125-143; zie ook TOLLEBEEK, J. en VERSCHAFFEL, T., Guldensporenslag. In: *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, pp. 1382-1386.

[30] FAYAT, H., *op. cit*, p. 340.

[31] VAN SCHOENBEEK, G. en DEFOORT, H., Socialistische partij. In*: Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, p. 2783.

[32] BEERTEN, N. (1995), De splitsing van de socialistische partij. Een beknopte studie van de communautaire bewegingen binnen de BSP-PSB van 1945 tot 1980, eindverhandeling, Brussel, Erasmushogeschool, p. 55; CONINCKX, D. (1989), Brussel en de socialisten. De posities en standpunten van de Belgische socialisten ten aanzien van de Brusselse problematiek in de periode 1945-1961. Een verkennend onderzoek. In: *Taal en sociale integratie*, 11, Brussel, VUBPRESS, pp. 327-353.

[33] GOOSSENS, M. (1995),*Ontstaan en groei van het Vlaams Parlement 1970-1995*. Brussel-Vlaams Parlement en Kapellen-Pelckmans, pp. 255-256.

[34] Dat had moeten doorgaan in april 1949, maar werd uit vrees voor de reacties van de Waalse partijgenoten en uit bezorgdheid voor de eenheid van de partij, iets waaraan de Waalse socialisten, wanneer zij een congres wilden houden, zich niet stoorden, tot februari 1955 uitgesteld, FAYAT, H., *In het teken*, p. 108. Er kan gewezen worden op het parallellisme met het aangekondigde maar niet gehouden Vlaams Socialistisch Congres van 1938; alsook het verdagen van een derde Vlaams Socialistisch Congres van 1962 naar 1967 in Klemskerke, BEERTEN, N., *op. cit*, p.56.

[35] In 1937 werd het statuut van de rijksambtenaren, het statuut-Camu, bij K.B. vastgelegd. Het voorzag dat de aanwerving van rijksambtenaren zou gebeuren via een vergelijkend examen en er werden eisen inzake diploma gesteld. Om 'de leidende kringen en de Vlaamsche bestuursorganismen van Vlaamschvoelende elementen te voorzien', en met het oog op de toepassing van de taalwet inzake bestuur van 1932, stichtten enkele Vlaamse ambtenaren in 1938 het pluralistische 'Hoger Instituut voor Bestuurswetenschappen'. Via avondlessen zouden overdag werkende ambtenaren er een licentiaatsdiploma kunnen behalen. Al snel maakte het instituut, aanvankelijk gevestigd in Elsene, naam als 'de kweekschool van Vlaamse ambtenaren'. Personaliteiten van verschillende gezindheden maakten telkens deel uit van het bestuurscomité, onder wie in een latere fase ook Fayat, A. Roeck, Historische schets van de Administratieve en Economische Hogeschool in Brussel, Hoger Instituut voor Bestuurs- en Handelswetenschappen. In: *Jaarboek Administratieve en Economische Hogeschool 1988*, Brussel, 1988, pp. 89-93.

[36] FAYAT, H., *In het teken*, pp. 211-218.

[37] *Ibidem*, pp. 275 en 287.

[38] Voor deze analyse, zie DE GROOT, P. (1992), De Vlaamse strijd voor de vernederlandsing van de Belgisch diplomatie (1945-1973), eindverhandeling, Erasmushogeschool, Brussel, 135 p.; FAYAT, H., *op. cit*, pp. 391-410; DE WAELE, M., Diplomatie en Vlaamse Beweging, in *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, pp. 964-968.

[39] FAYAT, H., *op. cit*, p. 406.

[40] DE WAELE, M., *op. cit*, p. 967.

[41] FAYAT, H., *op. cit*, pp. 131-132, 285-289, 407.

[42] *Ibidem*, pp. 133-135, 187, 218, 409.

[43] FAYAT, H., *Volharding*, pp. 319-328, 511-512.

[44] *Ibidem*, pp. 493-496.

[45] *AMSAB-Tijdingen*, nr 20, zomer 1993, p.10.

[46] FAYAT, H., *In het teken*, p. 208.

[47] JONCKHEERE, W. en TODTS, H. (1979), *Leuven Vlaams. Splitsingsgeschiedenis van de Katholieke Universiteit Leuven*. Leuven, Davidsfonds, pp. 172 en 176; Jonckheere W., Jan Verroken, Sint-Baafs-Vijve/Wielsbeke, Oranje-De Eenhoorn, 1992, p. 327; zie ook de versie-Fayat in *Volharding*, p. 302. Voordien reeds, o.m. in 1957, had Fayat veel aandacht besteed aan de universitaire achterstand in Vlaanderen. Onder de hogeschoolstudenten was er slechts 38% van het Nederlandse stelsel terwijl de Belgische jeugd voor 62% uit Vlamingen bestond.

[48] FAYAT, H., *Volharding*, p. 93.

[49] VAN SCHOENBEEK, G. en DEFOORT, H., *op. cit*, p. 2784.

[50] CLAEYS-VAN HAEGENDOREN, M. (1975), Socialistische partij en Vlaamse beweging. In: *Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*. Tielt, Lannoo, p. 1453.

[51] Voor een momentopname: H. Fayat, Het Brusselse vraagstuk. Rede uitgesproken voor de Algemene Vergadering van het Willemsfonds op 17 april 1966 in de Akademieraadzaal van de Rijksuniversiteit te Gent, J. Vuylstekefonds, 1966, 32p.

[52] WITTE, E. en VAN VELTHOVEN, H., *op. cit*, p. 124.

[53] FAYAT, H., *In het teken*, p. 219.

[54] FAYAT, H., *Niets is voorbij*, pp. 288-289; *Ibidem*, *In het teken*, pp. 48-50.

[55] FAYAT H., *Volharding*, pp. 118 e.v.; zie ook MARES, A., Contact- en Cultuurcentrum Brussel. In: *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, pp. 787-788.

[56] FAYAT, H., *Volharding*, pp. 131-149, pp. 531-534.

[57] STEENHAUT, W. en VAN GOETHEM, G., *op. cit*, p. 16.

[58] FAYAT, H., *op. cit*, pp. 7-9.

[59] DE PAUW-DE VEEN, L. (1993), Links en de Rode Leeuwen. In: *25 jaar Rode Leeuwen, een kwarteeuw Vlaams Socialisme in de hoofdstad*. Brussel, SP-Brussels Hoofdstedelijk Gewest, pp. 61-63.

[60] DE NIL, B., *op. cit*, p. 37.

[61] FAYAT, H., *op. cit*, pp. 17, 184 en 187.

[62] Na het overlijden van J. Bracops op 30 mei 1966 volgde H. Simonet hem op als volksvertegenwoordiger en hij werd burgemeester van Anderlecht op 1 januari 1971. Op 3 november 1966 verklaarde hij aan *Le Soir*: il est un phénomène irréversible. Celui de la françisation de Bruxelles, FAYAT, H., *op. cit*, pp. 189-190.

[63] FAYAT, H., *op. cit*, pp. 7-14, 185-192; zie ook MAES, E., De Rode Leeuwen (1968-1979). In: *De Nieuwe Maand*, januari 1980, nr. 1, pp. 86-90.

[64] FAYAT, H., *op. cit*, pp. 192-206; *25 jaar Rode Leeuwen*, 100p.; BEERTEN, N., *op. cit*, 81-92.

[65] BEERTEN, N., *op. cit*, pp. 92-97.

[66] VAN VELTHOVEN, H. (2000), From Belgian Unity to Flemish-Walloon Duality. The Story of Socialism in Belgium. In: *The Low Countries*, Yearbook no 8, Rekkem, Stichting Ons Erfdeel, pp. 205-213.

[67] FAYAT, H., *op. cit*, pp. 405-409.

[68] *Ibidem*, pp. 484-487, 501.

[69] *Ibidem*, pp. 520-522.

A 'flamingant' because he was a socialist: Hendrik Fayat (28 June 1908 - 21 September 1997)

Henri Fayat grew up in a typically Brussels family. His father was the son of a Walloon who had moved into the city, while his mother was a Flemish incomer. Because of some Dutch-speaking primary education and the holidays spent with his monolingual grandparents in West-Flanders he escaped francofication, unlike many of his generation. During his secondary and university studies he developed a Flemish reflex. Faced by the secondary status of Dutch and its social dimension, and being perfectly trilingual, he was to incorporate a Flemish preference into his commitment to socialism. This gave him a high profile in Flemish socialist circles. In the mid-1960s he had the opportunity to take responsibility for language equality in the Ministry of Foreign Affairs. At the same time he broke through the monopoly held by French in Belgian diplomacy. Dutch and English could be used where appropriate. He also worked towards cultural consensus with the Netherlands, inter alia by promoting the translation of the shared standard language as "Dutch" rather than "Flemish" or "Netherlands language". He was thus emphasising the international and European orientation of his pro-Flemish leanings, rejecting any form of narrow-minded nationalism. His power base was Brussels. Because of the need to organise Dutch-language cultural activities and the difficulties he had in doing so within bilingual organisations, he took in 1954 the initiative of setting up the August Vermeylen Circle, remaining as its chairman until 1979. What was probably his greatest political challenge came in 1968. Faced by electoral competition from a new party in Brussels, the Front des Francophones, the bilingual socialist federation wanted to put Dutch-speaking candidates in lower places on the electoral lists. This led to the Dutch-speaking socialists forming a separate organisation under the name of the "Rode Leeuwen", the Red Lions, which Fayat was able to support by, inter alia, mobilising the core of his cultural association. This was a success in 1968, and heralded the splitting of the Belgian Socialist Party in 1978 into two independent parties, one francophone and one Dutch-speaking.

Flamingant car socialiste: Hendrik Fayat (28 juin 1908 - 21 septembre 1997)

Henri Fayat a grandi au sein d'une famille typiquement bruxelloise. Son père était le fils d'un immigré wallon, sa mère une immigrée flamande. Contrairement à beaucoup de jeunes de sa génération, il échappe à la francisation en passant ses vacances scolaires chez ses grands-parents unilingues de Flandre-Occidentale et en suivant une partie de ses études primaires en néerlandais. Il développe ensuite un réflexe flamand durant ses études secondaires et universitaires. Confronté à la position de seconde zone du néerlandais et à la dimension sociale de cette situation, il va intégrer, en parfait trilingue, le flamingantisme dans son engagement socialiste. Il devient ainsi une figure remarquée dans la famille du socialisme flamand. Au milieu des années soixante, l'occasion lui est offerte de mettre en place la parité linguistique au Ministère des Affaires étrangères. En même temps, il brise le monopole du français dans la diplomatie belge. Le néerlandais et l'anglais peuvent être utilisés lorsque l'occasion se présente. Il recherche également l'unanimité culturelle avec les Pays-Bas, notamment en ce qui concerne la traduction de la langue standard commune: *Dutch* au lieu de *Flemish* ou *Netherlands language*. Dans ce domaine, il met en exergue les tendances internationales et européennes de son flamingantisme et rejette toute forme de nationalisme étriqué. La base de son pouvoir, c'est Bruxelles. Conscient de la nécessité d'organiser des activités culturelles en néerlandais et confronté à la difficulté de les réaliser dans des organisations bilingues, il prend en 1954 l'initiative de créer le Cercle August Vermeylen, dont il sera le président jusqu'en 1979. En 1968 sonne l'heure de ce qui fut peut-être son principal défi politique. Exposée à la concurrence électorale d'un nouveau parti à Bruxelles, le Front des Francophones, la fédération socialiste bilingue, veut déplacer, avant les élections, les néerlandophones vers des places de figuration sur la liste. Cette mesure provoque le schisme des socialistes néerlandophones sous le nom de "Rode Leeuwen" (les Lions rouges). A ce stade, Fayat peut s'appuyer notamment sur son association culturelle de base pour les besoins de la mobilisation. Les élections de 1968 sont un succès et sont en même temps le signe avant-coureur de la scission en 1978 du Parti socialiste belge en deux partis indépendants, l'un francophone et l'autre néerlandophone.

Jan Fransen

La genèse des symboles de la Communauté française et l'affirmation d'une identité francophone à Bruxelles (1972-1975)

Introduction

En 1983, l'anthropologue Ernest Gellner livra son *Nations et nationalisme* dans lequel il développe sa conception, devenue célèbre, du nationalisme en tant qu'idéologie politique aspirant à la superposition des concepts de nation et du pouvoir de l'Etat. La réalisation de ce principe est une conséquence de la naissance de la société industrielle, qui nécessite la mise en place d'un système scolaire uniforme, créant ainsi une culture nationale homogène, soutenue par une langue officielle. Via des canaux divers, cette culture atteint progressivement tous les citoyens et les insère dans la nation. Là où le pouvoir exécutif échoue, se créent des mouvements nationaux opposés à l'Etat.[1] Pour l'Europe occidentale, la définition de Gellner reste le paradigme dominant des recherches sur le nationalisme.[2] L'attention quasi exclusive pour le nationalisme en tant qu'idéologie politique rationnelle est une approche critiquée car en considérant le nationalisme de cette façon, l'aspect émotionnel est négligé. Gellner a *démasqué* le nationalisme en tant qu'idéologie politique rationnelle et l'a assimilé à une falsification et à une illusion. La tendance à assimiler le nationalisme à une illusion a surtout été popularisée par un livre provocateur de Hobsbawn, *The Invention of Tradition*, dans lequel il attire l'attention sur le caractère très récent des traditions nationalistes, même si elles prétendent être beaucoup plus anciennes.[3] Ceci n'explique pas la force des sentiments nationalistes. L'anthropologue Benedict Anderson a été l'un des premiers à critiquer l'assimilation du nationalisme à la falsification et la caractérisation des nations en tant que communautés artificielles.[4] Pour sa part, Anderson qualifie les nations d'*imagined political communities*. Les membres de cette communauté ne se connaissant pas entre eux, n'ont jamais entendu parler les uns des autres, mais il existe entre eux un sens de communauté, ce qui rend la communauté bel et bien réelle et non artificielle.[5] Ce sens de la communauté est essentiellement de nature symbolique, un aspect du nationalisme que Gellner et sur ses traces beau-

coup d'autres auteurs, ont négligé. Dans un article récent, Louis Vos attire l'attention sur le fait qu'un Etat, ne se basant que sur des principes civiques universels sans symboles nationaux, qui font appel aux émotions, ne s'est jamais rencontré dans l'histoire. Et il ajoute qu'en fin de compte, les gens doivent pouvoir se sentir à l'aise dans une société en s'y identifiant émotionnellement.[6] Dans cette optique, chaque communauté va à la recherche de quelques éléments de son passé ethnique, qu'elle élève au niveau de symboles nationaux. Vos s'en réfère en l'espèce à un récent travail de Montserrat Guibernau. Celle-ci s'y affirme en accord avec la définition de Gellner selon laquelle le nationalisme doit être compris comme principe politique essentiel, mais elle met en même temps en lumière la capacité du nationalisme à susciter des sentiments d'identité nationale.[7] Dans ce processus, elle s'oriente vers l'importance des symboles et rituels. L'identité nationale en tant que sentiment collectif doit être affirmé et confirmé à des moments réguliers, et cela par le biais de rituels. Les rituels nationaux sont, au même titre que les rituels religieux, des réunions de personnes de même opinion, qui, par des gestes symboliques, perpétuent et renforcent systématiquement le sentiment national.

Le rituel le plus important de l'identité nationale est sans nul doute la fête nationale, un rituel que partagent quasi tous les Etats-nations, nationalités et communautés nationales.[8] Elle peut être considérée comme la grand-messe annuelle, au cours de laquelle les caractères communs d'identité nationale sont répétés et standardisés, glorifiés dans des reliques comme les drapeaux nationaux et chantés dans des hymnes nationaux. Le rituel de la fête nationale offre d'excellentes perspectives pour des recherches historiques sur la naissance, le glissement et la disparition d'identités nationales.

La présente enquête peut être centralisée autour de deux pôles:

Premièrement, l'analyse historique de la fête nationale peut permettre de comprendre le caractère *imaginé* des identités nationales. Ces dernières ne sont pas des données établies, dont la praxis politique part si souvent. Les fêtes nationales sont par contre souvent l'enjeu d'une lutte entre différents contenus de l'identité nationale. Celui qui l'emporte devient alors l'interprétation dominante du passé et du rêve pour l'avenir. Grâce à l'analyse du rituel de la fête nationale, nous pouvons faire apparaître les forces souvent cachées et les intérêts concrets qui se dissimulent derrière l'interprétation de l'une ou l'autre identité nationale, ainsi que la lutte entre des groupes et intérêts rivalisant pour la conception dominante de l'identité nationale.

Deuxièmement, l'étude historique de la fête nationale peut permettre de comprendre le *processus d'imagination* des identités nationales. Quels

symboles et quels rituels ont la priorité dans la représentation de l'identité nationale? Quels sont les éléments culturels utilisés le jour de la fête nationale en tant qu'ingrédients de base de l'identité nationale? En d'autres termes, quelle est la relation entre l'identité nationale et la langue, le folklore, la religion, la culture, l'histoire ou tout autre élément de l'altérité culturelle?

Cet article est le résultat de l'analyse d'un cas, à savoir l'histoire de la genèse de la fête et du drapeau de la Communauté culturelle française de Belgique dans les années septante.[9] Au départ des débats autour de l'officialisation du 27 septembre et le Coq wallon, nous voulons mettre en lumière un épisode important de l'histoire de la naissance de cette identité francophone à Bruxelles, sur base des deux pôles cités ci-dessus. Cette matière sera abordée en trois chapitres:

Dans un premier temps, nous nous demanderons pourquoi le 27 septembre et pourquoi le coq? Nous ferons à cette occasion un détour géographique par la Wallonie puisque le 27 septembre et le coq sont en principe des symboles *wallons*, exprimant une identité *wallonne*. Dans quelles circonstances ces symboles sont-ils nés? Quels sont les groupes d'intérêt concernés et quel était leur but? De quelle manière l'identité wallonne a-t-elle été représentée? Un accent particulier sera bien entendu mis sur la Communauté wallonne de Bruxelles.

Dans un deuxième temps, nous envisagerons le déplacement du 27 septembre et du Coq wallon en tant que symboles de la Communauté culturelle française, établie en 1971. Le 27 septembre et le coq sont devenus les symboles d'une identité francophone et non plus seulement d'une identité wallonne. Quelles forces et quels intérêts peut-on trouver derrière ce déplacement de signification? En d'autres termes, qui a intérêt à cet épanouissement d'une identité francophone et quels éléments culturels sont utilisés dans la représentation de cette identité francophone?

Dans un troisième temps, nous insisterons sur la lutte que des groupements rivaux mènent autour de cette fête et du drapeau, et par là, autour de la vision hégémonique de l'identité. Quel est le rôle des défenseurs francophones des symboles de la Belgique de papa? Et quel est le rôle de la Communauté wallonne de Bruxelles? Ces derniers, se sont-ils retrouvés dans l'identité francophone, professée à Bruxelles et attaquée à plusieurs reprises depuis l'existence de la Région wallonne par des partisans d'une identité spécifiquement wallonne?[10]

1. Le coq wallon et le 27 septembre: symboles traditionnels de l'identité wallonne (1913-1972)

1.1 Genèse et diffusion du 27 septembre et du coq en tant que symboles de l'identité wallonne (1913-1971)

En 1830, la révolution belge engendra un Etat où seul le français bénéficiait du statut de langue officielle. Le français avait un statut élevé et était la langue de communication de l'élite et de la classe moyenne, les seuls à posséder le droit de vote. Vers la fin du 19e siècle, une première génération de flamingants politisés s'efforça de faire adopter un certain nombre de lois linguistiques protectrices.[11] L'extension à peu près parallèle du droit de vote joua un rôle important dans le fait que les Flamands remirent de plus en plus en question la domination culturelle du français et exigèrent finalement l'égalité linguistique. Au tournant du siècle, un Etat uniquement administré en français devenait donc une utopie. Ces premières lois linguistiques et les timides amorces de bilinguisme suscitèrent la naissance d'un mouvement wallon, qui allait adopter une position défensive contre la mise à mal par des Flamands de la position monopolistique du français en Belgique. En 1912, naissait une collaboration structurelle wallonne, baptisée *Assemblée wallonne*, qui devait fonctionner comme un Parlement officieux.

C'est alors que se firent jour les premiers éléments d'un développement d'un sentiment wallon. C'est dans ce contexte qu'il faut placer la décision de l'Assemblée wallonne de pourvoir l'identité wallonne de sa propre fête et de son propre drapeau. La fête aurait lieu chaque dernier dimanche de septembre en souvenir du rôle supposé que les Wallons avaient joué dans la révolution belge contre le souverain néerlandais Guillaume Ier dans les derniers jours de septembre 1830.[12] Ce choix n'était pas tout à fait neuf, l'Assemblée wallonne *officialisait* en fait une tradition apparue à Liège au tournant du siècle et un peu plus tard à Bruxelles.[13] Dans la conception wallonne de cette époque, la révolution belge a avant tout été une révolution wallonne. Une révolution mise en mouvement par le peuple de Bruxelles, considéré comme francophone, qui dans la phase décisive a reçu l'aide déterminante des compatriotes wallons. Un rôle essentiel est alors attribué aux volontaires liégeois placés sous la direction du futur homme d'Etat Charles Rogier. Lors de l'expulsion des Hollandais du Parc de Bruxelles, Rogier s'affirma comme résistant glorieux et *founding father*, à la base de l'indépendance de la Belgique francophone. L'apport flamand à la révolution n'est certainement pas considéré comme décisif. En témoigne les propos de Richard Dupierreux, qui, au nom de l'Assemblée wallonne, avait rédigé un rapport sur le choix d'un jour de fête et d'un drapeau pour la Wallonie:

> 'Pendant les heures décisives où seul compte le sang versé, ce fut surtout le sang wallon qui mouilla les barricades'. [14]

L'explication de cette version wallonne des événements révolutionnaires de 1830 est à chercher dans le fait que cet épisode était un reflet du contexte social et de la politique linguistique dans lequel est né le mouvement wallon. Comme nous l'avons déjà signalé, la révolution belge a engendré un Etat ayant comme seule langue officielle le français. En commémorant la révolution belge, on affirmait donc sa fidélité à une Belgique totalement francophone et son aversion à l'égard de chaque bilinguisme imposé, et cela à un moment où le mouvement flamand combattait le statut du français comme unique langue officielle. En outre, la commémoration des journées de septembre était aussi l'occasion de mettre en lumière les ressemblances entre les exigences flamandes en matière de politique linguistique et la politique de néerlandisation de Guillaume Ier entre 1815 et 1830. Ainsi, la commémoration prit la forme d'un avertissement: si les Flamands continuaient à mettre à mal les intérêts wallons, une deuxième révolution wallonne était envisageable.[15] Des militants wallons de la première heure comme Achille et Hector Chainaye ainsi qu'Ivan Paul, approfondissaient le mythe de 1830 dans les premiers journaux wallons à Bruxelles comme *La Lutte wallonne*, *L'Antiflamingant* et *La Défense wallonne.*[16]

En même temps que le choix du jour de la fête, l'Assemblée wallonne prit une décision à propos du drapeau. On opta pour un coq rouge sur fond jaune. Le coq était une référence très claire au *coq gaulois*. Cet animal a été associé à la France par pur jeu de mots, le terme latin pour *coq*, – *gallus* – signifiant en même temps *Gaulois*.[17] En 1789, le coq devint le symbole des révolutionnaires français et de la Première République, mais surtout aussi de la Troisième République française, lorsqu'il fut utilisé contre l'aigle, symbole de l'ennemi déclaré, l'Allemagne. Le fait que l'Assemblée wallonne opta pour le coq juste avant la Première Guerre Mondiale, confirma la solidarité avec la langue et la culture française. Pour ne pas être accusé de séparatisme, le coq de Wallonie était en marche et avait le bec fermé alors que le coq français était à l'arrêt et chantait. C'était un projet du peintre Pierre Paulus réalisé à la demande de son ami personnel Jules Destrée,[18] député socialiste et secrétaire de l'Assemblée wallonne. Le rouge et le jaune étant les couleurs historiques de Liège, cela constituait un hommage au rôle que la Cité ardente avait joué dans l'histoire du mouvement wallon.[19]

Depuis lors, la commémoration de la révolution belge et du Coq wallon s'est répandue dans la mémoire collective de Wallonie. A Bruxelles, la révolution belge et le Coq wallon étaient considérés comme les symboles de fidélité à la *petite patrie* wallonne. La Ligue wallonne du Brabant avait organisé dès 1906, soit sept ans avant la décision de l'Assemblée wallon-

ne, un cortège vers le monument Rogier en commémoration des journées de septembre.[20] La tradition allait rester inchangée et complétée dans les années vingt par une soirée de gala, ayant comme apogée le fameux *Hommage à la Terre wallonne* sur l'idée de Maurice Esser.[21] C'est la Fédération des sociétés wallonnes de l'agglomération bruxelloise, un regroupement de toutes les sociétés wallonnes de combat et de folklore de Bruxelles, qui, à partir de 1924, allait organiser ces cérémonies sur un rythme annuel. L'Hommage à la Terre wallonne allait rester le rituel par lequel les Wallons de Bruxelles témoignaient leur fidélité à leur identité wallonne intégrale. Inspiré par l'exemple de la Communauté wallonne de New York, de la terre avait été prélevée dans des villes et villages de Wallonie, et au cours de la soirée, elle était placée dans des urnes sur le podium.[22] Un conférencier éminent, issu du monde culturel, politique ou scientifique, exprimait derrière les urnes la fidélité à la petite patrie. Cette cérémonie allait de pair avec des fêtes artistiques qui rendaient hommage à des compositeurs, littérateurs et poètes.[23] A partir de 1947, les Fêtes de Wallonie à Bruxelles tombèrent aux mains du Comité des fêtes de Wallonie, composé de représentants de ligues et sociétés folkloriques wallonnes. L'intention resta inchangée. Le cortège vers la statue de Rogier existait toujours et était suivi par une soirée d'art et de folklore, dont le rituel central était l'Hommage à la Terre wallonne. Même après la guerre, les Fêtes de Wallonie restèrent pour les Wallons de Bruxelles l'occasion de témoigner leur fidélité à l'identité culturelle wallonne.

1.2 Le coq et le 27 septembre ne deviennent pas les symboles officiels de la nation wallonne (1972)

En 1970, le gouvernement Eyskens porta en terre la Belgique de papa par la reconnaissance de l'existence constitutionnelle d'une Communauté culturelle néerlandophone et d'une Communauté culturelle française, auxquelles furent transférées les compétences culturelles du gouvernement.[24] Dans le mouvement wallon, et plus précisément au sein de la Wallonie Libre,[25] des voix s'élevaient pour demander au Conseil de la Communauté culturelle française d'officialiser 1830 et le coq comme symboles de la Wallonie, au même titre que le 21 juillet et les trois couleurs nationales. Mais le problème était que, comme le suggère déjà la dénomination de la Communauté culturelle, le gouvernement Eyskens partait de l'idée que la Belgique se composait d'une Communauté culturelle *néerlandophone* et d'une autre, *francophone*. De ce fait, on niait l'existence d'une *Communauté wallonne*. Le nœud du problème était que les Bruxellois francophones ne se reconnaissaient pas dans une identité culturelle wallonne. Certaines sommités wallonnes avaient déjà critiqué cet état de

choses. Citons par exemple Maurice Bologne,[26] membre fondateur de la Wallonie libre et sénateur du Rassemblement wallon depuis 1968, qui s'opposait à l'utilisation croissante à Bruxelles du terme *francophone*, qui, selon lui, ne correspondait à rien au point de vue historique. Il mettait en avant le fait qu'avant la Première guerre mondiale les francophones de Bruxelles se considéraient comme des Wallons.[27] Le terme *francophone* n'a aucune signification dans l'histoire de la naissance du mouvement wallon à Bruxelles. L'intitulé de Communauté wallonne aurait alors bien mieux convenu pour qualifier la Communauté francophone. Toute la saga autour du choix de Bruxelles ou de Namur comme siège du futur Conseil culturel, illustre précisément le même point d'achoppement, à savoir que les *francophones* de Bruxelles n'étaient pas disposés à accepter l'idée de l'existence d'une Communauté culturelle wallonne et donc d'une identité culturelle wallonne. Namur a finalement dû s'effacer au bénéfice de Bruxelles comme capitale de la Communauté culturelle francophone.[28]

Il apparut rapidement que cette confusion allait marquer le débat sur l'officialisation de la commémoration de la révolution belge et du Coq wallon. Le 15 juin 1972, le président de la Wallonie libre, Jean Pirotte, fit un appel à la reconnaissance des symboles officiels de ce qu'il appelait explicitement la *nation wallonne*. Dans son esprit, la Communauté culturelle française était avant tout, malgré sa dénomination légale, une Communauté culturelle wallonne.

> 'Nous sommes dans l'an I de la Wallonie. Une nation est un être collectif dont la réalité, pour apparaître d'une façon claire et compréhensible aux yeux de tous, doit se manifester par des symboles: la fête, le drapeau, le chant et l'emblème héraldique. Une des premières tâches du 'Parlement culturel français' devrait être d'officialiser ces signes extérieurs de la nation. Il faut que demain, en Wallonie, ils soient enseignés dans les écoles, respectés au même titre que les symboles de la Belgique.' [29]

Pour Pirotte, la commémoration de la révolution belge et le Coq wallon étaient des symboles concrets. L'appel de Pirotte n'allait pas se perdre dans le désert. Fernand Massart[30] et Maurice Bologne, vétérans de la Wallonie libre et politiquement actifs comme député et sénateur du jeune parti fédéraliste, qui était le Rassemblement wallon, prirent en charge l'élaboration d'un projet de décret à soumettre au Conseil culturel français.

Le 6 juillet, ce projet fut déposé par Massart sur le bureau du président du Conseil culturel, contresigné par d'autres membres de la Wallonie libre, à savoir Lassance-Hermant et Leroy du RW, le président du PLP Defraigne, le président du FDF-RW Defosset et Levaux du PC. Massart y réitérait les propositions que Pirotte avait déjà formulées.[31] Le premier septembre fut choisi comme date d'entrée en vigueur du décret. Dans l'ex-

posé des motifs du décret, Massart parle, comme Pirotte, de la possible officialisation des symboles de la *Communauté wallonne* tout en restant vague à propos de Bruxelles. En effet, des Bruxellois francophones d'origine non wallonne n'appartenaient en rien à une *Communauté wallonne* et ne souhaitaient pas y appartenir. Massart lui-même mettait en avant le fait que la proposition ne concernait que les immigrés à Bruxelles, qui, depuis le début du siècle, considèrent le coq et la commémoration des journées de septembre comme des symboles de leur identité wallonne. Pour le reste, c'était le principe de *Bruxelles aux Bruxellois* qui prévalait, comme il l'a exprimé lui-même en ces termes.[32] Ce n'était d'ailleurs pas un secret que Massart et Bologne, comme beaucoup d'autres militants wallons, nourrissaient peu de sympathie à l'égard des habitants de la capitale. Par là, ils se situaient dans la tradition des régionalistes wallons, qui voyaient seulement en Bruxelles la capitale bilingue qui aidait au maintien du centralisme belge.[33]

Cette imprécision à propos de la zone d'application du décret – Wallonie avec ou sans Bruxelles – incita le président du Conseil culturel, le socialiste Dejardin, à consulter le Conseil d'Etat sur la compétence du Conseil culturel français en cette matière.[34] En octobre 1972, le Conseil d'Etat émit un avis qui fut reçu chez Massart et consorts avec des sentiments mêlés: la Communauté culturelle française possédait bien la compétence pour reconnaître la révolution belge et le coq comme symboles officiels mais cela impliquait que ces symboles ne pouvaient valoir que pour la Communauté française. *Une Fête de la Wallonie* ou un *Coq wallon*, comme on les représentait dans les cercles de la Wallonie libre, et ensuite chez Pirotte, Massart et Bologne, n'étaient pas envisageables. Ce qui l'était par contre, c'était une *Fête de la Communauté culturelle française* et un *coq de la Communauté française*. Ces symboles, acceptés en 1913 par le mouvement wallon, furent dès lors accaparés par la Communauté culturelle française de Belgique. La symbolique wallonne ne serait donc par conséquent plus seulement d'application aux Wallons de Bruxelles, comme prévu dans la proposition de Massart, mais aussi aux Bruxellois francophones sans racines wallonnes, en l'espèce surtout les Flamands francisés et les autochtones bruxellois. L'avis du Conseil d'Etat ne fut pas accueilli par des applaudissements dans les cercles de la Wallonie libre. Jean Defraigne, président du PLP, membre de la Wallonie libre, et cosignataire du décret Massart, déplorait que le Conseil culturel ne pouvait accepter les symboles wallons, parce que le Conseil culturel était francophone et non wallon. Il y voyait une *manœuvre* d'unitaristes endurcis.[35] Le débat quitta ensuite la scène pendant une demi-année et le projet ne ressortit du tiroir du président du Conseil culturel qu'après l'adoption par le Conseil culturel néerlandophone du 11 juillet et du Lion flamand comme symboles officiels de la Communauté culturelle néerlandophone.

2. Les symboles traditionnels de l'identité wallonne deviennent les nouveaux symboles de l'identité francophone (1973-1975)

2.1 Le FDF, instigateur de la transformation officielle du 27 septembre et du coq en symboles francophones

Les années soixante sont considérées comme le moment de la percée du mouvement wallon et francophone à Bruxelles. Les marches sur Bruxelles et le conclave de Val-Duchesse[36] (1963) aboutirent à la naissance du Front démocratique des francophones (FDF). Le FDF est un parti des classes moyennes bruxellois ayant réussi à rassembler aussi bien les Wallons de Bruxelles que les Bruxellois francophones autour du mécontentement consécutif aux revendications de la Flandre à propos de Bruxelles, tant sur le terrain de l'administration, que de l'enseignement et de la délimitation définitive de Bruxelles à 19 communes. Il était l'émanation d'une conscience bruxelloise se sentant abandonnée par les compatriotes linguistiques de la bourgeoisie nationale et de Wallonie.[37]

Bref, le FDF s'imposa à Bruxelles comme le seul défenseur des intérêts francophones spécifiques à Bruxelles face à l'aspiration à la reconquête et à la flamandisation de la nation flamande en devenir. Ce qui ne signifia pourtant pas que tous les liens furent tranchés avec les compatriotes linguistiques de Wallonie. Bien au contraire. Lorsque fin des années soixante, début des années septante, tout semblait indiquer que la fédéralisation du pays entrait dans une phase décisive, la solidarité linguistique avec la Wallonie était indispensable pour un tel parti, uniquement implanté à Bruxelles. En outre, d'un point de vue opportuniste, le raisonnement était que cette solidarité rendrait plus difficile un éventuel accord sur une structure à deux, Flamands et Wallons, sur le dos des Bruxellois. Dans ce contexte, pour le FDF, la Communauté culturelle française était, en tant qu'émanation de la solidarité de Bruxelles et de la Wallonie, une nécessité politique. Il s'agissait désormais de cultiver une identité francophone, qui légitimerait la nouvelle institution politique.[38]

Cette nécessité fut sans doute renforcée par le fait que, le 6 juillet 1973, la Communauté culturelle néerlandophone affirma son identité par l'adoption officielle de la commémoration de la bataille des Eperons d'or et du Lion flamand comme symboles officiels. Malgré la protestation de la Volksunie à propos de la couleur rouge de la langue et des griffes du lion, le consensus était absolu sur ce choix. Du côté flamand, on ne connut donc pas de problème d'identité analogue. Les Flamands habitant à Bruxelles partageaient l'identité culturelle flamande. Ils l'affirmaient depuis la fin du 19e siècle avec la célébration de la bataille des Eperons d'or, devenue une tradition à succès dans la capitale.[39] L'unanimité dans le choix d'un

jour de fête, d'un drapeau et d'un hymne par la Communauté culturelle flamande, illustrait pour beaucoup de francophones le consensus existant autour d'une nation flamande en devenir, qui ne lâcherait jamais Bruxelles et qu'elle essaierait de reconquérir de façon systématique. Comme la Communauté culturelle néerlandophone, la Communauté culturelle francophone avait besoin de symboles que l'identité francophone pouvait forger. Ce n'est donc pas un hasard que le débat fut relancé après la décision du Conseil culturel néerlandophone. L'abstention sur ce point nourrissait déjà la critique de ceux qui ne voulaient pas reconnaître le caractère légitime de la Communauté française, en la représentant comme un pendant sans tradition de la Communauté culturelle néerlandophone.[40] Le FDF, défenseur notoire de la Communauté culturelle française et de la solidarité linguistique avec la Wallonie, reprit le flambeau de la Wallonie libre. Le centre de gravité du débat se déplaça donc de la Wallonie vers Bruxelles. Il faut également restituer dans ce contexte le plaidoyer pour l'officialisation d'une fête et d'un drapeau de la Communauté culturelle francophone des têtes de files de la première heure du FDF comme Léon Defosset,[41] André Lagasse[42] et Lucien Outers.[43] Par cette approche, ils ne faisaient au fond que promouvoir l'avis du Conseil d'Etat. La commémoration de la révolution belge et le coq étaient donc en premier lieu des symboles des *Francophones* en Belgique et non plus des *Wallons*. Une nuance importante, puisque l'existence de l'identité culturelle francophone en Belgique fut ratifiée de cette manière, tandis que l'on passait le plus possible sous silence l'identité spécifiquement wallonne. Le FDF était d'ailleurs un parti communautaire bruxellois, qui voulait seulement mener un combat au nom de la langue et de la culture françaises. L'existence d'une identité culturelle wallonne ne pouvait qu'affaiblir cette solidarité du point de vue culturel et diviser les francophones de Belgique en *sous-régionalismes*.

Outers était le premier qui, un mois après la Communauté culturelle néerlandophone, lança un appel pour officialiser les symboles de la Communauté culturelle francophone. Il le fit à l'occasion de la parution du livre *De Vlamingen* du journaliste du *Standaard* Manu Ruys, dont le sous-titre était significatif: *Een volk in beweging, een natie in wording*. Outers réagit dans *Bruxelles-Vérité*, le périodique du FDF, en affirmant que la *Communauté française* devait accepter sa fête et son drapeau, si elle voulait également devenir, à l'instar de la Flandre, 'un peuple en mouvement et une nation en devenir'.[44] La différence avec la proposition de Massart et les appels répétés du groupe de pression, la Wallonie libre, un an plus tôt, est pertinente: pas de drapeau et de fête pour la *Communauté wallonne* (comme Massart), ni pour la *nation wallonne* (comme Pirotte), mais bien pour une *Communauté française*. Le fait que la commémoration de 1830 allait devenir le jour de fête favori de la Communauté francophone apparaît déjà dans le chapitre *La Révolution de 1830* dans son pam-

phlet *Le Divorce Belge*, édité en 1968.[45] Ainsi, Outers estimait qu'en 1830, Bruxellois et Wallons avaient mis fin à la décision artificielle prise au Congrès conservateur de Vienne en 1815, congrès qui avait réuni les Pays-Bas méridionaux à la Hollande en guise de barrière face un impérialisme français susceptible de renaître.[46] Il appuyait sa thèse en relevant que pendant les journées révolutionnaires de septembre tant les Bruxellois que les Wallons affichaient leur sympathie pour la France en plantant le drapeau tricolore à l'hôtel de ville et en criant les slogans *Vive la France* et *Vive la liberté*.[47] Les Bruxellois sont automatiquement enregistrés par Outers comme francophones. Le rôle des volontaires wallons dans la réussite de la révolution à Bruxelles est manifestement accentué par Outers:

> 'Tous les cœurs étaient tournés vers Bruxelles; une sorte de levée en masse commença partout, mais particulièrement dans les provinces wallonnes. Le paysan abandonnait ses champs, l'ouvrier ses ateliers, le mineur sa houillère; toutes les classes laborieuses quittaient simultanément leurs travaux et se portaient sur la capitale.[48]

L'aspect du rôle décisif des volontaires liégeois dans la révolution est également repris. Selon Outers, ils se rendirent début septembre à Bruxelles sous la direction de Rogier, en chantant la Marseillaise et sous les couleurs liégeoises, rouge et jaune, avec l'inscription 'Mourir ou vaincre pour Bruxelles'.[49]

Un mois après l'appel d'Outers, André Lagasse, sénateur et futur président du FDF et président du Conseil d'agglomération de Bruxelles, publia une tribune libre en première page du *Soir* sous le titre significatif 'Septembre'. Lui aussi reprenait le concept de la fête de la Communauté française, qui pour lui signifiait la commémoration de la libération des Wallons et des Bruxellois, qui ne voulaient plus vivre sous le joug des néerlandophones.[50] Comme Outers, Lagasse se situe dans une tradition, qui voyait principalement dans la révolution belge une lutte pour la langue et la culture françaises. Lui aussi relève le caractère artificiel et anti-français des décisions du Congrès de Vienne. A cause de la réunion des Pays-Bas méridionaux à la Hollande, les francophones, qui y vivaient, devenaient victimes de la politique anti-française des puissances européennes. Ces Néerlandais imposaient de manière despotique leur politique dans tous les domaines. Lagasse stigmatisait la 'dictature hollandaise' comme une 'épreuve' imposée à tous les francophones. Les lois relatives aux provinces belges étaient rituellement votées par une majorité hollandaise. Lagasse établit également une continuité jusqu'en 1973. Les Wallons et les Bruxellois étaient victimes d'une politique de domination d'une communauté de langue différente, qui reconnaissait seulement la loi de la majorité. Les Belges francophones allaient subir une nouvelle fois toutes sortes de contraintes et d'interdictions et la liberté linguistique

allait être foulée aux pieds. Et Lagasse ne manquait pas de relever les lois linguistiques limitant la liberté, comme la parité linguistique dans les hôpitaux et les écoles bruxelloises et l'obligation de parler néerlandais dans les entreprises flamandes. 1830 rendit les Wallons et les Bruxellois conscients de leur solidarité historique, leur permettant de repartir ensemble en guerre contre une majorité ethnique, menaçant la langue et le patrimoine historique et culturel communs.[51]

Lors d'un discours à l'occasion des Fêtes wallonnes à Schaerbeek, Lagasse exprima une nouvelle fois explicitement le désir que la révolution de 1830 devienne la fête officielle de la Communauté francophone de Belgique, et il demandait aux Wallons et aux Bruxellois de dépasser les frontières de la Communauté culturelle française pour atteindre ce qu'il appelait la 'francité tout entière'.

> 'M. Lagasse, président du Conseil d'agglomération de Bruxelles, souhaita voir les fêtes de septembre devenir la fête officielle de la *Communauté francophone* de Belgique dans la mesure où ces fêtes commémoraient une insurrection dirigée contre les contraintes linguistiques venues du Nord. Il demanda encore aux Wallons et aux Bruxellois que leur sentiment d'appartenance à la *Communauté culturelle francophone* dépasse les frontières nationales pour s'étendre à la *francité tout entière*.'[52]

Dans le même ordre d'idées, la solidarité Wallonie-Bruxelles fut couronnée, en septembre 1973, par le biais d'une visite du FDF aux Fêtes wallonnes de Liège et ceci sur invitation de quelques personnalités éminentes du Rassemblement wallon, parmi lesquelles Perin, Gol et Bertrand. Dans cette délégation, se trouvaient notamment le président du FDF, Defosset, et Lagasse. En coordination avec leurs collègues du Rassemblement wallon, ils donnèrent une conférence de presse au Palais des Congrès de Liège. A cette occasion, Defosset exprima le désir que, dans l'avenir, cette fête wallonne devienne celle de toute la Communauté francophone.[53]

Suivant les traces de Lagasse, Outers et Defosset, d'autres voix s'élevaient au sein du FDF en faveur de la reconnaissance d'une fête officielle de la Communauté française. C'est ainsi que le Conseil communal de Watermael-Boitsfort décida, en sa séance du 17 octobre 1973, après une motion de la section locale du FDF, de célébrer annuellement une fête de la Communauté francophone sur son territoire afin d'exprimer, selon ses propres dires, son attachement à la 'langue et à la culture françaises'. Pour le reste, le Conseil culturel de la Communauté française fut poussé à œuvrer à la mise en place d'une fête de la Communauté francophone tant pour Bruxelles que pour la Wallonie.[54]

En septembre 1973, à la maison communale de Schaerbeek, le bourgmestre Nols[55] tint un discours à propos de la signification de la fête pour

la solidarité bruxello-wallonne, qui, dans les circonstances présentes, devait permettre d'emporter la victoire sur les nouveaux 'dictateurs'. Nols releva qu'il encourageait cette solidarité depuis 1970 en rendant hommage au coq, qu'il appelait l'emblème de la vieille terre gauloise, faisant allusion à sa préférence pour la culture française. Même pour Nols, il était clair que le besoin de solidarité se faisait sentir plus que jamais. Il attaquait particulièrement le 'diktat' flamand dans la périphérie et le fait que la minorité à Bruxelles bénéficiait des mêmes droits que la majorité francophone. Il stigmatisait plus particulièrement les lois linguistiques restreignant la liberté dans les cliniques et les administrations. Selon lui, ces lois linguistiques avaient pour objectif la flamandisation complète de Bruxelles. Face à cette menace, s'était élevée la prise de conscience croissante de la Communauté francophone symbolisée par la fidélité à l'esprit de 1830 et au Coq wallon.[56] Il est donc clair que la formation de la nation flamande, s'exprimant par le biais de l'acceptation du 11 juillet et du Lion flamand, incita le FDF à cultiver l'identité francophone par la commémoration de la révolution de 1830 et du coq. En tant que parti communautaire bruxellois, il avait tout intérêt à la solidarité avec la Wallonie. La langue et la culture françaises, et des valeurs comme la liberté et la démocratie, que cette dernière incarnait de nature, ainsi que la protection solidaire de ces valeurs durant un siècle et demi constituaient les ingrédients de base de l'identité francophone naissante.

Ce sont les réactions des différents sociétés wallonnes de Bruxelles qui soulignent le mieux ce déplacement d'identité. Grâce au Comité des fêtes de la Wallonie, les traditionnelles Fêtes de Wallonie continuèrent à être organisées à Bruxelles. Ces dernières restaient, comme déjà démontré dans un chapitre précédent, un rituel de fête, qui affirmait la fidélité des Wallons de Bruxelles à leur identité culturelle. Ces cercles n'étaient pas trop tentés par la Fête de la Communauté française soutenue par le FDF. Ainsi, l'Union wallonne des écrivains et artistes plaida précisément pour le maintien des Fêtes de Wallonie traditionnelles plutôt que pour la Fête de la Communauté française concoctée par le FDF. Comment pouvait-on d'ailleurs fêter une communauté abstraite, ne possédant aucun fondement historique? Etre Francophone ne signifie rien au sens historico-culturel, alors qu'être Wallon fait par contre référence à une filiation ethnico-politique séculaire de ladite Communauté romane dans le Nord-Est de la France. Cette thèse se rattachait aux idées du président de la société, Charles-François Becquet.[57] Pour le reste, il était important, selon l'Union, de s'en référer à cet égard au fait que, lorsque le coq fut accepté en 1913 par l'Assemblée wallonne, le qualificatif 'francophone' ne fut pas utilisé, un argument déjà défendu par Bologne. La conclusion était évidente: les Bruxellois devaient s'assimiler sans plus aux Wallons et se résigner à la symbolique wallonne en vigueur et en particulier au coq.

> 'Les habitants de ce pays se déclaraient ou flamand ou wallon. Au cours du dernier demi-siècle, les Picards et les Lorrains de Belgique ont accepté le mot wallon et le drapeau wallon. A leur tour, les Bruxellois de langue française devraient faire de même…'[58]

En 1973, l'Avant-garde wallonne – société née en 1927 dans des cercles wallo-bruxellois et dont l'activité principale était l'organisation du pèlerinage annuel à Waterloo – émit quelques objections.[59] Immédiatement après la Deuxième guerre mondiale, la société avait été à la base, surtout sous l'impulsion du président Maurice Esser, des Fêtes wallonnes à Bruxelles.[60] En 1973, l'Avant-garde wallonne regretta que, depuis l'avis du Conseil d'Etat, la proposition Massart restât bloquée au Conseil culturel. L'association suivit la critique antérieure de Defraigne et imputait le retard à une politique d'obstruction menée par les 'unitaristes bruxellois', qui considéraient le Conseil culturel de Wallonie comme le Conseil culturel de la Communauté française de Belgique. Selon l'Avant-garde wallonne, par le biais de cet habile jeu sur les mots, on opposait les Wallons et ceux qui 'prétendaient' se sentir seulement francophones.[61] Un des membres les plus actifs de l'Avant-garde wallonne, Charles Toussaint, qui faisait aussi partie de la Ligue wallonne de l'agglomération bruxelloise, de la Wallonie libre et de l'Union wallonne des écrivains et artistes déjà citée, [62] plaida en faveur de l'officialisation de 1830 et du coq. Le décret futur devait mettre les Wallons sur un pied d'égalité avec les Flamands. Même pour lui, le destin du Bruxellois francophone signifiait assimilation sans plus: ils devaient tous accepter d'être des Wallons, même s'ils se sentaient francophones.[63] La fédération bruxelloise de la Wallonie libre poussa, dans le droit fil du débat, à inciter au maintien d'une identité spécifiquement wallonne à Bruxelles, sans verser dans une identité francophone vaguement définie. Dans cette optique, les francophones de Bruxelles furent appelés à acheter des produits de Wallonie, à lire la presse wallonne et à voyager le dimanche en Wallonie.[64]

Suite aussi au débat initié par la décision du Conseil d'Etat en octobre 1972, le débat fut repris le 18 juillet au Conseil culturel. Massart introduit alors une deuxième proposition de décret, qui suivait l'avis du Conseil d'Etat, mais aussi les gémissements du FDF. Dans la nouvelle proposition, le mot 'Wallonie' fut remplacé par celui de 'Communauté française'. C'est ainsi que les deux premiers articles de la proposition parlent de célébrer la fête de la 'Communauté culturelle française' chaque année le 27 septembre et d'orner le drapeau de la 'Communauté culturelle française' avec un coq rouge sur fond jaune.[65] La nouvelle proposition fut discutée au sein de la commission de politique générale, dépendant du Conseil culturel, qui se pencha pas moins de trois fois sur la question. Le fait que certains Bruxellois n'acceptaient pas le Coq wallon comme symbole de la Communauté française, constitua un point de discussion important. Dans le

même temps, du côté wallon, on critiquait à nouveau le fait que le Coq wallon devienne le symbole des Bruxellois.[66] Dans la dernière des trois réunions de la commission, une issue institutionnelle avait été trouvée pour pourvoir la Wallonie de ses symboles et d'éviter ainsi le problème épineux de Bruxelles. Afin d'esquiver l'argument du Conseil d'Etat selon lequel le Conseil culturel ne serait compétent que pour accepter des symboles pour la Wallonie, un projet de résolution avait été rédigé, pouvant être déposé à la Chambre qui en avait la compétence au niveau national. Ainsi, le 14 février 1975 le socialiste Jean-Maurice Dehousse, réputé régionaliste inconditionnel, déposa un amendement, soutenu par Massart lui-même, pour barrer une nouvelle fois la route au terme 'Communauté française' au bénéfice de 'Wallonie'.[67] Mais il était dit que la saga n'allait pas encore prendre fin. Le gouvernement national, responsable pour le Conseil culturel, rejeta à son tour cette nouvelle proposition. Les raisons en furent exposées par François Perin, qui était alors Ministre des Réformes institutionnelles et, dans le cadre de ces fonctions, également représentant du gouvernement au Conseil culturel.[68] Périn a estimé qu'il était inopportun de déposer une proposition de résolution devant la Chambre, 'procédure qui aurait entraîné la participation au débat des parlementaires de la Communauté culturelle néerlandaise'. Il était évident que le gouvernement n'était guère tenté de lancer un débat sur ce qui était finalement considéré comme une affaire annexe. Dehousse distingua dans la manœuvre une crainte de faire chuter le gouvernement dans le cas où la proposition serait présentée devant le Parlement national. Pour lui, c'était aussi un pas vers la Belgique des communautés, au détriment de la Belgique des régions.[69]

En ce qui concerne le problème du Coq wallon, le gouvernement décida de demander une nouvelle fois l'avis du Conseil d'Etat. Ce dernier estima que le coq en tant que symbole de la Communauté française devait aussi être hissé le 27 septembre à Bruxelles. Sur base de l'intervention gouvernementale et de la décision du Conseil d'Etat, Massart rédigea une troisième proposition de décret qui proposait que le 27 septembre et le coq soient les symboles de la Communauté française. Le coq devait être utilisé comme symbole de la communauté sur tout le territoire, donc aussi à Bruxelles.[70] Le 24 juin 1975, le Conseil culturel accepta finalement le décret pour l'officialisation du 27 septembre comme jour de fête et le coq comme drapeau de la Communauté française. Le combat autour de la reconnaissance de 1830 et du coq comme symboles officiels de la Wallonie était alors perdu. Pour beaucoup de Wallons c'était regrettable, mais cela ne semblait pas créer de véritables problèmes, à l'exception de quelques socialistes. Un arrangement provisoire fut trouvé lors de la réalisation d'une régionalisation définitive, la Wallonie pouvant toujours accepter ses propres symboles. La Wallonie considérait d'ailleurs la politique culturelle en général comme un aspect d'une problématique plus large, qui englo-

bait également le terrain économique et social.[71] Mais pour le FDF, ce fut une décision heureuse, dans la lignée de ce qu'ils visaient depuis environ deux ans. Defosset se déclara réjoui du décret du Conseil culturel. 1830 pouvait devenir le symbole de la solidarité historique entre Wallons et Bruxellois autour de la langue et de la culture françaises, qui devaient s'affirmer plus que jamais. La révolution rappelle aussi le résultat de la solidarité historique en 1830, à savoir la séparation des Pays-Bas et donc aussi la sauvegarde de la langue et de la culture françaises. Cet événement méritait réflexion au moment où l'autonomie culturelle incitait les Flamands à une collaboration avec les Pays-Bas. Pour Defosset, il n'y avait aucune raison fondée pour qu'un Bruxellois francophone ne se retrouvât dans la commémoration du 27 septembre. La même chose valait pour le Coq wallon, qui était désormais le symbole de la Communauté francophone.[72]

Même le libéral bruxellois Risopoulos, qui deux ans plus tard passera au FDF, défendait la décision prise en tant que Bruxellois francophone.

> 'Comme Bruxellois, je souhaiterais qu'on voie le plus possible le Coq wallon dans la Capitale, pour qu'on se souvienne que cette Wallonie existe et pour qu'on puisse sentir qu'il y a un lien véritable au sein de la Belgique romane entre Wallons et Bruxellois'.[73]

Pour lui aussi, le 27 septembre signifiait la solidarité historique entre la Wallonie et les francophones de Bruxelles et la séparation avec les Pays-Bas.[74]

Lors du vote final, le FDF et le PLP furent les seuls partis bruxellois qui, avec le Rassemblement wallon et les ailes wallonnes du PSC et du PLP, approuvèrent à l'unanimité le décret. Du côté des socialistes wallons s'exprimèrent quelques votes négatifs de régionalistes inconditionnels sous la férule de Dehousse.[75] Dans les ailes bruxelloises du PSC et du PSB, cet enthousiasme n'était pas partagé, comme on le verra au Chapitre II.

2.2 Le FDF, instigateur de la première fête de la Communauté culturelle française de Belgique (septembre 1975)

En ce 24 juin 1975, la Communauté culturelle française disposait donc désormais de son propre jour de fête et de son propre drapeau. Depuis que le 11 juillet et le Lion flamand symbolisaient du côté flamand les liens entre la Flandre et Bruxelles, le FDF avait tout mis en œuvre pour obtenir l'équivalent du côté francophone. Les efforts du FDF ne se limitaient cependant pas à la réalisation légale de cet objectif. La toute première fête

de la Communauté française fut l'occasion de clarifier la signification des nouveaux symboles.

Lagasse publia à ce propos, le 1er septembre 1975, une tribune libre dans *Le Soir*, 'Rouge et or, la victoire du Parc'. Les arguments restaient identiques. Par ce jour de fête et par son drapeau, la population de Bruxelles et de Wallonie affirmaient la conscientisation de sa communauté historique, qui refusait depuis un siècle et demi déjà d'être coupée de l'univers culturel français et des valeurs essentielles comme la liberté et la démocratie qu'il incarne. Certes, dans les circonstances données, confronté au nationalisme ethnique flamand et au droit du sol, le moment de la commémoration de 1830 devait être le jour où tous les francophones devaient réfléchir sur les raisons qui, en 1830, avaient mené au succès des révolutionnaires.[76]

Le 27 septembre et le coq étaient donc la concrétisation de l'identité francophone, qui était à la base de la communauté culturelle éponyme: une identité qui se cristallisait autour de la langue française, qui voulait la glorifier et la protéger contre une majorité ethnique flamande, dominante, liée à la terre. Les valeurs incarnées par une langue étant la 'mère' de la Déclaration universelle des droits de l'homme, et donc de la liberté et de la démocratie.

Les Jeunes FDF suivaient le point de vue de leurs ténors. Dans le numéro d'octobre de *Solidarité*, il était affirmé que Bruxelles et la Wallonie formaient une entité naturelle, qui devait être affirmée en arborant le coq aux maisons communales de Bruxelles et de Wallonie, à l'instar du Lion flamand le 11 juillet. Le 27 septembre commémorait pour sa part la solidarité historique des Wallons et des Bruxellois. L'accent est également mis sur le rôle important des volontaires wallons et surtout liégeois et sur le fait que peu de Flamands aient participé au combat.[77]

Le rôle du FDF dans les initiatives locales bruxelloises à l'occasion de la Fête de la Communauté française est plus clair encore que sa propagande dans ses périodiques et autres journaux. Depuis 1975, des mandataires communaux et militants locaux du FDF essayaient d'introduire la nouvelle fête au niveau communal. Mais la tradition faisait défaut. Contrastant avec la fête flamande de la bataille des Eperons d'or, les fêtes wallonnes ne purent décoller au niveau communal à Bruxelles. Elles se limitaient, comme nous l'avons déjà vu, au cortège vers la Place de la Liberté pour un hommage à Rogier et à une soirée artistique et folklorique avec un hommage à la terre wallonne. Ces fêtes étaient en principe données pour toute l'agglomération. Grâce au FDF, le changement allait être profond, ne fût-ce que parce que le déplacement d'identité, déjà mentionné, était perceptible dans la dénomination de ces fêtes. Parmi les dizaines de festivités qui avaient lieu à travers l'agglomération, les notions de *Wallonie* ou *Wallon* disparurent presque complètement. Apparurent surtout les dénominations *Fête de la Communauté française,* mais aussi *Fête de la Francité,*

Fêtes Romanes ou *Fête de la Communauté francophone,* autrement dit des références à l'existence de la culture française ou romane en Belgique, mais non de la culture wallonne. Comme déjà mentionné, la primeur en fut livrée par la section FDF de Watermael-Boitsfort. Celle-ci avait introduit une motion au Conseil communal du 17 octobre 1973 pour donner une fête annuelle de la Communauté française, et ceci dans le cadre de la commémoration des journées de septembre, afin de témoigner de son 'attachement impérissable à la langue et à la culture françaises'. La motion ayant été adoptée, Watermael-Boitsfort devint la première commune où fut célébrée la fête de la Communauté française, avant même l'adoption du décret par le Conseil culturel.[78] Sur proposition d'une Conseillère, la future bourgmestre Andrée Payfa-Fosseprez,[79] un demi-jour de congé fut même accordé aux écoles de Watermael-Boitsfort à l'occasion de cet événement.[80]

Sous l'impulsion du bourgmestre FDF Roger Nols, des fêtes wallonnes furent également lancées à Schaerbeek dès 1973. Cette Quinzaine wallonne annuelle, organisée en collaboration avec diverses associations wallonnes de Bruxelles, comprenait séances académiques, banquets, cortèges, concerts, parades, soirées de variétés, etc. Organisée sous les auspices du collège des bourgmestre et échevins, ces fêtes se déroulaient dans la maison communale, où, depuis le début des années septante, s'était installée l'habitude d'arborer le Coq wallon à l'occasion de la commémoration des journées de septembre.[81]

Mais ce fut surtout à l'occasion de la première fête de la Communauté française, le 27 septembre 1975, que furent organisées diverses initiatives au niveau communal.

C'est ainsi que la section FDF de Koekelberg organisa, pour la première fois en 1975, un rituel à l'occasion du 27 septembre. A l'issue d'un petit cortège, les militants FDF locaux déposèrent une couronne de fleurs au pied du monument aux morts de la commune, tandis que le président, Roland Muller,[82] prononça un discours de circonstance. Muller se déclara satisfait du décret Massart. A ses yeux, le 27 septembre était une excellente occasion d'affirmer la prise de conscience d'une communauté, qui, 145 ans auparavant, unie par un idéal de liberté, avait refusé de se séparer de son 'univers culturel', un terme déjà rencontré chez Lagasse. Différents mandataires FDF locaux assistaient à la cérémonie.[83]

Dans les milieux FDF d'Uccle, l'agitation à l'occasion du 27 septembre était également perceptible. Guy Messiaen, échevin FDF de l'Etat-civil et des manifestations publiques,[84] organisa une soirée de variétés au centre culturel local. Malgré la réticence, d'après le périodique FDF-*Contact*, des partis *traditionnels*, la fête fut un succès puisque plusieurs centaines d'habitants d'Uccle y participèrent.[85]

La section FDF Anderlecht se sentit elle aussi appelée à rehausser l'éclat du 27 septembre. Sous la direction de Jean-Pierre Bombaert,[86] pré-

sident de la section, un cortège du FDF local se rendit au monument des morts des deux guerres mondiales à la place de la Vaillance. Dans le cortège, on relevait la présence d'Albert Lepage, Conseiller communal et vice-président du FDF d'Anderlecht, et celle de Willy Semal, président du groupe FDF au Conseil communal.[87] Dans le périodique local du parti, Lepage rappela le pourquoi de la célébration du 27 septembre. Il parlait lui aussi de la peur de l'intolérance du nationalisme flamand qui s'était manifestée à l'occasion des marches sur Bruxelles, du récent scandale de Hal (le VMO y avait brûlé le drapeau belge), et des actions du TAK à Schaerbeek dans le cadre de l'affaire des guichets. Pour Lepage, le 27 septembre était le jour où l'on célébrait le souvenir de ceux qui étaient tombés pour l'idéal de liberté, une liberté qui, au vu des circonstances, devait plus que jamais être défendue.

La section FDF de Ganshoren organisa pour sa part un cortège vers l'Arbre de la liberté de la commune, qui avait été planté à l'occasion du Centenaire. Comme à Koekelberg et Anderlecht, les militants FDF locaux déposèrent une couronne de fleurs au pied du monument. A Ganshoren, on se plaignait de la mauvaise volonté des partis traditionnels et surtout du bourgmestre PSC Beauthier, qui, selon le périodique FDF-*Contact*, avait refusé d'organiser la moindre chose à l'occasion de la fête.[100]

Une critique semblable se fit entendre à Woluwé-Saint-Lambert, où il n'y eut pas de fête en 1975. Au Conseil communal du 6 octobre 1975, le FDF Georges Désir, futur bourgmestre de la commune,[89] regretta l'absence de manifestation à l'occasion de la première fête de la Communauté française, et exprima le désir que cela change pour les années à venir.[90] Et, en effet, lorsque Désir, succédant à Fallon, devint lui-même bourgmestre, s'ouvrit une longue série de Fêtes romanes qui rencontrèrent un franc succès.

La majorité libérale d'Ixelles était souvent dénoncée par le FDF local pour son manque d'enthousiasme à l'égard du 27 septembre. Ainsi, en 1975, le militant FDF Guy Massenaux regretta vivement l'absence du drapeau de la Communauté française aux bâtiments publics d'Ixelles. L'attitude du bourgmestre Demuyter et du collège des échevins fut fortement critiquée par le FDF.[91]

3. Les symboles traditionnels de l'identite wallonne en tant que nouveaux symboles de l'identite francophone: Quid des bruxellois francophones?

3.1 Le 27 septembre, jour de fête de la Communauté culturelle française: un consensus relatif

Le résultat du vote du décret le 24 juin 1975 (121 votes positifs, 2 votes négatifs et 15 abstentions) fut souvent avancé comme preuve de la prise de conscience croissante des Bruxellois et des Wallons vis-à-vis de l'existence d'une identité francophone commune en tant que membres de la Communauté française de Belgique. En ce qui concerne le 27 septembre, on y réussit partiellement. La révolution belge est une page d'histoire dans laquelle, du côté francophone, tout le monde trouvait quelque chose à sa convenance même si le contenu en différait profondément sur certains points. Mais tout le monde s'accordait sur l'idée de la commémoration du 27 septembre. Comme nous l'avons déjà vu, le 27 septembre était la première fête nationale belge. A partir de 1880, cette date fut abandonnée au niveau national mais conservée à Bruxelles qui organisa un cortège à la Place des Martyrs, bourgmestre et échevins en tête. Cette célébration n'était aucunement liée à la commémoration wallonne du 27 septembre, qui prit forme au tournant du siècle. Le cortège de Bruxelles-Ville était une cérémonie belgiciste et bilingue mettant l'accent sur le rôle de la population bruxelloise (aussi bien des Flamands que des francophones) dans la révolution belge; le cortège wallon par contre montrait également l'implication spécifique des Wallons, venus à l'aide de la population bruxelloise. Dans le premier cas, la Brabançonne était chantée dans les deux langues nationales et dans le second, à l'hymne national belge, chanté exclusivement en version française, s'ajoutait le *Chant des Wallons.*[92]

Bref, l'idée de commémorer la révolution belge en soi comme jour de fête de la Communauté française, pouvait donc, sans trop de problèmes, être aussi bien acceptée par des Bruxellois de tendances diverses que par des Wallons de Wallonie.

Durant la réunion assez animée du Conseil culturel du 24 juin 1975, aucune objection explicite ne s'exprima contre le 27 septembre en tant que jour de fête de la Communauté française. Des membres du PSC bruxellois, tels Desmarets et Saint-Rémy, comme cela apparaîtra au chapitre suivant, s'opposèrent au Coq wallon en tant que symbole de la Communauté française de Belgique mais acceptèrent le jour de fête.[93] Même les socialistes bruxellois francophones ne semblaient pas avoir d'objections sur ce point du décret. Son article premier, qui pose que la fête de la Com-

munauté culturelle française est fixée le 27 septembre, fut accepté à l'unanimité par le Conseil culturel.[94]

Que les partis traditionnels bruxellois acceptent le choix du 27 septembre était donc une évidence, mais chacun n'y mit pas le même contenu. Cela ressort clairement du peu d'enthousiasme qui marqua la célébration de cette fête à Bruxelles. Cela restait l'affaire du FDF. Au niveau local, c'était très clair. Comme nous l'avons déjà vu, ce parti organisa à cette occasion des festivités dans plusieurs communes. Il ne fut nulle part question d'une aide quelconque du PSC ou du PSB. Les mandataires FDF durent même faire face à la mauvaise volonté des mandataires PSC. Ce fut notamment le cas à Woluwé-Saint-Lambert et à Ganshoren, où les PSC Donald Fallon et Richard Beauthier étaient respectivement à la tête de la commune. Ailleurs aussi, comme à Uccle et à Koekelberg, on se plaignit de la mauvaise volonté des partis traditionnels dans la mise sur pied de la fête de la Communauté française.[95]

Par ailleurs, quelle était la réaction des Wallons de Wallonie à la transformation des Fêtes wallonnes en Fête de la Communauté française? Il n'était alors pas encore question de contester le 27 septembre comme événement historique à commémorer. Au Conseil culturel, du côté wallon, seuls les socialistes Dehousse, Mathot et Urbain[96] s'abstinrent.

Dehousse[97] n'approuva que la première proposition de Massart concernant un jour de fête et un drapeau *pour la Wallonie.* Selon Dehousse, c'est l'ensemble de son groupe qui regrettait l'intervention du gouvernement.[98] La plupart des Wallons considéraient l'arrangement comme provisoire. On attendait simplement la régionalisation définitive pour accepter ses symboles. L'intervention de Hoyaux, qui siégeait au Conseil culturel au nom du PSB de Charleroi, était claire à ce propos:

> 'L'avenir est aux régions et il serait judicieux de prévoir un drapeau pour chacune des trois régions flamande, bruxelloise et wallonne. Les travaux en commission ont montré que ce serait actuellement difficile et que la procédure n'apparaît pas opportune…'[99]

Au Conseil culturel, le PSC wallon Hanin déclara encore que le décret n'était que temporaire, jusqu'à ce que la régionalisation soit définitive.[100] Comme nous l'avons déjà signalé, la problématique culturelle en Wallonie était rarement considérée comme séparée d'une politique socio-économique beaucoup plus large.

En Wallonie, on continuait néanmoins à organiser en premier lieu les Fêtes de Wallonie, malgré la décision du Conseil culturel. La Fête de la Communauté française était surtout considérée comme une affaire bruxelloise. Dans un éditorial des *Forces wallonnes*, le périodique du Rassemblement wallon, le président du parti Gendebien lança sa profession de foi en la matière:

> 'Et ces jours des *Fêtes de Wallonie*, nous penserons ainsi à ce que nous sommes et à ce que nous serons demain, nous renforcerons notre *conscience_wallonne*, personnelle et collective. Nous diffuserons autour de nous la fierté d'être *Wallons*, comme l'ont fait avec ardeur et depuis trois quarts de siècle les précurseurs et les fondateurs du *mouvement wallon* …'[101]

L'idée selon laquelle cette fête restait l'expression d'une 'conscience wallonne' était d'ailleurs l'avis de l'initiateur du décret lui-même. Il s'agissait donc surtout, comme l'indiqua Massart dans une interview à l'occasion de la première Fête de la Communauté française, du combat pour la reconnaissance de la Wallonie et de la culture wallonne, pour animer la conscience wallonne. Par là, il ne déviait en principe pas de la proposition initiale de 1972 par laquelle il plaidait pour l'acceptation du Coq wallon et du 27 septembre comme symboles de la Communauté wallonne. Son intervention au Conseil culturel durant la discussion générale sur son décret en dit long:

> '… Mesdames, Messieurs, quelles que soient vos convictions politiques, philosophiques ou religieuses, je vous demande de prouver à ce pays et à l'Europe que notre communauté, que *notre peuple wallon* se compose de gens majeurs et non pas de gens qui discutent, qui râlent et qui grognent. Je vous demande, *en mémoire des pionniers de la cause wallonne*, de faire en sorte qu'aujourd'hui, le coq de Paulus devienne officiellement *le Coq de la_Wallonie* … Il verra que c'est notre coq qui n'appartient ni à une faction, ni à une sous-région, ni à un groupe mais qu'il est le coq de toute notre communauté. *Vive la Wallonie!*'[102]

Parmi les pionniers de la cause wallonne, il ne relevait, hasard ou non, aucun Bruxellois, mais bien Jacques Leclercq, Jules Mahieu, Emile Jenissen, François Bovesse, André Schreurs, Georges Truffaut, Georges Hubin, Jules Destrée et Maurice Bologne.

Dans *La Wallonie libre,* Jean Pirotte était plus net encore, sous le titre '27 septembre: Notre Fête Nationale':

> 'Celui que j'ai le privilège de vous annoncer – la presse belgeoise en ayant si peu parlé – constitue un jalon important sur la voie qui conduira inéluctablement à l'Etat Wallon. Oui! L'Etat Wallon! Certes, il n'est pas encore né mais la Wallonie, elle, est née puisqu'elle a acquis par décret deux des symboles d'une nation: sa fête et son drapeau.'[103]

3.2 Le coq ne peut être l'emblème des habitants de la capitale: réactions diverses des Bruxellois francophones

Le choix du 27 septembre comme jour de fête de la Communauté française avait soulevé très peu d'objections de principe. L'unanimité autour du drapeau avec le coq rouge sur fond jaune était moins probable. Comme nous l'avons vu au premier chapitre, ce coq était indissolublement lié au mouvement wallon. La proposition Massart de 1972 avait essayé de faire de ce coq le symbole de la Communauté wallonne. Le Conseil d'Etat estimait cette démarche impossible, ce qui poussa Massart à introduire, le 18 juillet 1974, une nouvelle proposition de décret, cette fois applicable à la Communauté française. Une décision que le FDF considérait comme un nouveau jalon dans la construction d'une solidarité francophone en Belgique et qu'il propagea comme telle. Nous avons déjà attiré l'attention sur le fait qu'un certain nombre de Bruxellois ne voyaient pas d'un bon œil que le coq devienne le symbole de la Communauté française.

Après l'introduction de la deuxième proposition de Massart, deux réunions de commission à huis clos furent convoquées, le 19 novembre 1974 et le 21 janvier 1975, avec comme objectif spécifique d'examiner dans quelle mesure Bruxelles pourrait se reconnaître dans le drapeau frappé du Coq wallon.[104] Le 11 février 1975, lors de l'examen d'un rapport sur ce point, il apparut que l'obligation d'arborer le coq à Bruxelles semblait en effet un point délicat pour un certain nombre d'habitants de la capitale. Durant cette fameuse réunion, quelques objections se firent également jour contre le Coq wallon en tant que symbole de la Communauté française. Comme cela ressort de la réunion de la commission, un membre émit quelques objections à propos des répercussions d'une telle proposition:

> 'Il craint que, dans le chef de la Communauté culturelle française de Bruxelles, le fait de s'identifier avec un drapeau semblable au drapeau wallon ne soit psychologiquement mal ressenti par certains…'[105]

Ce membre attira par la suite l'attention sur le fait que l'acceptation de cette proposition signifierait un pas dans le sens d'un fédéralisme à deux, où Bruxelles serait le dindon de la farce. Un autre membre présenta même comme conséquence de cette proposition une assimilation obligatoire des Bruxellois aux Wallons:

> ' … Faut-il dans ce domaine, assimiler les Bruxellois aux Wallons? Pour sa part, il estime que cette identification est pour le moins inopportune. Si certains Bruxellois d'origine wallonne peuvent se targuer d'une double appartenance, d'autres, plus intéressés, même

> s'ils font partie de la Communauté culturelle française, ne pourraient accepter d'avoir pour drapeau un emblème traditionnellement wallon …'[106]

Un troisième membre avait également des objections et mettait en avant les conséquences psychologiques pour les Bruxellois:

> 'Il croit la proposition sympathique, mais est sceptique quant à ses conséquences psychologiques. Il ne pense pas que les Bruxellois seraient heureux de voir le Lion flamand arboré sur les bâtiments officiels à Bruxelles, mais il ne croit pas non plus que les Bruxellois francophones trouveraient convenable de devoir adopter pour emblème un drapeau au Coq wallon. Les francophones ne sont pas tous des Wallons. Ils pensent « francophone », mais pas nécessairement «Wallon».'[107]

Massart tira ses conclusions du débat. Il se montra bel et bien partisan de la reconnaissance du Coq wallon comme symbole de la Communauté francophone, mais stipula que l'utilisation du symbole devrait être facultatif à Bruxelles:

> 'Il tient à souligner que, dans son esprit, le Coq wallon est le drapeau de la Wallonie, pas celui de la région bruxelloise. C'est dans ce sens qu'il a rédigé le dernier libellé de ses développements …'[108]

L'article trois de la nouvelle proposition de décret prévoyait que le drapeau de la Communauté culturelle française serait arboré de façon facultative et qu'il ne serait plus obligatoire pour les institutions de la Communauté culturelle française à Bruxelles. Comme nous l'avons déjà mentionné, Dehousse avait néanmoins essayé de faire reconnaître le 27 septembre et le coq comme symboles wallons en rédigeant une proposition de résolution, à soumettre au Parlement. Cette démarche échoua par une intervention du gouvernement central, qui demanda l'avis du Conseil d'Etat sur cette question. Dans son avis du 30 avril 1975, ce dernier ne voyait pas de raison pour ne pas arborer obligatoirement le Coq wallon sur tout le territoire, donc aussi à Bruxelles. Après une seconde réunion de la commission, le 19 juin 1975, une décision fut prise sur la troisième proposition de Massart le 24 juin 1975. Elle fut acceptée par la commission et rendit une nouvelle fois le coq obligatoire le 27 septembre.[109]

Lorsque, le 24 juin 1975, la proposition fut soumise au Conseil culturel, la clause concernant l'obligation d'arborer le Coq wallon à Bruxelles le 27 septembre, provoqua immédiatement des réactions épidermiques. Pour une partie des Bruxellois francophones, le coq n'était pas le symbole de la solidarité wallo-bruxelloise, tant louée par le FDF. C'était au contrai-

re un symbole, qui tantôt était ridiculisé comme élément du folklore wallon, tantôt considéré plus sérieusement comme symbole d'un mouvement wallon séparatiste ou même carrément partisan d'une réunification avec la France. Le 27 septembre était encore admissible à Bruxelles du fait des liens avec le passé belge, mais arborer ce jour-là le symbole wallon était exclu. Le Coq wallon était en effet un symbole dans lequel la majorité de la population bruxelloise ne pouvait se retrouver, justement parce que ces Bruxellois francophones étaient loin de posséder une identité homogène, comme cela avait été le cas des Flamands de Bruxelles. Que faire par exemple avec l'important contingent des Flamands francisés et des autochtones bruxellois? Les tiraillements connurent leur point d'orgue à propos de l'obligation d'arborer le Coq wallon à Bruxelles le 27 septembre. La polémique se concentra, exactement comme dans la commission de politique générale, sur la question de savoir s'il était obligatoire ou non d'arborer le coq sur les bâtiments de la Communauté culturelle à Bruxelles. L'aile droite conservatrice du PSC bruxellois s'érigeait en porte-parole de la portion de la population bruxelloise qui ne pouvait se retrouver dans le Coq wallon. Le jour où le vote devait avoir lieu au sein du Conseil culturel, trois PSC bruxellois de droite, à savoir José Desmarets, Donald Fallon et André Saint-Rémy, introduisirent un amendement qui rendait facultatif le fait d'arborer le coq à Bruxelles.[110] C'est ainsi que le symbole wallon ne fut pas imposé à la population bruxelloise. Lors de la discussion générale, Desmarets et Saint-Rémy arguaient que le Coq wallon serait mal reçu auprès de la majorité de la population francophone, loin d'être wallonne de façon homogène. C'est ainsi que Desmarets affirma:

> 'Nous sommes persuadés que le Coq wallon est certes l'emblème le plus caractéristique de la région wallonne mais il n'en est pas de même du côté bruxellois …'[111]

Saint-Rémy fut encore plus tranchant:

> 'A Bruxelles, et j'en suis heureux tout comme vous, il existe une immense majorité de francophones; ils appartiennent donc à la Communauté que nous représentons dans cette assemblée. Mais croyez-vous vraiment, pour autant, que cette majorité soit, de cœur et d'esprit wallonne? Oubliez-vous qu'une importante fraction des francophones de Bruxelles sont des Flamands qui, au nom de la liberté que vous défendez et que je défends aussi, se sont francisés ou, plus exactement, sont devenus bilingues … Leur cœur ne vibre nullement pour la Wallonie, pas plus que pour la Flandre, d'ailleurs …'[112]

Un troisième député PSC, Angèle Verdin, n'hésita pas à parler d'une innovation dangereuse.[113]

Lors du vote final du décret, deux des sept PSC bruxellois présents étaient pour: Pierre Harmel et Henri Van Aal. Trois s'abstinrent: José Desmarets, Richard Beauthier et Donald Fallon. Deux votèrent contre: André Saint-Rémy et Angèle Verdin. Cécile Goor et Paul Van den Boeynants étaient absents, mais ils ne s'étaient certainement pas fait connaître pour leur sympathie à l'égard des symboles régionaux dans la capitale de la Belgique.[114]

Fallon allait répéter une nouvelle fois, via un article dans *Le Soir*, le point de vue du PSC en termes un rien plus voilés:

> 'Mais que pense le Bruxellois de vieille souche, ou celui intégré à la capitale depuis une ou deux générations? Il s'en réjouit certainement de prime abord car Bruxelles, point de rencontre de nos deux communautés nationales, est largement accueillant aux Belges du Nord et à ceux du Sud; mais à la réflexion, il est un peu inquiet de voir le Coq wallon et le Lion des Flandres s'imposer à la capitale, y tenir le haut du pavé et s'accrocher aux hampes des drapeaux sans beaucoup se soucier de l'entité bruxelloise.'[115]

C'était aussi dans la commune de Fallon, Woluwé-Saint-Lambert, que l'opposition au coq eut même les honneurs du journal télévisé. Le Conseiller communal PSC De Hondt y avait publiquement regretté l'option du Conseil culturel pour le coq comme symbole de la Communauté française, ce qui avait fait dire au journaliste, à la consternation des partisans du décret, que le coq était reçu 'sans beaucoup d'enthousiasme' dans la population francophone bruxelloise. Une conclusion que *Le Soir* estimait prématurée, rappelant que la population n'avait pas encore été consultée sur ce point.[116] Sur la proposition de De Hondt, le Conseil communal vota également une motion affirmant que le nouveau coq, lorsqu'il serait arboré, devait être accompagné d'un drapeau belge. De Hondt se référait une nouvelle fois au mécontentement lié à l'obligation d'arborer le Coq wallon à Bruxelles, puisque cette démarche niait la réalité d'une 'communauté bruxelloise'.

Le peu d'enthousiasme de l'aile droite à propos du Coq wallon ressort aussi de la prise de position contre ce symbole venu du Comité des Bruxellois du centre politique des indépendants et cadres chrétiens (CEPIC). Mouvement politique au sein du PSC, le CEPIC défendait les intérêts socio-professionnels des indépendants, les professions libérales, les moyennes et grandes entreprises. Il avait été fondé comme contrepoids à la forte aile démocrate-chrétienne au sein du PSC. Ce mouvement était très belgeoisant et résolument anti-fédéraliste. Il n'était d'ailleurs pas un secret que le CEPIC avait une énorme influence dans le comité d'arrondissement du

PSC bruxellois. Ce n'est donc pas tout à fait un hasard qu'on retrouve dans l'organisation les plus importants jusqu'au-boutistes opposés au coq: Fallon, Desmarets, Saint-Rémy, Verdin, Van den Boeynants et Goor. Le CEPIC incita la population bruxelloise à témoigner franchement son attachement à la Belgique en hissant le drapeau national tricolore. On regretta que le coq fut imposé aux Bruxellois, ce qui, selon eux, impliquait un réel danger pour la réalisation d'un fédéralisme à deux dont Bruxelles deviendrait la victime.[117]

Le conflit n'allait néanmoins pas se limiter au Conseil culturel. Sur les traces des membres du PSC bruxellois, *La Libre Belgique* allait lancer une véritable croisade contre la présence de ce fameux symbole dans la capitale de la Belgique, et cela dans une perspective unitariste et belgeoisante prononcée. Le 25 juin, le journal lança une contre-offensive de sa propre initiative, un jour après que le Conseil culturel avait accepté le coq comme son symbole propre. Son article, en première page, portait un titre pour le moins significatif: 'Le drapeau au Coq wallon est imposé aux Bruxellois'. Desmarets et Saint-Rémy sont portés aux nues puisqu'étant les seuls à s'être affirmés comme défenseurs d'une population en majorité francophone, et protégeant ainsi Bruxelles contre un fédéralisme à deux.[118] Le lendemain, un historien bruxellois, Pierre Houart, surenchérit en enlevant toute légitimité au coq comme symbole de la Communauté française. Il avançait que le coq n'était pas un symbole français ou gaulois, puisque ni les provinces françaises, ni les provinces wallonnes n'affichaient le coq dans leurs armoiries alors que pas moins de 75 villes et communes wallonnes ont choisi le lion comme emblème. Houart se demande alors pourquoi les Wallons, et désormais aussi la Communauté française, ont abandonné le lion aux Flamands, alors que c'est bel et bien un symbole appartenant à tous les Belges. Houart termine sa plaidoirie par un appel unitariste à la fidélité aux symboles belges tels qu'ils sont déterminés dans l'article 125 de la Constitution.[119]

C'est dans les cercles de la droite du PSC bruxellois, et de *La Libre Belgique* y apparentée, que la résistance était la plus importante, mais elle ne venait pas exclusivement de ce côté-là. Si la plupart des socialistes wallons se retrouvaient de façon opportuniste derrière la proposition, il n'en allait pas de même pour leurs collègues bruxellois. Leur avis fut formulé par André Degroeve qui déclara que les socialistes bruxellois s'abstiendraient sur l'ensemble du décret. Son argumentation parlait d'elle-même:

> 'Il est certain que des milliers de Bruxellois ne se retrouvent ni ne se reconnaissent au travers de l'emblème en discussion aujourd'hui.'[120]

Il suivait également le raisonnement de Dehousse, porte-parole de quelques socialistes régionalistes, qui estimaient que le fait de voter pour le coq comme symbole de la Communauté française était un pas vers un

fédéralisme à deux qui ne tenait pas compte des régions. Des cinq socialistes bruxellois présents à la réunion du Conseil culturel, quatre s'abstinrent sur le décret définitif, ceci pour marquer leur mécontentement à propos du caractère obligatoire du coq dans leur capitale: Guillaume Cumps, André Degroeve, Armand Mook et Lucien Radoux. Pétry fut la seule socialiste bruxelloise à voter pour. Machtens, Cudell, Pierson et Brouhon étaient absents.[121]

Pour être complet, relevons encore les votes négatifs venant de la Belgique germanophone. Le PSB Daulne, le PLPF Evers et le PSC Schyns avaient à peu près les mêmes réserves que les Bruxellois et s'abstinrent également lors du vote final. Schijns et Evers ne voulaient pas donner à la Communauté germanophone l'impression que le Coq wallon leur était imposé.[122]

3.3 La timide affirmation d'une identité bruxelloise

Au début du chapitre II.1, nous avons relevé le fait que le FDF était l'émanation d'une conscience francophone bruxelloise, attisée par les revendications de la Flandre sur Bruxelles, surtout après les marches flamandes et le conclave de Val-Duchesse. Au début des années septante, cette prise de conscience avait peu ou prou atteint tous les partis bruxellois. Elle était favorisée par le fait que la capitale n'était pas vraiment aimée, ni en Flandre, ni en Wallonie. Le mouvement flamand voyait en Bruxelles la capitale prétentieuse, qui favorisait la francisation des 19 communes et de la périphérie, tandis que le mouvement wallon voyait en Bruxelles la ville bilingue, qui aidait à maintenir le centralisme belge tellement exécré. A mesure que les opinions fédéralistes gagnaient du terrain en Flandre et en Wallonie, les Bruxellois francophones considéraient une région bruxelloise autonome avec ses compétences propres comme la meilleure arme dans leur combat pour le maintien du pouvoir dans la capitale.[123] Avec la première révision de la constitution au début des années septante, un premier pas très timide fut fait dans cette direction avec la création d'un Conseil régional bruxellois, mais il fut éphémère. Contrairement à la Wallonie et à la Communauté culturelle francophone et néerlandophone, on ne parla pas encore d'un symbole spécifique pour Bruxelles dans les années septante, ni d'une identité bruxelloise.

Un pionnier dans ce domaine fut l'hebdomadaire *Pourquoi Pas?* Le 18 juillet 1974, il fut le premier à lutter contre l'officialisation du coq comme symbole de la Communauté française. La proposition de décret de Massart était considérée comme le pendant de la décision prise par la Communauté culturelle néerlandophone en 1973. La Wallonie devait cependant comprendre qu'on ne pouvait pas éliminer Bruxelles, comme on voulait le faire avec le Coq wallon. Le Bruxellois francophone ne pouvait

être assimilé au Wallon sous la bannière du fameux gallinacé. Lorsque la proposition de décret fut acceptée en 1975, le *Pourquoi Pas?* s'y opposa sans attendre.[124]

Contrairement à *La libre Belgique*, le *Pourquoi Pas?* ne rejeta pas le coq par pur belgicisme, mais parce que naissait un caractère bruxellois spécifique, que la ville ne tenait pas uniquement de son statut de capitale de la Belgique. L'acceptation du coq en tant que symbole de la Communauté française était considérée par le périodique comme la négation du caractère spécifique de Bruxelles:

> 'Nous sommes quatre millions quatre cent mille francophones en Belgique; mais combien appartiennent-ils à la Communauté wallonne? Aussi, cette connexion héraldique risque de ne guère plaire aux Bruxellois. Car il existe une entité bruxelloise, hybride, hétérogène, sans doute, mais qui a ses caractéristiques propres. Au-delà de la langue, véhicule de la pensée, nous trouvons une sensibilité commune, une tournure d'esprit et – pourquoi le cacher? – une communauté d'intérêts qui différencient Bruxelles autant de la Wallonie que de la Flandre.'[125]

Il était donc logique qu'un pas soit franchi en dotant Bruxelles d'un symbole tout à fait nouveau, concrétisant l'entité bruxelloise avec ses caractéristiques propres et sa vision des choses, avec son propre esprit communautaire et sa communauté d'intérêts, sans retomber dans la symbolique de la Belgique de papa.[126] Le *Pourquoi Pas?* proposa un tricolore belge avec, au centre, un E entouré de 9 étoiles et, à l'arrière-plan, le Coq wallon et le Lion flamand. Trois aspects fondamentaux de l'identité bruxelloise, comme elle s'était développée durant la dernière décennie, étaient ainsi rencontrés: capitale de la Belgique (tricolore), lieu de rencontre des deux communautés linguistiques (Lion flamand et Coq wallon) et avenir européen (le E avec 9 étoiles pour autant d'Etats-membres). L'hebdomadaire bruxellois fit de ce symbole l'une de ses couvertures. Pour la première fois donc, un symbole spécifique était proposé pour la région bruxelloise. Les réactions ne se firent pas attendre. Durant les semaines qui suivirent, une violente polémique se développa dans les colonnes du courrier des lecteurs. Quelques Bruxellois se montraient des partisans fervents de la proposition lancée par le *Pourquoi Pas?* Ainsi, le 10 juillet, un certain J.G., se présentant comme Bruxellois autochtone, réagit aux propos du journal selon lesquels les Bruxellois ne pourraient pas se retrouver dans le coq:

> 'Je suis autochtone, né à Bruxelles; mes parents vivaient déjà avant la guerre de 1914 dans la capitale. Eh bien! Oui … cela ne me plaît pas, et je pense que presque tous les autochtones seront de mon avis. Il y a (en effet) une tournure d'esprit qui différencie Bruxelles

> autant de la Wallonie que de la Flandre. Et également pas mal d'autres choses.'[127]

Le lecteur confirmait donc la thèse du *Pourquoi Pas?* selon laquelle les Bruxellois partageraient une autre vision des choses, clairement distinguée d'une approche wallonne ou flamande.

Le 17 juillet, le *Pourquoi Pas?* publia une contribution de PVQ faisant également référence à la spécificité bruxelloise:

> 'La justesse et la lucidité de votre éditorial du 3 juillet nous ont frappé au plus haut point. Vous y avez remarquablement relevé l'originalité profonde de la capitale, la spécificité de nos aspirations, de nos intérêts et de nos besoins. Les caractères communs aux Bruxellois sont parfaitement distincts de ceux des autres ethnies.'[128]

Les réactions du monde des sociétés wallonnes dans la capitale montrent également que la problématique d'un symbole bruxellois était bel et bien à l'ordre du jour. En octobre 1975, la Ligue wallonne de l'agglomération bruxelloise, qui avait un rôle de coordination, publia un communiqué de presse dans lequel un symbole bruxellois spécifique, tout comme l'identité qu'il devrait exprimer, était rejeté. Cette prise de position exprimait la crainte que les Wallons de Bruxelles ne soient assimilés à des francophones. Les Wallons bruxellois furent dès lors appelés à rester fidèles à leur patrie wallonne, comme les Flamands le sont restés à leur «patrie flamande ». Il n'est nullement question d'une 'patrie bruxelloise' et la création d'un symbole n'est donc pas souhaitable.[129]

L'Association wallonne du Personnel des Services publics – une organisation qui, depuis la Deuxième guerre mondiale, se consacrait de façon exclusive à la défense des Wallons et des francophones travaillant dans l'administration centrale[130] – se prononça également contre les tentatives de développer un nouveau 'civisme' par l'acception d'un symbole bruxellois spécifique. Selon l'association, ceux que l'on appelait les francophones bruxellois étaient en grande majorité wallons ou d'origine wallonne. Le Coq wallon en tant que symbole devait dès lors leur suffire.[131] La section bruxelloise de la *Wallonie Libre*, qui reprit la position de l'Association wallonne dans sa propre revue, se rangeait au même avis.[132]

Becquet, déjà mentionné, se fit à nouveau entendre. Dans *La Wallonie Libre*, il fulmina contre l'existence supposée d'une nationalité bruxelloise au sens ethnique du terme. Face au Bloc germanique thiois, il ne pouvait être question de gaspiller ses forces dans la fondation d'une Communauté bruxelloise francophone, qui n'avait aucune signification sur le plan culturel et historique.[133] Pour sa part, la Ligue wallonne de l'agglomération bruxelloise avertit que, pour le reste, malgré la résistance wallonne, les projets concernant un symbole bruxellois propre commençaient à prendre forme.[134]

Cette approche se confirma. Deux propositions en ce sens avaient été faites au Conseil régional bruxellois, alors encore officieux, et cela respectivement par le Rassemblement bruxellois[135] (proposition de Klein, contresignée par Risopoulos, Payfa et Defosset) et le PSC (Fallon, Guns, Bartelous et Goor).[136] Fallon commenta sa proposition dans la tribune libre du *Soir*. Selon lui, des Bruxellois autochtones et des immigrants, qui résidaient depuis une ou deux générations à Bruxelles, étaient à son avis 'préoccupés' par le Coq wallon et le Lion flamand, 'imposés' à la capitale alors qu'ils ne tenaient pas compte du 'caractère propre' de Bruxelles. Il renvoyait le lecteur à sa motion motivée, cosignée par Guns, Bartelous et Goor .[137] Selon les PSC, les Bruxellois étaient bien conscients de faire partie d'une région particulière. Leur choix de l'emblème était inspiré par la volonté de souligner le rôle de la région bruxelloise en tant que capitale de la Belgique et lieu de rencontre des deux communautés culturelles. L'héraldique du drapeau serait celui de la ville de Bruxelles, à savoir un saint Michel rouge, terrassant un dragon noir, avec au coin supérieur droit l'emblème de la Belgique. Le drapeau reprendrait les trois couleurs nationales, mais aussi les couleurs des deux communautés culturelles.

Quatre jours plus tôt, le Rassemblement bruxellois-Brussels Verbond avait également déposé une résolution à propos d'un nouvel emblème auprès du Conseil régional bruxellois. La motivation en était à peu près similaire: la symbolique des communautés ne tenait pas compte de la région bruxelloise. Beaucoup de Bruxellois nourrissaient le souhait de sauvegarder l'identité de leur région. Le but en était quelque peu différent: il s'agissait avant tout de rendre les Bruxellois conscients du fait qu'ils appartenaient à la région centrale du pays, qui ne devait pas rester limitée aux 19 communes. La symbolique du drapeau devrait renforcer, auprès des habitants, la conscience d'appartenance à leur région. Une proposition concrète ne pouvait encore être avancée, mais l'idée d'un concours était lancée.[138] Le fait que le FDF accepte désormais l'idée d'un symbole pour Bruxelles, alors qu'il l'avait refusé jusqu'alors, tient probablement à la critique qui lui avait été adressée d'avoir abandonné Bruxelles en reconnaissant le Coq wallon comme symbole de la Communauté française. C'était surtout *La Libre Belgique* qui diffusait cette vision des choses.[139]

Entre-temps, la Commission culturelle française, à l'incitation du président Poupko et de la Commission culturelle néerlandophone, avait mis sur pied une commission pour étudier une fête pour l'ensemble de la Communauté bruxelloise, ceci avec l'approbation du président du Conseil régional, Jean Van Ryn, le président du Conseil de l'agglomération, André Lagasse et la conférence des bourgmestres. Pour les aspects pratiques, les historiens Jean Stengers et John Bartier auraient été impliqués.[140] En définitive, tout cela fut une tempête dans un verre d'eau. Plusieurs années

durant, on ne souffla plus mot du symbole bruxellois, jusqu'à ce que, dans les années 80, l'idée soit relancée par le groupe de pression francophone Bruxelles Libre Européenne, qui avait choisi l'iris comme emblème de Bruxelles. Ce n'est finalement qu'en 1990, un an après la fondation de la Région de Bruxelles-Capitale, que l'iris sur fond bleu fut reconnu comme symbole officiel.[141]

Conclusion

La concrétisation d'une fête officielle et du drapeau de la Communauté culturelle française s'annonçait comme un dossier potentiellement explosif. Le débat qui s'est ouvert sur cette question, et qui s'est éternisé pendant trois ans, fournit la confirmation du fait que les identités nationales ne sont pas des données qui sont transmises intangiblement, comme un héritage sacré, de génération en génération mais bien le résultat d'un processus imaginaire intervenant dans des circonstances historiques et sociales concrètes. Ces circonstances concrètes furent les années septante, qui sonnèrent le glas de la Belgique unitaire. Pour le FDF, parti bruxellois des classes moyennes, la Communauté culturelle française, fondée en 1971, était très importante. Le FDF était l'émanation d'une conscience bruxelloise francophone, qui s'était développée au cours des années soixante en tant que réaction aux marches flamandes sur Bruxelles et aux lois linguistiques de Val-Duchesse. Afin de ne pas être isolé dans la lutte contre la nation flamande en devenir qui considérait Bruxelles comme sa capitale, la solidarité linguistique avec la Wallonie fut appelée à la rescousse, ce qui se concrétisa par le biais d'une alliance avec le Rassemblement wallon. Lorsque qu'au début des années septante, tout semblait indiquer que la fédéralisation allait connaître une phase décisive, la solidarité linguistique avec la Wallonie était indispensable pour le parti qui ne s'était implanté qu'à Bruxelles. En outre, il apparaissait, de façon fort opportuniste, que cette solidarité rendrait difficile un accord sur un fédéralisme à deux entre Flamands et Wallons sur le dos des Bruxellois. C'est dans ce contexte, que s'ouvrit le débat sur le 27 septembre comme jour de fête et sur le coq comme emblème de la Communauté culturelle française. De prime abord, une discussion se prolongeant pendant trois ans à propos de simples symboles paraissait quelque peu futile. Mais elle était symptomatique de la lutte acharnée menée pour l'identité nationale à un moment où la Belgique de papa était renvoyée aux livres d'histoire. La discussion autour du 27 septembre et du coq dans la première moitié des années septante, se situait dans la zone de fracture entre une identité francophone déclarée, une identité wallonne faiblissante et une identité bruxelloise naissante.

Développement d'une identité francophone déclarée: la Communauté culturelle française nouvellement fondée devait se fonder sur une identité culturelle propre. Dans cet article, nous avons pu faire apparaître que le fait de cultiver et d'attiser l'identité francophone dans la première partie des années septante était une stratégie du FDF. La Communauté culturelle française avait besoin de symboles pour développer un sentiment de communauté parmi ses membres. La commémoration de la révolution de 1830 et du Coq wallon correspondaient à ce besoin. Etant initialement les symboles officiels de l'identité wallonne, ils étaient reconnus comme tels par la Communauté wallonne de Bruxelles. Au moment de la première réforme de l'Etat et de la création des communautés culturelles, le groupe de pression la Wallonie libre estima que le temps était venu de songer à l'officialisation du 27 septembre et du Coq wallon en tant que symboles de ce que l'on appelait la Communauté wallonne. Une proposition de décret fut rédigée par deux membres éminents de la Wallonie Libre, Fernand Massart et Maurice Bologne, qui étaient également membres du Rassemblement wallon. Le Conseil d'Etat établit cependant que le Conseil culturel ne disposait pas de la compétence pour accepter de tels symboles. Cet épisode apportait de l'eau au moulin du FDF, qui œuvrait activement à une politique orientée vers l'officialisation du 27 septembre et du Coq wallon en tant que symboles de la Communauté culturelle française. Lorsque cela advint en 1975, on put aisément parler d'un processus d'accaparement, symptomatique de la suprématie d'une identité francophone spécifique sur une identité wallonne, plus ancienne, à Bruxelles. Le 27 septembre devenait la grand-messe, dont on ritualisait les caractéristiques communes: la culture et la langue françaises, des valeurs comme la démocratie, la liberté et la tolérance, que le français incarne 'par essence' en tant que 'mère des droits universels de l'homme', et, enfin, la défense commune de ce patrimoine, durant un siècle et demi, face à la menace de la domination flamande à l'intérieur de la Belgique. Dans un premier temps, il y eut peu de réactions en Wallonie. La plupart des hommes politiques wallons attendaient simplement la formation d'une région wallonne et, dans l'intervalle, on continuait à parler en Wallonie des Fêtes de Wallonie et du Coq wallon, malgré la décision officielle. Il en allait autrement dans la Communauté wallonne de Bruxelles: l'identité y était menacée par la naissance d'une identité francophone et des fêtes de la Communauté française.

Une identité wallonne faiblissante à Bruxelles: Dans la capitale, au milieu des années septante, l'identité culturelle wallonne traditionnelle, plus ancienne, perdait de son importance. Par la promotion d'une identité spécifiquement francophone, totalement axée sur la langue et la culture françaises, le FDF voilait l'identité wallonne, telle qu'elle s'affirmait depuis 1906 durant les traditionnelles Fêtes de la Wallonie à Bruxelles. Malgré

leur ambivalence, les Fêtes de la Wallonie à Bruxelles étaient néanmoins le signe d'une nostalgie, d'une fidélité à la petite patrie wallonne. A partir de 1975, ces Fêtes de la Wallonie se trouvèrent dans l'ombre des Fêtes de la Communauté française, qui s'accompagnaient de toute une série de cérémonies officielles et qui, grâce à des sections et à des militants FDF, s'implantaient également à l'échelon local dans la plupart des communes bruxelloises. Cette offensive francophone ne signifiait pas que l'identité spécifiquement wallonne avait totalement disparu à Bruxelles dans les années septante. A cet égard, relevons par exemple la résistance contre ce qu'on appelait alors la dénationalisation du 27 septembre et du coq, résistance menée par plusieurs composantes du mouvement wallon à Bruxelles comme l'Union wallonne des écrivains et des artistes, la Fédération wallonne de l'agglomération bruxelloise et la section bruxelloise de la *Wallonie Libre*.

Une identité bruxelloise naissante: Depuis la fin des années soixante, Bruxelles devenait de plus en plus consciente du fait qu'une région séparée était la meilleure arme dans la lutte pour le maintien du pouvoir. Peu de réflexions étaient menées sur le contenu de cette identité. Le fait de se voir imposer le Coq wallon (comme le Lion flamand, thème qui sort du cadre de cet article) incitait cependant à lancer un débat sur un symbole bruxellois propre et donc, par ce biais et pour la première fois, sur le contenu concret de l'identité bruxelloise. En 1975, plusieurs propositions furent faites à cet égard par le *Pourquoi Pas?*, par l'aile droite du PSC bruxellois et par le Rassemblement bruxellois, dominé par le FDF. Ces propositions étaient sans conteste le résultat du mécontentement lié au choix du coq comme symbole de la Communauté culturelle française. Si cela avait été difficile pour certains Wallons d'admettre le kidnapping de leur coq par les Bruxellois francophones, certains parmi ces derniers avaient paradoxalement autant de difficulté à accepter que le coq soit imposé à Bruxelles. Le rejet du coq fut en partie le résultat d'un belgicisme endurci, comme dans le cas de *La Libre Belgique*, mais aussi d'une volonté d'affirmer l'existence d'un caractère spécifique à Bruxelles, qui ne pouvait se réduire à n'être que la capitale de la Belgique. L'usage de qualificatifs comme une 'entité bruxelloise avec ses caractéristiques propres', une 'sensibilité commune', une 'autre vision des choses' est là pour en témoigner. Une identité bruxelloise est alors en devenir. Elle formera la base de la future région dont l'avenir européen est partie prenante. Les seuls à s'opposer au choix d'un symbole bruxellois spécifique furent les associations wallo-bruxelloises. Tant la Ligue wallonne de l'agglomération bruxelloise que l'Association wallonne du Personnel des Services publics et la section bruxelloise de la *Wallonie Libre* fulminèrent contre un tel projet, qui, à leurs yeux, était emblématique de ce qu'ils appelaient dédaigneusement la 'francophonisation' de Bruxelles.

Notes

[1] GELLNER, E. (1994), *Naties en nationalisme*. Amsterdam, Wereldbibliotheek, p. 195

[2] DE MEESTER, T. (1997), De exclusieve natiestaat. Pleidooi voor een constructivistische benadering van nationalisme en nationale identiteit., Dans: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, … 3-4, p. 475.

[3] HOBSBAWN, E. & RANGER, T. (1983), *The Invention of Tradition*. Cambridge, Cambridge University Press.

[4] ANDERSON, B. (1990), *Imagined Communities. Reflections on the origin and spread of nationalism*. London-New York, Verso, p. 15.

[5] ANDERSON, B., *op. cit.,* p. 15.

[6] VOS, L. (1997), Nationalisme: Reflecties van een historicus. Dans: BEG-CHTP, N°3, pp. 306-309.

[7] GUIBERNAU, M. (1996), *Nationalisms. The nation-state and nationalism in the twentieth century*. Cambridge-Polity Press, p. 3.

[8] Des fêtes nationales naquirent en effet dans le prolongement de la naissance des Etats-nations. La première fête nationale aurait été le 14 juillet, conséquence de l'idée de souveraineté introduite par la Révolution française. Malgré l'opposition à l'obscurantisme religieux de l'Ancien Régime, ce régime avait donc néanmoins besoin de rituels afin d'assurer la fidélité du peuple souverain au régime. Voir: OZOUF, M. (1988), *Festivals and the French Revolution*. Cambridge, Harvard University Press; et SANSON, R. (1976), *Les 14 juillet, fête et conscience nationale*, 1789-1975. Flammarion, p. 10 (Collection 'La tradition et le quotidien').

[9] Il s'agit d'un projet de recherche d'une durée de quatre ans sur les fêtes nationales et la genèse, le déplacement, la disparition et l'interaction d'identités nationales à Bruxelles de 1945 jusqu'à nos jours. Sont donc concernées: la fête nationale belge, le 21 juillet; la fête de la Communauté flamande, le 11 juillet; la fête de la Communauté française et de la Wallonie, le 27 septembre et la Fête de l'Iris, fin avril, jour de fête de la Région de Bruxelles-Capitale.

[10] Un bon exemple de l'hostilité à l'égard de la fête de la Communauté française et de l'identité francophone est une brochure éditée en 1988: SIMON, M. (1988), *27 septembre: symbole? Petite et grande histoire de la Fête de la Wallonie*. Marcinelle, Coq d'Aousse, p. 53. Cette brochure reprend des réactions de Wallons éminents du monde politique et culturel, qui se dressent contre l'identité francophone, imposée par Bruxelles, et niant celle des Wallons …

[11] WITTE, E. & VAN VELTHOVEN, H. (1998), *Taal en Politiek. De Belgische casus in een historisch perspectief*. Bruxelles, VUBPRESS, p. 58.

[12] HASQUIN, H. & VAN HOUTTE, H. (1976), *La Fête de la Communauté française de Belgique*. Commission de la Culture de l'Agglomération de Bruxelles, Bruxelles;. DUPUIS, P. & HUMBLET, J.E. (1998), *Un siècle de Mouvement wallon 1890-1980*. Gerpinnes, Quorum, p. 60.

[13] Remarquons que les Wallons n'étaient pas les inventeurs de la commémoration des journées de septembre 1830. Elles existent depuis que la Belgique est née puisque, sur proposition de l'homme d'Etat Charles Rogier, le Congrès National décida, le 19 juillet 1831, de faire de la commémoration des journées de septembre le premier jour de fête nationale. Ce culte glorifiait une révolution nationale, un pas décisif dans la lutte pour l'émancipation du peuple belge. L'unanimité entre les Flamands et Wallons lors de la lutte pour l'indépendance de la Belgique fut alors fortement mise en exergue. Ce rituel correspondait à l'aspiration à la légitimation de la Belgique. On ne peut pas perdre de vue qu'aux yeux de beaucoup de contemporains, la Belgique, qui vient de naître, n'est alors qu'une construction diplomatique des puissances européennes, plutôt qu'une réalité naturelle. La menace annexionniste, qui émanera du Second Empire français, gardera vivant le souvenir des journées de septembre. En 1880, on supprima la commémoration des journées de septembre en tant que fête nationale belge. Durant une dizaine d'années, c'est le jubilé national du 16 août 1880 qui allait jouer ce rôle. C'est n'est qu'à partir de 1890 que

le 21 juillet fut choisi. Voir JANSSENS, G. (1997), De Belgische nationale feestdagen en de monarchie. Dans: *Museum Dynasticum*, jg. 9, nr. 1, pp. 3-10. Pour un résumé des différentes conceptions de la Révolution, voir aussi: HASQUIN, H. (1989), Quelle révolution en 1830? Dans: UYTTENDAELE, A. (1989), *A l'Enseigne de la Belgique Nouvelle*. Bruxelles: Editions de l'Université Libre de Bruxelles, 3-4.

14 CARLIER, PH (1990), La Wallonie à la recherche d'une fête nationale. Un épisode du mouvement wallon à l'aube du XXe siècle'. Dans: *Revue belge de Philologie et d'Histoire*, 2-3, p. 908.

15 CARLIER, PH, *op. cit.,* pp. 917-918.

16 Voir entre autres: *La Lutte wallonne*, 5-10-13, p. 2 & *La Défense wallonne*, octobre 1913, p. 447.

17 L'association aurait été employée par Suétone dans sa *Vie des douze Césars*, elle aurait été ranimée au Moyen Age par les adversaires de la France, qui utilisèrent le jeu de mots, pour devenir finalement un symbole important de la première république française, la monarchie de juillet, la seconde et troisième République française, voir: COLIGNON, A. (2000), Le drapeau wallon. Dans: DELFORGE, P., DESTATTE, PH., LIBON, M. (dir.), *Encyclopédie du Mouvement wallon, volume I*. Charleroi, Institut Jules Destrée, p. 512. Le coq était aussi populaire en tant que symbole solaire … voir: LECOQ, A.-M. (1984), La Symbolique de l'Etat. Les images de la monarchie des premiers Valois à Louis XIV. Dans: NORA, P., *Les Lieux de Mémoires. La Nation II*. Paris, Gallimard, p. 177.

18 Pierre Paulus: Ancien élève de l'Académie de Bruxelles, natif de Châtelet, se convertit rapidement à l'impressionnisme. Après un séjour dans sa cité natale, en 1909, il prit conscience de la beauté du pays noir. Passé ensuite à l'expressionnisme, ce peintre, surnommé 'le Chantre du Pays Noir', fut appelé à faire partie de l'Académie Royale de Belgique. Jules Destrée: En 1911-1912, il capta l'attention du monde politique en organisant la première exposition sérieuse consacrée à l'art wallon, en faisant son projet autonomiste par les délégués du Congrès National Wallon en 1912 en en publiant sa Lettre au Roi, aussi Ministre des Sciences et des Arts de 1919 à 1921… voir: HASQUIN, H. (1999), *La Wallonie, son Histoire*. Bruxelles, Editions Luc Pire, p. 193 & 217.

19 MOREAU, Y. (1987), La genèse du drapeau wallon., Dans: *Enquêtes du Musée de la Vie wallonne*, tome XVI, 185-188, p. 149.

20 CARLIER, PH., *op. cit.,* p. 919.

21 Maurice Esser débuta sa vie professionnelle comme chansonnier, il était très actif dans la vie communautaire wallonne. Il fut notamment membre fondateur de la Fédération des Sociétés wallonnes de l'agglomération bruxelloise (1924), au sein de laquelle il présida le Comité des Fêtes, qui mit sur pied les Fêtes de Wallonie. Esser était d'ailleurs le concepteur de l'Hommage à la terre wallonne, le rituel essentiel de ces fêtes. Il était également fondateur des Galas du Folklore wallon (1928) et de la société de combat wallonne l"Avant-garde wallonne' (1927); après la guerre il occupa encore quelques années la fonction de président du comité bruxellois des Fêtes de Wallonie (1947-1950). Voir DELFORGE, P., Maurice Esser. Dans: DELFORGE, P., DESTATTE, PH., & LIBON, M. (dir.), *op. cit.*, p. 574.

22 Fonds d'Histoire du Mouvement wallon, Archives Putanier, boîte F0042/5, document manuscrit de Putanier 'Fête de la Wallonie, 28 septembre 1924, à Bruxelles'.

23 Voir à cet effet les numéros de septembre de *La Défense wallonne*, l'organe de l'Assemblée wallonne, où paraissaient toujours des rapports détaillés des Fêtes de la Wallonie à Bruxelles. Ce périodique parut durant tout l'entre-deux-guerres. En ce qui concerne la période postérieure à la Deuxième guerre mondiale, on trouve des rapports détaillés dans *Le Combat wallon*, l'organe de l'Association wallonne du Personnel des Services publics.

24 VOS, L. (1994), De nationale identiteit in België: een historisch overzicht. Dans: DETREZ, R. & BLOMMAERT, J. (red.), Nationalisme. Kritische Opstellen. Berchem, EPO, p. 142.

25 La Wallonie Libre est née comme une association clandestine pendant la guerre groupée autour de quelques personnalités wallonnes comme Bologne, Carlier et Mahieu. Durant la guerre, l'association prit une attitude résolument autonomiste dans la problématique

linguistique belge, voir: VAGMAN, V. (1994), Le Mouvement wallon et la question bruxelloise. Dans: *Courrier Hebdomadaire du CRISP*, N°1434-1435, p. 21.

[26] Professeur de langues classiques pendant la majeure partie de sa carrière, Maurice Bologne publia plusieurs ouvrages dont *La Révolution prolétarienne de 1830* qui a connu une certaine renommée. Il fut à la base de la Société historique pour la défense et l'illustration de la Wallonie (le futur Institut Jules Destrée, dont il devint aussi le président). Résistant durant la guerre au sein de la Wallonie Libre, il en restera membre après la guerre. Il sera également sénateur pour le Rassemblement wallon (1968), voir: MOREAU, R. (1985), *Maurice Bologne. Une vie, un combat, un objectif. La Wallonie libre et Prospère*. Charleroi, Institut Jules Destrée.

[27] DELFORGE, P., Autonomie culturelle. Dans: DELFORGE, P., DESTATTE, PH., LIBON, M. (dir.), *op. cit.,* p. 96.

[28] DESTATTE, P. (1997), *L'Identité wallonne. Essai sur l'affirmation politique de la Wallonie aux XIX et XXèmes siècles*. Charleroi, Institut Jules Destrée, pp. 316-317.

[29] La Wallonie Libre, 15-1-1972, p. 3.

[30] Fernand Massart était employé et, au niveau politique, il fut d'abord membre du PSB (1945-1965). En 1968, il passa au Rassemblement wallon, sous l'étiquette duquel il sera député pendant dix ans (1968-1978). En dehors de la politique du parti, il était actif dans la fédération namuroise de la Wallonie Libre et de la Rénovation wallonne. Voir: DESTATTE, P. (1995), Mémoires de la Communauté française Wallonie-Bruxelles. Enquête relative aux militants wallons d'après-guerre. Charleroi, Institut Jules Destrée.

[31] La Wallonie Libre, 15-9-72, p. 3.

[32] Bruxelles-Vérité, 27-9-75, pp. 4-5.

[33] GOVAERT, S. (1989), Een Brusselse identiteit? Een poging tot interpretatie. Dans: DEPREZ, K. & VOS, L., *op. cit.,* p. 265 & KESTELOOT, CH., Stratégies wallonnes et francophones à Bruxelles (1955-1963). Dans: WITTE, E. (1989), *Het probleem Hertoginnedal sedert 1963*. Bruxelles, VUBPRESS, p. 477.

[34] *Ibidem*, p. 4.

[35] *La nouvelle Revue wallonne*, périodique du Congrès national wallon, 15-11-72, partie 18.

[36] Par ce compromis, les Flamands obtiennent des garanties significatives: notamment un recrutement garanti pour des fonctionnaires néerlandophones, la parité linguistique au niveau le plus élevé, des examens linguistiques contrôlés, etc. En échange, des facilités linguistiques étaient accordées dans des communes de la périphérie bruxelloise. Voir: WITTE, E. & VAN VELTHOVEN, H., *op. cit.,* p. 153.

[37] DESLE, E., Het ontstaan en de politieke betekenis van de Brussels-francofone beweging in de periode 1945-1958. Dans: WITTE, E. *op. cit.,* p. 433.

[38] VAGMAN, V., *op. cit.,* p. 42.

[39] Pour plus d'informations sur le jour de fête nationale, voir entre autres TOLLEBEEK, J. (1999), De Guldensporenvieringen. Dans: LEEMANS, G., BOEVA, L., DENECKERE, G. & VERDOODT, F.-J., Vlamingen, komt in massa, p. 43 (Contributions Museum van de Vlaamse sociale strijd) & TOLLEBEEK, J. & VERSCHAFFEL, T. (1998), Guldensporenslag. Dans: *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*. Tielt, Lannoo, pp. 1382-1386.

[40] Un exemple en est donné par l'article de Hugo De Ridder dans le *Standaard* d'octobre 1975, où il qualifie la fête de la Communauté culturelle francophone comme la fête des Non-Flamands: 'Le fait est que la Communauté francophone se compose en ce moment de Non-Flamands. Que son passé doit encore se construire. Que les symboles dont l'a dotée le conseil culturel ne lui collent pas, n'évoquent pas de souvenirs ardents d'un passé glorieux ou d'une victoire commune', voir: Forces wallonnes, 11-10-75, p. 10.

[41] Docteur en droit de l'ULB (1945), Léon Defosset était inscrit au barreau de Bruxelles et à la Cour d'Appel. Son engagement politique ne remonte qu'aux années soixante. Membre fondateur (1961), puis président (1963) de la régionale bruxelloise du Mouvement populaire wallon, il devint député FDF en 1965 et bourgmestre d'Etterbeek en 1970, voir: DELFORGE, P., DESTATTE, PH. & LIBON, M. (Dir.), *op. cit.,* pp. 412-414.

[42] Professeur à l'UCL, André Lagasse fut actif dans les milieux wallons et francophones de Bruxelles, notamment comme membre de Rénovation wallonne et du Rassemblement

pour le Droit et la Liberté. Membre fondateur du FDF, il devint député en 1965 et en fut longtemps le président, voir: DESTATTE, PH., *Mémoires*, etc.

[43] Secrétaire général de Rénovation wallonne (1961-1968), député FDF (1968-1977), bourgmestre d'Auderghem (1977), Lucien Outers fut aussi Ministre de la Coopération (1977-1979) et Ministre du Commerce extérieur et de la Politique scientifique. Voir: PH. DESTATTE, *Mémoires*, …

[44] *Alliance wallonne*, juillet-août 1973, p. 7.

[45] OUTERS, L. (1997), *Le Divorce Belge*. Ottignies-Louvain-la-Neuve, Editions Quorum, pp. 46-60 (réédition de l'édition originale de 1968).

[46] *Ibidem*, pp. 44-45.

[47] *Ibidem*, pp. 50-51.

[48] *Ibidem*, p. 57.

[49] *Ibidem*, p. 56.

[50] *Le Soir*, 25-9-1973, p. 1.

[51] *Ibidem*, p. 2.

[52] *Ibidem*, p. 7.

[53] *Forces wallonnes*, 29-9-73, p. 1.

[54] FDF *Contact*, 15-11-73, p. 8.

[55] Administrateur de société, Roger Nols passa du PLP au FDF en 1964. Bourgmestre de Schaerbeek de 1970 à 1994 et député. Dans les années soixante, il était déjà actif au sein du Mouvement libéral wallon et du Bloc de la liberté linguistique. Voir: DESTATTE, PH., *Mémoires* etc..

[56] *Bruxelles-Français*, octobre 1973, p. 4.

[57] Licencié en mathématiques de l'ULG, Becquet devint professeur et inspecteur dans l'enseignement officiel. Durant la Deuxième guerre mondiale, il s'engagea dans la Wallonie Libre. Après la guerre, il devint vice-président de la section bruxelloise de Wallonie Libre, de l'Avant-garde wallonne, de l'Amicale des Socialistes wallons et de la Ligue wallonne d'Uccle et conseiller communal FDF à Uccle (1970-1976). Un parti qu'il quitta à cause du fait qu'il utilisait trop la carte linguistique et qu'il préférait le terme *francophone* à celui de *wallon*, voir: DELFORGE, P., DESTATTE, PH. & LIBON, M., *op. cit.*, pp. 134-137.

[58] FDF-*Contact*, 1-9-73, p. 3

[59] KESTELOOT, CH. (1963), Stratégies wallonne et francophone à Bruxelles (1955-1963). Dans: WITTE, E., Het probleem Brussel sinds Hertoginnedal (1963). Bruxelles, VUBPRESS, p. 485 (Taal en Sociale Integratie, 11) & VAGMAN, V., *op. cit.,* p. 21.

[60] Fonds d'Histoire du Mouvement wallon, Archives Bilquin, circulaire *Fête de Wallonie-Bruxelles 1945*.

[61] *Moniteur wallon*, pour l'intégration de la Wallonie et de Bruxelles, 1973, p. 2.

[62] Simple militant wallon après la naissance du MPW, Charles Toussaint devint président de la fédération bruxelloise du RW, membre de la Ligue wallonne de l'agglomération bruxelloise et de la section bruxelloise de Wallonie libre et, enfin, président de l'Avant-garde wallonne. Voir: DESTATTE, PH., (dir.), *Mémoires etc.*

[63] *La Wallonie Libre*, 1-9-74, p. 4.

[64] *La Wallonie Libre*, p. 3

[65] Conseil Culturel de la Communauté culturelle française (CCCCF), Document N°27, 18-7-74 (Proposition de décret fixant la date de la Fête de la Communauté culturelle française et arrêtant les couleurs de son drapeau ainsi que ses armoiries de M. Massart et consorts).

[66] *Bruxelles-Vérité*, 27-9-75, pp. 4-5 & CCCCF, Document 47, N°47, 24-6-75 (Rapport présenté au nom de la commission de politique générale par M.G. Maes).

[67] CCCCF, Document N°27, 14-2-75 (Amendements par M.J.M. Dehousse et consorts).

[68] CCCCF, Document, N°47, 24-6-75 (Rapport présenté au nom de la commission de politique générale par M.G. Maes).

[69] CCCF, *Compte rendu analytique*, 24-5-75, p. 79.

[70] CCCF, Document N°47, 24-6-75 (Rapport présenté au nom de la commission de la Politique Générale par M.G. Maes).

[71] DELFORGE, P., Autonomie Culturelle. Dans: DELFORGE, P., DESTATTE, PH. & LIBON, M., *op. cit.,* p. 96.
[72] CCCCF, *Compte Rendu Intégral*, 24-5-75, p. 14.
[73] *Ibidem*, p. 14.
[74] *Ibidem*, p. 20.
[75] *Ibidem*, p. 20.
[76] *Le Soir*, 7-9-75, p. 1.
[77] *Solidarité*. Mensuel des Jeunes FDF, septembre 1975, pp. 6 & 7.
[78] FDF-*Contact*, 15-11-73, p. 8.
[79] Andrée Payfa-Fosseprez fut bourgmestre FDF de Watermael-Boitsfort de 1976 à 1994. Voir: MARES, A. (1998), *Een databank van politiek Brussel*, 1945-1995. Bruxelles, VUB-PRESS.
[80] FDF-*Contact*, 1-10-75, p. 6
[81] *Bruxelles-Français*, octobre 1973, p. 4 & *Le Soir*, 25-9-73, p. 7
[82] Employé de profession, Roland Muller devint en 1976 échevin FDF à Koekelberg, ainsi que chef de groupe FDF au Conseil communal. Voir MARES, A., *op. cit.*
[83] FDF-*Contact*, 1-10-75, p. 6.
[84] Dirigeant de société, Guy Messiaen devint en 1970 échevin de l'Etat civil FDF d'Uccle. Voir: MARES, A., *op. cit.*
[85] FDF-*Contact*, 16-10-75, p. 8
[86] Directeur commercial, Jean-Pierre Bombaert fut président de la section FDF d'Anderlecht. Voir: MARES, A., *op. cit.*
[87] Homme de lettres, Albert Lepage fut vice-président de la section FDF et conseiller communal d'Anderlecht. Willy Semal était industriel et chef de groupe FDF au conseil communal. Voir: MARES, A., *op. cit.*
[88] FDF-*Contact*, 5-10-77.
[89] Chef de production à la RTB, Georges Désir fut député et sénateur FDF. A partir de 1977, il devint aussi bourgmestre de Woluwé-Saint-Lambert, puis Ministre dans le gouvernement régional bruxellois, voir: DELFORGE, P., DESTATTE, PH. & LIBON, M., *op. cit.*
[90] FDF-*Contact*, 16-10-75.
[91] FDF-*Contact*, 1-11-75, pp. 6-7
[92] *Le Chant des Wallons* fut écrit en 1900 par Théophile Bovy et mis en musique par Louis Hillier en 1901, après que la Ligue wallonne de Liège ait organisé un concours. En 1913, l'Assemblée wallonne ne prit pas de décision au niveau de l'hymne national, notamment pour des raisons de discorde régionale. Même le Conseil culturel de la Communauté française ne prit pas de décision à cet égard. Ce n'est que le 15 juillet 1998 que le Parlement wallon décida de faire de la version de Bovy et Hillier l'hymne national wallon, voir: DELFORGE, P., *Le Chant des Wallons*. Dans: DELFORGE, P., DESTATTE, PH & LIBON, M., *op. cit.*, pp. 255-258
[93] CCCCF, *Compte Rendu Intégral*, 24-6-75, p. 9
[94] Ibidem, p. 15
[95] Voir les numéros 5-10-75, 16-10-75 et 1-11-75 de FDF-Contact.
[96] CCCCF, *Compte rendu intégral*, 24-6-75, p. 20.
[97] Député PSB de Liège, Jean-Maurice Dehousse contribuait sans aucun doute aux opinions fédéralistes du PSB, fin des années 80. Il appartenait à ce que l'on avait coutume d'appeler l'aile *renardiste* du PS. Voir: DELFORGE, P., DESTATTE, PH. & LIBON, M., *op. cit.,* pp. 423-425
[98] CCCCF, *Compte rendu intégral*, 24-6-75, p. 21.
[99] *Ibidem*, p. 9
[100] CCCCF, *Compte Rendu Intégral*, 24-6-75, p. 20
[101] *Forces Wallonnes*, 25-9-76, p. 1
[102] *Ibidem*, p. 20.
[103] *La Wallonie Libre*, 1-9-75, p. 1
[104] CCCCF, Rapport présenté au nom de la Commission de la Politique générale par M.G. Maes, 24-6-75, p. 2.

[105] Ibidem, annexe 2 (Document de commission. Proposition de décret fixant la date de la fête de la Communauté culturelle française en arrêtant les couleurs de son drapeau ainsi que ses armoiries déposées le 18 juillet 1974 par M. Massart et consorts), p. 10.
[106] *Ibidem*, p. 10.
[107] *Ibidem*, p. 10.
[108] *Ibidem*, p. 9.
[109] CCCCF, document 47, 24-6-75, Rapport au nom de la Commission de la Politique Générale, Annexe 2 (document de commission), pp. 5 & 6.
[110] CCCCF, Document 47, 24-6-75, Amendement proposé par M.J. Desmarets et consorts
[111] CCCCF, *Compte rendu intégral*, 24-6-75, p. 9.
[112] *Ibidem*, p. 12.
[113] *Ibidem*, p. 20.
[114] *Ibidem*, p. 20.
[115] *Le Soir*, 6-12-75, pp. 1-2.
[116] *Le Soir*, 12-7-75, p. 1.
[117] *La libre Belgique*, pp. 4-6.
[118] *La libre Belgique*, 25-6-75, p. 1.
[119] *La libre Belgique*, 26-6-75, p. 2.
[120] CCCCF, *Compte rendu intégral*, 24-6-75, p. 14.
[121] *Ibidem*, p. 20.
[122] *Ibidem*, pp. 13-14.
[123] WITTE, E. & VAN VELTHOVEN, H., *op. cit.,* pp. 152-153.
[124] *Pourquoi Pas?,* 18-7-74, pp. 4-8.
[125] *Pourquoi Pas?,* 3-7-75, pp. 4-6.
[126] *Ibidem*, pp. 4-6.
[127] *Pourquoi Pas?,* 10-7-75, p. 105.
[128] *Pourquoi Pas?,* 10-7-75, p. 105.
[129] *Alliance wallonne*, octobre 1975, p. 6.
[130] DESLE, E., Het ontstaan en de politieke betekenis van de Brussel-francophone beweging in de periode 1945-1958. Dans: WITTE, E., *op. cit.*, p. 422.
[131] *Combat wallon*, Bulletin de l'Association wallonne du Personnel des Services publics, décembre 1975, p.4.
[132] *Bruxelles-Français*, 1-1-76, p. 1.
[133] *La Wallonie Libre*, 15-10-75, p. 3.
[134] Alliance wallonne, Octobre 1975, p. 6.
[135] Le Rassemblement bruxellois était un cartel du FDF et du Parti de la Liberté et du Progrès (PLP) de la région bruxelloise. Le RB était alors la première force politique de la capitale. Voir: PEIREN, L. (1993), Het Front Démocratique des Francophones Bruxellois en de problematiek van de begrenzing van het Brussels gewest tijdens de vorming van de regering-Tindemans I in 1974. Dans: WITTE, E. (red.), De Brusselse Rand. Bruxelles, VUBPRESS, p. 361 (Thèmes bruxellois 1).
[136] *Pourquoi Pas?,* 9-10-75, p. 32
[137] *Le Soir*, 6-12-75, pp. 1-2.
[138] Conseil régional bruxellois, document n° 25, 2-10-75, proposition de résolution concernant l'emblème de Bruxelles.
[139] *La libre Belgique*, 25-6-75, p. 1.
[140] *Pourquoi Pas?*, 9-10-75, p. 32.
[141] FRANSEN, J. (2000), Een bloem voor Brussel. Dans: CORIJN, E. & DE LANNOY, W. (éd.), *De kwaliteit van het verschil –La qualité de la différence*. Bruxelles, VUBPRESS, pp. 172-174.

De oorsprong van de symbolen van de Franse gemeenschap en de bevestiging van een francofone identiteit in Brussel (1972-1975)

Bij de eerste staatshervorming werd samen met de Nederlandstalige cultuurgemeenschap een Franstalige cultuurgemeenschap opgericht. Beide gaven snel blijk van de wil tot vorming van een eigen identiteit. Het is de teneur van dit artikel dat het cultiveren en aanwakkeren van een 'Franstalige identiteit' in de eerste helft van de jaren zeventig vooral een politieke strategie was van de Brusselse partij FDF. Dat blijkt vooral uit de inspanningen die de partij leverde om die gemeenschap officieel te voorzien van een eigen feestdag en vlag. Men viel daarbij terug op de traditionele maar niet-officiële symbolen van Wallonië: de jaarlijkse feestdag zou vallen op 27 september ter herdenking van de rol die Walen en Franstalige Brusselaars hadden gespeeld in de Belgische Revolutie en de nieuwe vlag zou bestaan uit de rode haan tegen een gele achtergrond. 27 september werd de feestdag waarop men de gemeenschappelijke kenmerken van de Franstalige identiteit vierde: de Franse taal en cultuur en waarden als democratie, vrijheid en tolerantie die het Frans in hun ogen van nature zou incarneren als moeder van de universele rechten van de mens. Daarnaast was ook de gemeenschappelijke verdediging van dit erfgoed gedurende anderhalve eeuw tegen de bedreiging van een Vlaamse dominantie binnen België een identiteitsvormende factor. De formulering van de Franstalige identiteit betekende echter ook de langzame verdwijning van de Waalse identiteit in Brussel. Voor sommigen versluierde het FDF door de promotie van een specifiek Franstalige identiteit, volledig afgestemd op de Franse taal, de specifiek regionale Waalse identiteit. De traditionele Waalse feesten, in Brussel sedert 1906 gevierd, kwamen vanaf het midden van de jaren zeventig in de schaduw te staan van de feesten van de Franstalige Gemeenchap, die gepaard gingen met tal van officiële plechtigheden en zich dankzij plaatselijke FDF-secties en militanten ook lokaal inplantten in het gros van de Brusselse gemeenten. Het protest van verschillende Waals-Brusselse verenigingen tegen de 'denationalisering' van hun symbolen veranderde daar niets meer aan. Het feit dat Waalse symbolen getransformeerd werden in Franstalige kwam ook niet goed over in een heel andere hoek. Bij sommigen viel het opdringen van de 'regionalistische' Waalse haan aan de Brusselse Franstaligen, weinig in de smaak. De Waalse haan in Brussel wakkerde voor de eerste maal ook een debat aan over de concrete invulling van een 'Brusselse identiteit'. Dit gebeurde vooral vanuit het Brusselse maandblad *Pourquoi Pas*, de Brusselse PSC en het FDF die elk apart een voorstel lanceerden tot het ontwerp van een specifiek Brussels symbool. Dit gebeurde in naam van een vage en onuitge-

diepte 'Brusselse eigenheid', die niet langer tot hoofdstad van België te reduceren was. Getuige daarvan de beschrijvingen als een 'Brusselse identiteit met eigen karakteristieken, een gemeenschappelijke gevoeligheid, een andere kijk op de dingen'. Deze Brusselse identiteit moest aan de basis komen te liggen van het toekomstige gewest en ook de Europese toekomst van Brussel maakte er deel van uit.

De discussie rond de Franstalige nationale feestdag en de vlag in de eerste helft van de jaren zeventig situeerde zich dus in het spanningsveld tussen een nieuwe Franstalige identiteit, een tanende Waalse identiteit en een ontluikende Brusselse identiteit.

The origins of the symbols of the 'Communauté Française and the consolidation of a Francophone identity

The Dutch-speaking and French-speaking cultural communities were formed on the first reform of the Belgian State. Both communities went off in search for an identity of their own that would add legitimacy to their new institutions. This article sets out to show that the cultivation and encouragement of a 'French language identity' in the earlier seventies was above all a political strategy of the Brussels party, FDF. That much is clear from the efforts the party made to provide the community with its own commemorative day, 27 September, in memory of the Belgian revolution, and its own flag, a red cockril on a yellow background. Traditional Walloon symbols were thereby transformed, especially in Brussels, into French-speaking symbols. The 27th September became the national holiday for the French-speaking cultural community, a day on which this community ritualised the characteristic features of its identity: the French language and culture and such values as democracy, freedom and tolerance, which French apparently incarnates naturally as mother of the universal rights of man. Moreover, the common defence of this heritage for a century and a half against the threat of Flemish domination in Belgium was a characteristic of French-speaking identity. However, the formulation of French-speaking identity also meant the gradual disappearance of Walloon identity in Brussels. By promoting a specific French-speaking identity, aligned fully to French language, the FDF obfuscated the specific Walloon identity of the region. The traditional Walloon celebrations, celebrated in Brussels since 1906, were as from the mid-seventies overshadowed by the celebrations of the French-speaking cultural community, accompanied by a number of official functions and which, through the efforts of local FDF associations and militants, also became established locally within the body of Brussels municipalities. The protests of various Brussels Walloon societies against the 'denationalisation' of their symbols changed nothing. However, the fact that Walloon symbols were being transformed into French also met with disfavour from quite a different angle. For many of Brussels'French speakers, the 'intrusion' of the 'regionalistic' Walloon cockril into Brussels was a bridge too far. The fact that the French-speaking cultural community had made the old Walloon cockril its symbol for the first time also aroused debate as to the precise meaning of a Brussels identity. This emanated above all from the Brussels monthly 'Pourquoi pas?'. The Brussels christian-democratic party PSC and the FDF put forward proposals for the design of a specifically Brussels symbol. This was done in the name of a vague, superficial 'Brussels peculiarity',

that could no longer be reduced to that of capital of Belgium. Witness to this were such descriptions as a 'Brussels identity with its own characteristics, a community feeling, a different view of things'. This Brussels identity had to form the basis for the future region, and the European future of Brussels also formed part of it.

The debate regarding the French-speaking national holiday and flag in the first half of the seventies lay therefore in the forces field between a new French-speaking identity, a fading Walloon identity, and an embryonic Brussels self-awareness.

*Johanne Poirier**

La Coopération à Bruxelles: la dimension fédérale-régionale

Introduction

Les mécanismes de coopération entre Etat central et entités fédérées, ou entre ces dernières, constituent un élément incontournable de ce qu'il est maintenant convenu d'appeler la 'bonne gouvernance' dans les Etats fédéraux. Chaque fédération élabore une gamme d'instruments de relations intergouvernementales de facture plus ou moins formelle. Cela va de structures institutionnelles donnant une voix aux diverses composantes de l'Etat,[1] à de simples communications téléphoniques entre homologues politiques ou fonctionnaires œuvrant à divers paliers de gouvernement, en passant par les conférences intergouvernementales, les organes conjoints et les ententes de nature politiques ou juridiques.[2]

La Belgique fédérale n'échappe évidemment pas à ce phénomène.[3] Le système politique et juridique belge connaît une panoplie de mécanismes de coopération qui visent notamment à pallier un partage de compétences et de ressources fiscales forcément imparfait dans un Etat complexe et polarisé, dans le but, notamment, d'assurer l'élaboration de politiques publiques cohérentes et efficaces. Certains de ces mécanismes ont un fondement juridique, d'autres sont le résultat de relations purement politiques.

Ainsi, l'architecture institutionnelle complexe de la Belgique enchâsse certaines formes de coopération: la parité au gouvernement fédéral qui nécessite une solide concertation entre les deux grandes communautés linguistiques en est l'exemple-type. Le système belge compte également un nombre impressionnant d'obligations de concertation, de partage d'information, de consultation, d'avis conforme, d'accords et d'association.[4] Il existe par ailleurs d'importants réseaux de communication informelle, essentiels à la gestion des affaires publiques, que constituent les contacts personnels, les échanges téléphoniques entre techniciens des divers paliers de pouvoirs responsables de dossiers connexes ou conjoints, ou les contacts entre membres de cabinets politiques. Entre les deux on retrouve les conférences interministérielles, le comité de concertation et les

groupes de travail entre fonctionnaires de diverses administrations. On pourrait ajouter à cette liste les ententes au sein d'un même parti politique, représenté dans divers échelons de gouvernement et qui élabore des projets politiques communs. Enfin, les accords de coopération et autres formes de conventions intergouvernementales constituent l'une des formes privilégiées de la coopération au sein de la fédération belge.[5]

Centre névralgique de la Belgique – et de l'Europe – Bruxelles est au cœur de nombreux processus de coopération intergouvernementale. La coopération à Bruxelles est multiforme. Les institutions bruxelloises, complexes et ingénieuses, sont issues de maints compromis qui reposent sur des équilibres fragiles. Cette architecture institutionnelle peut en soi être interprétée comme une forme institutionnalisée de coopération. Par exemple, la Commission communautaire commune constitue une forme de 'coopération organique' entre les deux grandes Communautés.[6] La composition de l'Exécutif de la Région également. Par ailleurs, la coopération entre la Région et les communes, essentielle sur le terrain, forme un maillon fondamental de la politique urbaine sur le territoire bruxellois.

La présente contribution vise à analyser un aspect relativement formel de la coopération entre l'Etat fédéral et la Région de Bruxelles-Capitale, soit celle mise en œuvre par le biais de l'Accord de coopération bilatéral adopté en 1993, et dont l'objet officiel est de 'promouvoir le rôle international et la fonction de capitale de Bruxelles'.[7] Cet accord a été reconduit et indexé périodiquement depuis, et amendé de façon significative au cours de l'année 2000. Après une description du contexte de la négociation de cet Accord (1) et une brève analyse de son contenu, des priorités qu'il véhicule et des mécanismes de gestion croisée qu'il met en œuvre (2), j'évaluerai les difficultés engendrées par cet instrument central de la coopération fédérale-régionale (3). Il ressort de façon générale de cette analyse, qu'en dépit de la justification de l'intervention fédérale à Bruxelles, l'Accord de coopération, tel qu'il a évolué au fil des ans, outrepasse son objectif officiel, ce qui le rend vulnérable tant sur le plan juridique que politique. Bien que l'on ne puisse qu'approuver certaines des nouvelles orientations qui émanent de cette coopération fédérale-régionale, notamment l'investissement dans la rénovation urbaine des quartiers défavorisés de Bruxelles, la méthode choisie pour réaliser cet objectif soulève des questions au regard des principes du fédéralisme.

1. Le contexte de la coopération fédérale-régionale à Bruxelles

La coopération fédérale-régionale dont il est ici question répond à deux objectifs principaux. La raison première de cette coopération tient au sta-

tut de Bruxelles comme capitale du Royaume et comme ville d'envergure internationale dont le rayonnement profite à l'Etat tout entier. La seconde découle des problèmes de financement de Bruxelles, dont les causes sont multiple.[8] S'il est normal, au regard de l'expérience d'autres fédérations, que l'Etat fédéral se réserve une certaine présence dans la capitale, tout est évidemment question de manière et de degré. Quoiqu'il en soit, un instrument officiellement conçu pour répondre au premier objectif remplit dans les faits une fonction reliée au second.

1.1 Bruxelles, capitale multiple et ville de stature internationale

En effet, on le répète à l'envi, Bruxelles est une capitale multiple. Les Communautés flamande et française en ont fait leur capitale,[9] de même qu'elle est depuis 1830, et en dépit des multiples restructurations de l'Etat belge, toujours capitale du Royaume. Il importe cependant de souligner qu'officiellement, dans ces trois cas c'est bien la Ville de Bruxelles, soit l'une des dix-neuf communes de la Région de Bruxelles-Capitale, qui est désignée comme capitale.[10] En somme, la Région abrite une Ville qui est elle-même capitale multiple, mais la Région n'est pas équipollente à ces capitales. Par ailleurs, Bruxelles constitue évidemment l'un des principaux sièges de l'Union européenne et est régulièrement présentée comme en étant la capitale.[11] L'intervention de l'Etat fédéral dans la Région de Bruxelles-Capitale se justifie donc parce que cette Région englobe la capitale belge, et en raison de son rayonnement international. J'émettrai en conclusion quelques réflexions sur les incidences, en matière de coopération, de la sélection de Bruxelles comme capitale des Communautés flamande et française, et de la décision de l'Union européenne d'y installer la plupart des ses institutions.

1.2 Bruxelles, une Région pas comme les autres

Il existe des conceptions fort divergentes quant au statut de Bruxelles.[12] Les francophones et les Bruxellois (des deux Communautés) ont tendance à défendre son statut de région à part entière. Dans certains milieux flamands, par contre, l'on préconise un fédéralisme à deux, avec un statut particulier pour Bruxelles, qui se verrait co-gérée par les entités flamande et wallonne. Résultat de savants compromis, les institutions bruxelloises, telles qu'élaborées en 1989, permettent une forme de 'double-lecture', la Région bruxelloise étant à la fois dotée d'institutions régionales au même titre que les deux autres, tout en n'étant pas tout à fait comme les autres. D'une part, la Région de Bruxelles-Capitale est privée de l'autonomie

constitutive dont sont dotées les autres Régions, de même que les Communautés française et flamande.[13] D'autre part, ses textes législatifs sont assujettis à un contrôle de constitutionnalité auquel échappent les lois ou les décrets votés par les autres assemblées législatives.[14]

Le titre IV de la *Loi spéciale du 12 janvier 1989 relative aux institutions bruxelloises* traite 'de la coopération entre l'Etat, les communautés et les régions'.[15] En dépit de cette désignation, seule la coopération entre l'Etat fédéral et la Région de Bruxelles-Capitale est envisagée. Cette coopération vise à promouvoir ou à préserver le rôle international ou de capitale de Bruxelles.[16] Il est d'ailleurs intéressant de noter que ces deux motifs d'intervention sont étroitement liés dans tous les textes, un peu comme si l'on avait voulu diluer l'intervention fédérale dans les affaires internes de la Région, en les justifiant en partie par la présence des grandes organisations internationales à Bruxelles, notamment les Communautés européennes et l'OTAN.

La coopération fédérale-régionale prévue par la *Loi spéciale de 1989 relative aux institutions bruxelloises* prend deux formes. La première s'apparente à une tutelle de l'Etat central sur certaines activités législatives de la Région. Quoique le Titre IV de la *Loi spéciale* qualifie ce mécanisme de coopération, l'intervention fédérale n'a dans un tel cas constitue une forme de contrôle et n'a évidemment rien de coopératif. La seconde, plus classique, porte sur l'élaboration de projets conjoints par la Région et l'Etat central. C'est de ce deuxième type – qui correspond sûrement davantage à la notion de coopération que les mécanismes de tutelle – que traite la présente étude. Il convient néanmoins de rappeler sommairement en quoi consiste ce premier type d'intervention fédérale à Bruxelles, puisqu'il contribue au statut particulier de la Région.

En effet, la *Loi spéciale* a ménagé à l'Etat central la possibilité de suspendre ou d'annuler les normes adoptées par le Conseil ou l'Exécutif de la Région dans trois domaines, qui, *a priori*, relèvent de la compétence régionale, soit l'urbanisme, les transports, les travaux publics.[17] Pareille intervention pourra avoir lieu si ces normes constituent – du point de vue des autorités fédérales – une menace pour le rôle international ou la fonction de capitale de Bruxelles.[18] De plus, en omettant d'adopter les mesures considérées – toujours par les autorités fédérales – comme essentielles au rôle international ou aux fonctions de capitale de la Belgique, la Région de Bruxelles-Capitale pourrait provoquer une forme de substitution normative de la part de l'Etat fédéral. Une telle procédure a pour conséquence de transférer indirectement à ce dernier la responsabilité financière totale ou partielle relative à l'exécution de ces mesures.[19] En effet, si la norme que la Région avait refusé d'adopter est élaborée à la suite d'un consensus au comité de coopération, les coûts que sa mise en œuvre entraîne pourront être partagés entre l'Etat et la Région. Si, au

contraire, la mesure est adoptée uniquement par la Chambre fédérale, les coûts que son application génère seront supportés par les seules autorités fédérales.

ll est important de noter que ces tutelles de suspension, d'annulation ou de substitution normative par l'Etat fédéral ne sont – jusqu'à présent – qu'une entorse théorique au principe de l'autonomie régionale, puisque l'artillerie lourde que représentent ces tutelles de suspension, d'annulation et de substitution n'a jamais été utilisée.[20]

1.3 Les difficultés de financement de Bruxelles

Un autre élément crucial du contexte entourant la coopération fédérale-régionale à Bruxelles découle de son mode de financement. Une multitude de facteurs est invoquée pour expliquer le fait que le revenu moyen à Bruxelles est inférieur non seulement à celui constaté dans l'ensemble de la Belgique, mais également en Région wallonne.[21] Il s'agit notamment de l'exode de la classe moyenne, du phénomène des navetteurs, de la compensation insuffisante de la mainmorte, de l'existence sur le territoire d'une population de fonctionnaires européens et d'agents diplomatiques exemptés d'impôts sur les personnes physiques, des principes de la fiscalité basée sur le lieu de résidence et non celui du travail, de la problématique de la 'petite entité fédérée' aux prises avec des dépenses incompressibles ou encore la coupure de Bruxelles de son hinterland économique. On doit aussi tenir compte de la pression exercée sur les infrastructures bruxelloises en raison de ses fonctions de capitale et de sa stature internationale. Il ne s'agit pas ici de confirmer ou d'infirmer ces diverses hypothèses, ni d'évaluer l'exactitude des chiffres avancés. Nous constatons simplement le quasi-consensus sur le fait que la Région est sous-financée. Ce sont les solutions préconisées pour répondre aux difficultés engendrées par ce sous-financement qui divergent.

Nombre de solutions sont proposées pour résoudre le problème du sous-financement de Bruxelles. L'accroissement de la contribution fédérale par la voie de l'Accord de coopération de 1993 figure toujours parmi ces solutions. Il s'agit, en effet, d'un remède plus facile à instituer que la révision de la *Loi de financement*, des règles d'imposition ou de mainmorte, ou que l'adoption de nouvelles mesures de péréquation ou de pondération de la population de Bruxelles pour augmenter la ristourne fiscale à laquelle la Région peut prétendre. Et il s'agit très certainement d'une solution plus réaliste sur le plan politique qu'une éventuelle modification des frontières des dix-neuf communes.[22] L'analyse de l'Accord dont l'objet est de promouvoir le rôle international et la fonction de capitale de Bruxelles, confirme qu'il s'agissait dès le départ, et qu'il s'agit toujours, d'un mécanisme de financement de la Région.

2. L'accord de coopération de septembre 1993 et ses avenants

2.1 Le fondement juridique de l'Accord

L'article 43 de la *Loi spéciale relative aux institutions bruxelloises* prévoit que les autorités fédérales et régionales peuvent, par l'entremise d'un comité fédéral-régional de coopération, arrêter

> '[…] des initiatives que peuvent prendre en commun l'Etat et la Région de Bruxelles-Capitale, en vue de favoriser et de promouvoir son rôle international et la fonction de capitale de Bruxelles.'

et que: '[C]es initiatives […] peuvent être financées en tout ou en partie par le budget de l'Etat.'

Plusieurs éléments importants découlent de cette disposition. Premièrement, elle autorise l'Etat fédéral à intervenir sur le territoire de la Région. Deuxièmement, l'article ne spécifie pas laquelle des nombreuses fonctions de capitale incombant à Bruxelles peut faire l'objet de ces initiatives, mais l'on en déduit que c'est bien de la capitale belge qu'il s'agit. Autrement, les autres entités fédérées qui ont élu Bruxelles comme capitale auraient logiquement dû être associées à cette forme de coopération. L'Etat fédéral peut agir parce que c'est *sa* capitale qui est localisée dans la Région. Troisièmement, bien que la capitale belge soit la Ville de Bruxelles, l'intervention fédérale est permise relativement au territoire des 19 communes que compose la Région de Bruxelles-Capitale. Quatrièmement, l'article 43 déroge au principe de l'attribution de compétences exclusives. Une telle dérogation doit normalement s'interpréter de façon restrictive. En enfin, cinquièmement, les initiatives visées doivent avoir pour objet la promotion du rôle international et la fonction de capitale de Bruxelles.

2.2 Du plan d'urgence à l'Accord-cadre par défaut

Dès 1989, soit quelques mois à peine après la création des institutions de la Région de Bruxelles-Capitale, une série d'initiatives visant officiellement à promouvoir le rôle international et la fonction de capitale de Bruxelles ont été adoptées, notamment dans le but de régler des questions urgentes afférentes au logement des institutions européennes et aux transports en commun bruxellois.[23] Mais la pièce-maîtresse de la coopération fédérale-régionale pour la promotion de Bruxelles comme capitale fédérale et ville internationale est l'Accord de coopération de septembre 1993. Le préambule de cet Accord précise que:

> '[…] la promotion du rôle international et la fonction de capitale de Bruxelles profite à tout le pays, qu'il y va de l'intérêt commun de l'Etat fédéral et de la Région de Bruxelles-Capitale, et [que cette promotion] ne peut donc pas être laissée à la charge de la seule Région de Bruxelles-Capitale'.[24]

Le préambule souligne l'importance d'élaborer une programmation claire et de définir les rôles et modes d'intervention de l'Etat central et de la Région, ce qui devra s'effectuer par le biais d'un Accord-cadre, lequel devait être élaboré avant la fin de 1993.[25] Sept ans plus tard, un tel accord n'a toujours pas été conclu. L'Accord de 1993, et ses Avenants successifs, se sont graduellement arrogé le rôle d'Accord-cadre, dépassant largement la mission déclarée de l'Accord initial de 1993 qui était de programmer, de façon ponctuelle' une série d'interventions de l'Etat fédéral en Région de Bruxelles-Capitale dans le domaine des travaux publics et des communications, travaux qui s'avèrent *urgents* […]'.[26] Aucune vision globale n'a jamais réellement émergé relativement à la teneur de cette coopération fédérale-régionale. La reconduction de l'Accord s'est effectuée sur une base *ad hoc*, afin d'assurer une contribution financière de l'Etat fédéral à Bruxelles, sans toutefois qu'une conception d'un programme à long terme ne soit élaborée. Ceci n'est sans doute pas étonnant étant donné les conceptions divergentes qui subsistent quant au statut de Bruxelles (entité fédérée subalterne co-gérée par les deux grandes communautés d'une part, région à part entière de l'autre).[27] La reconduction de l'Accord, sans négociation de fond sur l'objectif fondamental de la coopération, a permis d'éviter de soulever, dans ce contexte, l'épineuse question du statut de la capitale.

2.3 Les investissements, les priorités et les modes de financement

En vertu de l'Accord initial de 1993, l'Etat fédéral s'engagea à verser 2 milliards de francs afin de financer certaines initiatives pour les années 1993 et 1994.[28] De 1994 à 1999 l'Accord de coopération est périodiquement reconduit avec certaines indexations et aménagements mineurs.[29] En 2000, la contribution fédérale est majorée de 500 millions de francs et s'élève à 2,58 milliards à laquelle s'ajoutent les sommes qui n'ont pu être dépensées au cours des années précédentes, en raison notamment de la durée des travaux entrepris et de délais dans la transmission de dossiers et dans la délivrance de permis. En tout, l'Etat fédéral engage 4,4 milliards dans le cadre du cinquième Avenant (le dernier en date au moment de la rédaction de cette contribution).

Au-delà des sommes en cause, qui restent relativement modestes,[30] c'est leur répartition qui est révélatrice d'une certaine évolution des priorités. Au risque d'une simplification à outrance, je classerais les initiatives en quatre grandes catégories: les infrastructures de transport, la valorisation des monuments, l'aménagement d'espaces publics, et enfin, ajout plus récent, l'amélioration des infrastructures dans les quartiers défavorisés. Au cours des cinq premières années, la première catégorie était sans doute la plus importante. Elle le reste en termes financiers. Mais, au fil des années, un glissement s'est opéré en faveur de la restauration du patrimoine et de ce qui contribue à 'l'image de Bruxelles'. Le volet plutôt 'social' a été ajouté à compter de 1998.[31]

En effet, l'Accord initial de 1993 portait clairement sur d'importants travaux de voirie, de réfection de tunnels, et, signe peut-être des passions du Premier Ministre de l'époque, de la restauration du Stade du Heysel et de la ligne de métro y conduisant. De manière plus prévisible, voire cohérente, on compte également dans cette catégorie des travaux dans le quartier 'européen' et aux alentours du siège de l'OTAN, et enfin, des travaux autour du Palais Royal. En effet, de l'avis même du Ministère fédéral des Communications et de l'Infrastructure:

> '[L]a valorisation des alentours des résidences des souverains est du ressort de la fonction de *capitale* en tant que telle.'[32]

Les travaux d'infrastructure les plus urgents étant en voie d'achèvement, les partenaires envisagent, à compter de 1998, une coopération plus axée sur 'la représentation' ou 'l'image' de Bruxelles. On met davantage d'emphase sur les travaux dans le Parc de Bruxelles, par exemple, ou sur des projets de restauration de l'Atomium.[33] On finance également par le biais de l'Accord un projet initialement élaboré par la Région et poétiquement appelé 'Les chemins de la Ville'. Cette initiative vise à revaloriser les liaisons piétonnes du Pentagone, notamment par le biais du Mont des Arts, un espace public entouré d'institutions fédérales importantes: les Musées d'Art et d'histoire, la Bibliothèque nationale, le Palais des Beaux-Arts, le Palais des Congrès. En acceptant de co-financer ce projet prioritaire pour la Région,[34] les autorités fédérales affirment que:

> 'Les espaces qui ont été choisis sont situés sur les parcours les plus fréquentés par les visiteurs. Actuellement, à cause de l'état dégradé des espaces publics du pentagone, ils participent à l'image négative de Bruxelles *comme capitale*'. [souligné dans l'original].[35]

L'Avenant no. 4 de 1999 maintient le financement relatif au métro, à la rénovation de gares, à la restauration de tunnels et des viaducs. On poursuit les initiatives d'aménagement des alentours du Palais royal. L'Etat

fédéral consacre environ 10% de la somme totale à l'aménagement d'une dalle contiguë à la gare du quartier Léopold qui, aux termes de l'Accord, 'constitue un espace public majeur pour l'image de Bruxelles',[36] de même qu'à la construction d'un édifice devant abriter 300 fonctionnaires de l'OTAN. On a financé également des projets dans le cadre de Bruxelles 2000, Bruxelles étant cette année-là l'une des capitales culturelles de l'Europe. Sur le plan social, environ 7% du total est consacré à des travaux d'infrastructure dans des quartiers défavorisés.

L'Avenant no. 5, conclu après les élections de juin 1999, opère un certain revirement par rapport à la vision originale.[37] Outre des modifications de nature administrative, examinées plus loin, on observe une évolution des priorités. Figurent toujours en bonne position l'aménagement d'abords de gares, la réfection de stations de métro, la réparation de tunnels. Dans l'optique de la promotion du caractère international de Bruxelles, on planifie une étude sur les voies de communication entre l'OTAN et le Quartier européen. Avec optimisme, les parties expriment même le souhait que le terre-plein Bélliard-chaussée d'Etterbeck qui défigure le quartier européen soit aménagé avant la présidence belge de l'Union européenne.[38]

Par contre, le financement de projets visant à 'améliorer le cadre de vie des quartiers défavorisés', déjà pressenti dans les Avenants no. 3 et 4 de 1998 et 1999, reçoit, avec l'Avenant no. 5, une attention particulière.[39] On vise 'l'embellissement' d'espaces publics et d'immeubles, de même que la création de terrains de jeu et de salles de sport 'de petites dimensions'.[40] L'Accord prévoit également la revitalisation des 'abords' d'école et de logement sociaux. Dans les documents décrivant les initiatives, on souligne que 'les actions doivent avoir un caractère visible pour les habitants'.[41] On s'éloigne de la vision monumentale de la capitale, pour mettre l'accent sur la qualité de vie des Bruxellois.[42]

L'Accord de coopération, tel qu'amendé en 2000, répond donc à diverses priorités: des infrastructures routières, l'amélioration de l'image de Bruxelles, la collaboration avec les institutions qui font de Bruxelles une ville internationale, et l'amélioration de la vie de quartier. Chaque fois, les pouvoirs publics tentent d'établir un lien entre la fonction de capitale et les projets arrêtés. Dans certains cas, ce lien n'est pas difficile à démontrer. Ainsi, l'Avenant no. 5, conclu en février 2000, introduit une projection pluri-annuelle d'investissements dans le Pentagone. Dans les commentaires de l'Accord, on souligne que ce 'lieu de concentration des activités liées à la fonction de Capitale' nécessite des aménagements urgents afin de concilier mobilité et qualité du cadre de vie. On précise que '[l]a réputation de Bruxelles parmi les villes européennes en dépend'.[43]

Par contre, le lien entre le volet social et la promotion du rôle international et la fonction de capitale est moins évident. Ainsi, dans les documents de presse préparés à l'occasion de la conclusion de l'Avenant no. 5 en février 2000, on peut lire:

> 'Pour l'année 2000, on peut constater un grand changement, puisque les décisions d'affectation concernent davantage l'amélioration des conditions de vie en ville, et créent dès lors une complémentarité intéressante avec d'autres formes d'intervention publique comme celles liées à la politique des grandes villes, aux aides européennes, au programme régional de revitalisation des quartiers et de logement social. Plus qu'auparavant, l'Accord de coopération 2000 se veut être une réponse aux problèmes de cadre de vie dans une ville qui subit d'importantes pressions liées à son statut de capitale'.[44]

Alors que l'article 43 de la *Loi spéciale relative aux institutions bruxelloises* envisage des initiatives communes visant à promouvoir le rôle international et la fonction de capitale de Bruxelles, le nouvel Accord est présenté comme une réponse aux difficultés engendrées par le statut de capitale. L'Accord est ainsi décrit non pas comme moteur de promotion de Bruxelles, mais comme réponse à l'impact négatif de son statut sur la qualité de vie des habitants, même éloignés des quartiers 'visibles' et monumentaux de la capitale et de la ville internationale. La fonction promotionnelle se transforme, en quelque sorte, en fonction curative.[45]

2.4 Les formules de financement et de gestion de l'Accord

A l'origine, et jusqu'en février 2000, l'Accord distinguait deux grandes catégories de projets. La première, qui incluait des initiatives expressément identifiées, était financée à 100% par l'Etat fédéral. Elle comprenait divers travaux relatifs aux chemins de fer, à l'Espace Bruxelles-Europe, aux alentours du Palais royal et de l'OTAN.[46] La seconde catégorie d'initiatives visait la promotion de certains 'pôles bruxellois d'intérêt national et international et la valorisation de divers monuments bruxellois à caractère national'.[47] Ces initiatives étaient généralement financées à 49% par l'Etat central et à 51% par la Région.

L'Avenant no. 5 a modifié le principe de financement. Dorénavant, le financement à 100% à charge du budget de l'Etat fédéral, est retenu pour toutes les initiatives, à l'exclusion d'initiatives énumérées spécifiquement, et qui sont assujetties à la formule 51%-49% (Région-fédéral). Il existe donc dorénavant une présomption de financement entièrement fédéral. Les initiatives assujetties au co-financement comprennent des travaux liés au métro et surtout, les initiatives visant la 'valorisation de l'environnement de divers monuments bruxellois à caractère national'.[48] Ni l'Accord initial, ni le nouvel Avenant ne fournissent de critère pour déterminer en quoi consiste un intérêt ou un caractère 'national'.

Au fil des ans, diverses initiatives ont été inscrites sous l'une ou l'autre de ces rubriques. Le financement à 100% par l'Etat central de certaines

initiatives liées à la monarchie (telles la restauration de l'Eglise de Laeken où se trouve la crypte de la dynastie royale, des Orgues de la cathédrale, ou des abords du Palais Royal) se comprend assez facilement. Par contre, il semble plus difficile d'expliquer pourquoi la restauration du Mont des Arts, dont on reconnaît le 'caractère national' est soumis à la formule 51-49%, alors que la restauration du Théâtre flamand ou de l'Abbaye du Bois de la Cambre, réalisés dans l'optique de 'Bruxelles Ville Européenne de la culture', sont assumés à 100% par l'Etat fédéral.[49] Le marchandage politique et les capacités financières comptent sans doute plus dans la balance qu'une stricte logique juridique.

La formule de financement choisie a un impact important sur les modes de gestion des projets. Avant les modifications de février 2000, la maîtrise d'œuvre des travaux cofinancés selon la grille 49%-51%, relevait de l'administration régionale uniquement, un délégué fédéral étant habilité à viser les communications transmises par la Région.[50] Il s'agissait d'une asymétrie intéressante, les fonctionnaires régionaux étant directement impliqués dans la gestion des travaux financés à 100% par le fédéral, alors que les fonctionnaires fédéraux ne participaient pas directement à la gestion des travaux qu'ils finançaient à 49%. Cela n'était peut-être pas surprenant en soi, étant donné la nature des travaux prévus dans l'Accord de 1993, qui sont essentiellement des programmes d'aménagement du territoire et d'infrastructures de transport, domaines qui relèvent principalement de la compétence régionale.[51] Le pouvoir fédéral conservait donc un droit de regard sur les ouvrages ayant un impact sur l'image et le fonctionnement de sa capitale, mais ne se substituait pas à la Région quant à la gestion des travaux.

L'Avenant no. 5 de février 2000 affecte cet équilibre. Dorénavant, les projets co-financés selon la grille 49-51% sont scindés, chaque participant (fédéral et régional) assumant la responsabilité de la gestion de la fraction qu'il finance, et étant libre d'attribuer des marchés publics distincts sur sa portion.[52] La présence fédérale à Bruxelles s'est donc accrue. Il est important de noter toutefois, que les 'conventions et rapports d'adjudication' découlant de la quote-part fédérale, c'est-à-dire les marchés publics attribués par l'Etat central, doivent toujours recevoir le visa ou l'accord de la Région et de la Ville.[53] Il en va de même, d'ailleurs, des projets que l'Etat fédéral finance à 100% et dont il assume la maîtrise d'œuvre. Il n'y a donc pas d'action unilatérale fédérale sur le territoire de la Région. Néanmoins, depuis les modifications de l'an 2000, l'intervention fédérale est plus directe, et une délégation de gestion en faveur de la Région a été révoquée.

Afin de définir la répartition exacte des responsabilités dans le cas de projets co-financés, des protocoles d'accord spécifiques à chacune des initiatives doivent être négociés, fixant les droits et les obligations de chaque partenaire. Ainsi, pour le projet 'Les chemins de la Ville', financé selon la

formule 51-49%, un protocole établissant les responsabilités respectives des divers acteurs est, au moment de la rédaction, sur le point d'être signé.[54] La Ville de Bruxelles y est explicitement associée, et contribue à hauteur de 8 millions de francs (contre 80 millions FB pour l'Etat fédéral et 83 pour la Région). Ce protocole dissèque littéralement le projet urbanistique en tronçons afin de clarifier les responsabilités respectives de la Région et de l'Etat fédéral. Pour donner un exemple concret, l'Etat fédéral finance des travaux autour de la Place Sainte-Catherine et en assure la maîtrise d'œuvre. Pour sa part, la Région finance et gère les travaux de la Vieille Halle au Blé. Chaque partie doit demander les permis d'urbanisme relatif à son tronçon de projet.[55]

Ce partage au scalpel – qui rappelle par son détail la répartition minutieuse et en dentelle des compétences législatives en Belgique – a été élaboré afin de simplifier les procédures. Ceci laisse entendre que l'approche antérieure, en vertu de laquelle la Région gérait ce type de projet, n'était pas suffisamment efficace. La nouvelle approche réduit le nombre de signatures nécessaires pour l'avancement de divers travaux, mais elle risque, nous semble-t-il, d'engendrer des duplications et des problèmes d'articulation entre des initiatives connexes, mais gérées par des administrations distinctes.[56] Ceci est d'autant plus vrai que l'on assiste depuis 1999 à une multiplication de petits projets dont la gestion risque de devenir éparpillée.

2.5 La coopération sur le terrain: la multiplication des comités …

Un nombre impressionnant d'organes est prévu pour gérer les relations fédérales-régionales entourant l'Accord de coopération. La mise en œuvre requiert une concertation régulière et détaillée. La section qui suit est peut-être un peu lourde de détails, mais elle vise à illustrer la complexité des réseaux de coopération qu'implique un simple Accord de coopération prévoyant des investissements d'environ 3 milliards par an.[57]

2.5.1 Le comité de coopération fédéral-régional

L'article 43 de la *Loi spéciale relative aux institutions bruxelloises* prévoit la création d'un *comité de coopération*. C'est le seul parmi les nombreux comités impliqués dans la négociation et la gestion de l'Accord de coopération a avoir une assise juridique. Ce *comité de coopération* doit être distingué du *comité de concertation* qui regroupe un nombre égal de ministres fédéraux (dont le Premier Ministre) et de membres des exécutifs des entités fédérées.[58] C'est ce comité de coopération qui serait appelé à intervenir dans l'éventualité où l'Etat central choisirait d'exercer le pouvoir de tutel-

le de suspension, d'annulation ou de substitution des normes bruxelloises, évoquée plus haut. Jamais réuni pour ces fins, il joue par contre un rôle important dans le cadre de la négociation et de la conclusion de l'Accord de coopération et de ses Avenants.

Dans la logique paritaire, le comité de coopération est constitué d'un nombre égal de Ministres fédéraux et de membres de l'Exécutif de la Région de Bruxelles-Capitale. Il fonctionne par voie de consensus. Il constitue dans ce sens un comité de concertation fédéral-régional en ce qui concerne Bruxelles. Le nombre de membres du comité de coopération est fixé par Arrêté royal, c'est-à-dire par une norme fédérale.[59] Il est présentement de quatre ministres fédéraux et régionaux, y compris le Premier Ministre belge et le Ministre-Président de la Région. Chaque délégation doit également respecter la parité linguistique.[60] La réalité politique exige par ailleurs que les différents partis formant les majorités législatives respectives y soient représentés. Il y a donc reproduction, à l'échelle fédérale-régionale, des équilibres subtils sur lesquels repose l'organisation politique de l'Etat fédéral. Le secrétariat du comité qui était jusqu'aux élections législatives de juin 1999 assuré par le Cabinet du Premier Ministre, relève maintenant de la Ministre fédérale des Communications et de l'Infrastructure, même si la Présidence du comité est officiellement assumée par la Vice-Première Ministre, Arlette Onkelinx.

Les autres entités fédérées ne participent donc pas directement à ce comité de coopération.[61] La fonction de capitale fédérale est ainsi vue comme relevant avant tout de l'Etat central, de concert évidemment, avec l'entité fédérée territoriale qui abrite cette capitale. La composition du comité de coopération donne une voix aux deux grandes communautés culturelles et linguistiques de Belgique. De ce fait, le comité participe de la logique bipolaire du fédéralisme belge. Par ailleurs, puisqu'il s'agit d'un organe fédéral-régional, le comité participe également de la logique multipolaire de la fédération belge, constituée de trois régions et de trois communautés. A l'instar d'autres institutions de la Belgique fédérale, le comité peut donc faire l'objet d'une double-lecture.

Tout comme l'Accord de 1993 dont le rôle actuel dépasse la mission qui lui était initialement réservée, le comité de coopération joue à l'occasion d'autres rôles que celui directement lié à la conclusion des Avenants à l'Accord. A titre d'exemple, certaines discussions sur le financement de Bruxelles ont eu lieu au sein de ce comité.[62] Mais son rôle essentiel est de conclure les Avenants à l'Accord. Pour ce faire, il se réunit au besoin, normalement une fois par année. Il ne s'agit pas d'un forum au sein duquel une vision globale de la nature de l'intervention fédérale sur le territoire de la Région puisse vraiment émerger.

2.5.2 Le comité *intercabinet* fédéral-régional

Il s'agit d'un comité mixte (fédéral-régional) chargé de préparer les rencontres du comité de coopération et qui se réunit au besoin. Il est constitué de membres des différents cabinets politiques intéressés par l'Accord.

2.5.3 Le comité de coordination fédéral-régional

Le comité de coordination est l'organe de concertation central de tout cet édifice de coopération. Le rôle de comité fédéral-régional, fonctionnant de façon relativement ponctuelle depuis 1993 est précisé par l'Avenant no. 5 qui introduit, toujours dans un souci de simplification des procédures, un règlement d'ordre intérieur qui lui est applicable.[63] Le comité est composé de représentants de quatre Ministres et de deux hauts fonctionnaires fédéraux, de même que de représentants de quatre Ministres et de deux hauts-fonctionnaires régionaux.[64] Il se réunit sur une base mensuelle et son secrétariat est assuré par un haut-fonctionnaire fédéral. Quoique les réunions soient, dans l'Avenant no. 5, qualifiées d'information', le règlement révèle que le comité a pour mission d'assurer le suivi de la gestion des initiatives élaborées dans le cadre de l'Accord de coopération et prévoit une procédure décisionnelle par voie de consensus, ce qui suggère un rôle plus important que la simple transmission d'information.[65] Le comité mixte de coordination est appelé à approuver des modifications budgétaires substantielles à l'intérieur de mêmes chapitres de l'Accord de coopération, même lorsque le transfert s'effectue entre initiatives financées à 100% par l'Etat fédéral.[66] Ceci permet donc une participation régionale significative dans la gestion de toutes les initiatives, même celles qu'elle ne finance pas et dont la maîtrise d'œuvre incombe au palier fédéral.

2.5.4 Les comités d'accompagnement

Par ailleurs, afin de favoriser la communication et la cohérence des actions, chaque initiative co-financée est suivie par un comité d'accompagnement mixte (fédéral-régional).[67] On se souviendra que chaque initiative co-financée doit faire l'objet d'un protocole délimitant les responsabilités respectives des partenaires. Ces protocoles déterminent la composition du comité d'accompagnement afférent au projet. A titre d'exemple, le protocole d'Accord sur les Chemins de la Ville (financement 49-51%) introduit un comité d'accompagnement composé de deux membres fédéraux, quatre régionaux et cinq de la Ville de Bruxelles. Alors que la présidence et le secrétariat du comité mixte de coordination soit assurés par un Ministère *fédéral*, la responsabilité du secrétariat de ce comité d'accompagnement incombe à un cabinet ministériel *régional*.[68] La durée de vie d'un comité d'accompagne-

ment correspond à celle du protocole d'accord lié à l'initiative précise qu'il est appelé à 'accompagner'.[69] Lorsqu'un projet est financé à 100% par l'Etat fédéral, un tel protocole n'est évidemment pas nécessaire puisque ce dernier assume seul la maîtrise d'œuvre de tout le projet. Néanmoins, l'Avenant no. 5 prévoit que chacun des deux paliers doit désigner un fonctionnaire responsable du suivi de l'initiative. En d'autres termes, même en ce qui a trait aux interventions financées à 100% par l'Etat fédéral, une participation régionale minimale est assurée. De plus, il appert que les comités fédéraux de suivi, responsables de la gestion quotidienne des initiatives à charge complète du budget fédéral, invitent des représentants régionaux à leurs réunions afin de maintenir de bons canaux de communication.

2.5.5 Comité de coordination régional

Au palier fédéral, le *leadership* de la négociation de l'Accord de coopération et de sa gestion est essentiellement assumé par le Cabinet de la Ministre de la Mobilité et des Transports, et par le haut fonctionnaire-dirigeant qui préside les réunions du comité mixte de coordination. L'information et le pouvoir décisionnel sont relativement centralisés, même si, en dernière analyse, l'ensemble des intervenants fédéraux membres du Comité de coopération doit approuver le montant de la contribution fédérale et les initiatives arrêtées. Ainsi, la négociation de l'Avenant no. 6 implique certaines formes de discussions entre divers cabinets fédéraux.

Par contre, du côté régional, où les sommes investies par le fédéral sont nécessairement convoitées, et en raison d'équilibres de toutes sortes, le nombre d'intervenants provenant à la fois des cabinets politiques et de l'administration est plus élevé. Afin d'assurer une concertation infra-régionale, un comité *régional* de coordination a été institué depuis la formation du nouveau gouvernement en 1999. Il se réunit une fois par mois, la veille de la rencontre mensuelle du comité de coordination fédéral-régional.[70]

2.6 Les mécanismes de règlement des différends

L'Accord de 1993 prévoit que les litiges liés à son interprétation ou à son exécution seront tranchés par une juridiction *ad hoc* spécialisée.[71] En vertu de la législation applicable,[72] chaque partie à un accord de coopération doit normalement désigner un membre de cette juridiction. Le mode de désignation doit être prévu par l'Accord, à défaut de quoi, les membres sont nommés par le Président de la Cour d'arbitrage. Or, l'Accord de 1993 ne traite pas de la désignation des membres d'une telle juridiction. Le Président de cette juridiction, qui doit être un magistrat judiciaire, doit être choisi par les membres désignés, à défaut de quoi il sera également désigné

par le Président de la Cour d'Arbitrage. L'article 92 *bis* de la *Loi spéciale de réformes institutionnelles de 1980*, telle qu'amendée en 1989, précise qu'un accord de coopération doit également prévoir le règlement des frais de fonctionnement de la juridiction, ce sur quoi l'Accord de 1993 reste silencieux. En fait, jusqu'à ce jour, aucune juridiction n'a été mise sur pied en vertu de l'Accord, toute divergence relative à l'interprétation de l'Accord ayant été résolue par voie politique plutôt que quasi-judiciaire.[73]

Le statut des protocoles et des conventions élaborés en exécution de l'Accord de coopération ou de ses Avenants est plus nébuleux.[74] Certains pourraient sans doute être considérés comme des accords de coopération classiques, en dépit de l'absence de référence directe à l'article 92 *bis* de la *Loi spéciale de réformes institutionnelles* dans leur préambule. D'autres pourraient davantage s'apparenter à des contrats. Enfin, d'autres sont de nature plutôt politiques, et devraient être envisagés comme des *gentlemen's agreements*. Le type de recours auquel ces ententes pourraient donner lieu dépend évidemment de leur statut. Si des différends ont émergé à leur égard, ils ont également dû trouver une solution politique. En fait, les modes juridiques de résolution des conflits relatifs à ce type d'accords n'ont jamais été ouvertement envisagés.

3. Les problèmes découlant de l'accord de coopération

Il est incontestable que l'intervention fédérale en territoire bruxellois *via* l'Accord de coopération de 1993 a contribué à régler, même partiellement, divers problèmes urbanistiques à Bruxelles et à améliorer l'image de celle-ci. Néanmoins, la pratique liée à cet Accord et à ses Avenants pose des problèmes de trois ordres: politique, juridique et administratif.

3.1 Difficultés d'ordre politique

Dès le départ en 1993, il existait des divergences importantes en ce qui a trait aux initiatives prioritaires à Bruxelles. L'Etat fédéral voulait financer de grandes infrastructures routières, satisfaire les institutions européennes et l'OTAN, et même rénover un stade de football. La Région avait des visées plus urbanistiques. En raison de ces tensions, la Région a d'ailleurs fait insérer dans le premier Avenant à l'Accord une clause prévoyant que

> 'la mise en œuvre de ces initiatives doit s'effectuer en concordance avec le Plan Régional de Développement, qui vise à répondre aux

> besoins et aspirations des habitants au travers d'un projet de ville assurant volonté d'équilibre, de progrès et de solidarité'.[75]

Depuis les élections législatives de juin 1999, on a constaté une certaine convergence – imparfaite mais significative – entre les priorités régionales et fédérales, la Ministre fédérale responsable de l'Accord partageant l'objectif de l'amélioration du cadre de vie des habitants de Bruxelles de façon générale, et de la situation dans les quartiers défavorisés en particulier. Les dernières élections communales du 8 octobre 2000, qui ont eu pour effet de déplacer certains des personnages-clés des relations fédérales-régionales, pourraient avoir un impact sur les priorités arrêtées. Ironiquement, on pourrait constater, mais cela reste conjoncturel, une vision plus urbaine au niveau fédéral, et moins axée sur l'intervention sociale à la Région. Ces revirements, constatés ou simplement potentiels, illustrent la vulnérabilité de l'Accord en ce qui a trait tant à la promotion de la capitale et du caractère international de Bruxelles, ce qui nécessite une vision à long terme, qu'à son financement, qui exige un certain degré de prévisibilité et de stabilité.

En utilisant l'Accord de coopération pour financer des initiatives qui ne sont liées que de façon très indirecte au rôle international et à la fonction de capitale de Bruxelles, on crée un précédent hasardeux. Certes, rares seront les observateurs opposés à l'amélioration des abords d'écoles ou de logements sociaux. Il ne s'agit donc pas de critiquer la politique sociale élaborée. Mais on doit envisager qu'un jour la couleur politique et les priorités des autorités fédérales pourraient être tout autres. Le dossier pourrait à nouveau être confié à des responsables politiques préférant les parkings aux parcs, les grands stades aux installations de loisirs de quartier, ou les tours à bureaux aux alentours des logements sociaux.[76] Or, le précédent aura été établi. L'Etat fédéral aura pu justifier son intervention, tant financière qu'administrative, sur le territoire de la Région de Bruxelles-Capitale sous prétexte qu'il promeut son rôle international et sa fonction de capitale.

L'on rétorquera que la Région, qui dispose du pouvoir d'émettre des permis, pourra toujours refuser de le faire, si elle désapprouve les priorités de l'Etat fédéral. Ce serait faire fi du rapport de force qui oppose l'autorité disposant des ressources financières et l'entité ayant besoin de financement. En d'autres termes, l'utilisation de l'Accord de coopération ou de ses Avenants pour pallier ce que l'on qualifie de 'sous-financement' de Bruxelles, risque de se transformer en cheval de Troie et d'avaliser une ingérence fédérale indue dans des domaines de compétences régionales.

On ne peut qu'approuver un investissement de 600 millions pour l'amélioration de la vie de quartiers défavorisés, et l'aménagement des abords d'écoles et des logements sociaux. L'objection soulevée porte sur la méthode, le mécanisme choisi, et non sur le choix opéré. Les réformes institutionnelles ont attribué aux Régions les compétences dans le domaine

de l'urbanisme. La *Loi spéciale relative aux institutions bruxelloises* apporte une exception à cette règle en reconnaissant un droit d'intervention à l'Etat fédéral, par le biais de mécanismes coopératifs, mais dans des buts bien précis. Le financement de projets à Bruxelles par le biais de l'Accord de coopération permet à l'Etat fédéral d'influencer les priorités régionales dans un domaine qui est, en majeure partie, le sien. Le problème n'est pas aigu lorsque les priorités concordent, mais la question de fond demeure. La Région devrait disposer des ressources financières nécessaires pour remplir ses obligations constitutionnelles et pour assumer l'exercice de ses compétences. La nécessité de recourir au financement de l'Etat central pour des projets *locaux* porte atteinte à l'équilibre fédéral. Ces réflexions d'ordre politique conduisent évidemment à s'interroger sur l'aspect juridique du problème.

3.2 Problèmes d'ordre juridique

De prime abord, il semble inusité que l'Accord initial de 1993 n'ait pas reçu d'assentiment des assemblées législatives.[77] En effet, l'article 92 *bis* de la *Loi spéciale de réformes institutionnelles de 1980,* telle qu'amendée en 1989, prévoit que les accords de coopération qui ont pour effet de grever les citoyens, les budgets de l'Etat ou des entités fédérés, doivent être approuvés par les assemblées législatives. Par contre, l'article 43 de la *Loi spéciale relative aux institutions bruxelloises* dispose que les initiatives élaborées par le comité de coopération peuvent être financées en tout ou en partie par le budget de l'Etat.[78] Il y a donc contradiction apparente entre le texte des deux lois spéciales. L'on pourrait soutenir que – de manière exceptionnelle – l'article 43 constitue une autorisation préalable de grever l'Etat sans approbation parlementaire spécifique.[79] Il faut noter toutefois que l'article 43 de la Loi spéciale relative aux institutions bruxelloises a été adopté trois jours *avant* l'article 92 *bis* qui a été ajouté à la *Loi spéciale de réformes institutionnelles de 1980* par le biais de la *Loi spéciale de financement des communautés et des régions de 1989*.[80]

L'absence d'approbation législative de l'Accord de 1993 et de ses Avenants a eu pour conséquence de les soustraire à l'examen de la section de législation du Conseil d'Etat. Or, certains aspects de l'Accord, et surtout de son Avenant no. 5, apparaissent vulnérables sur le plan juridique.

En effet, le droit constitutionnel belge n'admet pas ce qui est souvent décrit dans d'autres régimes fédéraux comme étant le 'pouvoir de dépenser' et qui habilite un ordre de gouvernement à financer des initiatives relevant de la sphère de compétences d'un autre ordre de gouvernement.[81] Ce pouvoir est souvent décrié au motif qu'il permet à une autorité publique de s'immiscer dans le domaine des compétences qui n'est pas le sien et ainsi de fausser la répartition officielle des compétences. En Bel-

gique, par contre, les compétences en matière de financement sont liées aux compétences matérielles. Ainsi, la section de législation du Conseil d'Etat rappelle que:

> '… les pouvoirs publics dont sont investis l'Etat fédéral, les communautés et les régions, pour effectuer des dépenses dans le cadre de leur politique publique […] sont subordonnés à la compétence matérielle à laquelle ces moyens financiers sont affectés, sous la réserve des exceptions prévues par la Constitution ou la loi spéciale.'[82]

Par conséquent, à défaut d'autorisation spécifique, un ordre de gouvernement (fédéral, régional, communautaire) ne peut investir dans des programmes relevant de la compétence d'un autre ordre de gouvernement. Ceci, dans le but évident d'éviter de dénaturer le partage des compétences établi par la Constitution et les lois spéciales.

Les entités fédérées peuvent cependant exercer conjointement leurs compétences propres par le biais d'accords de coopération. Il en va de même de la coopération entre l'Etat et une entité fédérée. Ce mécanisme permet à une partie à un accord de contribuer indirectement à des programmes relevant de la compétence d'une autre partie. Mais il faut qu'au départ les deux signataires aient des compétences propres à exercer dans le domaine en cause. Dans le cas qui nous occupe, il ne fait évidemment aucun doute que la Région est compétente en matière d'urbanisme, y compris en ce qui concerne l'amélioration des abords d'écoles ou de logements sociaux Par contre, la compétence fédérale dans ce cadre est balisée par les critères de l'article 43 de la *Loi spéciale relative aux institutions bruxelloises*. Cette disposition autorise l'Etat fédéral à investir dans des projets qui, normalement, seraient de compétence régionale. Cette autorisation connaît cependant des limites. Les initiatives que l'Etat fédéral peut financer doivent 'favoriser et promouvoir le rôle international et la fonction de capitale de Bruxelles'. Il doit donc exister un lien entre les projets visés et cet objectif. A défaut de quoi, la constitutionnalité du financement fédéral pourrait être mise en doute.

Il n'est pas évident que des interventions à caractère social rencontrent les conditions de l'article 43. Certes, on peut toujours affirmer que toute amélioration sur le plan urbanistique promeut Bruxelles. Mais sans balises plus précises, une telle affirmation ouvre grandes les portes de l'intervention fédérale sur le territoire de Bruxelles. Si l'on conclut que la construction de salles multisports de petites dimensions à Anderlecht ou que la réparation de trottoirs à Molenbeek[83] contribuent à la promotion du rôle international et à la fonction de capitale de Bruxelles, on peut se demander ce qui ne contribuerait pas à cette promotion.

Une analogie éclairera peut-être mon raisonnement. Par le biais d'un accord de coopération, la Région wallonne souhaite financer l'installation

d'équipement informatique dans des institutions d'enseignement relevant de la Communauté française. La Région disposant de la compétence en matière d'emploi et de recyclage professionnel, elle soutient que le financement, en aval, d'équipement dans les écoles aurait pour effet, en amont, de réduire le chômage. Appelée à se prononcer sur les projets de décret approuvant l'accord, la section législation du Conseil d'Etat a rejeté cet ingénieux argument.[84] Elle a jugé que le lien entre le financement du programme et les compétences matérielles devait être plus direct. A défaut de quoi l'accord de coopération conclu pour assurer ce financement contrevient aux règles de répartition de compétences. Prétendre que toute amélioration de nature urbanistique à Bruxelles contribue à en faire la promotion, s'avère du même ordre. Il s'agit d'un argument ingénieux et logique, mais tellement large qu'il ne permet plus de délimiter les compétences respectives des membres de la fédération, ce qui est tout de même l'un des fondements principaux de la structure fédérale.

Dans le même avis, le Conseil d'Etat précise par ailleurs que les accords de coopération ne peuvent servir à modifier, même sur une base négociée, 'les règles qui, au prix de majorités qualifiées, ont arrêté les bases de financement des différentes collectivités au sein de l'Etat fédéral'.[85] En d'autres termes, si des segments de l'Accord de coopération ne trouvent pas justification dans l'article 43 de la *Loi spéciale relative aux institutions bruxelloises*, parce qu'on ne peut raisonnablement conclure qu'ils servent à promouvoir le rôle international et la fonction de capitale de Bruxelles, ils ne pourraient pas davantage être justifiés du fait qu'ils servent à financer la Région en marge de la *Loi spéciale de financement*.

Se pose alors la question des recours qui pourraient être institués à l'encontre de l'Accord de coopération ou d'un Avenant. L'on sait que les accords ne peuvent servir de normes de contrôle. En d'autres termes, la Cour d'arbitrage ne peut annuler une mesure législative qui serait contraire à un accord.[86] Mais cela n'exclut nullement que les accords eux-mêmes soient soumis à un contrôle de constitutionnalité en tant que 'normes contrôlées'. En d'autres termes, la Cour d'arbitrage peut vérifier la conformité d'un accord de coopération avec les règles de partage des compétences. Elle le fait normalement par le biais des normes législatives qui introduisent l'Accord dans l'ordre juridique des parties.[87] Or, en l'espèce, l'Accord de 1993 n'a pas reçu l'assentiment des assemblées législatives. Par contre, la Cour d'arbitrage a le pouvoir de contrôler la constitutionnalité des normes législatives de nature budgétaire.[88] Dès lors, la Cour d'arbitrage qui ne pourrait pas, faute de norme d'assentiment, contrôler le contenu d'un accord, pourrait exercer son contrôle sur une loi ou une ordonnance approuvant une dépense engagée en vertu de cet accord.

Reste à voir, évidemment, qui aurait intérêt (dans le sens politique et juridique du terme) à contester les engagements fédéraux dans ce contex-

te. Une contestation individuelle, ou même par un groupe d'intérêt public, est peu probable. En règle générale, une personne physique ou morale doit démontrer qu'elle est 'directement et défavorablement affectée par la loi, le décret ou l'ordonnance attaquée'.[89] La simple qualité de contribuable, par exemple, ne permet pas à un individu de contester la légalité de la décision de l'Etat fédéral d'engager des deniers publics dans des projets ne relevant pas de sa compétence législative.[90] Il est *théoriquement* envisageable que le Gouvernement d'une Communauté (flamande?) ou Région (wallonne?) mette ces engagements en cause, au motif, par exemple, que l'Etat fédéral ne peut financer la Région de Bruxelles-Capitale autrement que par le biais de la *Loi de financement*, ou *via* l'autorisation dérogatoire qui est prévue par l'article 43 de la *Loi spéciale relative aux institutions de la Région de Bruxelles-Capitale*, et qui énonce des conditions à l'intervention fédérale.[91] L'imbrication politique entre le gouvernement fédéral et ceux des entités fédérées réduit la probabilité d'une telle contestation.

Les accords de coopération ne constituent pas non plus des normes de contrôle pouvant justifier l'intervention du Conseil d'Etat.[92] Cette juridiction ne pourrait donc pas annuler un acte pris en violation de l'Accord. Par contre, l'on peut s'interroger sur la possibilité que la section d'administration du Conseil d'Etat soit saisie d'une contestation de la légalité d'un acte administratif adopté en conformité avec l'Accord de coopération ou un Avenant, mais qui contreviendrait, en raison des termes de l'Accord lui-même, aux règles de répartitions des compétences.

En effet, un acte administratif valide doit reposer sur une base légale. Des dépenses fédérales dans la sphère de compétences de la Région sont *a priori* interdites, sauf autorisation spécifique, par le biais de l'article 43 de la *Loi spéciale relative aux institutions bruxelloises* par exemple. Si, par hypothèse, une initiative par une clause de l'Accord de coopération outrepassait les termes de l'article 43, tout acte administratif pris en vertu de cette clause de l'Accord serait également vulnérable sur le plan juridique. En d'autres termes, un marché public attribué par l'Etat fédéral en vertu de l'Accord de coopération doit respecter les termes de l'article 43, autrement il est sans fondement juridique et risque l'annulation. Il en va de même pour un permis émis par la Région relativement à une initiative fédérale: cette dernière doit avoir un fondement juridique valide, autrement la validité du permis risque d'être mise en cause.

Encore une fois se poserait la question de l'intérêt d'agir, puisqu'un requérant doit démontrer un intérêt personnel, direct, certain et actuel pour attaquer une décision administrative.[93] On pourrait imaginer qu'une entreprise n'ayant pas obtenu un marché public attribué en exécution de l'Accord de coopération puisse tenter de contester la légalité de cette attribution au motif que l'Accord viole les règles de répartition des

compétences. Serait-il envisageable qu'une commune, dont l'intérêt pour agir est établi dès lors qu'elle défend 'l'intérêt communal'[94] puisse soulever la validité d'une décision administrative découlant de l'Accord qui la priverait d'investissements pour rénovation d'infrastructures, au profit d'une autre commune?

On ne saurait évidemment reprocher aux élus de souhaiter d'améliorer l'environnement des écoles, surtout dans certaines communes trop longtemps négligées. Mon propos n'est donc pas – je me permets d'insister – de critiquer la politique sociale poursuivie. Le questionnement porte plutôt sur l'adéquation de l'instrument emprunté pour réaliser cet objectif. Ces interrogations semblent d'autant plus pertinentes qu'il semblerait que l'Avenant no. 6, présentement en cours de négociation, accorderait une place encore plus importante à ce type d'interventions sociales.

3.3 Problèmes d'ordre administratif

Au-delà de la question de principe, on peut également s'interroger sur la complexité administrative découlant de la gestion de l'Accord de coopération. La coordination et la concertation sont sans doute importantes lorsqu'il s'agit de restaurer des quartiers historiques ou hautement symboliques de la capitale. On pense aux Chemins de la Ville, par exemple. Il en va sans doute de même en ce qui a trait à d'importantes infrastructures, telles la rénovation des alentours de la gare du Quartier Léopold, un carrefour des institutions européennes. Par contre, la nécessité d'une coordination fédérale-régionale relativement à des projets tels que l'aménagement de trottoirs ou l'installation de mobilier urbain dans des endroits moins stratégiques, semble bien lourde. Encore une fois, il ne s'agit pas, loin s'en faut, de critiquer les décisions de procéder à de tels travaux. Il s'agit de reconnaître que la multiplication de réunions, de comités et de dossiers pour gérer ce type de projet n'est probablement pas essentielle à la 'bonne gouvernance'. On peut en effet se questionner sur l'opportunité, sur le plan d'une gestion efficace des affaires publiques, de faire d'une telle concertation une condition de financement par l'Etat fédéral. On peut imaginer l'énergie mise à convaincre son partenaire de la pertinence d'installer un lampadaire dans tel ou tel lieu (je caricature, mais à peine). La multiplication des petits projets dans l'Accord de coopération multiplie les efforts bureaucratiques et le besoin de coordination. La solution n'est évidemment pas de renoncer à ces petits projets qui améliorent la vie de quartier, mais de prévoir des mécanismes de financement moins onéreux sur le plan administratif.

Conclusions

L'analyse de l'Accord et des Avenants successifs illustre bien l'évolution des priorités relatives à Bruxelles. On passe de grands projets d'infrastructures routières à l'aménagement de parcs et de places publiques. La restauration du patrimoine et l'aménagement d'espaces verts occupent une place de plus en plus importante, sinon toujours en termes financiers (la réfection d'un toit de tunnel coûtant plus cher que la construction d'une buvette dans le Parc de Bruxelles), du moins en termes de vision pour la Région de la Capitale. Une telle analyse est donc réconfortante pour une habitante de Bruxelles.

Il n'en demeure pas moins que l'instrument choisi pour réaliser certains des travaux qui n'ont pourtant que trop tardé est vulnérable sur le plan juridique et pourrait avoir des conséquences négatives sur l'autonomie régionale dans un domaine qui relève assurément de ses compétences. Après avoir interprété de façon très libérale la notion de 'promotion du rôle international et de fonction de capitale' pour justifier l'intervention fédérale, il sera difficile de faire marche arrière lorsque les priorités de la Région et de l'Etat fédéral ne concorderont plus.

La coopération relative à Bruxelles dénote la confrontation de deux visions. La vision régionale est le reflet de la conception multipolaire de la fédération belge. Elle cherche à minimiser l'emprise d'autres niveaux de pouvoirs à Bruxelles. La seconde vision, conçoit Bruxelles davantage comme une capitale. Elle découle de la conception bipolaire du fédéralisme belge. Sans modifier le statut de la Région de Bruxelles-Capitale, l'Accord de 1993 permet une immixtion fédérale dans des sphères de compétences relevant *a priori* de la Région. Etant donné la fonction de capitale et la stature internationale de Bruxelles, une partie de cette immixtion est justifiée. Par contre, d'autres aspects sont plus problématiques. Permettre une intervention fédérale au-delà de ce que prévoit l'article 43 de la *Loi spéciale relative aux Institutions bruxelloises*, afin de répondre à des problèmes de financement, ouvre une brèche dans l'équilibre institutionnel relatif à Bruxelles. Cela favorise une présence fédérale, qui en fin de compte se traduit par une forme de co-gestion, dans une sphère de compétences régionales.

Ce paradoxe illustre le risque inhérent à la coopération au sein des fédérations. En principe, la coopération est une bonne chose. Personne n'est contre la vertu. Par contre, la coopération rendue nécessaire par des déséquilibres financiers, et qui concrétise par conséquent un rapport de force, peut avoir pour effet de modifier de façon insidieuse le partage des compétences. Cet impact des ententes intergouvernementales n'est pas unique à la Belgique. Les mécanismes coopératifs – essentiels à la bonne gouvernance – ont parfois cette fonction de réingénérie constitutionnelle.[95] Encore une fois, tout est question de manière et de degré. Or, comme le rappellent les professeurs Alen et Ergec:

> '[L]e fédéralisme est la forme juridique traduisant dans les institutions d'un Etat une relation équilibrée entre le pouvoir de l'autorité centrale et l'autonomie des entités composantes.'[96]

En l'espèce, une forme de coopération fédérale-régionale effectuée de bonne volonté, et porteur6 de projets de politique urbanistique louables, porte atteinte à l'équilibre institutionnel au sein de la fédération belge.

Notes

[*] Johanne Poirier est Membre du Barreau du Québec, chercheuse au Centre de droit public de l'ULB et au *Vakgroep Politieke Wetenschappen* de la VUB, et doctorante à l'Université de Cambridge. Pour la rédaction de ce texte, j'ai bénéficié de la collaboration efficace de plusieurs conseillers et fonctionnaires, régionaux, communautaires et fédéraux. Je suis très reconnaissante de la confiance qu'il m'ont témoignée. Je remercie également Christine Larssen pour sa lecture attentive et perspicace du présent texte et Nicolas Lagasse pour des commentaires utiles sur une version antérieure. Je demeure évidemment l'unique responsable des erreurs qui auraient pu se glisser dans la version finale. Ce texte paraîtra également dans les Actes du Colloque '*Autonomie, solidarité et coopération*', organisé par la Région de Bruxelles-Capitale, Bruxelles, 6 et 7 novembre 2000. L'information est à jour au 15 décembre 2000.

1 Tel le *Bundesrat* allemand, par exemple.

2 Pour une discussion de divers mécanismes de coopération en droit comparé, voir, e.a.: JEFFERY, Charlie, (1999) ed., *Recasting German Federalism: the Legacies of Unification*. London/NY, Pinters; HELMS, Ludger, (2000) ed., *Institutions and Institutional Change in the Federal Republic of Germany*. London, St-Martin's Press; SHARMAN, Campbell, (1991), 'Executive Federalism'. Dans: GALLIGAN, Brian, et al., eds*., Intergovernmental Relations and Public Policy,* Sydney, Allen & Unwin, pp. 23-38; PAINTER, Martin, (1998), *Collaborative Federalism: Economic Reform in Australia in the 1990s*. Cambridge-NY-Melbourne, Cambridge U. Press; WATTS, Ronald L., (1989), *Executive Federalism: a Comparative Analysis*, Research Paper no. 26, Institute of Intergovernmental Relations, Kingston (Ontario); CORNES, Richard 'Intergovernmental Relations in a Devolved United Kingdom: Making Devolution Work'. Dans: Hazell, Robert, ed*. (1999), Constitutional Futures: A History of the Next Ten Years*. Oxford University Press, Oxford, pp. 156-177.

3 Voir, e.a., LAGASSE, Charles-Etienne (1999), *Les nouvelles institutions politiques de la Belgique et de l'Europe*, 2e ed. Artel, Namur, pp. 341-360 [ci-après 'LAGASSE, C.-E., 1999'], DEPRÉ, Sébastien (1994), 'La coopération'. Dans: DELPÉRÉE, Francis, *La Belgique fédérale*. Bruxelles, Bruylant, pp. 84-103; DELPÉRÉE, Francis, DEPRÉ, Sébastien (1998), *Le système constitutionnel de la Belgique*. Brussels, Larcier, pp. 203-4 et 279-314.

4 Pour une discussion de ces mécanismes et de leur application, voir: 'Aperçu et portée des mécanismes de coopération entre l'État fédéral, les Communautés et les Régions', Sénat, S.O., 1998-99, *Rapport d'évaluation du fonctionnement des nouvelles structures fédérales*, Annexe 12, 30.03.1999, 1-1333/1, pp. 1011-1019.

5 COENRAETS, Philippe (1992),'Les accords de coopération dans la Belgique fédérale', 16 *Adm. Pub.* pp. 158-200; COENRAETS, Philippe (1995), 'Réflexions sur le contrôle de constitutionnalité des accords de coopération', 19 *Adm. Pub.* pp. 216-227.

6 Charles-Étienne LAGASSE utilise ce terme en référence à la coopération entre francophones bruxellois et Wallons par le biais de la Communauté française: LAGASSE, *op. cit.,* p. 354. La terminologie est tout aussi applicable dans le cas de la COCOM.

7 *Accord de coopération du 15 septembre 1993 entre l'État fédéral et la Région de Bruxelles-Capitale, relatif à certaines initiatives destinées à promouvoir le rôle international et la*

fonction de capitale de Bruxelles, M.B. 30.11.1993 [ci-après, 'Accord de coopération de 1993'].

[8] LAMBERT, Jean-Paul, TULKENS, Henri et al., Centre d'études régionales bruxelloises, Faculté universitaire St-Louis, *Les modes alternatifs de financement de Bruxelles,* pour le compte du Ministre de la recherche scientifique de la Région de Bruxelles-Capitale, avril 1999, pp. 93 ss., 140 ss.; BELLEN, Renaud et STANGHERLIN, Katrin, U.L.B., Faculté de droit, *Le financement de la Région de Bruxelles-Capitale, étude prospective et comparée des Villes-États en Belgique, Allemagne et Autriche*, pour le compte du Ministre de la recherche scientifique de la Région de Bruxelles-Capitale, avril 1999, pp. 38 ss., 86 ss., 98 ss.

[9] *Décret flamand du 06.03.1984 relatif au choix de Bruxelles comme capitale de la Communauté flamande*, M.B., 12.05.1984; *Décret du Conseil de la Communauté française du 10.05.1984 instituant Bruxelles capitale de la Communauté française*, M.B., 08.06.1984.

[10] L'art. 94 de la Constitution et le décret flamand précisent qu'il s'agit de la 'Ville de Bruxelles', alors que le décret de la Communauté française désigne simplement 'Bruxelles' comme capitale.

[11] Bien que ce terme soit contestable, l'Union européenne ayant plutôt un réseau de villes-sièges, dont Bruxelles compte évidemment parmi les plus importantes: TULKENS, François (1999), 'Les matières régionales et la fonction de capitale'. Dans: WITTE, Els, et al., *Bruxelles et son statut*, Larcier, Bruxelles, pp. 651-658, aux pp. 654-56.

[12] Voir, entre WITTE, Els, *op. cit.*, LAGASSE, Nicolas (1999), *Le statut de la Région de Bruxelles-Capitale: la position des principaux acteurs politiques*, C.H., CRISP, no. 1652; PAGANO, Guiseppe (2000), *Les résolutions du Parlement flamand pour une réforme de l'État*, C.H., CRISP, no. 1670-1671, pp. 27-32.

[13] Cette autonomie vise l'élection, la composition et le fonctionnement des conseils et des gouvernements: Constitution, art. 118 § 2 et 123 §; CLEMENT, Jan et DELGRANGE, Xavier, 'La protection des minorités'. Dans: WITTE, Els, *op. cit.*, pp. 517-555, aux pp. 553 ss.; UYTTENDAELE, Marc (1997), *Regards sur un système institutionnel paradoxal: Précis de droit public*. Bruxelles, Bruylant, pp. 830-31. La Communauté germanophone est également privée de cette autonomie constitutive.

[14] e contrôle est analogue à celui exercé à l'égard des règlements par les cours et les tribunaux en vertu de l'article 159 de la Constitution. La Cour d'arbitrage a rejeté l'argument selon lequel le contrôle de constitutionnalité réservé aux ordonnances bruxelloises serait discriminatoire C.A. no. 24/98, 10.03.1998, M.B. 20.05.1998; voir aussi LAGASSE, Nicolas (1999), 'Gouverner Bruxelles: Règles en vigueur et débat', *C.H. du CRISP*, no. 1628-29, pp. 55-57.

[15] *Loi spéciale du 12.01.1989 relative aux Institutions bruxelloises*, M.B. 14.01.1989 [ci-après 'Loi spéciale de 1989 relative aux institutions bruxelloises'].

[16] *Loi spéciale de 1989 relative aux Institutions bruxelloises,* art. 43. Si le type de capitale envisagé n'est pas précisé dans la *Loi spéciale*, c'est évidemment en tant que capitale 'nationale' qu'elle reçoit des fonds fédéraux. D'ailleurs, l'Accord de coopération de 1993, dont nous traitons plus loin, parle de la 'capitale du Royaume' en son article premier.

[17] *Loi spéciale de 1989 relative aux institutions bruxelloises,* art. 45 et 46.

[18] Toutefois, cette intervention est sujette à de strictes modalités de concertation et à certaines formes de contrôle juridictionnel. Ainsi, avant la mise en œuvre de ce contrôle d'opportunité, le Conseil des Ministres fédéraux doit saisir un 'comité de coopération' (dont nous discutons plus loin), lequel doit se prononcer dans les soixante jours sur l'opportunité de la mesure législative envisagée par la Région. A défaut d'accord, la suspension peut être prorogée pour une deuxième période de soixante jours. Au cours de ce délai, la Chambre fédérale des représentants peut annuler la norme régionale à la majorité dans les deux groupes linguistiques. A défaut d'une telle annulation, la suspension est levée.

[19] *Loi spéciale de 1989 relative aux institutions bruxelloises,* art. 46.

[20] TULKENS, *op. cit.,* p. 657. Le terme 'tutelle' avait d'ailleurs été rejeté par le gouvernement fédéral qui se défendait de souhaiter instaurer un système qui nierait aussi radicalement l'autonomie de la Région: v. Doc. Parl., Sénat, 1988-89, 514/1, p. 90. Il est important de noter que le comité de coopération ou l'Exécutif de la Région de Bruxelles-Capitale peut deman-

der à la section de législation du Conseil d'État de donner un avis motivé sur la légalité des mesures prises par l'Exécutif fédéral en vertu des articles 45 et 46 de la *Loi spéciale de 1989*. Un avis défavorable pourrait mettre fin à l'initiative fédérale: *Loi ordinaire de réformes institutionnelles du 9 août 1980*, M.B. 15.08.1980, art. 32 § 8, tel qu'amendé.

21 Pour les statistiques, voir: 'Le revenu des habitants du pays et des grandes villes', Statistiques fiscales des revenus - exercice 1999, Institut national des statistiques - Ministère (fédéral) des affaires économiques, 30-10-2000 (http://statbel.fgov.be)

22 BELLEN, *op. cit.*, pp. 52-84, 95 ss., 103 ss.; LAMBERT, *op. cit.*, pp. 161 ss.

23 Voir, par exemple: Protocole d'Accord du 09.05.1989 conclu entre l'État belge et la Région de Bruxelles-Capitale, relatif aux travaux à réaliser à la faveur des institutions européennes sur le territoire de la Région de Bruxelles-Capitale et l'Accord de coopération du 09.03.1990 entre l'État et la Région de Bruxelles-Capitale, relatif à la répartition et à la destination de biens immeubles, M.B. 17.05.1990; de même que les protocoles d'accord du 6 juin 1991 et son avenant du 29.09.1991, relatifs aux aspects particuliers de la desserte ferroviaire de Bruxelles.

24 Accord de coopération de 1993, *op. cit.*

25 Communiqué de presse du Cabinet du Premier Ministre fédéral, 20.7.1993, W1/P/W11/L/597.

26 Soulignements ajoutés. Déjà en 1991, le comité de coopération avait décidé qu'un Accord-cadre serait conclu entre l'État et la Région concernant le logement des institutions européennes: Notification de décision du comité de coopération, Réunion du 9.07.1991, réitérée lors de la réunion du Comité de coopération du 6.11.1991. Cet accord n'a jamais été conclu.

27 Sur le statut de Bruxelles, voir, e.a.: WITTE, Els, *op. cit.*; LAGASSE, Nicolas, *op. cit.* et PAGANO, Giuseppe, *op. cit.*

28 Cette somme s'ajoute à la dotation spéciale accordée par l'État central à la Ville de Bruxelles en vertu de l'art. 64 de *la Loi spéciale du 16 janvier 1989 relative au financement des communautés et des régions*, M.B., 17.01.1989. Cette dotation s'élève à 2565 milliards FB (1990, indexée).

29 Avenant no. 1 du 29.07.1994 à l'Accord de coopération du 15 septembre 1993 entre l'État fédéral et la Région de Bruxelles-Capitale, relatif à certaines initiatives destinées à promouvoir le rôle international et la fonction de capitale de Bruxelles, M.B., 11.10.1994; Avenant no. 2 du 22.05.1997, M.B., 01.01.1997; Avenant no. 3 du 29.01.1998, M.B., 2.07.1998; Avenant no. 4 du 05.06.1999, M.B. 08.10.1999. Pour une discussion plus détaillée de ces contributions, voir POIRIER, Johanne (1999), 'Les relations intergouvernementales relatives à Bruxelles: contrôle et coopération', 4 *RBDC* 351-370, aux pp. 363-365.

30 Du moins, au regard du budget fédéral, puisque les sommes consacrées à l'Accord ne représentent qu'environ 0,1% du budget de l'État. Ces sommes représentent par contre environ 4 à 5% du budget total de la Région de Bruxelles-Capitale: http://statbel.fgov.be et information fournie par les administrations.

31 175 millions BEF sont consacrés à ce volet dans les Avenants no. 3 et 4. La somme est portée à près de 600 millions BEF dans l'Avenant no. 5 de février 2000 (voir tableaux annexés aux Avenants).

32 Soulignements ajoutés. Ministère des Communications et de l'Infrastructure, Direction des Travaux à financement fédéral, Accord de coopération du 15.09.1993 et son avenant no. 1 du 29.07.1994 entre l'État fédéral et la Région de Bruxelles-Capitale: *Situation au 28.05.1996*, p. 90.

33 En 1998, 240 millions BEF étaient consacrés à la restauration de l'Atomium: Ministère [fédéral] des Communications et de l'Infrastructure, Direction des Travaux à financement fédéral, Documents préparés pour la Conférence de presse du 25.08.1998, 84 pp., p. 14. L'art. 2 de l'Avenant no. 4 (1999) transfère cette somme au budget de l'année suivante, alors que l'article 9 de l'Avenant no. 5 constate que le retrait de la quote-part d'un tiers (l'ASBL Atomium) nécessite la négociation d'un nouveau protocole… Le sort de l'Atomium pourrait dépendre de l'Avenant no. 6.

34 Selon la grille 49% (fédéral) et 51% (régional), voir discussion *infra* sur les formules de financement.

[35] Ministère des Communications, *Situation au 28.05.1996*, *op. cit.*, p. 106.
[36] Préambule de l'Avenant no. 4.
[37] Cet Avenant signé en février 2000 n'a été publié qu'en septembre 2000 (M.B. 21.09.2000). Dans la mesure où son entrée en vigueur ne dépend pas de cette publication (voir *infra*), on peut considérer qu'il est effectif depuis février 2000. C'est d'ailleurs sur cette base que les autorités fédérales et régionales ont guidé leurs actions.
[38] Avenant no. 5: *Commentaire des initiatives*, 01.03.2000.
[39] Soit environ 600 millions BEF sur un total de 4.4 milliards.
[40] *Commentaire de l'Avenant no. 5*, p. 5.
[41] *Ibidem*
[42] D'ailleurs, les travaux d'infrastructure envisagés dans ce cadre visent six quartiers, dont un seul se trouve sur le territoire de la capitale, c'est-à-dire, la Ville de Bruxelles: Commentaire de l'Avenant no. 5, pp. 4-5.
[43] *Ibidem,* p. 5.
[44] Documents de presse, 28.02.2000.
[45] Au moment de la rédaction finale de cet article (décembre 2000), il appert que l'Avenant no. 6, qui sera signé au cours des premiers mois de 2001, comportera un volet 'social' encore plus important. L'analyse suggérée devrait donc normalement s'appliquer également à ce nouvel Avenant.
[46] Accord de coopération de 1993, art. 2.
[47] D'autres clés de répartition que celles initialement prévues dans l'Accord de 1993 ont occasionnellement émergé avec le temps. Ainsi, la réfection de la Place Stéphanie a fait l'objet d'un co-financement de 95% par l'État fédéral et 5% par la Région de Bruxelles-Capitale: Ministère des Communications*, Situation au 28.05.1996, op. cit.*, p. 119.
[48] Art. 4, Avenant no. 5, amendant l'art. 2 de l'Accord de 1993. On y prévoit également l'installation d'un 'serveur de trafic', idée qui semble maintenant avoir été abandonnée.
[49] Avenant no. 4, Tableau, ch. VI.11.B; Avenant no. 5, ch. VI.11.B et VI.13.
[50] Art. 4 § 2 de l'Accord de coopération de 1993.
[51] Art. 6 de la *Loi spéciale du 08.08.1980 de réformes institutionnelles*, modifiée par la *Loi spéciale du 08.08.1988 de réformes institutionnelles*.
[52] Avenant no. 5, art. 4 § 2, amendant l'art. 2 de l'Accord de 1993.
[53] Conformément au nouvel art. 8 de l'Avenant no. 5, la Région dispose d'un délai de 40 jours (pouvant être prolongé pour une période unique de 20 jours) pour donner son visa, faute de quoi l'accord régional est présumé. Voir aussi art. 5.1 du *Protocole d'accord relatif aux Chemins de la Ville*, négocié entre la Région et l'État fédéral en vertu du paragraphe 4 § 2 de l'Avenant no. 5.
[54] La conclusion de tels protocoles est prévue à l'art. 4 *§ 2*, 2e al. de l'Avenant no. 5. Ils sont signés par les fonctionnaires délégués et non pas par les responsables politiques (*ibid*em) Il est intéressant de noter que dans le cas du Protocole d'Accord sur les Chemins de la Ville, l'État fédéral et la Région sont représentés par les fonctionnaires-délégués, alors que la Ville de Bruxelles l'est par son Bourgmestre et son Secrétaire.
[55] Protocole d'accord relatif aux Chemins de la Ville, art. 5.3.
[56] Voir néanmoins les mécanismes de coopération décrits dans la section suivante.
[57] La contribution fédérale s'élevant, en 2000, à 2.58 milliards (le reste des 4.4. milliards étant des sommes reportées des années antérieures), à laquelle s'ajoute la portion de co-financement régionale pour certains projets.
[58] *Loi ordinaire de réformes institutionnelles du 9 août 1980*, *Op. Cit*, art. 31 § 1.
[59] A.R. portant fixation du nombre de membres et désignation de quatre Ministres au sein du comité de coopération institué par la loi spéciale du 12.01.1989 relative aux institutions bruxelloises, M.B., 19.07.1989. Il est intéressant de noter que si le comité est paritaire, les accords de coopération qu'il élabore ne sont pas toujours signés par les membres du comité, et sont souvent signés par un nombre 'inégal' de Ministres. Ainsi, la parité requise par la *Loi spéciale* est respectée dans la négociation, mais les signatures correspondent aux intérêts réellement en jeu: seuls les Ministres dont les ministères sont affectés apposent leur signature aux textes finaux.

[60] *Loi spéciale relative aux Institutions bruxelloises,* art. 44.

[61] Par opposition, par exemple, à la Commission de la Capitale nationale qui regroupe des membres provenant de diverses provinces canadiennes (il ne s'agit cependant pas de représentants mandatés par les provinces): Poirier, Johanne, 'Choix, statut et mission d'une capitale fédérale'. Dans WITTE, Els, *op. cit.,* pp. 61-97 et POIRIER, Johanne (1991), 'Bruxelles comme capitale fédérale au regard du droit comparé, 4 *Fédéralisme*, pp. 275-334.

[62] Il est possible que le rôle du comité ait évolué depuis la formation des nouveaux gouvernements fédéral et régional en 1999. A tout le moins, il appert que la question des précomptes immobiliers a déjà été négociée dans le cadre de ce comité. Il est important de noter que cette fonction de forum de négociations de matières fiscales, n'est pas prévue par la *Loi spéciale*.

[63] Règlement annexé à l'Avenant no. 5. Les textes utilisent indifféremment les expressions 'comité de coordination' (par ex. dans le titre du règlement) et 'réunion de coordination' (article 5.2 § 4 de l'Avenant et article 1er du règlement). Le texte communément retenu par les acteurs, est 'comité'.

[64] En pratique, il appert que la délégation fédérale soit réduite à un représentant d'un cabinet et au fonctionnaire-dirigeant, qui est le Directeur-général de l'Administration de la Circulation routière et de l'Infrastructure du Ministère de la Mobilité et des Transports. La délégation régionale est généralement complète.

[65] Règlement d'ordre intérieur, annexé à l'Avenant no. 5, art. 3.

[66] Avenant no. 5, art. 6, modifiant l'article 3, 2e al. de l'Accord de 1993. Les modifications budgétaires *entre chapitres* de l'Accord, doivent, quant à elles, être approuvées par le comité de *coopération* (également un organe mixte, évidemment), d'où l'importance de déterminer dans quel chapitre une initiative sera placée, et ce, même dans le cas de projets assujettis à la même formule de financement).

[67] Voir, par exemple, le comité d'accompagnement prévu par le Protocole d'accord sur les 'Chemins de la Ville'.

[68] Celui ayant les pouvoirs locaux dans ses attributions, voir Protocole d'Accord, *Ibidem*, p. 5.

[69] *Ibidem*, p. 5.

[70] Voir *Règlement d'ordre intérieur du Comité de coopération régional*. Le terme 'comité de coordination' est utilisé plus couramment, y compris dans les procès-verbaux.

[71] Accord de coopération de 1993, art. 7§ 4.

[72] Cette juridiction est organisée en vertu de l'article 92 *bis* de la *Loi spéciale de réformes institutionnelles de 1980,* introduit en 1989, de même que par la *Loi du 23.01.1989 sur la juridiction visée aux articles 92 bis § 5 et § 6, et 94 § 3 de la loi spéciale du 8 août 1980 de réformes institutionnelles*, M.B. 24.01.1989.

[73] En fait, à ce jour, aucun litige relatif à un accord de coopération, quel qu'il soit, n'a jamais été soumis à une telle juridiction de coopération.

[74] Voir, par exemple *la Convention-Exécution relative au Boulevard de l'Empereur* conclue par la Région de Bruxelles-Capitale, l'État fédéral et la Ville de Bruxelles, 28.10.1997 (inédite).

[75] Sur le plan régional d'aménagement, voir VERMEYLEN, Paul (1999), *Bilan du Plan régional de développement de la Région bruxelloise*, C.H. CRISP, no. 1639-40.

[76] Voir ch. VII. 3 de l'Avenant no. 5.

[77] L'entrée en vigueur de l'Accord de 1993 ne nécessitant, selon ses propres termes, que la ratification par le Gouvernement de la Région et le Conseil des Ministres fédéraux: Accord de coopération de 1993, art. 7 *§* 2.

[78] Il n'y a pas d'autorisation 'préalable' de ce type en ce qui a trait à l'approbation des dépenses par les pouvoirs régionaux, ce qui est normal puisque la Région dispose de la compétence matérielle relative à l'aménagement du territoire etc., à Bruxelles. Les sommes attribuées à l'exécution de l'Accord de coopération sont incluses dans les budgets généraux de l'État central et de la Région.

[79] A noter cependant que la section de législation du Conseil d'État a statué qu'il ne peut y avoir d'approbation législative par anticipation d'accords de coopération. Un accord ne peut être approuvé qu'une fois son contenu établi: Avis L.24.479 portant sur des avants-

projets de décret et d'ordonnance (RW, RF et RBC) portant assentiment à l'Accord de coopération sur la prévention et la gestion des déchets; (1999) 1/2 *Chron. Droit public*, pp. 1-2. S'il fallait conclure que l'Accord de 1993 nécessitait une approbation parlementaire spécifique, il pourrait en être de même pour les Avenants, ou à tout le moins pour l'Avenant no. 5, qui amende plusieurs dispositions de l'Accord de 1993.

80 La *Loi spéciale relative aux institutions bruxelloises* est datée du 12 janvier 1989 (M.B. 14.01.1989) et celle sur le *Financement des communautés et des régions*, qui a introduit l'article 92 bis dans *la Loi spéciale de réformes institutionnelles de 1980* est datée du 16 janvier 1989 (M.B. 17.01.1989).

81 WATTS, Ronald L. (1999), *Étude comparative du pouvoir de dépenser dans d'autres régimes fédéraux*, Institute of Intergovernmental Relations, Kingston, Ontario; BLACHE, Pierre (1993), 'Le pouvoir de dépenser au cœur de la crise constitutionnelle canadienne', 24 *Rev. générale de droit,* pp. 29-64.

82 Avis no. L.26.248-1, 01.04.1997, cité dans Avis no. L.30.037-2, portant sur deux avant-projets de décrets portant assentiment de l'accord de coopération sur le refinancement de la Communauté française par la Région wallonne, reproduit dans Doc. Parl., C.C.F., S.O., 1999/2000, no. 95-1, à la p. 17.

83 Voir projets prévus à l'Avenant no. 5.

84 Avis L.26.248-1, précité, pp. 19-20. En désaccord avec cette analyse du Conseil d'État, la Communauté française et la Région wallonne ont néanmoins procédé à la conclusion de l'Accord de coopération contesté: C.C.F., 28.06.2000.

85 Avis L.26.248-, précité, p. 18.

86 *Loi spéciale du 06.01.1989 sur la Cour d'arbitrage,* M.B., 07.01.1989, art. 124 *bis*.

87 C.A. 17/94 , 03.03.1994, *Questions préjudicielles portant sur les décrets de la Région wallonne du 21.02.1991 et de la Communauté française du 04.03.1991 approuvant l'accord de coopération conclu à Namur le 17.11.1990*; KOVALOVSZKY, I. (1993), 'L'exercice, par l'Établissement, de la tutelle administrative sur les CPAS: l'accord de coopération du 17 novembre 1990 méconnaît-il les règles de répartition des compétences?', *Adm. pub.*, pp. 51-54, à la p. 54.

88 C.A., 54\96, *Recours en annulation partielle du décret de la Communauté française du 22.12.1994 contenant le budget général des dépenses de la Communauté française de l'année budgétaire 1995*.

89 *Loi spéciale du 06.01.1989 sur la Cour d'arbitrage, op. cit.,* art. 2 § 2; RASSON-ROLAND, Anne, 'Le recours des particuliers auprès de la Cour d'arbitrage'. Dans: DELPÉRÉE, Francis, FOUCHER, Pierre (1998), dir., *La saisine du juge constitutionnel: aspects de droit comparé*. Bruxelles, Bruylant, pp. 163-173, à la pp. 167-169. Sur la qualité pour agir des groupes, voir *Ibid*em, pp. 169-170.

90 *Ibidem*, p. 168.

91 Les Gouvernements n'ont pas à démontrer un intérêt pour contester la constitutionnalité d'une disposition législative devant la Cour d'arbitrage: *Loi spéciale du 06.01.1989 sur la Cour d'arbitrage*, *op. cit.*, art. 2 § 1.

92 *Lois coordonnées sur le Conseil d'État*, M.B., 21.03.1974, art. 14 *bis*.

93 SOHIER, Jérome (1998), *Les procédures au Conseil d'État*. Diegem, Kluwer, pp. 46 ss.

94 LEROY, Michel (1996), *Contentieux administratif*. Bruxelles, Bruylant, p. 353. Pourrait-on aussi songer à un administrateur public qui pourrait avoir un 'intérêt fonctionnel' à contester ce type de décision?, *Ibidem*, pp. 344-347.

95 Andrée LAJOIE qualifie même certaines formes d'ententes intergouvernementale en matière de financement de 'contrats d'adhésion'! (*Contrats administratifs: jalons pour une théorie*, Thémis, Montréal, 1984, à la p. 155. Voir aussi POIRIER, Johanne, 'The Functions of Intergovernmental Agreements: Post-Devolution Concordats from a Comparative Perspective', à paraître in *Public Law*, printemps 2001.

96 ALEN, André & ERGEC, Rusen (1998), *La Belgique fédérale après la quatrième réforme de l'État de 1993*. 2e ed., Ministère des Affaires étrangères, du commerce et du développement international, Bruxelles, p. 18.

Johanne Poirier

Samenwerking in Brussel: de federaal-regionale dimensie

Samenwerkingsmechanismen zijn essentieel voor een goed beleid in federale staten. Het Belgisch federaal systeem is bijzonder rijk aan deze coöperatieve maatregelen, die gaan van informele politieke contacten tot bindende intergouvernementele overeenkomsten. Brussel bevindt zich, gezien zijn centrale politieke en geografische ligging in België, in het centrum van verschillende samenwerkingsovereenkomsten. Dit artikel analyseert één formeel aspect van verticale samenwerking in Brussel: de bilaterale samenwerkingsovereenkomst van 1993 tussen de federale regering en de regering van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Deze was gericht op het promoten van de internationale rol en de functie van Brussel als hoofdstad. In feite diende de overeenkomst om het Brusselse financiële deficiet te verlichten.

Gezien het internationaal statuut van Brussel en haar rol als hoofdstad van de Belgische staat, is een zekere mate van federale inmenging op haar territorium gelegitimeerd. In feite is deze federale aanwezigheid speciaal toegelaten door artikel 43 van de speciale wet van 1989 betreffende de instellingen van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Sedertdien echter is de notie van promotie van de internationale en hoofdstedelijke functies van Brussel uitgebreid in zijn interpretatie. Dit proces bracht een toenemende federale inmenging met zich mee in de bepaling van prioriteiten en in het beheer van projecten die onder de wetgevende bevoegdheid van het gewest vallen (zoals stadsplanning). Deze ruime interpretatie maakt de overeenkomst zowel vanuit politiek als wettelijk perspectief kwetsbaar en genereert weinig efficiënte praktijken. Gezien de paritaire aard van de federale regering vertaalt zich dat ook in een beperkte vorm van gedeeld beheer van de hoofdstad. Terwijl een zekere mate van federale aanwezigheid in Brussel gelegitimeerd is, wordt door sommige aspecten van de overeenkomst haar wettelijke basis overtreden. De overeenkomst illustreert de positieve aspecten van samenwerking, maar evenzeer de risico's die inherent zijn aan een samenwerking tussen partners waarvan de ene sterker is dan de andere. Terwijl enerzijds de samenwerking dient om financiële onevenwichten te verhelpen, kan deze anderzijds ook resulteren in een verraderlijke wijziging van de bevoegdheidsverdeling. Terwijl iedereen de beleidsbeslissing kan goedkeuren om de sociale omgeving in sommige Brusselse sectoren te verbeteren, roepen de middelen die worden aangewend om deze doelstelling te promoten vragen op over de principes van het federalisme…

Cooperation in Brussels: the federal-regional dimension

Cooperative mechanisms are essential tools for good governance in federal states. The Belgian federal system contains a large number of cooperative measures, ranging from informal political connections to legally binding intergovernmental agreements. Given its central position (both geographically and politically) in Belgium, Brussels is at the heart of numerous and varied cooperative arrangements. This article analyses a formal aspect of vertical cooperation in Brussels: the bilateral Cooperative Agreement concluded in 1993 between the Federal government and the government of the Brussels-Capital Region which aims at « promoting Brussels' international role and its function as a capital ». In reality, the Agreement serves to partly alleviate Brussels' financial deficit.

Given Brussels' international stature, and especially its role as the capital of the Belgian state, a limited degree of federal involvement on its territory is justified. In fact, this federal presence is specifically authorised by art. 43 of the *1989 Special Act Concerning the Institutions of the Brussels-Capital Region*. Over the years, however, the notion of the promotion of Brussels' international and capital functions has received a very wide interpretation. This process has brought about a significant degree of federal intrusion in the determination of priorities and the management of projects which are within the legislative competence of the Region (such as urban planning). This extensive interpretation renders the agreement vulnerable both from a political and a legal perspective, and generates practices of questionable efficiency. Given the parity-based nature of the federal government, this also translates into a limited form of co-management of the capital. While a certain federal presence in Brussels is legitimate, aspects of the Agreement appear to override their legal foundation.

The Agreement illustrates the positive aspects of cooperation (increased investment in a city that desperately needs it), but also the risks inherent in cooperation between partners of unequal power. When it is implemented to alleviate financial imbalances, cooperation may result in an insidious modification of the distribution of competences. While one can only approve the policy decision to improve the social environment in certain sectors of Brussels, the means used to promote this objective raises questions with regards to principles of federalism.

Leen Depré

Tien jaar persberichtgeving over de faciliteitenproblematiek in de Brusselse Rand Een inhoudsanalystisch onderzoek

1. Inleiding

We schrijven 5 juli 1963. De toppolitici van de rooms-rode regering-Lefèvre-Spaak trekken zich terug op Hertoginnedal om een definitieve oplossing uit te werken voor de taalproblemen in Brussel en de Vlaamse Rand.[1] De moeilijkheden in de randzone waren het gevolg van de stedelijke uitbreiding van het sterk verfranste Brussel in de loop van de negentiende en twintigste eeuw waardoor de verfransing als het ware geëxporteerd werd naar de omringende Vlaamse randgemeenten.[2] Eén voor één werden zij door de Brusselse agglomeratie opgeslorpt en in de jaren na de Tweede Wereldoorlog vreesden de Vlaamsbewuste autochtone inwoners dat de zes huidige faciliteitengemeenten, Drogenbos, Wemmel, Kraainem, Linkebeek, Sint-Genesius-Rode en Wezenbeek-Oppem, hetzelfde lot te wachten stond.[3] Maar vanaf de jaren zestig trad een strijdlustige Vlaamse Beweging naar voren en de politieke elites zagen in dat er veranderingen moesten komen op wetgevend vlak. De taalgrens werd in 1962 definitief afgebakend[4] waardoor regelmatige, automatische aanpassingen van het taalstatuut van de gemeenten rond Brussel niet meer mogelijk waren en Brussel zelf beperkt bleef tot de huidige 19 gemeenten. Het taalstatuut van de zes met sterk verfranste kernen bleef echter een struikelblok in de onderhandelingen en uiteindelijk, achter gesloten deuren, in de nacht van 5 juli 1963, werden er bij wijze van compromis taalfaciliteiten toegekend aan de Franstalige inwoners van de zes. Sindsdien hebben zij het recht om zowel in hun mondelinge als in hun schriftelijke relaties met het gemeentebestuur, de gemeenschap, het gewest of de federale overheid in het Frans te communiceren, waaruit voortvloeit dat de ambtenaren tweetalig moeten zijn. De interne bestuurstaal blijft echter het Nederlands. De faciliteiten werden immers alleen in het leven geroepen ten voordele van de bestuurden en de bestuurders kunnen zich er dus niet op beroepen om in de uitoefening van hun mandaat het Frans te gebruiken. Zoals blijkt uit de parlementaire debatten die de wet voorafgingen, was het de bedoe-

ling van de Vlamingen om via de faciliteiten de overgang voor de Franstaligen naar de Vlaamse gemeenschap te vergemakkelijken. Maar hoe lang die overgangsperiode zou duren en op welke wijze het faciliteitenstelsel precies diende te worden toegepast, daarover deed de wetgever nooit een ondubbelzinnige uitspraak.[5]

Sinds 1963 wordt het faciliteitensysteem op eenzelfde wijze toegepast: wanneer een Franstalige particulier eenmaal aan de administratie een Franstalig document had aangevraagd, bleef hij/zij dit document automatisch in het Frans ontvangen. Maar 35 jaar later, in de loop van 1997-1998, sprak de Vlaamse regering zich in een aantal omzendbrieven[6], waarvan de omstreden circulaire-Peeters de bekendste is, uit tegen het automatische en repetitieve karakter van de faciliteiten. De regering wees erop dat de faciliteiten beperkend moeten worden geïnterpreteerd als tijdelijke overgangsmaatregelen, teneinde het de Franstalige inwoners in de Rand mogelijk te maken zich te integreren in het Vlaamse gebied.[7] En daarom moet een Franstalige versie van de documenten telkens opnieuw worden aangevraagd. Dat deze strikte interpretatie niet strookt met de gangbare praktijk, deed het dispuut in de Rand rond Brussel weer hoog oplaaien.

Het interpretatieverschil tussen beide gemeenschappen over de toepassing van de faciliteiten is gebaseerd op het fundamentele onderscheid tussen het territorialiteits- en personaliteitsbeginsel, dat het resultaat is van een lange historische evolutie. De Vlamingen wilden zich tegen de verfransing beschermen met behulp van een territoriaal, afgebakend onveranderlijke taalgrens om zo het taalverlies bij de leden van de gemeenschap tegen te gaan. In hun opvatting primeert het recht van de taalgroep op het recht van het individu. Deze visie staat haaks op de visie van de Franstaligen. Zij verdedigen, als aanhangers van het klassieke liberale gedachtegoed, het recht van het individu de taal te spreken die het verkiest (personaliteitsbeginsel); met andere woorden, de rechten van de groep zijn ondergeschikt aan de rechten van het individu. In hun visie zijn de Franstalige inwoners in de Rand een extraterritoriale, culturele minderheid die deel uitmaakt van de Franse Gemeenschap en die recht heeft op bijzondere waarborgen en vrijheden en meer bepaald wordt gediscrimineerd wanneer ze niet onbeperkt een beroep kan doen op de faciliteiten. De Franstalige politici ijveren dan ook al sinds jaar en dag voor de aansluiting van de Brusselse Rand bij het tweetalig gebied Brussel-hoofdstad.[8]

De nieuwe interpretatie van de faciliteiten was al eerder aangekondigd in het 'Actieplan van de Vlaamse regering voor de Vlaamse Rand rond Brussel' in 1996 en maakte deel uit van een offensief beleid om 'de Vlaamse taal en cultuur in het Zuidelijk deel van Vlaams-Brabant veilig te stellen.'[9] In deze beleidsoptiek streeft de Vlaamse regering naar de verdere uitbouw van het territorialiteitsprincipe waaraan sedert de staatshervor-

mingen van 1988 en 1992 stukje bij beetje werd tegemoetgekomen. Daarvan getuige het toewijzen aan de Vlaamse overheid in 1988 van de uitoefening van de gewone administratieve voogdij over de randgemeenten en zeven jaar later het ontstaan van de provincie Vlaams-Brabant, waardoor de administratieve voogdij werd versterkt. Zelfs de band tussen de Franstaligen in de Rand en de Franse Gemeenschap werd in 1992-1993 bijna volledig verbroken door de splitsing van het kiesarrrondissement Brussel-Halle-Vilvoorde voor de verkiezing van de gewestraden. Maar, bij een compromis snijdt het mes steeds aan twee kanten, zodat de Vlamingen in hun streven naar het verwezenlijken van een onaantastbaar territorium werden getemperd door het inbouwen van waarborgen ter vrijwaring van het personaliteitsprincipe en de rechten van de Franstaligen in de Rand. Zij verkregen in 1988 de grondwettelijke vergrendeling van de faciliteiten en het Sint-Michielsakkoord in 1992 voorzag in de uitvoering en uitbreiding van een aantal beschermingsmaatregelen voor taalminderheden.

Het zoeken naar compromissen om de twee tegengestelde visies te verzoenen had steeds maar één doel: communautaire vrede tot stand brengen op politiek niveau. In dit artikel wordt gepoogd een analyse te geven van de wijze waarop een Vlaamse krant, *De Standaard,* en een Franstalige krant, *Le Soir*, hun berichtgeving over de faciliteitenproblematiek gedurende het laatste decennium hebben georganiseerd en gepresenteerd. Streven beide kranten in hun berichtgeving de beoogde communautaire vrede na? Of bekampen ze elkaar met de Vlaamse respectievelijk Franstalige argumentatie? Presenteren zij hun lezers de werkelijke draagwijdte van het compromis of de gebeurtenis? Of wordt er streng geselecteerd in het weergeven van de feiten? Om op deze vragen te antwoorden werd een inhoudsanalytisch onderzoek uitgevoerd waarin een aandachtsanalyse van actoren en thema's samen met een beoordelingsanalyse centraal staan. De jaren 1988 tot 1998 werden onder de loep genomen en opgedeeld in een aantal subperiodes waarin telkens wordt gespeurd naar tendensen die in verband kunnen worden gebracht met het politiek-ideologisch profiel van iedere krant.

De Standaard wordt sinds jaar en dag geprofileerd als verdediger van de Vlaamse zaak. Na een periode waarin de krant meer evolueerde naar Vlaams-nationalistische strekking, sluit hij tegenwoordig terug aan bij het minder radicale Vlaamse standpunt waardoor hij in zijn beginperiode gekenmerkt werd.[10] Terwijl *De Standaard* haar Vlaamse belangenbehartiging niet onder stoelen of banken stak, trachtte *Le Soir* zich een neutraal imago aan te meten, maar ondanks haar nagestreefde neutraliteit, nam de krant regelmatig vrij scherp stelling met betrekking tot de hete hangijzers van de Belgische politiek en in het bijzonder deze met betrekking tot de faciliteitenproblematiek.[11]

In beide kranten werd via een inhoudsanalyse materiaal vergaard in diverse tijdspannes. De cijfergegevens worden in elke periode getoetst

aan het politiek-historisch kader waarin de voornaamste gebeurtenissen inzake de faciliteitenproblematiek worden beschreven. Zo kunnen er systematisch, zowel tussen de kranten onderling als in de tijd, de nodige vergelijkingen gemaakt worden over het redactioneel beleid op inhoudelijk vlak. De vormelijke aspecten van het dagblad werden echter niet per periode geanalyseerd, maar worden op het einde globaal besproken omdat zo de samenhang tussen de verschillende periodes beter tot uiting komt. Maar alvorens over te gaan tot het eigenlijke empirisch onderzoek, is het noodzakelijk om in de volgende paragrafen eerst dieper in te gaan op de inhoudsanalytische methode en de operationalisering ervan.

2. Inhoudsanalytische methode

Inhoudsanalytisch onderzoek is de aangewezen methode om tot uitspraken te komen omtrent het profiel van beide onderzochte kranten inzake de faciliteitenproblematiek. Deze methode zoekt immers achter de concrete inhoud van teksten naar het kader waarin deze geproduceerd worden, waardoor we conclusies kunnen trekken over iets anders dan het concrete probleem waarover de tekst handelt. In dit artikel trachten we op deze manier meer te weten te komen over de context waarin de berichtgeving over de faciliteitenproblematiek is totstandgekomen om zo conclusies te trekken over het profiel van beide kranten. En daarbij veronderstellen we dat de via inhoudsanalyse opgespoorde (gedrags)patronen, waarden, houdingen, attitudes en visies een reflectie vormen van de (gedrags)patronen, waarden, houdingen, attitudes en visies van de krantenmakers.[12]

Bij het afbakenen van het onderzoeksterrein werd ervan uitgegaan dat in conflictgeladen periodes tegengestelde visies en opinies het sterkst tot uiting zouden komen. Vertrekkende vanuit de grote mediabelangstelling voor de circulaire-Peeters (1997-1998) werd het beginpunt van de analyse vastgelegd op het cruciale ogenblik in 1988, toen de faciliteiten gebetonneerd werden in de Grondwet en de taalkennis van de gemeentelijke ambtenaren en OCMW-raadsleden uitgewerkt werd in de pacificatiewet van 9 augustus 1988. Vier jaar later, in 1992, ziet het Sint-Michielsakkoord het licht en hier wordt de band tussen de Franstaligen in de Rand en de Franse Gemeenschap bijna volledig doorgeknipt. In 1994 wordt de berichtgeving omtrent de gemeenteraadsverkiezingen geanalyseerd omdat deze waardevolle indicaties kan geven over de communautaire polarisatie in de Rand.[13]

De inhoudsanalyse is opgebouwd rond een aandachtsanalyse (thema's en actoren), een beoordelingsanalyse met zichtbaarheid[14] van actoren en een analyse van de vormelijke aspecten en uiterlijke kenmerken van de berichtgeving. Bij de aandachts- en beoordelingsanalyse wordt er voorna-

melijk gespeurd naar tendensen in de mate waarin een krant aandacht besteedt aan bepaalde thema's of actoren. De beoordelingen zijn gebaseerd op het categorieënsysteem van G. Pomper, dat deze auteur ontwierp om de Amerikaanse verkiezingsprogramma's te ontleden.[15] Vooral de goedkeurings- en afkeuringscategorieën bleken zeer bruikbaar voor dit onderzoek; het koppelen van deze categorieën aan bepaalde actoren geeft immers informatie over het politiek-ideologisch profiel van de krant. Bij de analyse van de vormelijke aspecten wordt er aandacht besteed aan de rubricering[16], de tekstsoorten[17] en de selectie van de auteurs van een Vrije Tribune of de geïnterviewde actoren. Deze selectie is immers, net als het in de kijker plaatsen van bepaalde actoren en thema's, volstrekt geen neutrale aangelegenheid, en is een uitstekende manier om na te gaan in hoeverre de krant 'objectief' te werk gaat.

Om het verkregen cijfermateriaal[18] te analyseren wordt aan elke actor, elk thema en elke beoordeling een bepaalde rangorde toegekend. Zo krijgen actoren, thema's en beoordelingen die in absolute cijfers het meest gecodeerd werden in de dagbladen rangorde 1. Op basis hiervan ontstonden er rangordelijsten waardoor *Le Soir* en *De Standaard* in elke periode onderling met elkaar kunnen worden vergeleken en waardoor het mogelijk wordt om bepaalde tendensen door de tijd heen te onderscheiden in comparatief perspectief.

3. Analyse van de berichtgeving inzake de totstandkoming van de faciliteitenwet van 1988[19]

De grondwettelijke vastlegging van de faciliteiten en de totstandkoming van de faciliteitenwet op 9 augustus 1988 werd langs beide kanten van de taalgrens in de pers sterk bekritiseerd; meer nog, er bestond zelfs de grootste twijfel of de nieuwe regeling de beoogde pacificatie tussen de gemeenschappen wel tot stand zou brengen. In beide dagbladen is er alleszins weinig te merken van ook maar enige pacificatie.

3.1 Het totstandkomen van de faciliteitenwet

De Nederlandsonkundigheid van Happart in Voeren en van enkele burgemeesters en OCMW-voorzitters in de Rand rond Brussel, van wie Capart de meest bekende is, veroorzaakte in oktober 1987, samen met de sociaal-economische problematiek en de abortuskwestie, de val van de regering-Martens. Tijdens de daaropvolgende verkiezingen van 13 december bereikte de CVP-PSC (Parti Socialiste Chrétien) een historisch dieptepunt.

In Vlaanderen ging het verlies van de CVP naar de PVV, naar Agalev en het Vlaams Blok. In Wallonië daarentegen kwam er slechts één overwinnaar uit de verkiezingen: de PS. Dit had tot gevolg dat de katholieken en liberalen nog slechts over een nipte meerderheid zouden beschikken en dat er bij de regeringsformatie rekening zou moeten worden gehouden met het feit dat de socialisten de sterkste fractie waren geworden. De regeringsformatie zou mede daardoor bijzonder moeilijk verlopen en deze crisis werd dan ook de langste uit onze geschiedenis.[20]

Gedurende de haast symbolisch geworden 100 dagen van Dehaene werd er een communautair pact afgesloten, alvorens tot een regeerakkoord te komen. Dehaene zag immers in dat het koppelen van de regeringsformatie aan de staatshervorming in velerlei opzichten een uitkomst zou bieden. Het maakte het niet alleen mogelijk het Happart-dilemma in een ruimere context te plaatsen en op te lossen, maar door deze strategie werden ook opnieuw verschillende agendapunten uit andere conflictgebieden bij het overleg betrokken en konden er meerdere ruilen plaatsvinden.[21]

In het daaruit resulterende 'faciliteitenontwerp'[22], werden de twee tegenovergestelde visies met elkaar verzoend. Het ontwerp is dan ook een zeer complexe en broze constructie geworden van voorzichtige compromissen, waarin alle betrokken partijen zich slechts ten dele konden terugvinden. Zelfs de Nederlandstalige en Franstalige staatsraden raakten het niet eens over de beoordeling van het ontwerp, zodat de Raad van State een verdeeld advies uitbracht.[23]

De Franstaligen scoorden met de grondwettelijke vergrendeling van de faciliteiten in het artikel 59bis/4 van de Grondwet, waar langs Vlaamse zijde heftig werd tegen geprotesteerd. Door de vergrendeling van de faciliteiten werden de aanspraken van het Front Démocratique des Francophones (FDF) immers geruggensteund, en kon de eis tot uitbreiding van de faciliteiten of tot aanhechting van de faciliteitengemeenten bij het tweetalig gebied Brussel-hoofdstad een prioriteit blijven. Het FDF rechtvaardigde deze eisen door erop te wijzen dat er op deze manier een groot-Brussel zou totstandgebracht worden waarin de verhouding tussen het aantal Franstaligen en Vlamingen in evenwicht zou zijn en het taalstatuut van beide gemeenschappen gelijkwaardig.[24] In ruil voor de vergrendeling, werd aan de Vlaamse overheid de bevoegdheid toegekend voor de uitoefening van het gewone administratieve toezicht op de zes randgemeenten en de grondwettelijke vastlegging van Brussel-19, waardoor de ruimtelijke uitbreiding ervan onmogelijk zou zijn zonder een speciale tweederde meerderheid.[25]

Een ander gevoelig punt uit het regeerakkoord houdt verband met de problemen omtrent de taalkennis van de lokale mandatarissen. In de Gemeentekieswet werd de bepaling opgenomen dat alle gemeenteraadsleden, alle schepenen en alle burgemeesters de taal moesten kennen van

het taalgebied waarin de gemeente in kwestie zich bevindt, teneinde het mandaat te kunnen uitoefenen.[26]

Hier scoorden de Franstaligen met de rechtstreekse verkiezing van de schepenen en de OCMW-raadsleden, waardoor ervan uitgegaan wordt dat het vermoeden bestaat dat de gemeenteraadsleden en de schepenen de bedoelde taalkennis bezitten. Bovendien is dat vermoeden onweerlegbaar; het tegendeel kan dus niet bewezen worden omdat men ervan uitgaat dat de kiezer weet dat de kandidaten Nederlands kennen, wat in de gangbare praktijk natuurlijk niet altijd zo is. Daarom past deze fictie van het onweerlegbare vermoeden in het eisenpakket van de Franstaligen. Burgemeesters kregen ook 'taalamnestie' op voorwaarde dat ze tussen 1 januari 1983 en 1 januari 1989 minstens gedurende drie opeenvolgende jaren hun mandaat hadden waargenomen. Op deze manier werd Happart buitenspel gezet en kon zijn taalkennis dus nog weerlegd worden. Maar in de Rand beschermde deze bepaling een aantal Franstalige bestuurders.[27] De Vlamingen bekritiseerden hier vooral het feit dat door het onweerlegbaar vermoeden Nederlandsonkundige mandatarissen in de faciliteitengemeenten verkozen kunnen worden zonder dat ze Nederlands kennen. Nu is het wel zo dat het onweerlegbaar vermoeden alleen betrekking heeft op de kennis en niet op het gebruik van de taal. Maar hoe kan iemand die de taal van het gebied niet kent en vervolgens wordt verkozen en op basis daarvan van het onweerlegbaar vermoeden geniet, daarna in de uitoefening van zijn ambt, ook de taal van het taalgebied effectief gebruiken? Daarenboven impliceert het besloten karakter van de vergadering van het college van burgemeester en schepenen – een toegeving aan de Franstaligen – dat enkel en alleen de beslissingen in de notulen en in het register van de beraadslagingen worden opgenomen. De Vlamingen leidden hieruit af dat een Vlaamse schepen in de randgemeenten niet kan bekendmaken dat een lid van het schepencollege Frans heeft gesproken waardoor het onmogelijk wordt eventuele overtredingen van de bestuurstaalwet te controleren. Maar uit de praktijk is echter gebleken dat dit wel gebeurt door middel van klachten bij de gouverneur en eventuele vernietigingen van gemeenteraadsbeslissingen.[28]

De Vlamingen van hun kant kregen de genoegdoening dat burgemeesters die niet onder de amnestiemaatregel vielen, zoals Happart, hun benoeming nog steeds konden zien verbroken worden door de Raad van State. Bij een eventuele aanklacht tegen een burgemeester werd de bewijslast gelegd bij de aanklager en zo zou een burgemeester nooit nog opgeroepen kunnen worden om zijn taalkennis te komen bewijzen, aan de hand van een examen of wat dan ook. En een burgemeester wiens benoeming door de Raad van State verbroken werd, zou niet kunnen herkozen worden, noch kunnen fungeren als waarnemend burgemeester, tot de volgende gemeenteverkiezingen.[29] Verder verkregen de Vlamingen nog de toegeving dat de schepencolleges van de faciliteitengemeenten door recht-

streekse verkiezing proportioneel moeten worden samengesteld en bij consensus moeten beslissen, wat ook geldt voor de OCMW-raad. Twee maatregelen die bedoeld zijn om de Vlaamse aanwezigheid in een aantal van de colleges of OCMW-raden te verzekeren, en er bovendien voor te zorgen dat de verkozen Vlaamse schepen of OCMW-raadslid er niet voor spek en bonen bijzit, want zonder zijn instemming is de beslissing van het college of de OCMW-raad niet geldig.[30] Op deze verwezenlijkingen van de Vlamingen kwam heel wat reactie uit de randgemeenten rond Brussel. Alleen het gemeentebestuur van Sint-Genesius-Rode, de enige randgemeente met een homogeen Vlaams bestuur, verdedigde het faciliteitenontwerp. De vijf andere burgemeesters verklaarden over de consensusregel dat een goede verstandhouding, consensus en samenwerking slechts kunnen ontstaan in een sfeer van vrijheid en goodwill. Daarenboven kan elke schepen die het oneens is met de meerderheid van het college, de zaak aanhangig maken voor de gemeenteraad die dan zal beslissen. Op deze manier wordt geraakt aan het principe van de scheiding van wetgevende en uitvoerende macht en is de kans groot dat men tot een systeem komt waarin het wetgevend orgaan regeert, wat volstrekt in strijd is met de publiekrechterlijke beginselen. Met betrekking tot de proportionele samenstelling van het schepencollege wezen de burgemeesters erop dat de minderheid zo tegelijkertijd in het bestuur en in de oppositie kan zetelen, waardoor er wordt afgeweken van het eenvoudige principe dat op elk niveau de meerderheid aan de macht is en het gezag uitoefent en de minderheid blijft toezien en oordelen vanuit de oppositie.[31] Daarvan getuige de coalitievorming in Wezenbeek-Oppem na de gemeenteraadsverkiezingen van 1994. De Franstalige lijst was als grote winnaar uit de bus gekomen. Maar deze diende een coalitie te vormen met de Vlaamse lijst om zo de Vlaamse aanwezigheid in het schepencollege te verzekeren, alhoewel de Vlaamse lijst geen enkele rechtstreeks verkozen schepen meer had. Het gevolg was dat de Vlamingen zowel bestuurden vanuit de meerderheid als vanuit de oppositie.[32]

In de volgende paragrafen wordt nagegaan op welke wijze over deze feitelijke gegevens werd bericht in beide kranten. Achtereenvolgens worden thematiek, actoren en beoordeling geanalyseerd.

3.2 Thematiek: het contradictoire karakter van het compromis wordt omzeild[33]

Tabel 1

	Le Soir		De Standaard	
Besluitvorming schepencollege / consensus	1	17	7	13
Proportionele samenstelling	2	14	4,5	16
Rechtstreekse verkiezing / onweerlegbaar vermoeden	3	12	4,5	16
Vergrendeling van de faciliteiten	6	7	6	14
Weerlegbaar vermoeden	9,5	2	1	39
Niet-openbaar karakter	12,5	1	8	9
Bevoegdheid over de taalwetgeving	7	4	2	25
Overhevelen van de bevoegdheden	5	9	3	18
Splitsing van de provincie Brabant			13	1
Splitsing Brussel-Halle-Vilvoorde	12,5	1		
Uitbreiding van de 19 Brusselse gemeenten	9,5	2	10,5	2
Wijziging van de taalwetgeving			13	1
Separatisme			9	3
Fiscale hervorming	9,5	2		
Sociale zekerheid			10,5	2
Samenleven van de bevolking	9,5	2		
Personaliteits- versus territorialiteitsprincipe	4	11	13	1

Over het algemeen stellen we vast dat in *De Standaard* de bepalingen die tegemoetkomen aan de Vlaamse visie meer in de verf worden gezet dan de verwezenlijkingen van de Franstalige onderhandelaars. De consensusregel vormt als enig thema een uitzondering op dit stramien doordat er pas aandacht wordt aan geschonken na het aan bod komen van het onweerlegbaar vermoeden en de vergrendeling van de faciliteiten, twee verwezenlijkingen van de Franstalige onderhandelaars. Opmerkelijk is dat aan het grote punt van kritiek, de vergrendeling van de faciliteiten, relatief weinig aandacht wordt besteed, terwijl de faciliteiten hierdoor toch een duurzaam en quasi-onomkeerbaar karakter kregen, een realisatie die regelrecht indruist tegen de interpretatie van de Vlamingen van het faciliteitenstelsel. Ook het onweerlegbaar vermoeden, dat voortvloeit uit de rechtstreekse verkiezing van de schepenen, wordt op de achtergrond behandeld. In *Le Soir* komen deze verwezenlijkingen van de Franstalige onderhandelaars ook pas op een tweede plaats aan bod, terwijl de besluit-

vorming van het schepencollege volgens de consensusregel en de proportionele samenstelling ervan het sterkst in de verf worden gezet. Dan volgen het overhevelen van bevoegdheden, de bevoegdheid over de taalwetgeving en het weerlegbaar vermoeden. De dalende aandacht voor de twee laatste thema's houdt waarschijnlijk verband met het ambigue en steeds voor interpretatie vatbaar zijnde karakter van de bepalingen. Zo is de afbakening van de bevoegdheid van de Vlaamse overheid in taalzaken niet erg duidelijk, zoals verder bij de circulaire-Peeters nog zal blijken, en wordt het weerlegbare vermoeden getemperd door het onweerlegbare vermoeden en de diverse technische uitwerkingen ervan in de praktijk, zoals het feit dat de bewijslast volledig bij de aanklager ligt waardoor de aangeklaagde nooit meer aan een taalexamen kan worden onderworpen. In beide kranten worden de Vlaamse verwezenlijkingen dus op de voorgrond geplaatst en is er weinig oog voor het contradictoire karakter van het compromis. *Le Soir* benadrukt zo de in hun visie zwakke positie van de Franstaligen in de Rand, die in Vlaanderen het onderspit moeten delven. En in *De Standaard* wordt de indruk gecreëerd dat het bereikte compromis een overwinning van de Vlaamse onderhandelaars is.

De radicale eisen die in deze periode in beide kranten aan bod komen, moeten worden begrepen als een uiting van communautaire polarisatie en van verzet van zowel *De Standaard* als *Le Soir* tegen de volgens hen nadelige gevolgen van het ontwerp. In *De Standaard* roept het compromis radicale reacties op in de zin van separatisme en komaf maken met de financiële transfers in de sociale zekerheid. In *Le Soir* wordt het compromis en voornamelijk de vergrendeling van de faciliteiten gezien als een mogelijkheid om de Groot-Brusselse droom te realiseren.

De Standaard schenkt in deze periode geen aandacht aan het samenleven van de bevolking, in tegenstelling tot *Le Soir* waarin het thema wel aanwezig is. Dit wijst erop dat de krantenmakers van *De Standaard* meer belang hechten aan de legislatief-institutionele zijde van de problematiek.

3.3 Eigen actoren eerst

Tabel 2

	De Standaard		Le Soir	
CVP	1	59	1	37
SP	4	13	5	8
VU	2	25	9	4
PVV/VLD	5	6	10,5	3
Vlaams Blok			10,5	3
Agalev	6	5	6,5	7
PSC	8	3	6,5	7
PS	3	17	2	33
PRL	8	3	3,5	14
FDF			3,5	14
Ecolo	8	3	8	5

Bij de aandachtsanalyse van de politieke partij-actoren valt het onmiddellijk op dat het politieke spectrum in *Le Soir* gedifferentieerder is dan in *De Standaard*; in *Le Soir* komen immers alle politieke families aan bod, terwijl in *De Standaard* de Vlaams Blok- en FDF-actoren afwezig zijn.

Uit bovenstaande tabel kunnen twee tendensen worden afgeleid. Ten eerste worden zowel in *Le Soir* als in *De Standaard* over het algemeen de hoogste rangposities bezet door voornamelijk Franstalige respectievelijk Vlaamse partijen en politici. Voor *Le Soir* is er één uitzondering; rang 1 met de CVP, en voor *De Standaard* rang 3 met de PS, wat verband houdt met de positie van de CVP en PS als belangrijkste regeringspartners. Hieruit vloeit voort dat de Vlaamse partijen en politici in *Le Soir* op de achtergrond worden behandeld, een vaststelling die in *De Standaard* geldt voor de Franstalige partijen en politici.

Een tweede tendens is dat na de aandacht voor de grootste coalitiepartners in *De Standaard* de VU volgt en in *Le Soir* het FDF en de PRL. Deze tendens geeft duidelijk indicaties die het Vlaamse respectievelijk Franstalige karakter van beide kranten stevig onderbouwen.

Tabel 3

	Le Soir		De Standaard	
Instellingen federaal niveau	1	70	1	94
Instellingen Vlaams gewest	6	3	5	9
Instellingen Waals gewest				
Instellingen Brussels gewest				
Franstalige politieke collectiviteit	3	13	3,5	11
Nederlandstalige politieke collectiviteit	2	19	2	16
Politieke collectiviteit/algemeen	6	3	7	5
Bevolking/Franstalig				
Bevolking/Nederlandstalig				
Bevolking/algemeen	8	2		
Vlaanderen	6	3	3,5	11
Wallonië				
Brussel	4	4	6	8
België				

In *De Standaard* wordt er geen aandacht geschonken aan het veld van de bevolking, in tegenstelling tot in *Le Soir*, wat erop wijst dat de krantenmakers van *De Standaard* meer belang hechten aan de legislatief-institutionele zijde van de problematiek.

Ook hier komt zowel in *De Standaard* als in *Le Soir* de communautaire polarisatie tot uiting. Op het vlak van de politieke collectiviteiten, krijgen de Franstalige en Nederlandstalige politieke collectiviteit als twee aparte groeperingen meer aandacht dan de politieke collectiviteit in het algemeen. En bij de geografische entiteiten stellen we vast dat Vlaanderen en Brussel steeds tegenover elkaar worden geplaatst, terwijl Wallonië en België afwezig zijn.

3.4 Zowel ten noorden als ten zuiden van de taalgrens lokt het faciliteitenontwerp ongenoegen uit

Tabel 4

	Le Soir		De Standaard	
Afkeuring (AC)	1	65	1	93
Goedkeuring (AC)	4	17	2,5	27
Voorspelling (AC)	2	22	2,5	27
Afkeuring (AU)	5	1	4	9
Goedkeuring (AU)				
Voorspelling (AU)	3	20	5	7

Tabel 5

	De Standaard			Le Soir		
Goedkeuringen	Senaatscom. Instit. Aangel	1	7	Regering	1	4
	Senaat	2	5	M. Whatelet	2	2
	Raad v State / Frt kamer	4	2	Raad v State / Frt kamer	4	1
	Martens	4	2	K v V	4	1
	Regering	4	2	W. Martens	4	1
Afkeuringen	Raad v State / Nlt kamer	1	12	B. de Grunne	1	5
	Yzerbedevaartcomité	2	9	GFP	3,5	4
	OVV	3	8	Happart	3,5	4
	N. Staels-Dompas	4,5	5	M. Officiers	3,5	4
	Burgemeester	4,5	5	G. Clerfayt	3,5	4
	B. de Grunne	6,5	4	Raad v State / Nlt kamer	7	3
	R. Renard	6,5	4	J. Calmeyn	7	3
				Faciliteitenburgemeesters	7	3

In beide kranten wordt over het faciliteitenontwerp hoofdzakelijk afkeurend geschreven. In *Le Soir* uiten – in dalende rangorde – B. de Grunne, de Groupement des Francophones de la Périphérie (GFP), J. Happart en G. Clerfayt hun ongenoegen en in *De Standaard* de Raad van State/Nederlandstalige kamer, het Yzerbedevaartcomité, het Overlegcentrum van

Vlaamse Verenigingen (OVV), B. de Grunne en R. Renard. Hieruit blijkt dus dat er een nauwgezette selectie werd doorgevoerd in de keuze van de actoren die door hun uitgesproken geëngageerde reputatie in de faciliteitenproblematiek het Vlaamsgezinde respectievelijk Franstaliggezinde karakter van het dagblad onderstrepen en indicaties geven in de richting van een radicalisering in de berichtgeving. De bekritiserende en negatieve benadering van de pacificatiewet blijkt ook uit de afwezigheid van goedkeuringen van de auteurs (er komen alleen afkeuringen voor) en uit de selectie van de actoren die het ontwerp goedkeuren; het gaat hier voornamelijk over institutionele actoren, waar sneller wordt overgelezen dan over het standpunt van een controversiële socio-culturele beweging.

Wanneer de selectie van de actoren bij de beoordeling globaal wordt vergeleken tussen *Le Soir* en *De Standaard*, dan valt het op dat *Le Soir* haar actoren zowel ten noorden als ten zuiden van de taalgrens selecteert, terwijl *De Standaard* voornamelijk eigen actoren, die de Vlaamse visie aanhangen, aan het woord laat. Deze vaststelling wijst op het meer onafhankelijke en open karakter van *Le Soir*.

4. Sint-Michiel verzoent de tegenstrijdige belangen van de steeds verder uiteengroeiende gemeenschappen (1992)

In de nacht van 29 september 1992, onder het alziend oog van Sint-Michiel, zien de Vlaamse onderhandelaars een aantal belangrijke punten van hun eisenpakket gerealiseerd, vooral inzake de verdere afbakening van het Vlaamse grondgebied. De Franstaligen krijgen in ruil voor deze toegevingen de waarborg voor een betere bescherming van de rechten van de Franstaligen in de Rand. Net als in 1988 werd er ook ditmaal met heel wat moeite een compromis gesloten dat het territorialiteits- en personaliteitsbeginsel met elkaar wist te verzoenen, terwijl in de pers het akkoord op de korrel wordt genomen en het lijkt alsof België steeds verder uiteenspat.

4.1 Het Sint-Michielsakkoord

Na de staatshervorming van 1988 zag het federale België eruit als een onafgewerkt huis waardoor het uitblijven van de derde staatshervorming tot zware politieke moeilijkheden leidde. Zo was er eind september 1991 een meningsverschil over het Belgische wapentransport naar het Nabije Oosten, wat resulteerde in een hoogoplopende communautaire ruzie waarover de regering-Martens in oktober 1991 viel. Tijdens de daaropvol-

gende vervroegde parlementsverkiezingen van 24 november 1991 leden de traditionele partijen fors verlies, waardoor een rooms-rode regering nooit over een tweederde meerderheid zou beschikken om de staatshervorming verder uit te werken. De enige oplossing om de vereiste tweederde meerderheid tot stand te brengen bestond in het doorverwijzen van de communautaire dossiers naar de gemeenschapsdialoog.[34]

Deze dialoog van gemeenschap tot gemeenschap ging van start op 6 april 1992. Het Vlaams Blok, het FN en Rossem waren uitgesloten van deelname. De onderhandelende partijen van de Vlaamse regering waren overeengekomen het tienpuntenprogramma te verdedigen dat was gebaseerd op een resolutie die de Vlaamse Raad zes maanden eerder bijna unaniem had goedgekeurd. De belangrijkste eisen waren de splitsing van het kiesarrondissement Brussel-Halle-Vilvoorde en de splitsing van de provincie Brabant. De Vlamingen ijverden hier voor een verdere uitbouw van het territorialiteitsprincipe. Het tienpuntenprogramma zorgde ervoor dat de Vlaamse partijen op coherente wijze hun eisen trachtten door te drukken, zodat de meeste ervan dan ook terug te vinden zijn in het uiteindelijke akkoord. Maar de eendracht van het Vlaamse front vergemakkelijkte het totstandkomen van een compromis echter niet.[35] De Franstalige partijen van hun kant werden gekenmerkt door verdeeldheid. De PS ging in zijn 'cahier des charges', uitgewerkt door Philippe Busquin, akkoord met de Vlaamse eis de provincie Brabant te splitsen op voorwaarde dat de belangen van de Franstalige inwoners van de Brusselse Rand gewaarborgd bleven. De PS verzette zich dan ook tegen de splitsing van het kiesarrondissement Brussel-Halle-Vilvoorde die tot gevolg zou hebben dat de Franstaligen in de provincie Vlaams-Brabant niet langer meer voor de Franstalige Gemeenschap zouden kunnen stemmen. Ook de PSC, het FDF en Ecolo spraken zich uit tegen deze splitsing. De PSC sloot zich min of meer aan bij de PS. Deze eiste dat de Franstaligen uit de Brusselse Rand vertegenwoordigd zouden worden in de Franse Gemeenschapsraad. Het FDF was bereid in te stemmen met de splitsing van de provincie Brabant in ruil voor de herziening van de grenzen van het Brussels Gewest. De PRL was echter vierkant tegen deze splitsing.[36]

Globaal genomen verdedigden de Franstalige partijen, in tegenstelling tot de Vlaamse, een extraterritoriale oplossing en vroegen aandacht voor de politieke rechten van de Franstaligen in de Rand. Ondanks de verschillende visies en eisen inzake de politieke rechten van de Franstaligen in de Rand en de mogelijkheid om Franstaligen in Vlaanderen in aanmerking te laten komen voor een mandaat in de Franstalige Raad of Regering, bereikten de onderhandelende partijen een akkoord over heel wat thema's, zoals de splitsing van de provincie Brabant. Maar de grote knelpunten overschaduwden de dialoog en leidden ertoe dat de voorzitters van de gemeenschapsdialoog drie maanden later 'met spijt, maar zonder bitterheid' bekendmaakten dat de dialoog zonder een volledig akkoord was

beëindigd. De deelnemers zagen de toekomst echter niet somber in en zij lieten verstaan de dialoog in de herfst een tweede kans te geven.[37]

De communautaire dialoog herbegon op 21 september 1992 tussen de vier regeringspartijen, die de Groenen en de VU er informeel bij betrokken, en in de nacht van 29 september bereikten de onderhandelende partijen een akkoord: 'het Sint-Michielsakkoord'. Bij deze staatshervorming kent het herziene artikel 1 van de Grondwet voortaan de provincies Vlaams-Brabant en Waals-Brabant. Dit heeft tot gevolg dat de Nederlandstalige provincie Vlaams-Brabant integraal deel uitmaakt van het Vlaams Gewest en de Franstalige provincie Waals-Brabant naar analogie integraal deel uitmaakt van het Waals Gewest. Voor het Brussels gedeelte van Brabant werd geen nieuwe provincie opgericht, zodat het arrondissement Brussel-hoofdstad aldus onttrokken werd aan de indeling in provincies. De Franstaligen in de Rand behoren dus niet langer tot een tweetalige provincie, maar wel tot de eentalige provincie Vlaams-Brabant.[38] De Vlaamse onderhandelaars zagen ook hun tweede eis, de splitsing van het tweetalige kiesarrondissement Brussel-Halle-Vilvoorde in het eentalige arrondissement Halle-Vilvoorde en het tweetalige arrondissement Brussel, verwezenlijkt worden. Voor de verkiezingen van de deelstaatparlementen kunnen de Franstaligen in de Rand enkel en alleen kiezen voor de Vlaamse Raad en niet voor de Franse Gemeenschapsraad. Dit was voorheen wel mogelijk doordat de verkozen volksvertegenwoordigers of senatoren in Halle-Vilvoorde zelf beslisten of zij tot de Nederlandse, dan wel tot de Franse taalgroep van hun Kamer zouden behoren, en ipso facto van de Vlaamse Raad, respectievelijk de Franse Gemeenschapsraad. Voor de Kamer en Senaat en voor de Europese verkiezingen wordt het kiesarrondissement Brussel-Halle-Vilvoorde niet gesplitst; alleen op die manier is het toch nog mogelijk dat Franstaligen uit Vlaams-Brabant bij de werkzaamheden van de gewestraden en de Franse Gemeenschapsraad betrokken kunnen worden doordat de federaal verkozen kamerleden of senatoren in Brussel-Halle-Vilvoorde via een speciale omweg evenwel zonder stemrecht en met goedkeuring van een tweederde meerderheid deel kunnen uitmaken van de Franstalige deelstaatparlementen. Op die manier houden de Franstaligen in de Rand een band met de Franse Gemeenschap.[39]

Dit akkoord betekende dus een verdere uitwerking van het territorialiteitsbeginsel, waardoor men de niet-inmenging van de ene deelstaat in de politieke soevereiniteit van de andere deelstaat realiseerde. Maar daardoor werden de Franstaligen in de Rand een minderheid, die volgens alle internationale conventies nooit geheel rechteloos kunnen zijn. De Franstaligen verkregen dan ook in ruil een zeer strikte naleving van de taalwetten om zo de bescherming van de Franstaligen in de nieuwe provincie Brabant te verstevigen. De adjunct van de gouverneur van Vlaams-Brabant wordt belast met het toezicht op de naleving van de wetten en veror-

deningen op het gebruik der talen in bestuurszaken en het gebruik der talen in het onderwijs en hij beschikt daartoe over een schorsingsbevoegdheid enerzijds en over een soort ombudsfunctie anderzijds. En de Vaste Commissie voor Taaltoezicht (VCT) krijgt nu de bevoegdheid om in plaats van de ongehoorzame overheid de nodige maatregelen te treffen en deze daarna de rekening te presenteren.[40]

4.2 Thematiek: overwinnersgevoel langs Vlaamse kant, verbittering bij de Franstaligen

Tabel 6

	Le Soir		De Standaard	
Splitsing provincie Brabant	3,5	7	1,5	6
Splitsing Brussel-Halle-Vilvoorde	5,5	6	3,5	5
Raadgevende stem Franse Gemeenschapsraad	7	4	1,5	6
Overhevelen van bevoegdheden	5,5	6		
Separatisme	1	19		
Fiscale hervorming			3,5	5
Sociale zekerheid	3,5	7	6	2
Samenleven van de bevolking	8	1		
Personaliteits- versus territorialiteitsprincipe	2	13	7	1

In *De Standaard* stellen we vast dat vooral de splitsing van de provincie Brabant veel aandacht krijgt omdat dit thema de verdere uitwerking van het territorialiteitsprincipe het best illustreert. De voornaamste verwezenlijkingen van het tienpuntenprogramma, de splitsing van de provincie Brabant en de splitsing van het kiesarrondissement Brussel-Halle-Vilvoorde voor de verkiezingen van de deelstaatparlementen, worden door *De Standaard* met veel bravoure aan hun lezers meegedeeld, in tegenstelling tot de eis tot het afbouwen van de financiële transfers in de sociale zekerheid, een thema dat ook gedurende deze staatshervorming niet kon gerealiseerd worden. Dit patroon wordt echter verstoord door de aandacht voor de verwezenlijking van de Franstaligen, waardoor de Vlaamse onderhandelaars het territorialiteitsprincipe niet volledig konden verwezenlijken.

In *Le Soir* daarentegen wordt de meeste aandacht besteed aan het separatisme en het personaliteits- versus territorialiteitsprincipe en wordt er beduidend minder belangstelling geschonken aan de inhoud van het akkoord. Deze uitzonderlijk hoge belangstelling voor het separatisme

moet begrepen worden in de werkelijke betekenis en context van het communautaire akkoord. In 1992 werd de Belgische staat immers verder gefederaliseerd, en het territorialiteitsprincipe werd verder uitgewerkt. Voor de Vlamingen is de groeiende autonomie van de gemeenschaps- en gewestinstellingen een voorwaarde voor een goed georganiseerd bestuur van de regio's zonder het al te veel bemoederd te worden door de federale overheid. Het Vlaams-nationalistische kamp beschouwt deze federalisering als een tussenfase in het verder onafhankelijk worden van Vlaanderen. De Vlaamse nationalisten vertolken uiteraard niet de mening van het merendeel van de politici, maar schreeuwen in ieder geval wel het hardst. *Le Soir* plaatst zo een zeer intolerant thema op de voorgrond en creëert hierdoor een negatief beeld van Vlaanderen dat Wallonië als een blok aan zijn been beschouwt, vooral inzake de geldkwesties en meer bepaald inzake de sociale zekerheid.

In *De Standaard* zijn de radicale eisen en het separatisme afwezig, wat het politiek-ideologisch profiel van deze krant als verdediger van de Vlaamse zaak zonder radicaal Vlaams-nationalistisch te zijn, onderbouwt. De krantenmakers verdedigen de uitbouw van een Vlaamse deelstaat die zo efficiënt en zo degelijk mogelijk kan bestuurd worden zonder evenwel de scheiding van België te promoten.

Ook komt in deze periode net als in 1988 het samenleven van de bevolking in *De Standaard* niet aan bod, terwijl het in *Le Soir* bijna evenveel aandacht krijgt als in 1988.

4.3 Tweedracht aan de onderhandelingstafel

Tabel 7

	De Standaard		Le Soir	
CVP	1	20	1	38
SP	9	3	7,5	12
VU	3	11	5	14
PVV/VLD	6,5	5	10	7
Vlaams Blok				
Agalev	6,5	5	7,5	12
PSC	5	6	3,5	23
PS	2	19	2	34
PRL	4	7	6	13
FDF	10	2	9	10
Ecolo	8	4	3,5	23

Net als in 1988 gaat in beide kranten de meeste aandacht naar de grootste coalitiepartners; de CVP en PS. In deze periode is er geen vast stramien te onderscheiden in de aandachtanalyse van de partij-actoren. De Vlaamse en Franstalige partijen komen in beide kranten afwisselend aan bod, afhankelijk van de rol die ze spelen aan de onderhandelingstafel. Zo kan de afwezigheid van het Vlaams Blok verklaard worden doordat zij uitgesloten werden van deelname aan de gemeenschapsdialoog, en de hoge mate van aandacht voor de VU houdt verband met het informeel betrekken van deze partij, samen met de Groenen, tijdens de tweede onderhandelingsronde in september.

Opmerkelijk is de geringe belangstelling in beide kranten voor het FDF en dan voornamelijk in *Le Soir*. In deze periode werd ook hun voornaamste eis, met name de uitbreiding van de 19 Brusselse gemeenten, niet gecodeerd. Uit deze afwezigheid blijkt dat de rechten van de Franstaligen in de Rand als minderheid op de eerste plaats staan, waardoor het uitbreiden en veroveren van territorium, zoals het FDF dat voorstelt, naar de achtergrond verdwijnt.

Tabel 8

	Le Soir		De Standaard	
Instellingen federaal niveau	1	29	1	21
Instellingen Vlaams gewest	11,5	3	7	5
Instellingen Waals gewest	10	5	8	3
Instellingen Brussels gewest	8,5	9	6	6
Franstalige politieke collectiviteit	2	23	2	10
Nederlandstalige politieke collectiviteit	5	17	3	8
Politieke collectiviteit/algemeen				
Bevolking/Franstalig	6	13		
Bevolking/Nederlandstalig	11,5	3		
Bevolking/algemeen				
Vlaanderen	3,5	22	4,5	7
Wallonië	8,5	9	4,5	7
Brussel	3,5	22	9	2
België	7	10		

Uit de gegevens van tabel 8 kunnen we afleiden dat de termen die de communautaire verdeeldheid onderstrepen veelvuldig worden gebruikt. In beide kranten wordt de politieke collectiviteit behandeld aan de hand van de Franstalig-Nederlandstalige tweedeling, en in *Le Soir* geldt dit ook voor de actoren van de bevolking. De Franstalige bevolking krijgt heel

wat meer aandacht dan de Vlaamse wederhelft, waardoor bovenstaande hypothese over de bezorgdheid van de politici over de rechten van de Franstaligen in de Rand verder wordt onderbouwd. In *De Standaard* zijn deze laatste actoren afwezig, waaruit we kunnen besluiten dat de aandacht in *De Standaard* net als in 1988 voornamelijk uitgaat naar de institutioneel-legislatieve zijde van de problematiek.

Wat de geografische entiteiten betreft wordt er in *De Standaard* voornamelijk aandacht besteed aan de tweedeling Wallonië-Vlaanderen en in *Le Soir* aan de tweedeling Vlaanderen-Brussel. De federale en gewestinstellingen komen ditmaal alle aan bod.

4.4 *Le Soir* teleurgesteld over het compromis, terwijl *De Standaard* aspiraties koestert voor de volgende staatshervorming

Tabel 9

	Le Soir		De Standaard	
Afkeuring (AC)	3	24	1	22
Goedkeuring (AC)	6	9	5	3
Voorspelling (AC)	5	12	3	6
Afkeuring (AU)	1	40	4	4
Goedkeuring (AU)	4	17		
Voorspelling (AU)	2	25	2	12

Tabel 10

	De Standaard			Le Soir		
Goedkeuringen	Franstalige politici	1	2	Didden	2	2
	CVP	2	1	P. Busquin	2	2
				G. Deprez	2	2
Afkeuringen	J. Gol	1	6	J. Hapart	1,5	4
	VLD	2,5	3	J. Gol	1,5	4
	PRL	2,5	3	FDF	4,5	1
	G. Annemans	8,5	1	Clerfayt	4,5	1
	Vlaamse politici	8,5	1	H. Van Rompuy	4,5	1
	J. Hapart	8,5	1	H. Broers	4,5	1
	Vlaams Blok	8,5	1			
	FDF	8,5	1			
	Clerfayt	8,5	1			
	Oppositie	8,5	1			
	P. Dewael	8,5	1			
	G. Verhofstadt	8,5	1			
	O. Maingain	8,5	1			

Net als in 1988 lokt het totstandkomen van het compromis heel wat negatieve reacties uit. In *De Standaard* worden deze in de eerste plaats verwoord door de oppositiepartijen (PRL, VLD, FDF en het Vlaams Blok). Doordat hun argumenten en negatieve kritiek in de verf worden gezet plaatsen de krantenmakers het akkoord in een negatief daglicht. In *Le Soir* zijn het voornamelijk de auteurs zelf die bepaalde aspecten van het compromis afkraken (afkeuringen) of met argwaan de verdere evolutie in de staatshervorming gadeslaan (voorspellingen), waardoor de opiniëring van *Le Soir* in deze periode voornamelijk wordt bepaald door de journalisten zelf. Afkeuring van actoren wordt in de eerste plaats geuit door Happart. Hij zou immers geen écht Waals minister kunnen worden zolang hij in Voeren bleef.

In *De Standaard* komen na de afkeuringen door de actoren de voorspellingen van de auteurs aan bod. Dirk Achten stelt 'Het is dus niet zo dat dit de laatste staatshervorming wordt'[41] en 'Dehaene legt geen afgewerkte staatshervorming voor. Dit is onvolmaakt. Er zal dus nog gepraat moeten worden over de staatshervorming.'[42] Deze voorspellingen wijzen dus in de richting van het verder totstandbrengen van het territorialiteitsprincipe zonder evenwel de scheiding van België teweeg te brengen en sluiten aan bij het profiel van *De Standaard* als Vlaamsgezind, zonder radicaal Vlaams-nationalistisch te zijn.

5. De gemeenteraadsverkiezingen van 1994

De gemeenteraadsverkiezingen zijn een moment waarop de communautaire spanningen in de faciliteitengemeenten op de voorgrond treden. Belangrijke indicatoren voor die communautaire spanningen zijn het al dan niet aanwezig zijn van eentalige Franstalige of eentalige Vlaamse lijsten, samen met de keuze van de kiezer. In vier van de zes faciliteitengemeenten, Sint-Genesius-Rode, Wemmel, Wezenbeek-Oppem en Linkebeek komen zowel Franstalig en Nederlandstalig eentalige lijsten voor als tweetalige lijsten. In Kraainem is de communautaire polarisatie absoluut aangezien daar alleen een Franstalige en Nederlandstalige eentalige lijst opkomen. Drogenbos is de enige gemeente waar de communautaire polarisatie zich niet voordoet; er komen slechts twee tweetalige lijsten tijdens de verkiezingen op. Daarenboven waren deze verkiezingen een maatstaf voor de beoogde pacificatie door de faciliteitenwet van 1988.[43]

De Franstalige lijsten winnen globaal genomen in bijna alle faciliteitengemeenten terrein ten nadele van de Vlaamse lijsten. Dit is in het bijzonder het geval in Kraainem, Linkebeek, Wezenbeek-Oppem, Sint-Genesius-Rode en Wemmel. Drogenbos daarentegen blijft de gemeente waar de taalverhoudingen het minst scherp zijn. Een tweede trend lijkt het uiteenvallen van de Vlaamse eenheidslijsten te zijn. Dit is zo in Sint-Genesius-Rode en Wemmel. Die verzwakte blokvorming kan mogelijk wijzen op verminderde communautaire polarisatie in de faciliteitengemeenten en op het totstandbrengen van de communautaire pacificatie zoals in 1988 werd beoogd.[44]

5.1 Thematiek: berichtgeving in *De Standaard* is sober, in *Le Soir* echter voelbaar onrustig

Tabel 11

	Le Soir		De Standaard	
Communautair akkoord 1992 / algemeen	1	3		
Proportionele samenstelling	2	2		
Bevoegdheid over de taalwetgeving	5	1		
Besluitvorming schepencollege / consensus	5	1		
Uitbreiding 19 Brusselse gemeenten	5	1		
Splitsing provincie Brabant	5	1		
Samenleven van de bevolking	5	1		

In deze periode wordt *De Standaard* gekenmerkt door uiterste soberheid; er wordt geen enkel thema in de berichtgeving aangesneden. *Le Soir* daarentegen wisselt de resultaten van de verkiezingsuitslagen af met enkele thema's uit 1988 die verband houden met het reilen en zeilen van het gemeentebestuur, zoals de proportionele samenstelling en de besluitvorming van het schepencollege volgens consensus, en er wordt even teruggeblikt op het Sint-Michielsakkoord van 1992 dat de Franstaligen blijkbaar nog niet helemaal verteerd hebben. De aandacht voor de radicale eis van het FDF, uitbreiding van Brussel-19, onderbouwt de stelling van *Le Soir* als antiflamingantische krant en verdediger van de Franstalige belangen.

5.2 Lokale politici bepalen aandacht

Tabel 12

	De Standaard		Le Soir	
CVP	1,5	3	1,5	3
SP	1,5	3	7,5	1
VU	6,5	1	7,5	1
PVV/VLD	3	2	7,5	1
Vlaams Blok	6,5	1	7,5	1
Agalev	6,5	1		
PSC			3,5	2
PS	6,5	1	3,5	2
PRL			7,5	1
FDF	6,5	1	1,5	3
Ecolo	6,5	1	7,5	1

In *De Standaard* wordt aan de traditionele partijen (katholieken, socialisten en liberalen) de meeste aandacht besteed. Opmerkelijk is wel dat globaal genomen alle Vlaamse politieke partijen de meeste aandacht krijgen in tegenstelling tot de Franstalige partijen. De PRL en de PSC zijn zelfs afwezig.

In *Le Soir* deelt de CVP haar eerste plaats met het FDF, waarna de grote Franstalige partijen volgen. We stellen ook vast dat in *Le Soir* de differentiatie groter is dan in *De Standaard* en dat op Agalev na alle politieke families aan bod komen.

Tabel 13

	Le Soir		De Standaard	
Instellingen federaal niveau				
Instellingen Vlaams gewest				
Instellingen Waals gewest				
Instellingen Brussels gewest				
Franstalige politieke collectiviteit	1	4	1	5
Nederlandstalige politieke collectiviteit			2	3
Politieke collectiviteit/algemeen	3	2	3	1
Bevolking/Franstalig	3	2		
Bevolking/Nederlandstalig				
Bevolking/algemeen				
Vlaanderen	3	2		
Wallonië	6	1		
Brussel	5	3		
België				

De federale en gewest- en gemeenschapsinstellingen zijn in beide kranten in deze periode afwezig, aangezien de verkiezingen zich op lokaal vlak situeren.

In *De Standaard* wordt er in deze periode, net als in de twee voorgaande periodes, geen aandacht besteed aan de bevolking, in tegenstelling tot *Le Soir* waar de Franstalige bevolking nog aan bod komt.

5.3 Beoordeling: Storm in een glas water

Tabel 14

	Le Soir		De Standaard	
Afkeuring (AC)				
Goedkeuring (AC)			1,5	1
Voorspelling (AC)				
Afkeuring (AU)	1	3	1,5	1
Goedkeuring (AU)				
Voorspelling (AU)	2	1		

Tabel 15

	De Standaard			Le Soir		
Goedkeuringen	Franstalige politici	1	1			
Afkeuringen						

In *Le Soir* domineren de beoordelingen van de journalisten. In *De Standaard* delen de goedkeuringen door actor en de afkeuringen door journalisten een eerste plaats. Vooral het verlies van Vlaamse zetels in de faciliteitengemeenten is een doorn in het oog van de krantenmakers van *De Standaard*.

6. De circulaire-Peeters (1997-1998): het faciliteitenstelsel ter discussie gesteld

In de pers ontbrandt een ware strijd over het al dan niet rechtmatige karakter van de circulaire. Beide dagbladen verdedigen met veel animo hun visie en lijken alzo een dovemansgesprek te voeren. Aan het einde van de rit, blijkt de circulaire wel een voedingsbodem te zijn voor radicale eisen.

6.1 Leo Peeters doet de beruchte omzendbrief op de post

Op 7 oktober 1997 richt de Vlaamse regering de omzendbrief van Minister-President Van den Brande aan alle administratieve diensten van de Vlaamse Gemeenschap, met de opdracht eerst alle documenten in het Nederlands naar de Franstalige inwoners van de faciliteitengemeenten te sturen. Wie een Franstalige versie wil bekomen, moet daar uitdrukkelijk om vragen elke keer als hij met de Vlaamse instellingen in contact komt. Op deze manier beklemtoonde de Vlaamse regering het niet-repetitieve karakter van de faciliteiten.[45] In de daaropvolgende omzendbrieven van Vlaams minister van Binnenlandse Aangelegenheden Leo Peeters en Vlaams minister van Cultuur, Gezin en Maatschappelijk Welzijn Luc Martens werd dezelfde maatregel opgelegd aan het gemeentebestuur en de OCMW's. Deze brieven waren uitsluitend gericht aan de provinciegouverneurs en de gemeentelijke ambtenaren en dus niet aan de inwoners. Berex en Rademaeker wijzen erop dat laatstgenoemden er bijgevolg hoogstens onrechtstreeks door getroffen zijn, voorzover de gemeente de inhoud van de omzendbrief toepast en de burger deze toepassing ondergaat.[46]

Elke plaatselijke dienst moet in de faciliteitengemeenten in zijn contacten met particulieren in de eerste plaats het Nederlands gebruiken. Dit geldt ook voor het opstellen van akten en het uitreiken van documenten aan particulieren.[47]

De rechtstreekse aanleiding tot de circulaires vormden een reeks van incidenten in de verschillende faciliteitengemeenten, zoals de weigering van Wezenbeek-Oppem om een sociaal woningbouwproject van het Vlaams Gewest te realiseren of de overtredingen van de taalwetgeving tijdens de zittingen van de gemeenteraden van de zes. Door de omzendbrieven hoopten Leo Peeters en Luc Martens duidelijk te stellen dat zulke praktijken in deze gemeenten niet tolereerbaar waren.[48]

Andere factoren die deze hernieuwde interpretatie van het faciliteitenstelsel in de hand hebben gewerkt kunnen worden samengevat tot het 'Actieplan van de Vlaamse regering» in 1996, de splitsing van de provincie Brabant, de rechtstreekse verkiezing van het Vlaams Parlement (1995), het teruggrijpen naar het territorialiteitsbeginsel en 'de geest' van de wet van 1963.

Het 'Actieplan van de Vlaamse regering voor de Vlaamse Rand rond Brussel', dat op 26 juni 1996 werd goedgekeurd, stelt een dubbele doelstelling voorop: 'de Vlaamse taal en cultuur in het Zuidelijk deel van Vlaams-Brabant veilig stellen en bevorderen (…) (samen met) een politiek van openheid ten aanzien van andere culturen, die moet leiden tot het inpassen van anderstaligen in het Nederlandstalig taalgebied'.[49] De concrete uitwerking van het plan, waarvan de circulaires de eerste maatregelen zijn, streeft twee doelstellingen na: een strikte en onverkorte toepassing van de taalwetgeving dóór en op alle beleidsniveaus en de uitwerking van een strategisch plan op socio-cultureel vlak waaronder media, onderwijs, huisvesting enzovoort, vallen.[50] De Franstaligen noemen het Actieplan het 'plan de flamandisation', hiermee doelend op de achterliggende doelstellingen die niet zo tolerant zouden zijn als de Vlaamse politici willen laten uitschijnen. In dit verband vermeld ik het huisvestingsproject, Vlabinvest, dat Nederlandstaligen moet stimuleren om zich in de Rand te vestigen, en het afschaffen van de tweetaligheidspremie voor gemeentelijke ambtenaren op 1 augustus 1997; twee maatregelen die de indruk geven niet erg te passen in een beleid van openheid ten aanzien van de Franstaligen.

Een andere invloedrijke factor is het territorialiteitsbeginsel dat in 1970 in de grondwet werd vastgelegd en als onaantastbaar wordt beschouwd, en dat uitgebreid aan bod komt in de circulaire-Peeters. Met andere woorden, België bestaat sedertdien uit afgebakende taalgebieden, wat impliceert dat de overheid voor alle handelingen principieel de voorrang moet geven aan de taal van de streek, hier het Nederlands. Het faciliteitenstelsel wordt in deze visie beschouwd als een uitzondering op de basisregel van eentaligheid en moet strikt worden geïnterpreteerd. De

faciliteiten mogen dus niet dermate ruim worden geïnterpreteerd dat zij tot een feitelijke tweetaligheid van het bestuur in de faciliteiten zouden leiden.[51] Peeters citeert in zijn omzendbrief hierover de jurisprudentie van het Arbitragehof die eerder al uitdrukkelijk heeft gesteld dat de faciliteiten niet mochten worden gehanteerd om feitelijke tweetaligheid te institutionaliseren, daar het territorialiteitsbeginsel 'de grondwettelijke waarborg vormt van de voorrang van de taal het eentalige taalgebied'.[52] Daarenboven werd het territorialiteitsprincipe nog versterkt toen in 1992-1993 in het Sint-Michielsakkoord werd besloten om de provincie Brabant te splitsen en de Vlaamse raad rechtstreeks te verkiezen op een eigen afgebakend kiesgebied. Daardoor zouden Franstaligen, woonachtig in Vlaanderen, niet voor de Waalse parlementen verkozen kunnen worden.

Een andere factor die heeft geleid tot de circulaire-Peeters is de geest van de wetgeving van 1963 die geen ondubbelzinnige uitspraak doet over de juiste draagwijdte van het faciliteitenstelsel. Peeters' verwijzingen naar de oorspronkelijke opzet van de faciliteiten zijn dan ook niet meer en niet minder dan een interpretatie van de wetgeving. 'De faciliteiten zijn bedoeld als integratiebevorderende maatregelen. Dit houdt in dat zij per definitie een uitdovend karakter hebben. Bij de interpretatie van de faciliteiten moet rekening gehouden worden met de mogelijkheid dat een Franstalig inwoner, die voorheen een beroep heeft gedaan op deze faciliteiten inmiddels de taal van het gebied voldoende kent en bijgevolg zich niet meer op de faciliteiten wenst te beroepen.'[53] Een dergelijke integratie zou worden uitgesloten door de faciliteiten ruim te interpreteren, met als gevolg dat een feitelijke tweetaligheid de regel wordt. Vertrekkend vanuit dit standpunt vindt Peeters het dan ook niet meer dan logisch dat de Franstaligen hun contacten met de overheid alleen maar in het Frans kunnen laten verlopen 'voor zover zij daar telkens uitdrukkelijk om verzoeken'.[54] Om deze redenering te staven citeert Peeters passages uit het eindverslag van het Centrum-Harmel: 'De Waalse en Vlaamse Gemeenschap moeten gaaf zijn. De Vlamingen die zich in Wallonië en de Walen die zich in Vlaanderen vestigen moeten door het milieu opgeslorpt worden.'[55]

Deze redenering is voor twee punten van kritiek vatbaar: ten eerste werd het faciliteitenstelsel zonder enige tijdsbeperking uitgevaardigd. Uit geen enkele (grond)wetsbepaling blijkt dat de faciliteiten als dusdanig vanzelf zullen uitdoven. Dit heeft tot gevolg dat de voorbereiding van de wet van augustus 1963 niet toelaat te zeggen dat de faciliteiten uitdovend waren. Peeters argumenteert echter dat de maatregel strikt juridisch genomen alleen voor de individueel betrokkene een uitdovend karakter heeft en niet voor het faciliteitenstelsel. De omzendbrief erkent dus dat steeds opnieuw personen in het stelsel van faciliteiten kunnen worden geboren of ernaar verhuizen. Maar men gaat ervan uit dat, toegespitst op de concrete persoon, niet altijd en blijvend mag worden vermoed dat hij

zich nooit heeft aangepast aan de taal van het taalgebied. En het spreekt aldus voor zich dat er een moment kan komen waarop sommige individuen geen nood meer hebben aan faciliteiten. Voor hen dooft het stelsel de facto uit, en dit tot op het ogenblik waarop zij er, om welke reden dan ook, opnieuw gebruik van willen maken. En voor diegenen die zich niet willen of kunnen aanpassen blijft het recht bestaan om blijvend in het Frans te worden bediend: zij zullen er alleen steeds opnieuw en uitdrukkelijk om moeten vragen. De Franstaligen argumenteren echter dat de faciliteiten grondwettelijk verankerd zijn en dat de uitdovende interpretatie ervan door L. Peeters in strijd is met deze grondwettelijke betonnering.[56]

De Franstaligen ontkrachten het uitgangspunt van de Vlaamse argumentatie met net dezelfde uitspraak van het Arbitragehof waarmee Peeters zijn stelling onderbouwt. Het Arbitragehof spreekt weliswaar over de voorrang van het eentalig gebied, maar wijst erop dat uit het desbetreffende artikel niet kan worden afgeleid dat het rechtstreeks verplichtingen met betrekking tot het gebruik van de talen zou opleggen. Het tweede deel van de uitspraak vermeldt Peeters in zijn omzendbrief dus niet en poneert zo onterecht het principe van exclusiviteit van een taal en de restrictieve interpretatie van de faciliteiten, wat dus meer dan een nuance is van het principe van voorrang van de Nederlandse taal.[57]

De Franstaligen beschouwen de circulaire-Peeters als een 'verordenende' omzendbrief die een nieuwe eis toevoegt aan de bestaande wetgeving en die bijgevolg verder gaat dan de geldende interpretatie en praktijk, zoals die ook meermaals in adviezen van de VCT werd bevestigd: 'Anderzijds wil het vermoeden juris tantum dat de taal van de inwoner die is van het gebied waarin hij woont, wanneer de dienst de taalaanhorigheid van de inwoners van die gemeenten niet kent. Niettemin moet de dienst zich inspannen om die taalaanhorigheid te achterhalen (…). Wanneer deze laatsten hun taalvoorkeur bij een eerste contact met de dienst hebben meegedeeld, moeten zijn niet telkens opnieuw een aanvraag indienen om de faciliteiten te genieten die door de wet worden voorgeschreven.'[58] De adviezen van de VCT zijn niet bindend. Een tweede gevolg van het verordenend karakter van de omzendbrief is dat volgens de Franstalige politici de Vlaamse regering op deze manier buiten haar bevoegdheid treedt doordat zij de uitoefening van de voogdij aanpast, wat volgens de grondwet alleen tot de bevoegdheid van de federale overheid behoort. In dit geval is een vernietiging van de Raad van State mogelijk.[59] L. Peeters stelt echter dat de rondzendbrief alleen een nieuwe interpretatie geeft aan het faciliteitenstelsel en op deze manier een einde maakt aan de interpretatie en toepassing van de faciliteiten, zoals die al meer dan 30 jaar worden geduld en ook in de adviezen van de VCT voorkomen. De omzendbrief voegt bijgevolg niets toe aan de taalwetgeving en heeft enkel een 'interpreterend' karakter. De Vlaamse regering handelt dus binnen haar bevoegdheid.[60]

Wat opvalt in deze analyse is dat de Vlaamse argumentatie voornamelijk steunt op de letter van de wet; daarmee wordt bedoeld dat er strikt juridisch genomen weinig is in te brengen tegen de maatregel van de circulaire. Zij stelt immers het bestaan van de faciliteiten niet ter discussie, enkel de interpretatie ervan, die de wetgever nooit precies heeft vastgelegd. Geen enkele interpretatie is dan de juiste, maar er dient wel rekening gehouden te worden met enkele objectieve elementen, die vooral tot uiting komen in de argumentatie van de Franstaligen: meer dan 30 jaar onafgebroken toepassing van één bepaalde interpretatie, de adviezen van de VCT, die hoewel ze niet bindend zijn, een grote morele waarde hebben, en de broze communautaire vrede die het resultaat is van politieke compromissen en onderhandelingen en die essentieel is in het evenwicht tussen beide gemeenschappen. Om de circulaire te beoordelen dient men de argumenten van Vlamingen en Franstaligen tegen elkaar af te wegen, met in het achterhoofd dat wetten er zijn om het samenleven mogelijk te maken.

6.2 Thematiek: Circulaire-Peeters in *De Standaard* verdedigd, in *Le Soir* op hoongeroep onthaald

Tabel 16

	Le Soir		De Standaard	
Circulaire-Peeters / algemeen	1	337	1	157
Vergrendeling van de faciliteiten	4	37	5	15
Bevoegdheid over de taalwetgeving	2	71	3	23
Uitbreiding van de 19 Brusselse gemeenten	5	30	4	21
Territorialiteits- versus personaliteitsprincipe	3	44	6	13
Transitoir karakter	6	18	2	28
Separatisme	7	13	12,5	1
Vervlaamsingsproject	7	10	12,5	1
Afschaffen van de faciliteiten	9	8	9	3
Staatshervorming 1999	10	7	7	4
Wijzigen van de taalwetgeving	11	6	12,5	1
Samenleven van de bevolking	12	5	9	3
Splitsing Brussel-Halle-Vilvoorde	13,5	3	12,5	1
Sociale zekerheid	13,5	3		
Uitbreiden van de faciliteiten	15	2	9	3

In beide kranten bekleedt de 'circulaire-Peeters' de eersterangspositie en wordt er aan de argumenten die verband houden met het rechtvaardigen respectievelijk ontkrachten van de omzendbrief globaal genomen de meeste aandacht gegeven. Zo wordt in *De Standaard* het transitoir karakter van de faciliteiten in de kijker gezet, terwijl *Le Soir* de vergrendeling van de faciliteiten op de voorgrond plaatst.

De belangstelling voor de bevoegdheid over de taalwetgeving in beide kranten is toe te schrijven aan het controversiële karakter van dit thema dat zowel in *Le Soir* als in *De Standaard* een eigen interpretatie wegdraagt. Volgens de Vlaamse visie vloeit uit het pure interpreterende karakter van de omzendbrief voort dat de Vlaamse overheid niets toevoegt aan de taalwetgeving en dus binnen haar bevoegdheid als toezichthoudende overheid handelt. De Franstaligen echter beschouwen de circulaire-Peeters als een 'verordenende' omzendbrief die een nieuwe eis toevoegt aan de bestaande wetgeving en die bijgevolg verder gaat dan de geldende interpretatie en praktijk.

Opmerkelijk is ook de belangstelling, zowel in *Le Soir* als in *De Standaard*, voor heel wat radicale eisen van beide kanten van de taalgrens. In *De Standaard* wordt de meeste aandacht besteed aan de Franstalige eis tot uitbreiding van de negentien Brusselse gemeenten met de meest verfranste randgemeenten, om zo tot een zo groot mogelijk tweetalig Brussel te komen. Deze reactie van de Franstaligen op de omzendbrief komt in *De Standaard* veelvuldig aan bod. Op deze manier poneren de krantenmakers van *De Standaard* de 'rationele' argumentatie van de Vlamingen, tegenover een irrationele en provocerende reactie van de Franstaligen. Deze stelling wordt nog verder onderbouwd doordat de Vlaamse radicale eisen in verhouding bitter weinig aandacht krijgen. In *Le Soir* wordt net als in *De Standaard* heel wat aandacht besteed aan de uitbreiding van de 19 Brusselse gemeenten. Deze eis heeft sinds het ontstaan van de faciliteiten in 1962-1963 de onderhandelingstafel niet meer verlaten en duikt met regelmaat weer op in de berichtgeving. Andere radicale thema's die vervolgens in *Le Soir* aan bod komen, zijn in dalende volgorde separatisme en het Vervlaamsingproject. Deze vaststellingen geven aanwijzingen in de richting van het antiflamingantische karakter van *Le Soir* doordat hij enerzijds de radicale eis van het FDF heel wat aandacht geeft en anderzijds een negatief beeld van de Vlaamse politieke wereld schetst als zijnde separatisten en vervlaamsers.

Voor het eerst wordt in *De Standaard* aandacht besteed aan het samenleven van de bevolking. De circulaire-Peeters oefent immers een rechtstreekse invloed uit op het handelen van de burgers; de Franstalige inwoners moeten telkens een aanvraag indienen om de Franse versie te ontvangen.

6.3 Leo Peeters trekt de aandacht

Tabel 17

	De Standaard		Le Soir	
CVP	4	24	2	76
SP	1	63	1	99
VU	8	5	8	11
PVV/VLD	9	4	9	8
Vlaams Blok	6	13	7	14
Agalev				
PSC	7	10	5	23
PS	3	31	3	56
PRL	5	23	6	21
FDF	2	37	4	40
Ecolo				

In het centrum van de belangstelling staan in beide kranten de SP-actoren met Leo Peeters op kop. Dan volgt er in *De Standaard* het FDF en in *Le Soir* volgen de grote regeringspartijen, de CVP, de PS en pas op de vierde plaats het FDF.

De aandacht voor het FDF in *De Standaard* onderbouwt hier verder de stelling die reeds werd geformuleerd bij het bespreken van de thema's; namelijk dat de krantenmakers de rationele argumentatie van Leo Peeters plaatsen tegenover een irrationele, provocerende Franstalige reactie, waardoor de Franstaligen naar voren komen als herrieschoppers. De vaststelling dat er weinig aandacht wordt besteed aan het Vlaams Blok en de VU onderbouwt deze stelling nog verder.

De aandacht voor het FDF in *Le Soir* wordt verklaard door het feit dat deze partij de spreekbuis is van de belangen van de Franstaligen in de Rand, waardoor *Le Soir* zichzelf als antiflamingantische krant positioneert.

Tabel 18

	Le Soir		De Standaard	
Instellingen federaal niveau	4	56	4	27
Instellingen Vlaams gewest	3	58	2	55
Instellingen Waals gewest	9	16	9	11
Instellingen Brussels gewest				
Franstalige politieke collectiviteit	2	69	3	45
Nederlandstalige politieke collectiviteit	10	32	5	24
Politieke collectiviteit/algemeen				
Bevolking/Franstalig	1	74	1	61
Bevolking/Nederlandstalig	6	22		
Bevolking/algemeen	7,5	17	11	4
Vlaanderen	5	40	7	22
Wallonië	7,5	17	10	6
Brussel	10	15	6	23
België			8	12

De meest gebruikte termen in beide kranten houden in deze periode verband met de Franstalige bevolking in de faciliteitengemeenten die zich in navolging van de circulaires elke keer de moeite moet getroosten om een Franstalig exemplaar aan te vragen. Dan volgen de Franstalige politieke collectiviteit en de Vlaamse regering en het Vlaams parlement, waartussen sedert de eerste circulaire een oneindig welles-nietesspelletje van start is gegaan.

6.4 Verzet uit de Rand

Tabel 19

	Le Soir		De Standaard	
Afkeuring (AC)	1	182	1	148
Goedkeuring (AC)	3	54	2	46
Voorspelling (AC)	2	86	3	44
Afkeuring (AU)	5	8	5	19
Goedkeuring (AU)	6	3	6	9
Voorspelling (AU)	4	22	4	36

Tabel 20

	De Standaard			Le Soir		
Goedkeuringen	Leo Peeters	1	4	Vlamingen	1	14
	Vlaams Komitee Brussel	3	3	Leo Peeters	2	7
	Voorzitters Frt partijen	3	3	Frans Aerts	3	6
	Vlaamse politici	3	3	VU	4	5
				SP	6,5	2
				CVP	6,5	2
				Raad van State/algemeen	6,5	2
				Gouverneur Vlaams-Brabant	6,5	2
Afkeuringen	Faciliteitenburgemeesters	1	17	Faciliteitenburgemeesters	1	10
	L. Peeters	2	9	VCT	2	8
	Raad van State	3	8	Leo Peeters	3,5	7
	Gouverneur Vlaams Brabant	4,5	7	Louis Michel	3,5	7
	FDF	4,5	7	Christian Van Eycken	6	5
	Auditeur Lust	6	6	Vlaamse politici	6	5
	Adjunct-gouv. Vl-Brab	8	4	Philippe Busquin	6	5
	Franstalige politici	8	4	Gouverneur Vlaams-Brabant	9	4
	Christian Van Eycken	8	4	PSC	9	4
				PRL	9	4

In beide kranten wordt de berichtgeving bepaald door afkeurende uitspraken van actoren. In *De Standaard* volgen dan de goedkeuringen door actoren en in *Le Soir* komen op de tweede plaats de voorspellingen door actoren. In beide kranten zijn de beoordelingen van de auteur secundair.

De meeste afkeuringen worden in beide kranten geformuleerd door de faciliteitenburgemeesters. In een persconferentie halfweg de maand maart delen zij mee de brief naast zich neer te leggen omdat ze menen dat de Vlaamse regering niet bevoegd is om de toepassing van de faciliteiten in hun gemeente te beperken.[61] De FDF-burgemeester van Linkebeek, Christian Van Eycken, tevens volksvertegenwoordiger in het Vlaams parlement, laat als eerste van de burgemeesters zijn stem horen en verwijst naar de circulaire als zijnde 'een pure provocatie en onwettig'.[62] In beide kranten wordt deze kritiek mede geuit door het FDF, in *De Standaard* onder partijnaam en in *Le Soir* via Christian Van Eycken samen met de groep burgemeesters. In *Le Soir* wordt de kritiek en afkeuring voornamelijk juridisch onderbouwd door de adviezen van de VCT. In *De Standaard* wordt er aan de andere kant dan weer heel wat aandacht besteed aan de procedure voor de Raad van State waar een eerste verzoek tot schorsing van de omzendbrief werd ingediend door de gemeente Linkebeek en enkele inwoners van de faciliteitengemeenten, en een tweede verzoek tot

schorsing door de Franse Gemeenschap, het Waals gewest en een inwoonster van een faciliteitengemeente. Tweemaal werd het verzoek afgewezen. Op deze manier ressorteert een afkeurende wijze van bericht geven een positief effect, doordat de krantenmakers van *De Standaard* uit het afwijzen van het verzoek tot schorsing argumenten kunnen putten om de rechtmatigheid van de omzendbrief te onderbouwen. Dit geldt ook voor de negatieve kritiek van Leo Peeters inzake het faciliteitenstelsel. In *Le Soir* heeft deze kritiek van Peeters op het faciliteitenstelsel als dusdanig het tegenovergestelde effect.

De goedkeuringen in *Le Soir* zijn tekenend voor hun visie over de omzendbrief. Vlamingen staan op de eerste plaats, gevolgd door L. Peeters, F. Aerts en VU. In *De Standaard* is de absolute nummer 1 Leo Peeters, gevolgd door het Vlaams Komitee Brussel, Voorzitters Franstalige partijen en Vlaamse politici.

7. De vormelijke aspecten van de berichtgeving: rubricering, tekstsoort, auteurs van Vrije Tribunes en geïnterviewde actoren

In de volgende paragrafen gaat alle aandacht naar de vormelijke aspecten om zo tot conclusies te komen omtrent het redactioneel beleid inzake lay-out en tekstsoortverdeling. Zowel *Le Soir* als *De Standaard* worden gekenmerkt door een specifiek redactioneel beleid dat zich in de loop van de onderzoeksperiode wijzigt al naargelang de nieuwswaarde van het item.

In beide kranten werden in alle periodes de meeste artikelen onder de rubriek 'Binnenlands nieuws' gepubliceerd. Deze rubriek is in 1994 zelfs de énige rubriek waar we artikelen in verband met de faciliteitenproblematiek terugvinden; de voorpagina en opiniepagina worden voornamelijk ingenomen door de berichtgeving omtrent de forse winst van het Vlaams Blok tijdens de gemeenteraadsverkiezingen van 1994 waardoor de faciliteitenproblematiek naar de achtergrond verschoof. Op deze manier vormt 1994 een breuk met de andere periodes. In de drie andere periodes stellen we vast dat er op de voorpagina in *De Standaard* over het algemeen meer volledige artikelen verschijnen dan in *Le Soir*, die in het totaal wel meer gebruik van de voorpagina maakt als er ook rekening wordt gehouden met de publicatie van de kleine aankondigingen.[63] Deze vaststelling geldt voornamelijk voor de periode 1998. Het benutten van de voorpagina geeft indicaties over de nieuwswaarde van de berichten. Deze is het grootst in de periodes 1988 en 1998 voor beide kranten. Wat de 'opiniepagina' betreft, stellen we vast dat *De Standaard* er gedurende de onderzochte periodes systematisch en regelmatig opiniestuk-

jes publiceert, in tegenstelling tot *Le Soir,* waar deze rubriek in 1988 afwezig is.

Over het algemeen is de tekstsoortverdeling in *Le Soir* het meest gediversifieerd. Wat het gebruik van de informatieve tekstsoorten[64] betreft stellen we vast dat deze in beide kranten in alle periodes overheersen. Opmerkelijk is echter dat in 1994 alleen wordt gewerkt met de tekstsoort 'berichtgevend-commentariërend'. Het gebruik van alléén deze informatieve tekstsoort sluit aan bij de hierboven reeds aangehaalde conlusie in verband met 1994 als breukperiode. In de andere periodes bekleedt deze tekstsoort zowel in *De Standaard* als in *Le Soir* steeds de eerste rangspositie, behalve in *Le Soir* in 1998 waar de tekstsoort 'berichtgevend-citerend' de nummer 1 is. Het gebruik van citaten in de gewone berichtgeving wijst erop dat de krant ervoor opteert om feiten steviger te onderbouwen met meningen en opinies, om zo te komen tot een grotere credibiliteit, wat niet noodzakelijk een grotere objectiviteit impliceert. Dit wijst op een opmerkelijk verschil in redactioneel beleid tussen *De Standaard* en *Le Soir* in de laatste periode. Wat het gebruik van opiniërende tekstsoorten betreft is het opvallend dat *De Standaard* zich voornamelijk positioneert via editorialen, terwijl *Le Soir* meer gebruikmaakt van 'vrije tribunes', 'interviews', 'lezersbrieven', 'cartoons' en 'citaten'. *Le Soir* laat ook meer de kracht van het beeld spreken.

Wat de auteurs van de vrije tribunes en de geïnterviewden betreft, stellen we vast dat er naast politici en vertegenwoordigers van socio-culturele bewegingen, ook experts, met name politicologen en grondwetsspecialisten, aan het woord komen. De politici die in *De Standaard* aan bod komen zijn van CVP-, VU-, en PS-strekking. In *Le Soir* zijn de politici van FDF-, PS- en SP-strekking. Wat de keuze van de experts, grondwetsspecialisten en socio-culturele bewegingen betreft, stellen we vast dat *De Standaard* zich beperkt tot opinies van Vlamingen, terwijl *Le Soir* heel wat gedifferentieerder te werk gaat en een bredere horizon van meningen en opinies weergeeft. Zo komt zelfs het Davidsfonds aan het woord.

1. Rubriek

Tabel 21

De Standaard	1988				1992				1994				1997-1998			
	Art.		Al.		Art.		Al.		Art.		Al.		Art.		Al.	
Binnenlandse politiek	1	32	1	316	1	8	1	71	1	3	1	23	1	56	1	546
Voorpagina	2	19	2	174	3	2	3	26					2	16	2	80
Opiniepagina	3	1	3	7	2	4	2	41					3	8	3	63
Voorpagina binnenl. Pol.																

Le Soir	1988				1992				1994				1997-1998			
	Art.		Al.		Art.		Al.		Art.		Al.		Art.		Al.	
Binnenlandse politiek	1	46	1	217	1	22	1	156	1	4	1	30	1	95	1	711
Voorpagina	3	4	3	29	2	9	2	73					3	12	4	64
Opiniepagina					3	8	3	42					4	10	3	101
Voorpagina binnenl. Pol.	2	8	2	55	4	1	4	6					2	28	2	204

2. Tekstsoort

Tabel 22

De Standaard	1988				1992				1994				1997-1998			
	Art.		Al.		Art.		Al.		Art.		Al.		Art.		Al.	
Berichtg/comm	1	23	1	186	1	5	1	50	1	3	1	23	1	37	1	315
Berichtg/cit	2	15	2	180	2,5	4	2	46					2	22	2	213
Editoriaal	3	5	3	57	2,5	4	3	41					3	8	3	68
Vrije tribune	4,5	4	4	54									6	2	5	33
Interview	6	1	5	16									5	3	4	44
Citaten																
Lezersbrieven													7,5	1	6	13
Foto	4,5	4	7	4	4	1	4	1					4	7	7	7
Cartoon													7,5	1	8	1
Opiniepeiling																

Le Soir	1988				1992				1994				1997-1998			
	Art.		Al.		Art.		Al.		Art.		Al.		Art.		Al.	
Berichtg/comm	1	29	1	207	1	14	1	133	1	4	1	30	3	30	2	238
Berichtg/cit	3	8	2	61	2	9	2	59					1	53	1	504
Editoriaal					4	4	3	32					10	2	8	24
Vrije tribune	5,5	1	4	8									7,5	4	4	64
Interview	5,5	1	6	6	5	3	4	27					4	9	3	126
Citaten					7,5	1	6	7					7,5	4	5,5	33
Lezersbrieven					7,5	1	5	11					5,5	5	9	21
Foto	4	7	5	7	3	6	7	6					2	32	7	32
Cartoon	2	12	3	12	6	2	8	2					5,5	5	10	5
Opiniepeiling													9	3	5,5	33

3. Auteurs Vrije Tribune en Geïnterviewden

Tabel 23

	Vrije Tribunes		Interviews	
	De Standaard	Le Soir	De Standaard	Le Soir
1988	Marcel Storme	Georges Clerfayt	Jaak Gabriëls	Jean Calmeyn
	Alex Arts			
	Frans Baert			
	Herman van Impe			
1992				Antoinette Spaak
				Davidsfonds
				Marc Uyttendaele
1997-1998	Herman Van Autgaerden	Francis Delpérée	Leo Peeters	Kris Deschouwer
	Petra Munster	Brigitte Grouwels	Leo Peeters	Kris Deschouwer
		Stéphane Rillaerts		Leo Peeters
		Dumont en Tulkens		Charles Picqué
				Laurette Onkelinx
				Joëlle Milquet
				Serge Moureaux
				Jos Geurts
				Olivier Maingain

8. Slotbeschouwingen

Circulaire-Peeters doet het communautaire evenwicht tussen beide gemeenschappen wankelen

In 1988 voorspelden de tegenstanders van de 'pacificatiewet' dat de communautaire polarisatie in de randgemeenten alleen maar zou toenemen, dat de wet onrust zou teweegbrengen en twist en verdeeldheid zou zaaien. De beoogde pacificatie zou haar doel voorbijstreven en net het tegenovergestelde bewerkstelligen. Zes jaar later, kan men uit de uitslag van de gemeenteverkiezingen afleiden dat het politieke spectrum in de faciliteitengemeenten zich niet meer heeft gepolariseerd dan voorheen, terwijl de circulaire-Peeters de broze communautaire vrede weer in het gedrang lijkt te brengen.

In de berichtgeving van beide kranten komt de communautaire polarisatie op 2 manieren tot uiting. Ten eerste is het 'territorialiteits- versus

personaliteitsprinicipe' (tabel 24 en 25) continu aanwezig in de periodes 1988, 1992 en 1997-1998. De afwezigheid van dit thema in de berichtgeving omtrent de gemeenteraadsverkiezingen kan er mogelijk op wijzen dat deze periode minder gepolariseerd is dan de andere, wat tevens een verklaring kan bieden voor de afwezigheid van berichtgeving in 1994. Een tweede element waaruit we kunnen concluderen dat de berichtgeving van beide kranten wordt gekenmerkt door communautaire polarisatie, is het tegenover elkaar plaatsen van de Franstalige politieke collectiviteit en de Nederlandstalige politieke collectiviteit (tabel 28 en 29).

Naast de voortdurende aanwezigheid van communautaire polarisatie in de berichtgeving komt in de resultaten van het onderzoek een onderlinge samenhang tussen de periodes 1988 en 1998 tot uiting. Uit de tabellen 24 en 25 kunnen we afleiden dat in beide kranten een aantal thema's die in 1988 in het middelpunt van de belangstelling stonden, in 1998 opnieuw naar voren treden in de berichtgeving omtrent de circulaire-Peeters. In *De Standaard* kunnen de 'vergrendeling van de faciliteiten' en de 'bevoegdheid over de taalwetgeving' op zulk een hernieuwde belangstelling rekenen. Deze twee thema's zijn samen met het 'transitoir karakter van de faciliteiten' – dat voor het eerst in 1998 aan bod komt – essentiële bestanddelen van de circulaire-Peeters. Op deze wijze lijkt het alsof de circulaire het compromis van 1988 aan de orde stelt en de communautaire vrede mede daardoor in het gedrang brengt. In *Le Soir* stellen we exact hetzelfde patroon vast. De 'vergrendeling van de faciliteiten' is immers één van de belangrijkste argumenten van de Franstaligen om de circulaire-Peeters te ontkrachten, net als het argument van de 'bevoegdheid over de taalwetgeving' dat inzake de circulaire voor interpretatie vatbaar is.

Radicalisering in de berichtgeving kent hoogtepunt bij de circulaire-Peeters

In de loop van de onderzochte periode kunnen we in beide kranten ook een zekere radicalisering in de berichtgeving vaststellen die in 1998, bij het uitvaardigen van de circulaire-Peeters, een hoogtepunt kent. De vergrendeling van de faciliteiten in 1988 zou immers voor de Franstaligen de weg geëffend hebben om met radicale eisen zoals de uitbreiding van de faciliteiten en de aanhechting van de faciliteitengemeenten bij Brussel uitdrukkelijk naar voren te treden. Want door de vergrendeling kunnen zij immers blijvend aanspraak maken op de faciliteiten, waardoor de druk om Nederlands te leren en zich te integreren verdwijnt. Als tegenreactie vond langs Vlaamse zijde ook een dergelijke radicalisering in de standpunten plaats, wanneer in 1992 het territorialiteitsprincipe verder werd uitgewerkt. Daarvan getuige, de behandelende patronen in de tabellen 24 en 25 (thematiek) en 26 en 27 (politieke partij-actoren).

Op thematisch vlak stellen we vast dat in *De Standaard* (tabel 24) het totstandkomen van het communautaire akkoord in 1988 overschaduwd

wordt door, in volgorde van dalende belangstelling, het 'separatisme' van de Vlaams-nationalisten, het discours van het FDF over de 'uitbreiding van Brussel-19' en de eis tot 'wijziging van de taalwetgeving'. In 1998 komen deze thema's opnieuw voor in de berichtgeving, en de 'uitbreiding van Brussel-19' krijgt zelfs meer aandacht dan in 1988. In *Le Soir* (tabel 25) komt in 1988 alleen de eis van het FDF aan bod en in 1992 treedt het 'separatisme' voor het eerst op de voorgrond en domineert de berichtgeving ten tijde van het Sint-Michielsakkoord volledig. Bij het uitvaardigen van de circulaire-Peeters stellen we vast dat in *Le Soir* net zoals in *De Standaard* deze beide thema's (uitbreiding Brussel-19 en separatisme) samen met het 'wijzigen van de taalwetgeving' cumulatief voorkomen en op een relatief grote belangstelling kunnen rekenen. Ook treden er in beide kranten andere radicale thema's op de voorgrond, zoals de uitbreiding van de faciliteiten en de afschaffing van de faciliteiten, twee thema's die rechtstreeks verband houden met de circulaire-Peeters.

Deze radicalisering kan verder worden onderbouwd door het vergelijken van de patronen in beide kranten die in de politieke actoren-analyse naar voren treden. In *De Standaard* (tabel 26) wordt in de loop van de onderzochte periode de meeste aandacht besteed aan de actoren van een grote regeringspartij, samen met deze van een radicalere partij. In 1988 is dit de CVP samen met de VU, in 1992 de CVP/PS en de VU, in 1994 de CVP en het FDF en in 1998 de SP met Leo Peeters op kop en het FDF. Vanaf 1994 wordt er dus systematisch meer aandacht besteed aan het FDF, dat in 1988 volledig afwezig was in de berichtgeving en in 1992 slecht, minimale belangstelling kreeg. Op deze manier plaatst *De Standaard* de rationele redenering van de Vlamingen tegenover de provocerende reactie van de Franstaligen. Deze gegevens bevestigen nogmaals de radicalisering in de berichtgeving die de circulaire-Peeters met zich meebrengt. Dezelfde tendens stellen we ook vast voor het Vlaams Blok, maar in mindere mate, dat pas in 1994 aan bod komt en in 1997-1998 iets meer aandacht krijgt. De radicale partijen blijken dus door de circulaire-Peeters een duwtje in de rug te krijgen. De VU daarentegen vertoont vanaf 1994 een dalende tendens en bereikt in 1997-1998 haar dieptepunt. In *Le Soir* (tabel 27) gaat over het algemeen de meeste aandacht naar de CVP, PS en SP. In 1988 volgt het FDF na de CVP en de PS, in 1992 komt het FDF praktisch niet aan bod, maar stijgt lichtjes in 1994 en in 1997-1998 krijgt ze opnieuw heel wat meer aandacht na de drie vernoemde grote regeringspartijen. De continue aanwezigheid van deze partij geeft aanwijzingen over het antiflamingantische karakter van *Le Soir*. Aan de VU wordt niet zo veel aandacht geschonken, behalve in 1992, wanneer het Sint-Michielsakkoord tegemoetkomt aan het uitwerken van het territorialiteitsprincipe, wat een belangrijke eis was in het tienpuntenprogramma van de VU.

De radicalisering komt ook tot uiting in de vormelijke aspecten in de berichtgeving. Uit tabel 22 kunnen we afleiden dat er in 1998 met de

meeste animo wordt bericht. Bijna alle tekstsoorten werden in beide kranten gecodeerd en in *Le Soir* is het gebruik van foto's in 1997-1998 het grootst. De nieuwswaarde van een conflict als de circulaire is dan ook zeer groot voor beide kranten, terwijl een staatshervorming als in 1988 en 1992 minder effect ressorteert op vormelijk vlak. De stelling dat de krantenmakers zich laten leiden door sensatie en conflict is dan ook niet uit de lucht gegrepen.

Sint-Michielsakkoord roept in de pers tegenstrijdige reacties op

Bij het overzicht van de behandelde patronen komt 1992 naar voren als een breukperiode. Dit komt duidelijk tot uiting op thematisch vlak (tabellen 24 en 25), maar meer nog bij het vergelijken van de beoordelingen (tabellen 30 en 31) in de loop van de behandelde periode. In *Le Soir* wordt het separatisme van de Vlaams-Nationalisten op de voorgrond geplaatst, terwijl *De Standaard* voornamelijk aandacht besteedt aan de inhoud van het akkoord. Hieruit kunnen we afleiden dat de verdere uitbouw van het territorialiteitsbeginsel langs Franstalige kant scherpe reacties uitlokt. Dit stellen we ook vast bij het nader bekijken van de beoordelingen. In elke periode domineren in *Le Soir* de afkeuringen van de actoren, behalve in 1992, wanneer de afkeuringen van de journalisten domineren. *Le Soir* neemt in deze periode dus zeer duidelijk ongenuanceerde standpunten in over het bereikte akkoord en steekt zijn afkeuring niet onder stoelen of banken. In *De Standaard* stellen we vast dat in alle periodes de afkeuringen door actoren domineren en gevolgd worden door de goedkeuringen door actoren. Maar in 1992 worden de afkeuringen door actoren gevolgd door voorspellingen door auteurs; de journalisten van *De Standaard* positioneren zich dan ook zeer duidelijk in deze periode en werpen een blik op de toekomst met de hoop op een mogelijke verdere afbakening van het Vlaamse territorium. Het is dan ook niet verwonderlijk dat in deze periode de editorialen (tabel 22) en de opiniepagina (tabel 21) zowel in *De Standaard* als in *Le Soir* de hoogste score krijgen in vergelijking met het gebruik van de editorialen en opiniepagina in de andere periodes.

Overzicht van de behandelde patronen

1. Thematiek

Tabel 24

9. De Standaard	1988		1992-1993		1994		1997-1998	
Personaliteits-versus territorialiteitsbeginsel	1		6	1			5	7
Vergrendeling faciliteiten	3	14				4		15
Bevoegdheid taalwetgeving	1	25				2		23
Transitoir karakter							1	28
Uitbreiding Brussel-19	5,5	2				3		21
Separatisme	4	3					10,5	1
Wijzigen taalwetgeving	8	1					10,5	1
Afschaffen faciliteiten							7	3
Uitbreiden faciliteiten							7	3
Vervlaamsingsproject							10,5	1
Splitsing Brabant	8	1	1	6				
Splitsing Brussel-Halle-Vilvoorde			2,5	5			10,5	1
Overhevelen bevoegdheden	2	18	4	3				
Fiscale hervorming			2,5	5				
Sociale zekerheid	5,5	2	5	2				
Samenleven bevolking							7	3

Tabel 25

10. Le Soir	1988		1992-1993		1994		1997-1998	
Personaliteits-versus territorialiteitsbeginsel	3	5	2	12			4	21
Vergrendeling faciliteiten	2	7					2	37
Bevoegdheid taalwetgeving	4	4	7,5	1	2,5	1	1	71
Transitoir karakter							5	18
Uitbreiding Brussel-19	6	2			2,5	1	3	30
Separatisme			1	19			6	13
Wijzigen taalwetgeving							9	6
Afschaffen faciliteiten							8	8
Uitbreiden faciliteiten							13	2
Vervlaamsingsproject							7	10
Splitsing Brabant			3,5	7	2,5	1		
Splitsing Brussel-Halle-Vilvoorde	8	1	5,5	6			11,5	3
Overhevelen bevoegdheden	1	9	5,5	6				
Fiscale hervorming	6	2						
Sociale zekerheid			3,5	7			11,5	3
Samenleven bevolking	6	2	7,5	1	2,5	1	10	5

2. Politieke partij-actoren en institutionele actoren, veld van de bevolking en geografische entiteiten

Tabel 26

De Standaard	1988		1992		1994		1997-1998	
CVP	1	59	1	20	1,5	3	4	24
SP	4	13	9	3	7,5	1	1	63
VU	2	25	3	11	7,5	1	8	5
PVV/VLD	5	6	6,5	5	7,5	1	9	4
Vlaams Blok					7,5	1	6	13
Agalev	6	5	6,5	5				
PSC	8	3	5	6	3,5	2	7	10
PS	3	17	2	19	3,5	2	3	31
PRL	8	3	4	7	7,5	1	5	23
FDF			10	2	1,5	3	2	37
Ecolo	8	3	8	4	7,5	1		

Tabel 27

Le Soir	1988		1992		1994		1997-1998	
CVP	1	37	1	38	1,5	3	2	76
SP	5	8	7,5	12	1,5	3	1	99
VU	9	4	5	14	6,5	1	8	11
PVV/VLD	10,5	3	10	7	3	2	9	8
Vlaams Blok	10,5	3			6,5	1	7	14
Agalev	6,5	7	7,5	12	6,5	1		
PSC	6,5	7	3,5	23			5	23
PS	2	33	2	34	6,5	1	3	56
PRL	3,5	14	6	13			6	21
FDF	3,5	14	9	10	6,5	1	4	40
Ecolo	8	5	3,5	23	6,5	1		

Tabel 28

De Standaard	1988		1992		1994		1997-1998	
Federaal niveau	1	94	1	21			4	27
Vlaams gewest	5	9	7	5			2	55
Waals gewest			8	3			9	11
Brussels gewest			6	6				
Franstalige politieke collectiviteit	3,5	11	2	10	1	5	3	45
Nederlandstalige politieke collectiviteit	2	16	3	8	2	3	5	24
Politieke collectiviteit/algemeen	7	5			3	1		
Bevolking/Franstalig							1	61
Bevolking/Nederlandstalig								
Bevolking/Algemeen							11	4
Vlaanderen	3,5	11	4,5	7			7	22
Wallonië			4,5	7			10	6
Brussel	6	8	9	2			6	23
België							8	12

Tabel 29

Le Soir	1988		1992		1994		1997-1998	
Federaal niveau	1	70	1	29			4	56
Vlaams gewest	6	3	10,5	3			3	58
Waals gewest							10	16
Brussels gewest			8,5	9				
Franstalige politieke collectiviteit	3	13	2	23	1	4	2	69
Nederlandstalige politieke collectiviteit	2	19	4	17			6	32
Politieke collectiviteit/algemeen	6	3			4	2		
Bevolking/Franstalig			6	13	4	2	1	74
Bevolking/Nederlandstalig			10,5	3			7	22
Bevolking/Algemeen	8	2					8,5	17
Vlaanderen	6	3	3	22	4	2	5	40
Wallonië			8,5	9	7	1	8,5	17
Brussel	4	4	5	15	2	3	11	15
België			7	10				

3. Beoordeling

Tabel 30

11. De Standaard	1988		1992-1993		1994		1997-1998	
Akeuring (AC)	1	93	1	22			1	148
Goedkeuring (AC)	2,5	27	5	3	1,5	1	2	46
Voorspelling (AC)	2,5	27	3	6			3	44
Afkeuring (AU)	4	9	4	4	1,5	1	5	19
Goedkeuring (AU)							6	9
Voorspelling (AU)	5	7	2	12			4	36

Tabel 31

2. Le Soir	1988		1992-1993		1994		1997-1998	
Afkeuring (AC)	1	65	1	51			1	182
Goedkeuring (AC)	4	17	2	25			3	54
Voorspelling (AC)	2	22	5	12			2	86
Afkeuring (AU)	5	1	4	13	1	3	5	8
Goedkeuring (AU)			6	1			6	3
Voorspelling (AU)	3	20	3	21	2	1	4	22

9. Besluit

De Standaard: '*Vlaanderen boven*'

De Standaard treedt gedurende de vier periodes ontegensprekelijk op als verdediger van de Vlaamse zaak, zonder evenwel de Vlaams-nationalistische toer op te gaan. Zo worden tijdens de communautaire onderhandelingen van 1988 en 1992-1993 de verwezenlijkingen van de Vlaamse onderhandelaars met veel belangstelling besproken, waardoor bij de lezer de indruk ontstaat dat de Vlamingen met het bereikte compromis een slag thuis haalden. Dezelfde tendens stellen we vast ten tijde van de circulaire-Peeters; de interpretatie en argumenten die de rechtmatigheid van de circulaire onderbouwen, worden sterk in de verf gezet en net zoals in de andere periodes wordt ook in 1997-1998 de complexiteit van de problematiek uit de weg gegaan en presenteert de krant zijn lezers vaak ongenuanceerd slechts één zijde van de medaille. Deze vaststelling wordt verder onderbouwd door de selectie van de actoren. Zo wordt er gedurende 1988 en 1992-1993 de meeste aandacht besteed aan de CVP- en VU-actoren, terwijl de SP, als andere grote regeringspartij, zeer weinig aandacht krijgt in vergelijking met de VU als oppositiepartij. Meer nog, de beoordelingen worden gedurende de analyseperiodes hoofdzakelijk geuit door Vlaamse politici of Vlaamsgezinde socio-culturele bewegingen en de auteurs van Vrije Tribunes of de geïnterviewde politici en experts werden alleen geselecteerd ten noorden van de taalgrens. Ondanks het uitgesproken Vlaamse karakter van *De Standaard*, is er geen enkele overtuigende aanwijzing om de krant te etiketteren als Vlaams-nationalistisch. Vlaamse radicale eisen, zoals separatisme, het wijzigen van de taalwetgeving en het afschaffen van de faciliteiten krijgen immers weinig aandacht gedurende de vier periodes, en de Vlaams Blok-actoren zijn in 1988 en 1992 volledig afwezig.

Le Soir: *'Anti-flamingantisme[65] met oog voor nuances'*

Le Soir treedt traditioneel naar voren als verdediger van het Franstalige standpunt inzake de faciliteitenproblematiek, naar analogie van *De Standaard*, die het Vlaamse standpunt in de verf zet, maar met het verschil dat *Le Soir* zich meer openstelt voor Vlaamse actoren. Zo stellen we vast dat bij de analyses van het totstandkomen van de communautaire akkoorden in 1988 en 1992-1993 de grote punten van kritiek voor de Franstaligen of met andere woorden de verwezenlijkingen van de Vlaamse onderhandelaars in het middelpunt van de belangstelling staan. In 1992 wordt de verdere uitwerking van het territorialiteitsprincipe zelfs gelinkt aan de onafhankelijkheidsdrang van de Vlaams-nationalisten. Op deze manier krijgt de lezer de indruk dat de Franstaligen in de Rand onderworpen zijn aan de grillen van de Vlamingen die steeds hun territorium verder willen afbakenen, wat gaat in de richting van antiflamingantisme. Uitzondering op deze tendens vormt de wijze van berichtgeving over de circulaire-Peeters; in deze periode worden de argumenten en interpretaties ter ontkrachting van de circulaire op de voorgrond geplaatst, naar analogie van *De Standaard* die de argumenten ter verdediging van de circulaire sterk in de verf zet. Andere aanwijzingen die het antiflamingantische karakter kunnen onderbouwen zijn terug te vinden in de selectie van actoren. Zo worden bij het toewijzen van de Vrije Tribunes en het afnemen van interviews in elke periode de FDF-politici aan het woord gelaten, terwijl de VU niet aan bod komt. Ook komt de FDF-stelling van de uitbreiding van de 19 Brusselse gemeenten in elke periode aan bod en krijgt ze globaal genomen veel aandacht. Maar aan de andere kant stellen we vast dat de diversiteit van de politieke groeperingen die in de Vrije Tribunes aan bod komen veel groter is in *Le Soir* dan in *De Standaard*. Het is ook opvallend dat de experts, grondwetspecialisten en politicologen van beide kanten van de taalgrens worden geïnterviewd. En in drie van de vier periodes wordt er aandacht besteed aan het samenleven van de bevolking, in tegenstelling tot *De Standaard*, die dit thema enkel in 1998 aan bod laat komen. Deze vaststellingen wijzen op een meer open wijze van berichtgeven in *Le Soir* dat zo zijn etiket van onafhankelijk dagblad tracht te vrijwaren.

Geraadpleegde werken

ACKAERT, J. (1995), De gemeenteraadsverkiezingen van 9 oktober 1994, *Res publica*, Vol. XXXVII, pp. 351-381.

Actieplan van de Vlaamse regering voor de Vlaamse Rand rond Brussel. 26 juni 1996, pp. 31.

BEIRLAEN, A.(1988), Het faciliteitenprobleem: juridische aspecten, *T.B.P.R,* pp. 233-237.

BEIRLAEN, A. (1989), Recente juridische ontwikkelingen in verband met het faciliteitenprobleem. In: WITTE, E.(eds.). *Taal en sociale integratie 12: Het probleem Brussel sinds Hertoginnedal*. Brussel, VUBPRESS, pp. 59-73.

BERX, C. en RADERMECKER, Ch. (1997), De taalfaciliteiten van twee kanten bekeken. *Nieuw Tijdschrift voor politiek*, nr. 6, pp. 5-18.

BOUVEROUX, J. (1993), *Het Sint-Michielsakkoord. Naar een gefederaliseerd België*. Antwerpen, Standaard Uitgeverij, 48p.

BRASSINE, J. (1992), Le dialogue de communauté à communauté (avril-juillet 1992). *Courrier Hebdomadaire – CRISP*, nr. 1396-1370, pp. 1-73.

BRASSINE, J. en MABILLE, X., La crise gouvernementale (décembre 1987 – mai 1988), *Courier Hebdomadaire – CRISP*. nr. 1198-1199, pp. 1-37.

DE BENS, E. (1997), *De pers in België*. Tielt, Lannoo, 480p.

DE METSENAERE, M. (1990), Thuis in gescheiden werelden. De migratoire en sociale aspecten van verfransing te Brussel in het midden van de 19de eeuw. *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis*. n° 3-4, pp. 383-412.

DEWEERDT, M. (1988), Overzicht van het Belgisch politiek gebeuren in 1987, *Res publica*, jg. 30, nr. 2-3, pp. 136-200.

DEWEERDT, M. & FALTER, R. (1993), Overzicht van het politiek gebeuren in 1992. *Res publica,* jg. 35, nr. 3-4, pp. 292-338.

DOCKX, J. (1993), Een overzicht van taalconflicten in de faciliteitengemeenten (1963-1988). In: WITTE, (E.) (eds.). *Brusselse thema's 1 - De Brusselse Rand*. Brussel, VUBPRESS, pp. 250-312.

DUJARDIN, J., SOMERS, W., VAN SUMMEREN, L. & DEBYSE, J.(1995), *Practisch handboek gemeentewet*. Brugge, Die Keure, 442p.

KOPPEN, J. (2000), 35 jaar taalfaciliteiten in de Brusselse Rand: Overzicht van de conflicten. Case-study: Omzendbrief BA-97/22 van 16 december 1997. VUB, Centrum voor de Interdisciplinaire Studie van Brussel, 85p.

KRIPPENDORF, K. (1980), *Content analysis. An Introduction to Its Methodology*. Beverly Hills, Sage, 191p.

LENTZEN, E. en BLAISE, P. (1994), La préparation des élections communales du 9 octobre 1994, *Courrier Hebdomadaire – CRISP*, nr. 1451-1452, pp. 1-43.

Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging (deel 1). Tielt, Lannoo, 1998, pp. 1156-1157.

Peeters, L., *Omzendbrief BA-97-22 – Taalgebruik in de gemeentebesturen van het Nederlands taalgebied*, 16 december 1997.

Brief van J. Calmeyn, L. Maricq, Geurts J., Thiery R., de Grunne, B. aan de volksvertegenwoordigers/senators, wemmel, 06/07/1988.

POMPER, G., (1967), 'If elected, I promise': American Party Platforms, *Midwesst Journal of Political Science*, pp. 318-349.

RENARD, R., LINDEMANS, L. & VANDEVELDE, J. (1981), *Taalwetgeving in België.* Leuven, Davidsfonds, 264p.

Studiegroep MENS & RUIMTE. *De Brusselse randgemeenten. Een onderzoek naar de residentiële en taalkundige ontwikkelingen*. Antwerpen, Cultuurraad voor Vlaanderen, 1964, 119 p.

THEUNIS, J. (1995), *De bescherming van minderheden in het internationaal en nationaal recht. Recente ontwikkeling*. Gent, Mys & Breesch, 156p.

VANDAMME, A. (1981), Demografie van het Brussels randgebied. *Taal en sociale integratie 3*. Brussel, VUBPRESS, pp. 219-236.

VAN ORSHOVEN, P. (1993), Brussel, Brabant en de minderheden. ALEN, A. & SUETENS, L.P.(eds.), *Het federale België na de vierde staatshervorming.* Brugge, Die Keure, pp. 227-265.

WITTE, E. (1993), 'Faciliteiten' voor taalminderheden in de Brusselse rand. In: WITTE, E. (eds.), *Brusselse thema's 1 - De Brusselse Rand.* Brussel, VUBPRESS, pp. 168-209.

WITTE, E., Taal en territorialiteit. Een overzicht van de ontwikkelingen in België sinds 1830. *Tijdschrift voor Geschiedenis*, jg. 106, n° 2, pp. 208-229.

WITTE, E., CRAYBECKX, J. en MEYNEN, A. (1990), *Politieke geschiedenis van België van 1830 tot heden*, Brussel, VUBPRESS, 416p.

Achten Dirk, 'Onvolmaakt', *De Standaard*, 30/09/1992.
Achten Dirk, 'Meer ruimte', *De Standaard*, 02/10/1992.
Dejaegher Peter, 'Burgemeesters Zes negeren faciliteitenbrief', *De Standaard*, 11/03/1998.
Dubuisson Martine, 'La Toussaint réveille le fantôme communautaire', *Le Soir*, 28/10/1997.
Dubuisson Martine, 'Six maïeurs en résistance', *Le Soir* 11/03/1998.
Dumont en Tulkens, 'La circulaire-Peeters: injustifiable en droit', *Le Soir*, 24/02/1998.
MDW, 'Ministercomité krijgt vandaag interpretatieverschillen regeerakkoord voorgeschoteld', *De Standaard*, 31/05/1988.
MDW, 'Vlaamse staatsraden laten geen spaander heel van wetsontwerp faciliteitengemeenten', *De Standaard*, 29/06/1988.
VANPETEGHEM, B., 'Vlaamse regering beknot faciliteiten', *De Standaard*, 27/10/1997.

Bijlage

Burgemeesters van de faciliteitengemeenten

Drogenbos	Jean Calmeyn (1982, 1988, 1994) (CVP)
Linkebeek	Roger Thiéry (1982, 1988) (FDF)
	Christian Van Eycken (1994) (FDF)
Sint-Genesius-Rode	C. Algoet-Van de Weyer (1982)
	Myriam Delacroix-Rolin (1988, 1994)
Wezenbeek-Oppem	Baudouin de Grunne (1988) (PSC)
	François Van Hoobrouck (1994)
Wemmel	Jos Geurts (1988, 1994)
Kraainem	Léon Maricq (1982, 1988, 1994)

Politici

Alex Aerts (CVP)
Frans Baert (VU)
Georges Clerfayt (FDF)
Jaak Gabriëls (VU)
Antoinette Spaak (FDF)
Herman Van Autgaerden (VU)
Brigitte Grouwels (CVP)
Leo Peeters (SP)
Charles Picqué (PS)
Laurette Onkelinx (PS)
Joëlle Milquet (PSC)
Serge Moureaux (PS)
Olivier Maingain (FDF)
Nora Staels Dompas (CVP)
Mieke Offeciers (CVP)
Philippe Busquin (PS)
Louis Michel (PRL)

Andere actoren

Marcel Storme (Voorzitter van de Vlaamse Juristen vereniging)
Herman Van Impe (Professor Vrije Universiteit Brussel)
Marc Uyttendaele (grondwetsspecialist)
Petra Munster (jounaliste - Die Zeit)
Francis Delpérée (grondwetsspecialist)

Stéphane Rillaerts (Faculteit sociale, politieke en economische wetenschappen - Université Libre de Bruxelles)
Dumont & Tulkens (Facultés universitaires St-Louis)
Kris Deschouwer (politicoloog Vrije Universiteit Brussel)
VCT (Vaste Commissie voor Taaltoezicht)
OVV (Overlegcentrum van Vlaamse Verenigingen)
GFP (Groupement des Francophones de la périphérie)
R. Renard (vader van de taalwetgeving in 1962-1963 en in 1964 voorzitter van de VCT)

Noten

* In de eerste plaats wil ik een bijzonder woord van dank richten aan Professor E. Witte. Als promotor van mijn thesis, die aan de basis ligt van dit artikel, heeft zij mij steeds met haar enthousiasme weten te motiveren en door haar opbouwende kritieken waarvan zij de nagelezen teksten voorzag, ben ik tot een beter inzicht gekomen in de randproblematiek. Maar ik dank Professor E. Witte nog het meest voor dat tikkeltje onvoorwaardelijkheid dat zo vaak het verschil maakt. Veel dank ben ik ook verschuldigd aan Jimmy Koppen, medewerker van het Centrum voor de Interdisciplinaire Studie van Brussel, die me met raad en daad heeft bijgestaan en voor wie geen enkele moeite te veel was; zijn geduldige en bereidwillige medewerking hebben deze teksten vast en zeker een beetje meer geperfectioneerd. En ten slotte wil ik een bijzonder woord van dank richten aan Dhr. S. Keuleers, specialist in inhoudsanalytisch onderzoek, die mij reeds tijdens de begeleiding van mijn thesis een vernieuwend inzicht verleende in de hantering van deze boeiende onderzoeksmethode.

1 Voor meer informatie over de totstandkoming van het faciliteitenstelsel (1962-1963) wordt verwezen naar het artikel van WITTE, E. (1993), 'Faciliteiten' voor taalminderheden in de Brusselse rand. In: WITTE, E. (eds.). *Brusselse thema's 1 - De Brusselse Rand.* Brussel, VUBPRESS, pp. 168-209.

2 Voor meer informatie over de taalkundige en socio-economische evolutie van de verfransing in Brussel en de randgemeenten wordt verwezen naar WITTE, E. (1993), Taal en territorialiteit. Een overzicht van de ontwikkelingen in België sinds 1830. *Tijdschrift voor Geschiedenis*, jg. 106, n° 2, pp. 208-229; DE METSENAERE, M. (1990), Thuis in gescheiden werelden. De migratoire en sociale aspecten van verfransing te Brussel in het midden van de 19de eeuw. *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis*, n° 3-4, pp. 383-412; Studiegroep MENS & RUIMTE. *De Brusselse randgemeenten. Een onderzoek naar de residentiële en taalkundige ontwikkelingen*. Antwerpen, Cultuurraad voor Vlaanderen, 1964, 119 p.; VAN DAMME, A. (1981), Demografie van het Brussels randgebied. *Taal en sociale integratie.* Brussel, VUBPRESS, pp. 219-236.

3 De bestuurstaalwet van 28 juni 1932 stipuleerde dat de taalgrens tussen Vlaanderen en Wallonië om de 10 jaar zou aangepast worden aan de taalwijzingen in het taalgebruik van de inwoners van het grensgebied. Daartoe werden de tienjaarlijkse talentellingen georganiseerd, die ook werden toegepast op de gemeenten rond Brussel. Uit de talentelling van 1947, waarvan de resultaten pas werden gepubliceerd in 1954, bleek dat 3 gemeenten, Sint-Agatha-Berchem, Evere en Ganshoren, meer dan 50% anderstaligen telden en volgens de wet van 1932 werden deze gemeenten overgeheveld naar de Brusselse agglomeratie, zodat Brussel werd uitgebreid tot de huidige 19 gemeenten. Drogenbos, Wemmel, Kraainem en Linkebeek telden meer dan 30% Franstaligen en deze gemeenten werden door toepassing van de wet van 1932 extern tweetalig. Sint-Genesius-Rode en Wezenbeek-Oppem bleven net onder de 30%-grens en werden pas in 1963 met wettelijke taaltegemoetkomingen geconfronteerd. Op deze manier legde de talentelling van 1947 de basis van het faciliteitensysteem voor de Franstaligen in de zes randgemeenten. Zie: RENARD, R., LINDEMANS, L. & VANDEVELDE, J. (1981), *Taalwetgeving in Bel-*

gië. Leuven, Davidsfonds, 264p.; DOCKX, J. (1993), Een overzicht van taalconflicten in de faciliteitengemeenten (1963-1988). In: WITTE, E. (eds.). *Brusselse thema's 1 - De Brusselse Rand*. Brussel, VUBPRESS, p. 251.

[4] De Wet van 8 november 1962 bakende de taalgrens af en voegde Voeren bij Limburg en Komen en Waasten bij Henegouwen. Aan de anderstalige inwoners van deze taalgrensgemeenten werden ook taalfaciliteiten toegekend die nagenoeg dezelfde zijn als deze van de Rand, maar ze worden in het kader van dit onderzoek niet uitgediept.

[5] WITTE, E. (1993), Taal en territorialiteit. Een overzicht van de ontwikkelingen in België sinds 1830. *Tijdschrift voor Geschiedenis*, jg. 106, n° 2, p. 223 & BEIRLAEN, A. (1988), Het faciliteitenprobleem: juridische aspecten, *T.B.P.,* p. 234.

[6] Hier wordt verwezen naar de omzendbrief van Minister-President Van den Brande aan de Vlaamse administratieve diensten, de omzendbrief van Vlaams minister Peeters aan de gemeentelijke diensten en de omzendbrief van Vlaams minister Martens aan de OCMW's van de faciliteitengemeenten.

[7] *Actieplan van de Vlaamse regering voor de Vlaamse Rand rond Brussel*, 26 juni 1996, p. 21.

[8] WITTE, E. (1993), Taal en territorialiteit Een overzicht van de ontwikkelingen in België sinds 1830. *Tijdschrift voor Geschiedenis*, jg. 106, n° 2, p. 222.

[9] *Actieplan van de Vlaamse regering voor de Vlaamse Rand rond Brussel*, 26 juni 1996, p. 7.

[10] DE BENS, E. (1997), *De pers in België*, Tielt, Lannoo, pp. 278-280.

[11] DE BENS, E. (1997), *op. cit.,* p. 391.

[12] KRIPPENDORF, K. (1980, *Content analysis. An Introduction to Its Methodology*. Beverly Hills, Sage, pp. 29-30.

[13] De duur van elke periode werd vastgelegd op basis van de feitelijke gebeurtenissen in die welbepaalde periode. De eerste periode omvat 1 juni-6 augustus 1988, de tweede periode 21 september-15 oktober 1992, de derde periode oktober 1994 en de vierde periode oktober-november 1997, januari-februari-maart 1998 en mei-juni-juli-augustus-september 1998.

[14] Zichtbaarheid verwijst naar de koppeling tussen de beoordelingscategorie (goedkeuring en afkeuring) en de actor die beoordeelt.

[15] POMPER, G. (1967), 'If elected, I promise': American Party Platforms, *Midwesst Journal of Political Science*, pp. 318-349.

[16] In elke periode werden artikelen gecodeerd in de volgende rubrieken: voorpagina, opiniepagina, binnenlandse politiek en Voorpagina/Binnenlandse politiek.

[17] Alle artikelen werden volledig gecodeerd en op basis van de schrijfstijl of inhoud ondergebracht in een welbepaalde tekstsoort-categorie. We onderscheiden in totaal tien tekstsoorten: berichtgevend/commentariërend, berichtgevend/citerend, editoriaal, vrije tribune, interview, citaten, lezersbrieven, foto, cartoon, en opiniepeiling.

[18] Voor het volledige cijfermateriaal: zie thesis: DEPRE, L. (1998-1999), *De circulaire-Peeters: Kortsluiting in de communautaire berichtgeving. Een inhoudsanalystisch onderzoek van de berichtgeving in Le Soir en De Standaard*. Brussel, VUB, 208 p.

[19] Voor meer informatie over de gebruikte afkortingen en namen van actoren verwijs ik naar de bijlage.

[20] DEWEERDT, M. (1988), Overzicht van het Belgisch politiek gebeuren in 1987, *Res publica*, jg. 30, nr. 2-3, pp. 173-175 & BRASSINE, J. en MABILLE, X. (1988), La crise gouvernementale (décembre 1987–mai 1988), *Courier Hebdomadaire–CRISP*, nr. 1198-1199, p. 5.

[21] WITTE, E., CRAYBECKX, J., en MEYNEN, A. (1990), *Politieke geschiedenis van België van 1830 tot heden*. Brussel, VUBPRESS, pp. 58-59.

[22] De hoofdrolspelers aan de onderhandelingstafel waren Jean-Luc Dehaene (CVP), Wilfried Martens (CVP) en Herman Van Rompuy (CVP) (inwoner van Sint-Genesius-Rode).

[23] MDW, "Vlaamse staatsraden laten geen spaander heel van wetsontwerp faciliteitengemeenten", *De Standaard*, 29/06/1988.

[24] BEIRLAEN, A. (1989), Recente juridische ontwikkelingen in verband met het faciliteitenprobleem. In: WITTE, E.(eds.). *Taal en sociale integratie*. Brussel, VUBPRESS, p. 69.

[25] DUJARDIN, J., SOMERS, W., VAN SUMMEREN, L. & DEBYSE, J. (1995), *Practisch handboek gemeentewet*. Brugge, Die Keure, p. 415.

[26] Dujardin, J., Somers, W., Van Summeren, L. & Debyse, J. (1990), *op. cit.,* pp. 415.
[27] Dujardin, J., Somers, W., Van Summeren, L. & Debyse, J. (1995), *op. cit.,* pp. 415-416.
[28] MDW, 'Ministercomité krijgt vandaag interpretatieverschillen regeerakkoord voorgeschoteld', *De Standaard*, 31/05/1988.
[29] Dujardin, J., Somers, W., Van Summeren, L. & Debyse, J. (1995), *op. cit.,* pp. 415-416.
[30] Dujardin, J., Somers, W., Van Summeren, L. & Debyse, J. (1995), *op. cit.,* p. 413.
[31] Brief van J. Calmeyn, L. Maricq, Geurts J., Thiery R., de Grunne Baudouin aan de volksvertegenwoordigers/senators, Wemmel, 06/07/1988.
[32] Ackaert, J. (1995), De gemeenteraadsverkiezingen van 9 oktober 1994, *Res publica.,* vol. XXXVII, p. 365.
[33] *Hoe de tabellen lezen?* De vetgedrukte cijfers zijn de rangordes die overeenkomen met de absolute cijfers ernaast. Hoe lager de rangorde, hoe hoger het absolute cijfer; de absolute cijfers geven weer hoeveel keer een bepaald thema, actor of beoordeling in de berichtgeving aan bod komt. Rangorde 1 drukt aldus de grootste mate van aandacht uit. Het gebeurt ook regelmatig dat een aantal thema's, actoren of beoordelingen dezelfde scores in absolute cijfers behalen; dan werd telkens het gemiddelde van de rangordes van deze thema's, actoren of beoordelingen berekend.
[34] Bouveroux, J., *Het Sint-Michielsakkoord. Naar een gefederaliseerd België*. Antwerpen, Standaard Uitgeverij, p. 16 en Deweerdt, M. & Falter, R. (1993), Overzicht van het politiek gebeuren in 1992. *Res publica,* jg. 35, nr. 3-4, pp. 297-298.
[35] Brassine, J. (1992), Le dialogue de communauté à communauté (avril-juillet 1992). *Courrier Hebdomadaire–CRISP*, nr. 1396-1370, pp. 9-10 en 62-63.
[36] Brassine, J. (1992), *op. cit.,* pp. 25-26 en 67-68 & Witte, E. (1993), *Taal en territorialiteit Een overzicht van de ontwikkelingen* in België sinds 1830, *Tijdschrift voor Geschiedenis*, jg. 106, n° 2, p. 227.
[37] Deweerdt, M. & Falter, R. (1992), *op. cit.,* pp. 302-305.
[38] Van Orshoven, P. (1993), Brussel, Brabant en de minderheden. Alen, A. & Suetens, L.P. (eds.), *Het federale België na de vierde staatshervorming*, Brugge, Die Keure, p.228.
[39] Brassine, J. (1992), *Op Cit.,* p. 79 & Van Orshoven, P. (1993), *Op Cit.,* p. 260.
[40] Brassine, J. (1992), *op. cit.,* p. 81 & Theunis, J. (1995), *De bescherming van minderheden in het internationaal en nationaal recht. Recente ontwikkeling*, Gent, Mys & Breesch, p. 90.
[41] Achten Dirk, 'Meer ruimte', *De Standaard*, 02/10/1992.
[42] Achten Dirk, 'Onvolmaakt', *De Standaard*, 30/09/1992.
[43] Lentzen, E. en Blaise, P. (1994), La préparation des élections communales du 9 octobre 1994, *Courrier Hebdomadaire–CRISP*, nr. 1451-1452, p. 37 en 53-54.
[44] Ackaert, J. (1995), De gemeenteraadsverkiezingen van 9 oktober 1994, *Res publica.*, vol. XXXVII, p. 366.
[45] Dubuisson, M. 'La Toussaint réveille le fantôme communautaire', Le Soir, 28/10/1997.
[46] Berx, C. en Radermecker, Ch. (1997), De taalfaciliteiten van twee kanten bekeken. *Nieuw Tijdschrift voor politiek*, nr. 6, pp.11-12.
[47] Peeters, L. *Omzendbrief BA-97-22–Taalgebruik in de gemeentebesturen van het Nederlands taalgebied*, 16 december 1997, pp. 3-4.
[48] Koppen, J. (2000), *35 jaar taalfaciliteiten in de Brusselse Rand: Overzicht van de conflicten. Case-study: Omzendbrief BA-97/22 van 16 december 1997*. VUB, Centrum voor de Interdisciplinaire Studie van Brussel, pp. 12-13.
[49] *Actieplan van de Vlaamse regering voor de Vlaamse Rand rond Brussel*, 26 juni 1996, p. 7.
[50] *Actieplan van de Vlaamse regering voor de Vlaamse Rand rond Brussel*, 26 juni 1996, p. 4.
[51] *Actieplan van de Vlaamse regering voor de Vlaamse Rand rond Brussel*, 26 juni 1996, p. 21.
[52] Peeters, L., *Omzendbrief BA-97-22–Taalgebruik in de gemeentebesturen van het Nederlands taalgebied*, 16 december 1997, p. 1.
[53] Peeters, L., *Omzendbrief BA-97-22–Taalgebruik in de gemeentebesturen van het Nederlands taalgebied*, 16 december 1997, p. 2.
[54] Peeters, L., *Omzendbrief BA-97-22–Taalgebruik in de gemeentebesturen van het Nederlands taalgebied*, 16 december 1997, p. 2.

[55] PEETERS, L., *Omzendbrief BA-97-22–Taalgebruik in de gemeentebesturen van het Nederlands taalgebied*, 16 december 1997, p. 2.
[56] BERX, C. en RADERMECKER, Ch., *op. cit.,* p.12-14.
[57] DUMONT en TULKENS, 'La circulaire-Peeters: injustifiable en droit', *Le Soir*, 24/02/1998.
[58] BERX, C. en RADERMECKER, Ch.,. *op. cit.,* p. 14.
[59] DUMONT en TULKENS, 'La circulaire-Peeters: injustifiable en droit', *Le Soir* 24/02/1998.
[60] BERX, C. en RADERMECKER, Ch., *op. cit.,* pp. 13-14.
[61] DEJAEGHER, P., 'Burgemeesters Zes negeren faciliteitenbrief', *De Standaard*, 11/03/1998 en DUBUISSON, M., 'Six maïeurs en résistance', *Le Soir* 11/03/1998.
[62] VANPETEGHEM ,B., 'Vlaamse regering beknot faciliteiten', *De Standaard*, 27/10/1997.
[63] In *Le Soir* wordt er gebruikgemaakt van de techniek van kleine aankondigingen op de voorpagina met reeds de inleiding van de tekst, waarna de lezer dan wordt doorverwezen naar de desbetreffende pagina.
[64] Onder informerende tekstsoorten wordt verstaan de berichtgevend-commentariërende en de berichtgevend-citerende tekstsoorten.
[65] Voor een uitgebreide encyclopedische achtergrond van het woord 'flamingantisme' verwijs ik naar *De Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging* (deel 1). Tielt, Lannoo, 1998, pp. 1156-1157. Hierin wordt er gewezen op het onderscheid tussen Vlaams als passief en flamingant als actief zoals dat in de politieke literatuur naar voren treedt. Lode Wils gebruikt het woord flamingantisme, dat negatieve associaties oproept, in de betekenis van politiek strijdend Vlaamsgezinde. En in deze betekenis hanteren we ook het 'antiflamingantisme'; de negatieve respons van de Franstaligen op de actieve Vlaamse strijd ter vrijwaring van de Vlaamse taal en cultuur. In dit kader is de term 'anti-Vlaams' bijgevolg niet bruikbaar omdat hij een veel ruimere context omvat dan het 'antiflamingantisme' en zou wijzen op een onverdraagzaamheid tegenover de Vlaming in het algemeen.

Leen Depré

Dix années de journalisme écrit sur les facilités dans 'Le Rand'

Les facilités linguistiques n'ont connu que peu de répit depuis leur existence, qui remonte à près de 40 ans. Les discussions sur l'interprétation et l'application du régime des facilités ont contribué à la division communautaire. La réforme de l'Etat de 1988 n'a apporté aucune solution adéquate au problème. Malgré le verrouillage constitutionnel du régime des facilités et la spécificité de la procédure électorale pour les échevins et conseillers CPAS dans ces communes, les péripéties communautaires ont continué à frôler des sommets historiques de temps à autre. En témoignent les Accords de la Saint Michel en 1992 et la circulaire du Ministre flamand des Affaires intérieures Leo Peeters en 1998.

A la lumière de ce contexte politico-historique, nous avons confronté, à travers l'information du journal francophone *Le Soir* et du quotidien flamand *De Standaard*, les différentes vérités diffusées au monde sur le régime controversé des facilités par les deux journaux. Une étude analytique de contenu nous a permis d'aboutir à la conclusion suivante: chaque journal présente ses informations de façon très personnelle et applique une sélection approfondie des thèmes et personnages évoqués dans leurs articles. Sur la base de ces constatations, nous avons pu établir des jugements au sujet du profil politique et idéologique des deux journaux. *De Standaard* s'illustre incontestablement comme défenseur de la cause flamande, sans prendre le parti du nationalisme flamand. *Le Soir*, quant à lui, défend, par analogie à *De Standaard*, les intérêts des francophones, à la différence que son information est plus nuancée. C'est pourquoi *Le Soir* diffuse l'information plus ouvertement que *De Standaard*.

Ten years of written journalism on the facilities in the Brussels periphery. A content analysis

Since their beginnings nearly 40 years ago, the special language facilities linguistic minorities have been in constant upheaval. Debates surrounding the interpretation and application of the facility system have been a source of discord between the communities. The governmental reforms of 1988 did not provide a neat and tidy solution. Despite the legislative safeguards for the facility system and the special electoral procedures for councillors and the members of the public welfare committees in the municipalities concerned, the vicissitudes of inter-community life have seen a few hot spots, such as the St Michael's Day agreement of 1992 and the circular issued by Leo Peeters, the Flemish minister of internal affairs, in 1998.

In view of this politico-historical background, we carried out an investigation of the news coverage by the French-speaking newspaper *Le Soir* and the Flemish daily *De Standaard* regarding the differing truths which the two send out to the world about the facilities issue. By analysing the content we reached the conclusion that each newspaper presents its reportage in a very distinctive manner and takes a highly selective approach to the subjects and people featured in its coverage. On the basis of these observations we were able to assess the politico-ideological profiles of the papers. Thus *De Standaard* stands out as an undeniable advocate of the Flemish case, without actually going into the Flemish nationalist camp. For its part *Le Soir* promotes, by comparison with *De Standaard*, the interests of the francophone population, with the difference that there is a greater eye for subtle differentiation in its reporting. Thus *Le Soir* shows a more open approach to reporting than *De Standaard*.

Anja Detant

Language policy in Brussels: balancing between linguistic freedom and official bilingualism. An introduction

0. Introduction

The Brussels Capital Region is an area that has in a crucial way influenced the political evolution of the Belgian state. The process of federalisation the state has been a gradual one, hampered and complicated by the specificity and heterogeneity of its capital. Starting federal reforms in 1970, it took until 1989 to find a compromise on a statute for Brussels. The discussion between regionalists and communitarists was a major one, dividing Dutch and French-speaking Belgium, who adopted a diametrically opposed view on state reform, handling different principles in thinking the relationship between the polity and the civil society.[1]

The institutional complexity of the Brussels region is a result of the historical transformation of the language composition in the city's population, the compromise that had to be found between the conflicting demands on the Dutch- and the French-speaking sides, but also of the whole process of regionalisation, which has taken place in different phases.[2] Each step of the reform implied transferring new competencies, administrations and personnel to newly created structures. Moreover, on the different administrative levels and institutions (communal, provincial, agglomeration, regional, community) with their own elected bodies, executive instances and administrations, different regulations on bilingualism have to be respected.[3]

The extreme complexity of the institutional framework existing today – with federal bodies, regional and community governments, bicommunitary bodies for so-called bicommunitary affairs in the capital, provincial and local authorities – reflects the major political issues and interests at stake in the Brussels area.

Brussels combines not only important political functions with economic power – Brussels is the capital of the country and of the Flemish and French Community; it is a city with European ambitions and with a major presence of federal and regional administrations, major public and pri-

vate services and companies, multinationals and European and international institutes. Furthermore, Brussels is a meeting place for Dutch and French speakers and a crossroad for nationals and immigrants to meet. [4]

It is not our aim here to explain in detail the federalisation process, nor to enter into complex institutional and legal discussions. This paper deals mainly with the status of Brussels as a bilingual area and in particular with the legal obligations and regulations installed by the Belgian language legislation of 1963 on the use of languages in the administration.[5] Moreover, it offers an analysis of the political problems that have accompanied the application of the language legislation in Brussels. To understand the relevance of the language legislation however, we start with a brief description of community relations in Brussels. We try to make clear the complexity and particularity of the Brussels institutional model, the protective mechanisms worked out in favour of the minority group and the issues at stake in the 19 local councils of the Brussels capital area. It is the whole picture of institutions and regulations that will allow the reader to fully understand the techniques applied to resolve the paradox between the francophone desire for linguistic freedom and the Flemish demand to protect the linguistic minority of Dutch speakers in the capital.

1. Conflicting demands

If we want to talk about law and language in the Belgian capital and about language legislation and the political discussions it engenders, we enter into the heart of the debate on state reform. The heart of the discussion is the question on which principles the state should be organized and how we should think the relationship between the population and the polity. Should one opt for the principle of freedom and stress the rights of the individual – mainly the francophone point of view – or should one favour state interventionism when it comes to defend groups rights or community interests – mainly the Flemish point of view. [6]

The differences in approach can be explained by historical factors that contributed to a demographic and linguistic switch in the capital area. Brussels, being originally a city with a dominant Flemish speaking population, today counts a majority of French-speakers. The Flemish movement responded to this evolution with a demand for state-intervention and protective measures concerning language use in public life. [7]

The choice that finally had to be made in the Belgian process of federalisation was one between territorial or communitary autonomy. Choosing for territorial authority implies mainly to clearly define the different regions, to decide on the governing bodies exercising sovereignty and to define the matters of competence, whereas opting for communitary autonomy complicates the picture. Communities are not a priori territorial col-

lectivities. It is clear that the concept in Belgian political practice has been determined by linguistic criteria – without however implying a congruence between territory and community. The Flemish and French community could indeed not be reduced to Flanders on the one hand and Wallonia on the other. Moreover, it proved difficult to add the heterogeneous Brussels region to the picture.[8]

First and foremost, the Brussels area has always – and more than any other part of the country – been characterised by linguistic heterogeneity on the level of the population. Contrary to the northern Flanders part and the southern Walloon part with a dominant monolingual character, Brussels has been the region coloured by Brussels' bilingual inhabitants and by intense contacts between Dutch- and French speakers. However, due to economic and social factors, part of the Brussels history – that is until the 1960s – is one of Francofication of many Dutch-speakers, hoping to acquire better job possibilities and higher social status by switching language use and language identity. This process explains in part why dealing with language regulation has always been a sensitive issue in Belgian politics.[9] While the Flemish community desired a system of protection and of linguistic guarantees, Francophone Belgium defended mainly the principle of linguistic freedom, i.e. non-intervention. A major argument here is the fact that the constitution stipulates that the use of languages is a matter of free choice. However, the constitution also foresees that the freedom of language use should be applied without discrimination. Moreover, constitutional law specifies that regulation or restriction of this freedom is possible, be it only for acts of public interest and in legal affairs. The language legislation that has been developed had to put into practice both the principle of freedom of languages and of equality of treatment. Along with the process of federal state reform, the use of languages in education and in social relations in the working sphere have become a matter of the communities. For the Brussels region it still is the federal government (where Flemish and Francophones are ruling together on a parity basis) that is responsible and competent for the use of languages in public life.[10]

2. The Brussels institutional model

2.1 Autonomy for the communities, cooperation between them in regional and bicommunitary affairs and protective measures for the minority group on a regional level

The confrontation between both views and between the interests of the two major communities in the country has been resolved by a process of gradual federalisation, based on compromises and package deals. The

result is a system of both regional and communitary sovereignty; for Brussels it is a sui generis institutional system that developed, based on autonomy of the communities in some matters and cooperation in other matters, on shared sovereignty exercised independently by distinct authorities on the regional and bicommunitary level. To be precise: since 18 June 1989 Brussels has had a regional government and parliament in which both communities are represented and where relationships between them have been determined by mechanisms of protection for the minority group.[11]

To protect the minority group in the institutions of the region, French and Dutch speakers are divided into two separate language groups, the Brussels Council has a quasi-paritary composition (two members of the French linguistic group; two members belonging to the Dutch linguistic group and a linguistically 'neutral' president), the ministers' matters of competence have to be equally balanced, and the minority group has a right to veto decisions that could harm its position and interests.[12]

The Brussels parliament is composed of 75 members, elected by universal suffrage. Contrary to demands on the Flemish side, there are no measures to assure a minimal representation of the minority group in the Brussels Parliament. The political candidates, however, choose according to their language a linguistic political identity (which is fixed once and for all) and belong to one of both language groups in the parliament: either the Dutch-speaking language group or the French–speaking one.[13]

The repartition in language groups is important because decisions can only be taken if a majority in both language groups is in favour of them. Moreover, three quarters of the members of one language group have the possibility to object to any legal proposition that can damage the interests of the particular language community. This means that the interests of the minority cannot be overruled, since they possess an instrument to veto decisions they object to.[14]

Moreover, the Brussels model comprises two officially recognized communities with own governing bodies and full sovereignty on community matters – the Flemish community commission and the French community commission (based on the language groups in the Brussels Parliament) – and a body where both communities share power on an equal basis concerning bicommunity affairs – the Joint commission for community matters. [15]

The diversity of the Brussels' population and the political choice not to install the principle of sub-nationality to categorise the citizens officially as belonging to one or the other community explains why the authority of the communities in the capital is exercised over institutions and not citizens. People are free to use the language of their choice and the institutions of their choice. They can decide to send their children to a Flemish school, choose a Francophone sportsclub, go to bilingual hospital for medical care and switch the language of their identity card as they want. They

can freely opt for the services offered by institutions belonging to different language regimes.

It is the institutions in community matters (schools, cultural associations, medical institutes, sportsclubs, youth associations, etc…) that have to choose a language regime and fall under the authority of the Flemish or French Community Commission. This choice is important, because it determines the official regime they will have to respect – political options and legal regulations and standards might be different between the communities. The choice also defines the possibilities and conditions for financial support (subsidies) that will be open to the institutions falling under one or the other language regime

2.2 Minimal representations on a local level

The mechanisms of protection and balance between both communities that are to be found on the regional level are quite unique. On the local level, the minority group has no guaranteed representation in the communal council. The law only stipulates the *possibility* to augment the number of local councilors with one member of the minority group, in case one of the language groups would not be represented. This measure is more of an incentive to francophone politicians to include into their ranks a Dutch-speaking member, without having to give in a francophone member. It includes in no way an obligation to do so. Another possibility is to augment the number of councilors with a member of either the Dutch or the French language group, when each group has at least one local councilor elected. For the council of the institute for social welfare assistance (OCMW), the law does prescribe the obligation to include at least one member of each language group.

These measures offer but partial protection for the Flemish community and cannot counter the weak presence of Dutch speakers in some of the Brussels communes where electoral results are minimal and representation is low or even non-existing.[16] On average, the number of Flemish elected officials has hovered over the past decade around the 11-percent mark for the municipal elections. While regional elections require unilingual lists, the local officials can be elected either as members of the local division of a Flemish party, as members of Flemish cross-party lists or as part of bilingual lists, uniting French-and Dutch speakers of one political/ideological group. The strength of the Dutch-speakers in Brussels politics varies considerably. It is above average in the western municipalities but minimal in the southern and southeastern ones, where radical francophone parties get their best results.

The minimal representation of Dutch-speakers on a local level has consequences for their participation in local government and policy options. Moreover, since it is the local governments dominated by French-speakers

who have a major responsibility in applying language legislation that is meant to protect the rights of the Dutch-speaking population, many problems and disputes concerning the application of the language laws are situated on this level.

In the following section we will take a closer look at the obligations included in the legislation. We will equally discuss the problems that appeared over the years in the application of the language laws and then move on to the political discussion on this matter.

3. Language legislation[17]

Since the delimitation of the language border in 1962, Brussels is geographically a bilingual enclave into the unilingual area of Flanders. The Brussels Region exists of 19 communes belonging to the bilingual language regime.

The language laws that cover different levels of the administration reflect the degree of complexity of the situation. The language legislation has been developed acknowledging the role of Brussels as a capital, the domination of French-speakers within the city's population, and the demand of the Flemish community to guarantee the Dutch-speaking population every opportunity to use their language in relationship to official institutes. In other words, the language legislation applicable today – as developed in 1962-1963 – was meant to guarantee both language communities an equal access to public services and a fair share in the administration and the job market it represents.

The bilingual status underscores the region's role as a meeting place for Dutch- and French-speakers. Clearly, official bilingualism has thoroughly affected the functioning of the local and regional administrations, all be it in different ways, since different regulations to assure bilingualism are valid on the respective administrational levels. We will now take a closer look at these.

1) Individual bilingualism on a local level

The language legislation of 1963 wanted to guarantee Dutch and French speakers equal access to the services of the communal administrations and to those of other public institutes. In order to do this, the language laws concerning local administrations and institutions prescribe measures of both external (all official contacts between the services and the public) and internal bilingualism (internal functioning of the administration). A first measure to assure bilingualism is the obligation for all official announcements to be set in both languages.

One of the major aims of the legislation was to protect the rights of Dutch-speakers to use their language in official contacts and to reinforce their position towards local services. This meant that linguistic demands were introduced towards local civil servants. The basic rule for bilingual services on a local level is thus based on individual bilingualism of the personnel.[18] In order to be employed by the local administrations, a candidate has to prove to have a sufficient knowledge of the other language by passing a language exam. Depending on the job level, requirements are to possess an elementary or more thorough knowledge of the other language. However, this obligation has been eluded by the recruitment policy of many communal councils, using the argument that the obligation of bilingualism does not apply to civil servants in temporary statutes, with labour contracts limited in time. This interpretation has been overruled as illegal, but has nevertheless been used by communal councils to defend their policy to recruit unilingual (often francophone) personnel (see further).

In order to regulate the internal use of languages in the administrative services, language legislation set a hierarchy of criteria in order to define which language to use in handling a dossier. The local administration is legally obliged to handle all dossiers in the language of the citizen, be it French or Dutch. The language of the citizen to whom a dossier applies is thus the first rule to decide on the language to use. A second criterion is the language of the region where the case is situated. If none of the above mentioned criteria are relevant, it is the language of the civil servant dealing with the case that defines the language of the dossier. By establishing this hierarchy, one wanted to prevent that the local civil servant would be the one defining the language to use and put pressure on the citizen, limiting him to use the language of his choice.

In order to guarantee bilingualism in the internal functioning of the administration and to offer French and Dutch speakers a fair share in the administration jobs, language legislation also stipulates that staff of different linguistic background has to be engaged. On a decisionary level, functions have to be equally divided between Dutch- and French speakers (parity-rule); on lower levels, the language legislation requires that minimal 25 percent of the jobs will go to civil servants belonging to the least represented language group.

2) Bilingual services on a regional level

On a regional level, other regulations were developed to guarantee bilingualism of the administrative services. While on a local level it is the personnel that has to reassure bilingualism by its knowledge of the second language, on the Brussels regional level it is the services themselves that

have to guarantee bilingual services for the citizens. The regime of a bilingual administration on the basis of unilingual civil servants has been inspired by the one applicable in the central or federal administrations of the country. To put this regulation into practice, all personnel in the regional administrations is divided in two separate linguistic groups (taalkaders) according to the language of their diploma. The numbers within each linguistic group have to be confirmed by law and depend on the workload represented by each language.

In other words, all jobs in the administrative hierarchy are divided over two linguistic groups, depending on the workload within a particular service of dossiers put in Dutch or in French. The higher functions in the administration however – those on a decisional level –have to be divided on a parity basis between Dutch and French speaking civil servants

Defining the workload of both languages for a particular service is important because it is on this basis that the number of jobs available for Dutch and French speaking personnel will be decided. The law does not include clear rules about how to do this, and setting the proportion has consequently not been without conflicts. The language legislation does however include the obligation to guarantee both languages at all times an equal respect and treatment. The principle advanced is that services should be organised as such that the public can use French or Dutch freely and without any difficulty.

The regime of bilingual services instead of bilingual civil servants is by far the one preferred on the francophone side. To compromise with Flemish demands for real guarantees for bilingualism, a political deal has been concluded (in the government agreement on Brussels of 1980), stipulating that a minimum of one third of all jobs in the regional administrations should be reserved for Dutch speaking personnel – this regardless of the workload. This political agreement has not been put into practice without friction and arguments. For the establishment of the proportion of both linguistic groups within some services like the Brussels' fire brigade, the situation has even been one of deadlock. An important element in reinforcing discussions was the change in coalition, with radical Francophones becoming a partner in the Brussels government.

3) Controlling bodies

To assure the correct application of the language legislation, the Flemish movement demanded in 1962-1963 to install strong and autonomous controlling instances. Earlier regulations – especially the language legislation in administrative matters of 1932 – appeared to be inefficient, since they were badly respected by the often francophone dominated institutions that had to apply them. Following Flemish demands, the language

legislation of the 1960s includes controlling bodies such as the Permanent Commission for Language Control (Vaste Commissie voor Taaltoezicht) and the Vice-Governor of Brussels to assure a correct application of the law.

The PCLC is empowered to deal with complaints of citizens and institutions and has an interpretative and advisory function on language legislation towards the executive powers. The advisers of the PCLC over the years have had an important input in defining more clearly many articles and regulations in the language laws. As a result of the compromise function of the language legislation, many of its stipulations are rather vague and unclear. These vague stipulations caused many of the interpretative discusions that have been partly remedied by the advises of the PCLC.

The application of the language legislation in Brussels is controlled by the Vice-Governor of Brussels, who has the power to suspend decisions of local authorities that do not respect the law on the use of languages in administrative matters. The function of Vice-Governer is a federal one, since he is the "watchdog" of the federal level on the application of the language legislation in the capital.

Over the past five years (1995-1999), his administration treated 11,426 files, concerning assignments to a post in the local communal administrations and social welf are services. Some 30% or 2,531 of these appointments were suspended, being not in accordance with the language legislation. In other words, about 70% of all assignments are in conformity with the obligations included in the language legislation. Of this total number of assignments revised and approved by the Vice-Governor about 60% concerns French-speaking personnel appointed in the communal administrations. For those who were appointed in the social welfare services in full conformity with the language laws, the proportion of French-speakers is 65%. These persons have passed the language exams with succes.

To fully understand what this means, we have to remark that in 1998 about 40% and in 1999 about 64% of all assignments by social welfare administrations could benefit of the special measures taken due to the language courtesy agreement (see further). To be more precise, a large proportion of the appointed personnel could benefit from a two year period to prepare themselves for the obligatory language exams. These assignments were thus not suspended by the Vice-Governor. [19] 90% of these dossiers apply to French-speaking personnel.

When we look at the proportion of both language-groups in the total number of dossiers treated by the Vice-Governor, we get the following pictures:

Table 1 – Decisions of local administrations: proportion of both language groups

year	incoming decisions[20]	French-speakers	%	Dutch-speakers	%
1999	2147	1486	69	661	31
1998	1895	1276	67,3	619	32,7
1997	1910	1263	66,1	647	33,9

Source: services of the Vice-Governor

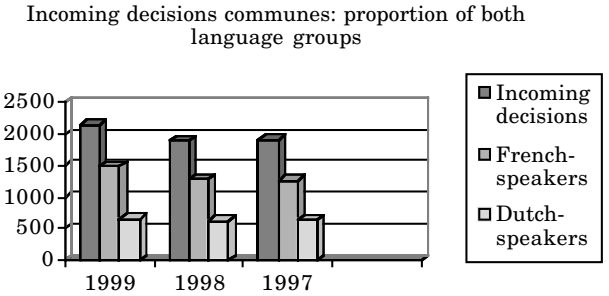

Table 2 – Decisions of local social welfare services: proportion of both language groups

year	incoming decisions	French-speakers	%	Dutch-speakers	%
1999	847	723	85,36	124	14,64
1998	537	428	79,70	109	20,30
1997	305	249	81,64	56	18,36

Source: Services of the Vice-Governor

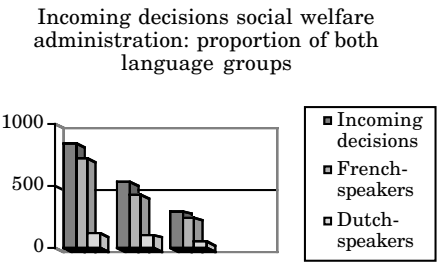

The decisions of the Vice-Governor to suspend only have definitive impact when followed by a decision to nullify by the higher authorities. If a suspension by the Vice-Governor is not confirmed within 40 days by the higher authorities, the suspension becomes void. For decisions of local councils and administrations, the higher authority is in the hands of the Minister-president of the Brussels region; for decisions of the social welfare institutions (OCMW) it is the Ministers in the Joint Commission for Community Matters who have authority. As annulation decisions were rare for many year of political praxis – especially in the JCC as a consequence of a lack of consensus between the responsible Dutch and francophone ministers – most of the suspensions of the Vice-Governor did not result in licensing personnel that could not give evidence of the required level of bilingualism.

Table 3 – Total number of suspensions and annulations (1989-1998)

1989-1998	Suspensions	Annulations
Communes	3.507	40 (in 1998)
Social welfare (OCMW)	1.106	96 (1993-1998)

This situation created a lot of frustration on the Flemish side. In the long run, the policy of engaging unilingual personnel without being authorized to do so but equally without being hindered by higher authorities, can indeed undermine bilingualism in the administrations.

This situation only came to an end with the Language Courtesy Agreement of November 1996, concluded by the partners in the Brussels Region. Before moving on to this, we will discuss the main differences in the political discussion over the application of the language legislation.

4. Political conflicts over bilingualism

Through different mechanisms, legislation for language use in administrative matters was meant to guarantee the equality of treatment of the Dutch and the French language in local services: internal and external bilingualism, controlled language exams, parity between Dutch and French speaking personnel in decisionary functions, guaranteed recruitment of Dutch speaking civil servants on lower levels of the administrative hierarchy.

Over the years language legislation has had an important impact on the functioning of the local administrations. The linguistic obligations

towards civil servants, the parity-rule and the minimal representation of Dutch speaking civil servants have had serious consequences for the recruitment possibilities and career perspectives of French speakers, who suddenly were confronted with Dutch speaking competitors. For Dutch speakers, the language legislation broadened their perspectives to be engaged in local administrations and institutions. At the same time, the position of Dutch speaking citizens was reinforced in relation to local and previously predominant francophone administrations.

Language legislation also had its limits in assuring the equality of treatment of both languages. The local authorities who have to apply the language laws have maximally opposed it and tried to apply linguistic obligations in a minimal way. As a consequence, the parity-rule between Dutch and French speaking civil servants and the foreseen proportion of a minimal 25 percent of jobs for the least represented language group have been realised only gradually and not without sometimes fierce opposition. Until today, one hears the argument that Dutch speakers are overrepresented in the administrative services in relation to the workload they represent and to their share in the local population.

Most of the conflicts in applying language legislation, however, had to do with the obligation of bilingualism for local personnel. All personnel that comes into contact with the public has to provide evidence of a certain knowledge of the other language by passing a language exam. Since the 1970s, local authorities have developed a policy of recruiting personnel in special statutes and temporary contracts, denying that the obligation of bilingualism would be applicable in these cases. They defended their point of view with the argument that it is very difficult, almost impossible for certain functions to find enough competent and bilingual personnel. Recruiting unilingual civil servants has also been argumented by the fact that they only wanted to assure the continuous and smooth functioning of the public services. Other arguments referred to the autonomy of local authorities and to the 'unreasonable' linguistic demands included in the regime of individual bilingualism.

Advisers of the PCL did not follow this reasoning and confirmed that the obligation of bilingualism is valid for all local personnel in public services, linked to the function itself, but independent of their statute or labor contract. The highest law court (Raad Van State) confirmed once again the obligation of bilingualism for local civil servants and stipulated that in any case bilingualism should be guaranteed by the local institutions themselves.

These disputes caused many problems in the administrative praxis, but this does not mean that bilingualism is not put into practice at all. Overall two thirds of the decisions to recruit local personnel conform to obligations included in the language legislation. Of the 2000 decisions that reach the Vice-Governor annually, one third however will be sus-

pended. A suspension is taken most of the time because the candidate could not present a proof of knowledge of the second language; sometimes suspension follows because the decision to recruit is in disrespect with the parity-rule.

When we look at the proportion of both language groups in the number of suspended assignments for local administrations and social services, we get the following picture:

Table 4 – Suspended dossiers: number of French- and Dutch-speakers

Communes	French-speakers	Dutch-speakers	Total numbers
1999	294	41	335
1998	332	28	360
1997	361	51	412
1996	385	51	436
1995	279	47	326
Social welfare services			
1999	86	15	101
1998	155	18	173
1997	120	14	134
1996	128	19	147
1995	84	23	107

The proportion of suspensions that relate to Dutch-speaking personnel is fairly small compaired to the total number of suspensions (about 15%). Most of the suspensions have to do with French-speaking personnel engaged in special statutes or on the basis of temporary contracts, especially in the social welfare administrations and services. Part of these problems often are explained by the difficulty to find enough bilinguals amongst the medical professionals and the para-medical personnel. [21]

Table 5 – Evolution of the number of dossiers treated by the Vice-Governor and of the proportion of suspensions taken

1996	Total decision	Suspensions	Proportion
Communes	1998	436	22%
Local Social Welfare service	295	148	50%
1997			
Communes	1910	412	22%
Local Social Welfare service	305	134	44%
1998			
Communes	1895	360	19 %
Local Social Welfare service	537	173	32 %
1999			
Communes	2147	335	16%
Local Social Welfare service	847	101	12%

Sources: Numbers based on the information applied by the services of the Vice-Governor[22]

The Vice-Governor and the PCL tried to compromise on this by allowing personnel in temporary or special statutes to be engaged without being in possession of the required language certificates, if they used the regularisation period of one year to prepare for language exams. Most suspensions therefore apply to personnel that is not in possession of the certificate proving bilingualism after having benefited from the regularisation period.

Until the Language Courtesy Agreement of 1996, most decisions were not followed by an annulation and unilingual personnel often stayed in office. To finally resolve the ongoing friction this policy caused, a political agreement was concluded by the partners in the Brussels government. We will now have a closer look at this.

5. The Language Courtesy Agreement

The Language Courtesy Agreement is a political compromise that was concluded on November 14th 1996 in order to resolve the tensions concerning bilingualism on local and regional levels. It includes an agreement on the issue of individual bilingualism for all civil servants, independent of their statute or labour contract. This marks an important change in the attitude and interpretation on the francophone side. In exchange, the Flemish partners in the Brussels government agreed with a lowering of linguistic demands (a revision of the language exams) and with the instal-

ment of a regularisation period of two years for personnel in temporary statutes. At the same time, it was agreed to invest in more and better quality language training courses.

In order to remedy the argument that not enough competent and bilingual candidates are available, one also decided to create a database with candidates who passed the language exams, out of which the local authorities are obliged to recruit, unless a qualified candidate should not be included in the database. A major result of this agreement is the fact that since 1998 the number of suspended decisions is in decline and suspensions taken by the Vice-Governor are slowly followed by annulations by the higher authorities. This will certainly discourage local authorities to continue their policy of recruiting unilingual personnel, since these decisions will now have greater chances of becoming void.

At the same time an agreement was concluded on defining the workload – and thus the proportion of jobs for Dutch and French speaking personnel – in the regional administrations and services.

6. Conclusion

Language legislation has been an important instrument in the relationship between both communities. Thanks to linguistic regulations, the position of Dutch speakers in the capital region improved considerably over the past three decades: there are more job possibilities for Dutch speakers in the administrations and services, bilingualism in the internal and external functioning of public services has been strengthened and the attitude of Dutch speaking citizens towards public services has definitely improved.

Nevertheless, the application of language legislation has also engendered ongoing problems and discussions. These have to do partly with imprecise stipulations in the language legislation itself and with the administrative praxis and policy options of local authorities. The real issue is a difference in perspective between both communities over the question of what the priority role of Brussels should be. Is Brussels primarily a capital region where both language communities should be treated on equal terms, independent of numeric proportions. Or is it first and foremost an urban setting with a predominant francophone population?

Another issue centers on the question of how to put into practice the principles of freedom of language use – as stipulated in the constitution – and how to ensure the equal treatment of both languages and language communities. Should the government refrain in this matter or intervene and impose regulations, in order to put into practice the freedom of language use and the equality of treatment? In other words: how to find a compromise between linguistic freedom (the francophone point of view)

and official bilingualism (the Flemish point of view)? The difficult application of language legislation clearly has to do with different perspectives on these matters and conflicting answers to these questions. These contrasting views were partly based on self interest of the communities and on their interpretation on how to defend these interests. Some of the disputes proved nearly impossible to solve, because of the sheer impossibility to pinpoint who was 'right' and who was 'wrong'. What exactly does bilingual services mean? Do language laws need minimum or maximum interpretations and application? Do the rules on bilingualism apply to temporary personnel? Does the smooth functioning of public service not take priority over other considerations?

Clearly, these question needed political, not legal solutions. It is political agreements that led to a breakthrough in a number of decisive issues. These political compromises can in the long term provide the positive momentum necessary to reach a mutually acceptable deal on bilingualism in the public services in the capital.

Notes

1 For more details on the issues at stake in Brussels, E. WITTE e.a. (red.), *Het statuut van Brussel. Bruxelles et son statut*. Brussels, Larcier, 1999.

2 About the historical evolution of the Brusselse statute, E. WITTE, Hertoginnedal 1963-1988. Ontstaan en evolutie van een taalcompromis. In: Het probleem Brussel sinds Hertoginnedal (1963), *Taal en Sociale Integratie 12.* Brussel, VUBPRESS, 1989, pp.19-36. Also: E. WITTE & H. VAN VELTHOVEN, *Taal en Politiek. De Belgische casus in een historisch perspectief*. Brussel, VUBPRESS, 1998.

3 A. DETANT, De toepassing van de taalwetgeving in de Brusselse gemeentelijke instellingen. *Brusselse Thema's 2*. Brussel, VUBPRESS, 1995. From the same author, also: Tussen (taal)wet en werkelijkheid: interpretatiegeschillen en politieke bezwaren, in *Brusselse thema's 5*. Brussel, VUBPRESS, 1998.

4 J. Poirier explains that the status of federal capitals is determined by the need to keep a balance between unity and diversity, two concepts that are inherent part of the federal principle. From a comparative perspective, she notes that the capital in federal states is considered as a neutral place and a unifying factor. For Brussels, the combined institutional status of an entity within the federation and of the federal capital has created the kind of ambiguity that other federal nations have chosen to avoid.
J. POIRIER, Choix, statut et mission d'une capitale fédérale: Bruxelles au regard du droit comparé. In: E. Witte e.a. (red.), *Het statuut van Brussel. Bruxelles et son statut*. Brussels, Larcier, 1999, pp. 61-96.

5 For a more detailed description of the language legislation and its priciples, P. VANDERNOOT, La législation linguistique applicable à Bruxelles. In: E. Witte e.a. (red.), *op.cit.,* pp. 353-410.

6 More details in A. DETANT, Kunnen taalvrijheid en officiële tweetaligheid verzoend worden? De toepassing van de taalwetgeving in het Brussels Hoofdstedelijke Gewest en de 19 gemeenten. In: E. WITTE e.a. (red.), *op.cit.,* pp. 411-438.

7 The question on the language composition of the Brussels' population is an impossible one to answer here. Due to the political consequences connected to the language censuses of the population for the language regime of the communes in the capital area, and as a result of a virulent protest movement on the Flemish side, the language censuses have

been abolished in 1961. This implies that statistics on language use and identity of the population are no longer available and accounting the linguistic composition of the Brussels population can only be done by ramifications on the basis of the languages used in official documents and papers and on the basis of the number of votes for Francophone and Flemish electoral lists. Note however that these parameters only permit very rough ramifications and are in no way confident instruments to measure the linguistic composition of the Brussels population – that corresponds even less to clear cut categories of monolinguals and is far more heterogeneous than the picture of majority-minority relation between French and Dutch speakers.

[8] As Y. Lejeune & W. Pas explain, the principle of dualism and the presence of the two communities affect the institutions only. Due to the absence of the principle of sub-nationality, the citizens of the Brussels region cannot be divided into linguistic groups or communities. Y. LEJEUNE & W. PAS, Le fonctionnement des institutions. De werking van de instellingen. In: E. Witte e.a. (red.), *op.cit.,* pp.476-481.

[9] As for today, the sociological reality in the city has been largely influenced by processes of migration and internationalisation. Anyone walking around in Brussels will have to acknowledge the diversity of languages spoken by an ever more diverse and international population. However, French clearly remains the dominant language – the lingua franca.

[10] P. VANDERNOOT, "La législation linguistique applicable à Bruxelles". In: E. WITTE e.a. (red.), *op.cit.*, pp. 353-410.

[11] The special law of January 12 1989 concerning the Brussels institutions talks about 'the less represented group' ('de minst talrijke taalgroep'). The Flemish community is not defined as a MINORITY by law, but is considered as such in political practice.

[12] The guarantees installed at the Brussels regional level for the Dutch-speaking minority have been negotiated as a counterbalance for the protective measures accorded to the French community on the federal state level. For the whole of Belgium the repartition between Dutch – and French speakers is about 60/40. In Brussels the situation is totally different. Francophones clearly have a major share in the population (80/20). Strangely enough these figures are rough estimates and do not take into account the migrant population residing in the city, that does not fit into the official picture of two clear-cut language communities.
More details in Y. LEJEUNE & W. PAS, *op.cit.,* pp.473-515 and also A. DELCAMP, *Les institutions de Bruxelles, de la commune à l'agglomération de la région-capitale à l'état fédéré*. Brussel, Bruylant, 1993.

[13] The Dutch language group actually comprises 11 members of Parliament out of 75; the French language group counts 64 members. There are thus far no measures taken for a guaranteed presence for the minority community in the Parliament, as is demanded on the Flemish side. The francophone argument to offer the Flemish community a stronger representation is to redefine the territory of the Brussels region and to include more of the peripheral communes that are actually part of Flanders into the bilingual capital area.

[14] They can use the so-called 'alarm bell', to veto a decision. As yet, the instrument has never been put into practice. It would cause a real political crisis for the Brussels government if it were used.

[15] The power of the regions comprises the following matters: urban planning, environment, economy, water and energy policy, employment, housing, public works and transportation, fire brigade and urgent medical assistance. Community matters include culture, education and so-called person-related issues (health policy, hospitals, family policy, integration of immigrants, social well being, etc.) and the use of languages in education and in social relations in the working-sphere.

[16] Another part of the population that remains largely neglected and underrepresented on a local level, is the migrant population residing in Brussels. People who do not posses the Belgian nationality are not allowed to vote at communal elections. Since the Brussels population comprises about 30% non-nationals, we can conclude that an important part

of the Brussels' inhabitants have no political representation. In some communes this exclusionary measure is of particular importance, as there is a major concentration of non-nationals (cf. Sint-Joost, Sint-Gillis, Schaarbeek, …) counting for more than half of the population of the commune. This situation will be changing since the European immigrants will for the first time be able to participate in the communal elections of October 2000. Non-Europeans remain however excluded.

17 More details: A. DETANT, De toepassing van de taalwetgeving in de Brusselse gemeentelijke instellingen. *Brusselse Thema's 2*. Brussel, VUBPRESS, 1995. From the same author, also: Tussen (taal)wet en werkelijkheid: interpretatiegeschillen en politieke bezwaren, in *Brusselse thema's 5*. Brussel, VUBPRESS, 1998 and A. DETANT, "Kunnen taalvrijheid en officiële tweetaligheid verzoend worden? De toepassing van de taalwetgeving in het Brussels hoofdstedelijk gewest en de 19 gemeenten". In: E. WITTE, *op.cit*., pp. 411- 438.

18 The knowledge of the second language is not required for personnel in the administration who are working in functions that do not require contacts with the public. In practice, personnel on the lowest levels of the local services (skilled workers and laborers), can be unilingual.

19 For the communes this percentage was much smaller. In 1999 about 16% of all assignments by communal administrations benefited from the special two-year exemption period, installed due to the language courtesy agreement.

20 The incoming decisions include all decisions by local administrations to appoint personnel, to assign a person to a statutary or temporary contract, to accord a promotion, etc. These figures give us no indication of the number of Dutch- and French-speakers actually working in the local administration. They do not inform us on fluctuations in the staff employed by local communal administrations and services.

21 In order to improve the situation in the labour market and to stimulate people to learn the other language, financial measures might be motivating and in the long run have a positive impact on the qualifications of the available labour.

22 H. NYS, *Activiteitenverslag van de vice-gouverneur van Brussel-Hoofdstad over de periode 1995-1999. Evaluatie taaltoezicht op de gemeentebesturen en OCMW's van Brussel-Hoofdstad*.

Politique linguistique à Bruxelles: entre liberté linguistique et bilinguisme officiel

Le mécanisme institutionnel à l'intérieur duquel doit s'intégrer la région de la capitale est, pour diverses raisons, au centre d'un large débat. Bruxelles n'est pas simplement une troisième région dans une structure politique fédéralisée. Il s'agit d'une région à vocation capitale et européenne et elle est, par conséquent, un carrefour d'institutions et de pouvoirs politiques et économiques, un point de rencontre coloré par des influences sociales et culturelles diverses. De plus, Bruxelles est depuis des lustres la région où se retrouvent et cohabitent les deux grandes communautés du pays. L'importance politique et économique, l'hétérogénéité sociale et linguistique et la richesse de la région de Bruxelles, ses fonctions culturelles et ses ambitions européennes tant qu'internationales sont à la fois atouts et sources de conflits.

L'équilibre des forces mis en place à l'échelle régionale, les mécanismes de protection des droits de la communauté flamande et la concertation et coopération obligées entre les communautés française et flamande à Bruxelles dans les matières régionales et bicommunautaires sont ébranlés par des visions et des intérêts opposés et le souci de confirmer, et si possible de consolider, la position de sa propre communauté.

Cette contribution procédera à l'analyse d'un élément particulier des relations entre les deux communautés: le débat à propos du statut bilingue de la région capitale ainsi que la signification et la portée de la législation linguistique promulguée en 1963, réglant l'emploi des langues dans l'administration. Nous proposons ainsi une analyse des problèmes politiques rencontrés dans l'application de cette loi tout en évoquant les motifs et intérêts sous-jacents qui pourraient expliquer les diverses interprétations relatives au bilinguisme entre les deux communautés.

Pour pouvoir apprécier l'importance de la législation linguistique à sa juste valeur, nous l'inscrivons dans l'ensemble des mesures et des mécanismes régissant les relations entre néerlandophones et francophones dans la capitale. Nous précisons également les enjeux du débat sur les droits garantis et la participation politique minimale des deux communautés à l'échelon communal. La législation linguistique réglant l'emploi des langues dans l'administration doit être perçue comme l'un des mécanismes régulateurs se situant en permanence dans le champ de tension entre la revendication francophone de liberté linguistique et la lutte flamande pour la protection des droits linguistiques du citoyen néerlandophone de Bruxelles.

Anja Detant

Taalpolitiek in Brussel: evenwichtsoefeningen tussen taalvrijheid en officiële tweetaligheid

Het institutionele mechanisme waarbinnen de hoofdstedelijke regio zijn plaats moest vinden, is om verschillende redenen veelbesproken. Brussel is niet zomaar een derde gewest in een gefederaliseerde staatsstructuur. Het is een gewest met een hoofdstedelijke en Europese functie, en bijgevolg ook een knooppunt van politieke en economische instellingen en machtscentra. Bovendien is Brussel van oudsher de regio waar de twee grote gemeenschappen in het land manifest aanwezig zijn en met en door elkaar leven. Het politieke en economische belang van de regio, de sociale en linguïstische heterogeniteit en rijkdom van het Brusselse stadsgewest, de culturele functies van het hoofdstedelijke gebied en de Europese en internationale ambities zijn echter evenzeer troeven als bron van conflicten.

De machtsevenwichten die op het niveau van het gewest zijn uitgebouwd, de mechanismen ter bescherming van de rechten van de Vlaamse gemeenschap en de verplichte samenspraak en samenwerking tussen de Vlaamse en de Franse gemeenschap in Brussel inzake regionale en bicommunautaire materies, worden doorkruist door tegengestelde visies en belangen en de bekommering om de positie van de eigen gemeenschap te bevestigen en zo mogelijk te verstevigen.

In deze bijdrage willen we een bijzonder element in de relaties tussen beide gemeenschappen bespreken: de discussie over het tweetalige statuut van de hoofdstedelijke regio en over de betekenis en reikwijdte van de taalwetgeving inzake het gebruik van talen in bestuurszaken, die in 1963 tot stand is gekomen. Deze bijdrage biedt daarom een analyse van de politieke problemen die zich naar aanleiding van de toepassing van de taalwetgeving hebben gesteld en bespreekt de achterliggende motieven en belangen die de verschillende interpretaties inzake tweetaligheid tussen de twee gemeenschappen kunnen verklaren.

Om het belang van de taalwetgeving ten volle te kunnen inschatten, plaatsen we deze binnen het geheel van maatregelen en mechanismen die de relaties tussen Nederlands- en Franstaligen in de hoofdstedelijke regio bepalen en geven we de inzet aan van de discussie over gegarandeerde rechten en een minimale politieke inbreng op gemeentelijk niveau. De taalwetgeving in verband met het taalgebruik in de administratie moet begrepen worden als een van de reguleringsmechanismen die zich continu in het spanningsveld bevinden tussen de Franstalige eis voor vrijheid van taalgebruik en de Vlaamse strijd voor de bescherming van de taalrechten van de Nederlandstalige burger in Brussel.

Taal en onderwijs

Langue et enseignement

Language and education

Deborah de Bleyser, Alex Housen,
Laurence Mettewie, Michel Pierrard

Taalvaardigheid en attitudes van Nederlandstalige en Franstalige leerlingen in het Nederlandstalige secundair onderwijs in Brussel

Ter inleiding

Tweetaligheid is in België een geapprecieerde vaardigheid met een hoge sociale en economische relevantie, vooral in en om het officieel tweetalige Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Toch is het leren van de andere landstaal voor de meeste Belgen geen vanzelfsprekendheid. België is een van de weinige landen waar tweetalig onderwijs wettelijk verboden is of slechts bij hoge mate van uitzonderlijkheid wordt toegestaan, zelfs in het tweetalige Brussel. Voor het leren van de andere landstaal zijn de Belgen dan ook aangewezen op de vreemde-taallessen in het voor de rest eentalige Frans- of Nederlandstalige onderwijs. Dit wordt vaak als ontoereikend ervaren. Zoveel blijkt tenminste uit verklaringen van werkgevers en werknemers, en uit de bloei van taalcursussen in het sociale promotie- en volwassenenonderwijs en allerlei (veelal zeer dure) privé-taalscholen. Maar Brussel biedt wat het verwerven van de tweede landstaal betreft een goedkopere en – volgens sommigen – efficiëntere oplossing. Aangezien onderwijs onder de bevoegdheid van de gemeenschappen valt, beschikt Brussel over een Nederlandstalig en een Franstalig onderwijssysteem, die naast elkaar functioneren. Steeds meer ouders kiezen ervoor om hun kinderen school te laten lopen in een andere taal dan de thuistaal. Nederlandstalige scholen uit het Brusselse kennen dan ook een toenemend succes bij Franstalige en anderstalige ouders. Hoewel precieze cijfers vooralsnog ontbreken, wordt er beweerd dat in sommige scholen het aantal anderstalige leerlingen zelfs het aantal Nederlandstalige leerlingen zou overtreffen.

Deze situatie kan verstrekkende gevolgen hebben, niet alleen voor de dagelijkse werking van de scholen en de onderwijspraktijk, maar ook voor de talige, socio-psychologische en cognitieve ontwikkeling van de leerlingen. Dit artikel geeft een overzicht van de situatie en het bestaande onderzoek terzake. Tot slot stellen we een onderzoeksproject voor dat tot doel heeft de ontwikkeling van taalvaardigheden en taalattitudes in deze unieke onderwijscontext te bestuderen.

2. Nederlandstalig onderwijs in Brussel: immersie, submersie of taalbehoudsonderwijs

De situatie van het Nederlandstalige onderwijs in Brussel is uniek en valt niet eenduidig onder te brengen in een van de categorieën van bestaande typologieën van tweetalig onderwijs (Baker 1993, Fishman 1976, Mackey 1970). Het bevat kenmerken van drie verschillende onderwijstypes, namelijk van wat in de literatuur submersie-onderwijs, immersie-onderwijs en taalbehoudsonderwijs (*language maintenance education*) wordt genoemd.

Taalbehoudsonderwijs is onderwijs waarin kinderen van een minderheidsgroep gedeeltelijk of volledig les krijgen in hun moedertaal. De klassen zijn er volledig samengesteld uit kinderen met dezelfde minderheidstaalachtergrond. De taal van de dominante groep uit de gemeenschap wordt geleidelijk als vak of als onderwijsmedium ingevoerd. Zoals de term al aangeeft, beoogt taalbehoudsonderwijs additieve tweetaligheid door het behoud van de minderheidstaal en de verwerving van de meerderheidstaal. Het gaat hier meestal om het in leven houden van minderheidstalen die bedreigd worden door de uitbreiding van een dominante taal qua status, invloed en aantal sprekers. Voorbeelden zijn de Gaelic scholen voor Gaelic sprekende kinderen in Ierland en Schotland, of de Finse scholen voor de Finse minderheid in Zweden.

De tweede onderwijsvorm, *submersie*, in de VS ook wel verkeerdelijk *'Structured Immersion'* genoemd, heeft ook betrekking op minderheidsgroepen maar is anders van opzet. Het gaat om kinderen van een taalminderheid die in het algemeen onderwijs van een andere taalgemeenschap terechtkomen, samen met kinderen uit de dominante taalgemeenschap, die vaak de meerderheid vormen in de klassen. Dit onderwijs richt zich uitsluitend op de behoeften van de kinderen uit de dominante taalgemeenschap en is typisch eentalig: alle vakken – behalve de taalvakken –, worden gegeven in de dominante taal. De taal van de taalminderheidskinderen wordt ofwel niet of in een enkel geval in een apart vak als vreemde taal onderwezen. Vaak zijn de taal en de cultuur van de taalminderheidskinderen sociaal gestigmatiseerd. Specifieke voorzieningen voor de taalkundige en opvoedkundige noden (bijvoorbeeld extra inhaallessen of taallessen) van de taalminderheidskinderen zijn minimaal of onbestaande. Het doel (impliciet of expliciet) van submersie is meestal de integratie of assimilatie van de taalminderheid in de meerderheidsgemeenschap. Dit gaat vaak ten koste van de moedertaal van de minderheidskinderen. Submersie leidt ook vaak tot leerachterstand bij minderheidskinderen, mede door de onvoldoende kennis van de schooltaal (Skutnabb-Kangas 1981, Cummins 1984). Het typische voorbeeld van submersie-onderwijs is de situatie van

migrantenkinderen in het algemeen onderwijssysteem in de landen van West-Europa en de VS.

Immersie-onderwijs is in vele opzichten de tegenpool van submersie-onderwijs. In tegenstelling tot submersie is immersie een vorm van tweetalig onderwijs die zich in eerste instantie richt op kinderen van de dominante taalgroep in een gemeenschap. Het onderwijs gebeurt volledig (totale immersie) of gedeeltelijk (partiële immersie) in een andere taal. Vaak gaat het hierbij om een taal met hoge status en/of de taal van een andere numeriek, politiek of economisch invloedrijke taalgroep in de gemeenschap of maatschappij. Leerlingen in immersie-onderwijs hebben meestal dezelfde, sociaal hooggewaardeerde moedertaalachtergrond. Bovendien zijn het curriculum en de gebruikte onderwijsmethodes expliciet aangepast aan de taalkundige en onderwijskundige behoeftes van de leerlingen. De moedertaal van de leerlingen wordt van bij het begin (in partiële immersie) of op termijn (bij totale immersie) gebruikt als medium voor het geven van een deel van het algemeen curriculum. Immersie-onderwijs beoogt additieve tweetaligheid door het toevoegen van een tweede taal zonder dat dit ten koste gaat van de ontwikkeling van de moedertaal of van de algemene ontwikkeling van de leerling. Typische voorbeelden van immersie-onderwijs zijn de Franse immersieprogramma's voor Engelstalige kinderen in Canada, of de Baskische en Catalaanse immersieprogramma's voor Castilliaanssprekende kinderen in Baskenland en Catalonië (Artigal 1993).

Het Nederlandstalige onderwijs in Brussel vertoont kenmerken van zowel immersie, submersie als taalbehoudsonderwijs. In het volgende overzicht beperken we ons tot de situatie van de Franstalige en Nederlandstalige leerlingen, de twee belangrijkste taalgroepen in het Brussels Nederlandstalige onderwijs.

Zoals de Engelstalige leerlingen in het Canadese *immersie-onderwijs* behoren de Franstalige leerlingen in het Brussels Nederlandstalige onderwijs tot een dominante taalgroep, aangezien de Franstaligen in Brussel de numerieke demografische meerderheid vormen. Tevens delen ze als Franstaligen eenzelfde sociale en cultureel hooggewaardeerde taalachtergrond. Een verdere overeenkomst met klassieke immersie is dat het onderwijs in het Nederlands gebeurt, de taal van een politiek en economisch belangrijke gemeenschap in België. Door hun kinderen naar Nederlandstalige scholen te sturen beogen de Franstalige Brusselse ouders immers een doel dat eigen is aan klassiek immersie-onderwijs, namelijk additieve tweetaligheid. Maar in tegenstelling tot klassieke immersiescholen zijn de klassen in het Brussels Nederlandstalige onderwijs niet homogeen en niet uitsluitend samengesteld uit kinderen met dezelfde moedertaalachtergrond. Zoals we in een volgende paragraaf zullen tonen, varieert het aantal Franstaligen van 12,2% in het secundair onderwijs tot 35,3% in de kleuterklassen. Terwijl

in het klassieke immersie-onderwijs alle leerlingen voor dezelfde leeropdracht staan, namelijk een tweede taal leren plus academische kennis verwerven, verschilt deze opdracht voor leerlingen in het Brussels Nederlandstalige onderwijs naargelang hun moedertaalachtergrond. De Nederlandstalige leerlingen moeten alleen academische inhoud verwerken, terwijl de Franstalige leerlingen zowel de Nederlandse taal als de academische inhoud die via die taal aangereikt wordt, moeten verwerven. Zij staan dus voor een dubbele taak, een taak die des te complexer is, aangezien het verwerven van de schooltaal een voorwaarde is voor het verwerven van academische inhoud. Deze discrepantie wordt echter niet officieel erkend. Het Nederlandstalig onderwijs in Brussel is ontwikkeld voor eentalige moedertaalsprekers van het Nederlands. Het is niet opgevat als een vorm van tweetalig onderwijs, wat bij klassieke immersie wel het geval is. Concreet betekent dit onder meer dat er geen voorzieningen zijn voor de specifieke taalkundige en pedagogische noden van de anderstaligen in deze Nederlandstalige scholen in Brussel. In dit opzicht bevinden de niet-Nederlandstalige leerlingen zich dan ook in een situatie die overeenkomsten vertoont met die van *submersieonderwijs*. Theoretisch gezien bestaat dan ook het risico dat de wilde-immersieleerlingen, net zoals migrantenkinderen in de VS, noch een goede kennis van hun moedertaal, noch een goede kennis van de schooltaal verwerven (d.i. subtractieve tweetaligheid), en als gevolg daarvan een leerachterstand oplopen. In de praktijk echter, lijkt het risico van een gebrekkige ontwikkeling van de moedertaal eerder klein in het geval van de Franstalige leerlingen gezien de dominante status van het Frans in de buitenschoolse context. Het Frans in Brussel is geen gestigmatiseerde taal met een beperkte verspreiding en gebruik in het maatschappelijk verkeer buiten de school.

Voor de Nederlandstalige kinderen vertoont het Nederlandstalige onderwijs in Brussel enerzijds vooral overkomsten met *taalbehoudsonderwijs*. Als leden van een numerieke taalminderheid in Brussel, krijgen zij volledig onderwijs aangeboden in hun eigen moedertaal, die zich op die manier vrij kan ontwikkelen. In dit opzicht vervult het Nederlandstalige onderwijs een belangrijke rol in de handhaving en versteviging van de positie van het Nederlands in Brussel.

Anderzijds biedt het Nederlandstalige onderwijs in Brussel, precies door de aanwezigheid van Franstaligen zowel buiten als binnen de school, een context voor de spontane verwerving van het Frans, die Nederlandstalige leerlingen in die scholen mogelijk aanzet tot een betere kennis van het Frans, in vergelijking met leerlingen in Vlaanderen.

Kortom, de situatie van de Nederlandstalige scholen in Brussel past in geen enkele van de klassieke taalonderwijsmodellen. Vandaar dat wij deze complexe situatie omschrijven als *'niet-geïnstitutionaliseerde', 'ongestructureerde' of 'wilde immersie'*.

3. De taalsituatie binnen het Nederlandstalige onderwijs in Brussel: enkele gegevens

De meertalige situatie van het Nederlandstalige onderwijs in Brussel is onbetwistbaar, maar er heersen wel de meest uiteenlopende visies over de verhouding tussen Nederlandstaligen, Franstaligen en anderstaligen binnen die scholen. De enige officiële cijfers die er bestaan over de schoolpopulatie in Brussel komen van de Vlaamse Gemeenschapscommissie die sinds 1973 – toen de Nederlandstalige Cultuurcommissie – tellingen organiseert. Deze hebben als doel een beter inzicht te krijgen in de leerlingenpopulatie en de verschuivingen daarbinnen. Zo blijkt dat het Nederlandstalige onderwijs in Brussel in de lift zit. Bij de leerlingentelling in september 2000 constateerde de VGC dat het aantal leerlingen is toegenomen in het kleuteronderwijs (+2,2% of 194 leerlingen) en het lager onderwijs (+3,1% of 357 leerlingen). Het secundair onderwijs bleef min of meer status-quo.

Bij de start van dit schooljaar stapte 86% van de kleuters uit het Nederlandstalige kleuteronderwijs over naar het Nederlandstalige lager onderwijs. 7,3% stapte over naar een Franstalige lagere school, vaak op advies van de directie of het CLB. Na het lager onderwijs stapt nog eens 6% van de leerlingen over naar het Franstalige secundaire net. De overgrote meerderheid bleef dus in het Nederlandstalige onderwijs.

Na de terugval van de vorige jaren lijkt het leerlingenaantal in het Nederlandstalige secundair onderwijs nu gestabiliseerd (een afname van slechts 6 leerlingen in vergelijking met 1999). Het aantal eerstejaarsscholieren is zelfs lichtjes gestegen, met 1,15%.

Gegevens over de taalachtergrond van de leerlingen zijn waarschijnlijk niet optimaal. Ze berusten immers op informatie die directies van de ouders krijgen. Ze moeten met een korreltje zout worden genomen, omdat enerzijds niet alle ouders hun effectief taalgebruik willen vermelden en anderzijds beschrijvingen zoals 'taalgemengde gezinnen' tot verschillende interpretaties kunnen leiden. Taalgemengd betekent volgens de VGC '*gezinnen waarvan één van de ouders van Nederlandstalige afkomst is*'. Of die ouder Nederlands met de kinderen spreekt, is niet duidelijk. Of het om een taalgemengd gezin Nederlands / Frans gaat of Nederlands / Turks, Engels of Spaans, wordt evenmin gespecificeerd. De cijfers blijken aan te geven dat de groei van het aantal leerlingen in het Nederlandstalige onderwijs in Brussel parallel loopt met een forse toename van anderstalige kinderen binnen dit onderwijs. In twintig jaar is het aandeel homogeen Franstalige kleuters van 6% naar ongeveer 35% gegroeid en het aandeel homogeen anderstalige kleuters stijgt van 4,5% tot 26%, terwijl het aandeel homogeen Nederlandstalige kleuters van 72% naar 16,5% verschuift – ook al is hun aantal maar gehalveerd. Kleu-

ters met een Nederlandstalige achtergrond (homogeen of taalgemengd) vertegenwoordigen wel nog 39% van de kinderen. Deze toename van anderstalige leerlingen in het kleuteronderwijs is eveneens zichtbaar in het lager onderwijs, hoewel het aantal niet-homogeen Nederlandstalige kinderen veel minder afneemt in het secundair: 58,7% Nederlandstaligen tegenover 12,2% Franstaligen.

Tabel 1 – taalachtergrond leerlingen

onderwijs-niveau	school-jaar	homogeen Nederlandstalig		homogeen Franstalig		homogeen anderstalig		taalgemengd (Nl +...)	
		aantal	aandeel	aantal	aandeel	aantal	aandeel	aantal	aandeel
kleuter	79-80	3126	71,9%	252	5,8%	197	4,5%	772	17,8%
	99-00	1599	16,4%	3443	35,3%	2517	25,8%	2191	22,5%
lager	80-81	7225	85,1%	205	2,4%	171	2%	890	10,5%
	99-00	2852	24,9%	3173	27,7%	2305	20,2%	3109	27,2%
secundair	91-92*	9922	76,5%	482	3,7%	335	2,6%	2228	17,2%
	99-00	6628	58,7%	1375	12,2%	2305	8,7%	2303	20,4%

bron: VGC-onderwijstellingen
* De VGC-cijfers gaan niet terug tot de jaren tachtig

In het kader van een VUB-onderzoek (dat in punt 5 wordt toegelicht) hebben we in oktober 2000 taalachtergrondinformatie verzameld bij leerlingen uit 10 Nederlandstalige secundaire scholen in Brussel (ASO), verspreid over 9 gemeenten. De bereidwilligheid van de scholen om deel te nemen aan het onderzoek was het enige selectiecriterium. Er werden willekeurig 577 proefpersonen onder de leerlingen gekozen in het eerste, derde en zesde jaar. Aan de leerlingen werd gevraagd welke taal ze met hun ouders spreken (en niet de taalachtergrond van hun ouders).

Een vergelijking tussen tabel 1 en 2 kan een aantal belangrijke inzichten bijbrengen. Er dienen wel enkele kanttekeningen te worden geplaatst. Ten eerste berusten de cijfers van de VGC op informatie verkregen van de ouders, waarin een zekere vorm van zelfselectie vervat zit (cf. supra). De cijfers van het VUB-onderzoek berusten daarentegen op een enquête bij de leerlingen. Ten tweede nemen de cijfers van de VGC alle onderwijstypes op (ASO-TSO-BSO), terwijl de VUB-cijfers alleen betrekking hebben op ASO. Zo blijkt, bijvoorbeeld, het aandeel Franstaligen in de VUB-cijfers groter te zijn dan in de VGC-cijfers (19,8% tegen 12,2%) en het aandeel homogeen Nederlandstaligen lager (42,1% tegen 58,7%).

Tabel 2 – taal gesproken met de ouders –VUB-onderzoek

	eentalig						taalgemengd							
	dominant* Nederlandstalig		dominant* Franstalig		dominant* anderstalig		Nl /Fr		Nl / andere taal		Fr / andere taal		Nl /Fr / andere taal	
	lln.	%	lln.	%	lln.	%	lln.	%	lln.	%	lln.	%	lln	%
1ste (233)	71	30,5	42	18	8	3,4	47	20,2	15	6,4	33	14,2	16	6,9
3de (166)	72	43,4	34	20,5	7	4,2	35	21,1	4	2,4	12	7,2	1	0,6
6de (178)	100	56,2	38	21,35	4	2,2	28	15,75	2	1,1	2	1,1	2	1,1
Totaal**	243	42,1	114	19,8	19	3,3	110	19,1	21	3,6	47	8,1	19	3,3

* wij verkiezen de term 'dominant' boven de term 'homogeen' die gebruikt wordt door de VGC, omdat blijkt dat de kinderen sowieso in contact komen met andere talen en dus niet 'homogeen'-eentalig.

** totaal aantal leerlingen 577, waarvan 4 (of 0,7%) geen 'taal met de ouders' hebben aangegeven.

Vier trends komen uit deze cijfers naar voren. (1) Het aandeel Nederlandstaligen stijgt van de eerste naar de derde graad. (2) Er is een lichte daling van het aandeel tweetaligen Nederlands/Frans met de studiejaren. Er zitten dus iets meer tweetaligen Nederlands/Frans in het eerste jaar dan in het zesde jaar. (3) Het aandeel Franstaligen blijft stabiel. (4) Het aandeel leerlingen met een gemengde anderstalige achtergrond is aanzienlijk omvangrijker in de eerste graad dan in de andere graden (vb. van 14,1% naar 1,1% voor de leerlingen die Frans en een andere taal thuis spreken).

Deze gegevens kunnen op twee manieren geïnterpreteerd worden. (1) Nederlandstalige scholen in Brussel blijken nu veel meer leerlingen uit taalgemengde gezinnen aan te trekken dan voorheen. Met taalgemengd worden tweetaligen Nederlands/Frans bedoeld of leerlingen die een combinatie spreken van Frans en/of Nederlands met een andere taal als het Turks, Spaans, Arabisch, Italiaans, Engels enzovoort. (2) Deze leerlingen zijn minder aanwezig in de laatste jaren omdat ze, omwille van een gebrekkige kennis van de schooltaal, meer leerachterstand ervaren en sneller afhaken en daardoor vaak overstappen naar het BSO of TSO of naar het Franstalige onderwijs.

Vaak wordt er gesteld dat het Nederlandstalige onderwijs 'overspoeld' wordt door Franstaligen. Deze gegevens duiden enerzijds wel aan dat 50,3 percent van de leerlingen, naar eigen rapportering, een Franstalige taalachtergrond heeft. Maar anderzijds blijkt er uit dezelfde rapportering dat ruim twee derde van de leerlingen (68,1%) een Nederlandstalige achtergrond heeft, of in ieder geval contact met het Nederlands via hun ouders. Het is tevens waar dat ondanks deze duidelijke Nederlandstalige aanwe-

zigheid het Nederlandstalige onderwijs in Brussel hoe langer hoe meer meertalig wordt, wat leidt tot een complexe taalsituatie binnen de scholen.

Het volgende punt geeft een overzicht van het bestaand onderzoek dat al naar deze complexe situatie verricht is.

4. Overzicht van bestaand onderzoek over het Brussels Nederlandstalige onderwijs

Ruwweg kunnen twee soorten onderzoek over Nederlandstalig onderwijs in Brussel onderscheiden worden. Enerzijds zijn er sociologische studies, die zich richten op het taal- en schoolkeuzegedrag van de ouders. Anderzijds bestaan er een aantal sociolinguïstische studies over het taalgebruik en de taalvaardigheid van anderstalige (Franstalige maar ook allochtone) jongeren in Nederlandstalige scholen, voornamelijk georiënteerd naar het lager onderwijs.

Het onderzoek van Deprez et al. (1982) vertrekt vanuit twee vragen, namelijk (1) 'Wie zijn deze homogeen Franstalige en allochtone gezinnen die hun kinderen naar het Nederlandstalige basisonderwijs in Brussel sturen?' en (2) 'Waarom doen die ouders dat?' Uit de antwoorden op een postenquête in de herfst van 1980 blijkt dat de meeste kinderen uit homogeen Franstalige gezinnen komen en kinderen zijn van lagere bedienden of kleine zelfstandigen. Bij de kinderen uit allochtone gezinnen valt het op dat het beroepsniveau correleert met de nationaliteit. In de lente van 1981 werden vijftien interviews afgenomen bij ouders die hun kinderen naar een Nederlandstalige school sturen. Daaruit stellen de onderzoekers vast dat de motivatie om de kinderen naar een Nederlandstalige school te sturen louter instrumenteel van aard is. Ouders menen dat de *'kennis van het Nederlands absoluut noodzakelijk is voor wie in Brussel nog een reële kans wil maken'*. Ze zijn ervan overtuigd dat Vlamingen in België het demografische en economische overwicht vormen. Hun argumenten daarvoor zijn dat de Vlaamse aanwezigheid in Brussel met de dag voelbaarder wordt, vooral in de officiële diensten en de administratie, maar ook in het bedrijfsleven. Bovendien vormt de kennis van het Nederlands de ideale uitgangspositie om Duits en Engels te leren.Het Nederlandstalige onderwijs wordt tevens niet overspoeld door gastarbeiderskinderen en de Nederlandstalige scholen beschikken over een goed onthaal, naast individuele begeleiding, onderwijs op een hoog niveau, een aangename sfeer en een uitstekende infrastructuur. Naast de voordelen van de kennis van het Nederlands en de kwaliteit van het Nederlandstalige onderwijs, gaven deze gezinnen aan dat de Nederlandstalige schoolkeuze toch een moeilijke beslissing was (protest van de familie, vrees dat de kinderen de twee talen door elkaar zouden halen).

Deze bevindingen komen grotendeels overeen met die van een ander onderzoek uit het begin van de jaren tachtig. Gielen en Louckx (1984) kozen voor een gestructureerde vragenlijst gericht aan de ouders. Daarin kwamen de volgende aspecten aan bod: (1) socio-demografische samenstelling van het gezin, (2) het taalgebruik van de informant in zijn primaire en secundaire contacten, (3) de schoolcarrière van het kind, (4) een motivatie-onderzoek en (5) doorstroming van schoolinformatie naar de ouders. Alleen ouders met kinderen in het Nederlandstalige basisonderwijs namen deel aan het onderzoek. In totaal vulden 520 personen de vragenlijst in.

In verband met het socio-demografische profiel vragen Gielen en Louckx naar geslacht, woonplaats, geboorteplaats en leeftijd van de informanten, hun opleidingsniveau en tewerkstelling. Ze besluiten dat de informanten voornamelijk jonge vrouwen zijn, afkomstig uit Brussel of Vlaanderen. Een groot gedeelte van de ouders blijkt relatief hooggeschoold te zijn en een vrij hoge beroepsstatus te hebben.

Bij de analyse van het taalprofiel van de gezinnen vinden de onderzoekers vooral de taal die de ouders onderling spreken interessant. Deze gegevens worden gekoppeld aan de geboorteplaats, onderwijstaal, beroep en inkomen van de informanten. De vooropgestelde hypothese, 'Ouders die ofwel Nederlands en Frans, ofwel uitsluitend Frans met elkaar praten hebben een hogere socio-economische status dan diegenen die uitsluitend Nederlands met elkaar spreken', wordt verworpen. Over het algemeen blijken de kinderen het taalpatroon van hun ouders in grote mate over te nemen. De meerderheid van de kinderen die beide talen spreekt, heeft Franssprekende ouders. De ouders vermoeden dat het Nederlands sterker is doorgedrongen in hun taalgebruik doordat hun kinderen Nederlandstalig onderwijs volgen.

Vervolgens onderzoeken Gielen en Louckx 'de motieven die ouders aanvoeren om hun voorkeur voor een bepaalde school te rechtvaardigen'. De argumenten die de ouders aangeven in een open vraag, kunnen worden gerangschikt in acht dimensies: (1) pedagogische organisatie van de school, (2) buitenschoolse activiteiten en pedagogische basisvereisten van de school, (3) kinderopvang, (4) taalmotivatie, (5) beeldvorming ten opzichte van de school, (6) leerlingenvervoer, (7) ligging van de school en (8) aanwezigheid van gastarbeiderskinderen. Het nadeel van die open vraag is dat bepaalde aspecten helemaal niet aan bod komen, omdat ze door de informanten als evident worden beschouwd. Daarom werd ook een 'gesloten vraag' gesteld, waarbij de informanten van een aantal motieven moesten aangeven in hoeverre ze keuzebepalend zijn geweest. De motieven die het vaakst een positieve reactie uitlokten, zijn: (1) onderwijstaal, (2) afstand, (3) reputatie, (4) kinderen worden beter tweetalig dan in het Franstalig onderwijs, (5) school ligt op de weg naar het werk, (6) deskundigheid van het lerarenkorps en (7) discipline. Uit de vergelij-

king van de antwoordpatronen op de open en gesloten vragen blijkt dat de argumenten die het vaakst door de respondenten genoemd worden, dezelfde zijn. Uitzondering hierop is het aspect onderwijstaal, dat wellicht voor de meeste informanten een te vanzelfsprekend motief is. Wanneer de verschillende motieven in verband gebracht worden met de socio-economische status van het gezin, blijkt dat de taalachtergrond van de ouders één van de belangrijkste factoren in de schoolkeuze is.

Bij de sociolinguïstische studies over het Brussels Nederlandstalige onderwijs kunnen drie soorten onderscheiden worden: (1) onderzoek naar aanleiding van het Foyer Project, (2) onderzoek naar de interactiepatronen in het Nederlands van Franstaligen in Nederlandstalige lagere scholen en (3) onderzoek naar de moedertaaltaalkennis van Franstaligen in dit onderwijs.

Het Foyer Project (Leman 1993; Byram en Leman 1990) beoogt de geleidelijke integratie van kinderen van Italiaanse, Spaanse, Marokkaanse en Turkse afkomst. Dit onderwijs werd ontwikkeld als antwoord op de specifieke problemen van migranten in Brussel. Net als in het taalbehoudsonderwijs krijgen de lagereschoolkinderen naast lessen Nederlands als tweede taal ook vakken in hun moedertaal (Italiaans, Spaans, Turks of Marokkaans). In de opeenvolgende leerjaren krijgen ze telkens meer vakken in het Nederlands en minder in hun moedertaal. Deze allochtone leerlingen blijken vlotter te volgen in het algemeen secundair onderwijs dan allochtone kinderen die geen taalbehoudsonderwijs genoten hebben.

Onderzoekers verbonden aan de vakgroep Germaanse Talen van de Vrije Universiteit Brussel onderzochten in 1994 de problemen en communicatieve strategieën van Franstalige kinderen in het Brussels Nederlandstalige basisonderwijs (De Belder en Huyge 1998, Van de Craen en Huyge 1998). De steekproef bestond uit zeshonderd leerlingen uit verschillende scholen. Deze werden geselecteerd aan de hand van twee criteria: de verhoudingen van het aantal leerlingen per schoolnet en de geografische ligging van de scholen.

Voor het eerste deel van de studie kregen de ouders een vragenlijst, die peilde naar het geboorteland van ouders en kinderen, de taal/talen die in verschillende situaties gesproken worden, de motieven bij de schoolkeuze, de begeleiding van de kinderen en de contacten tussen school en ouders. Op deze manier werd nagegaan welke verwachtingen de ouders hadden tegenover de school en of de school die verwachtingen kon inlossen.

Het tweede deel van de studie is gebaseerd op observatiemateriaal van klasgesprekken, schriftelijk materiaal en enquêtes van leerkrachten. Het bekijkt het communicatieve gedrag van de leerkracht en leerlingen in een heterogene klasgroep. Bevestiging en waardering van de leerkracht blijken heel belangrijk te zijn, evenals het vinden van de juiste moeilijkheidsgraad. Wanneer de lessen te ingewikkeld of te gemakkelijk zijn, valt de motivering sneller weg. Opvallend is dat de leerlingen heel weinig spreekgelegenheid krijgen in de klas. 70% van de tijd is de leerkracht aan het

woord, zodat receptieve vaardigheden wel gestimuleerd worden, maar de productieve niet zozeer. Dit is erg belangrijk omdat de anderstaligen Nederlands 'leren' via de schooltaal. In deze context is het interessant om het spontane taalgebruik van de anderstalige leerlingen te bekijken. Ook al is het Frans hun enige houvast bij de uitvoering van cognitief-veeleisende en contextvrije taken, vaak is het taboe. Toch zou het nuttig zijn het Frans te zien als springplank tot taalreflexieve momenten. Het besluit luidt dat het algemene ontwikkelings- en taalniveau in de verschillende scholen erg uiteenlopend is. Alle kinderen bezitten echter de kenmerken van typische tweede-taalleerders met onder andere interferenties en nieuwvormen in hun taalgebruik. In feite zijn de leerkrachten onvoorbereid in hun functie van tweede-taalleerkracht. Daarvoor zijn andere onderwijsmethoden vereist, maar ook een andere aanpak, geschikte communicatiestrategieën en de mogelijkheden om de problemen van zowel T1- als T2-leerders te analyseren en te remediëren.

Het onderzoek van Braun (1991, 1992) is momenteel de enige studie waarin de moedertaalkennis van Franstalige kinderen in Nederlandstalig onderwijs wordt getest. De informanten zijn leerlingen die in de Brusselse agglomeratie wonen, geen achterstand hebben opgelopen en les volgen in het vierde leerjaar tot en met het tweede jaar van het secundair onderwijs. Ook hun ouders nemen deel aan het onderzoek. Om rekening te houden met de socio-culturele variabele, verdeelt Braun de leerlingen in vier groepen, afhankelijk van de scholingsgraad van de ouders (hoger onderwijs van het lange type of van het korte type, secundair of lager onderwijs). De steekproef bestaat uit 540 leerlingen en de controlegroep uit 720 leerlingen.

Braun laat de ouders een enquête invullen met vragen over hun ervaringen met immersie (motivatie, keuze, tevredenheid enzovoort) en vragen over socio-demografische variabelen (onder andere leeftijd, geboorteplaats, scholingsgraad en moedertaal) (Braun 1991: 92-95). De enquête voor de leerlingen peilt voornamelijk naar hun houding ten overstaan van de immersiesituatie, de eventuele moeilijkheden die ze daarin ondervinden en de status die zij aan het Nederlands en het Frans toekennen (Braun 1991: 90-91). De Franse taalvaardigheidstesten van Braun bestaan uit de volgende onderdelen: (1) woordenschat (passieve woordenschatkennis, antoniemen, afleidingen, samenstellingen en synoniemen), (2) spelling (volledige zinnen en losse woorden in te vullen in een tekst), (3) vervoegingen, (4) grammatica, (5) anaforen, (6) lectuur en (7) opstel. De toetsen zijn gelijk voor de verschillende jaren, zowel voor de immersieals voor de niet-immersieleerlingen, maar het opstel wordt alleen door de immersiegroep geschreven. Over de manier, de plaats en het tijdstip van de enquêtes en toetsafnames verstrekt Braun geen informatie.

Brauns algemene conclusie luidt dat de immersieleerlingen minder goed scoren in het Frans dan hun leeftijdsgenoten in het Franstalige

onderwijs. Hun achterstand hangt af van de soort opdracht. Braun stelt ook dat de negatieve invloed van immersie-onderwijs op de moedertaal stijgt naargelang het socio-culturele niveau van de leerder daalt. Het verschil tussen de resultaten van de twee groepen zijn volgens Braun minder groot op het vlak van de schoolse kennis. De verschillen zijn groter bij de niet-schoolgebonden competenties. Daaruit besluit hij dat immersie-onderwijs een minder goede intuïtieve perceptie van de moedertaal tot gevolg heeft.

Dewaele (1995) wijst op een aantal belangrijke tekortkomingen in Brauns onderzoek en toont daarbij aan dat diens algemeen besluit een oversimplificatie is. Volgens Dewaele was het resultaat van de studie al op voorhand gekend en moest ze enkel de politieke visie van de auteur een empirische basis geven. De vraagstelling 'Gaat immersie-onderwijs ten koste van de moedertaal?' en 'Beïnvloedt dat de attitude ten aanzien van de eigen (Franse) taal- en cultuurgemeenschap?' is immers niet neutraal. Daarnaast zijn er ook een aantal methodologische problemen (beperkte statistische verwerking, enkel geschreven testen, enkel vaardigheden in het Frans en niet in het Nederlands, geen gevalideerde testen).

Kortom, het blijkt dat het bestaande onderzoek beperkt en/of verouderd is. De sociologische studies hebben als doelstelling de motieven van de ouders te analyseren, namelijk waarom zij hun kinderen naar een Nederlandstalige basisschool sturen. Ook de sociolinguïstische studies richten zich vooral op lagere-schoolkinderen waarbij tot nog toe hun communicatieve strategieën in het Nederlands – maar alleen in het eerste leerjaar – en hun vaardigheden in het Frans – tot in het tweede jaar van het secundair onderwijs – werden bestudeerd. Vaardigheden in het Nederlands en in het Frans van de leerlingen in het Nederlandstalige onderwijs in Brussel evenals de ontwikkeling van hun attitudes en motivaties op het einde van het secundair onderwijs werden nog nooit eerder geëvalueerd. Om deze domeinen te onderzoeken werd er in 1999 gestart met een onderzoeksproject gefinancierd door het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap in het kader van zijn programma 'beleidsgericht onderzoek'. Dit project wordt in het volgende deel nader toegelicht.

5. Het onderzoeksproject: *'Taalvaardigheid en attitudes van Nederlandstalige en Franstalige leerlingen in het Nederlandstalige secundair onderwijs in Brussel'*

Dit project is een verkennend onderzoek naar de taalvaardigheid en attitudes van Nederlandstalige en Franstalige leerlingen in het Nederlandstalige secundair onderwijs in Brussel, of 'wilde immersie'. Het is gericht

op leerlingen van het Nederlandstalige secundair onderwijs (tot het zesde jaar) in Brussel. Aangezien het om verkennend onderzoek gaat, werden twee, zo homogeen mogelijke doelgroepen geselecteerd, namelijk de dominant Nederlandstaligen en de dominant Franstaligen. Van deze twee groepen worden zowel de taalvaardigheid in het Nederlands als in het Frans gemeten, evenals de attitudes ten aanzien van beide talen op drie leeftijdsniveaus: in het eerste, derde en zesde jaar van het secundair onderwijs. Het gaat met andere woorden om een cross-sectionele studie. Bij taalvaardigheid komen zowel de receptieve (lezen en luisteren) als de productieve vaardigheden (spreken en schrijven) aan bod, evenals de metalinguïstische kennis (grammaticale kennis). Wat de attitudes betreft wordt er vooral gepeild naar hun attitudes ten opzichte van het Nederlands en het Frans en hun taalgemeenschappen en culturen, maar ook attitudes ten opzichte van meertaligheid en het leren van vreemde talen. Wegens de specificiteit van dit onderzoek kon er geen gebruikgemaakt worden van bestaande meetinstrumenten. Deze werden speciaal voor dit onderzoek ontwikkeld en vervolgens gevalideerd. De resultaten van de leerlingen uit de Nederlandstalige scholen in Brussel worden vergeleken met die van eentalige controlegroepen respectievelijk uit Vlaanderen en Wallonië. Tabel 3 vat de verdeling van de informanten van dit onderzoek samen. Informanten worden geselecteerd op basis van een taalprofielenquête, waarvan de eerste resultaten al gepresenteerd werden in sectie 3.

Tabel 3 – Samenstelling steekproef VUB-onderzoek (n=360)

	Doelgroepen		Controlegroepen	
	Nederlandstaligen (in 'immersie')	Franstaligen (in 'immersie')	Nederlandstaligen (Ndlst. scholen)	Franstaligen (Frst. scholen)
1ste jaar	30	30	30	30
3de jaar	30	30	30	30
6de jaar	30	30	30	30
totaal	90	90	90	90

De gegevens van dit onderzoek zullen ons in staat stellen de evolutie te schetsen van taalvaardigheid en attitudes in het Nederlandstalige onderwijs in Brussel en die te vergelijken met eentalig Nederlandstalig en Franstalig onderwijs respectievelijk in Vlaanderen en Wallonië.

Het onderzoek zal antwoorden trachten te geven op de volgende vragen:

1. Is de moedertaalkennis van de Nederlandstalige leerlingen in het Nederlandstalige onderwijs in Brussel verschillend van deze van leerlingen in Vlaanderen (als gevolg van contact met anderstaligen)? En zo

ja, is er hierbij een evolutie waar te nemen (vergroot of verkleint dat verschil) in de loop van het secundair onderwijs?
2. Is de kennis van het Frans van de Nederlandstalige leerlingen in het Nederlandstalige onderwijs in Brussel verschillend van deze van leerlingen in Vlaanderen? En zo ja, is er hierbij een evolutie waar te nemen in de loop van het secundair onderwijs?
3. Is de moedertaalkennis van de Franstalige leerlingen in het Nederlandstalige onderwijs in Brussel verschillend van deze van leerlingen in Wallonië? En zo ja, is er hierbij een evolutie waar te nemen in de loop van het secundair onderwijs?
4. Is de kennis van het Nederlands van de Franstalige leerlingen in het Nederlandstalige onderwijs in Brussel verschillend van deze van leerlingen in Wallonië? En zo ja, is er hierbij een evolutie waar te nemen in de loop van het secundair onderwijs?
5. Zijn de taalattitudes van Nederlandstalige en Franstalige leerlingen in het Nederlandstalige onderwijs in Brussel verschillend van elkaar en verschillend van die van eentalige leerlingen in Vlaanderen en Wallonië? En zo ja, is er hierbij een evolutie waar te nemen in de loop van het secundair onderwijs?

De resultaten van dit onderzoek zullen een bijdrage leveren tot een beter inzicht in de complexe sociolinguïstische situatie van Brussel. Tevens zal de studie leiden tot een aantal pedagogische en didactische aanbevelingen om het Nederlandstalige onderwijs in Brussel te optimaliseren en eventueel bij te sturen.

Referenties

Artigal, J. M. (1993), 'Catalan and Basque Immersion Programmes'. In: *European Models of Bilingual Education*, H. Baetens Beardsmore (Red.), Clevedon: Multilingual Matters, 30-53.

Baker, C. (1993), *Foundations of Bilingual Education and Bilingualism*. Clevedon: Multilingual Matters.

Braun, A. (1992), 'Immersion scolaire et langue maternelle. Des francophones à l'école flamande.' Communauté française, Service de la langue française. Direction générale de la Culture et de la Communication. *Français & Société*, 5: 3-60.

Braun, A. (1991), *Immersion scolaire de francophones en classe néerlandophone. Incidence sur la langue maternelle.* Brussel, Plantyn.

Byram, M. en Leman, J. (1990), *Bicultural and Trilingual Education.* Clevedon – Philadelphia: Multilingual Matters.

Cummins, J. (1984), *Bilingualism and Special Education: Issues in Assessment ansd Pedagogy.* Clevedon: Multilingual Matters.

De Belder, E. en Huyge, V. (1998), 'De problemen van kinderen uit niet-Nederlandstalige en taalgemengde gezinnen in het Nederlandstalige onderwijs in Brussel.' In: *Brusselse Thema's. Deel 3: Mondig Brussel.* Brussel, vubpress, pp. 119-147.

Deprez, K. et al. (1982), 'Anderstaligen in het Nederlandstalig basisonderwijs in Brussel. Wie en waarom?'. In: *Taal en Sociale Integratie*, 6: 2pp. 31-266.

Dewaele, J.-M. (1995), 'L'immersion scolaire des francophones à l'école flamande représente-t-elle le sacrifice de la langue maternelle et de la culture française?' *Le langage et l'homme*, 30, 1: 5-13.

Fishman, J.A. (1976), *Bilingual Education. An International Sociological Perspective*. Rowley, MA: Newbury House.

Gielen, G. en Louckx, F. (1984), 'Sociologisch onderzoek naar de herkomst, het taalgedrag en het schoolkeuzegedrag van ouders met kinderen in het Nederlandstalig basisonderwijs van de Brusselse agglomeratie.'. In: *Taal en Sociale Integratie*, 7: 161-208.

Leman, J. (1993), 'Bicultural programmes in the Dutch-language school system in Brussels.'. In: *European Models of Bilingual Education.* Baetens Beardsmore, H. (Red.) Clevedon, Multilingual Matters, pp. 86-98.

Mackey, W.F. (1970), 'A typology of bilingual education.'. In: *Foreign Language Annals 3*. pp. 596-608.

Skutnabb-Kangass, T. (1981), *Bilingualism or Not: The Education of Minorities.* Clevedon, Multilingual Matters.

Van De Craen, P. en Huyge, V. (1998), 'Het Nederlands van Franstaligen in het Brusselse Nederlandstalige basisonderwijs.'. In: *Brusselse Thema's. Deel 3: Mondig Brussel.* Brussel, vubpress, pp. 149-166.

Attitudes des élèves néerlandophones et francophones dans l'enseignement secondaire à Bruxelles

Cet article présente la situation des écoles néerlandophones à Bruxelles. Cet enseignement néerlandophone était à l'origine destiné à un public d'enfants monolingues néerlandophones. Cependant la population scolaire de ces établissements s'avère être très hétérogène d'un point de vue linguistique, comprenant entre autres un nombre important d'enfants francophones. En effet, depuis bien des années un nombre sans cesse plus important de parents francophones à Bruxelles choisissent de mettre leurs enfants dans une école néerlandophone dans l'espoir que ceux-ci deviennent ainsi des bilingues français/néerlandais. Cette forme d'enseignement en immersion non-structurelle, appelée *immersion sauvage* peut avoir des conséquences importantes, non seulement pour l'organisation quotidienne de l'école et le déroulement des cours, mais également pour le développement tant linguistique que cognitif, scolaire et socio-psychologique des élèves néerlandophones et non néerlandophones.

L'article est structuré de la manière suivante. Après une brève introduction, nous expliquons le concept d'*immersion sauvage* en le plaçant dans le contexte des écoles néerlandophones à Bruxelles, montrant en quoi cet enseignement comporte des caractéristiques tant de l'enseignement en *immersion* qu'en *submersion* que du *language maintenance education*, un enseignement visant à la conservation d'un héritage linguistique. Ensuite nous décrivons la situation linguistique et démographique

de l'enseignement néerlandophone à Bruxelles, utilisant à cet effet les premiers résultats d'une étude sur le profil linguistique de ces élèves. La partie suivante passe en revue les rares études qui ont été faites sur ces écoles néerlandophones à Bruxelles. L'article se termine par la présentation d'un projet de recherche en cours, veillant à analyser le développement linguistique à la fois en néerlandais et en français, ainsi que les attitudes des élèves tant néerlandophones que francophones envers ces langues dans les écoles secondaires néerlandophones à Bruxelles.

Attitides of Dutch and French-speaking Pupils in Dutch-language Secondary Schools in Brussels

This contribution discusses the situation of Dutch-language education in Brussels. The system of Dutch-language education in Brussels is originally designed for a homogeneous monolingual Dutch-speaking pupil population. The actual population, however, turns out to be distinctly heterogeneous, including, among others, many Francophone children: for years now, many Francophone parents in Brussels have sent their children to Dutch-language schools in the expectation that this will enable them to become bilingual French and Dutch. This form of unstructured or 'wild immersion' can have far-reaching consequences, not only for school management and daily teaching practice, but also for the linguistic, cognitive, scholastic and socio-psychological development of the Dutch and non-Dutch-speaking pupils alike.

The chapter is structured as follows. After a brief introduction, we clarify the term *'wild immersion'* which we have coined to refer to the context of Dutch-language education in Brussels, pointing out that this context combines features of *immersion, submersion* as well as *language maintenance education*. Then we sketch the linguistic and demographic situation in Brussels' Dutch-language schools, drawing on the preliminary results of a recent profile study. The subsequent section surveys the available research on Dutch-language schools in Brussels. The article concludes by presenting an ongoing research project which investigates the development of language attitudes and language proficiency in Dutch and French among Dutch and French-speaking pupils in Dutch-language secondary schools in Brussels.

Helder De Schutter

Taalpolitiek en multiculturalisme in het Brussels Nederlandstalige onderwijs

In deze bijdrage tracht ik op het spoor te komen van de al dan niet impliciet vigerende taalpolitieke premissen in het Nederlandstalige onderwijs in Brussel[1] ten aanzien van anderstaligheid en multiculturaliteit. In hoeverre kunnen algemene theoretische noties in verband met anderstaligheid en multiculturaliteit op Brussel toegepast worden, en hoe verhoudt het onderwijs in Brussel zich tot taalminderheden en gevestigde taalgroepen?

Concreet tracht ik hier aan te tonen dat het Brusselse onderwijsbeleid gekarakteriseerd wordt door een duaal denken, waarbij men een spanning kan opmerken tussen een homogeen romantisch denken en een evenzo (maar minder expliciet) homogeen liberaal denken. Beide opties zijn in Brussel populair, maar blijken niet op een afdoende wijze te reageren op anderstaligheid en multiculturaliteit. Daarnaast ga ik op zoek naar mogelijke beleidsperspectieven en toekomstgerichte opties om tegemoet te komen aan de huidige perceptie van een impasse in het Brusselse verhaal, waarbij ik een specifiek Brussels geïntegreerd tweetaligheidsmodel wil voorstellen. Het is van belang op te merken dat een pleidooi zoals het onderhavige voor tweetalig onderwijs meertalig onderwijs geenszins uitsluit. Toch wordt in dit artikel de term 'tweetaligheid' gehanteerd ten behoeve van de doelstelling een theoretisch kader te bieden voor een authentiek multicultureel onderwijs in Brussel. Mijn oogpunt is een oplossing te formuleren die zowel een uitweg uit de impasse kan bieden, als op een authentieke manier met anderstaligheid kan omgaan. Ik meen echter te mogen stellen dat waar tweetaligheid staat, met enige kleine praktische aanpassingen ook meertaligheid gelezen mag worden.

In een eerste stap stel ik enige filosofische concepten aan de orde in verband met multiculturaliteit. Deze fundamenten pas ik in een tweede paragraaf toe op het omgaan met taal in het onderwijs, om aldus een theoretisch kader te bekomen waarin in een derde en vierde stap de Brusselse situatie geanalyseerd wordt. Ten slotte eindig ik met een ideaal toekomstmodel, een instantiatie van daadwerkelijk multiculturele taalpolitiek in Brussel.

1. Multiculturalisme

Ik start mijn uiteenzetting uiterst ver van Brussel, taalpolitiek en onderwijskundige perikelen verwijderd, namelijk bij het filosofische denken over multiculturaliteit. Gaandeweg kom ik steeds dichter bij de eigenlijke essentie van dit artikel: de onderwijstaalpolitiek in Brussel (op een multiculturele leest geschoeid).

In principe zijn er twee uitersten om te reageren op het multicultureel worden van een samenleving. Een eerste reactie kan men plaatsen onder de noemer '*romantisch*'. Een romantische interpretatie van een natie is in essentie volksnationalistisch.[2] Volksnationalisme betekent hier dat men de volksziel als het levensbeginsel ziet van een natie. Van de Putte (2000: 374) omschrijft die volksziel als 'een geheime wezenheid die zich manifesteert in al de karakteristieken van het leven van het volk: zeden en gewoonten, taal, literatuur en poëzie, recht en instellingen, staat en politiek leven, zelfs wetenschap'. Nationaliteit is dan een voorbepaalde eigenschap, geen vrije keuze. Politiek vertaald betekent dit dat aan iedere etnische identiteit een aparte nationaliteit wordt toegekend. 'Nationale homogeniteit is de noodzakelijke voorwaarde van de natiestaat' (Van de Putte 2000: 376). Taal als essentieel cultuurkenmerk maakt dan deel uit van die volksziel en is van groot belang voor de exclusiviteit van de homogene groepen.

In een dergelijke natie is een conflict echter nooit veraf, aangezien het bewaren van de eigenheid van de natie steeds moet leiden tot onverdraagzaamheid en ontoegeeflijkheid ten opzichte van nationale minderheden of dissidente meningen. In zijn boek *Multicultural Citizenship* (1995) illustreert Will Kymlicka de conflictgevoeligheid en xenofobie van de romantische opvatting met enkele verderfelijke uitwerkingen van een dergelijke politiek, zoals die vóór de Franse Revolutie schering en inslag was:

> 'To achieve this ideal of a homogeneous polity, governments throughout history have pursued a variety of policies regarding cultural minorities. Some minorities were physically eliminated, either by mass expulsion (what we now call "ethnic cleansing") or by genocide. Other minorities were coercively assimilated, forced to adopt the language, religion, and customs of the majority. In yet other cases, minorities were treated as resident aliens, subjected to physical segregation and economic discrimination, and denied political rights.' (Kymlicka 1995: 2)

Een cultuur is bovendien helemaal niet statisch, uniform of intern homogeen. Een dergelijke opvatting van de staat is dus onmogelijk en onwerkbaar, aangezien culturen elkaar nu eenmaal altijd overlappen en er in de natuurlijke situatie – waarop de romantische visie aanspraak maakt – geen sprake is van netjes afgelijnde begrippen.

Een derde kritiek behelst de overgedetermineerdheid van individuen door de gemeenschap. Het is een juiste gedachte dat individuen primair sociale wezens zijn, maar ander de andere kant laat deze romantische optie nagenoeg geen ruimte voor individuele andersheid, dissidentie en originaliteit.

Concreet zal deze beleidsoptie groepsrechten prioritair maken en een eerder segregationeel beleid vooropstellen door alle groepen, naast en niet door elkaar, een eigen zelfbeschikking te geven. Eigen instituties en scholen worden dan geïnstalleerd waarin men de eigen taal, religie en volksgeest apart beleeft.

De tweede mogelijke reactie op het multicultureel worden van een staat is de liberale optie. Deze visie is bij uitstek progressief, want multicultureel: men wenst geen onderscheid in te lassen tussen de verschillende groepen en het overkoepelende beleid moet neutraal zijn ten aanzien van alle culturen en religies. Ook deze visie genereert echter een aantal problemen, die vaak de spiegelreflexen vormen van de bedenkingen bij de romantische reactie.

Er is ten eerste een probleem van stabiliteit: een staat moet een zekere band smeden waardoor de inwoners ervan zich lid gaan voelen van die staat en in deze opvatting is die nationale band erg arbitrair (Van de Putte 2000: 381).

Daarnaast maakt deze liberale optie aanspraak op neutraliteit ten aanzien van elke cultuur, maar dat is onmogelijk aangezien elk legaal systeem door leden van een specifieke cultuur geschreven wordt en dus niet neutraal kan zijn. Zo sluipt hier een homogeniserend aspect binnen in de nochtans neutraliteit ambiërende liberale staat (Taylor 1995: 88).

De liberale visie stelt het individu boven de groep (in tegenstelling tot de romantische opvatting). Cultuur is echter bij uitstek een groepsaangelegenheid en niet iets individueels. Als culturen niet als collectieve entiteiten erkend worden, dan zal het prestige van de dominante cultuur de lagere statusculturen verdringen. De liberale eisen maken van het dominante discours dan het standaarddiscours, en daarom kan men de liberale optie ook beschuldigen van conformiteitsdwang. 'Liberal words about individual rights can hide preferences for coercion and conformity' (Skutnabb-Kangas in Baker 1999: 280). Ook hier is homogenisering dus het gevolg.

Het individu wordt hier gezien als vrij, zelfstandig en autonoom: hij bepaalt zelf hoe hij zijn leven invult. Dat strookt echter niet met de realiteit, waar iedereen 'gedumpt' wordt in een bepaalde sociale context, waarop hij geen enkele invloed heeft. Een mens is geen autarkisch maar een sociaal wezen dat bepaald wordt door zijn medemensen.

Zoals te verwachten zal deze liberale optie individuele rechten vooropstellen binnen één beleid dat voor allen geldt. Groepsrechten worden niet

geduld en een assimilatie wordt de evidente keuze: alle cultuurverschillen worden afgevlakt, want de minderheidsculturen zullen door dominante culturen overrompeld worden (cf. de situatie van de Vlamingen in de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw wat de Franstalige taaldominantie betreft[3]).

Samengevat leidt de romantische opvatting tot etnocentrisme en segregatie; de liberale visie leidt tot homogenisering en assimilatie. Beide concepten zijn, in hun uiterste vorm, dus erg twijfelachtig en reageren niet op een juiste wijze op multiculturaliteit. Aangezien beleidsvoerders in het omgaan met veel concrete multiculturele topics de keuze maken tussen de geschetste opties, lijkt een daadwerkelijk multicultureel beleid een utopie, een mooie maar onwerkbare illusie. Aldus ontstaat er een soort impasse, een onmogelijkheid om op een authentieke en natuurlijke wijze om te gaan met multiculturaliteit, aangezien men voor de keuze gesteld wordt: assimileren of segregeren.

Vanuit de filosofische literatuur worden er echter voorstellen geformuleerd teneinde uit die impasse te geraken. De essentie van deze voorstellen bestaat erin dat men poogt de voordelen van beide opties te combineren en tegelijkertijd de nadelen te elimineren. Positief aan het romantische model is de wetenschap dat niemand ergens geweerd wordt, dat iedereen het recht toebedeeld krijgt ergens 'thuis' te zijn. Positief aan de liberale optie is de gelijkberechtiging: niemand is minderwaardig, voor iedereen gelden dezelfde rechten en plichten. Concreet karakteriseert Kymlicka (1995: 6) een dergelijke oplossing, die ik hier *integratie* zal noemen, als volgt: *A comprehensive theory of justice in a multicultural state will include both universal rights, assigned to individuals regardless of group membership, and certain group-differentiated rights or 'special status' for minority cultures.* Men combineert individuele rechten met groepsgebonden tegemoetkomingen. Op die manier blijft zowel de gelijkwaardigheid als de individuele dissidentie gevrijwaard en worden alle culturen op een daadwerkelijke wijze politiek erkend. Deze oplossing segregeert niet, want basisrechten gelden voor iedereen en er zijn universeel geldende wetten in de samenleving, maar stelt leden van alle culturen in staat collectieve tegemoetkomingen te realiseren.

2. Taalpolitieke fundamenten in het onderwijs

Hoe werken deze algemene reacties nu door in taalpolitieke en onderwijskundige situaties? In deze paragraaf tracht ik enkele theoretische concepten van sociolinguïsten te incorporeren in het zonet geëxpliciteerde filosofische begrippenkader. Aldus bekom ik een theoretische basis waarin de Brusselse situatie geanalyseerd zal worden.

2.1 Taalrechten

Hoe meer talen er in een bepaalde gemeenschap bestaan, hoe complexer het taalbeleid er zal uitzien. Een eigenschap van de multiculturele samenleving is het naast en door elkaar bestaan van verschillende taalcommunauteiten, die meestal aanspraak maken op eigen rechten en een zekere zelfbeschikking. Van rechtswege zijn er in dit opzicht drie mogelijke strategieën. De staat kan ervoor kiezen persoonlijke, collectieve of territoriale rechten toe te kennen aan een bepaalde gemeenschap (Van der Plank 1985: 155-157). Dit geldt zowel voor algemene rechten als voor specifiek taalpolitieke elementen. In feite worden taalrechten afgeleid vanuit het al dan niet bestaan van algemene groepsrechten voor minderheden.

De overheid zal er in de meeste gevallen echter voor kiezen persoonlijke taalrechten toe te kennen, aangezien deze het makkelijkst te realiseren zijn voor de staat. Zo'n individueel recht kan bijvoorbeeld het recht op tolk-hulp bij gerechtszaken inhouden. Het doel van een dergelijk beleid is dan meestal de assimilatie van anderstaligen in de meerderheidstaal, maar kan tegelijkertijd ook een fundamentele gelijkheid van alle burgers voor ogen hebben, via een soort afkeer van segregerende groepsvorming. Iedereen gelijk voor de wet, dus. In feite stemt een dergelijke taaljuridische toegeving overeen met een liberale opvatting van (taal)rechten: ieder heeft recht op een gelijke vrijheid, maar de staat gaat niet verder dan individuele tegemoetkomingen, aangezien ze anders een etnisch specifiek beleid zou voeren, wat haaks staat op de basisbeginselen van de neutrale en cultuuroverstijgende liberale opvatting. Met deze opvatting van individuele rechten wordt het voortbestaan van de taal van de minderheid zeker niet gegarandeerd.

Groepsrechten worden toegekend aan een taalgroep als geheel. Als de groep een aparte positie bekleedt in de samenleving, is dit een vruchtbare strategie, die het voortbestaan van de taal (en dus ook van de culturele eigenheid van de minderheidsgroep) mogelijk maakt. Migrantengroepen zijn hiervan een goed voorbeeld. Groepsrechten zijn echter ongeschikt voor taalgroepen die geïntegreerd zijn in de samenleving, en van wie de taal een rol speelt voor de samenleving als geheel, zoals bij autochtone communauteiten (cf. Vlamingen en Walen). In dat geval wordt meestal geopteerd voor territoriale taalrechten, die gelden voor de hele samenleving binnen een gebied. Groepsrechten en territoriale rechten zijn in feite noties die nauw verwant zijn aan de algemene romantische staatsorganisatie. In de oorspronkelijke romantische opvatting was homogeniteit (en etnocentrisme) de centrale doelstelling van het beleid van de ene natiestaat. Wanneer we dit begrip overhevelen naar meer eigentijdse opvattingen, kunnen we stellen dat een dergelijk natiebegrip een segregationeel beleid vooropstelt door alle groepen een eigen taalbeleving te garanderen

en de diverse eentalige groepen hun eigen monoculturele identiteit te laten beleven.

Naast een overzicht van de diverse rechtsgronden voor taalpolitiek in een veeltalige omgeving, is het ook van belang de reële linguïstische gevolgen van dergelijke taalbeleidsopties te bestuderen. In een taalsituatie waarbij verschillende etnische groepen met elkaar in contact staan, zijn er grofweg drie mogelijke denksporen: de taal van een groep kan behouden blijven, een tweetalige situatie kan ontstaan, of de taal kan verdwijnen en door een andere vervangen worden (Paulston 1992: 55). Vooral met betrekking tot minderheidsgroepen is het voortbestaan van de eigen taal een belangrijk element in de etnoculturele zelfmanifestatie. Toch is het assimilatieproces waarbij de minderheidstaal door de dominante taal wordt overgenomen als het ware de *default*-optie, net zoals de algemene keuze voor individuele rechten en de afkeer van collectieve of territoriale rechten. Dit leidt dan tot taalverandering waarbij de oorspronkelijke taal (T1) vervangen wordt door een andere – in de samenleving dominante – taal (T2). Dit proces is echter niet zo eenduidig. Fase, Jaspaert en Kroon (1992: 6-8) wijzen erop dat er een onderscheid gemaakt dient te worden tussen taalverandering bij interetnische contacten en bij intra-etnische contacten. In het eerste geval wordt gedoeld op het contact tussen de groep en de rest van de samenleving. Dan is het vrij logisch dat de communicatietaal niet de taal van de minderheid zal zijn. In het tweede geval heeft men het over communicatie tussen leden van de eigen groep. Hier kan de T1 behouden blijven. De normen die ontwikkeld worden voor interetnische communicatie hoeven immers geen impact te hebben op communicatie binnen de groep zelf. Indien er enkel een 'taalshift' plaatsvindt in de eerste taalsituatie, en in het tweede geval T1 de communicatietaal blijft, evolueren we naar een situatie van *stabiele tweetaligheid*, vooropgesteld dat er een duidelijke functionele distributie aanwezig is tussen de twee talen, een soort diglossie. De taal zelf verdwijnt pas als de bevolkingsgroep verdwijnt, of als de groep beslist de dominante taal ook voor onderlinge communicatie te gebruiken. Vaak kiezen immigranten voor deze tweede optie in de opvoeding van hun kinderen, om hun meer toekomstkansen te geven. Het staat echter wel vast dat hoe meer die etnische groeperingen opgaan in de mainstream en hoe meer hun relatief geïsoleerde positie als groep lijkt te verdwijnen, hoe meer hun T1 dreigt vervangen te worden door de taal van de dominante groep.

De precieze correlatie tussen de taalrechten en de gevolgen voor het voortbestaan van een taal is niet eenduidig. Het probleem met de één-op-één-benadering van rechten en gevolgen is het concept 'tweetaligheid'. Meestal wordt hiermee integratie beoogd. Integratie situeert zich tussen segregatie en assimilatie, en poogt een etnische groep zijn eenheid en talige en culturele identiteit te laten bewaren, maar tegelijkertijd de

groep een kansengelijkheid, vergelijkbaar met de rest van de samenleving te verschaffen. Voor dit laatste aspect is het noodzakelijk dat leden van de taalminderheid de taal van de meerderheid ook machtig zijn, op dezelfde manier als het voor een dialectspreker nodig is de standaardtaal op school aan te leren, om dezelfde gelijkheid van kansen op de arbeidsmarkt en in het leven te verkrijgen. Tweetaligheid is dan meestal de oplossing die nagestreefd wordt. En hier situeert zich nu net het probleem. Want in principe kunnen ook assimilationisten een zekere tweetaligheid nastreven, maar dan wel een voorlopige, transitieve vorm van tweetaligheid, die dan als overgang gezien wordt tussen T1 en T2. Het assimilatieproces geschiedt vervolgens via drie stadia: eerst is er een periode waarin de taalgemeenschap haar moedertaal spreekt, gevolgd door een tweetalige overgangsfase, die uiteindelijk uitmondt in een verlies van T1 en een adoptie van T2. Op die manier wordt in een relatief kort tijdsbestek een complete assimilatie doorgevoerd, onder het mom van een integratiebeleid.[4] Op een vergelijkbare manier wordt door sommige beleidsactoren gegoocheld met de term 'integratie', die, door zijn terminologische vaagheid, een ruime interpretatie mogelijk maakt. 'Van "integratie" als "*recht* op volwaardige deelname aan alle aspecten va de samenleving", is het *dominante* discours geëvolueerd naar "integratie" als "een kwestie van geven en nemen", waarbij het geven overduidelijk geacht wordt te komen van de politiek-zwakste partij in het debat, de migranten' (Deslé 1997: 20). In dit opzicht valt het op dat politici (van (overwegend) linkse signatuur) de term 'integratie' ofwel niet meer hanteren ofwel premodificeren met het adjectief 'positieve', waarmee aangeduid wordt dat men niet die assimilatorische interpretatie geeft aan het concept integratie.

Het taalpolitieke equivalent van 'positieve integratie' kan men aanduiden met 'stabiele tweetaligheid', een term die suggereert dat de tweetalige situatie van blijvende aard is. Wanneer tweetaligheid op die authentieke manier ingevuld wordt, vanuit het streven het om voor een bevolkingsgroep mogelijk te maken de eigen taal en cultuur te laten behouden, maar toch ten volle deel te nemen aan het maatschappelijke leven, wordt het volgende scenario nagestreefd. De bedoeling is dan dat de moedertaal (T1) bij intra-etnische communicatie gebruikt wordt, terwijl de T2 gehanteerd wordt bij interetnische contacten. Zoals zonet aangegeven wordt hier een situatie van diglossie, als voorwaarde voor een stabiele vorm van tweetaligheid, nagestreefd.[5] Op die manier wordt een soort additieve tweetaligheid beoogd. Competentie in de dominante taal betekent niet dat de moedertaal verlaten moet worden (subtractieve tweetaligheid), maar T1 en T2 kunnen wel degelijk tegelijkertijd beheerst worden, mits een duidelijke functionele differentiatie (diglossie) een zekere stabiliteit garandeert.

2.2 Onderwijstaalrechten

Het algemeen maatschappelijk debat rond taalrechten in het onderwijs hanteert een verschillende perceptie ten aanzien van nieuwe en gevestigde taalgroepen. Met betrekking tot deze laatste wordt het debat vaak gevoerd omtrent de bescherming van de groep en de door de leden van de groep gesproken taalvariant, terwijl bij de nieuwe groepen veel meer het accent komt te liggen op de precieze plaats en de precieze rechten die deze minderheden dienen te krijgen in het maatschappelijke bestel als geheel (Van Dyck 1993: 320).

In de meeste gevallen wordt voor kinderen uit *minderheidsgroepen* assimilatie als al dan niet verborgen beleidsdoel nagestreefd. Submersie is dan de optie waar men traditioneel voor kiest (Baker 1999: 476-478). In dit geval worden kinderen onderwezen in scholen waar de instructietaal de taal van de meerderheid is. De bedoeling is kinderen zo snel mogelijk met de meerderheidstaal vertrouwd te maken door ze onder te dompelen in een omgeving waar T2 alomtegenwoordig is, zodat het kind gedwongen wordt zich van die taal te bedienen. Dit lijkt een evidente oplossing, en precies daarom is ze populair. De beleidsmotivatie waaraan deze optie ontspringt, mag dan meestal gericht zijn op emancipatie en kansenschepping voor die taalminderheden, toch wordt hier een bij uitstek subtractief proces voorgesteld. De leerling uit de taalminderheid dient zijn moedertaal op te geven vooraleer hij de tweede taal kan verwerven. Tot dusver beoogt assimilatie dus een etnisch algemeen beleid, in feite de educatieve pendant van de liberale opvatting. Iedereen kan aanspraak maken op dezelfde rechten en vrijheden; alleen wordt er geen rekening gehouden met eventuele verschillen in etnoculturele of sociale achtergrond. Binnen dit liberale systeem kunnen echter ook compensatiemogelijkheden ingebouwd worden. Transitioneel tweetalig onderwijs geldt dan als een iets verdektere vorm van assimilatie. Deze onderwijsvorm maakt het kinderen mogelijk hun moedertaal gedurende twee of drie jaar in de lagere school te gebruiken. De bedoeling is dat het kind zo snel mogelijk een zo goed mogelijke beheersing van de meerderheidstaal verwerft. De moedertaal wordt hier bijvoorbeeld gebruikt om T2 aan te leren. Het beleidsdoel blijft echter assimilatie, aangezien eentaligheid in T2 beoogd wordt; dit is een subtractief proces.

Wanneer positieve integratie het beleidsdoel is, wordt meestal actieve tweetaligheid beoogd. De minderheidsleerling krijgt de kans de eigen taal te behouden, terwijl ook een actieve beheersing in de meerderheidstaal de bedoeling is. Daarom is dit een bij uitstek additief proces: de leerling leert de meerderheidstaal bovenop zijn eigen moedertaal. Dit kan op verschillende manieren in de praktijk gerealiseerd worden. In een zwakkere vorm krijgt de leerling een aantal uren per week les over of in de eigen taal. In

een sterkere variant worden de lessen variërend in T1 dan wel in T2 gegeven. Bovendien komt de leerling in een klas terecht waar de meerderheid de dominante taal als moedertaal spreekt.

Dit laatste is niet het geval wanneer segregatie beoogd wordt. Dan krijgen minderheden de gelegenheid een apart schoolsysteem op te bouwen of op zijn minst les te krijgen in aparte etnisch homogene klassen. Eentaligheid is hier de norm, zij het dan in T1, de moedertaal van de minderheid.

Voor *gevestigde* groepen in de samenleving zijn de beleidsopties in het onderwijs vergelijkbaar met die van minderheidsgroepen, zij het dan dat het principe van de primordiale autochtonie (zie Roosens 1998) assimilatie meestal verhindert, aangezien de aanwezigheid van dergelijke groepen niet ter discussie gesteld wordt. Als een bepaalde gevestigde groep echter een lagere statuspositie bekleedt, is een assimilatiepolitiek vanwege de dominante groepering toch niet uitgesloten. In dit geval gelden de opties voor taalminderheden. De discussie aangaande taalonderwijsrechten tussen talen van vergelijkbare status betreft hier de keuze tussen actieve tweetaligheid of coëxistente eentaligheid. In principe komt dit neer op het onderscheid dat Van der Plank (1985) maakt tussen het *principle of equal validity* en het *principle of bilinguality*.

In het eerste geval worden beide meerderheidstalen gebruikt op school, als instructietaal. De Europese en internationale scholen vormen hiervan een duidelijk voorbeeld. Ook dit proces is additief, aangezien de leerlingen hun eigen moedertaal kunnen behouden, en bovendien kunnen aanvullen met een tweede taal.

De tweede mogelijkheid wordt ook een coëxistent systeem genoemd, de segregatie-pendant voor gevestigde groepen. In dit geval bouwen beide taalgemeenschappen een eigen onderwijsnet uit waarbij ze elkaars taal wel als vak kunnen opnemen, maar waarbij eentaligheid in feite de norm is.

Als we nu een en ander samenbrengen, kan de volgende theoretische driedeling voorgesteld worden (tabel 1). In dit model maak ik een synthese van de filosofische fundamenten alsook van de taalpolitieke reguleringen uit de sociolinguïstiek omtrent het omgaan met anderstaligheid in de context van multiculturalisme.

Tabel 1 – mogelijke opties voor taalpolitiek, onderwijstaalbeleid en talige doelstellingen in de context van multiculturalisme

Beleidsoptie	Assimilatie (liberale optie)	Integratie	Segregatie (romantische optie)
Taalbeleid	Verbod op taalrechten of individuele rechten	Algemene wetten met collectieve of territoriale rechten voor subgroepen	Collectieve of territoriale rechten
School-taalbeleid	Submersie of transitionele tweetaligheid	Tweetalig onderwijs	Onderwijs in T1
Linguïstisch doel	Taalverlies (language shift): Nederlands-eentaligheid	Stabiele tweetaligheid (stable bilingualism)	Taalbehoud (language maintenance): eentaligheid in T1, onkunde van T2

Een politiek van assimilatie, waarbij niet de taal, maar haar gebruikers beschermd worden (individuele rechten) heeft meestal taalverandering en dus taalverlies tot gevolg. Wanneer een taal niet beschermd wordt, is er een beleidsvacuüm, en dan gelden liberale principes, die ervoor zorgen dat het prestige van de dominante taal de lagere positie van een andere taal zal verdrijven.

Ook het andere uiterste beoogt eentaligheid, zij het dan in de moedertaal. Een gescheiden zuilvorming is dan de doelstelling: behoud van de eigen culturele identiteit wordt vooropgesteld zonder speciale nadruk op gelijke kansen.

In het integratiemodel wordt behoud van de eigenheid gecombineerd met algemene rechten. Op talig vlak wordt een additieve situatie beoogd: T2 wordt aangeleerd, zonder evenwel de moedertaal te vergeten.

Wanneer taal en taalonderwijs beschouwd worden als essentiële mensenrechten, lijkt dit zowel te gelden voor gevestigde als nieuwe taalgroepen. 'It makes little sense… to differentiate between the language rights of majorities, indigenous peoples and autochthonous or immigrant minorities in education – the needs of every child to learn their own and at least some other languages are similar' (Skutnabb-Kangas 1997: 62). Tweetalig onderwijs, zowel voor autochtone als allochtone groepen, lijkt daarom een valabele tegemoetkoming te zijn aan deze 'taal als recht'-opvatting (Baker 1999: 276-286).

3. Brussel

3.1 De situatie

Anno 2000 telt Brussel 953.175 inwoners. Uit een recent onderzoek blijkt dat daarvan 29.4% van niet-Belgische origine is (Boussetta e.a. 2000: 3). Daarmee is Brussel volgens de onderzoekers één van de meest internationale en pluri-etnische steden van Europa.

Aangezien taaltellingen sinds 1961 verboden zijn, kan geen uitsluitsel gegeven worden over het precieze aantal Nederlandstaligen in Brussel. Toch is het niet zo dat het Nederlands een minderheidstaal is die slechts door een klein deel van de bevolking wordt gesproken. In zijn artikel over het Nederlands in Brussel elders in deze bundel, stelt Rudi Janssens dat ongeveer 70% van alle Brusselaars minstens op een redelijk niveau het Nederlands begrijpt en dat zelfs bijna 60% het redelijk kan schrijven. Bovendien stelt Janssens dat bijna 25% van de Brusselaars met Belgische nationaliteit uit een gezin komt waar ook Nederlands als omgangstaal werd gebruikt. Ongeveer 11% van de Belgische Brusselaars komt uit een uitsluitend Nederlandstalig gezin.

Sinds 1983 zijn de leerlingenaantallen van de basisschool blijven stijgen. Het Nederlandstalig lager onderwijs in Brussel telt, volgens de septembertelling van 2000, 11.808 leerlingen, wat in vergelijking met vorig schooljaar, een vooruitgang van 3.1% betekent. De VGC voert elk jaar in september en februari een telling uit van het aantal leerlingen in het Brussels Nederlandstalige onderwijs. De tellingen van februari zijn uitgebreider en betrouwbaarder, en geven ook het percentage anderstaligen aan. In het schooljaar 1999-2000 had het lager onderwijs 24,9% kinderen uit een homogeen Nederlandstalig thuismilieu. 27,2% van de kinderen komt uit een taalgemengd milieu: dit betekent dat één van beide ouders van Nederlandstalige afkomst is. 27,7% van de kinderen heeft een homogeen Franstalig thuismilieu en de kinderen uit een homogeen anderstalig gezin zijn vertegenwoordigd met 20.2%. In totaal zit er ongeveer 30% van de kinderen met een buitenlandse achtergrond in het lager onderwijs.[6]

Bij een kwantitatieve analyse van de verdeling over de netten springen twee dingen in het oog. Ten eerste valt het op dat de hoogste concentratie homogeen Nederlandstalige leerlingen terug te vinden is in het vrije net (21,6% tegenover ongeveer 14% in het gemeenschapsonderwijs, en 11.2% in het gemeentelijk kleuteronderwijs; 31% tegenover 17.9% in het gemeenschapsnet en 18.5% in het gemeentelijk net wat het lager onderwijs betreft). Volgens Van Braak e.a. (1998: 171) is dit te wijten aan de inschrijvingspolitiek, waarin het vrije onderwijs zich onderscheidt van de andere netten door de mogelijkheid om leerlingen onder bepaalde omstandigheden te weigeren. Een tweede opvallende constatering behelst het significant hogere percentage homogeen anderstaligen in het

gemeentelijk onderwijs (39.7% in het kleuter- en 35.8% in het lager onderwijs) in vergelijking met de twee andere netten (22.6% en 20.2% voor de ARGO, en 18.1% en 13,2% voor het vrij gesubsidieerd onderwijs).

Deze positieve cijfers gelden echter niet voor het secundair onderwijs. Daar blijft het leerlingenaantal al vijftien jaar dalen, hoewel het dalingspercentage van jaar tot jaar kleiner wordt. Men verwacht dan ook dat over enkele jaren de kloof zal gedicht zijn en dat ook voor het secundair de aantallen zullen stijgen.

Het mag dus duidelijk zijn dat de stijging van de leerlingenaantallen vooral te wijten is aan de toenemende aantallen anderstaligen; het percentage homogeen Nederlandstalige kinderen (kinderen uit een homogeen Nederlandstalig gezin) daalde in de lagere school de voorbije twintig jaar constant: voor het schooljaar 1980-1981 was het percentage 85%, voor 1998-1999 is dit nog een kleine 25%.

3.2 Het beleid

In Brussel zijn verschillende instanties en ondersteunende maatregelen actief die scholen en leraars moeten helpen beter om te gaan met de anderstaligheid en de complicaties die dit met zich meebrengt. Het verdient aanbeveling de diverse projecten en initiatieven even op een rijtje te zetten. Er zijn zowel initiatieven die uitgaan van de Vlaamse Gemeenschap en dus voor heel Vlaanderen gelden, als specifiek Brusselse maatregelen van de Vlaamse Gemeenschapscommissie.

3.2.1 Brusselnormen

Op het macroniveau kunnen Brusselse basisscholen sinds 1971 gebruikmaken van aangepaste normen; de zogenaamde Brusselnormen. Aanvankelijk werden soepelere aanstellingsregels voor een directie zonder klas geformuleerd (een school kon sneller een schoolhoofd aanstellen dan elders in Vlaanderen). Later werden alle Brusselse scholen aangezien als zelfstandige vestigingsplaatsen, waardoor iedere school een afzonderlijke telling en een afzonderlijk lestijdenpakket kreeg (en nog steeds krijgt) (VGC 1996).[7] Naast de zogenaamde Brusselnormen gelden er voor Brussel ook aangepaste rationalisatie- en programmeringsnormen. Deze rationalisatie en programmering in het onderwijs zorgden ervoor dat vele kleine scholen dienden te fuseren, aangezien men grotere scholen wou tot stand brengen.

3.2.2 De Vlaamse Gemeenschapscommissie

Initiatieven van de Vlaamse Gemeenschapscommissie zijn per definitie netoverschrijdend. De VGC legt haar onderwijsinitiatieven steeds voor aan

de advieswerkgroep onderwijs, die bestaat uit vertegenwoordigers van het onderwijsveld (de netten, de scholen,…) (VGC 1996: 15-16).

Toen in het begin van de jaren zeventig de leerlingenaantallen sterk begonnen terug te lopen, besloot de NCC (Nederlandstalige Cultuurcommissie, de voorloper van de VGC) een jaarlijkse promotiecampagne te voeren die deze evolutie moest omkeren. Mettertijd vielen verschillende accenten in de campagne te ontwaren (VGC 1996: 16). Eerst lag het accent op de rekrutering van kleuters op basis van de twee- en meertaligheid van het Nederlandstalige onderwijs. Later stelde men het behoud in het Nederlandstalige onderwijs van die kleuters bij de overstap naar de lagere school centraal. Nog later werd de meertaligheid van de basisscholen onder de aandacht gebracht. Tegenwoordig ligt het accent nog steeds op die meertaligheid, terwijl het aandachtspunt ook verlegd werd naar de rekrutering van het secundair onderwijs.

Naast de promotiecampagne voor de stimulering van het Nederlandstalige onderwijsstelsel, onderneemt de VGC ook concrete onderwijsinitiatieven. De VGC heeft ten aanzien van het Nederlandstalige onderwijs in Brussel een ondersteunende rol. Aanvullende projecten die door de VGC in Brussel ingelast worden zijn onder andere Taalvaart, BITS^2, de Brusseleer,…(VGC 2000).

Taalvaart is een logopedieproject voor taalstimulering dat logopedisten inzet om via spelsituaties in kleine groepjes de taalontwikkeling van kinderen in de scholen te bevorderen. Taalvaart is actief in de kleuterklas en de eerste jaren van de lagere school (VGC 1996a: 25). Een belangrijk gegeven is dat Taalvaart zich richt naar alle kinderen die het Nederlands niet genoeg machtig zijn. Zowel Franstalige als Nederlandstalige kinderen kunnen aldus in aanmerking komen.

In 1994 werd de Brusselse Impuls voor Technologie en Software op School (BITS^2) opgestart. BITS^2 ondersteunt de introductie van software voor taalonderricht in de Brusselse scholen en zet het BOP (Brussels OnderwijsPunt) op een educatieve website. BITS^2 heeft ook alle lagere en secundaire scholen uitgerust met een PC die verbonden is met een uitgebreide databank met didactisch materiaal (Deckers 1999: 7).

De Brusseleer organiseert gratis taallessen Nederlands voor volwassenen. Bedoeling is de ouders bij het schoolse leven te betrekken.

De vzw Triptiek, opgericht eind 1995, staat in voor de preventie van leerachterstanden. In scholen met een hoog percentage leerlingen uit kansarme en anderstalige milieus wordt gefocust op het oprichten, coachen en ondersteunen van de leerhulp op school (Deckers 1999: 8).

Verder worden ook nog postscolaire activiteiten en navormingssessies georganiseerd en staat de VGC in voor de promotie van het Nederlandstalige onderwijs te Brussel.

3.2.3 De Vlaamse Gemeenschap

Naast het voorzien van specifieke Brusselnormen, staat de Vlaamse Gemeenschap ook in voor algemene onderwijsbegeleidende initiatieven die voor heel Vlaanderen gelden.

Het Onderwijsvoorrangsbeleid (OVB) richt zich op het voorkomen en remediëren van onderwijsachterstand in scholen met een hoog percentage leerlingen van allochtone afkomst (doelgroepleerlingen).

Voor de schooljaren 2000-2001 en 2001-2002 worden vier actieterreinen onderscheiden: intercultureel onderwijs, taalvaardigheid Nederlands, preventie en remediëring van ontwikkelings- of leerproblemen en betrokkenheid van de ouders. Het onderwijs in eigen taal en cultuur (OETC), in Brussel uitgewerkt volgens het biculturele model, bekleedt een ietwat aparte positie als vijfde, optionele pijler binnen het Onderwijsvoorrangsbeleid. In Brussel startte het eerste project in 1981, dat van 1983 tot 1989 erkend werd als pilootproject. Daarna werd het project door de opeenvolgende ministers erkend. In 1997-1998 werd biculturee onderwijs verstrekt aan 556 kinderen: 128 Italiaanse, 89 Spaanse en 339 Turkse (De Smedt 1999: 95). In het schooljaar 2000-2001 lopen er 3 Turkse, 2 Spaanse en 2 Italiaanse projecten.

Opvallend is verder dat Foyer, het integratiecentrum dat in Brussel de biculturele projecten begeleidt, er wel in geslaagd is om Spaanse, Italiaanse en Turkse projecten te lanceren, maar dat voor het Arabisch onmogelijk is gebleken (Leman 1999a: 150). Verder kunnen Italiaanse en Spaanse projecten veel vlotter geïnstalleerd worden in ('witte') scholen met een traditioneel hogere status, maar Turkse projecten zijn alleen mogelijk in scholen met een veel lagere status en in concentratiescholen.

Zorgverbreding (ZVB) richt zich op het tegengaan van onderwijsachterstanden in scholen met een hoog percentage kansarme leerlingen. Net als bij het OVB kan men, door zich als school in te schrijven voor ZVB een aantal extra lestijden bekomen. Deze lestijden moeten worden gebruikt voor volgende actieterreinen, die grotendeels overeenstemmen met die van het Onderwijsvoorrangsbeleid: preventie en remediëring van ontwikkelings- of leerproblemen, taalvaardigheid Nederlands, intercultureel onderwijs, socio-emotionele ontwikkeling en betrokkenheid van de ouders (Ministerie van Onderwijs 1999).

Ook ZVB richt zich tot doelgroepleerlingen.[8] Het is van belang op te merken dat ZVB zich dus zowel naar autochtone als naar allochtone kansarmen richt.

3.2.4 De non-discriminatieverklaring

In juli 1993 werd door het gemeenschapsonderwijs, het provinciaal, gemeentelijk en katholieke net en de minister van Onderwijs overgegaan

tot de ondertekening van een non-discriminatieverklaring voor het onderwijs in de Vlaamse Gemeenschap. Twee doelstellingen stonden hierin centraal: het bevorderen van een meer evenredige aanwezigheid van doelgroepleerlingen in de scholen in gemeenten waar veel migrantenleerlingen zijn, en een bewustere opstelling van scholen inzake het voorkomen en tegengaan van discriminatie op school (Leman 1999b: 138). Op lokaal vlak werden netoverschrijdende overlegplatformen opgericht waarop alle inrichtende machten uitgenodigd werden om afspraken te maken over een toelatings- en spreidingsbeleid. Een centrale beoordelingscommissie werd ook opgericht om het geheel te coördineren en klachten over racisme en niet-inschrijving van een leerling in een school te behandelen. De implementatie van de akkoorden in de verschillende onderwijsnetten werd overgelaten aan de netten zelf; hiervoor is de commissie niet bevoegd.

Artikel 1 van dit verdrag voor Brussel stelt dat alle leerlingen kunnen rekenen op een open toelatingsbeleid, onder twee voorwaarden: het voor akkoord ondertekenen van het schoolreglement en bereid zijn het opvoedingsproject na te leven (VLOR 1996). De non-discriminatieverklaring voor Brussel verschilt enigszins van die van andere steden. Meestal staat het toelatingsbeleid centraal, maar ging men zich vastpinnen op het spreidingsbeleid. 'Men ging zich nl. toespitsen op het vastleggen van een welbepaald aantal toe te laten (lees te weigeren) migrantenleerlingen. Men ging minimum- en vooral maximumgrenzen vastleggen. Vaak was het uitgangspunt: hoe minder allochtonen, hoe minder problemen'.[9] Daarom ging men zich in Brussel minder focussen op vast te leggen percentages, maar stelde men een daadwerkelijk open toelatingsbeleid centraal. Slechts in één geval wordt een percentage genoemd, namelijk waar men stelt dat 'elke school en vestigingsplaats geen doelgroepleerlingen naar een andere school en vestigingsplaats zal oriënteren vooraleer twintig procent doelgroepleerlingen op deze school of vestigingsplaats ingeschreven zijn' (VLOR 1996: 6). Het spreidingsbeleid wordt in Brussel dus bewust niet gehanteerd.

In de verklaring wordt ook expliciet vermeld dat men van de multiculturaliteit een troef moet maken: 'Etnisch-cultureel en sociaal gemengde klassen moeten een meerwaarde vormen in het multiculturele Brussel' (VLOR 1996: 6).

3.2.5 Voorrangsbeleid Brussel

In het Brusselse onderwijsveld wordt vaak gesteld dat allerlei projecten dringend gecoördineerd moeten worden. Het beleid heeft dit begrepen. Op 4 juni 1999 werd een protocol goedgekeurd door de toenmalige minister van Onderwijs, Eddy Baldewijns, en de Voorzitter van de Vlaamse Gemeenschapscommissie bevoegd voor onderwijs, Rufin Grijp, bij wie

Magda Deckers aangesteld werd als bijzondere opdrachthouder, met de opdracht een degelijke ondersteuning uit te bouwen voor het Nederlandstalige basisonderwijs in Brussel (Deckers 1999: 1).

In het nieuwe regeerakkoord van de Vlaamse Gemeenschapscommissie, na de verkiezingen van 13 juni 1999, staat in verband met dit plan: 'Brusselse scholen met een multiculturele schoolpopulatie verdienen ondersteuning bij het volbrengen van hun opdracht. Het protocol tussen de Vlaamse minister van onderwijs en de VGC over de aanstelling van een bijzondere opdrachthouder voor het Brussels basisonderwijs is een belangrijke stap in die richting. Het zal onverkort worden uitgevoerd. Met dit protocol wordt vooral gestreefd naar een grote homogeniteit van de extra middelen van de Vlaamse Gemeenschap en de VGC, een betere kwaliteitsbewaking en een meer strategische aanwezigheid in wijken met een grote migrantenpopulatie. Om de opdracht maximale kansen op slagen te geven is het noodzakelijk dat de netoverschrijdende ondersteuningsstructuur, zoals beschreven in het protocol, overleg pleegt met de scholen en met het schoolteam (VGC 1999).'

Ook in de beleidsnota van Marleen Vanderpoorten, de huidige minister van Onderwijs, wordt van dit beleidsplan gewag gemaakt. Vanderpoorten voegt er expliciet aan toe dat 'deze begeleiding niet beperkt wordt tot scholen met 'doelgroepleerlingen' uit het onderwijsvoorrangsbeleid, maar dat ook scholen met de doelgroep 'anderstaligen' uitdrukkelijk zullen worden uitgenodigd een beroep te doen op deze begeleiding' (Vanderpoorten 2000: 51).

Inhoudelijk vertrekt het Voorrangsbeleid Brussel (VBB) vanuit de negatieve probleembeleving bij de verschillende betrokkenen, die als een reëel vertrekpunt gezien wordt, maar omgebogen moet worden tot een meer positieve beleving. Verder richt het VBB zich op coördinatie en ondersteuning van alle actoren en bestaande initiatieven, met een specifieke aandacht voor het taalvaardigheidsonderwijs.

3.3 Reactie op de stijging: de ervaring van een probleem

Lange tijd is men de stijging van het Nederlandstalige onderwijs blijven toejuichen; de Vlaamse aanwezigheid werd versterkt, het onderwijsstelsel werd uitgebouwd, kortom: het doel werd bereikt. Maar toch is niet iedereen tevreden. De stijging valt immers vooral toe te schrijven aan de toegenomen aanwezigheid van anderstaligen, Franstalige autochtonen en allochtonen, die het Nederlands niet of nauwelijks machtig zijn. De cijfergegevens geven het zwart op wit: het Brussels basisonderwijs (kleuter en lager) bestaat momenteel voor gemiddeld 20% uit homogeen Nederlandstalige kinderen. Dat betekent dat in een klas met twintig kinderen, slechts vier kinderen 'autochtone Vlamingen' zijn. Voor sommigen een

verrijking, voor anderen een probleem, dat ontegensprekelijk geleid heeft tot de ervaring van een onoverzichtelijke impasse…

Nogal wat ouders van 'autochtone Vlamingen' ervaren de huidige situatie als problematisch. Ze gaan ervan uit dat de meertaligheid en multiculturaliteit op zich reeds een niveauverlaging met zich meebrengen. Deze ouders hebben zich verenigd in 'Ouders voor de scholen', een soort drukkingsgroep die via verschillende opiniestukken en een eisenplatform zijn voorstellen kenbaar wil maken.

Geert Selleslagh, hun woordvoerder, stelt het als volgt: 'Het is onmiskenbaar zo dat in een klas met veel anderstaligen (als het tegenzit zelfs uitsluitend anderstaligen) het tempo en het niveau zakken, omdat er veel tijd en energie gestoken moet worden in het duidelijk maken van evidente termen of het uitleggen van een eenvoudige opdracht. Dat is een ongezonde situatie voor alle kinderen. Aan de ene kant doen anderstalige kinderen door hun gebrekkige taalvaardigheid onvoldoende en te traag kennis op, lopen ze meteen een achterstand op die ze in hun schoolloopbaan bijna niet meer kunnen inhalen en verlaten ze de school met als enige perspectief de slechtste jobs. Dikwijls worden ze ook thuis niet opgevolgd omdat hun ouders nog minder Nederlands kennen dan zijzelf. Aan de andere kant 'verzuipen' Nederlandstalige kinderen in de anderstalige meerderheid, ze nemen taalfouten over van hun anderstalige klasgenoten, ze passen zich aan het tragere tempo aan, moeten voor Frans dikwijls te betalen bijlessen volgen om hun maatjes in de klas te kunnen verstaan' (*De Morgen,* 8/10/99).

De kwaliteit van het onderwijs in de Nederlandstalige scholen in Brussel is volgens deze ouders schrijnend. Zij lanceren daarom enkele voorstellen die het Nederlandstalige karakter van de scholen meer moeten vrijwaren en die aldus aandacht schenken aan de problematiek.[10] Ten eerste vragen de ouders een versoepeling van de normen en een uitbreiding van de bestaande projecten ZVB en OVB. Ten tweede stellen ze voor een systeem van tijdelijke taalbadklassen voor anderstalige kleuters in te richten, waarin deze kleuters terechtkunnen. Ook het systeem van brugklassen wordt voorgesteld: anderstalige kinderen, die niet voldoende Nederlands kennen, worden dan in een overgangsjaar tussen de derde kleuterklas en het eerste leerjaar intensief voorbereid op de overstap naar de lagere school. Vervolgens vragen de ouders aparte lessen Frans in te lassen voor Nederlandstalige leerlingen vanaf de eerste kleuterklas. Aan de anderstalige ouders moeten ook taallessen Nederlands verschaft worden. Die taallessen moeten ook in aanmerking genomen worden in het inschrijvingsbeleid: 'Een kleuter wiens ouders niet aan deze voorwaarde voldaan hebben, wordt niet automatisch ingeschreven in de lagere school' (Ouders voor de Scholen 2000: 6). Verder stellen de ouders voor om Nederlandstalige buitenschoolse taalactiviteiten te voorzien voor zowel homogeen Nederlandstalige kinderen als anderstaligen.

Het schoolopbouwwerk moet volgens hen meer uitgebouwd, gereglementeerd en gecoördineerd worden. Leraars moeten beter opgeleid worden om beter te kunnen omgaan met meertalige schoolsituaties, maar moeten tegelijkertijd beter verloond worden. Ten slotte worden nog enkele voorstellen geformuleerd wat betreft de erbarmelijke infrastructuur, waarin het Nederlandstalige onderwijs zich begeeft. Er moet massaal geïnvesteerd worden in de bestaande schoolinfrastructuur. Scholen moeten ook meer middelen krijgen voor het aankopen van educatief verantwoord spelmateriaal.

Deze ouders reageren vanuit hun alledaagse ervaring van de huidige situatie. Ze omschrijven zichzelf als 'ervaringsdeskundigen'. Het is logisch dat hun interpretatie in feite vertrekt van de belangen van de homogeen Nederlandstalige kinderen.

4. Huidige taalpolitieke fundamenten in het onderwijs in Brussel: de interpretatie van een actorenonderzoek

Het mag duidelijk zijn dat zowat alle actoren in het onderwijsveld spreken van een probleem. Nederlandstalige ouders klagen over een daling van de kwaliteit als gevolg van het immer toenemende aantal niet-Nederlandstaligen; Franstalige ouders klagen over hun eigen onderwijsstelsel en bezoeken de Nederlandstalige scholen; allochtonen ondervinden een drempel om witte scholen te betreden, maar willen ook geen concentratiescholen voor hun kinderen en bezoeken dus de quasi-witte scholen. Deze scholen zitten in een vervelend parket omdat ze aldus ook 'zwarte scholen' worden. Scholen klagen in het algemeen over een gebrek aan middelen en een slechte infrastructuur. Leraars zijn van moedertaalleerkrachten vreemde-taalleerkrachten geworden, hebben dikwijls kinderen in de klas die beter Frans spreken dan zijzelf, zijn vaak niet vertrouwd met het omgaan met heterogeniteit in de klas enzovoort. Directies weten dikwijls ook niet meer precies hoe ze moeten omgaan met die anderstaligheid: een restrictief inschrijvingsbeleid voeren of niet, met percentages of niet, hoe omgaan met taalperikelen op school,…

Het Brusselse onderwijsveld heeft dus de perceptie van een probleem doen ontstaan. Belangengroepen en vooraanstaande actoren (ouders, leraars, scholen) hebben gezamenlijk reeds meermaals aan de alarmbel getrokken.

Een uiterst belangrijke actor in heel dit verhaal is natuurlijk het beleid. In de vorige delen werden reeds concrete initiatieven van het overheidsbeleid voorgesteld. In dit gedeelte presenteer ik de resultaten van een perceptieonderzoek waarin ik gepoogd heb de visie van beleidsactoren, zowel uit macro- als mesoniveau, op de hele situatie te achterhalen.[11] Het onderzoek zelf is te ruim om hier in detail de resultaten te bespreken,

maar ik geef de voornaamste conclusies (voor een extensieve behandeling van het onderzoek verwijs ik naar De Schutter 2000).

De algemene perceptie van de situatie in het Nederlandstalige onderwijs door de in dit onderzoek aan bod gekomen actoren van het macro- en mesoniveau is verre van positief te noemen. In het beleidsplan van haar Voorrangsbeleid Brussel stelt Magda Deckers (1999: 8): 'Ondanks de brede waaier van extra ondersteuning, wordt de situatie in het Brussels Nederlandstalig Basisonderwijs van binnen uit – in het algemeen – ervaren als extreem moeilijk.' Dit bescheiden opinieonderzoek kan deze stelling zeker bekrachtigen. Nagenoeg niemand ziet de meer- en anderstaligheid als een loutere meerwaarde.

Daar onmiddellijk mee samenhangend bereikten de respondenten een even grote overeenstemming omtrent de uniciteit van Brussel. Brussel wordt ervaren als fundamenteel anders dan andere (Vlaamse) steden. Men slaat dan ook een heel kritische toon aan ten aanzien van alles wat elders geproduceerd is, en in Brussel toegepast wordt. Opties en concepten die in Vlaanderen ontworpen zijn of die voor Vlaanderen gelden, dienen voor Brussel aangepast te worden of zijn er gewoon niet werkbaar. Dergelijke reacties kreeg ik voortdurend te horen met betrekking tot bijna alle besproken topics, gaande van contact met het Franstalige onderwijs over de positie van de non-discriminatieverdragen tot de lerarenopleiding. Wanneer ik de informanten vroeg of zij Brussel als uniek ervaren, schoof men dit dan ook heel expliciet naar voren. Heel vaak heeft men aanstoot genomen aan enkele uitspraken van Koen Jaspaert, voormalig directeur van het Steunpunt NT2, die meermaals gesteld heeft dat de situatie van Brussel vergelijkbaar is met andere steden.

Vrijwel alle geïnterviewden zijn zich uitermate sterk bewust van de politieke dimensie en het politieke belang van het Nederlandstalige onderwijs in Brussel. Het onderwijs wordt gezien als 'één van de laatste bastions van de Nederlandstalige aanwezigheid in Brussel'. De Franstalige overheersing in Brussel is volgens velen nu eenmaal een feit, en daarom moeten we blijven investeren in het Nederlandstalige onderwijs om deze evolutie zo veel mogelijk te counteren. Constant verwijst men dus naar de politieke betekenis van het onderwijs. Zo ziet men de negatieve aspecten van de stijging in, maar wijst men toch steeds op het effect dat die stijging teweegbrengt: in Brussel stijgt het belang van het Nederlands.

Tegelijkertijd maakt men – al dan niet impliciet maar steeds pertinent – een duidelijk onderscheid tussen de aanwezigheid van Franstaligen en die van allochtonen, waarbij de houding tegenover de eerste groep veel negatiever is dan de beleving van de allochtonen. Franstaligen hebben hun eigen onderwijsstelsel en kunnen zich daartoe wenden. 'Als zij hier komen dan komen ze vaak toch maar profiteren van de kwaliteit van het

Nederlandstalige onderwijs, dat ondertussen zwicht onder de Franstaligheid en hierdoor zijn Nederlandstalig karakter helemaal verliest.' Deze houding wordt slechts zeer occasioneel in die termen geformuleerd, maar daar lijkt het wel vaak op neer te komen. De zo lang bediscussieerde vrijheid van het gezinshoofd wordt nu door velen gepercipieerd als nadelig voor het Nederlandstalige onderwijs. Die tolerantere visie ten aanzien van allochtonen kan men verklaren wanneer men in ogenschouw neemt dat de bedreiging die uitgaat van deze groep veel kleiner is dan van de van oudsher dominante Franstalige cultuur.

Toch lijkt hier nu toch een onderscheid, of zelfs een tegenstrijdigheid op te duiken: de ene visie benadrukt het politieke belang van het onderwijs en vindt de stijging van de aantallen dus ronduit goed te noemen, terwijl anderen het principe 'klein maar beter' huldigen en Franstaligen willen verwijzen naar hun eigen onderwijs. Het onderscheid kan in principe teruggevoerd worden naar de discussie tussen de liberale en de romantische optie, die reeds uitvoerig aan de orde gesteld werd.

4.1 Perceptie van de autochtone Franstaligen

Beide opties hebben meer gemeen dan op het eerste gezicht zou blijken. De liberale optie heeft belangrijke implicaties op het vlak van het onderwijstaalbeleid. Een dergelijke houding legitimeert de stijgende aanwezigheid van Franstaligen in het Nederlandstalige onderwijs vanuit het stijgende politieke belang van het Nederlands dat ermee gepaard gaat. Compensaties worden dan niet aangereikt, de assimilatie van Franstalige kinderen is het beleidsdoel. In de mate dat dit doel bereikt wordt, is de stijging voor de liberale optie een uitstekende zaak. Echter, als blijkt dat deze doelstelling niet meer gerealiseerd kan worden, dan slaat deze optie om in haar tegendeel en worden Franstaligen verwezen naar hun eigen onderwijs. Deze ommekeer ontstaat bijvoorbeeld wanneer het duidelijk wordt dat een aantal Franstalige ouders hun kind naar het Nederlandstalige onderwijs sturen vanuit een eerder economisch motief: het kind verwerft dan de Nederlandse taal bovenop zijn moedertaal, het Frans. Tweetaligheid is een economisch surplus en een meerwaarde in het institutioneel tweetalige Brussel geworden. Deze strategie, die Franstalige ouders hanteren om hun kinderen tweetalig te maken, druist faliekant in tegen de assimilatiestrategie die men hanteert in het Nederlandstalige onderwijs. Als dit doel (assimilatie) niet meer werkt, slaat de fundamentele houding om in haar tegendeel (segregatie). Aldus zijn beide opties sterk aan elkaar gerelateerd.

Een extreem voorbeeld van deze politiek vinden we in de beleidsvoorstellen van de fractie van het Vlaams Blok in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Het Vlaams Blok stelt hier, bij monde van Dominiek Lootens,

Brussels Gewestraadslid, dat 'het Nederlandstalige onderwijs te Brussel een strategische rol te vervullen heeft in de hervernederlandsing van de verfranste Vlamingen' (VGC 1997: 1). Om deze verfranste Vlamingen op te vangen stelt het Blok voor overgangsklassen in te richten 'voor de Franstalige leerlingen die geen of onvoldoende Nederlands kennen … zodat zij op korte termijn de lessen in de Vlaamse klassen met vrucht kunnen volgen. In deze overgangsklassen krijgen de Franstalige leerlingen aangepaste lessen die, naast kennisverwerving, erop gericht zijn hun overgang naar het Nederlandse taalstelsel zo snel en vlot mogelijk te laten verlopen' (VGC 1997: 2). Deze assimilatiepolitiek wordt alleen gehuldigd ten aanzien van verfranste Vlamingen. Tegenover de echte Franstaligen wil men segregatie bewerkstelligen. Hoe het mogelijk is een onderscheid te maken tussen verfranste Vlamingen en echte Franstaligen is niet helemaal duidelijk.

De in het perceptieonderzoek aan bod gekomen visies stellen het natuurlijk niet zo extreem. Wel lijken een aantal visies ervan uit te gaan dat een open inschrijvingsbeleid voor Franstaligen maar kan in de mate dat de Vlaamse identiteit van de scholen gevrijwaard blijft. Anders gesteld: de assimilatiepolitiek heeft pas zin in de mate dat assimilatie het beleidsdoel kan blijven, en Franstaligen de politieke aanwezigheid van het Nederlands kunnen versterken. Volgens deze visie moeten Franstalige ouders dan Nederlandse lessen volgen, kan communicatie uitsluitend in het Nederlands verlopen en moeten kinderen zo veel mogelijk in de Vlaamse cultuur[12] ondergedompeld worden.

In die zin is het duidelijk dat beide – schijnbaar oppositionele – opties in wezen aan elkaar complementair zijn. Liberale principes kunnen niet zonder romantische tegemoetkomingen gerealiseerd worden. De liberale opvatting werkt in dit opzicht niet, want heeft segregationele elementen nodig om assimilatie te kunnen blijven bewerkstelligen.

Waarmee niet gezegd is dat de romantische optie zoveel juister is. Het is precies die optie die de eigen culturele identiteit centraal stelt. Maar is één van de problemen van de Nederlandstalige cultuur volgens velen niet dat ze verdwijnt en overwoekerd wordt door de Franstalige dominantie? De romantische cultuuropvatting heeft ook liberale elementen nodig om haar eigen bestaan te kunnen garanderen. De statische opvatting van cultuur verplicht haar nu net om toch het voortbestaan van die cultuur te blijven vrijwaren en dus aan uitbreiding te doen. Precies daarom neigt die romantische opvatting naar een sfeer van vijandigheid, omdat deze in wezen homogene visie niet overweg kan met heterogeniteit.

Bovendien ontkent die segregationele component een wezenlijk kenmerk van de hedendaagse Brusselse onderwijssituatie, waar een derde van de leerlingen in het Nederlandstalige onderwijs een taalgemengde achtergrond heeft. De illusie van een Vlaamse monocultuur blijkt dus een

artificieel concept. 'De ervaring van interculturaliteit, van lid te zijn van meerdere culturen, van culturele grensoverschrijding is aan geen enkele cultuur vreemd' (Van de Putte 2000: 378). Er schort dus iets aan het hier gehanteerde concept van cultuur.

Het mag duidelijk zijn dat noch de liberale, noch de romantische opvatting een werkbaar gegeven is. De aanwezigheid van Franstalige, gevestigde groepen, in Brussel stelt zowel de liberale assimilatie als de romantische segregatie voor een groot probleem (zie tabel 2 voor een overzicht).

Tabel 2 – onderwijstaalbeleid voor Franstalige kinderen

Beleidsoptie	Assimilatie (liberale weg)	Integratie	Segregatie (romantische weg)
Taalbeleid	Afwezigheid van rechten	-	Collectieve en territoriale rechten
Schooltaal-beleid	Submersie	-	Onderwijs in T1, in het eigen onderwijsstelsel
Linguïstisch doel	Vlaming worden	-	Franstalig blijven

4.2 Perceptie van de allochtonen

Het onderscheid tussen een liberale opvatting en een eerder romantische opvatting vindt men ook terug bij de houding ten aanzien van allochtone minderheden. Toch is de segregatie-opvatting hier niet populair, en kiest men, naast de heersende liberale opvatting, ook voor een derde optie, die men kan aanduiden met de term 'integratie'. Dit wil niet zeggen dat romantische houdingen niet bestaan met betrekking tot de benadering van allochtonen, maar ze zijn veel minder populair dan bij Franstalige kinderen, waar segregatie veel meer geduld wordt vanuit de primordiale autochtonie (zie Roosens 1998). Die primordiale autochtonie verleent gevestigde groepen (en minderheidsgroepen met een hoge socio-economische status, zoals de zogenaamde 'eurocraten') het recht een eigen schoolsysteem uit te bouwen.

Een liberale zienswijze zal in haar houding ten opzichte van minderheden een dergelijk recht zeker afwijzen vanuit haar ambitie een etnisch 'neutrale' politiek te voeren. Een eigen onderwijssysteem is dan tegengesteld aan het doel allochtone kinderen te introduceren in de bestaande structuur, en aldus ook hier assimilatie te bewerkstelligen. In de orthodoxe opvatting van het liberalisme worden geen extra compensaties voor minderheden uitgewerkt en worden anderstalige allochtone kinderen

'ondergedompeld' in de Vlaamse klassen, wat men aanduidt met de term 'submersie'. Binnen het liberale denken heeft men echter geconstateerd dat een politiek van onderdompeling zonder compensatie geen gunstige effecten ressorteert en aldus onproductief is. Extra initiatieven worden dan voorgesteld zoals taalbad- en brugklassen om de anderstaligen tegemoet te komen, zonder dat ze de autochtone kinderen hinderen. Ook onderwijs in eigen taal en cultuur wordt dan alleen benaderd vanuit het achterstandsperspectief (cf. het linguïstische kussentje). Als deze compensatie van de onderwijsachterstand geen afdoend resultaat teweegbrengt, is er volgens deze visie dan ook geen reden meer om onderwijs in eigen taal en cultuur in te lassen.

Tabel 3 – onderwijstaalbeleid voor minderheden

Beleidsoptie	Assimilatie (liberale optie)	Aanzetten tot Integratie	Segregatie (romantische optie)
Taalbeleid	Individuele rechten	Individuele rechten	Collectieve rechten
Schooltaal-beleid	Submersie	Transitionele tweetaligheid (zeer marginaal stadium); taalvaardigheids-onderwijs, intercultureel onderwijs	Onderwijs in T1 (onbestaande)
Linguïstisch doel	Nederlands-eentaligheid en T1-verlies	Stabiele tweetaligheid	Eentaligheid in T1 en onkunde van T2

De nagenoeg onbestaande romantische opvatting kent minderheden juist wel het recht (of beter gesteld: de plicht) toe eigen schoolsystemen op te richten. Ook hier kunnen we de beleidsopties van het Vlaams Blok[13] aanstippen als extreme uitlatingen van een dergelijke visie.[14] Het Blok stelt hier:

> 'De aanwezigheid van buitenlanders dient drastisch te worden ingeperkt, en wel door alle gunstmaatregelen die momenteel ten voordele van deze groep in het Nederlandstalig onderwijs te Brussel bestaan, onmiddellijk af te bouwen. De voorkeur dient er aan te worden gegeven dat deze kinderen, naar het voorbeeld van de Amerikaanse, Engelse, Duitse, Japanse en andere schoolnetten die voor het ogenblik reeds bestaan, de mogelijkheid wordt geboden in een eigen islamitisch onderwijsnet onderwijs te volgen, in afwachting van hun begeleide terugkeer naar hun landen van herkomst' (VGC 1997:2).

4.3 Integratie: ten dele voor allochtonen maar niet voor autochtonen

In het Nederlandstalige onderwijs in Vlaanderen heeft men reeds een tijdje door dat de orthodoxe liberale idee om minderheden te assimileren in feite niet werkt. Daarom werden speciale vormen van taalonderwijs ontwikkeld om allochtone kinderen te 'helpen'. Met het Onderwijsvoorrangsbeleid werd enerzijds het taalvaardigheidsconcept geïntroduceerd, dat leraars in staat stelt om op een heterogene wijze om te gaan met de heterogeniteit in de klassituatie (daar waar men met de eerdere synthetische werkwijze op een homogene wijze omging met heterogeniteit). Daarnaast werd het interculturele onderwijs geïnstalleerd, bedoeld voor alle leerlingen, waarin bij uitstek interculturele vaardigheden en beginselen centraal staan. Een derde optie vormt dan het onderwijs in de eigen taal en cultuur, dat een tegemoetkoming biedt aan de onderwijsachterstand van vele allochtonen en tegelijkertijd identiteitsvorming bevordert. In het actorenonderzoek werd echter duidelijk dat het veld niet in deze laatste optie gelooft, om redenen die zowel conceptueel als praktisch van aard zijn, waardoor effectieve positieve integratie in het onderwijs een zeer marginale zaak blijft. Concreet bewegen de opinies in het perceptieonderzoek zich op de as tussen assimilatie en integratie, waarbij assimilatie meer aanhang kent dan integratie. Wel neemt niemand het woord 'assimilatie' in de mond. Dat ligt gevoelig en leunt te nauw aan bij de uitspattingen van het rechts-extremisme, dat in Brussel in feite niet assimilatie maar segregatie beoogt.

De discussie met betrekking tot de onderwijsrechten voor anderstalige Belgen in Brussel situeert zich tussen assimilatie en segregatie. Vormen van aangepast taalonderwijs, die wel ontwikkeld worden voor nieuwe taalgroepen, zijn onbestaande voor Franstalige landgenoten (zie ook Van Dyck 1993). Eerder werd aangetoond hoe beide strategieën in feite complementair zijn, maar in ieder geval allebei geen afdoende en werkbare situatie genereren. Aan een derde strategie wordt echter niet gedacht.

4.4 Besluit

Uit dit alles blijkt vrij duidelijk dat elke benadering zeer weinig rekening houdt met het belang van kinderen. Politieke principes domineren elke vorm van authentiek omgaan met onderwijs en anderstaligen in het onderwijs. Precies deze politieke invalshoek zorgt ervoor dat nogal wat onderwijskundige debatten dermate *gepolitiseerd* lijken dat het vrij moeilijk blijkt educatieve voorstellen op een eerlijke en emancipatieve wijze te benaderen.

Deze houding vindt men terug bij de algemene houding ten opzichte van anderstaligheid. Meestal wordt eerst aangehaald dat de scholen niet meer Nederlandstalig zijn, vooraleer te vermelden dat het moeilijk wordt om in de scholen op een goede manier onderwijs te verschaffen. Eerst stelt men het feit dat het Vlaamse karakter van de school en bijgevolg de eigen Vlaamse identiteit verdwijnt als fundamenteel probleem aan de orde, en pas in tweede instantie bekijkt men de precieze implicaties daarvan voor het onderwijsgebeuren.

Het meest pregnant treedt deze *politisering* op bij de distinctie die velen maken tussen allochtone en Belgische anderstalige kinderen. De eersten worden nog steeds het liefst geassimileerd (vaak onder het mom niet te discrimineren), de tweede groep wordt geduld, vanuit de constitutionele vrijheid van het gezinshoofd, maar vaak vindt men hoe dan ook dat segregatie hier het beleidsdoel zou moeten zijn.

Een beleidsoptie is dus nergens dominant: de weg van de integratie. Noch voor allochtonen, noch voor autochtonen bewandelt men die specifiek derde weg, die men linguïstisch kan vertalen in een tweetaligheidsstreven. Wel valt het op dat de primordiale autochtonie van allochtonen als minder bedreigend wordt ervaren dan die van de Franstalige landgenoten. Voor deze groep is men dan ook iets toegeeflijker en worden 'aanzetten tot integratie' gerealiseerd, hoe gering en onbeduidend dergelijke projecten op het vlak van aandacht voor moedertalen ook zijn.[15]

Als gevolg van deze tweedeling tussen een liberale en een romantische opvatting, noties die in feite allebei twijfelachtig zijn, dient men op allerlei niet-authentieke wijzen om te gaan met anderstaligheid op school. Het is inderdaad zeer moeilijk met anderstaligheid om te gaan indien men blijft redeneren vanuit een homogeen en eentalig perspectief. Zolang bestaande factoren als bijvoorbeeld de moedertaal buiten het onderwijs worden gehouden, ontstaat binnen dat onderwijs een gewrongen en gekunstelde situatie. Artificiële constructies zoals taalbadklassen, brugklassen, homogene aanpakken, een restrictief inschrijvingsbeleid en consequent gebruik van het Nederlands in communicatie met de ouders, in de klassituatie en tijdens de vrije tijd, vloeien rechtstreeks voort uit de vermelde politisering van de onderwijssituatie in Brussel.

Zolang men blijft volharden in die tweedeling, blijven de problemen zich opstapelen. De huidige wetgeving is echter op die distinctie gebaseerd. De vrijheid van het gezinshoofd (een van oudsher Franstalige eis, die door toedoen van het FDF en de liberalen gerealiseerd werd) is een liberale vrijheidseis. Merk op dat het precies de Franstaligen waren die steeds taalvrijheid gepropageerd hebben. Aan de andere kant leven de beide onderwijsstelsels in een systeem van cohabitatie, langs maar niet door elkaar, een segregatiebeleid dus. Vanuit de taalwetgeving zijn samenwerkingen tussen die taalstelsels in principe niet mogelijk. Het is

bijvoorbeeld niet mogelijk Franstalige leraars in te schakelen als 'native speakers' om de lessen Frans te komen verzorgen.

Samengevat is het dus duidelijk dat het huidige doemdenken en de probleembeleving voor een groot stuk voortvloeien uit de politisering van het Brusselse onderwijs die een onderscheid inlast tussen de perceptie van de aanwezigheid van allochtonen en Franstaligen. Waar bij de allochtonen de liberale opvatting welig tiert, lijkt men bij Franstaligen officieel ook die liberale houding te verkiezen, maar blijkt men nogal dikwijls naar de eerder romantische visie over te hellen. Concreet ondervinden ook de allochtonen de gevolgen van de Vlaamse defensieve houding tegenover Franstaligen in het Nederlandstalige onderwijs. De distinctie assimilatie/integratie wordt aldus voor een stuk overkoepeld door de distinctie assimilatie/segregatie, die kenmerkend is voor de gevestigde groepen. De situatie voor die autochtone Belgen ligt reeds jarenlang vast en is een voortvloeisel van het Belgische federale denken. Het onderwijs is daarbij een gemeenschapsaangelegenheid. Die huidige wetgeving, de hedendaagse constellatie wordt als legitiem aanvaard, en alle nieuwe maatschappelijke invloeden worden in dat bestaande duale denkkader gedwongen. Dat vele benaderingen hierdoor een vrij anachronistisch tintje krijgen, lijkt mij vrij duidelijk. Als gevolg van die eerder verkrampte en defensieve houding ten aanzien van de nochtans alomtegenwoordige meer- en anderstaligheid, ontstaan talloze problemen. De voorstellen die dan geformuleerd worden om die impasse op te lossen, fungeren steeds als correcties op dat bestaande huidige systeem. Steeds worden oplossingen geformuleerd binnen dat duale denken. Eén benadering blijft echter steeds onaangeroerd, zowel ten opzichte van Franstalige Belgen als – zij het in mindere mate – voor nieuwe taalgroepen. Dit is de weg van de integratie.

5. Multiculturele taalpolitiek: de toekomst

Het model dat ik hier voorstel pretendeert op een authentieke manier om te gaan met anderstaligheid en multiculturaliteit in Brussel. Dit is geen algemeen sociolinguïstisch model om om te gaan met anderstaligheid, maar een ideaal *Brussels* model. Eerst schets ik dat ideale kader, om daarna kort de praktische en conceptuele problemen van het model aan te kaarten.

5.1 Het ideaal: een geïntegreerd tweetaligheidsmodel

Als we de modellen voor taalminderheden en gevestigde taalgroepen, zoals die gerealiseerd zijn in Brussel bekijken, dan zien we dat de optie

'integratie', voor zowel nieuwe als gevestigde taalgroepen, zelden vervuld wordt. Toch biedt deze optie onmiskenbaar een aantal voordelen.

Ten eerste werkt het de politisering voor een stuk tegen. Die politisering legt een restrictie op aan reële oplossingen. Niet de belangen van eventueel benadeelde groepen staan dan centraal, maar wel de mening van de machtigste politieke strijdkrachten. Het concept integratie, zoals dat hier totstandkomt, legt een restrictie op aan die politisering omdat ze voor iedereen zou kunnen gelden: voor Franstaligen, voor allochtonen én voor Vlamingen.

Ten tweede doorbreekt het een sfeer van een eerder vijandige taalhouding en stelt het iedereen voor de mogelijkheid een tweede taal bovenop de moedertaal, in een algemene sfeer van additieve acculturatie, te verwerven.

Ten derde hoeft men geen artificiële constructies meer in te lassen om de aanwezige meer- en anderstaligheid in Nederlands-eentaligheid om te zetten. Men kan putten uit de taalrijkdom die er reeds is en deze niet meer als een terug te dringen probleem maar daadwerkelijk als een vertrekpunt behandelen.

Hoe zou zo'n geïntegreerd model er dan kunnen uitzien? De 'ideale' onderwijssituatie bestaat erin alle leerlingen in een veilige sfeer een tweede taal, bovenop (en dus niet in de plaats van) de moedertaal te verwerven. Naar Brussel vertaald betekent dit (in een ideale wereld) dat Nederlandstaligen, Franstaligen en anderstalige (Turkse, Marokkaanse, Italiaanse, Spaanse,…) allochtonen zonder complexen hun moedertaal kunnen spreken op school, waarbij zowel het Frans als het Nederlands, de twee talen die het bindmiddel van de stad vormen, verworven worden.

Concreet spreekt Baker (1999: 518-526) op dit vlak over 'dual language schools': 'Such schools use two languages approximately equally in the curriculum so that children become bilingual and biliterate.' Hij maakt zelf een onderscheid tussen tweetalige scholen voor een gemixte groep van minderheden en meerderheden enerzijds en voor meerderheden afzonderlijk anderzijds. Wel worden in beide systemen beide talen als instructietaal gebruikt.

Van de Craen en D'hondt (1998: 161-163) gaan verder en pleiten voor een daadwerkelijk meertalig onderwijs, waarbij meerdere andere talen dan het Nederlands als instructietalen kunnen fungeren. Concreet vermelden ze een onderscheid tussen *Content-based language teaching* (CBLT) en *Content and language integrated learning* (CLIL). Zij stellen dat in de internationale literatuur de voorkeur eerder uitgaat naar het tweede model, aangezien dit niet zozeer de aandacht vestigt op het taalonderwijs of op de (niet-talige) leerinhouden, maar precies taal- en leerinhouden als even belangrijk ziet. In ieder geval hebben beide benamingen gemeen dat ze taal aanleren vanuit de context: een gedeelte van het curriculum kan dan in een andere taal worden verstrekt 'zonder dat evenwel

aan het traditionele taalonderwijs wordt geraakt' (Van de Craen en D'Hondt 1998: 163).

Dergelijke vormen van twee- of meertalig onderwijs[16] kunnen zowel binnen de huidige constellatie (cf. de dichotomie tussen het liberale en het romantische model) als in een geïntegreerd systeem geïmplementeerd worden. In het eerste geval verschaft men een aantal lessen in de tweede taal. In het tweede geval kiest men ervoor beide taalregimes op onderwijsgebied voor een stuk te laten samenwerken. Een vrij extreme variant hiervan kan er dan voor opteren de Gemeenschappelijke Gemeenschapscommissie ook onderwijsbevoegdheid te geven.[17] Tweetalig gesubsidieerde scholen kunnen dan ontstaan, die zich richten op zowel Franstalige als Nederlandstalige leerlingen.

In het tweetalige model wordt progressief overgeschakeld van een eentalige beginsituatie naar een actieve tweetaligheid. Het tweetalig unicommunautaire model vereist echter dat de scholen een specifiek Vlaamse (of Franstalige) identiteit kunnen blijven behouden. Een mogelijke uitwerking kan er dan in bestaan kinderen in de moedertaal op te vangen en geleidelijk een actieve tweetaligheid te bewerkstelligen, onder een blijvende dominantie van de hoofdtaal van de school (respectievelijk het Nederlands of het Frans). De talen kunnen in dit model niet gelijkwaardig zijn, aangezien anders de talige identiteit van de school verdwijnt en de unicommunautaire structuren geen plaats meer krijgen.

Ook het bicommunautaire model werkt met een progressieve integratie: kinderen worden – vanuit de beginpositie waarin de moedertaal een belangrijke rol speelt – naar een actieve tweetaligheid begeleid, waarin de twee talen een evenwichtige verdeling krijgen.

Toch mogen ook hier de anderstalige allochtone leerlingen niet vergeten worden. Een tweetalige school moet – in het integratiemodel – ook aandacht hebben voor allochtone minderheidstalen. De talige pendant van integratie als beleidsdoel vraagt een belangrijke plaats toe te kennen aan deze talen in de schoolomgeving zelf. Deze aandacht voor de moedertaal van allochtone jongeren (cf. de biculturele initiatieven) kunnen in beide systemen gerealiseerd worden. Als men ervan uitgaat dat allochtonen dezelfde kansen dienen te krijgen als autochtone kinderen, kan men de aanvankelijke aandacht voor T1 ook mogelijk maken voor allochtone leerlingen en tweetaligheid bevorderen, waarbij allochtonen dan kunnen kiezen tussen het Nederlands en het Frans als tweede taal. Als men daadwerkelijk het belang van zowel het Frans als het Nederlands voor deze allochtone kinderen wil benadrukken, kan men ernaar streven deze kinderen een drietalig onderricht te verschaffen.

Tabel 4 – de weg van de integratie

	Tweetalig unicommunautair	Tweetalig bicommunautair
Onderwijsverstrekker	VGC (Vlaanderen) en/of COCOF (Wallonië)	GGC (Brussel)
Autochtone sprekers van de gevestigde taal van de school	Progressieve integratie met focus op T1: T1 T1>T2	Progressieve en evenwichtige integratie: T1 T1=T2
Allochtone en autochtone anderstaligen	Progressieve integratie met focus op T2: T1 T2>T1	

In tabel 4 komen de verschillende opties aan bod. In feite hanteert het tweetalig unicommunautaire onderwijsstelsel nog steeds een onderscheid tussen anderstaligen en autochtonen (maar niet meer tussen autochtone en allochtone anderstaligen). Anderstaligen kunnen de moedertaal behouden, maar via een proces van progressieve integratie stijgt het belang van de tweede taal, de 'hoofdtaal' van de school, tot de schooltaal op een bepaald moment de kwantitatieve aanwezigheid van de moedertaal overschrijdt, hoewel die laatste nooit verdwijnt: de schooltaal wordt belangrijker, maar er blijft plaats voor de eigen taal in het globale schooltaalbeleid. Voor sprekers van de gevestigde taal (Nederlands in de Nederlandstalige tweetalige scholen en Frans in de Franstalige) blijft de moedertaal steeds zichtbaar belangrijker dan elke tweede taal.

Dit resterende onderscheid wordt helemaal weggewerkt in het bicommunautaire model: daar geldt voor allen (autochtone sprekers van de schooltaal, autochtone en allochtone anderstaligen) dat de moedertaal aanvankelijk vooropstaat in de school, en dat mettertijd een tweede taal hierbijgevoegd wordt, die echter nooit het belang van de moedertaal overschrijdt: T1 en T2 verkeren op gelijke voet ('T1=T2').

Men zou kunnen opmerken dat het unicommunautaire model blijft redeneren vanuit het huidige institutionele kader, dat liberaal denkt over minderheden en romantisch over de gevestigde taalgroepen. Dat is ontegensprekelijk juist, maar aan de andere kant moet wel gesteld worden dat het unicommunautaire model *vanuit een Brussels perspectief* segregatie blijft nastreven, maar integratie installeert *binnen het Nederlandstalige onderwijs.*[18] Meteen is ook duidelijk hoe we de aangetoonde distinctie tussen de liberale en de romantische denkwijzen precies moeten interpreteren. Segregatie en assimilatie gaan hand in hand: het eerste wordt verkozen op Brussels niveau (macroniveau), het tweede redeneert vanuit het Nederlandstalige onderwijs (microniveau). Het vernieuwende aan dit model bestaat erin dat men vanuit het Brusselse segregationele gezichtspunt in het Nederlandstalige onderwijs zelf toch integratie als beleidsdoel verkiest.

In feite wordt hier een model gehanteerd, dat voor een groot deel affiniteiten vertoont met het systeem van de Europese scholen (zie Roosens 1998: 162-164 en Baker 1999: 527-533). In een Europese school wordt de T1 en C1 van elke leerling gerespecteerd. Men begint het tweede-taalonderricht op de leeftijd van zes, en voegt er een derde taal aan toe op dertienjarige leeftijd. Nog later (vanaf 16 jaar) kan een vierde taal als keuzevak gevolgd worden. De als moeilijkst aangeziene vakken, zoals wiskunde en wetenschappen) mogen door heel het curriculum heen in de eigen taal gevolgd worden, en minder veeleisende vakken als economie en aardrijkskunde worden gevolgd in de T2 van de leerling; 'T2 wordt dus gebruikt als 'vehiculaire' taal. Dit betekent dat leerlingen van verschillende nationale origine samen zitten in lessen T2 en in vakken die in hun T2 worden gegeven. Alleen de leraren spreken hun eigen T1' (Roosens 1998: 163). Wel moeten alle leraars twee- of meertalig zijn. Ze geven echter les in de eigen taal. Communicatie met de ouders is meertalig en geschiedt in de taal die de ouder spreekt (Baker 1999: 530). Op die manier wordt de eigen etnoculturele (en dus ook talige) identiteit van elke leerling gevrijwaard. Tegelijkertijd staan de leerlingen voortdurend in 'multicultureel' contact met elkaar, waarbij geen enkele leerling benadeeld wordt: additieve acculturatie geldt hier voor allen.

De gelijkenis met de Europese scholen is nu duidelijk. Het voorgestelde 'integratie'-model behandelt de moedertaal van alle leerlingen als een normale gegevenheid; ieder kind weet zijn moedertaal geaccepteerd en verwerft bovenop zijn T1 nog een andere taal (of talen). Het verwervingsproces kan daarom bij uitstek additief genoemd worden. In alle taalgebruikssituaties van de schoolse context is er plaats voor de moedertaal: in affiches die op school uitgehangen worden, in communicatie met de ouders, in de klas en tijdens de vrije tijd…

Dit tweetalige model genereert zowel conceptuele als praktische voordelen. De *conceptuele* voordelen werden reeds aangehaald: de bestendige omgang (language maintenance) met de bestaande identiteit voorkomt subtractieve acculturatie (assimilatie) en voegt aan de moedertaal een tweede, of zelfs derde taal toe (integratie). Men zou dit kunnen beschouwen als het prototypische onderwijs in de multiculturele samenleving. In een sfeer van veiligheid en wederzijdse verrijking kunnen alle leerlingen uit allerlei culturen vanuit hun eigen identiteit kennismaken met andere talen en culturen.

Tweetaligheid garanderen voor zowel autochtonen als allochtonen binnen het bicommunautaire model biedt ook een daadwerkelijk antwoord op heel wat *praktische* problemen. De praktische voordelen vloeien rechtstreeks voort uit het verlaten van het huidige duale denken.

Problemen in verband met het omgaan met taal op school lijken opgelost: de eigenheid van dit model bestaat er net in dat alle talen geduld worden, en als compleet natuurlijk beschouwd worden. In de klas hoeft

men anderstaligheid niet restrictief te behandelen; integendeel, elementen van taalbeschouwing kunnen worden ingelast bij 'fouten', andere talen hebben bestaansrecht in de school. Ook communicatie met de ouders kan in de taal van de ouder: anderstaligheid vormt geen bedreiging meer voor het (immers niet langer eentalige) onderwijs.

Een inschrijvingspolitiek blijft noodzakelijk, in termen van 'bewust inschrijven', waarbij de ouders geïnformeerd worden over de gang van zaken in de school. Maar ontradingsstrategieën zijn voorbijgestreefd en niet meer nodig. Anderstaligheid vormt immers geen probleem meer. De stijging van de leerlingenaantallen is dan een gegevenheid, geen probleem.

Het door velen als gebrekkig ervaren Frans taalonderricht door Nederlandstalige leerkrachten die dikwijls het Frans minder beheersen dan hun leerlingen, kan nu opgekrikt worden: Franstalige leraars verzorgen de lessen Frans en Nederlandstalige leraars de lessen Nederlands.

Het onderwijs kan zich, met andere woorden, concentreren op de werkelijk onderwijskundige belangen. Politisering blijft bestaan – daaraan zijn alle school-systemen onderworpen – maar concentreert zich niet langer op de communautaire twist.

5.2 Bezwaren

Tussen droom en daad staan wetten in de weg, en praktische bezwaren, en daarom is het nodig enige nuchterheid aan de dag te leggen bij het beschouwen van mogelijke beleidsopties. Het is utopisch te denken dat het ideale integratiemodel onmiddellijk implementeerbaar zou zijn in de Brusselse context. Er zijn verschillende spontane bedenkingen te formuleren bij het voorgestelde model. Ik onderscheid juridische beslommeringen, historisch-linguïstische bedenkingen, praktische problemen en psychologische kritieken zoals die voortvloeiden uit het perceptieonderzoek. In een volgende paragraaf tracht ik dan, rekening houdend met de geformuleerde kritiek, een haalbaar model, een soort van aanzet tot tweetaligheid, voor te stellen.

5.2.1 Juridische beslommeringen

De taalwetgeving belemmert het gebruik van de tweede taal in het onderwijs in Brussel.

Ten eerste bepalen de taalwetten van 1963 dat de taalafdelingen binnen één school voortaan opgesplitst dienden te worden in twee verschillende directies (zei 3.2.2), als uitvloeisel van de scheiding van de taalregimes. Ook stipuleerde de wet een strenger toezicht op de taalverklaring van de huisvader. Deze wetten zorgden ervoor dat tweetaligheidswensen

van de ouders niet gerealiseerd konden worden (tenminste niet officieel); de onderwijstaal diende ook de moedertaal te zijn. In 1971 werd dit principe dus afgeschaft en werd de vrije keuze van het gezinshoofd opnieuw ingevoerd. Momenteel is een tweetalige opvoeding dus inderdaad mogelijk: tweetaligheid kan bereikt worden door eentalig onderwijs te volgen. Eentaligheid in de andere taal, in een soort 'immersie'-formule, is dan een mogelijke weg om tweetaligheid te bereiken; het onderwijs zelf is echter niet tweetalig.

Volgens artikel 13 van de wet van 30 juli 1963 mag een instelling slechts directieleden, onderwijs- en administratief personeel aanwerven als deze het bewijs hebben geleverd dat zij een grondige kennis hebben van de onderwijstaal (Mangon 1998: 136). Voor de tweede-taalleerkrachten volstaat een *voldoende* kennis van de taal die ze zullen onderwijzen. Dit vormt aldus een obstakel voor het tweetalig unicommunautaire model, tenzij men ook daar 'native speakers' van het andere taalregime laat fungeren als tweede-taalleerkracht. In het bicommunautaire model vormt dit geen obstakel: leraars uit beide taalregimes zijn immers aanwezig in dat tweetalig onderwijs. Men hoeft 'native speakers' dus niet te 'halen', men put uit het aanwezige potentieel aan knowhow.

Een derde juridisch obstakel vormt de subsidiëring. De hier aangehaalde taalwetten van 1963 zijn van toepassing op alle officiële onderwijsinstellingen en op alle vrije instellingen die door de staat worden gesubsidieerd. Eén onderwijstype ontsnapt aldus aan de wet, namelijk het onderwijs dat gegeven wordt in privé-scholen die door de staat noch gesubsidieerd, noch erkend worden (Mangon 1998: 137). In principe geldt voor deze onderwijstypes taalvrijheid. Het is echter duidelijk dat een degelijke staatsondersteuning vereist is om die reële mogelijkheid aan te bieden.

Aan Franstalige kant werd in juli 1998 een eerste stap gezet. Het decreet van 13 juli 1998[19] laat scholen toe immersie-onderwijs te verstrekken, waarbij bepaalde vakken in een andere taal aangeboden kunnen worden. In het Waalse Gewest hebben de scholen de keuze uit drie talen: Nederlands, Duits en Engels. In het Brussels Hoofdstedelijk Gewest moet de immersietaal het Nederlands zijn (zie Van de Craen en D'Hondt 1998: 160; Mettewie 1998: 141).

Deze juridische hindernis beschouw ik niet als een probleem. Als wetten niet meer lijken te gelden, omdat de situatie mettertijd veranderd is en andere, meer eigentijdse belangen nu de kop opsteken, kunnen wetten veranderd worden. Alleen uitgesproken legalisten zullen deze bewering tegenspreken.

5.2.2 Historisch-linguïstische problemen

Een aantal respondenten haalde in het perceptieonderzoek aan dat tweetalig onderwijs niet wenselijk is omdat we hier in Vlaanderen nog altijd

een 'Franstalige dominante positie' kennen. Wanneer we hier tweetalig onderwijs organiseren, dan zal de Franse taal het Nederlands overwoekeren en worden wij aldus geassimileerd door de Franstalige meerderheid. Een verwijzing naar Karel Buls, die transmutatieklassen voor Vlamingen inlaste, is dan snel gemaakt. Toch dient hier duidelijk gesteld te worden dat in het systeem van Buls Nederlandstalige leerlingen in de eerste graad enkel Nederlandstalig, in de tweede graad tweetalig en in de derde graad uitsluitend Franstalig onderwijs kregen. In het hier voorgestelde model is dit niet zo. De moedertaal blijft van primordiaal belang, en het belang van de tweede taal (bijvoorbeeld het Frans) overstijgt nooit de eerste taal. Toch blijft het argument nog van kracht indien men de vraag anders formuleert. Is het inderdaad niet zo dat het Frans een hogere statustaal is en daarom het Nederlands zal domineren en overwoekeren? Komt het voortbestaan van de Nederlandstalige aanwezigheid in Brussel niet in het gedrang, als men daadwerkelijk tweetalig onderwijs gaat voorzien? En ten slotte: zal die tweetalige fase, die met het onderwijs dan geïnstalleerd wordt, niet een overgang betekenen naar Frans-eentaligheid, net zoals dat in de geschiedenis steeds tot uiting is gekomen?

Voor een antwoord op deze vragen baseer ik mij op de wetenschap dat het blijkbaar nog niet zo slecht gaat met het Nederlands in Brussel. In haar conclusie van een uitgebreide studie over het taalgebruik in het Brusselse bedrijfsleven stelt Doris Panowitch (1998: 117) 'dat er op alle domeinen een aanwezigheid van het Nederlands kan worden opgemerkt. Dit kunnen we opvatten als een versterking van de positie van het Nederlands. We zijn misschien op weg naar een evenwicht in de verhouding tussen beide talen'. Ook Van de Craen komt tot een vergelijkbare conclusie. Hij stelt dat de invloed van het Nederlands groeit: 'Na het verbod in 1947 om talentellingen uit te voeren gaven sommigen geen cent meer voor de toekomst van het Nederlands in Brussel. De economische evolutie van Vlaanderen gekoppeld aan de taalwetten van begin jaren zestig hebben echter voor een ander beeld gezorgd. Het Nederlands blijkt springlevend in Brussel en de impact van de taal neemt toe' (Van de Craen 1998: 8). Toch merkt Van de Craen een verschil op tussen enerzijds stellen dat de impact van het Nederlands toeneemt en anderzijds dat Brussel vernederlandst: 'Brussel vernederlandst niet. In Brussel neemt na een lange periode van verfransing de belangstelling voor het Nederlands toe. Dit leidt echter niet tot een vernederlandsing van de stad, wel tot de toename van een tweetalig(er) (straat)beeld en tot het toenemende gebruik van het Nederlands in tot dan toe bijna uitsluitend Franstalige omgevingen' (Van de Craen 1998: 8). Nogal wat onderzoekers lijken het erover eens te zijn dat 'ingevolge de gewijzigde economische situatie er een drastische *'language shift'* is opgetreden ten voordele van het Nederlands' (Van Dyck 1993: 355). Hoewel men dan stelt dat deze linguïstische verandering geen vernederlandsing van Brussel impliceert, is het 'Franstalige overwoeke-

ringsgevaar' geweken. De Franstalige dominantie lijkt mij dus geen goed argument om tweetalig onderwijs als beleidsoptie te verwerpen, aangezien die vandaag de dag gewoon niet meer zo alomtegenwoordig is. Meer nog, precies door tweetalig onderwijs aan te bieden zou het kunnen dat het belang van het Nederlands nog meer zal stijgen in Brussel. Als meer mensen Nederlands leren, dan zal dit inderdaad niet resulteren in een vernederlandsing van Brussel (immers, de moedertaal van alle leerlingen blijft gewaarborgd), maar wel in een stijgend belang van het Nederlands.

Sommigen (zoals Johan Leman en Hilde De Smedt in het onderzoek) stellen dat er in Vlaanderen een soort van defensieve, verkrampte houding is ten aanzien van de communautaire kwestie. Men blijft, aldus hen, denken vanuit de Franstalige dominantie van weleer die de Vlamingen ertoe noopt in een defensieve schelp te kruipen en maximale eentaligheid als doel vooropstelt om zo goed mogelijk te kunnen opboksen tegen het Franstalige establishment. Maar, zoals Hilde De Smedt reeds stelde: 'Je wint nooit een oorlog vanuit een defensieve positie.' Daarbij is het niet meer zo dat het establishment in Brussel Frans is. De linguïstische realiteit is nu eenmaal niet meer dezelfde als die van vijftig jaar terug.

5.2.3 Praktische problemen

Twee praktische problemen lijken een obstakel te vormen voor tweetalig onderwijs. Ten eerste is de scheiding van de taalregimes nu sinds vele jaren een feit. Beide stelsels zouden dan zodanig uit elkaar gegroeid zijn dat een daadwerkelijke integratie wel een mooie droom lijkt, maar praktisch onhaalbaar is. Dat klopt, maar ook dat is geen argument om tweetalig onderwijs niet in te lassen. Ten eerste is dit geen probleem voor het unicommunautaire model. Daar moeten de leerplannen wel aangepast, maar niet fundamenteel veranderd worden, want de eigen Vlaamse leerplannen blijven gehandhaafd, alleen de instructietaal verandert voor bepaalde onderdelen van bepaalde vakken. Voor het bicommunautaire model geldt dit argument wel en dus moeten we met de huidige verschillen rekening houden, bij het formuleren van een haalbaar model. Ook hier lijkt de geformuleerde kritiek de huidige situatie in te roepen als argument: omdat er vandaag een als onoverbrugbaar gepercipieerde scheiding is, moeten we die weg dus blijven bewandelen. Deze 'status-quo'-redenering lijkt men wel meer te handhaven in Brussel. De taalwetgeving mag dan niet veranderd worden, want die vormt een belangrijke gegevenheid van het hedendaagse model.[20] De regionalisering van het onderwijsgebeuren is geen kritiek op tweetalig onderwijs, het is wel een gegeven en een moeilijkheid, waarmee rekening dient gehouden te worden.

Een tweede praktische kritiek is de schaalgrootte. Het Nederlandstalige onderwijs in Brussel zou te klein zijn om curricula te ontwikkelen die afwijken van Vlaanderen. Dit argument lijkt mij ten dele juist. In feite is

dit een kritiek op het unicommunautaire model: daar zou tweetaligheid vereist worden binnen de huidige structuur. Maar de vraag die dan opduikt is: moeten die curricula afwijken van Vlaanderen? Als enkel de instructietaal verandert, dient de inhoud dan fundamenteel gewijzigd te worden? De als te beperkt aangeziene schaalgrootte van het Nederlandstalige onderwijs verdwijnt bij het inlassen van bicommunautair onderwijs. Dan is die schaal geen probleem meer, aangezien de doelgroep dan stijgt en ook de ontwerpers van de leerplannen met meer in aantal zullen zijn. Bovendien blijft de vraag ook hier in hoeverre de leerplannen aangepast moeten worden. Ook dit behoort dan tot de praktische uitwerking, en is geen conceptuele kritiek.

5.2.4 Psychologische problemen

Er is inderdaad één element dat een belangrijk probleem vormt voor het tweetalige onderwijs: dat is de negatieve beeldvorming over elkaar (Van Dyck 1993: 355). De communautaire twisten hebben de wederzijdse gevoelens niet bepaald positief gestemd. Dit bleek ook duidelijk bij het perceptieonderzoek. Nagenoeg alle geïnterviewden spraken in bewoordingen van 'de suprematie van de Fransta-ligen', 'het Franstalige gevaar', 'de onwil van de Franstaligen om Nederlands te leren' enzovoort.

Van Dyck (1993: 355) beseft dit, maar stelt echter: 'Omdat de ene taalgemeenschap steeds op grond van andere factoren de andere met verwijten om de oren zal slaan, zitten we in een vicieuze cirkel. De enige manier om die te doorbreken is de positieve beeldvorming over elkaar te bevorderen. Vormen van tweetalig of interculturee l onderwijs lijken ons, daar waar opportuun, daarbij het middel bij uitstek.' Van een probleem voor tweetalig onderwijs wordt die negatieve beeldvorming dus een soort argument om tweetalig onderwijs te organiseren. In ieder geval zullen bij de voorstelling van een concreet haalbaar model deze negatieve percepties in rekening gebracht moeten worden. Het zijn immers precies de beleidsactoren die voor de eventuele implementatie van het tweetalige onderwijs verantwoordelijk zullen zijn. Zonder hun coöperatie is het onmogelijk dit onderwijs te organiseren.

5.3 Aanzetten tot een geïntegreerd tweetalig onderwijs: haalbare voorstellen

De negatieve beeldvorming is een wezenlijke belemmering voor de invoering van tweetalig onderwijs. Het veld gelooft er niet in. Het is echter wel zo dat het veld de laatste jaren zelf reeds impulsen tot integratie heeft gegeven. Eerder stelde ik wel dat de 'weg van de integratie onbewandeld bleef', maar hier en daar kan men enkele, onopgemerkte en zeer bescheі-

den initiatieven waarnemen die zich ook richten op integratie. Zelden leidden deze initiatieven tot vormen van tweetalig onderwijs, maar een aanzet tot integratie wordt wel bewerkstelligd. Zo zijn er pogingen ondernomen (op microniveau) om contacten te installeren tussen Vlaamse en Waalse scholen. Sommige eentalige scholen overtreden in de praktijk de wet door hun leerlingen meer lessen in de tweede taal te bieden dan de officieel toegelaten lesuren (Mangon 1998: 139). Aan de andere kant worden uitwisselingsprogramma's georganiseerd tussen kinderen van de twee taalregimes om de actieve kennis van de tweede taal te bevorderen.[21] Eigenlijk kan de economische motivatie van Franstalige ouders om hun kinderen naar het Nederlandstalige onderwijs te sturen ook in deze optiek bekeken worden. Een ander voorbeeld: taalcursussen worden meer en meer gevolgd en worden belangrijk gevonden. Kortom: meertaligheid is de laatste jaren iets positiefs geworden (zie ook Van de Craen 1997).

Al deze reeds bestaande maar onooglijke initiatieven worden enkel vanuit het microniveau aangebracht. De politisering van het onderwijs verhindert het macro- en mesoniveau pogingen tot integratie te ondernemen.

Hoe zou het beleid dan wel op een goede manier kunnen tegemoetkomen aan de vraag naar meertaligheid? Er zijn verschillende mogelijkheden, die mijns inziens wenselijk zijn of deels binnen de huidige institutionele situatie gerealiseerd kunnen worden. Ik geef eerst de benadering van Van de Craen (1999: 16-18). Hij stelt drie modellen voor, die zich voornamelijk toespitsen op meertaligheid en in mindere mate op integratie.

Een eerste model noemt hij het taalbeleidmodel. 'Het taalbeleidmodel houdt in dat de school een individuele taalpolitiek voert toegespitst op (1) de talen die door de leerlingen mee naar school worden gebracht en (2) de talen uit de omgeving van de school' (Van de Craen 1999: 16). Als gevolg hiervan ontstaat een grotere taalopenheid waardoor een sfeer gecreëerd kan worden om tot een groter leereffect te komen.

Een tweede model noemt Van de Craen het 'versterkt taalonderwijsmodel'. Hier wordt een deel van het curriculum in een andere taal (in casu: het Frans) aangeboden, 'en wel zodanig dat er a.h.w. een natuurlijke relatie is tussen het onderwerp en de taal waarin het wordt aangeboden' (Van de Craen 1999: 17). In de les aardrijkskunde kan bijvoorbeeld een gedeelte dat over Franstalig België gaat in het Frans worden onderwezen.

Het derde model, het 'tweetaligheidsmodel' breidt de ideeën van het versterkt taalonderwijs uit. Theoretisch komen alle vakken in aanmerking, hoewel het aanbeveling verdient te opteren voor een van de zaakvakken, zoals geschiedenis, aardrijkskunde of milieu. Elders noemen Van de Craen en D'Hondt (1998: 163) de derde optie het 'inhoudelijk taalonderwijs': inhoudelijk taalonderwijs betekent dat een gedeelte van het curriculum in een andere taal wordt aangeboden zonder dat aan het traditionele taalonderwijs wordt geraakt.

Een belangrijk probleem vindt Van de Craen het tekort aan geschikte leraren om een dergelijke optie te realiseren. Als oplossing stelt hij: 'Hierbij kan aan een versterking van het lerarenkorps worden gedacht of aan uitwisselingen over de taalregimes heen' (Van de Craen 1999: 17). Hier formuleert hij dus een opening naar vormen van geïntegreerd tweetalig onderwijs. In verband met dit laatste stelt hij: 'In de huidige Brusselse context verdient het overigens aanbeveling om dit laatste model in samenspraak met alle schoolnetten en het liefst over de taalregimes heen te bespreken' (Van de Craen en D'Hondt 1998: 17).

Hoe zou de wetgever verdere initiatieven kunnen installeren? Een aantal opties lijken mij bovenop de voorstellen van Van de Craen nog mogelijk, ten dele binnen de globale huidige institutionele constellatie. De taalwetten zouden dan niet drastisch aangepast moeten worden, maar men zou een aantal uitzonderingen kunnen inlassen voor die bepaalde gevallen.

Ten eerste het uitwisselen van leerkrachten. 'Native-speakers' uit beide taalregimes moeten in het andere onderwijsstelsel ingeschakeld kunnen worden om daar het tweede-taalonderricht te verzorgen. Dit zou voor de leerkrachten in kwestie een goede zaak zijn, aangezien zij nu vaak geconfronteerd worden met kinderen die zelf perfect Franstalig zijn of in ieder geval beter Frans spreken dan de leerkracht zelf. Het zou echter vooral een meerwaarde betekenen voor het onderwijs in de tweede taal. Indien het tweede-taalonderricht voor deze groepen op een goede manier verwezenlijkt wordt (door middel van vormen van taalvaardigheidsonderwijs), kan men zowel Franstalige kinderen als autochtone Nederlandstalige en allochtone anderstalige kinderen degelijk onderwijs aanbieden.

Een vergelijkbaar initiatief als dat van Laurette Onkelinx (om een tweede taal als instructietaal te hanteren) in het Franstalige onderwijs zou ook voor het Nederlandstalig onderwijs mogelijk gemaakt kunnen worden.

Ten derde zouden de bestaande gemeenschappen gestimuleerd kunnen worden om samenwerkingsverbanden te organiseren over de taalregimes heen. Contact en uitwisseling tussen leerlingen en scholen van de beide onderwijsstelsels zou aangemoedigd kunnen worden.

De bestaande initiatieven in verband met onderwijs in de eigen taal en cultuur zouden een degelijkere beleidsondersteuning moeten krijgen. Nu vormt OETC een vijfde, optionele pijler binnen het Onderwijsvoorrangsbeleid. Misschien kan, naar het voorstel van Hilde De Smedt de school ertoe aangezet worden de optie OETC ernstig in overweging te nemen, indien een zeker aantal ouders erom vragen. Ook kan het cultuurverrijkende aspect bijvoorbeeld meer centraal komen te staan.

Een optie, waarvoor een iets fundamentelere wetswijziging nodig is, kan er dan bijvoorbeeld in bestaan een (beperkte) onderwijsbevoegdheid aan de Gemeenschappelijke Gemeenschapscommissie toe te kennen. In

samenspraak met de VGC en de COCOF kan zij dan effectief overgaan naar geïntegreerde vormen van tweetalig onderwijs. Een soort van onderwijs voor Brussel op maat, dus.

Dat is een ideaal, en in het huidige Brussel, een taboe. Het zou echter wel een oplossing bieden voor vele problemen.

6. Besluit

Op 11 mei 2000 publiceerden een viertal vooraanstaande Nederlandse taalkundigen een manifest met als titel 'Het Multiculturele Voordeel: Meertaligheid als Uitgangspunt' (Bennis e.a. 2000). Hierin willen zij zich als taalkundigen positioneren in het brede maatschappelijke debat rond multiculturaliteit in Nederland. Ze hekelen de hedendaagse interpretatie van het concept integratie in het onderwijs:

> 'Het onderwijsbeleid ten aanzien van allochtone leerlingen lijkt een heilloze weg in te slaan waarin de pluriforme taalsituatie moet worden aangepast aan een monolinguale schoolsituatie. Men lijkt te denken dat de school of de 'voorschool' de plaats is om multiculturele problemen op te lossen. Dat de school een afspiegeling is van onze samenleving lijkt men niet of nauwelijks te beseffen. Het is natuurlijk andersom: als er problemen zijn, moet de school zich aanpassen aan de veranderde situatie. Het onderwijs zou zich dan ook moeten beraden op manieren waarop de schoolsituatie kan aansluiten bij de bestaande multiculturaliteit. Diversiteit zou een uitgangspunt moeten zijn voor aanpassing van het schoolsysteem met zijn sterk monolinguale habitus. Wij kunnen wel denken of wensen dat 'buitenlanders' zich moeten aanpassen, de praktijk wijst uit dat deze patriarchale opstelling eerder maatschappelijke problemen veroorzaakt dan oplost' (Bennis e.a. 2000).

Na een analyse van de taalpolitieke fundamenten van het Brussels Nederlandstalige onderwijs is gebleken dat ook in Brussel eentaligheid het beleidsdoel blijft. Zowel de liberale als de romantische optie trachten de bestaande multiculturele en veeltalige omgeving om te buigen naar een monoculturele en eentalige schoolsituatie. Hogervermeld citaat over de situatie in Nederland geldt dus ook voor Brussel. De communautaire perikelen vertroebelen echter de eenvoud van de situatie in Brussel. De taaltwist tussen Vlamingen en Walen last een onderscheid in tussen Franstalige en allochtone anderstaligen. Tegenover de eerste groep voert men zowel een assimilatorisch als een segregationeel beleid. Veel toegeeflijker is men tegenover de tweede groep, die ook geassimileerd wordt, maar waar compensaties veel makkelijker kunnen verlopen.

Laten we tot slot nog even recapituleren. In dit artikel werd uitgegaan van het filosofische denken over multiculturalisme. De filosofische kernopties omtrent het omgaan met multiculturalisme werden dan toegepast op taalrechten, vervolgens op onderwijstaalrechten en ten slotte op het onderwijstaalbeleid in het Nederlandstalige onderwijs in Brussel. Na een uitgebreide analyse van de twee meest populaire concepten werd aangetoond hoe deze opties niet alleen zelfontkennend en onwerkbaar zijn (want ze hebben elkaar nodig om in Brussel te kunnen overleven), maar vooral op een niet-authentieke en eliminerende manier omgaan met anderstaligheid. Beide opties bieden geen afdoende oplossing, want zowel de romantische als de liberale opvatting reduceren heterogeniteit en anderstaligheid tot homogeniteit en eentaligheid. Waar moeten we de oplossing dan wel zoeken? Bestaat er een authentieke manier om om te gaan met heterogeniteit, zonder te vervallen in etnocentrisme enerzijds of homogenisering anderzijds?

Het manifest van de Nederlandse taalkundigen biedt inderdaad een mogelijke uitweg. De opstellers stellen voor de schoolse situatie aan te passen aan de multiculturele omgeving (en dus niet omgekeerd):

> 'De oplossing ligt enerzijds in het vergroten van het respect voor en de vaardigheid in de thuistaal van allochtone leerlingen en anderzijds in het vergroten van de vaardigheid van het Nederlands door speciaal daarvoor ontwikkelde methodes. De overheid zou meertaligheid moeten uitroepen tot een belangrijk en wenselijk onderdeel van de samenleving en het beleid richten op de stimulering van een meertalige samenleving.'

Uit het perceptieonderzoek bleek dat nagenoeg alle respondenten stellig benadrukken dat Brussel uniek is, dat men niet zomaar andere modellen kan overhevelen naar de Brusselse situatie. In dit artikel heb ik daarom een model voorgesteld, dat in Brussel op een ideale manier met de aanwezige anderstaligheid zou kunnen omgaan. Ik heb dit het geïntegreerde tweetaligheidsmodel genoemd: in de ideale situatie wordt van anderstaligheid geen probleem gemaakt, maar betekent anderstaligheid daadwerkelijk een meerwaarde. Positief aan dit model is dat het voor een groot stuk de huidige politisering tegengaat, en het onderscheid tussen autochtone Franstalige, allochtone anderstalige én Nederlandstalige kinderen opheft. Samen met Kymlicka (1995) en Van de Putte (2000) werd aangetoond dat integratie in feite eenheid binnen de diversiteit kan betekenen: een etnisch algemeen beleid wordt dan gevoerd, mits er specifieke culturele tegemoetkomingen zijn voor alle groepen. Op die manier kan men op een authentieke wijze met anderstaligheid en multiculturaliteit omgaan. De heterogene samenstelling van de scholen wordt weerspiegeld in een heterogeen onderwijs.

Daarmee kan nu geantwoord worden op de pertinente hamvraag: is multiculturaliteit in Brussel nu een meerwaarde of een probleem? Uit deze studie is gebleken dat multi-etniciteit, multiculturaliteit en meertaligheid in alle gevallen een verrijking betekenen voor zowel autochtonen als allochtonen, maar dat de manier waarop men in Brussel momenteel omgaat met die gegevenheden hiervan een probleem maakt. Anderstaligheid is geen probleem, als het onderwijs daarop afgestemd is. Als het onderwijs echter een eentalige visie blijft uitdragen, dan vervormt het de samenleving op een artificiële manier. En dan wordt anderstaligheid een probleem.

Toch wil ik hiermee het huidige doemdenken niet bekrachtigen, integendeel. Er zijn reeds heel wat initatieven en personen die anderstaligheid radicaal positief benaderen. Die wetenschap kan ons alleen maar positief stemmen. Het heersende 'status-quo'- denken en de angst voor verandering blijven echter elke reële vorm van meertalig onderwijs in de weg staan. Men moet inderdaad niet veranderen om te veranderen. Men mag echter ook geen halsstarrigheid aan de dag leggen en vanuit een vrij anachronistisch besef van de Franstalige dominantie van weleer elke aanzet tot verandering in de kiem smoren.

Lijst van geraadpleegde werken

Baker, C. (1999), *Encyclopedia of bilingualism and bilingual education.* Clevedon, Multilingual Matters.

Bennis, H., G. Extra, P. Muysken En J. Nortier (2000), *Het Multiculturele Voordeel: Meertaligheid als Uitgangspunt.* Taalkundig Manifest.

Boussetta, H., De Rycke, L., Jacobs, D., Nys, M., Réa, A. en Swyngedouw, M. (2000), *Multicultural policies and modes of citizenship in Belgium. Part II. City template Brussels*. Report according to the grid for city templates of the MPMC project. Brussels, KUBrussel & ulb.

Deckers, M. (1999), *Voorrangsbeleid Brussel. Beleidsplan*. Bijzondere opdrachthouder voor het Nederlandstalig Basisonderwijs te Brussel.

De Schutter, H. (2000), *Het Nederlandstalig basisonderwijs in Brussel: een multi-etnisch, multicultureel en meertalig perspectief*. kul, onuitgegeven licentiaatsverhandeling.

Deslé, E. (1997), Brussel 1968-1995: de politieke constructie van een migrantenprobleem. Een inleiding. In: Deslé, E., Meynen, A. en Vandenbrande, K. *Brusselse Thema's 4. Migrantenpolitiek in Brussel*. Brussel, vubpress, pp. 7-24.

De Smedt, H. (1999), Korte schets van het onderwijs in eigen taal en cultuur (het oetc) te Brussel. In: Leman, J. (red.), *Moedertaalonderwijs bij allochtonen. Geïntegreerd onderwijs in de eigen taal en cultuur.* Leuven, Acco, pp. 91-98.

Edwards, J. (1994), *Multilingualism*. London, Penguin Books Ltd.

Fase, W., Jaspaert, K. en Kroon, S. (1992), Maintenance and Loss of Minority Languages: Introductory Remarks. In: Fase, W., Jaspaert, K. en Kroon, S. (eds.), *Maintenance and Loss of Minority Languages.* Studies in bilingualism. Volume 1. Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins Publishing Company, pp. 3-14.

Fishman, A. J. (1989), *Language & ethnicity in minority sociolinguistic perspective*. Clevedon, Multilingual Matters Ltd.

KYMLICKA, W. (1995), *Multicultural citizenship. A liberal theory of minority rights.* Oxford, Clarendon Press.

LEMAN, J. (1999a), Cultuurmenging en allochtone moedertalen in het onderwijs. In: LEMAN, J. (red.), *Moedertaalonderwijs bij allochtonen. Geïntegreerd onderwijs in de eigen taal en cultuur*. Leuven, Acco, pp. 47-58.

LEMAN J. (1999b), Tussen toelatings-en spreidingsbeleid. Een visie van binnenuit op de non-discriminatieverklaring en de plaats van het OETC. In: LEMAN, J. (red.), *Moedertaalonderwijs bij allochtonen. Geïntegreerd onderwijs in de eigen taal en cultuur.* Leuven, Acco, pp. 137-152.

MANGON, C. (1998), Tweetalig onderwijs, in België wettelijk verboden? In: MORELLI, A., DIERICKX, L., LESAGE, D., e.a., *Racisme: een element in het conflict tussen Vlamingen en Franstaligen?* Berchem, EPO, pp. 132-141.

Ministerie van Onderwijs (1999), Omzendbrieven basisonderwijs. http://www.ond.vlaanderen.be/ omzendbrieven_basis/default.htm.

Ouders voor de scholen (2000), eisenbundel van een groep Nederlandstalige ouders.

MULHALL, S. en SWIFT, A. (1996), *Liberals & Communitarians.* Oxford, Blackwell Publishers Ltd.

PANOWITSCH (1998), Het taalgebruik in het Brusselse bedrijfsleven. In: VAN DE CRAEN (red.), *Brusselse Thema's 3. Mondig Brussel*. Brussel, VUBPRESS, pp. 75-118.

PAULSTON, C.B. (1992), Linguistic Minorities and Language Policies: Four Case Studies. In: FASE, W., JASPAERT, K. en KROON, S. (eds.), *Maintenance and Loss of Minority Languages. Studies in bilingualism. Volume 1*. Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins Publishing Company, pp. 55-80.

ROOSENS, E. (1998), *Eigen grond eerst? Primordiale autochtonie. Dilemma van de multiculturele samenleving*. Leuven, Acco.

SKUTNABB-KANGAS, T. (1997), Human Rights and Language Policy in Education. In: WODAK, R. en CORSON, D. (eds.), *Encyclopedia of Language and Education, Volume 1: Language Policy and Political issues in education*. Dordrecht, Kluwer Academic Publishers, pp. 55-66.

SUNIER, T. (1999), De rol van islamitische organisaties in Nederland. In: C.H.M. Geuijen (red.), *Multiculturalisme*. Amsterdam, Het Spinhuis, pp. 81-96.

TAYLOR, C. (1995), De politiek van erkenning. In: C. Taylor e.a., *Multiculturalisme. De politiek van erkenning nader onderzocht*. Amsterdam, Uitgeverij Boom, pp. 43-96.

VAN BRAAK, J., LAMBRECHT, P. en PONJAERT-KRISTOFFERSEN, I. (1998), Mogelijkheden om een taalbeleid te ontwikkelen binnen het Brussels Nederlandstalig basisonderwijs. In: WITTE, E. en MARES, A. (red.), *Brusselse Thema's 6. Twintig jaar onderzoek over Brussel.* Brussel, VUBPRESS, pp. 169-194.

VAN DE CRAEN, P. (1997), *Taalbeleiden voor de Brusselse, Nederlandstalige scholen. Een oplossing voor de problematiek van anderstaligen in de basisscholen*. In: *Persoon en Gemeenschap* 49/25 (1996-1997), pp. 45-55.

VAN DE CRAEN, P. (1998), Brussel als voorbeeld van een officieel tweetalige stad in een multicultureel perspectief. Bij wijze van inleiding. In: VAN DE CRAEN, P. (red.), *Brusselse Thema's 3. Mondig Brussel.* Brussel, VUBPRESS, pp. 7-10.

VAN DE CRAEN, P. (1999), *Samenvattende bevindingen*. Onuitgegeven eindconclusie bij diverse studies naar de taalproblematiek in de Brusselse basisscholen.

VAN DE CRAEN, P. en A. D'HONDT, A. (1998), Tweetalig en versterkt taalonderwijs in de Brusselse Nederlandstalige scholen. In: WITTE, E. en MARES, A. (red.), *Brusselse Thema's 6. Twintig jaar onderzoek over Brussel.* Brussel, VUBPRESS, pp. 155-168.

VAN DE PUTTE, A. (2000), De natiestaat en de multiculturele samenleving. In: RAEYMAKERS, B. en VAN DE PUTTE, A. (red.), *Krachten voor de toekomst. Lessen voor de eenentwintigste eeuw*. Leuven, Universitaire Pers Leuven en Davidsfonds, pp. 367-398.

VAN DER PLANK, P.H. (1985), *Taalsociologie: een inleiding tot de rol van taal in het maatschappelijk verkeer*. Muiderberg, Coutinho.

VANDERPOORTEN, M. (2000), *Beleidsnota Onderwijs en Vorming, 2000-2004*. Vlaamse regering.

VAN DYCK, R. (1993), Belgische, Canadese en Zwitserse taaltoestanden. In: WITTE, E. (red.), *De Brusselse Rand*. Brussel, VUBPRESS, pp. 313-358.
VGC (1996), *Beleidsbrief. Nederlandstalige onderwijs in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest*. De Raad van de Vlaamse Gemeenschapscommissie. Ingediend door de heer R. Grijp. Zitting 1996-1997. Stuk 115, nr. 1, 29 p.
VGC (1997). *Amendementen bij het voorstel van resolutie in verband met de taalverwerving in het Nederlandstalige basisonderwijs te Brussel (Stuk 134 (1996-1997) – Nr.1)*. Ingediend door Dominiek Lootens.
VGC (1999), http://digitaalbrussel.vgc.be/nl/inbrussel/overheden/index.html
VGC (2000), *De Vlaamse Gemeenschapscommissie*. Brussel, Brussels Hoofdstedelijk Gewest.
Vlor (1996), *Gemeenschappelijke verklaring inzake non-discriminatie in het onderwijs*. Plaatselijk overleg Brussel. Basisonderwijs.
WITTE, E. en VAN VELTHOVEN, H. (1998), *Taal en Politiek. De Belgische casus in een historisch perspectief.* Brussel, Balans/VUBPRESS.

Noten

1 De invalshoek is het basisonderwijs, maar her en der maak ik extrapolaties naar het hele Nederlandstalige onderwijs in Brussel.

2 Romantisch en volksnationalistisch kunnen dan ook ruwweg als twee synoniemen beschouwd worden. In dit artikel wordt de term 'romantisch' verkozen vanwege het iets ruimere karakter (volksnationalisme is in feite de politieke invulling van een romantisch gedachtegoed) en omdat het romantische concept een algemeen wijsgerig perspectief weerspiegelt, namelijk dat van de eerder op de gemeenschap georiënteerde 'communitarians' tegenover de op individuele keuzevrijheid gerichte 'liberals' (zie ook Mulhall en Swift 1996). De voornaamste moraalfilosofen op wie ik mij baseer (Will Kymlicka, Charles Taylor en André Van de Putte) positioneren zich ook min of meer in de traditionele discussie tussen 'liberalism' versus 'communitarianism'. Het is precies dit debat dat de kern vormt voor de in dit artikel aan de orde gestelde problematische distinctie tussen een liberaal en een romantisch model.

3 Voor een uitgewerkte behandeling van deze problematiek, alsook voor een algemene geschiedenis van taalpolitiek in België verwijs ik naar Witte en Van Velthoven 1998.

4 Deze collectieve, maatschappelijke vorm van transitieve tweetaligheid, vindt men ook terug op het individuele vlak. Tweetaligheid wordt dan gezien als een kussentje, een opstapje om tot de mainstream te kunnen toetreden, waarbij de eigen taal en cultuur opgegeven worden, hetgeen een illustratie is van subtractieve acculturatie.

5 In deze visie wordt dan wel de traditionele opvatting van diglossie verlaten, want verruimd van twee varianten van dezelfde taal naar twee talen, met het principe van 'functionele differentiatie' als overkoepelend betekeniskenmerk (zie Fishman 1989 en Edwards 1994).

6 Voor deze bepaling van de autochtone versus allochtone achtergrond werd niet gekeken naar de nationaliteit, omdat veel buitenlandse gezinnen de Belgische nationaliteit verworven hebben. Wel werd gevraagd naar de culturele achtergrond van het gezin.

7 Normaal gezien dient een school en haar afdelingen alle aantallen samen te tellen om het totaal aantal lestijden te berekenen.

8 Een in aanmerking komende leerling is een leerling van wie de moeder het diploma secundair onderwijs niet heeft behaald, die behoort tot een eenoudergezin, of van wie beide ouders werkloos zijn.

9 Guido Deraeck in een opiniestuk in *De Standaard* (13 januari 1996).

10 Ik maak voor dit overzicht gebruik van de eisenbundel 'Ouders voor de Scholen', die de ouders samengesteld hebben en waarin hun verschillende voorstellen gepresenteerd worden.

[11] Concreet heb ik een onderzoek verricht aan de hand van diepte-interviews met betrokken actoren, die als spreekbuis fungeerden van de instelling die zij vertegenwoordigen. Er waren contacten met de volgende instanties. Van het macroniveau: het Departement Onderwijs van de Vlaamse Gemeenschap, het kabinet van de minister van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest (die ook zetelt in het college van de Vlaamse Gemeenschapscommissie bevoegd voor Onderwijs) en de Vlaamse Gemeenschapscommissie zelf. Van het mesoniveau: de woordvoerders van de verschillende netten (het katholieke, het gemeentelijk en het gemeenschapsnet), het KOCB (Katholieke Opvoeding en Cultuur Brussel), Foyer (als coördinator van het biculturee l onderwijs in Brussel) en het VBB (Voorrangsbeleid Brussel). Daarnaast werden nog enkele experts geraadpleegd, die losstaan van deze juridische structuur. De interviews werden afgenomen tussen 31 maart en 12 mei 2000).

[12] Men kan bedenkingen formuleren bij het woord 'cultuur'. Kan men spreken van een Vlaamse en een Waalse cultuur? Het precieze antwoord op deze vraag wordt hier in het midden gelaten. Wel hanteer ik hier de term 'cultuur', vanuit de vaststelling dat dit de beleving van velen is. Men spreekt immers over 'onderdompeling in de Vlaamse cultuur', ook als het Franstalige Belgen betreft.

[13] Naast het Vlaams Blok ijveren ook enkele allochtoonse minderheidsorganisaties voor een eigen schoolsysteem, of meer algemeen, voor een eigen islamitische zuil, wat ook neerkomt op een segregationeel beleid. Deze geluiden vielen zeer recent te horen in de krant *De Morgen* (zie ook Sunier 1999).

[14] Het mag duidelijk zijn dat de eigen islamitische scholen hier niet voorgesteld worden als een *recht* of vanuit een zekere emancipatorische bekommering, integendeel.

[15] Het positieve integratiemodel zoals dat in deel twee tot uiting is gekomen, verlangt een degelijke opvang van anderstaligen, met de nodige aandacht voor de moedertaal van deze kinderen. We kunnen nu opmerken dat het eerste onderdeel (specifieke aandacht voor anderstalige allochtonen) bij deze gerealiseerd is via initiatieven als het taalvaardigheidsonderwijs; de tweede component is nagenoeg compleet afwezig.

[16] Zoals eerder vermeld, vormt dit pleidooi voor tweetalig onderwijs helemaal geen barrière voor meertalige modellen, integendeel: mijns inziens kan een dergelijk tweetaligheidsmodel een theoretische legitimatie verschaffen, alsook de basis vormen voor mogelijke meertalige uitwerkingen.

[17] Voor de materies die beide gemeenschappen in Brussel aangaan, staat de Gemeenschappelijke Gemeenschapscommissie (GGC) in. Zowel de Franstalige als de Nederlandstalige leden van de Brusselse Hoofdstedelijke Raad hebben er zitting. De GGC kan alleen beslissen met een dubbele meerderheid: een meerderheid uit zowel de Franse als de Nederlandse taalgroep.

[18] In principe is het dan natuurlijk niet alleen meer Nederlandstalig, maar juist tweetalig. Het adjectief Nederlandstalig wijst hier op de onderwijsverstrekking, die specifiek Vlaams en Nederlandstalig blijft.

[19] 'Décret portant sur l'organisation de l'enseignement maternel et primaire ordinaire et modifiant la réglementation de l'enseignement', verschenen in het *Belgisch Staatsblad* op 28 augustus 1998.

[20] In feite is dit een argument, dat men in het Engels *begging the question* noemt: met het vergeten van de context gaat de betekenis van het gestelde de mist in. De argumentatie is dan: tweetalig onderwijs kan niet, want er is eentalig onderwijs. Het Latijn noemt een dergelijke drogreden: *petitio principii*.

[21] De vereniging Pro-lingua heeft het bevorderen van deze tweetaligheid als doelstelling. Een gelijksoortig project is bijvoorbeeld het 'Centre d'Animation en Langues' van Jean-Pierre Gailliez om bijvoorbeeld Vlaamse leerlingen Wallonië en het Frans te laten ontdekken.

Politique de la langue et multiculturalisme dans l'enseignement néerlandophone à Bruxelles

Cet article se concentre sur la politique de la langue dans l'enseignement néerlandophone à Bruxelles et la manière dont la politique actuelle tâche de mener une politique multiculturelle et multilingue.

Comme point de départ, l'article se sert de quelques notions philosophiques, notamment du point de vue libéral et assimilateur, confronté à la pensée romantique et ségrégationniste. L'article considère principalement la façon dont ces options sont traitées vis-á-vis de la réalité multiculturelle grandissante à Bruxelles.

La pensée libérale place l'individu au centre et cherche à construire la société en se basant sur cette conception de la personne. Appliquée au domaine de la politique de la langue, cette position favorisera des droits individuels au détriment des compensations collectives et préférera une attitude monolingue (c'est-á-dire, dans la langue de la majorité du peuple) à une réalité multilingue. Dans la politique de la langue de l'enseignement, cette idée installera des écoles monolingues dans lesquelles la langue d'enseignement est la langue maternelle de la majorité, ce qui aboutit à une assimilation agressive des étudiants minoritaires. L'aspect le plus positif de cette conception libérale est sans doute le principe de l'égalité: tout le monde a droit à un accès égalitaire aux services sociaux de base et les droits collectifs sont prohibées. Mais cet idéal est basé sur une neutralité fausse, une idée erronée d'individualiser la culture et pose le problème de la stabilité de la nation.

Contrairement à cette approche, la pensée romantique considère la culture comme une chose commune, uniforme, homogène et statique où des droits collectifs (au lieu d'individuels) forment les options principales de la politique. Néanmoins, cette idéologie gardera aussi une opinion monolingue à l'égard du multiculturalisme, dérivée directement de la stratégie collective: du point de vue romantique, tous les groupes ethnolinguistiques devraient être divisés en des groupes homogènes et séparés. Dans l'enseignement, ce modèle préférera des écoles monolingues dans lesquelles les étudiants sont immergés dans leur propre langue maternelle. Le sentiment d'être 'chez soi', de se sentir à l'aise, est l'aspect positif de cette idée: tout le monde a droit au même titre de jouir d'une affiliation sécurisante du groupe dont il est membre.

Mon objectif dans l'article actuel est de démontrer que la politique de l'enseignement néerlandophone à Bruxelles fluctue entre les deux extrêmes discutés et que l'option choisie dépend du créneau envisagé. Par exemple, pour des étudiants francophones, on préfère en général le point

de vue ségrégationniste. A part du principe que les francophones ont leur propre système d'enseignement et qu'ils ne doivent pas pénétrer dans notre système efficace (nous ne devons pas compenser la réputation douteuse de l'organisation francophone). Le refus de donner des subsides collectifs aux écoles avec une grande population d'élèves francophones résulte d'une telle politique. Envers les étudiants d'origine non-belges (comme les Marocains et les Turques), les autorités se conduisent d'une façon plus libérale et vont essayer de ne pas ségréguer mais d'assimiler ces étudiants minoritaires. Comparé avec l'attitude envers les francophones, les autorités sont beaucoup plus bienveillantes et elles se déclarent disposées à donner des compensations (des subsides) aux écoles qui ont une grande quantité d'élèves minoritaires ('doelgroepleerlingen'). On doit remarquer toutefois que des initiatives comme 'l'éducation dans la propre langue' sont traitées avec une circonspection beaucoup plus 'réservée. Cependant, on pourrait considérer cette bienveillance comme un pas prudent dans la direction de l'intégration, qui est une solution plus pluraliste, essayant de combiner les aspects positifs de l'idéologie libérale et romantique. Les difficultés posées par les extrêmes libéraux et romantiques sont élaborées dans l'article et appliquées à la situation spécifique de Bruxelles, pour constituer un modèle 'bilingue et intégré' qui prétend formuler le prototype de l'enseignement multiculturel dans la ville multilingue de Bruxelles.

Les problèmes résultant de la dichotomie entre les deux options disparaissent dans ce modèle, simplement parce que la dichotomie est évitée et remplacée par une manière de traiter cette réalité multiculturelle d'une façon plus authentique: la solution intégrationniste. Cela implique le droit de chaque étudiant à recevoir l'enseignement dans sa langue maternelle, dans un environnement sécurisant où il n'y a pas de langues favorisées. Des écoles bilingues (ou multilingues) seront les instances actuelles d'une telle politique, à même de prohiber la politisation de l'enseignement.

Les aspects positifs et négatifs de ce modèle sont considérés et des propositions sont faites pour élaborer une politique réaliste inspirée de ce modèle.

Language policy and multiculturalism in Dutch-speaking education in Brussels

The article focuses on the Dutch educational language policy in Brussels and the way in which this present policy tries to cope with multiculturalism and multilingualism.

As a starting-point, the article introduces some philosophical concepts, being the liberal, assimilationist view as opposed to the romantic, segregationist view. More specifically, the way in which these options deal with the emerging multiculturalism is taken into consideration.

The liberal stance takes the individual as the most essential point of view and tries to build up society from this particular conception of the person. Applied to the domain of language planning, this view will favour individual rights over collective concessions and will prefer a monolingual attitude (in the language of the majority) towards the multilingual society. In educational language planning, this view will concentrate on monolingual schools in which the mother tongue of the dominant language speakers forms the central concern, which brings about an aggressive assimilation of minority students. The most positive aspect of this conception is the equality: everyone has the same right to the basic goods of the society and no special group rights are permitted. Negative points are the misunderstood neutrality, the overindividualizing view on culture and the problem of stability.

Opposed to this, the romantic viewpoint sees culture as a uniform, homogeneous and static group affair in which not individual but collective rights constitute the core policy options. However, in the field of language planning, this ideology likewise prefers a monolingual stance towards multilingualism, resulting directly from the group-differentiating strategy. In this romantic conception, all ethnolinguistic groups should be segregated in order to be divided into separate but homogeneous groups. In education, this model chooses monolingual schools in which each student is immersed in his own mother tongue. Positive in this ideology is the feeling of being 'home': everyone has the equal right to enjoy a safe membership of the group to which he belongs. As there is a flipside to every coin, this view easily elicitates conflicts and suffers from a wrong conception of culture and overdeterminacy of individuals.

My goal in this present article is to demonstrate that the Dutch educational system in Brussels fluctuates between both extremities when planning its policy towards students: for French-speaking Belgian students, no concessions are made and the segregational point of view is the dominant choice. That the French-speaking have their own educational system and that they should not intrude in our highly efficient system, seems to be the general opinion. We should not compensate for the bad reputation

of the French organisation. With regard to originally non-Belgian students, like the Moroccans or the Turkisch, the authorities behave mostly liberal, and will attempt not to segregate but to assimilate minority students. However, compared to the attitude towards the French-speaking citizens, the authorities are much more obliging and are even willing to give some compensations like extra subsidy to schools with a lot of minority students (referred to as 'doelgroepleerlingen'). It should be remarked however that initiatives like education in the 'own' language and culture are treated with a much more reluctant thoughtfulness. However, we might consider this greater willingness to concede as a cautious step towards integration, the more pluralistic solution, which combines the pros of both the liberal and the romantic ideology. This integrational way out of the deadlock between the inadequate liberal and romantic extremities is further worked out in the article and applied to the specific situation in Brussels, leading to an 'integrated bilinguality model', which aspires to formulate the prototype of multicultural education in the multilingual Brussels. The problems resulting from the dichotomy between both options disappear in this model, simply because the dichotomy is avoided and replaced by a way of coping with multiculturalism and multilingualism: the integrational solution. This entails the right for every student to receive mother tongue education, in a safe environment in which no languages nor groups are favoured over others. Dual language (or even multilingual) schools will be the actual outcome of such a policy, which will prohibit the politicisation of education. Pros and cons of this ideal model are considered, after which some intermediate 'realpolitische' steps towards the ideal way are presented.

Piet Van de Craen

Meertalig (speerpunt)onderwijs te Brussel. Een scenario

0. Inleiding

Het gaat niet goed met het (taal)onderwijs in Vlaanderen in het algemeen en in Brussel in het bijzonder. Noch over het secundair onderwijs, noch over het basisonderwijs heerst tevredenheid. In deze bijdrage schets ik wat er precies verkeerd loopt en waarom. Tevens reik ik scenario's aan om de situatie te verbeteren. Vooraf echter geldt deze waarschuwing: het feit dat een aantal opmerkingen over (taal)onderwijs wordt gegeven betekent niet noodzakelijkerwijs dat leraren, directies en overheid tekort zouden schieten. Het is veeleer zo dat maatschappelijke veranderingen voor nieuwe schoolpublieken hebben gezorgd met nieuwe behoeftes en achtergronden. Belangrijke veranderingen die de komende jaren nog aan belang winnen, zijn de gestage evoluties die door Europa tot stand worden gebracht. Begrippen die hiermee gepaard gaan en die soms modieus in de oren klinken, maar niet minder reëel zijn, zoals mobiliteit, *life long learning* en Europees burgerschap, hebben een nieuw Europa in stelling gebracht waarin het onderwijs een plaats moet vinden. Maar ook in België hebben de afgelopen jaren belangrijke ontwikkelingen plaatsgevonden. België is nu bijna een federale staat. Dit betekent dat communautaire rust een kans krijgt. De opeenvolgende staatshervormingen lijken bovendien ook onomkeerbaar. Voor het (taal)onderwijs creëert deze ontwikkeling nieuwe kansen: angsten uit het verleden, zoals angst voor verfransing, angst voor het verlies van de (Vlaamse) eigenheid, angst voor (de taal van) de ander, zijn niet meer reëel en kunnen een plaats opzoeken in de geschiedenisboeken. Het (taal)onderwijs moet met deze nieuwe situatie rekening houden en het nieuw gevonden evenwicht vertalen in nieuwe benaderingen in het licht van het nieuwe Europa waar het deel van uitmaakt. Deze bijdrage schetst hiervoor enkele scenario's die aansluiten bij wat momenteel in vele Europese landen aan de gang is.

In het eerste deel ga ik in op aspecten van taalonderwijs, zowel van de basisschool als van het secundair onderwijs. Daarna schets ik de premis-

ses van waaruit nieuwe benaderingen kunnen uitgaan, gevolgd door een aantal voorstellen. Ten slotte wordt een en ander geëvalueerd in het licht van de hierboven aangehaalde context.

1. Het (taal)onderwijs

Ik schrijf met opzet het woord (taal)onderwijs omdat vele opmerkingen die voor het onderwijs in het algemeen gelden ook van toepassing zijn voor het taalonderwijs in het bijzonder. In deze bijdrage neem ik het taalonderwijs in Brussel als uitgangspunt omdat Brussel in meerdere opzichten een speerpuntrol vervult in België. De leeromgeving in Brussel verschilt in ruime mate van die in Vlaanderen maar het zou totaal verkeerd zijn Brussel als een eiland af te schilderen. Wat in Brussel gebeurt, gebeurt ook elders. Misschien is het in Brussel alleen wat duidelijker zichtbaar. Vlaanderen en Wallonië hebben er bijgevolg alle belang bij de onderwijssituatie in Brussel aandachtig te volgen.

Het gaat niet goed met het taalonderwijs. Waarom zeg ik dat? Laat ik het eerst hebben over het secundair onderwijs en daarna over de basisschool. Een eerste bron over de kwaliteit van het vreemdetalenonderwijs in Vlaanderen is het inspectierapport van 1995 (Inspectie 1995). De vaststellingen stemmen niet tot optimisme. (1) De kennis van het Frans is er veeleer op achter- dan op vooruitgegaan; (2) met de kennis van het Duits is het pover gesteld; (3) de kennis van het Engels wordt wat beter beoordeeld dan die van het Frans en het Duits maar ook hier blijft het niveau ver onder de verwachtingen. Een tweede bron uit de jaren negentig, ditmaal over de kennis van het moedertaalonderwijs, is Rymenans e.a. 1991. De auteurs zijn somber gestemd aangaande de kennis van de schrijfvaardigheid van Vlaamse afgestudeerden uit het voortgezet onderwijs.

Deze resultaten dwingen tot enige commentaar. Het feit dat het Frans in Vlaanderen achteruitgaat, is niets nieuws. Het tegendeel had verbaasd. De door de overgrote meerderheid van de scholen gehanteerde methode, *Eventail,* is hierbij geen hulp aangezien deze methode veeleer teruggaat op benaderingen uit de jaren vijftig dan op moderne inzichten in het vreemdetalenonderwijs. Bovendien heeft het Frans in Vlaanderen vaak af te rekenen met een negatieve attitude van de leerlingen. In Brussel zijn er minder klachten over de kennis van het Frans maar daar ligt de problematiek dan ook helemaal anders. Door het grote aantal Franstaligen in vele Brusselse scholen schiet de les Frans – als tweede of vreemde taal – haar doel vaak voorbij, waardoor de schoolresultaten als het ware irrelevant worden. Aangezien de straattaal in Brussel het Frans is, ontstaat overigens al vlug de indruk dat het met het gesproken Frans wel goed zit. De vraag rijst hoe het zit met meer cognitieve vaardigheden zoals begrijpend lezen en schrijven. In het licht van het bovenstaande lijkt optimisme niet gewettigd.

Het Duits bekleedt in het secundair onderwijs een aparte plaats. In talrijke scholen staat om te beginnen geen Duits meer op het programma of dreigt het te worden afgeschaft. Docenten Duits verzekeren dat de kwaliteit van het Duits bevredigend tot goed is bij die leerlingen die 4u Duits per week hebben gehad. Dit is jammer genoeg een minderheid van de afgestudeerden in het voortgezet onderwijs. De geringe aandacht voor het Duits vertaalt zich tevens in een geringe omkadering wat pedagogische begeleiding betreft. Dit is een betreurenswaardige situatie.

De kennis van het Engels wordt traditioneel als beter dan die van het Duits en het Frans ervaren. In vele gevallen is dat op het eerste gezicht ook zo. Docenten Engels maken al lang gebruik van communicatieve methodes wat de verwerving bevordert. De taal wordt bovendien graag geleerd door de studenten omdat het prestige ervan hoog is en ten slotte staan leerlingen tegenover het Engels meestal positief. Dit betekent echter niet dat afgestudeerden van het voortgezet onderwijs zonder meer een eenvoudige conversatie in het Engels kunnen houden. Vaak is dit niet zo. Ook dit stemt tot nadenken.

Wat de kennis van het Nederlands betreft, bleek uit het onderzoek van Rymenans et al. (1991) dat gemiddeld 1/3 tot 1/5 van de leerlingen faalt op structuur, stijl en inhoud van schrijfproducten en dat gemiddeld 40% tot 47% faalt op spelling en interpunctie. De auteurs merken op dat, hoewel de resultaten van het onderzoek niet schitterend zijn, "tevredenheid over onderwijsresultaten geen eenvoudige zaak is" (Rymenans e.a. 1991:49) omdat dit te maken heeft met "de opvatting die men heeft over onderwijs, onderwijskwaliteit en samenleving" (Rymenans 1991:49). Mijn conclusie is alvast dat deze resultaten behoorlijk alarmerend zijn.

Samengevat: wat het secundair onderwijs betreft zijn de resultaten van het vreemdetalen- en moedertaalonderwijs niet goed, zeker als de inspanningen die worden verricht, getoetst worden aan het bekomen rendement.

De situatie in het basisonderwijs wordt in vele gevallen evenmin als schitterend ervaren (cf. Dekkers 1999). Vooral in die scholen die kampen met een heterogeen publiek van Nederlands- en anderstaligen heerst vaak malaise. Toch worden er heel wat remediërende inspanningen verricht: door middel van initiatieven zoals onderwijsvoorrangsbeleid, zorgverbreding, OETC e.d. wordt gepoogd tegemoet te komen aan de problematiek van anderstalige leerlingen. In Brussel zijn er bijkomende aspecten, namelijk (1) de aanwezigheid van een zeer groot aantal Franstalige leerlingen – meer dan 50% gemiddeld, (2) het grote aantal leraren dat geen affiniteit heeft met de stad Brussel en (3) het nog steeds bestaan van verkrampte reacties wat betreft Frans praten in de klas, op school en in de onmiddellijke omgeving van de school. De belangrijkste remediërende inspanning met betrekking tot Brussel is ongetwijfeld het aanstellen van de onderwijskundige Magda Dekkers die met haar team de opdracht mee-

kreeg opgedane positieve ervaringen in Limburg ook in Brussel te implementeren. Jammer genoeg wordt in haar voorafgaand rapport, dat overigens een vlijmscherpe analyse biedt van de onderwijssituatie in de basisscholen in Brussel, weinig melding gemaakt van de specifieke Brusselse taalsituatie. Het is alleszins niet de bedoeling om met de aanwezigheid van talen in de klas creatief-didactisch om te springen.

De gevolgen van de precaire situatie waarin zowel het secundair als het basisonderwijs zich bevinden, kunnen als volgt worden samengevat. In het secundair onderwijs bemoeilijkt de huidige situatie in vele gevallen de voorbereiding op hoger onderwijs in het algemeen en bereidt ze de leerlingen niet goed voor op het beroepsleven in het bijzonder. De gebrekkige kennis van talen leidt immers tot een slechte voorbereiding op de arbeidsmarkt. Dit leidt uiteindelijk tot een economisch onverantwoorde situatie waarbij een heleboel financiële inspanningen hun doel voorbijschieten. In de basisschool leidt gebrekkige kennis van het Nederlands tot frustratie bij kinderen, leraren en ouders. Gebrekkige taalvaardigheid leidt tot gebrekkige kennis van de leerstof in het algemeen, want kennis van begrippen schiet tekort en het beoogde cognitieve niveau wordt niet behaald. Dit lijkt vooral het geval in Brussel omdat het Nederlandstalige basisonderwijs daar betekent onderwijs verstrekken aan – meestal – anderstaligen, zonder gebruik te maken van een aparte didactiek. De vraag rijst waarom in Brussel, maar ook elders in Vlaanderen, geen gebruik wordt gemaakt van de talenkennis die het kind mee naar school neemt.

2. Speerpunt(taal)onderwijs

In wat volgt, spits ik me toe op de Brusselse situatie. Het voorgaande maakt duidelijk dat er in de huidige onderwijsleersituaties erg veel tijd en energie wordt gestopt, maar dat de resultaten te wensen over laten. Erg vereenvoudigend zou je kunnen stellen dat het feit dat geen gebruik wordt gemaakt van het aanwezige talenpotentieel, de schoolresultaten in gevaar brengt. De laatste jaren is vooral in Brussel het inzicht gegroeid dat het op deze wijze eigenlijk niet langer kan. Het ogenblik lijkt gekomen om het roer om te gooien. Dat kan gebeuren door uit te gaan van drie premisses:

1. Er dient te worden uitgegaan van het kennen en kunnen van de leerder;
2. Er dient met taal wat te worden 'gedaan', d.w.z. talen dienen nuttig te worden 'gebruikt';
3. Een goede begeleiding is een noodzaak opdat leraren inzicht zouden krijgen in taalverwervingsprocessen en zich daardoor geruggensteund voelen.

Ik licht deze premisses hieronder toe.

Uitgaan van het kennen en kunnen van de leerder. Dit is een oud pedagogisch principe dat al door Pestalozzi, Decroly en vele andere pedagogen werd toegejuicht. Tot nu toe werd dit principe niet toegepast op taalonderwijs. Mocht dit wel het geval zijn, dan zouden aberraties zoals Frans als vreemde taal onderwijzen aan Franstaligen, wat nu in een aantal scholen gebeurt, niet voorkomen. Uitgaan van het kennen en kunnen van de leerder betekent dit dat de aanwezige talen op een didactisch verantwoorde manier worden aangewend (zie hiervoor Van de Craen & D'hondt 1998). Ik ben van mening dat meertalig onderwijs hiervoor de meest geschikte werkvorm is (zie verder).

Talen dienen nuttig te worden gebruikt. De crisis in het (taal)onderwijs wordt ook veroorzaakt door sterk verouderde ideeën die nog steeds opgang maken in de dagelijkse schoolpraktijk. Kijk naar de volgende vergelijking. Wie goed en snel een instrument wil leren spelen, doet er goed aan vlug een instrument ter hand te nemen. Ontmoedigend en destimulerend werkt die didactiek die kinderen eerst blootstelt aan enkele jaren notenleer zonder dat er echt muziek wordt gemaakt. Notenleer is een cognitieve bezigheid die weliswaar niet oninteressant is, maar die op korte termijn niet datgene doet wat men eigenlijk wil, namelijk een instrument bespelen. De tegenhanger van deze muzikale redenering in het taalonderwijs is de idee dat, bijvoorbeeld, kennis van grammaticaregels noodzakelijk is om een taal te leren spreken of eraan voorafgaat. Om een taal te leren spreken, moet er taalhandelend worden opgetreden, dit wil zeggen dat zo snel mogelijk daadwerkelijk communicatief moet te werk worden gegaan. Dit kan het best door iets in de andere taal te *leren* en/of te *doen,* bijvoorbeeld rekenen, lichamelijke opvoeding, aardrijkskunde, tekenen, … Pas in een later stadium komen dan cognitieve aspecten aan bod, dit wil zeggen taalbeschouwende aspecten, zoals spelling, specifieke schrijfproblemen enzovoort.

Lerarenbegeleiding. Leraren hebben ondersteuning nodig. Als een school besluit om meertalig onderwijs in te voeren door, bijvoorbeeld, een deel van het curriculum in een andere taal te onderwijzen, dan verandert de hele school. Op dat moment dient de hele school achter het project te staan en dient er voortdurend met elkaar overleg te worden gepleegd. Dit komt de hele school ten goede en deze veranderingen hebben een positief effect op de leerlingen. Leraren zijn hiervoor niet opgeleid. De meeste leraren hebben er geen flauw benul van hoe een vreemde taal wordt verworven, wat de verschillende stadia zijn, hoe snel of hoe traag een dergelijk proces verloopt, wat normale en wat abnormale moeilijkheden zijn enzovoort. Om deze redenen is het belangrijk dat leraren worden bijge-

schoold. De Europese Commissie heeft via de *European Language Council* een project opgestart, getiteld ALPME (Advanced Level Programme in Multilingual Education), wat in het Nederlands heet PAVOLEMO[1] (Postacademische vorming voor leraren meertalig onderwijs), toegankelijk voor iedereen van (kleuter)onderwijzer(s)(essen) tot licentiaten.

Speerpuntonderwijs is dit soort onderwijs dat gebruik maakt van het kennen en kunnen van de leerlingen. In Brussel betekent dit dat de op school aanwezige talen beter dienen te worden geëxploiteerd. Welke talen zijn dit dan? Een aantal mensen zijn van mening dat alle talen gelijkwaardig zijn en dat het onmogelijk is te kiezen tussen het Frans, het Italiaans, het Spaans, het Arabisch, het Turks of … het Engels. Deze redenering is naïef. Het is wel degelijk mogelijk om een keuze te maken en wel op sociolinguïstische grondslag.

In Brussel is het Frans de dominante taal. In het Nederlandstalige (basis)onderwijs is het Nederlands de voertaal. Al wie in Brussel woont, is op een of andere manier geheel of gedeeltelijk vertrouwd met de dominante taal. De tweede niet-dominante taal is het Nederlands, die weliswaar geen straattaal is maar wel een belangrijke en officiële bijdrage tot het taallandschap levert. Het Frans en het Nederlands zijn bijgevolg de belangrijkste talen in Brussel. Vandaar dat meertalig onderwijs in Brussel in de eerste plaats onderwijs in het Nederlands en in het Frans betekent, respectievelijk moet betekenen.

3. Ervaringen met meertalig onderwijs

De meeste ervaring met meertalig onderwijs in Brussel is opgedaan door *Foyer* die vanaf 1982 meertalig onderwijs inrichtte met als tweede taal het Italiaans, later het Spaans en het Turks. Deze organisatie opteerde toen voor die talen omdat er (1) een publiek voor was en (2) omdat de tijd niet rijp was om Frans te introduceren. De bedoeling was en is in het begin van de basisschool in de moedertaal ondersteuning te bieden opdat op die manier de verwerving van het Nederlands optimaal verloopt. Het aanbod van de tweede taal wordt geleidelijk afgebouwd naar het zesde studiejaar toe. Onderzoek wees uit dat deze methode een positief effect heeft op de ontwikkeling van de leerlingen en dat tegelijkertijd deze leerlingen zich ook zeer behoorlijk in het Frans uitdrukten (zie Bynan & Leman 1990).

Vanaf 1998 is het decreet-Onkelinckx in Wallonië van kracht. Dit decreet stipuleert dat kleuter- en basisscholen op aanvraag meertalige programma's mogen organiseren, dit wil zeggen dat het curriculum in twee talen wordt aangeboden. Gedurende het schooljaar 2000-2001 maken 16 scholen van deze mogelijkheid gebruik,[2] één Brusselse en 15

Waalse. De meerderheid van deze scholen opteert voor het Nederlands als tweede taal, slechts enkele scholen voor het Engels, met name in het Luikse. In één Franstalige school dichtbij de taalgrens wordt 80% van het curriculum in het Nederlands verstrekt, in andere scholen ligt dit cijfer minder hoog.

In Vlaanderen bestaat er niets van dit alles. In Brussel moet dit onderwijs worden uitgebouwd zowel in het Franstalige als in het Nederlandstalige net. Diverse projecten werken hier momenteel aan. Het laat zich aanzien dat hier binnenkort een doorbraak komt na jarenlange discussies.

4. Een blauwdruk voor meertalig onderwijs

1. Gezien de bovenstaande analyse zijn (zowel de Nederlandstalige als de Franstalige) Brusselse scholen gebaat bij die vorm van onderwijs die wordt aangeduid met de term meertalig onderwijs.
2. Meertalig onderwijs is die vorm van onderwijs waarbij vanaf de basisschool en bij voorkeur beginnend in de kleuterschool, een deel van het curriculum, in de doeltaal wordt verstrekt.
3. De doeltaal in het Nederlandstalige onderwijs is het Frans, de doeltaal in het Franstalige onderwijs is het Nederlands. Dit onderwijs wordt verzorgd door leraren die vrijwillig hebben gekozen voor dit pedagogisch project en die bij voorkeur bereid zijn hiervoor een opleiding te volgen. (In sommige gevallen kan de doeltaal het Italiaans, het Spaans of het Turks zijn).
4. Het bovenstaande impliceert niet dat het traditionele taalonderwijs wordt afgeschaft. Integendeel: het traditionele taalonderwijs blijft behouden en er wordt gestreefd naar een intense samenwerking tussen de vakleerkracht en de taalleerkracht.
5. Het verdient aanbeveling om scholen die dit pedagogische project volgen extra ondersteuning te verschaffen in de vorm van
   - continue follow-up door ervaren onderwijsmensen;
   - gelegenheid bieden tot bijscholing;
   - wetenschappelijke begeleiding;
   - voortdurende feedback van ouders.
6. Het verdient tevens aanbeveling om een oudervereniging op te richten die als drukkingsgroep naar de overheid toe kan fungeren.

5. Het scenario

De West-Europese onderwijssituatie aan het begin van de eenentwintigste eeuw lijkt in niets op vroegere situaties. De eenmaking van Europa, de globalisering, het streven naar grotere mobiliteit en de totstandkoming

van een nieuwe Europese burger moeten een nieuw elan bieden aan het onderwijs. Dit onderwijs moet leerprocessen in andere talen en de cognitieve mogelijkheden die dit biedt kansen geven. In grote delen van België en Brussel zijn de voorkeurtalen het Nederlands en het Frans. Het Nederlandstalige basisonderwijs verloopt bijgevolg in twee talen: het grootste deel gebeurt in het Nederlands en een kleiner gedeelte in het Frans. In het Franstalige onderwijs gebeurt net het tegenovergestelde. In het secundair onderwijs wordt dan begonnen met Engels en Duits en andere talen naargelang de opleiding. Ook hier worden vakken bij voorkeur in de doeltaal gegeven terwijl klassiek taalonderwijs ondersteuning geeft. Het resultaat van deze aanpak zijn meertalige burgers die niet alleen vlot communiceren, maar die bovendien leergierig, tolerant en open van geest zijn.

Referenties

Bynan, M. & Leman, J. (1990), *Bicultural and Trilingual Education*. Clevdon, Multilingual Matters.

Daems, F. & Rymenans, R. (1986), *Het moedertaalonderwijs: vijf voor twaalf. Verslag van de Algemene Conferentie Nederlandse Taal en Letteren.* Den Haag, Nederlandse Taalunie.

Dekkers, M. (1999), *Beleidsplan.* Brussel.

Inspectie 1995. *Rapport over het secundair onderwijs.* Brussel.

Rymenans, R., Leroy, G. & Daems, F. (1991), *Geletterdheid op achttien jaar. Eindrapport van het project De kwaliteit van het moedertaalonderwijs.* uia, Departement Didactiek en kritiek, 5 delen.

Van De Craen, P. & D'hondt, A.S. (1998), Tweetalig en versterkt taalonderwijs in Nederlandstalige Brusselse scholen. In: Witte, E. & Mares, A. *Twintig jaar onderzoek over Brussel. Brusselse Thema's 6.* Brussel, vubpress, pp. 155-167.

Noten

1 Voor alle pavolemo-informatie: pvdcraen@vub.ac.be

2 Arrêté du gouvernement de la communauté française portant application de l'article 12 du décret du 13 juillet 1998 portant l'organisation de l'enseignement maternel et primaire et modifiant la réglementation de l'enseignement.

Vers un enseignement de pointe à Bruxelles

Cette intervention s'adresse en premier lieu aux plaintes de l'enseignement néerlandophone concernant les résultats scolaires tant au niveau primaire qu'au niveau secondaire où on se plaint du manque de connaissances en langues étrangères. Au niveau secondaire s'ajoutent des plaintes concernant la langue écrite et la connaissance de la langur maternelle.

Le temps est venu pour modifier la méthodologie de l'enseignement des langus, surtout à Bruxelles où les possibilités de créer un enseignement de pointe sont multiples. Cette méthodologie s'aligne sur les idées européennes concernant le plurilinguisme des citoyens; d'ailleurs, un enseignement plurilingue a des avantages cognitifs considérables.

Le genre d'enseignement qu'on prévoit s'intitule l'Enseignement d'une Matière par l'Intégration d'une Langue Etrangère (EMILE), approche connue également sou le nom d'immersion. Il s'agit de réorganiser les curricula de telle sorte qu'une partie de la matière puisse être enseignée dans la langue cible. Dans l'enseignement néerlandophone la langue cible serait le français, tandis que pour l'enseignement francophone ce serait le néerlandais.

Cette approche a des avantages pédagogiques et cognitifs comme cela a été constaté chez des élèves qui ont suivi une éducation plurilingue dans le cadre du projet Foyer. La Communauté francophone de Belgique reconnait cela en permettant aux écoles d'enseigner par la méthode d'immersion comme stipulé dans le décret Onckelinkx de juillet 1998.

Towards spearhead education in Brussels

Dutch-speaking schools in Brussels are not satisfied with school results related to language learning on the primary as well as on secondary level.. Time has come to modify language pedagogy. It is recommended to create a kind of spearhead education focussing on plurilingal education. This would mean that pupils would receive some kind of content and language integrated learning method implying the teaching of subject matter in the foreign, target language instead of being taught the language as it happens now. This kind of education has cognitive advantages as is shown by the results of the Foyer project schools. In Wallonia it is already possible to organise – what is called immersion programmes – under specific circumstances. It is time Brussels' schools react in the same way.

Piet van de Craen & Barbara De Groot

De verwerving van de Nederlandse schrijftaal door meertalige kinderen uit het Spaanse Foyerproject

0. Inleiding

Het lijdt geen twijfel dat vele scholen in de nabije toekomst overschakelen naar meertalig onderwijs. De voornaamste reden is dat steeds meer mensen een ruime talenkennis als een economische meerwaarde beschouwen voor alle Europese burgers. In Brussel werd de aanzet tot meertalig onderwijs reeds twintig jaar geleden gegeven door initiatieven als "Foyer", een privé-organisatie die tweetalig onderwijs organiseert in Nederlandstalige basisscholen bedoeld voor migrantenkinderen van Italiaanse, Spaanse en Turkse origine.

Ondanks de stringente Belgische taalwetgeving, die tweetalig onderwijs in zowel Frans- als Nederlandstalige scholen verbiedt, werd in 1998 in de Franstalige Gemeenschap het decreet-Onkelinkx uitgevaardigd dat scholen onder bepaalde voorwaarden toelaat tweetalig onderwijs (Frans-Nederlands of Frans-Engels) in te richten. In de Nederlandstalige gemeenschap is dit nog niet mogelijk, maar de kans is groot dat in de komende jaren enige vorm van tweetalig onderwijs ook hier wordt aanvaard.

Meertalig onderwijs impliceert ook een aangepaste *taalpedagogiek*. In dit artikel bespreken we *Immersie* of *Content and Language Integrated Learning (CLIL)* (Marsh and Marsland 1999), dat zich baseert op een aantal impliciete veronderstellingen met betrekking tot de taalpedagogiek.

Tevens behandelen we een aantal aspecten van de hoogst cognitieve vaardigheid, – namelijk *schrijven* – bij Nederlandstalige en Franstalige basisschoolkinderen in het Nederlandstalige onderwijs enerzijds, en bij Spaanstalige basisschoolkinderen die het tweetalige (Nederlands-Spaans) programma volgen in dezelfde school, anderzijds. In het eerste deel van deze bijdrage maken we een aantal opmerkingen bij het leren schrijven en bij het leren van talen in het algemeen. In het tweede deel worden een aantal hypothesen met betrekking tot het schrijfproces van de onderzochte kinderen geformuleerd en wordt de analyse van het mate-

riaal voorgesteld. In het derde deel worden een aantal conclusies over leren, meertalig onderwijs en schrijven naar voren gebracht.

1. Een taalleertheorie

In de vakliteratuur bestaat er een grote verscheidenheid aan zowel leer- als taalleertheorieën. De ideale leertheorie zoals voorgesteld door Hill (1980) is evenwel nog steeds relevant. Volgens Hill heeft deze theorie de volgende kenmerken: de theorie dient (1) de moeilijkheden van het symbolische leren van de mens en het inzichtelijk probleemoplossend denken aan te pakken, (2) rekening te houden met de flexibiliteit van menselijk gedrag, (3) de cognitieve flexibiliteit en haar alles behalve universele aspecten te verklaren, (4) rekening te houden met ontwikkelingsprocessen, (5) de invloed van het vroeg leren op het later leren te beschouwen en (6) motivatie en gediversifieerd leren aan te pakken. Hills veeleer ingewikkelde ideaal staat in scherp contrast met de eenvoudige, veeleer naïeve taalleertheorieën geïnspireerd door de chomskyaanse traditie, voor wie het taalleren meer op een computeroefening lijkt (cf. Wexler & Culicover 1980; Pinker 1994,1999).

De ideeën van Hill waren zeker voor op hun tijd, aangezien ze al in 1964 werden gepubliceerd. Het beschouwen van het symbolische leren en de cognitie, het ter discussie stellen van het universalisme en het benadrukken van het belang van motivatie en gediversifieerd leren stroken nog steeds met moderne ideeën die in de huidige taalleertheorieën van belang zijn, weg van het traditionele, generativistische computerdenken.

Taalleertheorieën gerelateerd aan meertaligheid en onderwijs delen veel gemeenschappelijke elementen met de bestaande interactietheorieën. Zo benadrukken deze theorieën, ten eerste, de mate waarin het tweedetaalleren (L2 leren) verschilt van het leren van de moedertaal of L1 leren (cf. Segalowitz 1997). Ten tweede behandelen ze de voor- en nadelen van expliciete, dit wil zeggen grammaticaal of vormgerichte versus gespreks- of betekenisgericht leren (cf. Ellis 1990, 1994, 1997) en ten slotte, de impact van meertalige *competence* op cognitieve aspecten van het brein (Cf. Albert & Obler 1978; Cook 1997; Paradis 1997; Fabbro 1999). Bovendien is het onderscheid tussen de theorieën over meertaligheid ten opzichte van theorieën over tweedetaalverwerving (SLA) niet altijd duidelijk. Toch zijn SLA- en meertalige theorieën in de meeste gevallen eerder complementair dan tegengesteld, hoewel ze niet noodzakelijk van toepassing zijn op CLIL- omgevingen.

Het grote aantal theorieën staat in scherp contrast met hun relevantie voor de taalpedagogiek in het algemeen en de meertalige taalpedagogiek in het bijzonder. In een poging om Levelts *speech production model* aan te passen aan tweetaligen, besluit De Bot dat '[…] the empirical basis for an

evaluation of a bilingual production model is rather small at the moment' (De Bot 1992:24). In zijn overzicht van lateralisatiestudies van taal bij tweetaligen vraagt Paradis zich af: 'How many additional repeated failures to demonstrate different laterality in increasingly specific subgroups of bilinguals will it take for neuropsychologists to move on to something more productive?' (Paradis 1990:386). Hoewel het domein van expliciet versus impliciet leren heel goed gedocumenteerd is, draagt het ook niet bij tot het vormen van een idee over hoe de taalpedagogiek er dan wel zou moeten uitzien. Het overzicht van Ellis (1994) toont duidelijk aan dat, in het gunstigste geval, het debat (nog) geen duidelijke conclusie heeft opgeleverd en dat het, in het slechtste geval, geen enkel nut heeft voor de taalpedagogiek.

De verontrustende conclusie is dat er, op dit moment, geen taalleertheorie bestaat waaraan meertaligheid en meertalig onderwijs kan worden getoetst. Met de opmerkingen van Hill over de ideale leertheorie in het achterhoofd en het feit dat flexibiliteit in gedrag en cognitie, ontwikkelingsprocessen, het vroegere en latere leren net als motivatie en gediversifieerd leren een rol zouden moeten spelen, lijkt het bestuderen van het individuele leerproces evenwel meer vruchten af te werpen dan het zoeken naar universele aspecten ervan. Dat is precies wat Segalowitz doet wanneer hij verwijst naar het *cognitive information processing framework* van Ackerman en Anderson (Cf. Ackerman 1989; Anderson 1976) waarin kennisontwikkeling, linguïstische *performance* en cognitieve aspecten worden samengevoegd. Tabel 1 is een aanpassing en een uitbreiding van Segalowitz' (1997) uiteenzetting (zie ook Van de Craen, te verschijnen).

Tabel 1 – Taalleermodel gebaseerd op cognitieve, informatieverwerkende activiteit; naar Segalowitz 1997.
Vergelijk ook met Ackerman 1989 en Anderson 1976

	Nature of Knowledge	Nature of Linguistic Performance	Nature of Cognitive Demands
Phase 1: Beginners	Facts, Declarative e.g.: learner knows certain words but is unable to converse	Slow, error prone, easily disturbed by competing demands such as thinking	Heavy, cognitive load, conscious, explicit activities
Phase 2: Intermediate learners	Associative e.g.: 'compiled' in the sense that cognitive and motor processes are put together; simple conversations possible	Faster, less error prone, yet numerous mistakes are still made	Less heavy cognitive load, a mix of controlled and automatised processing
Phase 3: Advanced learners	Automatised, Procedural e.g.: ability to converse "as native speaker"	Native-like fluency	Low cognitive load, 'unconscious', implicit activities

Van verklarende tot procedurele kennis betekent in Segalowitz' model (1997) evolueren van feitenkennis tot het effectief uitvoeren van taalhandelingen. Dit gebeurt via een proces waarin de taalleerder zich langzaam regels eigen maakt die steeds minder bewuste en cognitieve inspanning vragen. Tegelijkertijd verminderen de fouten in de linguïstische *performance* tot een foutloze *native speaker performance* wordt gerealiseerd. Deze evolutie gaat vanzelfsprekend samen met (i) een hogere spreeksnelheid en (ii) een verbetering van de prosodische kenmerken tot het niveau van de *native speaker* is bereikt.

Deze voorstelling van de evolutie van het taalleren heeft een aantal interessante voordelen op andere modellen. Ten eerste komt dit model overeen met de ervaring van taalspecialisten, i.e. de taalleraren. Hoe de individuele vooruitgang ook evolueert, de onderliggende processen, zo leert de *performance* van de taalleerder, lijken te verlopen zoals in figuur 1. Ten tweede is dit taalleermodel conform de gangbare neurowetenschappelijke ideeën over dit onderwerp. Kutas stelt het als volgt: '[…] there may be a relatively direct relationship between processes of language comprehension and general cognitive processes' (Kutas 1998:968). Ten derde kan het model aan de praktijk getoetst worden en kan het zowel op het eerstetaalleren als op het tweedetaal- of vreemdetaalleren en meertalig onderwijs worden toegepast. En ten slotte is het in overeenstemming met de eerder vermelde voorstellen van Hill (Hill 1980) betreffende de ideale leertheorie.

2. Hoe geschreven taal wordt geleerd

Voornoemde stelling geeft dan wel een mogelijke verklaring voor het leren van taal, maar zegt niets over de *manier* waarop taal wordt geleerd noch over welke rol impliciet of expliciet onderwijs hierin speelt. Het model verklaart bijvoorbeeld niet hoe geschreven taal wordt geleerd. Ondanks het feit dat de kennis van de verwerving van geschreven taal de laatste tien jaar danig is toegenomen (Ruddell & Ruddell 1995), bestaat er geen overvloedige literatuur over het schrijven in een meertalige context (Börner & Vogel 1992). Dit is opmerkelijk omdat schrijven interessant is om impliciet versus expliciet onderwijs te onderzoeken. Dit lichten we toe.

Hoewel lezen en schrijven kunnen worden beschouwd als de meer 'academische" vaardigheden vergeleken met luisteren en spreken (cf. Cummins 1984), in de zin dat deze vaardigheden voor het merendeel op school worden geleerd, is het ook zo dat kinderen al voor ze naar school gaan zich een voorstelling maken van wat lezen en schrijven is. Het verwerven van geschreven taal kan bijgevolg worden vergeleken met het spontaan verwerven van gesproken taal. Onderzoek wijst namelijk uit dat 'the separa-

tion of oral language development from written language development is an artificial one […]. De ontwikkeling van het mondelinge taalgebruik van kinderen legt dan ook de basis voor het latere lees- en schrijfvermogen (Ruddell & Ruddell 1995:38). Uit het voormelde kan worden besloten dat:

> "(1) written language is learned naturally, just as is the case with oral language;
> (2) children in literate societies are involved at an early age in understand and controlling print;
> (3) children's perceptions of print are organized, systematic and identifiable" (Ruddell & Ruddell 1995:40).

Ander onderzoek (bv. Read 1986) heeft aangetoond dat de fasen in de ontwikkeling van het spreken, namelijk brabbelen, éénwoordzinnen en tweewoordzinnen ook voorkomen bij het leren van het schrijven. Deze fasen gaan van (i) *prephonemic spelling* over (ii) *early phonemic spelling* tot (iii) *letter-name spelling* via (iv) *transitional spelling* tot, uiteindelijk (v) *derivational spelling*, dit wil zeggen door regels bepaalde spelling. Het is niet moeilijk om deze fasen te relateren aan *declarative* en *procedural knowledge*, vermeld in figuur 1.

Figuur 1 – Het verband tussen spontane spellingstadia en declarative en procedurele kennis

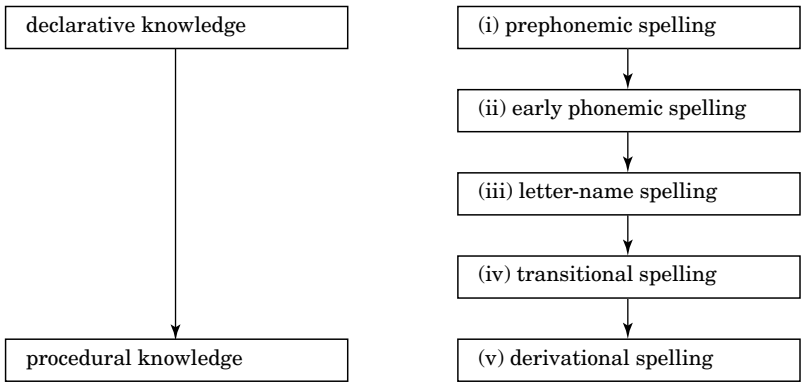

Opmerkelijk is dat in het moedertaalonderwijs net als in het vreemdetalenonderwijs, met uitzondering van het technische aspect, zelden of nooit aandacht wordt besteed aan het leren schrijven. Dat wil zeggen dat het ontwikkelen van vaardigheden als coderen en 'taking the time to get as

close a fit as possible between what [the writer] means and what he says on paper' (Shaugnessey 1977:79, geciteerd door Ringbom 1987:72) op een spontane of natuurlijke manier lijken te worden geleerd. Voor de Nederlandstalige Belgische scholen kunnen we zelfs een stap verdergaan door te stellen dat het leren schrijven een perfect voorbeeld is van niet-onderwezen taalleren. Maar geldt dit ook voor meertalig onderwijs?

3. Schrijven in het meertalig onderwijs

3.0 Inleiding

In dit deel bespreken we het meertalige onderwijs, zoals het nu in het Brusselse onderwijs wordt geïmplementeerd. Ten tweede worden een aantal hypothesen gerelateerd aan de resultaten van het schrijfproces, naar voren gebracht. Ten slotte worden de onderzoeksresultaten voorgesteld.

3.1 Meertalig onderwijs in Foyer

De school waar in dit artikel naar wordt verwezen maakt deel uit van het zogenaamde Foyerproject. Deze scholen bieden een meertalig curriculum aan bestemd voor migrantenkinderen, in dit geval van Spaanse origine. Het opstarten van het project dateert van 1980. Het hoofddoel was en is nog steeds aan de specificiteit van migrantenkinderen in het schoolsysteem tegemoet te komen. De achterliggende filosofie is dat het contact met de moedertaal parallel aan het Nederlands de schoolresultaten verbetert. De specifieke situatie van Brussel, waar de dominante taal, het Frans, en de niet-dominante taal, het Nederlands, naast elkaar bestaan, zorgt ervoor dat deze kinderen na negen jaar (drie jaar kleuterschool en zes jaar lagere school) drietalig zijn geworden (cf. Byram & Leman 1990). Figuur 2 toont het aantal uren Spaans en Nederlands in de Foyerscholen.

Figuur 2 – Aantal uren Spaans en Nederlands in de Foyerscholen in Brussel

Leerjaren	Uren Spaans	Uren Nederlands
eerste kleuterklas	12	12
tweede kleuterklas	12	12
derde kleuterklas	12	12
eerste leerjaar	10	14
tweede leerjaar	7	17
derde leerjaar	3	21
vierde leerjaar	3	21
vijfde leerjaar	3	21
zesde leerjaar	3	21

3.2 Schrijven in het derde leerjaar

Tijdens het schooljaar 1999-2000 werden van 32 willekeurig gekozen leerlingen van het derde leerjaar spontaan geschreven teksten onderzocht. Het betrof 11 Spaanssprekende, 10 Nederlandssprekende en 11 tweetalige, dit wil zeggen Nederlands-Franssprekende leerlingen. Er werd voor het derde leerjaar geopteerd omdat geschreven taal van achtjarige kinderen dan niet meer wordt belemmerd door het technische aspect van het schrijven. Bovendien wordt in het derde leerjaar het aantal uren Spaans sterk verminderd. Omwille van hun verschillende linguïstische achtergrond werden de kinderen in drie verschillende groepen verdeeld. Het geschreven materiaal werd in drie parallelle leerjaren (het derde leerjaar bestaat uit 3A, 3B en 3C) verzameld om de invloed van de betrokken leraren te beperken. Helaas werden de teksten op verschillende tijdstippen van het schooljaar geschreven, omdat, zoals eerder al werd gesteld, schrijfvaardigheid geen prioritair gegeven is in het curriculum van het basisonderwijs. Hiermee wordt bedoeld dat de kinderen in de klas zelden spontaan teksten schreven.

3.3 Hypothesen

De Canadese onderzoeker William Mackey onderscheidde reeds in 1962 drie soorten problemen met betrekking tot interferentie bij geschreven taal in een meertalige omgeving. Een eerste probleem is de grafische interferentie of de transfer van schrijfgewoonten van de ene taal naar de andere, zoals een verschillend alfabet; ten tweede de spelling en ten derde

de kwantitatieve aspecten, verwijzend naar de omvang van de interferentie (cf. Mackey 1962). Aangezien grafische interferentie hier irrelevant is, richtten we ons in dit onderzoek op spelling en kwantitatieve aspecten. Verder werden ook een aantal grammaticale indicatoren, zoals het gebruik van het lidwoord en het aantal ondergeschikte zinnen, bestudeerd.

Met deze opmerkingen betreffende de schrijfvaardigheid bij *native speakers* en vreemdetaalsprekers in het achterhoofd en hierbij het besef dat de problemen van de laatstgenoemden "stem from [the learner's] highly limited linguistic resources: insufficient vocabulary and incomplete knowledge of the rules and patterns underlying the L2" (Ringbom 1987:72), en het tegelijkertijd in acht nemen van het tweetalige onderwijssysteem, besloten we naar de volgende zaken uit te kijken:

1. Er zijn, globaal gezien, fundamentele verschillen in schrijfvaardigheid tussen de drie groepen;
2. De foutenclassificatie is, in stijgende volgorde, de Nederlandstalige kinderen gevolgd door de Nederlands-Franse groep en de Spaanse groep;
3. Er is een verschil in tekstkwaliteit tussen de "tweetalige" en "eentalige" kinderen;
4. Spaanssprekende kinderen schrijven "meer" fouten omwille van problemen met interferentie;
5. Nederlandstalige kinderen schrijven, grammaticaal gezien, "meer complexe" zinnen.

3.4 Resultaten

1. De globale verschillen in schrijfvaardigheid tussen de drie groepen.

Het is moeilijk hier fundamentele verschillen in het schrijven vast te stellen. Hoewel, kwantitatief gesproken, het aantal woorden verschilt (zie figuur 3), zijn ervaren leraren het erover eens dat de geschreven werken technisch en stilistisch gesproken erg op elkaar lijken, of ze nu geschreven zijn door Nederlandstalige, Spaans-Nederlandssprekende of Nederlands-Franssprekende kinderen.

Figuur 3 – Gemiddeld aantal woorden van 22 leerlingen

	N	Gemiddeld N woorden
Eentalig Nederlands	7	214
Spaans-Nederlands	7	129
Nederlands-Frans	8	254

2. De foutenclassificatie is in opklimmende volgorde Nederlandstalige kinderen gevolgd door de Nederlands-Franse groep en de Spaanse groep.

Figuur 4 vat de drie categorieën spelfouten samen die door de drie groepen werden gemaakt. Belangrijk hierbij is dat van de door Booy onderscheiden 15 categorieën, er maar liefst 11 irrelevant bleken. De voorspelde opklimmende volgorde in fouten werd inderdaad gerealiseerd, hoewel dit alleen geldt voor twee categorieën, namelijk het verdubbelen en verenkelen van consonanten en vocalen, wat voor alle leerders van het Nederlands erg moeilijk is.

Figuur 4 – Spelfouten in het Nederlands van vier "veelvoorkomende" spelfouten (cf. Booy et al. 19….).

	Verdubbelen consonanten	Verdubbelen vocalen	Stemloos/ stemhebbend	"Lange ij" vs. korte "ei"	Totalen
Eentalig Nederlands	18	10	5	4	37
Spaans-Nederlands	41	55	9	5	110
Nederlands-Frans	45	31	11	16	103
Totalen	104	96	25	25	250

3. Het verschil in tekstkwaliteit tussen de "tweetalige" en "eentalige" kinderen.

Met uitzondering van de bovenvermelde spelproblemen is er geen duidelijk verschil tussen "eentalige" en "tweetalige" kinderen. De Nederlands-Franse kinderen produceerden zelfs meer woorden dan de eentaligen.

4. De fouten van de Spaanssprekende kinderen.

Ondanks Mackey's opmerking is er bij deze kinderen nauwelijks enige interferentie met het Spaans. Het schrijfgedrag van de Spaanse kinderen lijkt meer op het gedrag van welke schrijver dan ook in het Nederlands en/of op het schrijfgedrag van beginnende leerders van het Nederlands: typische spelfouten en foutief gebruik van het lidwoord.

5. De grammaticaal "meer complexe" zinnen van de Nederlandstalige kinderen.

Indien grammaticale complexiteit wordt uitgedrukt in ondergeschikte zinnen, zoals in de literatuur wordt gesuggereerd, zijn de verschillen tussen de groepen zeer klein. Het feit dat de Spaans-Nederlandse groep meer ondergeschikte zinnen heeft geschreven, is minder indrukwekkend dan het lijkt. De kinderen kregen namelijk de opdracht te antwoorden op de vraag: "Waarom moeten we de lerares gehoorzamen?", wat vanzelfsprekend resulteerde in een aanzienlijk aantal ondergeschikte zinnen beginnend met "omdat". Als het lidwoordgebruik wordt beschouwd als grammaticaal complex, dan lijken tweetaligen in dit stadium minder goed te scoren dan de eentaligen. Het verschil tussen de lidwoorden "de" en "het" in het Nederlands, wat met het Franse "le" en "la" en het Spaanse "el" en "la" vergeleken kan worden, leidt tot, waarschijnlijk voorbijgaande, onzekerheid bij de tweetalige groepen.

Figuur 5 – Globaal aantal ondergeschikte zinnen

Ondergeschikte zinnen	
Eentalig Nederlands	41
Spaans-Nederlands	49
Nederlands-Frans	41
Totaal	131

Figuur 6 – Globaal aantal problemen met het lidwoordgebruik

Problemen lidwoordgebruik	
Eentalig Nederlands	0
Spaans-Nederlands	11
Nederlands-Frans	10
Totaal	21

4. Enkele voorlopige conclusies

1. Deze resultaten bevestigen de bekende feiten over de ontwikkeling van schrijven bij kinderen: deze ontwikkeling verloopt op een natuurlijke manier.
2. Er lijkt geen verschil te zijn tussen de ontwikkeling van meertalige en eentalige kinderen, met uitzondering van een aantal minder belangrijke aspecten, eigen aan het leerproces.
3. Meertalige kinderen schrijven even graag in de ene als in de andere taal. Ze lijken (nog?) geen voorkeur te hebben voor welke taal dan ook.
4. Kinderen in een meertalig programma hebben een duidelijk voordeel op traditionele vreemdetaalleerders. De kwaliteit van de doeltaal – in dit geval het Nederlands – is erg hoog.
5. Het is opmerkelijk dat deze natuurlijke schrijfontwikkeling in de basisschool als vanzelfsprekend wordt beschouwd. In twee van de drie klassen waar dit onderzoek werd uitgevoerd, gaven de leraars toe dat ze hun leerlingen zelden tot nooit tot een spontane schrijfopdracht aanzetten.
6. Deze resultaten tonen aan dat, sociolinguïstisch gesproken, zowel eentalige als tweetalige kinderen hun schrijftalent ontwikkelen vanaf het moment dat ze de symbolische waarde van de grafeem-foneemrelatie herkennen. Het opmerkelijke is dat ze dit doen zonder enige begeleiding. Men kan zich bijgevolg de vraag stellen wat het onderwijs kan doen om deze ontwikkeling nog te verbeteren. Een prikkelende vraag is de volgende: leren kinderen wel alles door onderwijs alleen?

Referenties

Ackerman, P. (1989), Individual Differences and Skill Acquisition. In: Ackerman, P., Sternberg, R. & Glaser, R. (eds.) *Learning and Individual Differences.* New York, Freeman, pp. 165-217.

Albert, M. & Obler, L. (1978) *The Bilingual Brain.* New York, Academic Press.

Anderson, J. (1976), *Language, Memory and Thought*. Hillsdale, N.J., Erlbaum.

Booij, G. et al.

Börner, W. & Vogel, K. (eds) (2000), *Schreiben in der Fremdsprache. Prozess und Text, Lehren und Lernen*. Bochum, AKS-Verlag.

Byram, M. & Leman, J. (1990), *Bicultural and Trilingual Education.* Clevedon, Multilingual Matters.

Cook, V. (1997), The Consequences of Bilingualism for Cognitive Processing. In: de Groot, A. & Kroll, J. (eds.), *Tutorials in Bilingualism*. Mahwah, N.J, Erlbaum, pp. 279-299.

Cummins, J. (1984), *Bilingualism and Special Education: Issues in Assessment and Pedagogy.* Clevedon, Multilingual Matters.

De Bot, K. (1992), A Bilingual Production Model: Levelt's 'speaking' model adapted. *Applied Linguistics 13*: 1-24. Also in Wei 2000.

Ellis, R. (1990), *Instructed Second Language Acquisition.* Oxford, Blackwell.

Ellis, R. (1994), *The Study of Second Language Acquisition*. Oxford, Oxford University Press.

ELLIS, R. (1997), SLA Research and Language Teaching. Oxford, Oxford University press.
FABBRO, F. (1999), *The Neurolinguistics of Bilingualism.* Hove, Psychology Press.
GAZZANIGA, M. (eds.) (2000). *Cognitive Neuroscience. A Reader.* Oxford, Blackwell.
HILL, W. (1980), *Learning: A Survey of Psychological Interpretations.* London, Methuen. Third Edition. First Edition, 1964.
KUTAS, M. (1998), Current Thinking on Language Structures. Cahiers de psychologie cognitive/Current Psychology of Cognition 17(4-5), 951-69. Also in M. GAZZANIGA, (eds.) (2000), *Cognitive Neuroscience. A Reader.* Oxford, Blackwell.
MACKEY, W. (1962), The Description of Bilingualism. *Canadian Journal of Linguistics 7,* 51:85. Reprinted in LI WEI, (eds.) (2000), *The Bilingualism Reader*. London, Routledge, pp. 26-54.
MARSH, D. & MARSLAND, B. (1999), *CLIL Initiatives for the Millennium*. Jyväskylä, Continuing Education Centre, University of Jyväskylä.
PARADIS, M. (1990), Language Lateralization in Bilinguals. *Brain and Language 39*:370-86. Also in Wei 2000.
PARADIS , M. (1997), The Cognitive Neuropsychology of Bilingualism. In: A. de GROOT & KROLL, J. (eds.), *Tutorials in Bilingualism.* Mahwah, N. J,, Erlbaum, pp. 331-354.
PINKER, S. (1994), *The Language Instinct.* London, Weidenfeld & Nicolson.
PINKER, S. (1999), *Words and Rules.* London, Weidenfeld & Nicolson.
READ, C. (1986), *Children's Creative Spelling*. Boston, MA, Routledge and Kegan.
RINGBOM, H. (1987), *The Role of the First Language in Foreign Language Learning*. Clevedon, Multilingual Matters.
RUDDELL, R. & RUDDELL, M. (1995), *Teaching Children to Read and Write*. Boston, Allyn & Bacon.
SAPIR, E. (1939), Psychiatric and Cultural Pitfalls in the Business of Getting a Living. In: MANDELBAUM, D. (eds.) (1949), *Selected Writings of Edward Sapir.* Berkeley, Ca., University of California Press, pp. 578-589.
SEGALOWITZ, N. (1997), Individual Differences in Second Language Acquisition. In: A. de GROOT & KROLL, J. (eds.) *Tutorials in Bilingualism*. Mahwah, N. J, Erlbaum, pp. 85-112.
SHAUGNESSY, M. (1977), *Errors and Expectations. A Guide for the Teacher of Basic Writing.* New York, OUP.
VAN DE CRAEN, P. (jaar) Forthcoming. Content and Language Integrated Learning, Culture of Education and Learning Theories. In: BAX, M. & ZWART, J.W. *Festschrift for Arthur Van Essen.*
WEI, LI, (eds.) (2000), *The Bilingualism Reader*. London, Routledge.
WEXLER, K. & CULICOVER, P. (1980), *Formal Principles of Language Acquisition.* Cambridge, Mass, MIT Press.

L'apprentissage du néerlandais écrit par les enfants plurilingues du Projet espagnol 'Foyer'

Dans cette recherche préliminaire, les effets de l'éducation plurilingue sur le développement du langage écrit sont étudiés. L'apprentissage du langage écrit se développe d'une manière spontanée. En outre, il n'y pas de différences entre le développement des enfants plurilingue ou monolingue. Les enfants étudiés aimaient écrire dans les deux langues (le néerlandais et l'espagnol), tout en écrivant un néerlandais plus que passable. Ces résultats sont surprenants parce que cette école ne fait pas une attention particulière à la langue écrite. On peut comparer l'apprentissage du langage écrit avec les processus de la langue parlée: comme l'orale, la langue écrite se développe *via* des processus cognitifs. Ceci signifie que, comme l'orale, la langue écrite se développe – moins en partie – indépendamment de n'importe quelle instruction formelle. La question se pose alors comment il faut décrire le rôle de l'instruction formelle dans le développement de la langue écrite?

Writing proficiency of the Dutch language by plurilingual children from the Spanish Foyerproject

In this preliminary research the effects of plurilingual education on writing proficiency are studied in a group of primary school children. It is shown that the acquisition/learning of writing proficiency is developing spontaneously. Furthermore, no differences were found between the development of plurilingual and monolingual children. These children seemed to like writing equally well in Dutch or Spanish while the quality of Dutch was relatively high. These results are remarkable in the sense that the school under scrutiny did not particularly show attention to the development of writing. The development of the writing process is compared to the acquisition/learning of the spoken language and it is concluded that just as spoken language evolves via various interrelated, cognitive stages the learning of writing evolves similarly. This means that learning how to write is at least partly a process independent of instruction. 'How instructive can one be?' remains a challenging question for further research in this field.

Taal en gezondheidszorg

Langue et soins médicaux

Language and health policy

Myriam Verkouter

De ziekenhuizen, de taalwetgeving en het Brussels Hoofdstedelijk Gewest: vergelijking van het aanbod met de behoeften van Nederlandstalige huisartsen en hun patiënten

1. Inleiding

Patiënten hebben in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest een rijke keuze van ambulante zorgen en ziekenhuizen. Het gewest telt drie universitaire ziekenhuizen, negen openbare en tien privé-ziekenhuizen. In totaal levert dit meer dan 7.000 bedden op. Naast de algemene en universitaire ziekenhuizen opereren nog chronische verzorgingsinstellingen en psychiatrische ziekenhuizen. Deze structuur wordt vervolledigd door poliklinieken, medische centra, ambulante zorgverlening en extra voorzieningen zoals thuisverpleging, bejaardenhulp, onthaalcentra, kinderdagverblijven, oppasdiensten en wachtdiensten. In geval van nood wordt een beroep gedaan op de 100-centrale van de brandweer.

De verschillende staatshervormingen en de totstandkoming van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest lagen echter aan de basis van een vrij ingewikkelde structuur om dit zorgaanbod te beheren. Deze structuur komt aan bod in het eerste deel van dit artikel, dat ook de bevoegde administratieve en politieke instanties die mede de complexiteit van het Brusselse model bepalen, zal bespreken. Brussel zou Brussel niet zijn als ook de linguïstische breuklijn de ziekenhuizen niet zou doorkruisen. Het belang dat men aan de taalwetgeving in de gezondheidszorg hecht, komt in dit artikel zowel tot uiting in de beschrijving van de taalwetten, de controlemechanismen en de verwezenlijkingen van het taalhoffelijkheidsakkoord als in een beknopt overzicht van de belangrijke wetenschappelijke werken van de voorbije jaren op het terrein. De status quaestionis aan het einde van dit overzicht wijst op een aantal tekortkomingen in het huidig wetenschappelijk debat over de taalsituatie in de Brusselse ziekenhuizen, waarin weinig rekening wordt gehouden met de theorieën over de communicatie tussen zorgverlener en zorgvrager. De dokter-patiëntcommunicatie als dusdanig wordt er zelden beschreven, ondanks de aandacht hiervoor in de buitenlandse en dan vooral Angelsaksische literatuur. Het ontbreken van informatie over de manier waarop de communicatie tussen

artsen en patiënten in een tweetalige context verloopt, heeft ook gevolgen voor het politieke discours. Doordat men het belang van de taal niet verheft als noodzaak voor een kwaliteitsvolle relatie tussen dokter en patiënt, beperken veel studies zich tot het beschrijven van de taalsituatie in de ziekenhuizen. Op de vraag waarom taal nu zo belangrijk is in de medische contacten, bieden deze beschrijvingen echter weinig soelaas. Deze opzet om de theorieën over de dokter-patiëntcommunicatie in de studie van de Brusselse ziekenhuizen op de voorgrond te plaatsen, vereist niet alleen een grondige kennis van het terrein, maar ook van de sociolinguïstische, sociale, culturele en psychologische factoren die de interactie tussen de patiënt en de medische wereld beïnvloeden. In deze opzet zijn voorstudies zoals deze bijzonder relevant. De wijze waarop patiënten van Nederlandstalige huisartsen uit Brussel en de randgemeenten het zorgaanbod gebruiken, hoe de contacten verlopen met de Brusselse ziekenhuizen en welke impact sociaal-geografische en culturele factoren hierop hebben, vormen het onderwerp van het tweede deel van dit artikel. In dit deel komen ook de belangrijkste resultaten aan bod van het onderzoeksproject *'kwaliteit van de communicatie in de contacten van de patiënten en van de huisartsen met de Brusselse verzorgingsinstellingen'*.[1] Dit onderzoek gebeurde op aanvraag van de Brusselse Huisartsen vzw en werd in de loop van 1999-2000 uitgevoerd door het Centrum voor de Interdisciplinaire Studie van Brussel.[2]

2. De Brusselse ziekenhuizen, de taalwetten en de controle-instanties

Bij de bespreking van de taalwetgeving en de toepassing ervan in de Brusselse ziekenhuizen is het nodig een onderscheid te maken tussen het soort ziekenhuis enerzijds en het officiële taalgebruik van de instelling en de vereiste taalkennis van het personeel anderzijds. Het taalgebruik heeft betrekking op de taal die gebruikt wordt in de contacten tussen zorgvrager en zorgverlener; de taalkennis verwijst naar de kennis van de tweede taal door de verzorgingsinstelling in haar geheel of door de zorgverlener in het bijzonder. Hoewel de gecoördineerde taalwetten[3] van Brussel een officieel tweetalig gebied maakten, zijn alleen de openbare ziekenhuizen verplicht tweetalig. Universitaire en privé-ziekenhuizen zijn dit niet. Alleen in hun spoeddiensten zou tweetaligheid afdwingbaar zijn; maar deze uitzondering wordt nog steeds betwist en zorgde in het verleden al voor heel wat polemieken in pers en parlement. We bespreken achtereenvolgens het statuut van de universitaire en de privé-ziekenhuizen en de toepassing van de taalwetgeving in de openbare ziekenhuizen.

Kaart 1 – de private, openbare en universitaire ziekenhuizen in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest

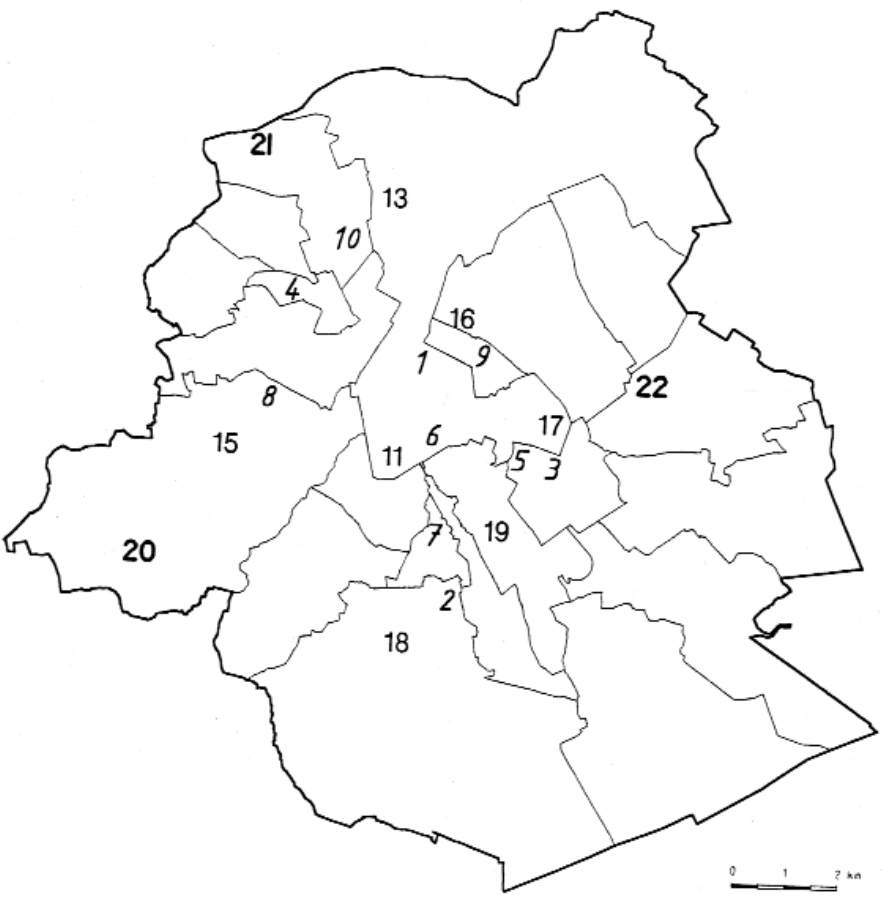

Legende

Private ziekenhuizen

1. Algemene kliniek Sint-Jan
2. Sint-Elisabeth
3. Europa-Sint-Michielskliniek
4. Frans Gasthuis Koningin Elisabeth
5. Kliniek Leopoldspark
6. Kliniek César De Paepe 2000
7. Medish Centrum Edith Cavell
8. Sint-Anna Sint-Remigiuskliniek
9. Sint-Etiennekliniek
10. Nieuwe kliniek van de Basiliek

Openbare ziekenhuizen

11. Universitair medisch centrum Sint-Pieter en Instituut Bordet (12)
13. Universitair verplegingscentrum Brugmann en Universitair Kinderziekenhuis Koningin Fabiola (14)
15. Verpleegcentrum J. Bracops
16. Verpleegcentrum New Paul Brien
17. Ziekenhuiscentrum Baron Lambert War-Memorial St.-Jozef
18. Molière-Longchampziekenhuis
19. Ziekenhuiscentrum Etterbeek-Elsene

Universitaire ziekenhuizen

20. Hôpital Erasme
21. AZ-Jette
22. Cliniques Universitaires St.-Luc

2.1 Situering van de Brusselse ziekenhuizen

In Brussel-hoofdstad zijn tweeëntwintig ziekenhuizen gevestigd[4]: drie universitaire, tien privé- en negen openbare ziekenhuizen (zie Kaart 1). De *universitaire ziekenhuizen* zijn: het Academisch Ziekenhuis van de Vrije Universiteit Brussel (VUB) in Jette, het Erasmusziekenhuis van de Université Libre de Bruxelles (ULB) in Anderlecht en het universitair ziekenhuis Saint-Luc van de Université Catholique de Louvain (UCL) in Sint-Lambrechts-Woluwe. Samen beschikken ze over 2.430 bedden. Hoewel de universitaire ziekenhuizen actief rekruteren in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest en in de Rand en bijgevolg in contact komen met personen behorende tot de twee politiek dominante taalgroepen, zijn ze monocommunautair en hangen ze af van hun respectieve gemeenschappen: de Vlaamse Gemeenschap is bevoegd voor het AZ-VUB en de Franstalige Gemeenschap voor de twee Franstalige ziekenhuizen. Geen van beide Gemeenschappen voorzag in een speciale regeling voor de universitaire ziekenhuizen op Brussels grondgebied en verplichtte zijn personeel tweetalig te zijn. Als gevolg hiervan is de officiële voertaal in de gangen van het AZ-VUB het Nederlands en in Erasme en Saint-Luc is dit het Frans. Het ontbreken van – vooral financiële – stimuli voor het aanleren van de tweede taal stond meertaligheid in de universitaire ziekenhuizen echter niet in de weg. De toenemende internationale rol van Brussel als Europese hoofdstad en de druk van het multiculturele karakter van de grootstad dwingen een meertalig beleid van de universitaire ziekenhuizen in toenemende mate af. Om een brug te slaan tussen de verschillende culturen en als tolk te dienen om vooral migranten en buitenlandse patiënten aan te spreken en te begrijpen, werden interculturele bemiddelaars een vaste waarde in de wandelgangen van universitaire verzorgingsinstellingen.[5] Ook de professionele instroom van buitenlandse studenten en artsen begunstigde de openheid naar andere talen en culturen. Deze openheid is echter geen garantie voor een betere officiële tweetaligheid: vaak is de toename van het Engels er omgekeerd evenredig met het gebruik en de kennis van de andere landstaal.

De tendensen van professionalisering van het aanbod en van commercialisering van de communicatie die zich in de universitaire ziekenhuizen voordoen, vinden langzaam maar zeker ook hun weg in de algemene ziekenhuizen. Openbare ziekenhuizen met een sterke academische binding, zoals het Bordet Instituut en het Medisch Centrum Sint-Pieter aan de Hallepoort, volgen inzake meertaligheid het universitaire voorbeeld.[6] Andere en dan vooral privé-ziekenhuizen volgen, in de mate dat de vraag groter wordt en het aanbod meer en meer moet worden afgestemd op de noden van nieuwe, vaak allochtone patiënten.[7]

Het grote verschil tussen de universitaire en de algemene ziekenhuizen – als noemer voor de privé- en openbare ziekenhuizen – schuilt echter

in het statuut van het ziekenhuis: universitaire ziekenhuizen zijn monocommunautair en behoren tot één taalgemeenschap, terwijl de algemene ziekenhuizen door hun bicommunautair statuut zowel tot de Frans- als tot de Nederlandstalige gemeenschap behoren. Privé-ziekenhuizen kregen destijds de keuze tussen een mono- en een bicommunautair statuut; de openbare ziekenhuizen werden automatisch bicommunautaire ziekenhuizen.

Hoewel de algemene ziekenhuizen in principe tweetalig moeten zijn en de Gemeenschappelijke Gemeenschapscommissie (GGC) als soevereine instantie gevormd door de twee taalgroepen van de Raad van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest toezicht houdt over de programmering en organisatie van deze ziekenhuizen, maakt de regelgever tot nog toe een onderscheid tussen privé- en openbare ziekenhuizen wat de toepassing van de taalwetgeving betreft.

De inrichtende macht van een *privé-ziekenhuis* is een privé-vereniging. De tien privé-ziekenhuizen zijn inzake tweetaligheid op het vlak van hun organisatie, noch op het vlak van hun functioneren gebonden aan enige wettelijke verplichting.[8] Ze worden verondersteld de nodige inspanningen te leveren teneinde een tweetalige dienstverlening te verzekeren, maar hun taalgebruik wordt niet gecontroleerd door de Gemeenschappelijke Gemeenschapscommissie of door andere controleorganen die we in de volgende paragraaf zullen bespreken.[9]

De negen *openbare ziekenhuizen* zijn wel verplicht tweetalig. Ze zijn verspreid over zes Brusselse gemeenten: het Universitair Medisch Centrum Sint-Pieter en het Bordet Instituut in Brussel-stad, het Universitair Verplegingscentrum Brugmann en het Universitair Kinderziekenhuis Koningin Fabiola in Laken, het Verplegingscentrum J. Bracops in Anderlecht, het Verplegingscentrum New Paul Brien in Schaarbeek, het ziekenhuiscentrum Baron Lambert in Etterbeek, het ziekenhuiscentrum Etterbeek-Elsene in Elsene en het Molière Longchampsziekenhuis in Vorst. In totaal hebben ze 2.246 bedden. De openbare ziekenhuizen zijn net als de andere diensten van de Openbare Centra voor Maatschappelijk Welzijn gedecentraliseerde diensten van de gemeenten en vallen onder de wet op de plaatselijke diensten zoals bedoeld in de artikelen 17 tot 22 van de gecoördineerde taalwetten.[10] Voor de openbare ziekenhuizen bepalen deze taalwetten het taalgebruik in de contacten tussen zorgverlener en zorgvrager en de taalkennis van het ziekenhuispersoneel. Het taalgebruik hangt net als in de overige plaatselijke diensten van Brussel-hoofdstad af van de taalkeuze van de particulier (lees: de patiënt en zijn familie), voorzover die taal het Nederlands of het Frans is, conform artikel 19, eerste lid van de gecoördineerde taalwetten van 1966.[11] Dit veronderstelt een zekere kennis van de andere taal door het personeel van het ziekenhuis. Het personeel dat in contact komt met het publiek dient het bewijs te leveren van kennis van de tweede taal. Deze kennis hangt af van de

aard van de waar te nemen functie en moet voor de functionaris in dienst treedt, worden aangetoond. De hogere ambtenaren dienen te slagen voor een taalexamen dat wordt afgenomen door het Vast Wervingssecretariaat, onder toezicht van de Vaste Commissie voor Taaltoezicht.[12]

In 1996 werd een belangrijke – financiële – herstructurering doorgevoerd van de Brusselse openbare ziekenhuizen. Samen met de gemeenten en de zes plaatselijke OCMW's, de negen openbare ziekenhuizen, de Artsenverenigingen en de universitaire ziekenhuizen van de VUB en de ULB werd een overkoepelend orgaan opgericht: de *Interhospitalenkoepel van de Regio voor Infrastructurele Samenwerking (kortweg IRIS)*. Deze herstructuring had echter geen directe invloed op de concrete toepassing van de taalwetgeving. De gecoördineerde taalwetten bleven onverminderd van toepassing op de afzonderlijke ziekenhuizen, alsook op de ziekenhuisvereniging opgericht overeenkomstig de hoofdstukken XII en XIIbis van de organieke OCMW-wet van 8 juli 1976.[13]

Hoewel de taalwetgeving zelf eenvoudig omschreven werd, zorgde de toepassing ervan in de openbare ziekenhuizen voor eindeloze politieke en administratieve discussies waarbij de interpretatieverschillen over wie in welke mate tweetalig moest zijn, vaak als middel dienden om de onderhandelingen te bemoeilijken. Daarenboven zorgden veranderingen in het personeelsaanbod en de structuren van de ziekenhuizen voor nieuwe situaties en problemen, die door de toepassing van de gecoördineerde taalwetten niet altijd konden worden opgelost. Een verdere verfijning van de taalwetgeving, maar ook extra maatregelen moesten de laatste 30 jaar borg staan voor een correcte toepassing van de gecoördineerde taalwetten. De Vaste Commissie voor Taaltoezicht, de aanstelling van een vice-gouverneur, de voogdijregeling binnen het Verenigd College van de Gemeenschappelijke Gemeenschapscommissie en het taalhoffelijkheidsakkoord van 1996 moesten stap voor stap zorgen dat de taalwet werd afgedwongen. Regelmatig werd zelf een beroep gedaan op de Raad van State. We overlopen kort ieders bijdrage aan de naleving van de taalwetten in de Brusselse verzorgingsinstellingen en staan stil bij de belangrijkste adviezen van de Vaste Commissie voor Taaltoezicht en de arresten van de Raad van State.

2.2 De controleorganen en de toepassing van de taalwetgeving in de Brusselse ziekenhuizen[14]

Liefst vier instanties kunnen controle uitoefenen op de toepassing van de taalwetgeving in de *openbare* ziekenhuizen: het Verenigd College van de Gemeenschappelijke Gemeenschapscommissie, de vice-gouverneur, de Vaste Commissie voor Taaltoezicht en de Raad van State.

Het Verenigd College van de Gemeenschappelijke Gemeenschapscommissie is bevoegd voor de bicommunautaire sector in de Brusselse gemeen-

ten en hun OCMW en bijgevolg voor de organisatie van het administratief toezicht op het gebruik van talen in bestuurszaken. Vervolgens treedt de vice-gouverneur als commissaris van de federale regering op als tussenpersoon in de lokale en de gewestelijke overheid en houdt hij toezicht op de toepassing van de bestuurstaalwet binnen de grenzen van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.[15] Zodra deze grenzen overschreden zijn, kunnen alleen de Vaste Commissie voor Taaltoezicht (VCT) en de Raad van State controle uitoefenen op de toepassing van de taalwetgeving.

2.2.1 De Vaste Commissie voor Taaltoezicht

In het kader van haar controlefunctie is de VCT belast met het behandelen van klachten over de toepassing van de taalwetgeving en kan ze bij de bestuurlijke overheden hiervoor een onderzoek instellen.

Haar controlefunctie oefent ze uit door middel van adviezen. Ook het toezicht op de door het Vast Wervingssecretariaat voorgeschreven taalexamens valt onder haar bevoegdheden. Het afgelopen decennium bracht de Vaste Commissie voor Taaltoezicht 25 adviezen uit over de taalsituatie in de Brusselse ziekenhuizen.[16] Ze werden geïnventariseerd op basis van de inhoud van de klacht, het ziekenhuis en het antwoord van de Commissie. De klachten en/of vragen om advies gingen over het taalgebruik van het personeel en de arts, over de correspondentie en facturering van het ziekenhuis, over de opschriften in de wandelgangen en op de ziekenwagens en over de aanstelling van het ziekenhuispersoneel. De helft van al deze klachten had betrekking op het verzenden van Franstalige brieven en facturen naar Nederlandstalige patiënten, eentalige getuigschriften en jaarverslagen enzovoort. Over de schriftelijke communicatie van OCMW- ziekenhuizen is de VCT formeel: een factuur, uitnodiging of medisch verslag wordt door de commissie beschouwd als een betrekking met een particulier en volgens de taalwet gebruikt iedere plaatselijke dienst van Brussel-hoofdstad de taal van deze particulier, voorzover die taal het Nederlands of het Frans is. Zodra de taalaanhorigheid van de betrokkene bekend is, moet het ziekenhuis in zijn correspondentie de taal van deze patiënt of huisarts gebruiken.[17] In het verleden werden hieromtrent klachten ontvankelijk verklaard over het Medisch Centrum Sint-Pieter, het ziekenhuis Paul Briën, het U.Z. Brugmann, de ziekenhuisvereniging Etterbeek-Elsene en het ziekenhuis Molière-Longchamps. Vervolgens kwamen ook klachten binnen van patiënten en huisartsen die uitsluitend in het Frans werden aangesproken door artsen die geen Nederlands kenden. De volgende openbare ziekenhuizen werden bij deze klachten betrokken: de ziekenhuisvereniging Etterbeek-Elsene, het Medisch Centrum Sint-Pieter, het ziekenhuiscentrum Baron Lambert, het Brugmannziekenhuis en het Bracopsziekenhuis. Over het private Sint-Jansziekenhuis en het universitaire ziekenhuis Erasme sprak de VCT zich niet uit, omdat

de verplichte tweetaligheid hier niet van toepassing was.[18] Wat het soort ziekenhuis betreft, moet alleen het personeel van de OCMW-ziekenhuizen tweetalig zijn en het bewijs hiervan leveren bij het dingen naar een vaste betrekking.[19] Personeelsleden van private en universitaire ziekenhuizen moeten dit niet. Maar ook voor losse medewerkers, plaatsvervangers, stagiairs én zelfstandige artsen in de *openbare* ziekenhuizen is de tweetaligheidvereiste niet afdwingbaar, aldus de VCT In een advies van 30 mei 1991 maakte ze een onderscheid tussen statutaire, zelfstandige artsen en studenten geneeskunde die stage liepen in het kader van een opleiding of specialisatie.[20] Statutaire artsen die tot de personeelsformatie behoren, evenals de artsen die met een arbeidscontract aan het openbare ziekenhuis zijn verbonden, blijven integraal onderworpen aan de taalwet en moeten tweetalig zijn. Zelfstandige artsen – die op grond van een ondernemingscontract of krachtens een mandaat hun beroep uitoefenen – worden beschouwd als private medewerkers, opdrachthouders of deskundigen.[21] Hoewel het OCMW-ziekenhuis waar ze in dienst zijn niet ontheven is van de verplichting de taalwetgeving toe te passen, moet het er alleen voor zorgen dat de artsen de taal van de Nederlandstalige en Franstalige patiënten met wie ze omgang hebben, kunnen begrijpen en spreken en dat de medische dossiers in de taal van de patiënt worden opgesteld. Bij de ondertekening van het contract wordt echter geen taalexamen afgenomen. Net als de zelfstandige artsen, kunnen ook studenten geneeskunde die stage lopen in het kader van hun opleiding of specialisatie volgens de VCT niet verplicht worden een bewijs van tweetaligheid te leveren.[22]

De controle van de VCT op de toepassing van de taalwetgeving in de Brusselse ziekenhuizen beperkte zich grotendeels tot het geven van advies over de openbare ziekenhuizen, waarbij nog een onderscheid werd gemaakt tussen vast benoemd personeel, zelfstandige werknemers en stagiairs. Deze twee restricties op de toepassing van de taalwetgeving gelden niet voor de spoeddiensten van de Brusselse ziekenhuizen.

Omdat de keuze van de patiënt in nood beperkt is tot het dichtstbijzijnde ziekenhuis, wou de VCT geen onderscheid maken tussen de spoeddiensten verbonden aan een universitair, privé- of openbaar ziekenhuis. Volgens haar moeten de 16 gespecialiseerde urgentiediensten in Brussel en de 5 diensten waaraan een Medische Urgentie Groep (MUG) [23] werd toegekend tweetalig zijn, omdat ze belast zijn met een opdracht die de grenzen van een privaat bedrijf te buiten gaat, zoals bedoeld in artikel 1, paragraaf 1, tweede deel van de gecoördineerde taalwetten. Bijgevolg moeten al deze diensten in het Brussels Hoofdstedelijke Gewest derwijze georganiseerd zijn dat ze de taal kunnen respecteren van Franstalige en Nederlandstalige patiënten.[24] Dit veronderstelt dat tenminste de artsen en de verplegers die instaan voor de permanentie van de urgentiedienst en de MUG, tweetalig zijn.[25] Deze tweetaligheid is juridisch echter niet afdwingbaar en in tegenstelling tot de algemene

ziekenhuizen, krijgt het medisch personeel van de universitaire ziekenhuizen géén taalpremie.[26]

Het gebrek aan tweetaligheid van de medische urgentieteams werd niet alleen aangeklaagd bij de Vaste Commissie voor Taaltoezicht, maar staat sinds de wijziging van de wet omtrent de erkenning van de gespecialiseerde urgentiediensten en de mobiele urgentiegroepen meer dan ooit op de politieke agenda.[27] Twee tegenover elkaar staande visies en de verdeling van de bevoegdheden om de taalwetgeving te kunnen toepassen bemoeilijken een mogelijke consensus en het vinden van een politieke oplossing. Vooral in de private, maar meer nog in de universitaire ziekenhuizen zorgde een gebrek aan tweetalige dienstverlening op de spoeddiensten voor klachten bij de VCT[28] Aan deze klachten gaf men tot op heden weinig gevolg: de federale regering voorzag geen speciale regeling voor Brussel en de twee Gemeenschappen dwongen geen tweetaligheid af in de spoeddiensten van de universitaire ziekenhuizen waarvoor ze bevoegd zijn.[29] Het standpunt van de minister van Volksgezondheid wordt echter fel bekritiseerd door de Brusselse Vlamingen en de inwoners van de randgemeenten, die de werking bestrijden van eentalige spoeddiensten in een officieel tweetalig gebied.[30] De redenering van deze Vlamingen dat bij gebrek aan keuze van patiënt en huisarts alleen een tweetalige dienstverlening borg staat voor een optimale opvang van de patiënt en zijn familie,[31] wordt tot op vandaag alleen gesteund door de adviezen van de VCT, die echter zelf niet veel kon ondernemen om het tij te doen keren.

Los van de politieke machtsverhoudingen beperkten ook een ethisch en een juridisch probleem het optreden van de VCT: omdat de strikte naleving van de taalwetten niet mag leiden tot de ontregeling van de ziekenhuisdiensten waarvan de gezondheidszorg de voornaamste opdracht is, zocht de commissie vooral een evenwicht tussen de argumenten van de ziekenhuisdirecties[32] enerzijds en de politieke draagwijdte van haar adviezen op de – vooral vanuit Nederlandstalige hoek – binnenkomende klachten en vragen, anderzijds. Dat deze politieke draagwijdte zich eerder tot het terrein van het politieke discours beperkte, behoeft geen betoog. De VCT behoort immers niet tot het voogdijsysteem en heeft alleen een adviserende bevoegdheid. Zelf kan ze geen sancties treffen; ze kan alleen aan de bevoegde overheden en rechtscolleges vragen om de administratieve handelingen, verordeningen, bescheiden, benoemingen, bevorderingen en aanstellingen die in strijd zijn met de bestuurstaalwet te schorsen en te vernietigen.[33]

2.2.2 De vice-gouverneur en het Verenigd College

In het Brussels Hoofdstedelijk Gewest waren de vice-gouverneur en sinds kort alleen het Verenigd College van de Gemeenschappelijke Gemeenschapscommissie bevoegd om toezicht te houden op de toepassing van de

taalwetgeving in de openbare ziekenhuizen en op te treden indien de gecoördineerde taalwetten niet worden toegepast.[34] Als commissaris van de federale regering treedt de vice-gouverneur op als tussenpersoon tussen de lokale en de gewestelijke overheid en houdt hij toezicht op de toepassing van de bestuurstaalwetgeving binnen de grenzen van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Dit toezicht resulteert in het behandelen van klachten en het terechtwijzen van de gemeentelijke en de OCMW-administraties, wanneer de bestuurstaalwet niet wordt nageleefd.[35] Met betrekking tot aanstellingen en bevorderingen van personeel in de lokale administraties en in de OCMW-ziekenhuizen kwamen bij de vice-gouverneur geregeld klachten binnen.[36] Indien er effectief een schending van de taalwetgeving was, kon de vice-gouverneur de betrokken beslissing schorsen voor een termijn van veertig dagen. De schorsing zelf had echter geen juridische gevolgen, behalve als eerste stap voor een vernietiging door het Verenigd College van de Gemeenschappelijke Gemeenschapscommissie.

Sinds de oprichting van de *Interhospitalenkoepel van de Regio voor Infrastructurele Samenwerking (IRIS)* die het beheer van de negen openbare ziekenhuizen waarneemt, werden de rol en de interventies van de vice-gouverneur beperkt tot de lokale administraties en OCMW. Het *IRIS*-plan voor de openbare ziekenhuizen werkte een autonome juridische entiteit uit, los van het plaatselijke OCMW. Als gevolg daarvan worden de beslissingen tot aanstellingen en benoemingen niet meer aan de vice-gouverneur bekendgemaakt en beschikt ze niet langer over de personeelslijsten van de openbare ziekenhuizen met de taalaanhorigheid van ieder vast benoemd personeelslid. De controle op de naleving van de taalwetgeving in de ziekenhuizen is door het plan rechtstreeks bij het Verenigd College van de Gemeenschappelijke Gemeenschapscommissie komen te liggen.[37]

Twee ministers – één per taalrol – zijn bevoegd om het toezicht op de gemeentelijke diensten, de OCMW- en de *IRIS*-ziekenhuizen waar te nemen en beslissingen die strijdig zijn met de taalwetgeving, te vernietigen. Iedere vernietiging vereist echter een consensus tussen beide voogdijministers. De onenigheid tussen de ministers Rufin Grijp (SP) en Didier Gosuin (FDF) leidde in het verleden tot een blokkering van de correcte toepassing van de taalwetgeving: door het systematisch ontbreken van de handtekening van de Franstalige voogdijminister werd jaren geen gevolg gegeven aan de schorsingsdossiers van de vice-gouverneur.[38] Indien er geen vernietiging werd uitgesproken, werd de schorsing opgeheven en kreeg de omstreden beslissing rechtskracht. In dit laatste geval kan alleen de Raad van State de taalwetgeving afdwingen.

2.2.3 De Raad van State

Ten slotte kan iedereen, die zich benadeeld voelt door een beslissing van een administratieve overheid inzake de toepassing van de taalwetten, in

beroep gaan bij de Raad van State.[39] De arresten van de Raad van State zijn minder omstreden dan de adviezen van de Vaste Commissie voor Taaltoezicht, omdat ze geen onderscheid maken tussen het statuut van het medisch personeel. Volgens de Raad van State werd de verplichte tweetaligheid van het personeel in de openbare ziekenhuizen verbonden aan het ambt, niet aan het statuut van de ambtenaren.[40] In tegenstelling tot het advies van de VCT oordeelt de Raad van State dat ieder personeelslid in een openbaar ziekenhuis tweetalig moet zijn, ongeacht of hij/zij een losse medewerker is, stage in het ziekenhuis loopt of als zelfstandig arts in dienst is. Zo verduidelijkten vooral de arresten van 5 juni 1981 de taaleisen ten aanzien van stagiairs en zelfstandige artsen: 'De Raad van State oordeelt dat, wanneer de geneesheer niet werd benoemd door het OCMW en evenmin bij arbeidsovereenkomst werd aangeworven en wanneer hij geen enkele door dat centrum uitgekeerde wedde heeft ontvangen, maar niettemin in de organisatie van de diensten van het ziekenhuis geïntegreerd is, hij een medewerker van de door het ziekenhuis beheerde openbare dienst is geworden.' [41]

De inkrimping van de toezichtsmogelijkheden van de vice-gouverneur op de openbare ziekenhuizen na de oprichting van de *Interhospitalenkoepel van de Regio voor Infrastructurele Samenwerking*, de diametraal tegenover elkaar staande visies van beide voogdijministers en het strenge optreden van de Raad van State bemoeilijkten de correcte toepassing van de taalwetgeving in de openbare ziekenhuizen aanzienlijk. Het niet opvolgen van de schorsingsdossiers van de vice-gouverneur en van de adviezen van de Vaste Commissie voor Taaltoezicht wees in het verleden op de beperktheid van administratieve en juridische maatregelen om een politiek, maar vooral ook een maatschappelijk probleem te verhelpen.

2.2.4 Het taalhoffelijkheidsakkoord

Omdat juridische maatregelen alleen niet hielpen en administratieve vaak te traag werkten, toonde het ondertekenen van het taalhoffelijkheidsakkoord van 14 november 1996 in de eerste plaats de politieke wil om de standpunten van de Franstalige en Nederlandstalige Brusselaars met elkaar te verzoenen. De Vlaamse strijd voor een volledige tweetaligheid van het personeel op lokaal vlak en in de OCMW-ziekenhuizen was lange tijd niet verenigbaar met de visie van de Franstalige Brusselaars die zoveel toegevingen en inspanningen disproportioneel vonden ten opzichte van een Vlaamse minderheid in Brussel.[42] De toenemende druk langs Vlaamse zijde, maar vooral het groeiend besef dat een betere tweetaligheid van haar personeel de Franstalige gemeenschap alleen ten goede kon komen, dwongen een nieuwe regeling af. In de tweede plaats bood het taalhoffelijkheidsakkoord niet alleen een oplossing voor het discriminerend onderscheid tussen vaste en tijdelijke benoemingen, maar zorgde

het ook voor een versoepeling van de taalvereisten door de taalexamens beter af te stemmen op de noden van de openstaande betrekkingen.[43] In december 1999, twee jaar na de inwerkingtreding van het akkoord, werd een evaluatie voorzien. Intussen vernietigde het Verenigd College de eerste schorsingsbesluiten en werden de universiteiten van Luik en Antwerpen aangesproken om voorstellen te doen om de taalexamens functioneler te maken.[44] Het taalhoffelijkheidsakkoord haalt nog regelmatig de politieke agenda. Het beantwoordde lang niet aan alle Vlaamse verwachtingen en op het personeelstekort van veel openbare ziekenhuizen had het akkoord eerder een omgekeerd effect: tijdelijke contracten konden niet eindeloos verlengd worden om een automatisch contract van onbepaalde duur te vermijden, zodat een deel van het vooral paramedisch personeel moest afvloeien en aan het taalstatuut van zelfstandige artsen, plaatsvervangers en stagiairs werd met het akkoord niet geraakt.

3. Het wetenschappelijk onderzoek over de taalsituatie in de Brusselse ziekenhuizen

Ondanks het feit dat er over de Brusselse ziekenhuizen weinig informatie – laat staan cijfermateriaal – beschikbaar is, trok de taalsituatie in de Brusselse ziekenhuizen sinds de jaren zestig niet alleen de aandacht van politici en journalisten, maar ook van wetenschappers, die in het zorgaanbod van de toen nog Brusselse agglomeratie een ideaal en vooral complex onderwerp van onderzoek vonden. Dertig jaar studiewerk over de Brusselse verzorgingsinstellingen liet ons niet alleen toe een overzicht te maken van de belangrijke werken en hun bevindingen, maar ook te wijzen op de voornaamste tekortkomingen in deze onderzoekstraditie.

Eind 1965 gaf het Vlaams Aktiekomitee voor Volksgezondheid (VAKV) als eerste de opdracht aan de studiegroep 'Mens en Ruimte' om een vooronderzoek uit te voeren over de taalproblematiek in de medische sociale sector in Brussel en omgeving.[45] De onmiddellijke aanleiding tot de stichting van dit comité door het Verbond der Vlaamse Academici, het Verbond van het Vlaams Overheidspersoneel en het Vlaams Geneesheren Verbond waren de taaltoestanden bij het medisch schooltoezicht waar Vlaamse leerlingen behandeld werden door Nederlandsonkundige dokters en verpleegsters.[46] De bedoeling van het onderzoek was een objectieve analyse te maken van de taalkennis en van het taalgebruik in de Brusselse verzorgingsinstellingen. Als uitgangspunt voor de taalproblematiek gold de vigerende wetgeving in België op het gebruik der talen. De methodologie bestond erin een algemene inventaris op te maken van alle medisch-sociale instellingen die gelegen waren in de hoofdstad en in Vlaams-Brabant. Via deze inventaris werd een enquête uitgevoerd die peilde naar de

taalkennis en het taalgebruik van het ziekenhuispersoneel, de werking en de personeelsbezetting van het ziekenhuis én de houding van de ondervraagde personen tegenover de taalproblemen in het algemeen. 34 verzorgingsinstellingen werden bestudeerd via observatie en informele gesprekken met de directie, de dokters en het paramedisch en administratief personeel. Uit deze beschrijvende analyse bleek dat de meeste instellingen overwegend of uitsluitend Franstalig waren. Het Nederlandstalig personeel bekleedde vooral de lagere plaatsen, de dokters en de directie waren Franstalig. Het stimuleren van voldoende tweetaligheid was vooral het werk van de sociale dienst en van de verplegers, zelden van de dokters of van de directie. De Nederlandstalige ziekenhuizen in de randgemeenten deden aanzienlijk meer inspanningen om hun personeel Frans aan te leren. Daartegen kampten de Brusselse ziekenhuizen niet alleen met een gebrek aan kennis van het Nederlands, maar ook van andere talen in het algemeen. Vooral in de gemeenten met een hoge concentratie migranten leidde dit tot problemen tussen de patiënten en het onthaal. Het onthaal was ten slotte nog te weinig bestemd om de patiënt 'te onthalen': door een gebrek aan communicatievaardigheden én talenkennis beperkte het zich tot een louter administratieve dienstverlening. Om het belang van de communicatie als factor in de gezondheidszorg te promoten, werd een vervolgonderzoek voorgesteld met de nadruk op een theoretische benadering van het onderwerp, een beschrijvende studie van de medische instellingen in Brussel en Vlaams-Brabant en een onderzoek over de positie van de Vlaamse patiënt en zijn taal in het medisch sociale systeem.[47]

Hoewel de organisatoren er niet expliciet naar verwezen, stelde het Vlaams Geneesheren Verbond tijdens een studiedag op 8 oktober 1972 het nieuwe onderzoek voor. '*Taaltoestanden in de geneeskundige sektor te Brussel*' beperkte zich echter tot een nieuwe beschrijving van de oude taaltoestanden in de Brusselse ziekenhuizen.[48] Op systematische wijze werden de Nederlandstalige versus Franstalige personeelsleden geteld in instellingen behorende tot de medische en sociale sector.[49] Ook in dit onderzoek was het gebrek aan Nederlandstalig personeel het belangrijkste besluit. Er werden argumenten aangereikt waarom Nederlandstalige artsen liever niet naar Brussel kwamen werken, maar deze wogen niet op tegen de problemen die Nederlandstalige patiënten dagelijks ondervonden en door de onderzoekers als volgt werden beschreven: '… het gaat hier om zieken. De Vlaamse intellectueel uit Brussel, zal, wanneer hij ziek is, vragen om in een ziekenhuis in Vlaanderen te worden opgenomen, doch de kleine man denkt daar niet aan en kan ook niet voldoende gewicht in de schaal leggen bij zijn dokter om zulks te bekomen.'[50] Dit citaat verwijst niet alleen naar de sociale en culturele dimensie van de taalsituatie, maar ook naar de positie van de Nederlandstalige (lees: Vlaamse) patiënt in de Brusselse ziekenhuizen. Bij dringende medische dienstverlening was de

situatie nog erger: hier was geen vrije keuze en werd het ziekenhuis opgelegd aan de patiënt in nood. Anno 1973 was er niet alleen de behoefte aan meer Nederlandstalig personeel en artsen, maar ook de nood aan eigen instellingen die het zorgaanbod voor Nederlandstalige patiënten zouden waarborgen. Ten slotte werd aan de desiderata van Vlaamse huisartsen, Nederlandstalige patiënten, professoren en studenten wier klinische opleiding grotendeels in het Frans geschiedde, pas in 1977 een gevolg gegeven door de oprichting van het Academisch Ziekenhuis van de VUB.[51]

Twintig jaar later waren dezelfde uitgangspunten, dezelfde conclusies en de daaruit voortvloeiende politieke eisen en actiepunten in belangrijke mate dezelfde gebleven. In 1991 publiceerde de vereniging Brussel Economisch en Sociaal (BRES)[52] een tweetalig dossier over de *'Invloedszone van de Brusselse ziekenhuizen'*. De studie maakte een balans op van het zorgaanbod in de ziekenhuizen in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.[53] Tevens werd de invloedssfeer van de sector bepaald op basis van de kenmerken van het ziekenhuis en de zone van herkomst van de in Brussel gehospitaliseerde patiënten. De studie was gebaseerd op de statistische gegevens van de studiedienst van het Bestuur voor Verzorgingsinstellingen en van de jaarboeken over de verzorgingsinstellingen, uitgegeven door het Ministerie van Volksgezondheid en Leefmilieu. Op basis van deze gegevens werd een inventaris opgemaakt van de ziekenhuisinstellingen in Brussel op 1 januari 1990. Via het aantal ziekenhuizen, bedden, inwoners, opnames, ligdagen, de duur van de hospitalisatie en de bezettingsgraad werden Vlaanderen en Wallonië met elkaar vergeleken. In een aparte analyse werd de invloedszone van de Brusselse ziekenhuizen besproken. De belangrijkste bevindingen? Sinds 1987 was men getuige van een toename van het aantal opnames, terwijl het aantal Brusselse patiënten zelf verminderde. Deze afname was vooral te wijten aan een daling van het bevolkingscijfer binnen het gewest. Toch stelden de onderzoekers vast dat de Brusselse ziekenhuizen meer en meer patiënten van het Vlaamse en Waalse gewest verzorgden. De studie leidde tot de conclusie dat de invloed van de Brusselse ziekenhuizen zich niet alleen beperkte tot de 19 gemeenten van de hoofdstad, maar dat de aantrekkingskracht van de Brusselse ziekenhuizen omgekeerd evenredig was met de afstand van de gemeente van herkomst van de patiënt tot de hoofdstad en eveneens varieerde in functie van het al dan niet bestaan van een belangrijke ziekenhuissector in de zone van herkomst.[54]

De bevindingen van Taymans werden in het onderzoek van Van Gysel gebruikt om de reikwijdte van de taalproblemen in de Brusselse verzorgingsinstellingen te illustreren. In opdracht van de heer Rufin Grijp, lid van het College van de Vlaamse Gemeenschapscommissie onderzocht Van Gysel de aanwezigheid van artsen in België en Brussel en gaf hij een overzicht van de rol van de overheid ten overstaan van het geneesherenkorps. Eén van zijn belangrijkste besluiten was dat 36% van de patiënten van de

Brusselse algemene ziekenhuizen afkomstig waren van buiten het gewest.[55] De helft van deze patiënten woonde in Vlaanderen. Wat de universitaire ziekenhuizen betrof was zelfs 62% van de patiënten woonachtig buiten het Brussels gewest. Hiervan kwam achtenveertig procent uit Vlaanderen. Het gebrek aan Nederlandstalige artsen in Brussel werd berekend op basis van het cijfermateriaal van de vice-gouverneur van de provincie Brabant en in verband gebracht met cijfers afkomstig van het Ministerie van Volksgezondheid en Leefmilieu, het Rijksinstituut voor Ziekte- en Invaliditeitsverzekering en het Nationaal Verbond der Socialistische Mutualiteiten. Ook dit onderzoek beperkte zich grotendeels tot een beschrijving van statistieken: de aanwezigheid van artsen in België, vergelijkingen met andere Europese landen, de aanwezigheid van artsen in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest en een beschrijving van de Brusselse artsenpopulatie. Interessant was echter de beschrijving van het gedragspatroon van de patiënten uit het Brussels gewest.[56] Bij het raadplegen van een huisarts bleef 3/4 van de Vlaamse patiënten binnen het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Er bestond een duidelijk verschil tussen het consultgedrag naar de huisarts toe en dit gericht naar de specialisten. Slechts de helft van deze laatste consulten vond plaats binnen het gewest, in 13% van de gevallen bij een Nederlandstalige arts. De onderzoeker stelde verder nog verschillen vast tussen Nederlandstalige en Franstalige patiënten door te wijzen op de grotere mobiliteit van de Vlamingen en vervolgens op het geringe belang dat ze hechtten aan taal en nabijheid bij het kiezen van een arts.[57] Informatie over de communicatie tussen arts en patiënten, over de manier waarop Franstalige en Nederlandstalige patiënten hun ziekenhuiscontacten evalueerden en of taal hierbij een rol speelde, werd door deze studie niet gegeven.

Ook in het onderzoek over 'de kwaliteit van het onthaal en de begeleiding van de gebruikers uit verschillende gemeenschappen in de bicommunautaire algemene ziekenhuizen van het Brusselse Gewest' gaven de professoren Laurent en Prims hierop geen antwoord, maar stelden alvast enkele interessante vragen.[58] In opdracht van het Verenigd College van de Gemeenschappelijke Gemeenschapscommissie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest werd het onderzoek in 1991 uitgevoerd door de Katholieke Universiteit Leuven en de Université Libre de Bruxelles. Via de adviserende commissie werden ook de Université Catholique de Louvain (UCL) en de Vlaamse Economische Hogeschool te Brussel bij de studie betrokken. Aan de hand van drie meetinstrumenten beschreven ze de verschillende aspecten die de kwaliteit bepalen van het onthaal en de begeleiding van de patiënten tijdens hun hospitalisatie. Het eerste meetinstrument was de observatie van het opnamegebeuren in ieder ziekenhuis. Het tweede betrof een gesprek met de diensthoofden en de hoofdverpleegkundigen. Het derde en belangrijkste meetinstrument was de enquête bij gehospitaliseerde patiënten behorende tot verschillende gemeenschap-

pen.[59] Aan de hand van de verschillende meetinstrumenten kwamen de onderzoekers tot een aantal vaststellingen en werden verbanden gezocht. Zo werden de socio-economische karakteristieken[60] van de populatie in verband gebracht met de opinies over de kwaliteit van het onthaal en de begeleiding. De variabele leeftijd leek op significante wijze verband te houden met de mening van de patiënten over de kwaliteit van het onthaal en de begeleiding: jongere patiënten waren over het algemeen kritischer en 65-plussers waren over het algemeen heel tevreden over hun ziekenhuiscontacten.[61] Andere vergelijkingen tussen de mening van de patiënten over de kwaliteit van het onthaal en de begeleiding, tussen socio-economische factoren en de taal van de patiënt ontbraken in de bespreking van de onderzoeksresultaten. Om de keuze van het ziekenhuis te analyseren werd aan de respondenten een aantal indicatoren voorgelegd en gevraagd in welke mate ze een rol speelden bij de keuze van het ziekenhuis.[62] Ondanks de mogelijkheid om socio-economische factoren hiermee in verband te brengen, werden heel algemene besluiten getrokken: meer dan 60% van de respondenten verklaarde dat de huisarts of de specialist hun het ziekenhuis had aangeraden. 30% van de bevraagde patiënten noemde de nabijheid of de reputatie als bepalende factor. 10% van de patiënten koos het ziekenhuis omdat in die instelling de vereiste medische behandeling kon gegeven worden. De Nederlandstalige patiënten hechtten in vergelijking met de andere populaties meer belang aan de reputatie van het ziekenhuis. De nabijheid van het ziekenhuis tot de eigen woonplaats was een belangrijk criterium voor de respondenten uit de Maghreblanden, terwijl de Belgen veel meer rekening hielden met het advies van hun huisarts bij het kiezen van een ziekenhuis. Het belang van de taal als keuzemotief werd niet besproken. Alleen in het hoofdstuk over de opnames, werd gevraagd of de patiënt tijdens zijn inschrijving in zijn moedertaal terechtkon. Zowel Nederlandstaligen als Franstaligen waren hierover tevreden. Weliswaar ondervonden Franstalige patiënten minder problemen dan Nederlandstaligen: 98% van de Franstaligen kon in zijn taal terecht, ten opzichte van 84% Nederlandstaligen. Deze vaststellingen werden echter niet verder uitgewerkt. Ten slotte werden ook omwille van deontologische redenen de resultaten algemeen gehouden en werden de ziekenhuizen niet bij naam genoemd.[63] Dit gebrek aan identificatie kwam trouwens ook in ander onderzoek terug.

Onder leiding van De Corte werd in 1993 een nieuwe studie uitgevoerd door het Overlegplatform Vlaamse Gezondheidszorg. Het rapport *'Nederlands-Frans taalprobleem in de ziekenhuizen van Brussel*' raakte echter niet verder dan een summiere samenvatting van de vorige studies en documenten die over het onderwerp reeds werden gepubliceerd.[64] Na een inleidend hoofdstuk over de taalwetgeving werden het BRES-dossier, de studie van Laurent en Prims en het onderzoek van Van Gysel kort besproken. Deze bespreking beperkte zich tot een vergelijking van de aspecten

over het Nederlands-Frans taalprobleem. Op basis van deze vergelijking formuleerde het Overlegplatform Vlaamse Gezondheidszorg tijdens de persconferentie van 21 april 1993 enkele politieke voorstellen, die we terugvonden in de besluiten van het colloquium *'Het Nederlandstalig zorgaanbod in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest'*, georganiseerd door het Vlaams Komitee Brussel en de Katholieke Universiteit Brussel op 9 mei 1998. Ook hier werd gewezen op de problemen binnen de (herstructurering van de) openbare ziekenhuizen, het gebrek aan (taal)wettelijke verplichtingen in de privé-ziekenhuizen, de problemen binnen de dienst-100 en het belang van de eerstelijnszorg. Het bestaande zorgaanbod werd toegelicht alsook het belang van een Nederlandstalig zorgaanbod in Brussel aan de hand van een paar uiteenzettingen en de discussies tijdens de werkgroepen.[65] Vier knelpunten weerhielden de aandacht: het onthaal van Vlaamse patiënten, het gebrek aan Vlaamse artsen en verpleegkundigen, de Vlaamse impact op het Brusselse gezondheidsbeleid en de witte vlekken in het eigen Nederlandstalige zorgaanbod.[66]

In dit beperkt overzicht van de voor ons toegankelijke literatuur over de taalsituatie in de Brusselse verzorgingsinstellingen vielen verschillende zaken op. In de eerste plaats bleef de interesse voor de taalproblematiek in de Brusselse ziekenhuizen vaak steken bij de bevoegde overheden; meestal ging het hier om beleidsondersteunend onderzoek. Daarbij verklaren de druk van dit soort studies en de tijd waarin deze onderzoeken moeten gebeuren vaak waarom er slechts deelaspecten van de problematiek aan bod kunnen komen. Wetenschappelijke werken op langere termijn en in een internationaal vergelijkend perspectief ontbreken systematisch in iedere bibliografie over de taalsituatie in de Brusselse ziekenhuizen. Vervolgens was het onderzoek tot op vandaag een grotendeels Vlaams initiatief. Het beleidsondersteunend onderzoek werd vooral gefinancierd door de Vlaamse Gemeenschap of door een Vlaamse voogdijminister. Zowel de Franstalige overheid als de Université Libre de Bruxelles (ULB) en de Université Catholique de Louvain (UCL) bleven tot op heden heel terughoudend voor dergelijke projecten en dienden het wetenschappelijk onderzoek zelden van antwoord met eigen cijfermateriaal en studiewerk over de taalsituatie in de Brusselse ziekenhuizen. In de derde plaats beperkte het onderzoek zich nog te vaak tot de kwantitatieve analyse die het puur beschrijvende niveau nauwelijks overstijgt. Voor de complexiteit van een kwalitatieve benadering van de problemen is weinig ruimte. Ten vierde werd de problematiek van de meertaligheid vaak verdrongen tot een puur communautaire tegenstelling van het Nederlands versus het Frans. Daarbij onderschat men de communicatiemoeilijkheden tussen patiënt en zorgverlener in dezelfde taal, zodat ze als onderzoeksconcept in deze taalstudies nauwelijks aan bod komen. Ten slotte geven de onderzoeksresultaten weinig informatie over het belang van communicatie én taal in de keuzepatronen van patiënten en huisartsen: waarom hechten patiënten belang

aan communicatie en taal, in welke mate en in welke omstandigheden, hoe kiezen ze een ziekenhuis, welke motieven wegen hierbij door en in hoeverre beïnvloeden sociaal-geografische kenmerken het taalgebruik van de patiënt in zijn contacten met het ziekenhuis?

4. De Nederlandstalige huisartsen, hun patiënten en de Brusselse ziekenhuizen

4.1 Voorstelling van het onderzoek

Tijdens het colloquium *'Het Nederlandstalig zorgaanbod in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest'* (1998) groeide het initiatief om een studie te maken over hoe Nederlandstalige huisartsen en patiënten hun ziekenhuiscontacten evalueerden. De oorspronkelijke bedoeling om alleen klachten te registreren werd vervangen door een meer algemene registratie van ervaringen en opmerkingen van patiënten en huisartsen over de Brusselse verzorgingsinstellingen. Het empirisch onderzoek bestond uit een korte schriftelijke ondervraging van een honderdtal Nederlandstalige huisartsen en hun patiënten enerzijds en een twintigtal diepte-interviews met deelnemende huisartsen anderzijds. De schriftelijke ondervraging was de spil van het onderzoek en uit de ledenlijsten van de Nederlandstalige artsenkringen in en rond Brussel werd een staal getrokken van 100 huisartsen, gespreid over het Brussels Hoofdstedelijk Gewest en zijn Rand. De Rand werd ingedeeld in drie gebieden. Het *zuidoosten* omvatte de gemeenten Kraainem, Sterrebeek, Wezembeek-Oppem, Tervuren, Overijse, Hoeilaart en Sint-Genesius-Rode. Het *zuidwesten* de gemeenten Beersel, Alsemberg, Lot, Halle, Dworp, Huizingen, Sint-Pieters-Leeuw, Ruisbroek, Vlezenbeek, Dilbeek en Groot-Bijgaarden. En ten slotte het *noorden* de gemeenten Asse, Mollem, Zellik, Wemmel, Strombeek-Bever, Meise, Wolvertem, Grimbergen, Beigem, Vilvoorde, Machelen, Zaventem, Nossegem en Sint-Stevens-Woluwe. Omdat bepaalde gemeenten over meer Nederlandstalige huisartsen beschikken dan andere en om evenveel informatie in te winnen over alle hoeken van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, werden de Brusselse huisartsen ingedeeld *per regio*, en niet per gemeente. Brussel-19 werd verdeeld in vijf zones: Anderlecht, Brussel-west (met Sint-Jans-Molenbeek, Koekelberg, Sint-Agatha-Berchem, Ganshoren en Jette), het centrum en het noordoosten (met Brussel-stad, Laken, Neder-over-Heembeek, Haren, Sint-Joost-ten-Node, Schaarbeek en Evere), het centrum en het zuidoosten (met het deel van Elsene ten oosten van het Zoniënwoud, Etterbeek, Sint-Lambrechts-Woluwe, Sint-Pieters-Woluwe en Watermaal-Bosvoorde) en ten slotte Brussel-zuid (met Ukkel, Vorst, Sint-Gillis en het deel van Elsene ten westen van het Zoniënwoud).

De huisartsen kregen de verantwoordelijkheid hun patiënten te ondervragen over hun ervaringen met Brusselse ziekenhuizen op basis van een standaard registratieformulier. Een apart gedeelte was voorzien om ook hun ervaringen te evalueren. De patiënten werd gevraagd een aantal sociaalgeografische gegevens mee te delen, alsook het ziekenhuis waarin ze werden opgenomen, het taalgebruik tijdens hun ziekenhuiscontacten, het belang dat ze hieraan hechtten, de evaluatie van de contacten en de motieven om voor het ziekenhuis te kiezen. De huisartsen gaven hun motivatie alsook informatie over de contacten met het ziekenhuis en met de diensten waarmee ze in contact waren gekomen. De methodologische impuls om de patiënten via de huisartsen te ondervragen werd gegeven door de Brusselse huisartsen zelf. Jarenlange ervaring op het terrein maakte hen vertrouwd met de communicatie van de verzorgingsinstellingen in de hoofdstad en bovendien zijn zij als eerste geconfronteerd met de klachten en opmerkingen van hun patiënten. Daarenboven was het op korte termijn niet alleen onmogelijk om als onderzoeker zelf de patiënten op te zoeken, bovendien wees de aanpak in vroeger onderzoek op de organisatorische en methodologische moeilijkheden om patiënten spontaan in de ziekenhuizen te ondervragen.[67]

Hoewel we onze doelgroep ook in functie van de gekozen methodologie hebben afgebakend, leidt een duidelijke omschrijving van de tekortkomingen ook tot een betere interpretatie van de resultaten. In de eerste plaats verzamelden we alleen gegevens over patiënten die werden doorverwezen door een huisarts van de Vlaamse Wachtdienst. Nederlandstalige patiënten met een huisarts behorende tot een Franstalige kring kwamen niet in de steekproef terecht. Ook patiënten die op eigen initiatief een Brussels ziekenhuis bezochten en hierover bij hun huisarts geen verslag uitbrachten, kwamen niet aan bod. In de tweede plaats waren we heel afhankelijk van de motivatie van de registrerende huisartsen. De kwantiteit (aantal registraties) en de kwaliteit (het correct invullen van de registraties) varieerden van huisarts tot huisarts. Ten derde vormde de preselectie van deze artsen een belangrijke bias in de interpretatie van de resultaten. We veronderstelden dat huisartsen minder naar ziekenhuizen verwezen waar er zich meer problemen voordoen. De informatie die we via de huisartsen verzamelden, is zeker niet representatief voor alle patiëntencontacten met alle Brusselse ziekenhuizen, maar laat toe een huidige stand van zaken op te maken en algemene tendensen te beschrijven.

4.2 De bespreking van de resultaten

4.2.1 Het profiel van de registrerende artsen

Het gebrek aan informatie over de huisartsen liet geen sociale en professionele selectie toe. De preselectie gebeurde louter op basis van de woon-

plaats van de huisarts. De geografische rekrutering van de huisartsen speelde een decisieve rol in de vergelijking tussen Brusselse patiënten en huisartsen onderling en tussen Brussel en de Rand. In de Rand werden 130 van de 301 huisartsen aangesproken. Dit gebeurde ad random door telkens de zesde huisarts binnen eenzelfde gemeente of regio op te bellen en zijn medewerking te vragen. Verdeeld over de drie gebieden van de Rand geeft dit het volgende beeld: in de zuidoostelijke rand van Brussel werden 46 huisartsen aangesproken van de 81. Hiervan hebben er 20 toegezegd en van 16 huisartsen ontvingen we registratiegegevens. 40 huisartsen van de 112 huisartsen in de zuidwestelijke rand werden aangesproken en hiervan namen ook 20 huisartsen deel aan de registratie. Uiteindelijk ontvingen we ook hier alleen van 16 huisartsen formulieren. Van de 108 huisartsen uit de noordelijke rand van Brussel werden er 44 aangesproken, namen er 21 deel aan de registratie en stuurden er 15 hun registraties op tijd terug. Op tien na werden alle Nederlandstalige huisartsen die lid zijn van de Brusselse Huisartsen vzw aangesproken.

Tabel 1 verdeelt de artsen per gebied en maakt een onderscheid tussen het totaal aantal huisartsen, het aantal huisartsen die wilden meewerken aan de registraties en het percentage huisartsen die uiteindelijk hun formulieren hebben ingediend.

Tabel 1 – vergelijking van het totaal aantal huisartsen in de Rand en Brussel-19

	Aantal huisartsen	die zouden meewerken	en uiteindelijk hebben meegewerkt	
de Rand				
het zuidoosten van de Rand	81	20	16	19,5 %
het zuidwesten van de Rand	112	20	16	14,5 %
het noorden van de Rand	108	21	15	14 %
subtotaal	301	61	47	15,5 %
Brussel-19				
Anderlecht	19	7	6	31,5 %
Brussel-west	46	17	7	15 %
Centrum en noordoosten	24	8	4	16,5 %
Centrum en zuidoosten	27	7	4	15 %
Brussel-zuid	11	4	4	36,5 %
subtotaal	127	43	25	19,5 %
Totaal	428	104	72	17 %

In totaal werd 60% van alle Nederlandstalige huisartsen in Brussel en de rand bij het onderzoek betrokken.[68] Hiervan hebben ongeveer de helft of 126 huisartsen geweigerd mee te werken aan het onderzoek. Tijdens de rekrutering van de artsen noteerde een stafmedewerker van de Brusselse Welzijnsraad de belangrijkste redenen om niet mee te werken aan de registratie.[69] Heel veel huisartsen weigerden mee te werken aan de registratie omdat ze te weinig Nederlandstalige patiënten op consultatie kregen. De tweede reden was een gebrek aan doorverwijzingen naar Brusselse ziekenhuizen. Andere redenen waarom artsen hun medewerking niet verleenden waren het gebrek aan tijd, de professionele binding met een welbepaald ziekenhuis, het reeds opvolgen van andere onderzoeken en de desinteresse voor de onderzoeksproblematiek. Tot slot verklaarde het gebrek aan tijd van de huisartsen waarom de registratieperiode met drie maanden werd verlengd.

Over een periode van zes maanden werden uiteindelijk 640 registratieformulieren met patiëntengegevens verzameld en nog een vijftigtal met uitsluitend gegevens over de communicatie tussen de arts en het ziekenhuispersoneel. Het aantal registraties per dokter was daarbij zeer uiteenlopend. Alleen 19% huisartsen bracht het gewenste aantal van 15 formulieren binnen. Samen zorgden ze voor 218 formulieren of 34% van het totaal aantal registraties. Het aandeel huisartsen die meer dan 10 registraties binnenbrachten steeg tot 45%. Deze 33 artsen zorgden voor 433 registraties of 68% van het totaal. De vaststelling dat één derde van ons materiaal – 207 formulieren – verzameld werd door de overige 40 huisartsen – met een gemiddelde van 5 registraties per arts – bezwaarde de representativiteit van onze artsensteekproef; bepaalde statistische analyses zijn pas zinvol als er voldoende diversiteit in de gegevens zit, zodat we voor enkele bewerkingen alleen rekening konden houden met de huisartsen die meer dan 10 formulieren binnenbrachten. Voor het selecteren van huisartsen voor de interviews werd rekening gehouden met hun aantal registratieformulieren, het aantal goede en slechte evaluaties van de communicatie met het ziekenhuis, de naam van de ziekenhuizen waarmee werd samengewerkt, de woonplaats van de huisarts en het aantal spoedgevallen. Identificatiegegevens zoals de geboorteplaats van de huisarts, de spreektaal thuis, de universiteit waar het doktersdiploma werd behaald, het aantal jaren dat de huisarts reeds in Brussel of in de Rand woont, zijn talenkennis en het taalgebruik in zijn praktijk werden eveneens opgevraagd.

Van de 20 huisartsen die deelnamen aan het tweede deel van het onderzoek was het dus wel mogelijk een beknopt profiel op te maken. De meeste huisartsen waren niet in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest geboren (68,5%), enkelen waren er komen wonen en sommige Brusselse huisartsen waren naar de Rand verhuisd om er hun praktijk te beginnen. Het verhuizen was deels om professionele reden, deels om de Franstalige

stad te ontvluchten en ook omdat ze 'de taalstrijd een beetje moe waren'.[70] De meeste huisartsen hadden het Nederlands als voertaal. Drie huisartsen hadden een tweetalig gezin[71] en één huisarts sprak thuis Frans. Alle huisartsen waren ten minste tweetalig: iedereen sprak Nederlands én Frans, de meeste huisartsen spraken vlot Engels en hadden kennis van Duits. Een minderheid kende verder nog Spaans, Italiaans, Arabisch of Japans. Elf dokters studeerden af aan de Katholieke Universiteit Leuven (KUL.), zeven aan de Vrije Universiteit van Brussel (VUB), één aan de Universitaire Instellingen Antwerpen (UIA) en één aan de Université Libre de Bruxelles (ULB).

Er waren duidelijke verschillen tussen Brussel en de Rand wat de taalaanhorigheid van de patiënten betrof. De huisartsen uit de Rand hadden een groter percentage Nederlandstalige patiënten. De meeste huisartsen hadden tussen de 50% en 70% Nederlandstalige patiënten. Slechts één huisarts had een bijna uitsluitend Nederlandstalig cliënteel (95%). Het aandeel Nederlandstalige patiënten van de Brusselse huisartsen verschilde sterk van praktijk tot praktijk: twee huisartsen hadden 20% Nederlandstalige patiënten, twee huisartsen 30% en drie huisartsen 40%. Zes huisartsen hadden 50% of meer Nederlandstalige patiënten. De overige patiënten waren meestal Franstalig. Het aandeel anderstalige patiënten schommelde tussen de 2% en de 30%. Het merendeel van deze patiënten was Engelstalig.

4.2.2 Het profiel van de ondervraagde patiënten

De geografische rekrutering van de huisartsen zorgde voor een zeker evenwicht in de verdeling van de ondervraagde patiënten over Brussel en de Rand enerzijds en over de vooraf gedefinieerde gebieden onderling anderzijds. In totaal woonden 327 patiënten in de Rand en 285 in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. De rand werd vervolgens onderverdeeld in 119 patiënten uit de zuidwestelijke rand (36,5%), 113 patiënten uit de zuidoostelijke rand (34,5%) en 95 patiënten uit de noordelijke rand (29%). Een verdere onderverdeling van patiënten op het niveau van de gemeenten bleek weinig relevant: niet alleen werden de aantallen te klein voor een statistische verwerking, daarenboven verloren we hier ook de diversiteit in de gegevens, omdat de patiënten uit éénzelfde gemeente vaak dezelfde huisarts consulteerden. Het kleiner aandeel patiënten uit de noordelijke rand wordt vooral verklaard door een gebrek aan doorverwijzingen naar de Brusselse ziekenhuizen; vaak verkiezen huisartsen en patiënten de ziekenhuizen van Leuven, Vilvoorde en Aalst boven de verzorgingsinstellingen in de hoofdstad.

De 285 Brusselse patiënten blijven echter wel in Brussel. De verdeling van deze patiënten over de geografische gebieden was als volgt: 27% patiënten woonde in Brussel-west en 24% in Anderlecht. Vervolgens in

het centrum en het zuidoosten (18,5%), het centrum en het noordoosten (17%) en Brussel-zuid (13,5%). De gemeenten waar relatief meer patiënten woonden waren Anderlecht, Brussel-stad (12%), Sint-Jans-Molenbeek (11%), Ganshoren en Jette (7%). De gemeenten die niet aan bod kwamen waren Laken, Neder-over-Heembeek en Haren. Het aandeel in de andere gemeenten schommelde tussen 6,5% (Ukkel) en 1,5% (Etterbeek en Elsene) met een gemiddeld aandeel van 3,5% voor de overige gemeenten. Deze geografische opsplitsing was vervolgens belangrijk voor het sociaal profiel van de patiënten en voor de keuze van de ziekenhuizen.

Het sociaal profiel van de ondervraagde patiënten onderscheidt Brussel van de Rand en de Brusselse gemeenten onderling. Bij de bespreking van de communicatie tussen patiënt en ziekenhuis werd rekening gehouden met de indicatoren leeftijd, opleidingsgraad en preferentietaal. De indicatoren geslacht en beroep waren minder relevant: meer vrouwen dan mannen namen deel aan de registratie (55% versus 45%), maar dit leidde niet tot significante verschillen in de evaluatie van de communicatie en de keuze van een ziekenhuis. Een kleine minderheid patiënten oefende een vrij beroep uit of betrok een hogere kaderplaats (9%). De meeste patiënten waren bediende of arbeider: bij het invullen van de formulieren heerste wat onduidelijkheid over deze definitie, zodat we ze onder éénzelfde noemer hebben geplaatst (30%). 12,5% patiënten oefende geen beroep uit. Ten slotte wordt het aandeel van de gepensioneerden (48,5%) verklaard door de hogere leeftijd van de patiënten. 49% van de patiënten was ouder dan 65. Op de tweede plaats komt de categorie 51-65 jarigen (22%), van dichtbij gevolgd door de 31-50-jarigen (20%). 9% van de patiënten was jonger dan 30. De meeste patiënten genoten middelbaar onderwijs (40,5%), 36% volgde alleen lager onderwijs en 23,5% heeft een hoger-onderwijsdiploma op zak. De meeste patiënten kozen het Nederlands als preferentietaal (76,5%). Een kleine minderheid verkoos het Frans of een andere taal. Opvallend was het grote percentage tweetalige patiënten.

Tabel 2 – vergelijking van de preferentietaal van de patiënten uit Brussel met de preferentietaal van de patiënten uit de Rand

	Brussel	%	Rand	%	Totaal
Nederlands	202	74	271	78,8	76,5
Frans	14	5,1	15	4,4	4,5
Tweetalig N/F	56	20,5	56	16,3	18,5
Andere	1	0,4	2	0,6	0,5
Totaal	273	100	344	100	100

Voor de probleemstelling was het belangrijk te achterhalen in welke taal de patiënten zich het liefst uitdrukten. Hoewel we vooraf alleen Nederlandstalige patiënten zouden ondervragen, gaf ruim één vijfde van de patiënten geen voorkeur aan het Nederlands. Dit percentage stijgt in Brussel tot 20,5% tweetalige en 5% Franstalige patiënten. Vervolgens merken we ook een correlatie op tussen de voertaal en de leeftijd van de patiënten. Een correlatie die ontbreekt in de vergelijkingen met de opleiding en het beroep van de ondervraagden. De tweetalige patiënten zijn vooral 65-plussers (61%); 23,2% van de patiënten ouder dan vijfenzestig verklaarden zich tweetalig ten opzichte van 17% bij de dertigers en veertigers en 14% bij de vijftigers. De Brusselse patiënten waren relatief ouder dan deze uit de rand. In de rand zijn 44,2% patiënten ouder dan 65 tegenover 55,4% in Brussel. In vergelijking met Brussel telt de rand veel meer jongere patiënten: 10% is jonger dan 30 en 22,2% is tussen de 31 en 50. Ook binnen de Brusselse hoofdstedelijke gebieden zijn verschillen betreffende het beroep, de leeftijdsstructuur en de preferentietaal van de ondervraagde patiënten. Zo onderscheidt 'Brussel centrum en noordoosten' zich duidelijk van Anderlecht en 'Brussel-west' met betrekking tot de beroepssituatie van de ondervraagde patiënten. De actieve bevolking stijgt er tot 44,5% (tegenover 26,5% in 'Brussel-west' en 27% in Anderlecht). 'Brussel-west' telt het grootste aantal gepensioneerde patiënten (en 61% is ouder dan 65) en het kleinste aandeel Nederlandstalige patiënten: slechts 57% patiënten kiest voor het Nederlands. 32,5% is tweetalig en liefst 9,5% Franstalig. 'Brussel-zuid' komt hierdoor op de tweede plaats: 61,5% patiënten verkiest het Nederlands boven een andere taal; 28% is tweetalig en 10,5% spreekt liever Frans. Het aandeel Nederlandstalige patiënten is het grootst in 'Brussel-centrum en het zuidoosten' (84,5% geeft de voorkeur aan het Nederlands) en in Anderlecht (82%). Het zuidelijke deel van Brussel blijft gekenmerkt door een groter aandeel hogeropgeleiden (42,5%) en hogere kaderleden (15,5%). Ter vergelijking: in Anderlecht en 'Brussel-west' behoorde slechts 3% tot het hoger personeel en genoot gemiddeld 17% hoger onderwijs.

4.2.3 Het kiezen van een ziekenhuis in Brussel-19

Vooral in de Nederlandse literatuur over patiëntenbegeleiding beschouwt men patiënten vaak als cliënten.[72] Een patiënt wordt cliënt zodra hij/zij een keuze kan maken. In een maatschappij waar er ook op medisch vlak een aanzienlijk (over)aanbod heerst, is dit meestal mogelijk. Ziekenhuizen stellen zich hierdoor vaak commerciëler op en verzorgen hun public relations door middel van mooi verpakte en vooral doeltreffende communicatieplannen. Het globaal communicatieplan van de Iris-ziekenhuizen dient hierbij als voorbeeld, maar ook andere ziekenhuizen en misschien nog meer universitaire ziekenhuizen zijn gebaat bij een goed contact tus-

sen de patiënt, de huisarts en de instelling.[73] Naast de communicatie wordt ook gewerkt aan de infrastructuur, de bereikbaarheid van het ziekenhuis, het onthaal, talrijke voorzieningen die los van de puur medische dienstverlening ervoor moeten zorgen dat de patiënt een aangenaam verblijf in het ziekenhuis heeft, tevreden naar huis gaat en graag terugkomt. Al deze factoren beïnvloeden de keuze van de patiënt en leiden in bepaalde opzichten tot enkele algemene patronen in het keuzegedrag van patiënt én arts.

Bij de vraag 'Wie koos voor de instelling?' stelden we vast dat de autonomie van de patiënt in de keuze voor de instelling zeer groot was. Zonder overleg met zijn arts of familie, kiest de patiënt in 47,5% van de gevallen zelf zijn ziekenhuis. Met overleg loopt dit op tot 61,7%. Ook de huisarts speelt een belangrijke rol: 34,5% van de patiënten vraagt raad aan zijn dokter en 23% laat de keuze volledig aan hem over. Vervolgens komt de specialist aan de beurt. Hoewel we niet weten of het hier gaat om een onafhankelijke specialist of een specialist verbonden aan een ziekenhuis, vertrouwt 7,7% van de patiënten hem/haar zijn keuze toe. Slechts een minderheid van de patiënten maakt geen bewuste keuze. Het keuzegedrag is echter sterk gebonden aan de leeftijd van de patiënt. Patiënten tussen de 31 en 50 jaar kiezen zelfstandiger (50,5%) dan patiënten jonger dan 30 (45%). Bij hen speelt vooral het advies van de huisarts een rol: 29,5% tegenover een gemiddelde van 22%. De specialist is populairder bij de 50-plussers en naarmate de patiënt ouder wordt, houdt hij meer en meer rekening met het advies van derden (16%). Jongere patiënten komen 'vlugger' via de spoedgevallen het ziekenhuis binnen: 10,5% tegenover een gemiddelde van 5%. Ook de opleiding speelt een rol. Hoe hoger de scholingsgraad, hoe zelfstandiger de patiënt zijn ziekenhuis kiest: 55% tegenover 48% met middelbaar en 43% met lager onderwijs koos zelf zijn ziekenhuis. Patiënten met een lagere opleiding kiezen eerder voor het advies van specialisten of van derden (18,5% tegenover 13,5% met middelbaar en 8,5% met hoger onderwijs).

Vervolgens hangen ook de motieven voor de keuze van een ziekenhuis af van de leeftijd en het opleidingsniveau. 23% van de patiënten kan zijn keuze niet motiveren. Daarnaast wegen drie motieven door: 28% van de patiënten kiest in functie van de ligging van het ziekenhuis, 17,5% voor de naambekendheid van het ziekenhuis en 13,5% geeft de voorkeur aan de kwaliteit van de verzorging. 8% van de patiënten houdt in de eerste plaats rekening met de taal die er gesproken wordt en voor slechts 3% komt de kostprijs van de verzorging op de eerste plaats. Oudere patiënten hechten veel meer belang aan vroegere contacten met het ziekenhuis (20,4%) en weten minder waarom ze voor een bepaald ziekenhuis hebben gekozen. Patiënten die tot de actieve bevolking behoren (tussen de 31 en de 50) laten zich hoofdzakelijk leiden door de naambekendheid van het ziekenhuis, de dienst of de specialist (19%). Dit motief daalt tot 12% tussen de 51

en 65 en tot 7,5% voor de 65-plussers. Hier is dan weer het vertrouwen in de instelling en de specialist belangrijker (7,3% tegenover 3,5% tussen de 31 en de 50). De ligging scoort in alle leeftijdscategorieën vrij hoog, maar komt op de eerste plaats bij de 51/65-jarigen. Het valt op dat ook hogeropgeleiden meer belang hechten aan de ligging van het ziekenhuis (22,3% tegenover 17,3% bij middelbaar onderwijs en 16% bij lager onderwijs) en veel meer de voorkeur geven aan de naambekendheid van de instelling (18% tegenover 11% bij middelbaar onderwijs en 6,7% bij lager onderwijs). Ten slotte speelt vreemd genoeg de taal een grotere rol bij patiënten die middelbaar onderwijs genoten: 9,3% kiest in functie van de taal, tegenover 4,7% bij de lager- en 7,5% bij de hogeropgeleiden.

Weten wie voor het ziekenhuis koos en vervolgens waarom, brengt ons tot de vraag welke ziekenhuizen de ondervraagde patiënten kozen. De gevoeligheid van het antwoord hierop vereist echter een ruimere omkadering: niet alleen het aantal keren dat een ziekenhuis wordt gekozen is hier van belang, maar ook de motieven voor dit ziekenhuis en de relatie tot de sociaal-geografische gegevens van de steekproefpopulatie. Het valt op dat van alle ziekenhuizen in Brussel-19 slechts zes ziekenhuizen ruim 67% van de Brusselse patiëntencontacten voor hun rekening nemen: het academisch ziekenhuis van de VUB (18,6%), Sint-Jan (11,2%), Sint-Elisabeth (10,5%), Bracops (9,5%), Sint-Anna & Sint-Remi (9,5%) en Brugmann (7,4%). Voor de Rand daalt dit aantal tot drie: het academisch ziekenhuis van de VUB (28,5%), Sint-Elisabeth (18,5%) en Saint-Luc (13,5%). Tabel 3 vergelijkt de ziekenhuizen onderling en Brussel met de Rand.

Tabel 3 – vergelijking van de patiëntencontacten tussen Brussel en de Rand voor de verschillende ziekenhuizen in Brussel-19

	Brussel	%	De Rand	%
J. Bracops	27	9,5	18	5,1
Sint-Pieter	8	2,8	4	1,1
J. Bordet	8	2,8	5	1,4
Molière-Longchamps	10	3,5	0	0
Brugmann	21	7,4	12	3,4
New Paul Brien	5	1,8	0	0
Sint-Anna & Sint-Remi	27	9,5	6	1,7
Sint-Jan	32	11,2	19	5,4
Leopoldpark	2	0,7	12	3,4
Europa Sint-Michiel	3	1,1	6	1,7
Institut Les deux Alices	3	1,1	12	3,4
AZ-VUB	53	18,6	100	28,5
Erasme	14	4,9	27	7,7
Saint-Luc	16	5,6	48	13,7
Sint-Elisabeth	30	10,5	65	18,5
Clinique de la Basilique	7	2,5	2	0,6
Andere	18	0	15	0,3
Totaal	285	100	351	100

Bij deze tabel is het interessant te achterhalen waarom een bepaald ziekenhuis wordt gekozen en of de prioriteiten die deze keuze bepalen verschillen naargelang het sociaal-geografisch profiel van de patiënten. Zeven ziekenhuizen komen voor deze analyse in aanmerking: Sint-Anna & Sint-Remi, Bracops, Saint-Luc, Erasme, Sint-Jan, Sint-Elisabeth en het AZ-VUB De vergelijking van deze ziekenhuizen leidt tot drie belangrijke vaststellingen. In de eerste plaats wijst ze op de verschillen tussen de ziekenhuizen onderling. Het belang van de ligging van het ziekenhuis en de bereikbaarheid met het openbaar vervoer gaat niet op voor alle verzorgingsinstellingen. Vooral de universitaire ziekenhuizen aan de rand van het Brusselse gewest scoren niet omwille van hun ligging. In het AZ-VUB zijn vooral het vertrouwen in en de tevredenheid over de dienstverlening belangrijk (11,6%) én de taal die in het ziekenhuis wordt gesproken (8,7%). Naar Sint-Jan wordt men vooral doorverwezen door de specialist of de huisarts (13,3%). Zowel Erasme als Sint-Elisabeth worden gekozen voor de naambekendheid en de reputatie van het ziekenhuis (respectievelijk 17,4% en 27,5%). Na de eerdere contacten, de ligging en de naam komt

de taal in Sint-Elisabeth op de vierde plaats (7,5%). Naast de ligging van het ziekenhuis verklaart ook het vertrouwen in de dienstverlening de verschillen tussen de vijf gebieden binnen Brussel-19. Twee ziekenhuizen domineren in de keuze van de Anderlechtse patiënt: Bracops (33,5%) en Sint-Anna & Sint-Remigius (32%). Vervolgens delen Erasme en het AZ-VUB de derde plaats met hetzelfde aandeel patiënten (10%). 'Brussel-west' geeft duidelijk de voorkeur aan het AZ-VUB (34%), vervolgens aan Brugmann (15,5%) en in mindere mate aan Sint-Jan (11,5%). De keuze van 'Brussel-centrum en het noordoosten' hangt sterk af van de betrokken huisartsen. Terwijl de enen duidelijk voor het AZ-VUB kiezen, sturen andere huisartsen hun patiënten naar verschillende ziekenhuizen: Sint-Jan (33%), AZ-VUB (26,5%) en Brugmann (20%). De aanwezigheid van het AZ-VUB vermindert naarmate men verder naar het zuiden van Brussel zakt. In 'Brussel-centrum en het zuidoosten' komt het op de vierde plaats na Saint-Luc en Sint-Elisabeth (elk 25%) en Sint-Jan (17,5%). Ten slotte heeft Sint-Elisabeth de grootste aantrekkingskracht in 'Brussel-zuid' met een patiëntenaandeel van 36%. Op de tweede plaats komt Molière-Longchamps met 23%.

De sociale diversiteit in de patiëntenpopulatie van de verschillende ziekenhuizen onderling en het gebrek aan socio-economische motieven bij de keuze van de patiënten lieten niet toe een sociaal profiel per ziekenhuis uit te tekenen. Daarenboven wijst de afwezigheid van veel openbare ziekenhuizen in deze analyse op het geringe belang van de kostprijs van de verzorging voor de ondervraagde patiënten en huisartsen.

4.2.4 Het belang van de taal in de keuze van en in de communicatie van patiënten met de Brusselse ziekenhuizen

Op het eerste gezicht bleek taal geen doorslaggevende factor in de keuze voor een ziekenhuis: 'slechts' 8% van de Nederlandstalige patiënten koos een ziekenhuis in functie van de taal die door het ziekenhuispersoneel gesproken wordt. Toch scoorden het Nederlandstalige AZ-VUB en het tweetalige Sint-Elisabethziekenhuis opvallend beter dan de overige Brusselse verzorgingsinstellingen. Bepaalde instellingen kwamen in het geheel niet aan bod. Vervolgens hielden we ook rekening met de evaluatie van de communicatie van de patiënten. Hoewel de meeste patiënten heel tevreden waren over de communicatie met het ziekenhuis (70%), hadden ze vooral commentaar op de taal die door het ziekenhuispersoneel en de specialisten werd gesproken: 'het Nederlands was er oké', 'er was een degelijke kennis van de Nederlandse taal', 'alles was er in het Frans', 'men sprak geen Nederlands' en 'er is geen verbetering merkbaar met betrekking tot het Nederlands'. Een aantal patiënten had moeite met de medische terminologie en een laatste groep vond de uitleg van de arts of het verplegend personeel te beknopt. Op de vraag of de patiënt veel of weinig belang

hechtte aan het gebruik van zijn preferentietaal, antwoordden de meeste patiënten 'veel' tot 'heel veel' (samen 70%). Hierbij zijn er geen grote verschillen tussen de sociale groepen patiënten. Een tweede, merkwaardige, vaststelling is dat vooral Brusselse patiënten, lageropgeleide patiënten en jongere patiënten meer belang hechtten aan het gebruik van hun preferentietaal dan patiënten uit de Rand, beteropgeleide patiënten en ouderen (cf. Tabel 4).

Tabel 4 – vergelijking van het profiel van de patiënt met het belang dat hij hecht aan het gebruik van zijn moedertaal door het ziekenhuispersoneel (in rij-percenten)

	zeer veel	veel	min of meer	weinig	geen	Totaal
Woonplaats						
De Rand	33,6	34,5	19,4	9,3	3,2	100
Brussel-19	37,0	34,9	15,8	8,8	3,5	100
Opleidingsgraad						
Lager	36,8	30,9	19,5	8,6	4,1	100
Middelbaar	34,7	39,5	14,1	10,1	1,6	100
Hoger onderwijs	34,5	30,3	22,8	7,6	4,8	100
Leeftijd						
< 30 jaar	33,3	45,6	10,5	8,8	1,8	100
30-50	30,4	38,4	18,4	9,6	3,2	100
50-65	41,4	30,0	17,9	7,9	2,9	100
>65 jaar	35,1	33,2	18,5	9,3	3,8	100

Volgens de Nederlandstalige huisartsen onderschatten vooral oudere patiënten nog te vaak het belang van de taal in de keuze van een ziekenhuis of specialist. Alleen als er problemen zijn, merken ze het belang van een goede communicatie in de eigen taal. Als alles goed gaat, zijn ze gemakkelijk tevreden en vinden ze het maar normaal dat je voor hen een Nederlandstalige arst-specialist of ziekenhuis hebt gekozen, aldus de Brusselse huisartsen. Huisartsen uit de Rand zijn gevoeliger voor de taal en spreken hierover eerst met hun patiënten vooraleer ze hen doorverwijzen naar Brusselse ziekenhuizen en in het bijzonder naar Franstalige universitaire instellingen. Dit verklaart waarom patiënten uit de Rand die wel nog voor Brusselse ziekenhuizen kiezen minder belang hechten aan het gebruik van het Nederlands.

Een andere vaststelling is dat vooral oudere patiënten, secundair geschoolde patiënten en Brusselse patiënten die veel belang hechten aan

het gebruik van hun moedertaal, gemakkelijker naar het Frans overschakelen dan jongere, hogeropgeleide en patiënten uit de Rand. (cf. Tabel 5).

Tabel 5 – vergelijking van het profiel van de Nederlandstalige patiënt en het belang dat hij hecht aan zijn moedertaal met het gebruik van het Nederlands tijdens de eerste ontmoeting met de arts-specialist (in kolom-percenten)

	zeer veel	veel	min of meer	weinig	geen	gemiddeld
Woonplaats						
De Rand	95,8	90,1	63,2	30	50	85,2
Brussel-19	95,2	71,6	59,1	50		78,9
Opleidingsgraad						
Lager	93,7	88	53,8	40	100	82,8
Middelbaar	97,2	75,3	62,5	41,7		80,3
Hoger onderwijs	95,2	89,3	72,2	40		85,1
Leeftijd						
< 30 jaar	100	81,8	100	100		90,5
30-50	96,7	91,9	100	71,4		93
50-65	93,9	89,7	45	28,6		78,3
>65 jaar	95,5	74,6	52		50	78,6

Patiënten die *zeer veel belang* hechten aan het gebruik van hun moedertaal spreken de arts-specialist ook bewust in het Nederlands aan. Het sociaal profiel van de patiënt beïnvloedt deze reactie niet. Alleen wanneer het gebruik van de moedertaal geen exclusieve keuze lijkt, treden er verschillen op. Slechts 71,6% van de Brusselse Nederlandstalige patiënten die veel belang hechten aan het gebruik van hun moedertaal, spreken de arts-specialist aan in het Nederlands. Dit geldt eveneens voor oudere patiënten (74,6%). Ten slotte daalt dit percentage nog wanneer de Nederlandstalige patiënt geen duidelijke voorkeur meer geeft aan zijn moedertaal. Ook hier schakelen Brusselse patiënten, lagergeschoolde en oudere patiënten vlugger naar een andere taal over. De huisartsen verklaren dit fenomeen door de grotere afhankelijkheid van deze groep patiënten ten opzichte van het zorgaanbod, het feit dat ze daar minder bij stilstaan en vooral omdat juist deze mensen zich veel gemakkelijker aanpassen aan een Franstalige (ziekenhuis-)omgeving. Een huisarts formuleerde dit als volgt: 'Hoe hoger het opleidingsniveau hoe duidelijker dat de patiënt daar ook verwachtingen en eisen formuleert, terwijl juist

mensen met een lager opleidingsniveau meer behoefte hebben aan een goed contact in eigen taal. Die staan meestal zodanig onmachtig tegenover heel de zorgverlening dat ze zich op dat vlak absoluut niet assertief gaan opstellen.'[75] Het lijkt een pijnlijke contradictie dat net de patiënten die het meeste nood hebben aan een goed gesprek in de eigen taal, dit niet vlug toegeven.

Dit gedrag trok vanaf de jaren zeventig zowel de aandacht van psychologen als sociolinguïsten, die elk vanuit hun disciplines de relatie tussen dokter en patiënt gingen bestuderen. Op zoek naar verklaringen voor het gedrag van de (zwakkere) patiënt in zijn relatie tot het verzorgingsapparaat in zijn geheel en tot de dokter in het bijzonder, maken sociolinguïsten vaak een onderscheid tussen *attitudes, behaviour* en *beliefs*.[76] Een patiënt kan veel belang hechten aan het gebruik van zijn taal – in dit geval het Nederlands – en toch automatisch overschakelen naar het Frans omwille van het verwachtingspatroon en de indruk die hij krijgt dat hij daardoor een betere verzorging zal krijgen, omdat het overgrote deel van de dokters en het verplegend personeel nu eenmaal Frans spreekt. Hiervoor zal hij niet alleen zijn taalgebruik aanpassen, maar creëert hij ook door zijn attitude de illusie dat er in feite geen 'communicatie'probleem is. Het gebrek aan taalaanhorigheid van 18,5% van de ondervraagde patiënten en het gemakkelijk overschakelen naar het Frans door Nederlandstalige patiënten bemoeilijken ook op hun beurt de communicatie met het ziekenhuispersoneel. Zo wees Heller op de communicatiemoeilijkheden in Canadese ziekenhuisomgevingen wanneer patiënten en zorgverleners een andere taal aanhouden en op de problemen van *codeswitching* bij tweetalige patiënten die alternatief het Engels en het Frans gebruikten in hun gesprekken met het ziekenhuispersoneel.[77] Diezelfde situaties doen zich ook voor in de Brusselse ziekenhuizen. Een Brusselse huisarts legde het verband tussen *codeswitching* en het sociaal profiel van de patiënt: 'Een groot verschil met de oudere bevolkingslaag waarvan ik toch nog een flink deel verzorg, is dat die zeer makkelijk overschakelen van de ene taal naar de andere, en dat geldt ook voor een aantal Franstalige patiënten, die eigenlijk nogal gemakkelijk zich proberen in het Nederlands uit te drukken als het mogelijk is. Bij de jongere bevolkingslaag is dat veel minder het geval; ook de actieve kennis van het Frans bij Nederlandstaligen is duidelijk verminderd.'[78] Om die reden worden een aantal Brusselse ziekenhuizen bewust gemeden en bouwen Nederlandstalige huisartsen aan een netwerk van arsten-specialisten en diensten waar hun Nederlandstalige patiënten terechtkunnen. Brusselse huisartsen zijn daar soepeler in, hoewel ook zij in de mate van het mogelijke rekening houden met de taal van de patiënt en van het ziekenhuis. Op die manier worden pijnlijke situaties en communicatiestoornissen vermeden, maar neemt de rol van de huisarts als bemiddelaar in de relatie tussen de patiënt en het ziekenhuis, aanzienlijk toe.

4.2.5 De rol van de huisarts in de relatie tussen de patiënt en de Brusselse ziekenhuizen

In 23% van de gevallen koos de huisarts het ziekenhuis in de plaats van zijn patiënt. Volgens de geïnterviewde huisartsen zou dit percentage nog stijgen indien we ook rekening houden met het aantal patiënten dat eerst advies inwint bij zijn huisarts, maar uiteindelijk zelf 'zijn' ziekenhuis kiest. De rol van de huisarts bestaat erin een brug te slaan tussen de patiënt en het ziekenhuis, maar ook een wegwijzer te bieden voor patiënten die op eigen houtje hun verzorging willen kiezen. Enerzijds door zijn organisatie en als gevolg hiervan door zijn preselectie anderzijds, wordt de huisarts steeds belangrijker in de contacten tussen de patiënten en de Brusselse ziekenhuizen. Een Nederlandstalige huisarts in Brussel én in de Rand is in de eerste plaats een georganiseerde huisarts: hij/zij beschikt meestal over een netwerk van artsen-specialisten, werkt samen met een aantal ziekenhuizen en diensten waar hij goede persoonlijke contacten mee heeft en sluit heel veel slechte ervaringen op voorhand uit door met bepaalde personen, diensten en instellingen niet samen te werken; enerzijds omwille van de taal, anderzijds omwille van de kwaliteit van de verzorging, de snelheid van de behandeling, de afstand, de kostprijs en de mentaliteit van bepaalde specialisten en diensthoofden.

Iedere huisarts is het erover eens dat een ziekenhuis sterk afhankelijk is van zijn onderlinge diensten en afdelingen: bepaalde diensten werken er beter dan andere en voor pathologie w is specialist x nu eenmaal beter bekwaam dan specialist y in ziekenhuis z. De keuze gebeurt op basis van verschillende factoren, waarvan taal een belangrijke indicator is, naast de kwaliteit van de dienstverlening en het persoonlijk contact met de artsspecialist. De meeste Nederlandstalige huisartsen in Brussel én de Rand hebben voor iedere pathologie ten minste één specialist en dienst waarmee ze goede contacten onderhouden. Meestal in het Nederlands, soms ook in het Frans, afhankelijk van de pathologie en de keuze van de patiënt. Sommige huisartsen houden echter hun 'biotoop' clean door alleen met Nederlandstalige specialisten te werken, anderen houden in de eerste plaats rekening met de kwaliteit en de competentie van de arts in kwestie en dan komt taal op de tweede plaats. Het vlechten van een degelijk netwerk van diensten en specialisten neemt gemiddeld vijf jaar in beslag. Sommige huisartsen blijven aan zo'n netwerk verder werken, anderen zijn tevreden met de medische en persoonlijke contacten die ze met een aantal specialisten en diensten hebben opgebouwd. Deze contacten groeiden spontaan, via collegae-huisartsen, via ervaringen van patiënten en op seminaries of bijscholingen.

Na verloop van tijd kunnen de Nederlandstalige patiënten van de Brusselse huisartsen en van de Rand wel terecht bij een specialist die Nederlands kent. Het gebrek aan kennis van het Nederlands stelt zich

frequenter in de medische omgeving van de patiënt (onder andere verpleging, sanitair, sociale en morele opvang van patiënten) en hierop hebben de huisartsen veel minder controle.

4.2.6 De communicatie op de spoeddiensten van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest

We stelden vast dat de evaluatie van de communicatie verslechterde naarmate de patiënt minder controle op het keuzeproces had. Bij een spoedopname is deze controle er nauwelijks: de patiënt of de huisarts kan in beperkte mate zelf het ziekenhuis of de specialist bepalen, maar als de nood het hoogst is, is de redding hier nabij! In theorie heeft men de keuze tussen 17 gespecialiseerde spoeddiensten. Vijf diensten beschikken daarenboven nog over een Mobiele Urgentie Groep (MUG): het AZ-VUB, het Hôpital Erasme, de Cliniques Universitaires Saint-Luc, het Universitair Ziekenhuis Sint-Pieter en de Algemene Kliniek Sint-Elisabeth. De drie eerste zijn monocommunautair, de laatste twee bicommunautair. Voor een antwoord op de vraag hoe patiënten en huisartsen de communicatie op de spoeddiensten evalueerden, gingen we kijken hoe patiënten (én hun huisartsen) omgaan met de urgentiedienst, welke problemen en klachten ze hebben en hoe het personeel van deze dienst hierop reageerde.

In totaal kwamen 73 patiënten op de een of andere manier met de urgentiediensten in contact. De meeste patiënten werden rechtstreeks op de dienst spoedgevallen verzorgd (67%), vervolgens op de dienst cardiovasculaire heelkunde (8,2%) en orthopedie-traumatologie (5,5%). Het feit dat patiënten ook op andere diensten dan 'de spoed' werden verzorgd, was vooral het gevolg van een snellere interne doorverwijzing door de dienst 100 zelf. Van de 31 gevallen die via de dienst 100 in het ziekenhuis terechtkwamen, zijn er slechts 10 door de spoeddienst zelf verzorgd. De overige patiënten werden meestal naar meer gespecialiseerde afdelingen doorgestuurd. Dit is nauwelijks het geval als de patiënt zelf naar het ziekenhuis trok of op aanraden van zijn/haar huisarts. 57% van alle spoedopnames werd door één van de drie universitaire ziekenhuizen opgevangen. Indien de patiënt de keuze maakte, koos hij in de eerste plaats voor het AZ-VUB, vervolgens voor Sint-Elisabeth en ten derde voor Saint-Luc. De huisarts houdt zijn keuze beperkt tot het AZ-VUB en Sint-Elisabeth. Over de communicatie op de spoedafdeling was 57% van de patiënten ontevreden. Deze ontevredenheid stijgt tot 62,5% indien de dienst '100' het ziekenhuis bepaalde.

De vragen van de registratie lieten niet toe te weten waarom zoveel patiënten ontevreden waren. Als commentaar bij de slechte evaluatie gaven een aantal patiënten wel indicaties: het Franstalige karakter van de dienst, het gebrek aan uitleg door de artsen en verplegers van wacht, de lange wachttijden enzovoort. Een betere nuancering van de redenen

van mistevredenheid verkregen we via de interviews met de huisartsen en de diensthoofden van de spoedafdeling.

De huisartsen werd gevraagd naar hun persoonlijke ervaringen met de urgentiediensten, reacties en ervaringen van hun patiënten en hun professionele contacten met de urgentiediensten van de Brusselse ziekenhuizen. De meeste huisartsen gaven een duidelijk sfeerbeeld van hoe zo'n dienst zou moeten werken en welke problemen ertoe leiden dat de urgentiediensten – van de Brusselse ziekenhuizen in het bijzonder – minder goed functioneren.

Negen vaststellingen weerhielden onze aandacht. In de eerste plaats is er geen noemer voor 'dé spoeddienst': bepaalde diensten werken er beter dan andere en veel hangt af van de personen die van wacht zijn (secretariaat, verpleger en arts/specialist). Meer dan op de andere diensten is het probleem van de stagiairs en buitenlandse dokters acuut op de urgentiediensten. Ten vierde is er een duidelijk verschil tussen de diensten met en zonder inslapende artsen/specialisten. Ten vijfde wordt er veel te weinig rekening gehouden met de eerstelijnszorg: heel veel problemen vermeden kunnen worden als de huisarts wordt ingeschakeld.[79] Meer dan in de andere steden worden urgentiediensten in een hoofdstad 'misbruikt' omdat de patiënt niet over een huisarts beschikt enerzijds en omdat de (financiële) drempel om naar een urgentiedienst te gaan bijzonder laag is anderzijds. Ten achtste zorgen de houding en de mentaliteit van de 'gehaaste' patiënt vaak voor extra communicatieproblemen. Ten slotte maakt het taalprobleem deel uit van een groter gebrek aan communicatie vanwege de urgentiediensten. Alle huisartsen waren ervan overtuigd dat iedere urgentiedienst, ongeacht het statuut van het betrokken ziekenhuis, tweetalig zou moeten zijn. Dit veronderstelt dat men minstens Nederlands en Frans kan begrijpen en spreken. Vooral over de spoeddiensten van Erasme en Saint-Luc wordt geklaagd: 'Het is totaal onlogisch dat mensen uit Vlaams-Brabant worden binnengebracht in een ééntalig Frans ziekenhuis. Het is monocommunautair en het is ondenkbaar van daar systematisch te kunnen rekenen op Nederlandstalige opvang en toch is de dienst-100 daarop aangesloten, ook voor een deel van Vlaams-Brabant en dan voor Brussel.'[80] Nederlandstalige huisartsen uit de Rand reageren hierop feller dan hun Brusselse collegae. Terwijl patiënten vooral klagen over de lange wachttijden en de taal, hebben huisartsen vooral problemen met het feit dat ze niet op de hoogte gebracht worden van de spoedopname van hun patiënten, met de gebrekkige informatiedoorstroming en met het laattijdig of geheel niet versturen van verslagen.

We legden deze 'klachtenlijst' voor aan enkele diensthoofden van de spoedafdelingen.[81] En ook zij hadden klachten: over de mentaliteit van bepaalde patiënten en huisartsen, over de gehaaste patiënten, over de onbereikbaarheid van huisartsen 's avonds en in het weekend, over het gebrek aan onderscheid tussen wat dringend is en wat niet enzovoort. Dit

alles heeft gevolgen voor de werkdruk op de spoedafdeling én voor de communicatie tussen de patiënt en het personeel. Dr. Desoir wees op het belang van een goede doorlichting van de problemen waarmee de spoed en het personeel geconfronteerd worden.[82] Op de vraag of er inderdaad aan *quality-research* werd gedaan, antwoordden de meesten positief. Vaak gaat het hier om een formulier dat aan de patiënt wordt overgemaakt bij zijn vertrek en om interne rapporten en documenten. In de spoedafdeling van het AZ-VUB wordt gepeild naar de tevredenheid van de patiënt via de *Quality Assurance Nurse*. Sinds 1 januari 1987 verzekert een verpleegkundige de controle en de kwaliteit van de verzorging van ambulante patiënten. Het programma is geïnspireerd door het werk van de urgentiedienst van de 'University Hospital of Cincinatti' en registreert naast medische gegevens, de contacten met de huisarts en de tevredenheid van de patiënt. Het medisch geheim van het patiëntendossier en de afwezigheid van secundaire gegevens lieten ons niet toe dit soort informatie te gebruiken. Daarenboven is er geen uniformiteit in de meting van de tevredenheid: bepaalde ziekenhuizen stellen heel specifieke vragen en andere vragen (slechts) een algemene appreciatie van het onthaal en de verzorging.

Alle diensthoofden gaan ermee akkoord dat taal belangrijk is in de communicatie tussen patiënt en arts. Maar de hoge werkdruk, de lange werkuren, het ontbreken van taalpremies in de universitaire ziekenhuizen enzovoort, zijn factoren die de twee- en meertaligheid van een dienst zeker niet in de hand werken.[83] Daarenboven wees Rommes, hoofdverpleger op de spoedafdeling van Erasme, op het feit dat heel veel Nederlandstalige patiënten automatisch Frans blijven spreken aan het onthaal, met de dokters en met de verplegers van de afdeling: slechts als er moeilijkheden zijn, als ze hun patiëntendossier nodig hebben of als ze een ontslagbrief krijgen komen ze duidelijk voor hun taal uit. [84]

4.3 Voorlopige conclusies

In het buitenland trokken de relaties tussen arts en patiënt sinds de jaren zeventig de aandacht van wetenschappelijk onderzoek en het samenbrengen van theorieën en methoden uit de sociologie, psychologie, linguïstiek en medische wetenschap verhief deze aandacht tot een nieuwe, multidisciplinaire onderzoekstraditie die zich vooral in de Verenigde Staten en Engeland ontwikkelde. De wetenschappelijke inspanningen om in ieder onderzoek deze multidisciplinaire benadering na te streven, bemoeilijkten echter de praktijk om methodologisch alle invalshoeken uit te werken en om na verloop van tijd de studie te reduceren tot de essentie van de probleemstelling. In de Angelsaksische literatuur wijzen auteurs regelmatig op de moeilijkheid om zich uitsluitend te concentreren op de rela-

ties tussen dokter en patiënt. De theorieën die Shuy ontwikkelde over de '*doctor-patient-communication*' waren in de eerste plaats het gevolg van zijn veldwerk over het leerproces van gehandicapte kinderen en de manier waarop verzorgers hiermee omgingen; ze vormden geen doel op zich. Zodra men ruimte schiep voor een microkosmos in de relatie tussen dokter en patiënt begon men echter deze sociale constructies die de 'pure' onderzoeksresultaten lange tijd in de weg stonden, ook te missen. Doordat onderzoekers zich vooral concentreerden op het gedrag en de karakteristieken van de patiënt, ontbrak in hun analyses dikwijls de observatie van de dokter en zijn medische omgeving als onderzoekselement. Barber wees in zijn onderzoek op het gebrek aan informatie over het gedrag van de dokters zelf, over hoe zij reageerden op verschillende situaties en naargelang de sociale achtergrond en het medisch verleden van de patiënt. Vooral het onderzoek van Fielding en Evered trok de problematiek open tot een maatschappelijk proces van machtsrelaties door het medisch gedrag en de diagnose van de artsen te vergelijken met sociale en culturele interacties.[85]

Maar ondanks veel gedetailleerde documentatie over de communicatiestoringen in de relaties tussen zorgvrager en zorgverlener, kwam men niet tot een coherent en conceptueel raamwerk. Daarenboven ontbrak het de psychologen en sociolinguïsten vaak aan informatie over de politieke en historische context waarin de relaties tussen dokter, ziekenhuis en patiënt zich ontwikkelden.[86] Hoewel het onderzoek over de relatie tussen dokter en patiënt zich ook in meertalige landen en steden verspreidde, opereerde het lange tijd naast de historische en sociologische onderzoeken over de taalsituatie. Daarbij valt op dat grensoverschrijdende studies over taal in de gezondheidszorgen en -diensten eerder schaars zijn.[87] Voor een beschrijvende analyse van de situatie in het buitenland moeten we vaak terugvallen op ongepubliceerde werken, overzichtsartikelen in de regionale taal[88] en persoonlijke gesprekken met geïnteresseerden, onderzoekscentra of vorsers in kwestie.[89] Het ontbreken van voldoende referenties over de manier waarop de communicatie tussen artsen en patiënten verloopt in een tweetalige context, bemoeilijkte ons onderzoeksconcept aanzienlijk. Ten einde theoretisch van start te gaan lieten we ons leiden door een stelling van St. Clair: 'A general theme that emerge from studies of doctor-patient communication is that culture and language strongly influence the understanding of each participant.' [90]

Het fundamentele recht van de patiënt op een goede verzorging veronderstelt een positief contact tussen de zorgverstrekker en de zorgvrager teneinde een correcte anamnese af te nemen. Een positief contact veronderstelt op zijn beurt een goede communicatie tussen arts en patiënt. Een goede communicatie veronderstelt dat beiden dezelfde taal spreken en dit veronderstelt ten slotte dat patiënt en arts elkaar eerst moeten verstaan vooraleer ze elkaar kunnen begrijpen. Communicatie en taal zijn dus

onlosmakelijk met elkaar verweven en beïnvloeden uiteindelijk de kwaliteit van de zorg. Het onderzoeksproject *'Kwaliteit van de communicatie in de contacten van de patiënten en van de huisartsen met de Brusselse verzorgingsinstellingen'* was een momentopname van een afgebakende werkelijkheid en het lijkt evident dat er nood is aan verder onderzoek over specifieke, aanvullende facetten van de problematiek. Het ligt voor de hand dat de theorieën over de communicatie tussen dokter en patiënt moeten worden getoetst aan de Brusselse situatie en dat buitenlandse modellen over de taalsituatie in Zwitserse, Scandinavische en Canadese ziekenhuizen hierbij als referentie kunnen dienen. Daarenboven moet de dringende medische hulpverlening verder worden uitgebeend en kan een directe toetsing bij patiënten van de keuze voor een ziekenhuis bij opname en evaluaties bij het ontslag, onderling vergelijkbare kwaliteitsprofielen in kaart brengen. Ondanks al deze beperkingen leverde het onderzoek bijzonder veel interessante informatie op over attitudes en gedrag bij patiënten, verwijzende huisartsen en hun ervaringen met de Brusselse ziekenhuizen.

In de *eerste* plaats over het doorverwijsgedrag van de artsen en de afwezigheid van bepaalde Brusselse ziekenhuizen. Het vermijden van risico's door patiënten naar bepaalde ziekenhuizen niet te verwijzen, verhoogde het percentage tevreden patiënten in onze studie. In de *tweede* plaats over de keuze en de motieven van patiënten en de invloed van sociaal-geografische factoren op dit keuzegedrag. Brusselse patiënten kozen andere ziekenhuizen dan patiënten uit de Rand. Die waren kritischer dan de Brusselse patiënten: ze kozen veel bewuster voor een welbepaald ziekenhuis, sloten negatieve ervaringen met bepaalde instellingen meer op voorhand uit en waren over het algemeen meer tevreden over de communicatie. Naar bepaalde Brusselse ziekenhuizen werd vanuit de Rand niet verwezen en de voorkeur ging duidelijk naar het AZ-VUB en Sint-Elisabeth. Dit wijst op een *derde* belangrijke vaststelling, met name het belang van de taal in de evaluatie van de communicatie. Ondanks de beperktheid van het materiaal, konden we achterhalen welk soort patiënten belang hechtte aan de taal en of de taal de keuze van het ziekenhuis beïnvloedde. We stelden vast dat patiënten die heel veel belang hechtten aan het gebruik van het Nederlands bewust kozen voor Nederlandstalige of tweetalige ziekenhuizen. Aan de andere kant vielen ook de patiënten op die schijnbaar geen belang hechtten aan het gebruik van hun preferentietaal. Veel oudere patiënten in Brussel gebruikten gemakkelijk(er) het Frans. Zodra ze goed verzorgd werden en vriendelijk onthaald, speelde taal een ondergeschikte rol. Daarenboven zijn bepaalde patiënten er trots op dat ze tweetalig zijn. Anderen onderschatten de rol van de taal in hun medische contacten, en een vierde groep geeft niet graag toe dat ze liever Nederlands gebruiken enzovoort. Toekomstig onderzoek moet deze subgroepen verder bestuderen en uitwijzen wanneer taal belangrijk wordt,

voor wie en in welk soort contacten met het ziekenhuis. Dat de motieven per instelling sterk verschilden, is een *vierde* vaststelling. Beide factoren beïnvloeden elkaar wederzijds. Vergelijkingen tussen de ziekenhuizen maakten duidelijk dat iedere instelling hierdoor een apart profiel ontwikkelde. Het is belangrijk te weten wie welk ziekenhuis kiest en waarom. De verschillen tussen patiënt en huisarts in het kiezen en evalueren van een ziekenhuis gelden als *vijfde* vaststelling. Huisartsen kozen veel minder in functie van de nabijheid van het ziekenhuis, maar eerder voor de kwaliteit van de zorgen, de persoonlijke contacten met het ziekenhuis en de specialist. Ze waren over het algemeen minder tevreden over de communicatie met het ziekenhuis. De communicatie tussen de huisarts en het ziekenhuis beperkte zich tot de contacten met de specialist, zowel op het niveau van de briefwisseling als op het niveau van de telefonische contacten. Ten slotte, en als *zesde* vaststelling, geldt de negatieve evaluatie van de urgentiediensten. Patiënt en huisarts gingen akkoord over het gebrek aan communicatie met het onthaal en met de artsen van wacht en gaven hieromtrent voldoende commentaar, maar konden nog onvoldoende aanwijzingen geven waaraan deze ontevredenheid echt te wijten was…

Noten

[1] VERKOUTER, M., *Kwaliteit van de communicatie in de contacten van de patiënten en van de huisartsen met de Brusselse verzorgingsinstellingen*. Eindrapport, juni 2000, 214p. + bijlagen.

[2] Bijzondere dank is verschuldigd aan Prof. Dr. E. Witte, promotor, Dr. L. D'Hooghe, projectleider, Prof. Dr. J. Degadt, Prof. Dr. M. De Metsenaere, Prof. Dr. H. Baetens Beardsmore, Prof. Dr. F. Louckx, de medewerkers van de Brusselse Huisartsen/Vlaamse Wachtdienst vzw, de Brusselse Welzijnsraad, Brudi en het doktersgild Van Helmont.

[3] De belangrijkste taalwetten uit de periode 1962-1963 voltooiden in feite de politieke beginselen van de taalwetten uit de jaren dertig. Deze wetten werden gecoördineerd bij Koninklijk Besluit van 18 juli 1966, houdende de coördinatie van de wetten op het gebruik der talen in bestuurszaken (afgekort S.W.T.)

[4] Lijst met de ziekenhuizen per statuut, aantal bedden, per afdeling, etc. Onuitgegeven werkdocumenten van de Gemeenschappelijke Gemeenschapscommissie, april 2000.

[5] VERREPT, H. (1995), Evaluatie van het project 'Interculturele bemiddelaars in de gezondheidszorg'. Eindrapport. Medisch-sociale Wetenschappen VUB, Brussel, 259p.

[6] VERKOUTER, M., in gesprek met Prof. Dr. J.-P. Mols, hoofd van de spoedafdeling in het Sint-Pietersziekenhuis, 2 mei 2000.

[7] VERKOUTER, M. in gesprek met Dr. Desoir, hoofd van de spoedafdeling in het Sint-Elisabethziekenhuis, 18 mei 2000.

[8] MASSCHELEIN, R. (1998), Het Bestaande zorgaanbod. In: *Het Nederlandstalig zorgaanbod in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest*, verslagboek van het colloquium van 9 mei 1998, Vlaams Komitee Brussel - Katholieke Universiteit Brussel. Brussel, p. 13.

[9] VERKOUTER, M. in gesprek met Luc Notredame en Werner Cerisier, stafmedewerkers Kabinet van Minister R. Grijp, maart 1999.

[10] VAN SANTEN, T. (1998) *Taalwetgeving in Bestuurszaken. Opleidingsinstituut van de Federale Overheid, Brussel*, 121p.

[11] VAN SANTEN, T., *o.c.,* p. 31.

[12] Daarbij dienen de besturen van de gemeenten en OCMW's bij de werving van hun personeel ten minste 50% van de te begeven betrekkingen in gelijke mate te verdelen over de twee taalgroepen. Deze regel geldt voor de benoeming van personeel lager dan de rang van directeur (rang 13), omdat er op het directieniveau een wettelijke pariteit bestaat.

[13] Advies 22.004/25.141/25.155/26.014 van 4 december 1996. In: *Beknopt Verslag van de Vaste Commissie voor Taaltoezicht*, 1996.

[14] Met oprechte dank aan collega Anja Detant, assistente bij de vakgroep Communicatiewetenschappen aan de VUB voor de suggesties en correcties tijdens de eerste lectuur van deze paragraaf.

[15] DETANT, A. (1995), *De toepassing van de taalwetgeving in de Brusselse gemeentelijke instellingen*. Brussel, VUBPRESS, p. 56.

[16] Periode 1989-1998: zie hiervoor bijlage I van het onderzoeksrapport VERKOUTER, M., *o.c.,* 17p.

[17] Advies 21.175/II/PN van 20 september 1990, Advies 22.123/II/PN van 13 december 1990, Advies 22.222/II/PN van 20 december 1990, Advies 21.175 van 18 september 1991, Advies 24.037 van 23 september 1992 en 8 september 1993, Advies 26.085 van 30 juni 1994, Advies 23.160 van 18 mei 1995, Advies 27.193 van 5 mei 1996, Advies 28.125 van 20 februari 1997 en Advies 29.115 van 10 juli 1997.

[18] Advies 21.056/II/PN van 26 oktober 1989, Advies 22.030 van 12 februari 1992, Advies 21.183 van 18 november 1994, Advies 27.240 van 4 juli 1996; Advies 28.125 van 20 februari 1997, Advies 29.286 van 11 december 1997, Advies 29.284 van 11 juni 1998 en Advies 29.336 van 22 oktober 1998.

[19] Voor het taalhoffelijkheidsakkoord was alleen het vast benoemd personeel verplicht een bewijs van tweetaligheid te leveren; contractuelen en tijdelijke personeelsleden waren dit niet.

[20] Advies 22.004 van 30 mei 1991.

[21] in de zin van artikel 50 van de voornoemde wetten.

[22] Advies 22.004 van 30 mei 1991.

[23] De volgende ziekenhuizen hebben een gespecialiseerde urgentiedienst: Verpleegcentrum J. Bracops, Ziekenhuiscentrum Etterbeek-Elsene, Universitair Ziekenhuis Brugmann, Sint-Anna-Sint-Remigiuskliniek, Universitair Kinderziekenhuis Koningin Fabiola, Verpleegcentrum New Paul Brien, Molière-Longchampziekenhuis, Algemene Kliniek Sint-Jan, Frans Gasthuis Koningin Elisabeth, Sint-Etiennekliniek, Medisch Centrum Edith Cavell, Universitair Ziekenhuis Sint-Pieter, Sint-Elisabethziekenhuis, Academisch Ziekenhuis - Jette, Hôpital Erasme, Cliniques Universitaires Saint-Luc, en het Militair Hospitaal. Deze laatste vijf ziekenhuizen beschikken ook over een MUG.

[24] Koninklijk Besluit van 18 juli 1966 houdende coördinatie van de wetten op het gebruik van de talen in bestuurszaken (…). In: *Belgisch Staatsblad*, 2 augustus 1966, jg. 136, nr. 147, pp. 7798-7820.

[25] Advies nr. 22.030 van 12 februari 1992, Advies 27.240 van 4 juli 1996 en advies 29.336 van 22 oktober 1998.

[26] VERKOUTER, M. in gesprek met Dhr. Rommes, hoofdverpleger spoedafdeling Erasme ziekenhuis op 20 april 2000.

[27] De medische urgentiediensten. In: VERKOUTER, M., *Kwaliteit van de communicatie in de contacten van de patiënten en van de huisartsen met de Brusselse verzorgingsinstellingen, o.c.,* pp. 157-186.

[28] Brief van A. Van Cauwelaert- De Wyffels, voorzitter van de Vaste Commissie voor Taaltoezicht, aan de heer directeur van de Cliniques Universitaires Saint-Luc, dd. 7 januari 1999 en aan de heer directeur van het Erasmusziekenhuis – CUB, dd. 7 januari 1999.

[29] Zie hiervoor het antwoord van Minister Colla op een vraag van Jan van Erps in de Kamer van Volksvertegenwoordigers van België, 49e zittingsperiode – Gewone Zitting, 1997-1998, Beknopt verslag.

[30] Zie hierover: Kamer van Volksvertegenwoordigers van België, 49e zittingsperiode – GZ 1997-1998, Beknopt verslag Vlaams Parlement. Commissievergadering, nr. 31, 9 novem-

ber 1999, alsook: Dienst 100. In: *De Zes*, jg. 11, 1999-2000, nr. 4, p. 1 en Taalprobleem 100 onoplosbaar. In: *Gazet van Antwerpen*, dinsdag 16 mei 2000.

[31] Parlementaire vraag van de heer Bart Laeremans, dd. 27 november 1997 en van de heer Jan van Erps, dd. 20 mei 1998 in het Vlaams Parlement. Commissievergadering, nr. 31, 9 november 1999, alsook: Brief van Prof. Dr. Eric Ponette en Dr. Rik Vermeulen aan Minister Colla, dd. 13 mei 1998 en Brief van Prof. Dr. Eric Ponette aan Minister Grouwels, dd. 12 maart 1999.

[32] Een vaak aangehaald argument om de taalwetgeving niet toe te passen is het gebrek aan artsen en verpleegkundigen (al dan niet tweetalig); bijgevolg leggen de ziekenhuisdirecties bij de rekrutering van artsen en verpleegkundigen meer nadruk op een volledig – desnoods eentalig – personeelsbestand dan op een tweetalige dienstverlening.

[33] Ruys, B. (1980), *De Vaste Commissie voor Taaltoezicht. Een studie over de controle op de toepassing van de Belgische taalwetgeving*. Brugge, Die Keure, p. 10 e.v.

[34] Toirmol, F. (1997), Taalwetgeving en contractuele tewerkstelling. In: *Tijdschrift voor gemeenterecht*, nr. 3, pp. 264-274.

[35] Toirmol, F. (1993), Toepassing van de taalwetgeving: Brussel-hoofdstad en randgemeenten. In: *Tijdschrift voor Gemeenterecht*, nr. 5, pp. 310-320.

[36] Verkouter, M. in gesprek met Dhr. François Toirmol, kabinet van de vice-gouverneur van Brussel, februari 1999.

[37] Detant, A. (1999), Kunnen taalvrijheid en officiële tweetaligheid verzoend worden? De toepassing van de taalwetgeving in het Brussels Hoofdstedelijke Gewest en de 19 gemeenten. In: Witte, E., Alen, A., Dumont, H., en Ergec, H. *Het statuut van Brussel / Bruxelles et son statut*. Brussel/Bruxelles, Larcier, p. 426.

[38] Detant, A., Kunnen taalvrijheid en officiële tweetaligheid verzoend worden? De toepassing van de taalwetgeving in het Brussels Hoofdstedelijke Gewest en de 19 gemeenten, *o.c.,* p. 422.

[39] De Brabandere, J. (1989), De benoeming en de bevordering van gemeentepersoneel. Overzicht van de recente rechtspraak van de Raad van State (1975-1987). In: *Tijdschrift voor Bestuurswetenschappen en publiekrecht*, nr. 3, pp. 154-176.

[40] Arrest nr. 24.982 van 18 januari 1985.

[41] Arresten nr. 21.222 t.e.m. 21.225 van 5 juni 1981.

[42] Detant, A., Kunnen taalvrijheid en officiële tweetaligheid verzoend worden? De toepassing van de taalwetgeving in het Brussels Hoofdstedelijke Gewest en de 19 gemeenten, *o.c.,* p. 431.

[43] Detant, A., Tussen (taal)wet en werkelijkheid: interpretatiegeschillen en politieke bezwaren, *o.c.,* p. 95.

[44] Tegenbos, G., Taalhoffelijkheid mag van Neyts niet op lange baan. In: *De Standaard*, 28 augustus 2000.

[45] Studiegroep Mens en Ruimte, *Enquête taaltoestand in de Brusselse ziekenhuizen*. In opdracht van het Vlaams Aktiekomitee voor Volksgezondheid, 1967, s.l., 109 + bijlagen.

[46] Van Bever, J. (1998), Vlaams Aktiekomitee voor Volksgezondheid. In: De Scrijver, R., De Wever, B., Durnez, G., Gevers, L., Van Hees, P. en De Metsenaere, M., *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*. Tielt, Lannoo, pp. 3309-3310.

[47] *Ibidem*, pp. 106-109.

[48] Vlaams Geneesheren Verbond (ed.). *Taaltoestanden in de geneeskundige sektor te Brussel*. Brussel, 1972.

[49] Tot deze instellingen behoorden de ziekenhuizen, het ministerie van Volksgezondheid, het ministerie van Sociale Voorzorg, het Militair Hospitaal en de medische militaire instellingen te Brussel. Verder werd een inventaris opgemaakt voor wat de sportsector betrof, alsook voor een aantal openbare en privé-instellingen (De Post, de ASLK, het Instituut Pasteur, het ministerie van Financiën, het Fonds voor Arbeidsongevallen en enkele farmaceutische firma's).

[50] *Ibidem*, p. IX, 5.

[51] Beerten, N., Vanhelden, L. en Vantemsche, G. (1995), Historiek en betekenis van het Academisch Ziekenhuis van de vub. In: Witte, E. en Tyssens, J., *De tuin van Akademos.*

Studies naar aanleiding van de 25ste verjaardag van de Vrije Universiteit Brussel. Brussel, VUBPRESS, pp. 323-347.

52 De vereniging 'Brussel Economisch en Sociaal' werd opgericht op verzoek van de heren Charles Picqué en Jos Chabert, beiden minister van de Brusselse Hoofdstedelijke Executieve en belast met de regionale statistiek. De opdracht was statistisch materiaal te verzamelen over een aantal gewestelijke beleidsdomeinen en de belangrijkste doelstelling was het onderzoek tussen de universitaire onderzoekscentra van de ULB, KUB, VUB, FUSL en ICHEC te coördineren.

53 TAYMANS, M. (1991), Invloedszone van de Brusselse ziekenhuizen. Brussel Economisch en Sociaal, dossiers 91, IRIS-uitgaven, nr. 1, 53p.

54 *Ibidem*, p. 26.

55 VAN GYSEL, J.P., *De aanwezigheid van de artsen in Brussel*. In opdracht van de heer Rufin Grijp, Brussel, s.d., 125p.

56 *Ibidem*, pp. 108-115.

57 *Ibidem*, pp. 124.

58 LAURENT, A. en PRIMS, A. (1992), *Onderzoek naar de kwaliteit van het onthaal en de begeleiding van de gebruikers uit verschillende gemeenschappen in de bi-communautaire algemene ziekenhuizen van het Brusselse Gewest.* ULB-KUL, 189p.

59 De vier gemeenschappen waren: de Belgische Franstaligen, de Belgische Nederlandstaligen, de inwoners van de toen nog elf andere lidstaten van de Europese Gemeenschap en personen afkomstig uit de Maghreblanden. Deze enquête gebeurde mondeling op basis van een vragenlijst. Het oorspronkelijke streefcijfer van 2000 respondenten was bedoeld om telkens 500 gehospitaliseerde patiënten per gemeenschap te ondervragen. Uiteindelijk werkten slechts 621 patiënten mee. Het te groot aantal Franstalige patiënten en het te klein aantal ondervraagden van de andere gemeenschappen hadden belangrijke gevolgen voor de interpretatie van de resultaten, maar ook voor de vergelijkingen tussen de verschillende gemeenschappen.

60 Leeftijd, geslacht, burgerlijke stand, kinderen, levensbeschouwing, opleidingsniveau, bijkomende hospitalisatieverzekering, economisch statuut, beroepscategorie en kamertype.

61 p. 78.

62 p. 94.

63 *Ibidem*, p. 172.

64 DE CORTE, H., (1993), *Nederlands-Frans taalprobleem in de ziekenhuizen van Brussel*. Overlegplatform Vlaamse Gezondheidszorg, 133p.

65 *Het Nederlandstalig zorgaanbod in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest*, verslagboek van het colloquium van 9 mei 1998, Vlaams Komitee Brussel - Katholieke Universiteit Brussel, Brussel, 1998, 118p.

66 Ibidem, pp. 109-110.

67 LAURENT, A. en PRIMS, A., *o.c.,* 189p.

68 VERKOUTER, M., *Kwaliteit van de communicatie in de contacten van de patiënten en van de huisartsen met de Brusselse verzorgingsinstellingen*, *o.c.,* p. 53.

69 Met bijzondere dank aan Annemie Balcaen, stafmedewerker van de Brusselse Welzijnsraad voor het voorbereiden en opvolgen van de registratie.

70 VERKOUTER, M. I*bidem*, hoofdstuk 4, pp. 130-131.

71 Nederlands/Frans én Nederlands/Spaans.

72 JASPERS, J.B. (1985), *Het medisch circuit: een sociologische studie van de ontwikkeling van het netwerk van afhankelijkheid tussen cliënten, artsen, centrale overheid, ziekenfondsen en ziekenhuizen in Nederland (1865-1980).* Utrecht/Antwerpen, 219p.

73 De medische campus van de VUB: onvervangbaar in het gezondheidsbeleid van Vlaanderen en Brussel. In: WITTE, E. (2000), Rectorale redevoeringen (1994-2000). Brussel, VUBPRESS, pp. 80-90.

74 Alle ziekenhuizen die minder dan vijf patiëntencontacten hadden in Brussel of in de Rand: Etterbeek-Elsene, Baron Lambert, César De Paepe, Frans Gasthuis, Sint-Etienne, Edith Cavell, L'équipe, UZ – koningin Fabiola, Militair Hospitaal en de Stichting psychogeriatrie.

[75] Een apart werkdocument werd gewijd aan het kwalitatief onderzoek: voorbereiding, lijst van de geselecteerde dokters en de reden van selectie, correspondentie en print-out van de interviews: VERKOUTER, M. (2000), *De interviews: voorbereiding en follow-up.* Onuitgegeven werkdocument, Brussel.

[76] BAETENS BEARDSMORE, H. (1999), Sociologie du language. Losse cursusnota's, 3p.

[77] HELLER, M.S. (1982), Negotiations of language choice in Montreal. In: GUMPERZ, J.J., *Language and social identity*. London, Cambridge University Presss, e.a., pp. 108-118.

[78] VERKOUTER, M., *De interviews: voorbereiding en follow-up.* Losse nota's.

[79] RENIER, W. en VOSSEN, J., *Medi-100. Een project voor de inschakeling van de huisarts in de dringende medische hulpverlening in Brussel*. Studierapport 1994, december 1994, 99p + bijlagen en RENIER, W. en VOSSEN, J., *Medi-100. Een project voor de inschakeling van de huisarts in de dringende medische hulpverlening in Brussel.* Evaluatierapport, september 1993, 209p.

[80] VERKOUTER, M., *o.c.,* p. 151.

[81] VERKOUTER, M. in gesprek met Prof. Dr. Corne, diensthoofd spoedafdeling AZ-VUB op 2 maart 2000, met Dhr. Rommes, hoofdverpleger spoedafdeling Erasme op 20 april 2000, met Prof. Dr. Mols, diensthoofd spoedafdeling Sint-Pietersziekenhuis op 15 mei 2000 en met Dr. Desoir, diensthoofd spoedafdeling Sint-Elisabeth op 18 mei 2000.

[82] VERKOUTER, M. in gesprek met Dr. Desoir, diensthoofd spoedafdeling Sint-Elisabeth op 18 mei 2000.

[83] VERKOUTER, M. in gesprek met Prof. Dr. Corne, diensthoofd spoedafdeling AZ-VUB op 2 maart 2000

[84] VERKOUTER, M. in gesprek met Dhr. Rommes, hoofdverpleger spoedafdeling Erasme ziekenhuis op 20 april 2000

[85] KALIN, R. (1982), The social significance of speech in medical, legal and occupational settings. In: BOUCHARD, R. en GILES, H., Attitudes towards language variation. Social and applied context. London, Edward Arnold, pp. 148-163

[86] ST. CLAIR, R., From social history to language attitudes. In: BOUCHARD, R. en GILES, H.,*.o.c.,* pp. 164-174.

[87] Mc RAE, K. (1983), *Conflict and Compromise in Multilingual Societies. Switzerland / Belgium / Finland* (drie delen). Waterloo, Wilfrid Laurier University Press.

[88] *Estudi sobre la situatició sociolingüística en els centres de l'Agrupació Catalana d'Establiments Sanitaris*. In: Noves SL 28. Institut de sociolinguïstica Catalana. Maig 1999. Balanç d'un any de llei de politica lingüistica. Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura, 1999.

[89] VERKOUTER, M. in gesprek met Onno Falkena, journalist bij omrop fryslân, mei 1999 en met Prof. Dr. M. Heller, oktober 2000.

[90] CIRCOUREL (A.V.). Doctor-patient discourse. In: VAN DIJCK, T.A. (1985), *Handbook of discourse analysis vol III. Discourse and Dialogue*. London, Academic Press, pp. 193-202.

Hospitals, language laws and the Brussels-Capital Region: the hospital network and the demand from Dutch-speaking general practitioners and their patients

This article gives an initial overview of the geographic, social and legal position of hospitals in the Brussels-Capital Region and presents the main research findings of the project on the "*quality of communication between patients, doctors and hospitals in the Brussels-Capital Region*".

The first part of the article sets out the statutes and legal framework under which hospitals operate, the language laws and the way in which they are monitored. The law distinguishes three types of hospital: university hospitals, private hospitals and public hospitals. The official language of a hospital (whether it is Dutch or French speaking or bilingual) depends on its status and determines the Community to which it belongs. Hospitals are described as "single community" or "dual community", depending on whether they use only one official language or cater for both the dominant Brussels communities. The three university hospitals are only responsible to their respective communities: the Flemish Community manages the AZ-VUB, and the French Community the Erasme and Saint-Luc hospitals. No university hospital is required to guarantee a bilingual service: the working language at the AZ-VUB is Dutch, and that of Erasme and Saint-Luc French. Nor are private hospitals under any legal obligation to require their staff to be bilingual, even if they have opted for dual community status. Only the nine public hospitals are subject to language laws forcing them to guarantee a bilingual service.

The linguistic situation in Brussels hospitals has been the subject of much debate and research. A preliminary study of the works which have been published over the last thirty years has made it possible to classify their objectives and arguments. The question is primarily of concern to the Flemish Community, with surveys commissioned by – inter alia – prominent Flemish politicians, Flemish associations and authorities within the Brussels government itself. All these studies stress the need for a consistent policy, but they frequently limit their approach to a quantitative analysis which does not go much beyond the merely descriptive.

The second part of the article presents the results of research into the "*quality of communication between patients, doctors and hospitals in the Brussels-Capital Region*". The study consisted of recording the comments, experiences and remarks of Dutch-speaking general practitioners and their patients regarding their contacts with hospitals in the Brussels-Capital Region and includes around twenty in-depth interviews with the

general practitioners involved. A number of illuminating trends emerged from this approach.

Firstly, the study exposes the systematic referral by Dutch-speaking general practitioners of patients to specialists, and the absence of certain Brussels hospitals from the sample. The reasons guiding the choice of hospital, and the importance of socio-geographic factors on patient choice and behaviour are also revealed. The third aspect concerns the importance of the patient's working language in the choice and evaluation of the medical and hospital contacts. We were able to define the profile of patients for whom the use and knowledge of Dutch were determining factors in their choice of hospital. The fourth observation was that general practitioners and patients do not use the same criteria when assessing hospitals and the quality of contacts. We were able to draw up an overall classification of hospitals based on the two categories of experience. Finally, researchers were especially struck by the negative impression of emergency services in almost all the Region's hospitals. Our account of the emergency services attempts to understand this aspect better, and covers the current debate on the recognition of the mobile emergency services (SMUR/MUG), Flemish demands for bilingual services in all the Region's hospitals, and the attention which the subject has attracted in Parliament and the media.

Les hôpitaux, la législation linguistique et Bruxelles-Capitale: entre l'offre du réseau hospitalier et la demande des généralistes néerlandophones et de leurs patients

Cet article donne un premier aperçu de l'implantation des hôpitaux dans la région de Bruxelles-Capitale aux niveaux géographique, social et légal et présente les principaux résultats du projet de recherche *La qualité de la communication dans les contacts entre patients, médecins et les hôpitaux de Bruxelles-Capitale*.

La première partie de l'article définit le statut et l'encadrement juridique des hôpitaux, ainsi que la législation linguistique et ses différents mécanismes de contrôle. Trois types d'hôpitaux sont à distinguer: les hôpitaux universitaires, privés et publics. Le régime linguistique (néerlandais, français, bilinguisme) dépend du statut de l'hôpital, ce qui détermine également la Communauté chargée de sa législation. Nous parlerons d'hôpitaux monocommunautaires lorsqu'une seule des deux langues officielles est d'application et d'hôpitaux bicommunautaires lorsqu'ils s'adressent aux deux communautés dominantes à Bruxelles. Les trois hôpitaux universitaires ne dépendent que de leurs Communautés respectives: la Communauté flamande gère l'Algemeen Ziekenhuis-Vrije Universiteit Brussel (AZ-VUB) et la Communauté française gère les hôpitaux Erasme et Saint-Luc. Aucun hôpital universitaire n'est obligé de garantir un service bilingue. La langue véhiculaire de l'AZ-VUB est le néerlandais, celle d'Erasme et de Saint-Luc est le français. Les hôpitaux privés non plus ne sont pas tenus, par une quelconque obligation légale, d'imposer le bilinguisme à leur personnel, même s'ils ont opté pour un statut bicommunautaire. Seuls les neuf hôpitaux publics sont soumis à la loi linguistique qui leur impose d'assurer un service bilingue.

La situation linguistique des hôpitaux de la capitale a suscité de nombreuses polémiques et a fait l'objet de nombreuses recherches. L'étude préliminaire des publications qui ont paru ces 30 dernières années a permis d'établir une typologie de leurs objectifs et de leurs argumentations. Il ressort de notre analyse que la question intéresse surtout la Communauté flamande: les enquêtes sont menées à l'instigation d'éminents politiciens flamands, d'associations flamandes, des autorités compétentes au sein du gouvernement bruxellois, etc. Toutes ces études soulignent la nécessité d'une politique cohérente, mais elles se cantonnent le plus souvent dans une analyse quantitative, qui ne dépasse guère le niveau descriptif.

La deuxième partie de l'article présente les résultats du projet de la recherche *La qualité de la communication dans les contacts entre patients,*

médecins et les hôpitaux de Bruxelles-Capitale. L'étude rassemble des témoignages, des expériences et des remarques de généralistes néerlandophones et de leurs patients quant à leurs contacts avec les hôpitaux de Bruxelles-Capitale et elle comportait également une vingtaine d'interviews approfondies avec les généralistes participants. Cette méthodologie nous a permis de dégager des tendances dont la prise en considération sera susceptible d'éclairer le débat.

Premiers constats: le renvoi systématique des patients vers des spécialistes, à l'initiative des généralistes néerlandophones, pratique dont nous avons démonté le mécanisme, et l'absence de certains hôpitaux de Bruxelles-Capitale dans notre échantillon. A cet égard, nous avons décelé les motivations qui guident le choix d'un hôpital et l'influence déterminante des facteurs socio-géographiques sur le choix et le comportement des patients. Le troisième constat concerne l'importance de la langue véhiculaire du patient dans le choix et l'évaluation des contacts médicaux et hospitaliers. Ainsi nous avons pu définir le profil des patients pour lesquels l'emploi et la connaissance du néerlandais sont déterminants dans leur choix hospitalier. Quatrième constat: patients et généralistes ne se fondent pas sur les mêmes critères pour évaluer les institutions hospitalières et la qualité des relations. Nous avons établi une classification globale des hôpitaux sur base des deux catégories de témoignages. Enfin, notre attention fut tout particulièrement attirée par l'évaluation négative des urgences, pour presque tous les hôpitaux de la région. Notre description des services d'urgence vise à mieux cerner ce phénomène, en tenant compte du débat actuel sur la reconnaissance des SMUR, de la volonté flamande d'obtenir des services bilingues dans tous les hôpitaux de Bruxelles-Capitale, des questions parlementaires qui ont été posées à ce sujet, ainsi que de l'attention que les médias y ont consacrée.

Sociale, geografische en demografische aspecten

Aspects sociaux, géographiques et démographiques

Social, geographic and demographic aspects

Peter Scholliers

An Essay on the History of the Internationalisation and Representation of Brussels, 1800-2000

In October 1905 the British Board of Trade conducted an inquiry into general social and economic conditions of the working classes in Britain, France, Germany and Belgium. It wished to compare the workers' living conditions and, ultimately, the wage bill. Each report started with a summary at the national level, but most attention was paid to cities and towns. For Belgium, detailed reports of 15 towns were published.[1] With regard to Brussels, the Board of Trade concluded that this city experienced a "great and growing prosperity".[2] Much of this prosperity should be explained, according to the Board, by the location of the capital in the centre of the industrious country and of a national and international network of water-, land- and railroads. With regard to "the great scheme of converting Brussels into a seaport", the Board of Trade expressed genuine amazement: work had started around 1900 and included the construction of a vast new area of docks, warehouses and railroads, which came to be known as the *Tour et Taxis* site. Although the report paid attention to high mortality rates and poor housing conditions, it leaves a strong impression of Brussels as a modern, prosperous city.

I use this 1905 report to introduce three issues. First, it was no coincidence that the authors reported on a gigantic development scheme (the *Tour et Taxis* site). Massive demolition and construction works had indeed been going on since the mid-1850s, thus continuously reshaping Brussels. Second, it was no coincidence that British investigators conducted a large-scale inquiry into Belgian towns, and particularly its capital. Foreign interest in Belgium and Brussels had indeed existed for a long time. And third, it was no coincidence that the Board of Trade depicted a prosperous city with high mortality rates, thus stressing the paradox of economic development and high social inequality. In this essay I would like to connect these three issues by exploring the relationship between Brussels and the British interest, or more correctly, by exploring the relationship between the expansion of this middle-sized West-European city, its labour market, its image, and the world economy.[3]

Under construction

Unusually huge clearance works started in the 1860s under the label of the *assainissement* (literally "cleaning up") of "une ville malade, inadaptée aux besoins du 19e siècle"[4]. These works had several causes. Around 1850 the city council had deplored the departure of wealthy *Bruxellois* for the modern suburbs, which resulted in property depreciation, immigration of less well-to-do people, and – of particular concern with regard to the city's budget – in considerable loss of tax revenue.[5] With a rather limited surface of 450 hectares[6], the available space in the walled town was almost entirely taken by 1800, leaving no possibility for new, spacious dwellings.[7] The rich fled the densely populated districts, the regularly overflowing and always polluted River *Zenne*, the smelly alleys and streets, the general fuss and, indeed, traffic congestion. This move highly preoccupied the city council throughout the 19th and 20th centuries (as it does today). Rather weak measures were taken in the 1840s to temper the discomforts somewhat. One straightforward measure to keep well-to-do inhabitants within the city limits was simply to extend the territory of the city. Such was done for the first time with the annexation of the Leopold district in 1853, and of the Louisalaan in 1864, both areas with big, attractive houses along large streets[8].

A second motive for the clearance works was the strong wish of the city council, the Belgian bourgeoisie, the national government and the subsequent kings to embellish the capital. Leopold II (monarch from 1865 to 1909) especially got a reputation of wanting to give Brussels "the position which it is entitled to pursue (…), increasing its air of elegance and pleasure".[9] Urban innovations in Brussels prior to 1860 had been modest.[10] In general, the local leading circles as well as most foreign visitors, then viewed the capital of Belgium as a provincial town, except for some prestigious parts surrounding the royal palace, the theatres, and the Grote Markt. The city council wished to change this, and started talks in 1861. Two years later the *Société Immobilière de Belgique* showed utmost interest in possible development schemes in Brussels. Hardly by chance, in the same year the city council discussed a list of no less than 25 massive projects. Needless to say, pressure groups were very active in the development schemes of Brussels[11].

A third motive for the clearance works was the concern about housing and health conditions. This was a strong argument, particularly after the cholera epidemic of 1866 with no less than 3,467 deaths. Various reports in the 1840s had made very clear that housing and living conditions in specific districts were defective: overcrowded, tiny houses (often in courts and narrow blind alleys), almost no sanitary facilities, often single-roomed dwellings, garbage piling, humidity, and no proper cooking or heating facilities.[12] Such conditions caused high mortality: around the

middle of the 19th century, Brussels was among the cities with the highest mortality rate in Europe.[13] The city council had launched only weak measures and, moreover, it did not want to put pressure on the landowners out of fear they would stop investing in dwellings.[14] Regulation about general hygienic measures and sanitary controls of houses from the 1860s onwards had more effect. Still, only as late as 1906 a regulation forced landowners to install a separate lavatory in each house (not in each dwelling, though).

Arguments on urban renovation combined concerns of health and embellishment with the wish to keep wealthy tax payers in the city: this made a very persuasive statement. And thus, after 1866, the appearance of the old city (or the "pentagon") started to change thoroughly.[15] The River *Zenne* was canalised and vaulted, hundreds of houses (most working-class dwellings, but *maisons de maître* too) were demolished, whole parts of the medieval city were totally reshaped, buildings and houses were erected along new, large and straight avenues (inspired by the Parisian *Haussmanisation*), spacious squares arose and gardens were laid out. The aim was clear: the shaping of a radiant, modern city for finance, commerce and pleasure that would attract many visitors for business and leisure. Consequently, no single working-class building scheme was completed. Of course, private investors built working-class dwellings from the 1860s on, but these had relatively high rents. Many families had no alternative but to move to the already crowded, small houses in blind alleys and courts, or to the old parts in the suburbs.[16] As a result Brussels had large poor areas at the extremities of the pentagon, while there were some wealthy districts in the centre. Hence, by 1900 social investigators found that the housing conditions of the Brussels working class had far from improved compared to 50 years earlier.

By 1900, hotels, restaurants, ballrooms, cinemas, museums, department stores, shops, various public buildings (banks, hospitals, schools,…) and commodious tenements had been built in the pentagon, giving it a very modern look. Moreover, big temporary events, such as world exhibitions, reinforced this air of modernity (see below). Many more buildings were to come, which devastated old (as well as less old) areas. Soon, this construction fever spread over the suburbs where huge building schemes transformed the pastoral landscape. From 1880 onwards, large and long avenues formed the core of new districts in the communes of Schaarbeek, Elsene, Jette and Etterbeek (the "Greater Brussels"), where parks and gardens were laid out and new buildings (railway stations, office buildings, museums, hospitals, sport facilities, schools and of course dwellings) were erected.[17] In the 20th century, three construction phases have been distinguished. First, the works launched by the Belgian state to organise the fluent public transportation of labour (of which the junction between the North and South railway stations was the apogee); second the works

started by the Belgian state and local capitalists to make Brussels part of the international economy (to which the *Expo '58* testifies, and which led to the building of the European institutions from 1967 onward); and third the works done by international capitalists to be present in the nucleus of the E.U.[18]

These works shaped a conurbation with specific characteristics in each commune, but that yet formed one whole. Generally, living and housing conditions in the suburbs were better than in the pentagon. At least, initially. With the ageing of buildings, the housing quality deteriorated in the centre of some suburbs (particularly in Molenbeek Schaarbeek and Sint-Joost), and better-off people tended to go and live in more remote districts of the south-east of the conurbation. Spatial segregation is still very obvious.[19] It is accompanied by big differences with regard to housing quality and comfort. Thus, according to the population census of 1981, 24 percent of the Brussels population resided in dwellings built before 1919 (and therefore often lacking a bathroom, a toilet or central heating); 21 percent of the Belgians and 19 percent of the E.U.-citizens lived in pre-1919 houses, but 39 percent of the "old" Mediterranean immigrants (from Greece, Italy and Spain) and 50 percent of the "recent" Mediterranean immigrants (from Morocco and Turkey) lived in such houses.

Demolition and construction required a gigantic amount of capital.[20] The communes of Greater Brussels, the national state, the Brabant province and, naturally, private bodies and persons invested huge amounts of money in demolition and construction work. Quite significantly for the magnitude of these enterprises as well as for the international dimension of Brussels, was the fact that foreigners showed high interest in Brussels construction and real estate activity.[21] For example, the vaulting of the River *Zenne* was started in 1867 by the *Belgian Public Works Company* Ltd, an English enterprise.[22] The buildings on the central boulevards were constructed in the 1870s by the Parisian Mosnier.[23] This love for French architecture continued till the early 1950s, and led French architects to build several dwellings in the bourgeois districts of the suburbs.[24] From the 1960s onwards, foreign firms and international organisations not only hired and bought office space but they also constructed buildings (e.g.,the Hilton, Sheraton and Westbury hotels, the IBM-tower,…). The arrival of big foreign real estate agents accelerated the reshaping of many parts of the city into office districts (for example, the English firm of Jones, Lang & Wootton caused a genuine turmoil on the Brussels market of houses and offices in 1965, just as is presently happening with the plans of the Swedish firm Eurobalken to remodel the area around the TGV-terminal at the Midi station).[25]

However, the constant reshaping of the form and content of the city provoked strong feelings of dissatisfaction, severe criticism and fierce resistance. Already around 1890 the loss of a picturesque Brussels (i.e. the

idealisation of Medieval-like streets and houses) was deplored by some, which led for example to the remodelling of the houses on the Grote Markt. The work at the Kunstberg (conceived before 1914, but achieved in the 1950s), the construction of the many tunnels (1950s) or the demolition of Horta's Volkshuis (1963) caused loud protests as well as the formation of local "resistance" groups. Sometimes these had an international character, which was the case for the protest against the destruction of the Volkshuis.[26]

The local leading circles and most foreign visitors were delighted with the transformation of Brussels since the last quarter of the 19th century. The nice squares, the long avenues, the beautiful and sometimes daring architecture (Art Nouveau around 1900, the style that inspired Europe) were admired by many. One of the most striking features was the splendid hotels and restaurants that had been built on the central boulevards: the *air de Paris* was brought to Brussels. This was reported, for example, in tourist guides: "The restaurants (of Brussels) are elegant, as the grand restaurants of Paris where one eats à la carte; all is good, but of course expensive."[27] In those days, the reference to Paris was an irrefutable tribute. Moreover, if Brussels prices were high for Belgium, they were moderate compared to France and England. Interestingly, the culinary comparison between Paris and Brussels, made by foreigners and eagerly accepted and reproduced by Belgians, was also heard in the second half of the 20th century. For instance, in 1965 H. Gault and C. Millau (at that moment, hardly the gurus of the nouvelle cuisine they later became) wrote that "in Brussels one may find remarkable restaurants which have nothing to envy from the greatest Parisian restaurants".[28] And so, Brussels (both the city and the image) exerted an irresistible appeal.

Migrants and wages on a highly segmented labour market

The building fever, the continuous expansion and the outspoken bourgeois and downright luxurious atmosphere of some parts of the city required a great quantity of a varied work force. For a long time, Brussels had attracted workers who had left their villages when living conditions had deteriorated. Thus, in the 1810s, the 1840s, the 1870s, and again in the 1920s large groups of immigrants settled in Brussels, originating mostly from the nearest *arrondissements*, often Flemish speaking, and feeling uneasy in a city where French was the dominant language (in ideological terms). Increasingly, migrants came from foreign countries. The 1960s and 1970s witnessed a breakthrough of this foreign population, together with a change of its composition: in 1961 6.7 percent of the people

living in Brussels were foreigners (primarily people from the surrounding countries), but this figure attained 16.0 percent in 1970 and 28.5 percent in 2000.[29] This proportion was higher than that in many other European cities.[30]

Many immigrants were poor, joining the considerable numbers benefiting from charity or social services. They were willing and forced to work at a relatively low wage and for long hours, and they often found a job as a bricklayer, as a maid or in the clothing industry (after the setting up of social legislation in the late 1940s, many people worked "illegally" and in very bad conditions). Also, many found an occupation as a shop keeper or a travelling salesman. But of course, not all immigrants were poor. An important part of the newly arrived were skilled workers, professionals and artisans. Frequently, skilled workers came from foreign countries, which was the case for French construction workers employed by Mosnier, and for the (mostly English) engineers that started work in the machine construction firms.[31] Thus, foreign machine builders, printers, cabinet makers and cooks, as well as traders, entrepreneurs, journalists and artists arrived in Brussels. In 1842, for example, 8,500 foreigners lived permanently in the pentagon (or 7.5 percent of the inhabitants).[32] Interestingly, the proportion of foreigners hardly changed up to the 1960s (when 6.7 percent were non-Belgians). After 1960, the presence should be stressed of highly specialised and well-paid employees of the international organisations and foreign firms with a Brussels office. With regard to branches of foreign firms it is relevant to note that around 1970 some 150 American offices had moved from London, Zurich, Paris or directly from the USA into Brussels, attracted by the (rumours about the) installation of the European institutions in this city[33]. In 1998, international firms and organisations employed 62,000 highly educated people of which 35,000 were non-Belgians.[34]

A very specific group of migrants should be mentioned too, namely political refugees. Their economic influence was probably low, but they contributed particularly and extravagantly to the cultural life of the city. The young *Royaume* took to itself a rather liberal constitution, while there was a perception of freedom (the surrounding countries were less liberal; hence the printing of books in Brussels that could not be published in Paris). Of equal influence, were the relatively low prices compared to France, Holland and especially England.[35] This breeze of freedom and the low cost of living made Karl Marx, probably the most notorious of the refugees, come to live in Brussels between 1845 and 1847, but the names of Proudhon, Dumas or Buonarroti may also be mentioned. The French refugees did undoubtedly influence the most the Brussels social and cultural life, writing in newspapers, organising dinners, launching literary and political salons, and animating balls and soirées. Certainly, their presence did not remain unnoticed.[36]

Because of this ongoing immigration, the population of Greater Brussels grew importantly[37]. Brussels seemed to have witnessed the strongest growth of the European cities between 1750 and 1850, which can be seen as an indicator of its economic development in that period. However, even if the Brussels growth rate from 1850 to 1950 was higher than during the preceding century and even if the total population neared one million after 1950, the growth rate was then surpassed by most European cities.[38] The tension between the number of *Bruxellois* and the available quantity of houses was particularly high in the 1840s (strong immigration) and from 1865 to 1885 (strong immigration plus clearance works without replacement dwellings). Later, the proportion was more in balance, although in particular periods the population rose more rapidly than the available stock of dwellings. The result was a sensitive rise of rents. Overall, rents more than tripled between 1800 and 1914.[39] This required a larger part out of the workers' budget, but it simultaneously meant an increasing income for the landowners. Another consequence was the long-term rise of the price of houses.[40]

A wide variety of occupations and skills met on the Brussels labour market. Around 1800 there were some opportunities in modern industry in the pentagon, but soon these were outclassed by industries in Anderlecht and especially Molenbeek. Often with the help of foreign capital and know-how, both communes became genuine pioneers in the metal and textile industries.[41] Yet the Brussels conurbation never had a distinct industrial image because of the many, diverse and small-scale industries that spread all over the city (with a clear tendency to the north-west of the conurbation). Brussels was "big" with regard to clothing, building, printing, food and luxury industries (musical instruments, for example), which exported part of their products. In general, these industries did not require spectacular buildings nor an important workforce or sophisticated machinery. The small-scale clothing industry, where the sewing machine was the most radical technological innovation for decades, represented a share of approximately 25 percent of total industrial employment in the agglomération, and this proportion remained fairly stable between 1800 and 1980.[42] The numerous small-scale businesses made the industrial employment of the Brussels conurbation the most important of the country between 1890 and 1960. According to the industrial censuses,

Greater Brussels had about 120,000 industrial jobs between the 1890s and 1960s. From 1974 to 1988 the conurbation lost 50 percent of these, which was caused by the general economic crisis but equally by the fact that industrial plants moved out of the congested city.[43]

Gradually, employment in the so-called service sector increased. Brussels, as the administrative, financial, political and leisure centre of Belgium and, after 1960, as the administrative and political heart of many international organisations and firms, had ever-increasing employment

in this sector. Cautious estimates mention a doubling of this employment between the 1840s and the 1890s; by 1930 about 50 percent of total employment in the Brussels pentagon was in the service sector; in 1980 this proportion had reached nearly 80 percent.[44] All employment taken together, the Brussels conurbation had jobs for approximately 600,000 people in 1980 and 720,000 in 2000, of which 85 percent worked in the service sector.[45] Certainly, "services" do include a great variety of occupations, ranging from the shop keeper to the bank manager. Yet, especially since the 1960s, Brussels offered jobs to many highly educated people employed by international firms and organisations, by civil services, research centres and the like.

In the first half of the 19th century, most of the white and blue collar workers lived close to their workplace. With the clearance works and the transformation of the city and its economy, many workers were forced to move, although for some categories it remained a necessity to live near the outlet. Such was the case for people with a job in the clothing and food trade; therefore some specific districts kept a very clear-cut industrial character. Around 1900, many workers lived in the suburbs, and used tramways to move between home and work. From 1880 on, a dense network of trams and local trains (the *vicinal*) connected Brussels to the surrounding rural area; special fees for workers made the daily trip between home and work affordable. The Brussels communes welcomed this warmly: if workers were needed, they were available and if not, they simply stayed at home (meaning that they did not call upon the Brussels charity or unemployment services). As a consequence, commuting became extremely important. For example, around 1900 the entire male work force of some communes of the Nivelles *arrondissement* worked in the Brussels building industry. In fact, the Brussels labour market had become a nation-wide affair.[46] During the 1960s, with the booming of the car and (urban) motorways, this notion of a nation-wide labour market with Brussels right at the centre, expanded even more.

The presence of large groups of immigrants (in the 19th century) and of commuters (in the 20th century) exerted pressure on the Brussels wage level. Because of the segmentation of the labour market (entirely different work conditions for a skilled, experienced male engineer or executive from England, and for an unskilled, young female salesgirl or cleaning woman from Anderlecht), such pressure had very unequal effects. As a consequence, inequality among employees was substantial, and wages tended to diverge. An indication of both phenomena may be found in the results of an inquiry into daily wages of some 40 categories of Brussels workers between 1889 and 1905. During this period, the highest wage was paid to carpenters (5,60 francs per day) and the lowest to bakers (2,80 francs): i.e. just half; the variation coefficient of all wages in 1889/1900 reached 14 percent, that in 1901-1905 attained 19 percent which indicates increasing

differentials.[47] Another type of evidence about inequality appears when the total family income is looked at. An investigation among 100 working-class families conducted in 1897, showed that the average weekly income of families with one child reached 20 francs, that the variation coefficient of the wages was high (30 percent), and that two-thirds of the mothers had an income.[48] The latter had very varied occupations: one was registered as a cleaning women, another as a seamstress or a cook, while still another kept a café or a small shop. When women did perform paid work, their share in total family income amounted to an average of 17 percent.

There are no comparable data for the 20th century. Yet, income statistics per inhabitant and per year for each commune of the Brussels conurbation are at our disposal for the recent period. Of course, the information differs entirely from that of the late 19th century: an administrative division is used, and not an occupational one. Nevertheless, social boundaries concurred very broadly with administrative ones, and statistics for each commune do inform about inequality. For 1985, it appeared that the average *Bruxellois* earned an annual (and officially declared) income of 227,900 francs, while the average Belgian earned 191,800 francs (i.e. 16 percent less). The variation coefficient for the average incomes of the 19 Brussels communes reached a substantial 21 percent, with Sint-Pieters Woluwe (east of the conurbation) at the upper end (312,400 francs), and Sint-Joost (north of the pentagon) at the lower end (145,600 francs).[49] These are large differences indeed. Very recent data on income reveal that the differentials within Brussels were generally larger than in other parts of the country, and that the income gap in Brussels tends to increase slightly.[50] By the way, the higher average income of the *Bruxellois* in 1985 should also be seen within the context of a higher cost of living in the city compared to the rest of Belgium, which refers particularly to the cost of housing, and to a lesser extent to the fact that outside the Brussels conurbation one could grow vegetables.

While the statistics for 1900 only consider the working classes, the data for 1985 refer to all inhabitants of the city: they reveal the existence of very rich communes in specific parts of Greater Brussels (next to Woluwe, also Ukkel, Watermaal and Oudergem) where well-to-do *Bruxellois* mingled with the employees of the international organisations and firms. Since the early 1800s, the wealthy people of the country lived in Brussels, or at least, had a *pied à terre* in the better parts of this city. They wished to live close to the centres of politics, commerce and business, and close to leisure opportunities. The city attracted a lot of immigrants from the surrounding countries, who were not without means. Many of them participated in banking, industrial and commercial activities where they often played crucial roles.[51] Their presence clearly appears through the composition of the many *sociétés anonymes* (limited liability companies) set up in the early 19th century. For example, the following people living in

Brussels had shares in various *sociétés anonymes*: Jonathan Bisschoffsheim (°Mainz, 1808), Jean-François de Wijkerslooth de Weerdestijn (°Haarlem, 1792), Jean Mettenius (°Frankfurt,1777), Charles Vilain XIIII (°Paris, 1796), Charles Whetnall (°London, 1811).[52] These were chief actors in the economic development of Brussels, Belgium and Europe. J. Bisschoffsheim, for instance, was not only an administrator, director and founder of many companies, he also formed a direct liaison between Brussels and international finance.[53]

Internationalisation at work: the example of the World Exhibitions

The above has made clear that foreign workers, capital and ideas were common in Brussels throughout the 19th and 20th centuries. In fact, more evidence of this presence may be considered, such as the availability of foreign newspapers in hotels since the 1840s, the numerous international conferences since the 1870s, or the existence of international schools since the 1920s.[54] To me, all this makes clear that the city's fortune should be interpreted by connecting intimately the history of the city to diverse international developments. Form (urbanisation, architecture) and content (functions, employment) of the city were indeed shaped with the help of powerful foreign influences. This was a consequence of investments and migrants, but equally of image. I would suggest that there was a close interaction between both, without which the internationalisation of Brussels would have been impossible.

The many *Expositions Universelles* may serve as an example of the interaction between image and material circumstances, or between language and practice. Dare-devils had to convince the city council to set up a world fair, consequently private investors and state capital had to be attracted, and finally some high authority had to support the whole venture. Meanwhile, other candidates had to be combated.[55] Immense propaganda had to convince local, national and supranational investors, visitors and authorities. This was no trifling operation: it took time, money and an enormous amount of persuasion, lobbying, charm and, naturally, know-how. Between 1851 (London) and 2000 (Hanover), 65 of these extravaganzas were set up; the top-five of the organising cities was the following[56]:

1. London (8 exhibitions)
2. Paris (7)
3. Brussels (5)
4. New York, Glasgow and Antwerp (3)
5. Dublin, Philadelphia, Barcelona, Turin, Chicago and Liège (2).

Belgian cities were very well presented in this list.[57]The first Belgian world fair was held in Antwerp (1885), the last one in Brussels (1958).[58] On one occasion, two Belgian cities hosted the fair (Antwerp and Liège, 1930). Antwerp organised an exhibition in 1894, and Brussels three years later, which illustrates the ecstatic ambitions of those days. Brussels hosted five of such gigantic world fairs: 1888, 1897, 1910, 1935 and 1958, assuredly no light achievement.[59] The significance of this should indeed not be underestimated: a middle-sized city in a small country took the initiative, made plans during several years, convinced ministers and the king to support the undertaking, seduced journalists and investors, and it organised enormous events that attracted millions of people.

Initially, world exhibitions were set up as large displays of industrial and craft produce, to show new techniques of industry and science.[60] Commerce, traders and the gigantic Machine Hall formed the kernel of the exposition, while the granting of awards, prizes and *diplômes* made the reputation of firms and products. Soon the fine arts were added, and ideology appeared under the form of history (progress, civilisation, colonialism…) and general themes (peace, brotherhood, education…). Because the cost sky-rocketed, large amusement parks with restaurants, cafés and various forms of popular entertainment became common to attract more visitors. And so, by 1900 the world exhibitions had become primarily an affair of mass consumption of goods and culture. Brussels did very well in all components mentioned here. In 1897 the automobile competition and the Congo village were hits, in 1910 consumer goods (the "arts appliqués") enchanted the public, in both 1910 and 1958 *Oud België* or *Vrolijk België* ("Old" or "Merry" Belgium, an assortment of stereotypical historical buildings, offering so-called traditional food and drink) attracted tens of thousands of visitors, in 1910 international conferences on hygiene and working-class dwellings were set up, and in 1958 aerospace was presented to the public. Various Brussels exhibitions were considered as genuine milestones. At the 1910 expo, for the first time the industrial part was no longer the main event, 1935 announced the post-war type of exhibition by inviting foreign participants to apply contemporary architecture, while 1958 showed the confident image of a peaceful world, despite the two opponent cold-war blocks.[61]

The particular role of Brussels on the international level may also appear through the following. Around 1900 talks about a co-ordinating international bureau started to end the proliferation of exhibitions. Between Antwerp 1894 and Paris 1900, no less than eight world fairs had been opened. France took the lead here, but Belgium followed right behind with the organisation of an international conference in Brussels in 1908. In 1928 the *Bureau International des Expositions* set a standard with minimum requirements for world fairs. It was decided to install two categories (First and Second). Seven years later, the Brussels exhibition of

1935 was labelled *Première catégorie*, which was the first expo to obtain this. Since then, only Montreal (1967), Osaka (1970) and again Brussels (1958) were granted this honorific title.

Each of the Brussels fairs were enormous successes. Mostly, the "big nations" were present, and the number of visitors reached 4 million in 1888, 6 million in 1897, 13 million in 1910, 22 million in 1935 (aided by the devaluation of the Belgian franc that year), and 41 million in 1958.[62] In 1958, 60 percent of the visitors would have been Belgians, thus leaving some 16 million foreign visitors (from about 40 different countries). Surely, the effective communication system (acclaimed by the 1905 report of the Board of Trade), as well as the localisation of the city helped to achieve these high numbers of visitors. The international dimension of Brussels not only appears through the numbers of foreign attendances, but also of course through the countless goods exhibited, the architecture, the novelties, the art, the food, the conferences, the shows, the publications et cetera. Many Belgians and *Bruxellois* saw the first electric light bulb, telephone, automobile or television at the exhibitions.

Apart from the proper *expositions universelles*, I should emphasise that Brussels hosted many national exhibitions. *Expositions industrielles* were organised in 1830, 1835, 1841, 1847, 1853, 1856, 1874 and 1883; special exhibitions opened in 1887 (*Exposition de téléphonie*) and 1899 (*L'électricité à la maison*).[63] These were national events with Belgian participants, but with many foreign visitors (advertisements appeared in the French, British, Dutch and German press).[64] Special mention should be made of the 1880 *Exposition nationale des produits de l'industrie, de l'agriculture et de l'horticulture*, organised on the occasion of the 50th anniversary of Belgium. Instead of ceremonial speeches and parades, it was decided to set up a large exhibition in entirely new buildings meant to be permanent, that attracted 1.2 million local and foreign visitors. The amazement of the latter, confronted with the "plus brillante and plus utile" exposition, pleased Belgian commentators highly.[65] Finally, I should add that, apart from the various expositions, many visitors came to Brussels for pleasure or business. Especially after the opening of luxury hotels around 1890 this seems to have been the case, but also during the immediate post-war years many tourists arrived in Brussels, profiting from the low prices (1919-1925) or the (relative) abundance of goods (1945-1950).[66]

The Brussels exhibitions left strong and lasting marks in the urban pattern.[67] This not only relates to some gigantic buildings that remained after the exhibition (the *Atomium*!), but primarily to the laying out of entirely new districts. This implied equipment with water and sewer facilities, but soon also with gas and electricity. Tramways joined the new areas to the city centre, and mostly bourgeois houses were erected along the broad avenues. In 1880, the Jubelpark (Cinquantenaire) was built on Linthout hill, at the end of the extended Wetstraat, to commemorate the

country's 50th anniversary. As a result, the Leopold district expanded eastwards. The 1880 buildings were used in 1888 for the *Grand Concours International des Sciences et de l' Industrie*. For the 1897 exposition, the same location and buildings were again used. However, the buildings were aggrandised, and via the impressive Tervurenlaan the site was connected to the colonial annexe in Tervuren (10 kilometres further east). Splendid houses, mostly in Art Nouveau, were erected along this avenue and up to the Woluwepark (by the way, the latter was designed by a French architect). The 1910 exhibition moved to the Solbosch area, southeast of the conurbation, which prolonged the both luxury and leisurely Louisalaan. Contrary to the 1888 and 1897 exhibitions, buildings at the 1910 expo did not survive. Yet, the whole area developed rapidly after 1920. The 1935 fair was set up in the northern part of the conurbation, at the Heysel. Right from the start, the fair was conceived as the centre of an entirely new district, the *Quartier du Centenaire*. Large avenues ran from the pentagon to the Heysel, where halls in monumental Art Deco style had been erected. The development of the area was stopped by the war years, but the Expo'58, set up at the same location as in 1935, launched the urbanisation again.

Clearly, in a city of continuing demolition and construction, wishing to keep an image of modernity and openness, the world exhibitions appeared to have been the ideal expression form.

Conclusion: representation, social inequality, and world capitalism

With five world expositions Brussels put itself firmly on the international map, attracting millions of visitors and showing "the world" to Belgians and *Bruxellois*. For a few months, Brussels appeared as the world centre of industry, art, commerce, leisure, colonialism, technology, progress, tolerance, communication, peace et cetera. Obviously, this reinforced the international character of the city, while the city used the world fairs to promote itself on the international scene. This international image appeared to have been decisive for the selection of a place to establish a branch of an international firm, to find a job or to invest money, or to install international organisations and particularly the European Commission.[68] In turn, the setting up of these world fairs required a solid basis, namely the international features of Brussels since the early 19th century. The presence of a growing number of foreign workers, investors, tradesmen, tourists, refugees, bankers, administrators and entrepreneurs since the 1830s was indeed crucial. Such presence was not unique in Europe but because Brussels was relatively small, the foreign influence marked the

city's life more clearly than was the case in, say, Berlin, London or Paris. In brief, a dialectical relationship between image building and solid material conditions was at work: once internationalisation had begun, it engaged in a continuing and maturing process. The Brussels discourse (seen as the combination of language and practice) was indeed heard all over the world in the 19th and 20th centuries.

Yet, there was a price to be paid. Demolitions and constructions reshaped constantly the city's outlook, thus taking away *points de repères* and forcing inhabitants to adapt ceaselessly to a new urban landscape. This process started in the late 18th century, but it accelerated from the 1860s on. Obviously, the foreign influence cannot be seen as the only responsible one, but I would argue that the international dimension was decisive at certain moments of great influence. Thus, the organisation of (world) exhibitions designed new districts, while the accomplishments of foreign architects and investors shaped particular parts of the city. Some of these achievements were delightful, but others were outrageous.

In the same vein, I would argue that the international presence influenced the Brussels labour market and general standard of living. Brussels attracted a specific labour force, and since the 1830s many people came to Brussels to find work as a bricklayer, cleaning woman, seamstress or printer: skilled workers mingled with artisans and day labourers like anywhere else. The international dimension made Brussels attractive for highly educated people from abroad. All of them were well paid and some enjoyed very considerable incomes. Their life-style entailed a particular consumption pattern, shared by the local bourgeoisie and élite, that necessitated unskilled as well as skilled labour. The consequence was a segmented labour market, a huge wage and income gap, and distinct housing segregation. Again, this cannot be solely ascribed to the internationalisation of the city; my argument is that the foreign presence may have been decisive in specific fields at particular moments.

The relationship between world capitalism, urban form and functions, image, and social inequality is certainly not a Brussels peculiarity. Undoubtedly, international influences on form, functions, social relations are present in, say, Berlin, London or Paris too. The history of the internationalisation and representation of Brussels is therefore the history of a modern, multifunctional city. But of course, these cities are not interchangeable: they keep their distinct character because each city has a national and regional function and significance, that gives it a relative autonomy vis-à-vis internationalisation.

Notes

[1] *Cost of living in Belgian towns* [Cd.5065]. London (Board of Trade), 1910.

[2] *Cost of living*, p. 1.

[3] "World economy" implies the accumulation and transfer of capital and goods throughout the world; "global economy" implies the capacity to transfer capital and information on a planetary scale in one second; as such the globalisation of the economy is a very recent phenomenon; see Manuel Castells, *The rise of the network society.* Oxford (Blackwell), 1996, p.92-106.

[4] This characterisation is from Yvon Leblicq, "L'urbanisation de Bruxelles aux XIXe et XXe siècles", in *Villes en mutations, XIXe – XXe siècles.* Brussels (Crédit Communal), 1982, p.343.

[5] Patricia Van Den Eeckhout, "Brussels" in Martin Daunton (ed.), *Housing the workers 1850-1914. A comparative perspective*. Leicester (University press), 1990, p. 85-9.

[6] This made Brussels a small city (in term of surface), not only compared to other European capitals but also to other Belgian cities (Van den Eeckhout, "Brussels", p.70).

[7] Victor-Gaston Martiny, "Stedelijke ontwikkeling", in Arlette Smolar-Meynart & Jean Stengers (eds), *Het Gewest Brussel*. Brussels (Gemeentekrediet) 1989, p.162-3.

[8] Later, other parts were annexed to the city proper, among which 113 ha in 1897 used for the construction of the *Tour et Taxis* site. (Yvon Leblicq, "Evolutie van het uitzicht van Brussel in de 19de eeuw", in *Brussel, breken, bouwen.* Brussels (Gemeentekrediet), 1979, p. 33).

[9] Van Den Eeckhout, "Brussels", p.85. On the many initiatives of king Leopold II, see Liane Ranieri, *Léopold II, urbaniste*. Brussels (Hayez) 1973.

[10] Works of importance included, for example, the *Muntschouwburg* (1817-9), the *Kruidtuin* (1826-7), the *Sint-Hubertusgalerij* (1846-7), the demolition of the walls (circa 1860). For a chronology of constructions in Brussels up to 1980, see *Straten en Stenen. Brussel: stadsgroei 1780-1980*. Brussels (Generale Bank - Sint-Lucasarchief), 1983.

[11] One example from the first half of the century: the *Société Civile pour l'agrandissdement et l'embellissement de Bruxelles* was active in the Leopold district. This company was controlled by the Société Générale de Belgique (*Straten en stenen*, p.26, 33). On this Société Générale, see Els Witte, "De Société Générale als drukkingsgroep. Een concreet voorbeeld: de grondspeculaties rondom het Brusselse justitiepaleis (1838 - 1840)", *Revue belge d'Histoire Contemporaine*, 1969, I, p.6-47.

[12] For example, Edouard Ducpétaiux, *Projet d'association financière pour l'amélioration des habitations et l'assainissement des quartiers habités par la classe ouvrière à Bruxelles*. Brussels, 1846. On working-class housing conditions, see "Le logement ouvrier dans l'impasse?", in *Les Cahiers de la Fonderie*, 6 (1989).

[13] The "normal" mortality rate (i.e. without exceptional conditions such as an epidemic) reached 32.8 pro mille in Brussels, but 24.4 in London and 23.5 in Paris (1860s), *Straten en stenen*, p.184 - 5.

[14] Van Den Eeckhout, "Brussels", p. 83-4.

[15] Brussels clearing works are particularly dealt with by Thierry Demey, *Bruxelles: chronique d'une capitale en chantier*. Brussels (Legrain), 1990, volume 1.

[16] Van den Eeckhout, "Brussels", p.89-92.

[17] For a survey of the development of the form of the Brussels conurbation up to 1990, see Marc Lacour (ed.), *Morphologie urbaine à Bruxelles*. Brussels (CERAA), 1991.

[18] Jean-Philippe Peemans, "Luttes urbaines à Bruxelles et lutte des classes", in *Contradictions*, 19-20 (1979), p.137-145.

[19] See the maps of social segregation: Christaan Kesteloot *et al., Atlas van achtergestelde buurten in Vlaanderen en Brussel*. Brussels (Ministerie Vlaamse Gemeenschap), 1996.

[20] To show the gigantic cost of works, the immense Justitiepaleis (1866 – 1883) may be illustrative. It had cost the national government 38 million of Belgian (gold) francs. This achievement (labelled a "gigantic pot of glue" or the "mammoth") can be seen as a good example of the essence of the assainissement: the enormous building, carrier of symbolic meaning, had swept off a crowded working-class district, and now overlooked stately the entire city as a genuine sign of the power of the bourgeois-democratic state. Victor-Gaston Martiny, *Bruxelles, architecture civile et militaire avant 1900*. Braine-l'Alleud (Collet), 1992, p.57.

[21] Particularly English and French companies showed great interest (Leblicq, "L'urbanisation", p.348-9).

[22] Due to lack of money and bad management, the company stopped the works in 1871; these were continued by the city itself (Leblicq, "Evolutie", 48-51).

[23] *Straten en stenen*, p.190-2.

[24] Lacour, *50 jaar architectuur,* p.119-120.

[25] With regard to the former, see Serge Govaert, *Bruxelles en capitales. 1958-2000 de l'Expo à l'Euro*. Brussels (De Boeck), 2000, p.145; with regard to the latter, see "Opnieuw bouwactiviteit aan de Midi", in *Alert*, 11 (Novembre 2000), p.1-2.

[26] Marc Lacour (ed), *50 jaar architectuur Brussel*. Brussels (CERAA), 1987, p.13, 43-7, 127. For a brief survey of some of these protest groups, see Demey, *Bruxelles: chronique d'une capitale,* vol.2, p.279-321 ("La ville aux cent comités d'habitants").

[27] K. BAEDEKER, *Belgique et Hollande. Manuel du voyageur*. Leipzig (Baedeker) 1878, p.12.

[28] HENRY GAULT & CHARLES MILLAU, *Guide Julliard de Bruxelles.* Paris, 1965, p.43.

[29] *Brussel doorgelicht. Statistische studie*. Brussel (Agglomeratie Brussel), 1986, p.13.

[30] In 1980, Brussels had 24% of foreigners, Paris 15%, Hamburg 9% and Köln 15% (*Wonen in Brussel een probleem?* Brussels (Groep URBA), 1989, p.17).

[31] To give just one example: the S.A. pour la fabrication de machines et de mécaniques hired five engineers and one overseer in England (Julienne Laureyssens, *Industriële naamloze vennootschappen in België 1891-1857*. Leuven-Paris (Nauwelaerts), 1975, p.242).

[32] SOPHIE DE SCHAAPDRIJVER, *Elites for the capital? Foreign migration to mid-nineteenth century Brussels.* Amsterdam (PdIS - Thesis Publishers), 1990, p.49-50. Particularly the British seem to have been well off, see Machteld De Metsenaere, *Taalmuur: sociale muur?* Brussels (VUBPRESS), 1988, p.285.

[33] The selection of Brussels as the "capital of Europe" took several years; in the 1950s and early 1960s it was far from obvious that the city would have been chosen; see Demey, *Bruxelles, chronique d'une capitale*, vol.2, p.173-177.

[34] CHRISTIAN VANDERMOTTEN, "Bruxelles, ville internationale dans le coeur urbanisé de l'Europe du nord-ouest" (forthcoming) p.149.

[35] For example, the Polish immigrants arriving after 1831 in Belgium (and primarily in Brussels) enthusiastically referred to the general low price level of the country (Idesbald Goddeeris, "Belgique - Terre d'accueil. Perceptie en attractiviteit van België als gastland bij Poolse politieke migranten (1831 - 1846)", *Revue belge d'Histoire Contemporaine,* 29 (1999), p.302-3).

[36] Henri Hymans and Paul Hymans paid much attention to the dazzling social life of the French *proscrits* in Brussels in their *Bruxelles à travers les âges. Troisième volume. Bruxelles moderne*. Brussels (Bruylant), sd., p.471-7. E.g., they wrote "Dans l'été de 1852, Alexandre Dumas donna une soirée splendide dont tout Bruxelles s'entretint et qui fit un tapage énorme" (p.476).

[37] Generally, growth rates in the 19th century were higher than those in the 20th century. Thus, in the 1920s the annual growth rate reached 0.44% which was the fastest increase after 1918; the fastest growth rate of the 19th century was attained in the 1870s, with 1.07% per year (Frank Daelemans, "De bevolking, 19de – 20ste eeuw", in Smolar-Meynart & Stengers, *Het gewest Brussel*, p.214).

[38] The annual growth rate for Brussels reached 1.34 percent between 1750 and 1850, which was higher than in London (+1.24), Paris (+0.86), Madrid (+0.76) or Milan (+0.45), but equalled Berlin; from 1850 to 1950 the population of London (+1.35) and Paris (+1.51) grew less than in Brussels (+1.54%), but in Madrid (+1.78), Milan (+2.00) and Berlin (+2.14) growth was much stronger (Paul Hohenberg & Lynn Hollen Lees, *The making of Urban Europe 1000-1950*. Cambridge (Mss) (Harvard Press), 1985, p.227.

[39] For Brussels rents, see PATRICIA VAN DEN EECKHOUT & PETER SCHOLLIERS, *De Brusselse huishuren: 1800-1940.* Brussels (VUB), 1979, p.104-7. For a comparison with other Belgian cities, see YVES SEGERS, "De huishuren in België, 1800-1920. Constructie en analyse van een nationale huishuurindex", in *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 25 (1999), 207-32.

[40] Note that a difference ought to be made according to the type of house (commerce, dwelling, *maison de rapport* etc.), see Jean-Pierre De Bruyne, "L'évolution des prix des immeubles urbains de l'agglomération bruxelloise de 1878 à 1952", in *Bulletin Institut Recherce Economique & Sociale*, 22 (1956), p.57-93.

[41] For example, the Etablissements Halot, Cail & Cy, machine builders in Molenbeek, were a branch of the Parisian firm Dersone et Cail. An example of foreign workers in the Brussels industry was given above.

[42] MICHEL DE BEULE, *Bruxelles, une ville industrielle méconnue*. Brussels (La Fonderie), 1994, p.28-9.

[43] There are many examples, but one notorious is the move from the Côte d'Or chocolate factory that was situated near the Gare du Midi (submerging the neighbourhood with heavy cocoa smells), toward Halle, a town at about 15 km south-west of Brussels.

[44] HENRI NICOLAÏ, "Evolutie van de tertiaire sector", in Arlette Smolar-Meynart & Jean Stengers (eds.),*Het gewest Brussel*. Brussels (Gemeentekrediet), 1989, p. 292-313.

[45] *Brussel doorgelicht. Statistische studie*. Brussels (Agglomeratie Brussel), 1986, p.25; VANDERMOTTEN, "Bruxelles, ville internatonale".

[46] PATRICIA VAN DEN EECKHOUT, *Determinanten van het 19e eeuws sociaal-economisch leven te Brussel*. Brussels, Ph.D., Vrije Universiteit, 1980, vol. 2, p.106-14.

[47] CHARLES DE QUÉKER, *Les salaires moyens à Bruxelles et dans l'agglomération bruxelloise*. Brussels (Oeuvre du Travail) 1908. The variation coefficient (V = s/x) informs about the deviation from the simple arithmetic average.

[48] CHARLES DE QUÉKER, *Cent budgets ouvriers à Bruxelles en 1897*. Brussels, 1897.

[49] *Wonen in Brussel, een probleem?* Brussels (Groep URBA), 1989, p.22.

[50] Data on family income are to be found in the household budget inquiries of 1987-88 and 1995-96: the variation coefficient of family incomes in Brussels reached an impressive 59.7% in 1987-8 and 60.6% in 1995-6; in the latter period, the same coefficients attained 47.6% in Flanders and 56.4% in Wallonia (*Huishoudbudgetonderzoek 1987-1988*. Brussels (NIS), s.d., Tabel E.26; *Huishoudbudgetonderzoek 1995-1996.* Brussels (NIS), s.d., Tabel 4.

[51] The decisive activities of foreigners in the economic development of Belgium clearly appears in B.Serge Chlepner, *L'étranger dans l'histoire économique de la Belgique*. Brussels (Lemartin), 1932 (for Brussels, see p.31-4).

[52] LAUREYSSENS, *Industriële naamloze vennootschappen,* p. 539-743.

[53] PIERRE LEBRUN, Marinette Bruwier, Jan Dhondt, Georges Hansotte, *Essai sur la révolution industrielle en Belgique 1770-1847*. Brussels (Palais des Académies) 1979, p.559. Bisschoffsheim was also very active in the Brussels and Belgian politics.

[54] With regard to all this, see the rosy views of Fernand Baudhuin, *Histoire économique de la Belgique 1857 – 1968*. Brussels (Bruylant), 1970, p.194-206.

[55] FLORENCE PINOT DE VILLECHENON, *Les expositions universelles*. Paris (PUF), 1992, p.49-53.

[56] This list is made according to the norms of the 1928 convention. Apart from these 65 'official' world exhibitions there were many smaller ones; see Paul Greenhalgh, "The tradition of Expositions Universelles", in *The Panoramic Dream. Antwerp and the World Exhibitions*. Antwerp (Antwerpen 93), 1993, p.32.

[57] Ghent should be added, which brings the Belgian total to 11 (i.e., 17% of the world fairs have been organised in Belgium).

[58] Already in 1868, Brussels had plans to organise a world fair (A. Dorff & J. Pholien, *Les expositions et le droit.* Brussels-Paris, 1904, p.16-18).

[59] Strangely, the Brussels exhibitions have only been studied succinctly, and especially with regard to their influence of the development of the city. For 1888 and 1897: *Le cinquantenaire et son site.* Brussels (Région de Bruxelles Capitale), 1990; for 1935 and 1958 *Le Heysel et les expositions universelles de 1935 et 1958*, Brussels (Région de Bruxelles capitale & Solibel), 1994).

[60] On this, see Paul Greenhalgh, *Ephemeral vistas. The Expositions universelles, great exhibitions and world's fairs, 1851-1939.* Manchester (University Press), 1988, 3-24, 41-6.

[61] PINOT DE VILLECHENON, *Les expositions universelles*, p.20, 21, 30, 33, 35.

[62] Ch. Mourlon, *Quelques souvenirs des expositions nationales, internationales et universelles en Belgique, 1820-1925*. Brussels (Imprimerie industrielle & financière), sd., annexe; Linda Aimone & Carlo Olmo, *Les expositions universelles, 1851-1900*. Paris (Belin) 1993, p.301.

[63] Mourlon, *Quelques souvenirs*.

[64] Particularly Germans seemed to have reported on the Brussels exhibitions (Uwe Beckmann, *Gewerbeaustellungen in Westeuropa vor 1851*. Frankfurt (P. Lang), 1991, p.176).

[65] For instance, *Expostion nationale de 1880. Album commémoratif 1830 – 1880.* Brussels (Cie. Publicitaire d'Emission), 1882 (no pagination): "(L'exposition) frappa d'étonnement l'étranger venu pour la visiter."

[66] Fernand Baudhuin, *Hitoire économique de la Belgique 1945 – 1956*. Brussels (Bruylant), 1958, p.386-7.

[67] The influence of the world exhibitions on the city pattern may be deduced from Lacour ed., *Morphologie urbaine*.

[68] The economist F. Baudhuin suggests a direct link between *Expo'58* and the temporary installation of the European commission in Brussels in 1958; it was only in 1968 that Brussels was selected as the permanent location (Fernand Baudhuin, *Histoire économique, 1957 – 1969*, p.27, 62).

Contribution à l'histoire de l'Internationalisation et de la représentation de Bruxelles, 1800-2000

Cet essai établit le lien entre l'histoire socio-économique de Bruxelles aux 19e et 20e siècles, l'internationalisation de l'économie et la manière dont la ville s'est présentée. Bruxelles avait acquis une dimension internationale depuis la première moitié du 19e siècle. Elle a consolidé cette image internationale et mondaine grâce, notamment, à des travaux d'embellissement et des expositions internationales. Après 1875, la ville s'est adaptée assez aisément à l'internationalisation de l'économie, tout d'abord en tant que centre financier et ensuite en tant que centre politique supranational. Que Bruxelles ait attiré des Belges et des étrangers (très) prospères et (très) démunis depuis les années 1830, est incontestable. Les inégalités sociales (revenus, logement, emploi, etc.) y restent dès lors particulièrement importantes et peuvent être directement associées au caractère international de la ville.

Bijdrage tot de geschiedenis van de internationalisering en vertegenwoordiging van Brussel, 1800-2000

Dit essay koppelt de sociaal-economische geschiedenis van Brussel in de negentiende en twintigste eeuw aan de internationalisering van de economie en aan de wijze waarop de stad zich heeft voorgesteld. Brussel had een internationale dimensie sedert de eerste helft van de negentiende eeuw, en bouwde verder aan het internationale, mondaine imago via, onder meer, verfraaiingswerken en wereldtentoonstellingen. Na 1875 paste de stad zich relatief moeiteloos in de internationalisering van de economie in, eerst als financieel centrum, later ook als supranationaal politiek centrum. Dat Brussel (zeer) bemiddelde en (zeer) berooide mensen aantrok uit binnen- en buitenland sinds 1830 staat buiten kijf. De sociale ongelijkheid (qua inkomen, huisvesting, arbeidsmarkt enzovoort) was en is er bijgevolg bijzonder groot. Die grote ongelijkheid kan direct worden verbonden met het internationale karakter van de stad.

Stefan De Corte en Walter De Lannoy

99 keer Brussel: een woontypologie

1. Context van het onderzoek

Na een maximum in 1968 (met 1.079.181 inwoners) nam het bevolkingsaantal in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, op een enkele uitzondering na, voortdurend af tot in 1992. Begin 1992 woonden er officieel 951.217 inwoners in de 19 Brusselse gemeenten. Sindsdien is het bevolkingsaantal ongeveer gelijk gebleven, met zelfs een lichte aangroei tot 959.318 inwoners in het jaar 2000.

Eén van de hoofddoelstellingen van zowel de Brusselse als de Vlaamse overheid blijft het stabiliseren, of liever het doen toenemen, van de bevolking in het Brussels Gewest. Het Gewestelijk Ontwikkelingsplan van 1995 beoogt een bevolkingsaantal van 988.000 inwoners in 2005.

Het is bekend dat een beslissing omtrent de keuze van een woonadres mede bepaald wordt door de bekendheid met een gebied. We zijn van mening dat de informatie omtrent de woonmogelijkheden in het Brussels gewest beperkt is en dat potentiële stadsbewoners de diversiteit van de woonomgevingen vaak onderschatten.

Het is binnen die context dat de Vlaamse Gemeenschapscommissie het 'Informatiecentrum Wonen in Brussel' oprichtte en dat we een opdracht kregen voor het uitwerken van een woontypologie en het samenstellen van een gegevensbank over de kenmerken van de verschillende woongebieden in het Brussels Gewest. De resultaten van dit onderzoek kunnen worden geraadpleegd op het Informatiecentrum Wonen in Brussel en op een door het Centrum geproduceerde cd-rom '12 Woontypes - 99 Buurten'. In wat volgt wordt een samenvatting gegeven van de gehanteerde onderzoeksmethode en van de hoofdkenmerken van deze typologie van Brusselse woongebieden. Daarnaast worden enkele argumenten aangehaald voor een grotere aandacht voor een buurt- en wijkbenadering in de Brusselse stedelijke planning.

2. Methode van onderzoek

Het basismateriaal voor de opmaak van de hier voorgestelde typologie van de Brusselse woongebieden zijn de 'statistische buurten' van de Volkstelling. Het Brussels Gewest is ingedeeld in 722 statistische sectoren (of buurten) met een gemiddeld bevolkingsaantal van 1.321 inwoners (situatie 1991). Statistische buurten zijn deelgebieden met een zekere homogeniteit op het vlak van de bebouwing, de functies in de buurt en de samenstelling van de bevolking. Het spreekt vanzelf dat deze statistische sectoren geen buurten zijn in de sociologische betekenis van het woord, maar deelgebieden die geschikt zijn voor sociaal-wetenschappelijk onderzoek.

Er werd in het onderzoek gebruikgemaakt van twee kwantitatieve technieken: factoranalyse en clusteranalyse. Factoranalyse is een wiskundige techniek die toelaat om uit een omvangrijke gegevensverzameling een klein aantal variabelen te selecteren die de gegevensverzameling het best samenvatten. Concreet werden de ruim 700 statistische buurten beschreven door 38 kenmerken (variabelen) omtrent de samenstelling van de bevolking en de eigenschappen van de woningen; met behulp van de factoranalyse werden 7 variabelen geselecteerd als 'samenvattende' indicatoren van de oorspronkelijke gegevens. Het betreft de variabelen 'jongeren' (0-14-jarigen), 'grote huishoudens' (5 of meer personen), 'diplomahouders hoger onderwijs', 'gemiddeld inkomen per inwoner', 'Noord-Europeanen' (Britten, Duitsers, Nederlanders en Fransen), 'eengezinshuizen', en 'aantal vertrekken per woning'. Alle gegevens zijn afkomstig van de Volkstelling van 1991, behalve de inkomensgegevens die betrekking hebben op de belastingaangiften van 1994. Aan deze zeven variabelen werd nog het kenmerk 'ligging van de statistische buurt' (concreet: de afstand tot de Grote Markt) toegevoegd.

Clusteranalyse is een groeperingstechniek waarmee soortgelijke elementen van een verzameling in groepen ondergebracht kunnen worden. Er wordt naar gestreefd dat de verschillen *binnen* de groepen zo klein mogelijk zijn (maximale homogeniteit) en de verschillen *tussen* de groepen zo groot mogelijk. Met behulp van deze techniek werden de statistische buurten, gekarakteriseerd door de 8 hogervermelde variabelen, ondergebracht in 6 groepen. Als deze 6 groepen op kaart worden voorgesteld, verschijnt een veelkleurige mozaïek. In de meeste stadsdelen behoren meerdere aanpalende buurten evenwel tot hetzelfde type. Daardoor ontstaan grotere aaneengesloten gebieden met ongeveer dezelfde karakteristieken van de bewoners en de woningen. De verkregen oplossing werd als basis gebruikt om 99 wijken af te bakenen. Daarvoor werd het resultaat van de clusteranalyse nauwgezet op het terrein gecontroleerd, waarbij een beperkt aantal buurten aan een ander type werd toegewezen. Die aanpassingen, waarbij vooral rekening werd gehouden met architec-

turale en stedenbouwkundige kenmerken, waren erop gericht om grotere, aaneengesloten woongebieden te verkrijgen. De 99 wijken werden vervolgens gegroepeerd in 12 verschillende woontypes. Dat gebeurde eveneens op basis van de resultaten van de clusteranalyses en van morfologische en stedenbouwkundige kenmerken van de wijken. De 99 wijken, elk behorend tot 1 van de 12 woontypes, werden voorgesteld op een kaart en beknopt beschreven in een dossier. Voor iedere wijk werd een fiche opgesteld met statistische gegevens over de kenmerken van de bewoners en van de woningen. Als basis voor de kaart werd de Urbiskaart van het Brussels Gewest gebruikt. Deze kaart bevat het tracé van de straten en de omtrek van de gebouwen, waardoor de gebruiker een idee krijgt van de bebouwingsdichtheid. Naast lokale voorzieningen (post- en politiekantoor, supermarkten, sportinfrastructuur) werden ook de belangrijkste winkelstraten op de kaart aangeduid. De gebruiker dient er rekening mee te houden dat de kaart een grotere homogeniteit van de wijken suggereert dan in de werkelijkheid voorkomt op het terrein. We hebben echter getracht de bruikbaarheid van de kaart zo groot mogelijk te maken; de diversiteit binnen de afgebakende wijken wordt toegelicht in het dossier.

3. Twaalf woontypes en 99 wijken

De statistische buurten werden samengebracht in 99 wijken en 12 types van woonomgevingen. Er werd een uitzondering gemaakt voor de buurten met sociale woningbouw (inclusief de tuinwijken) en de uitgesproken hoogbouwbuurten; die werden, omwille van hun zeer specifiek karakter, niet in de clusteranalyse opgenomen en afzonderlijk op de kaart aangeduid. Alhoewel de buurten van de Brusselse 'vijfhoek', de historische stad binnen de (afgebroken) veertiende-eeuwse omwalling, een grote verscheidenheid vertonen, hebben we er toch voor gekozen ze als een afzonderlijk type te beschouwen. Gemeenschappelijk aan de buurten in de Vijfhoek is de nabijheid van een rijk aanbod van grootstedelijke voorzieningen; de woonbuurten zijn er dichtbebouwd en hebben een gevarieerd woningenbestand gaande van goedkope arbeiderswoningen tot moderne appartementen. Die diversiteit komt tot uiting in de beschrijving van de wijken en in de statistische fiches.

De overige 11 types worden hier kort omschreven; de nummers en de benamingen verwijzen naar de legende op de bijgevoegde kaart:

(2) De halve maan rond Brussel: dit zijn de negentiende-eeuwse arbeiderswijken ten westen en ten noorden van de Vijfhoek; dit type bevat de armste buurten van het gewest, met een zeer hoog aandeel jongeren en niet-Belgen; de wijken hebben een uitgesproken multicultureel karakter;

(3) Bescheiden interbellumwijken: dit zijn stadsdelen die hoofdzakelijk tussen de twee wereldoorlogen werden aangelegd, en waar vandaag een gemengde arbeiders- en bediendebevolking woont; ze vormen veelal de overgang tussen de negentiende-eeuwse arbeiderswijken en de modernere woongebieden aan de rand van het gewest;
(4) Westelijke bel-etagewoningen: naoorlogse bel-etagewoningen en (kleinere) appartementsgebouwen aan de westelijke rand van de stad in een veelal groene omgeving (1 uitzondering in Evere);
(5) Oude kernen van de westelijke rand: wijken met een oude woonkern in een groene omgeving;
(6) Nieuwe burgerwijken: hoofdzakelijk burgerwoningen van rond het begin van de twintigste eeuw; in Hoog Sint-Gillis, tussen de Naamse Poort en het Flageyplein in Elsene, en tussen de Europawijk en de kazernes in Etterbeek; een kosmopolitisch stadsdeel met een zeer multiculturele bevolking en veel jonge volwassenen;
(7) Gemengde burgerwijken: burgerwoningen met meerdere gezinnen in een aantrekkelijke stedenbouwkundige en architecturale omgeving daterend van het begin van de twintigste eeuw tot de jaren dertig; onder andere in de Brusselse noordoost-wijk met de Ambiorix-square en omgeving, de Rogierlaan en de omgeving van het station in Schaarbeek;
(8) Gesettelde burgerwijken: duurdere burgerhuizen, statige herenhuizen, en moderne appartementsgebouwen en bel-etagewoningen in het zuidoosten van het gewest: met de Churchilllaan, de Molièrelaan, de Rooseveltlaan, en gedeelten van de Tervurenlaan en De Brocquevillelaan als belangrijke assen;
(9) Bel-etagewoningen van de zuidoostelijke rand: wijken met veel naoorlogse ééngezinshuizen in een rustige en groene omgeving;
(10) Oude dorpskernen van het zuidoostelijke kwadrant: stadsdelen gegroeid rond een oudere kern, veelal dichtbij een park of het Zoniënwoud;
(11) Villawijken: vooral naoorlogse, vrijstaande villa's met tuinen, in een zeer groene omgeving, vaak nabij het Zoniënwoud; de duurste wijken van het gewest, vooral in Ukkel, Watermaal-Bosvoorde en Sint-Pieters-Woluwe;
(12) Platteland aan de stadsrand: de meest landelijke zones aan de rand van het gewest (Kauwberg-Moensberg in Ukkel, Neerpede in Anderlecht en Haren); dunbevolkte wijken met zeer veel eengezinshuizen met een tuin, in een halfopen en open bebouwing; weinig huurwoningen.

4. Een pleidooi voor een herwaardering van buurten en wijken in de Brusselse stedelijke planning

Het dossier en de cd-rom over de typologie van de woonomgevingen in het Brussels gewest hebben in hoofdzaak een informatieve bedoeling. Ze willen bijdragen tot een correcte beeldvorming van de diversiteit van de Brusselse wijken en van de huisvestingsomstandigheden in het Brussels Gewest. Het spreekt vanzelf dat deze informatie voortdurend dient geactualiseerd te worden en dat ze kan uitgebreid worden met bijkomende gegevens (bijvoorbeeld over de gemiddelde huur- en koopprijzen van woningen).

We zijn bovendien van mening dat een typologie van wijken een belangrijk kader kan vormen voor de ruimtelijke planning in het gewest. Het is onze overtuiging dat in het Gewestelijk Ontwikkelingsplan en het Gewestelijk Bestemmingsplan onvoldoende aandacht wordt besteed aan de uitrusting en de gewenste ontwikkeling van buurten en wijken. Alhoewel onze dagelijkse activiteiten door de moderne levenswijze in toenemende mate buiten de eigen buurt verlopen, zijn vele stedelijke planners het erover eens dat de buurt een hernieuwde aandacht verdient. De aandacht voor duurzame stedelijke ontwikkeling speelt daarin een belangrijke rol (Barton 2000, Satterthwaite 1999). Er bestaan uiteenlopende ideeën over wat een duurzame stedelijke ontwikkeling precies betekent, maar de meeste auteurs zijn het er toch over eens dat ze in de centrale stadsgebieden de creatie impliceert van wijken met een voldoende hoge (maar ook geen excessieve) bevolkingsdichtheid, een hoog niveau aan voorzieningen en de aanwezigheid van een gemengde bevolking. Een stedelijke planning die erop gericht is om goed uitgeruste, samenhangende en aantrekkelijke buurten te creëren, kan bijdragen tot een verminderde behoefte aan verplaatsingen met de auto, een efficiënter gebruik van natuurlijke hulpbronnen, een gezondere leefomgeving, een verhoogde veiligheid, een grotere sociale betrokkenheid en, algemeen, een gevoelen van verbeterde kwaliteit van het leven. De wijk kan ook het basisniveau vormen voor het realiseren van een participatieve democratie.

Het moet echter duidelijk zijn dat een verhoogde aandacht voor buurten en wijken in de stad geen nostalgisch teruggrijpen is naar het idee van een dorpsgemeenschap in een stedelijke omgeving. Een grote stad, en Brussel in het bijzonder, wordt gekenmerkt door een multiculturele bevolking, door uiteenlopende leefstijlen en door voortdurende verandering. In een wijkgerichte, democratische planning moet voldoende rekening gehouden worden met dit kosmopolitisch en dynamisch karakter (Corijn en De Lannoy 2000).

Bibliografische referenties

BARTON, H. (ed.) (2000), *Sustainable Communities*, London, Earthscan Publications.

Brusselse Hoofdstedelijke Regering (1995), Gewestelijk Ontwikkelingsplan – Krachtlijnen. Brussel.

CORIJN, E. en DE LANNOY, W. (eds.) (2000), *De Kwaliteit ven het Verschil - La Qualité de la Différence*, Brussel, VUBPRESS.

DE LANNOY, W., LAMMENS, M., LESTHAEGHE, R. en WILLAERT, D. (1999), 'Brussel in de jaren negentig en na 2000: een demografische doorlichting'. In: WITTE, E., ALEN, A., DUMONT, H. en R. Ergec (eds), *Het Statuut van Brussel - Bruxelles et son Statut, Brussel*, Larcier pp. 101-154.

SATTERTHWAITE, D. (ed.) (1999), *The Earthscan Reader in Sustainable Cities*. Earthscan Publications, London.Vlaamse Gemeenschapscommissie (2000), *Brusselse Woontypologie. 12 Woontypes - 99 Buurten*. Cd-rom, Brussel, Informatiecentrum Wonen in Brussel.

99 times Brussels: a typology of the residential environment

At the request of the Centre of Information "Wonen in Brussel" a typology of the residential environment has been developed for the territory of Brussels-Capital. The characteristics of the residents and housing in the nearly 700 census tracts of the Brussels Region have been analysed through factor and cluster analysis. The results of the quantitative analysis have been controlled and completed by extensive field work. The residential diversity has been summarized into 12 types which divide the Brussels territory into 99 subregions. These areas have a specific identity based on their morphological and social characteristics. The authors argue that a typology of the Brussels neighbourhoods is indispensable for urban planning.

99 fois Bruxelles: une typologie résidentielle

Sur l'ordre du Centre d'Information "Wonen in Brussel", une typologie de l'environnement résidentiel a été élaborée pour le territoire de la Région de Bruxelles-Capitale. Les caractéristiques des résidents et des logements issues des presque 700 quartiers statistiques de la région ont d'abord été analysées par des méthodes quantitatives (analyse factorielle et méthodes de groupement). Les analyses statistiques furent contrôlées et complétées par un travail d'observation étendu sur le terrain. La diversité résidentielle est résumée en 12 types d'habitat qui divisent le territoire bruxellois en 99 entités d'une identité spécifique quant aux caractéristiques morphologiques et sociales. Les auteurs argumentent qu'une typologie des quartiers bruxellois fournit de l'information essentielle pour le planning de la ville.

Kroniek

Chronique

Chronicle

Philippe De Bruycker

Le statut de Bruxelles

Het statuut van Brussel - Bruxelles et son statut par Els Witte, André Alen, Hugues Dumont et Rusen Ergec (Editions De Boeck et Larcier, 1999)

Les 26 et 27 février 1999, toutes les institutions universitaires bruxelloises ont uni leurs efforts pour organiser, à l'initiative du Centre pour l'étude interdisciplinaire de Bruxelles de la Vrije Universiteit Brussel (VUB) et, en particulier, de sa Rectrice Els Witte, un colloque pour faire le point sur la situation de Bruxelles dix ans après l'adoption de la loi spéciale relative aux institutions bruxelloises du 12 janvier 1999. L'ouvrage en question constitue les actes de ce colloque. La double originalité de cette entreprise ambitieuse en fait la richesse du livre et frappe d'emblée.

D'abord, le colloque est bicommunautaire et a permis d'associer des universitaires flamands et francophones qui ont soit rédigé deux textes qui se répondent ou se complètent, soit signé ensemble une contribution commune ce qui résulte des textes où les langues française et néerlandaise alternent. Comment mieux nous rappeler que nous vivons dans un pays où se côtoient deux cultures fondatrices? La chose devrait aller de soi lorsqu'il s'agit d'étudier le statut de Bruxelles, la seule entité fédérée officiellement bilingue en Belgique, mais elle est encore rare dans un pays où les deux grandes communautés linguistiques s'ignorent trop souvent.

Ensuite, l'entreprise a résolument été conçue dans une optique pluridisciplinaire puisque Bruxelles est successivement étudiée sous l'angle démographique, géographique, économique, financier, social, comparatif, linguistique, politique et, bien sûr, institutionnel et juridique.

Après une introduction générale d'Els Witte, le lecteur trouvera dans cet ouvrage un bilan bien complet de la situation actuelle de Bruxelles dans la Belgique fédérale. Pointons-en quelques-unes avec notre subjectivité de juriste spécialisé en droit public, parmi un grand nombre de contributions très riches et parfois très fouillées. On relèvera tout d'abord des informations originales sur un aspect jusqu'ici peu étudié, notamment le statut et la fonction de Bruxelles en tant que capitale multiple dans par

exemple *Capitale, Etat fédéral et plurilinguisme* de Simone Dreyfus, *Bruxelles comme capitale au regard du droit comparé* de Joanne Poirier, *Bruxelles comme capitale de l'Etat fédéral et de la Communauté flamande* de Marc Van der Hulst et *Les matières régionales et la fonction de capitale* de François Tulkens. En plus d'une série d'articles sur l'usage des langues à Bruxelles, la législation linguistique est étudiée sous un angle aussi bien théorique que pratique par Pierre Vandernoot et Anja Detant tant pour ce qui concerne la région que les communes. Les contributions de Yves Lejeune et Walter Pas sur la Région de Bruxelles-Capitale et de Hugues Dumont sur *Les matières communautaires à Bruxelles d'un point de vue francophone»* sont particulièrement intéressantes en ce que ces auteurs centrent leur analyse sur le fonctionnement même des institutions là où l'on se contente trop souvent d'une simple description. Les contributions d'Hugues Dumont et Jan Velaers retiendront particulièrement l'attention parce qu'elles abordent un aspect complexe qu'en général il n'est que superficiellement traité dans la littérature spécialisée, notamment la répartition des compétences dans les matières communautaires à Bruxelles entre les Communautés et le pouvoir fédéral, sans négliger les Commissions communautaires, en particulier la Commission commune.

L'intérêt du livre tient aussi à ce qu'il aborde une série de questions qui font aujourd'hui la une de l'actualité. Il s'agit notamment de la place qu'il convient de réserver aux Bruxellois flamands en tant que composante minoritaire de la Région bilingue de Bruxelles-Capitale; outre la contribution de Jan Clément et Xavier Delgrange sur *La protection des minorités*, on relèvera à cet égard l'exercice prospectif auquel André Alen et Francis Delpérée ont accepté de se livrer en formulant des propositions communes pour revoir le statut de Bruxelles.

La formule consacrée pour saluer la parution d'un ouvrage de qualité revient à dire qu'il s'agit d'une 'somme' sur la question. Elle s'applique particulièrement au cas présent puisque ce beau livre ne compte pas moins de… 817 pages!

Els Witte

Nieuwe bijdragen van de CRISP over Brussel

Het Centre de Recherche et d'Information Socio-politiques is een wetenschappelijke instelling die nu al meer dan veertig jaar bijdragen tot stand brengt over de meest diverse sociaal-economische en sociaal-politieke verschijnselen in en van België. Brussel neemt in de *Courriers Hebdomadaires* van de CRISP een belangrijke plaats in. In een rubriek als deze mag een korte introductie op deze Brusselse *Courriers* dan ook niet ontbreken, temeer omdat het Centrum voor de Interdisciplinaire Studie van Brussel reeds jarenlang goede wetenschappelijke contacten met de CRISP onderhoudt. In l999-2000 verschenen er niet minder dan acht *Courriers* met betrekking tot Brusselse problemen.

Drie *Courriers* hebben betrekking op sociaal-economische sectoren. Zo ontleden Pierre Blaise en Caroline Sägesser de Sociaal-Economische Raad van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Geheel in de lijn van de CRISP-benadering beschrijven ze achtereenvolgens de betrokken actoren (patronale en syndicale organisaties), de wettelijke beschikkingen die aan de basis liggen van de werking van de Raad, waarna de verschillende beleidsdomeinen onderzocht worden. Een overzicht van de adviezen die de Raad sinds l996 opstelde sluit de bijdrage af.

Een dubbele *Courrier* werd aan het Gewestplan van het Brusselse Hoofdstedelijk Gewest gewijd. Het Gewest wordt door de auteur, Paul Vermeylen, eerst gecontextualiseerd (de plaats binnen Europa, demografie, inkomensniveau enzovoort). Wat het Plan voorstelt en terecht bracht in de huisvestingssector vormt het belangrijkste onderdeel van de eerste *Courrier*. Dit is inderdaad het terrein waarnaar al heel wat aandacht ging. De wijze waarop het Plan de Brusselse openbare ruimten tracht (her)interichten komt vervolgens aan bod, gevolgd door een kort overzicht van de aanpak van de verschillende vormen van pollutie. In de tweede *Courrier* over het Plan pakt de auteur vooreerst de economische aspecten aan. Hoe het Plan de Brusselse economie in zijn verschillende onderdelen wil aanzwengelen wordt systematisch beschreven. Met een overzicht van de voorstellen en realisaties in de sociale, culturele en politionele sectoren

en deze met betrekking tot de mobiliteitsproblematiek sluit P. Vermeylen de bijdragen af.

Inzake de poltitieke structuren van Brussel was de productie van de CRISP de afgelopen twee jaren nog omvangrijker. De *Courrier* met als titel 'Gouverner Bruxelles' had tot doel het Brussels Hoofdstedelijk Gewest institutioneel door te lichten. Nicolas Lagasse geeft achtereenvolgens een overzicht van de samenstelling en de functies van de Raad, de Regering, en van de regionale bevoegdheden die het Brusselse Hoofdstedelijk Gewest bezit. De relatie tot de federale overheid, tot de andere gewesten en gemeenschappen, de agglomeratie en de gemeenten wordt eveneens kort geschetst. Met betrekking tot de Franse, Vlaamse en Gemeenschappelijke Gemeenschapscommissies verstrekt hij soortgelijke informatie. Hij bereikt dus zeker het gestelde doel, namelijk een inleiding bezorgen die de contouren aangeeft voor wie verder wil graven.

Nicolas Lagasse deed dit reeds met betrekking tot de standpunten van de verschillende politieke actoren over Brussel en haar statuut. De voorstellen tot wijzigingen en aanpassingen van dit statuut, waarbij zowel Vlamingen als Walen vragende partij zijn, worden op een rij gezet. Deze *Courrier* dateert uit begin l999. De betrokken voorstellen moesten dus nu al geactualiseerd worden. De CRISP rekent het immers tot zijn prioriteiten om deze operatie op regelmatige tijdstippen uit te voeren. Jean-Paul Nassaux stelde dan ook onlangs een tussentijds verslag op van de werkzaamheden van de werkgroep die in oktober l999 werd geïnstalleerd om de Brusselse communautaire problemen aan te pakken en op te lossen. De bescherming van de Vlaamse minderheid vormt zoals bekend één van de hoofdthema's in de discussie. De auteur belicht de verschillende aspecten en standpunten terzake, zowel met betrekking tot de impact op het functioneren van het parlement,van de regering als van de administratie. De besproken voorstellen worden eveneens toegelicht. Het is momenteel nog te vroeg om over de inhoud van het nieuwe compromis te speculeren, maar dat deze *Courrier* zal toelaten de fasen in het besluitvormingsproces beter te situeren, is alleszins duidelijk.

Dezelfde auteur ging ondertussen nog wat dieper in op een ander onderdeel van het Brusselse model. Hij analyseerde de Gemeenschappelijke Gemeenschapscommissie, die de bevoegdheid over de bicommunautaire materies heeft. Na het institutionele kader te hebben geschetst, verstrekt J.-P. Nassaux per legislatuur de context waarbinnen de Assemblée heeft gewerkt en zet hij de activiteiten per partij op een rij.

Hassan Bousetta en Marc Swyngedouw behandelden de uitbreiding van het stemrecht voor de gemeenteraadsverkiezingen met betrekking tot de EU-bevolkingsgroep in België. De debatten rond en de totstandkoming van de wetgeving worden geanalyseerd. Speciale aandacht gaat naar de mogelijke repercussies van deze uitbreiding op de politieke machtsverhoudingen in Brussel en meer bepaald met betrekking tot het

(eventueel negatieve) effect op de vertegenwoordiging van de Vlamingen, een gegeven dat trouwens heel wat politieke stof deed opwaaien. De verkiezingen zijn ondertussen achter de rug. De problemen dienden zich veel minder scherp aan dan verwacht, maar het is wachten op de concrete informatie die de CRISP na elke verkiezing geeft, om een preciezer beeld te krijgen van de repercussies van deze kieswetwijziging op verschillende vlakken en meer bepaald in de Brusselse gemeenten.

Referenties

BLAISE, P. & SÄGESSER, C.(1999), Le Conseil économique et social de la Région de Bruxelles-Capitale, CH,1626-27.

VERMEYLEN, P. (1999), Bilan du Plan Régional de développement de la Région bruxelloise, CH, 1639-1640, 1648-49.

LAGASSSE, N. (1999), Gouverner Bruxelles. Règles en vigueur et débat, CH,1628-29.

NASSAUX, J.-P. (1999), Les relations communautaires à l'Assemblée Réunie de la Commission communautaire commune, CH,1633-34.

LAGASSE, N. (1999), Le statut de la Région de Bruxelles-capitale, CH, 1652;

NASSAUX, J.-P. (2000), Le groupe de travail sur le fonctionnement des institutions bruxelloises. Première phase: octobre 1999-mai 2000, CH,1682.

H. BOUSETTA & SWYNGEDOUW, M. (1999), La citoyenneté de l'Union européenne et l'enjeu de Bruxelles, CH, 1636.

Rudi Janssens

7th Conference of the International Academy of Linguistic Law

'Language of the People, Language of the State'
Van 31 mei tot en met 3 juni 2000 - San Juan - Puerto Rico

De 'International Academy of Linguistic Law' is een internationale multidisciplinaire organisatie, door 100 stichtende leden opgericht in september 1984. De Academie wil een aantal mensen samenbrengen die zowel wetenschappelijk als beroepshalve in verschillende aspecten van taal en wetenschap, en meer specifiek in vergelijkende taalwetgeving geïnteresseerd zijn. Het gaat hier onder meer over juristen, linguïsten en sociale wetenschappers. De term 'vergelijkende taalwetgeving' verwijst zowel naar de verschillende wettelijke en linguïstische normen afhankelijk van het wettelijke taalkader, naar taalwetgeving, als naar taalrechten als fundamentele rechten.

Het 7de congres van de Academie ging in 2000 door in de Puertoricaanse hoofdstad San Juan met als centraal thema: 'Taal van het volk, taal van de staat'. De plenaire voordrachten behandelden algemene theoretische benaderingen in verband met taalwetgeving in comparatief perspectief, taalaspecten in postkoloniale staten, de relatie tussen taal en identiteit in het postcommunistische Europa en ten slotte de specifieke taalsituatie van het gastland Puerto Rico. Verder werd er geopteerd voor drie invalshoeken: administratie, onderwijs en wetgeving. In de sessies over taal en administratie werd naast een aantal algemene vergelijkende voordrachten (taalgebruik en administratie in Europees perspectief, etnische en linguïstische spanningen in Centraal-Europa en taalgebruik in de EU) dieper ingegaan op de concrete situatie in Catalonië, Finland, Ierland, Zuid-Afrika, Canada en Brussel. De onderwijsgroep behandelde de rol van het tweetalig onderwijs (Slovenië, USA), het onderwijs in minderheidstalen (Roemenië, Letland, Congo, Brazilië, Zuid-Afrika), en de internationale hegemonie van het Engels in confrontatie met de lokale linguïstische identiteit. De voordrachten in de groep rond taal en wetgeving gingen over het gebruik van het Engels in Puerto Rico, taalrechten van minderheden in Duitsland en de interpretatie van de taalwetgeving in Canada.

Ook het Centrum van de Interdisciplinaire Studie van Brussel van de VUB leverde twee bijdragen tot het congres. Anja Detant gaf een overzicht

van de Brusselse taalsituatie in haar voordracht 'The Brussels Model - Language Legislation in the Brussels Capital' (waarvan de tekst in dit boek is terug te vinden). Rudi Janssens presenteerde de paper 'Language based politics in a multilangual Brussels - Language use in the administration and other public services', geschreven op basis van de resultaten van het onderzoeksproject 'Taalverhoudingen, taalverschuivingen en taalidentiteit in Brussel'. Hiernaast werden door deze leden van het Centrum interessante contacten gelegd in verband met onderzoek in meertalige steden (mede onder impuls van de initiatieven van WOG 'Onderzoek naar Brussel en andere meertalige steden'). Vermeldenswaard zijn deze met onderzoekers uit Canada (Braën), Zuid-Afrika (Prinseloo) en Spanje (Solé I Durany). De Spaanse en Canadese contacten waren vooral interessant in functie van de ontwikkeling van wetgeving met betrekking tot bescherming van (minderheids)talen, de Zuid-Afrikaanse onderzoekers waren vooral geïnteresseerd in de implementatie van de wetgeving en het functioneren van een administratie in een complexe multilinguïstische regio. Waarschijnlijk kunnen uit deze contacten initiatieven voor verdere samenwerking groeien.

⁂

The International Academy of Linguistic Law is an international multidisciplinary organisation, established in September 1984 by 100 founding members, which brings together jurists, lunguists, social scientists and all those worldwide who are interested, scientifically of professionaly, in issues pertaining to law and language, especially to comparative language law, whether from an academic or professional perspective. The espression 'comparative linguistic law' refers to the different legal and linguistic norms pertinent tot the law of language, the language of law and the linguistic rights as fundamental rights.

⁂

L'Académie indternationale de droit linguistique est un organisme international multidisciplinaire, créé en septembre 1984 par cent membres fondateurs. Cet organisme regroupe des juristes, des linguistes, de spécialistes en sciences sociales ainsi que toutes les personnes qui, de par le monde, s'intéressent, scientifiquement ou professionnellement, aux phénomènes et aux problèmes relatifs au drout et à la langue, et plus particulièrement au droit linguistique comparé. Par droit linguistique comparé, on entend les différentes normes juridiques et linguistiques relatives au droit de la langue, à la langue du droit et au droit à la langye (ou droits linguistiques) comme droit fondamental.

Michèle Taymans

Autonomie, solidarité et coopération

Quelques enjeux du fédéralisme belge au XXIè siècle

Colloque organisé les 6 et 7 novembre 2000

Le colloque international qui eut lieu en novembre 2000 sur le thème *Autonomie, solidarité et coopération. Quelques enjeux du fédéralisme belge au XXIè siècle*, venait à point nommé. Les thèmes abordés n'auraient pas pu être mieux choisis en regard de l'actualité annonçant l'accord politique[1] sur le refinancement des Communautés et l'autonomie fiscale des Régions et qui était conclu au sein du Gouvernement fédéral sous l'égide du Premier Ministre G. Verhofstadt.

En effet, ce colloque organisé à l'initiative du Gouvernement de la Région de Bruxelles-Capitale en collaboration avec les principales universités bruxelloises[2] avait pour objectif de faire un état des lieux de la réflexion sur la problématique du fédéralisme en Belgique et à l'étranger et d'apporter un éclairage académique et politique sur les principaux enjeux du siècle à venir.

Les thèmes qui furent abordés durant les deux journées de travail sont des thèmes majeurs: le partage des compétences fiscales et sociales impliquant une autonomie croissante des collectivités politiques, l'importance de la solidarité régionale et de la coopération dans un état fédéral.

Pour la Région de Bruxelles-Capitale, ces enjeux sont essentiels. Au terme de ses dix premières années d'existence en tant que Région à part entière[3], un constat s'impose: la situation budgétaire de la Région bruxelloise reste précaire. On s'accorde de plus en plus à reconnaître que Bruxelles souffre d'un sous-financement structurel.

Bruxelles présente plusieurs visages ou plutôt, exerce plusieurs fonctions: celle de grande agglomération, celle de ville pluri-capitale et celle d'entité fédérée de dimension restreinte au sein d'un Etat fédéral. Chacune de ces fonctions spécifiques dévolues à Bruxelles implique pour celle-ci des charges particulières qui ne sont pas – ou très insuffisamment – prises en compte par les lois spéciales de financement.

Il est permis de conclure que, à l'état actuel, les lois de financement des Communautés et Régions opèrent à l'égard de Bruxelles un traitement discriminatoire.

Le colloque s'est déroulé sur deux journées comprenant chacune deux sessions. Un juste équilibre entre les représentants des différentes régions et communautés du pays fut scrupuleusement observé. Cet équilibre n'a cependant pas empêché de mettre l'accent sur un certain nombre de thèmes dans une perspective bruxelloise. Des spécialistes canadien, espagnol et suisse ont été invités à exposer l'expérience de leur pays en matière de fédéralisme, de partage des compétences fiscales et de fédéralisme et organisation de la sécurité sociale, notamment. L'objectif de cette approche n'était pas de donner des recettes toutes prêtes mais bien d'amener à la réflexion. Chaque fédération est unique et répond à des caractéristiques spécifiques. Cependant, la présentation d'autres systèmes fédéraux représente une source d'informations intéressantes et permet d'épingler les problèmes rencontrés dans les autres pays et les solutions qui ont été apportées.

L'originalité du colloque, outre la qualité de ses intervenants, a été de proposer, en clôture, une table ronde politique indiscutablement intéressante qui a réuni le Premier Ministre G. Verhofstadt et les Ministres-Présidents Van Cauwenbergh et Dewael ainsi que J. Simonet (remplaçant de F.X. de Donnéa à l'étranger). Ce débat a mis en lumière des avis divergents quant aux conclusions de l'accord communautaire de la Sainte-Perlette signé trois semaines auparavant par les mêmes intervenants associés, parfois même étroitement, lors de sa rédaction.

C'est dans le chef de la Région bruxelloise que les réserves ont été les plus marquées. J. Simonet, relayant les thèses et critiques formulées lors des sessions plus académiques du colloque, a déploré l'absence de réponse au problème structurel de financement de la Région de Bruxelles-Capitale dans l'accord. Il a insisté sur le fait que compte tenu de son statut de ville-région coupée artificiellement de son hinterland socio-économique, Bruxelles ne peut du fait même de ses caractéristiques propres, être traitée de la même manière que les autres régions. L'absence de prise en compte de manière spécifique de cette donne, confère au mode de financement un caractère discriminatoire pour Bruxelles par rapport aux autres entités. 'Les moyens alloués à la Région bruxelloise gagneraient à être augmentés', a exprimé l'ex-Ministre-Président.

L'avis du Ministre-Président flamand sur l'accord signé est mitigé: 'Sur l'autonomie fiscale, l'accord ne constitue pas un point d'orgue. On a franchi un pas important, mais encore insuffisant'. P. Dewael déplore, en outre, le manque de transparence des mécanismes de solidarité existants.

Le Ministre-Président wallon se distingue par sa satisfaction exprimée à l'égard de l'accord. Il n'est pas gêné par un accroissement de l'autonomie fiscale si elle est balisée par des règles et des normes qui empêchent de compromettre la progressivité de l'impôt ou d'encourager le dumping fiscal.

G. Verhofstadt se félicite, quant à lui, de cet accord qui met en place une structure fédérale dans différents domaines et qui est conforme à des

mécanismes inhérents à l'Etat fédéral. Il considère que 'un fédéralisme qui fonctionne bien constitue la seule solution pour la réalité belge'.

Ce colloque a permis d'apporter un éclairage objectif sur quelques-uns des principaux enjeux du fédéralisme belge dans les années à venir. Au fur et à mesure de l'avancement des travaux, il est apparu que la Région de Bruxelles-Capitale souffre d'un sous-financement structurel en raison du fait qu'on lui applique les règles de la répartition entre régions de l'impôt sur les personnes physiques (IPP) en fonction du domicile du contribuable et non de son lieu de travail. Cette règle se révèle tout à fait discriminatoire pour Bruxelles par rapport aux autres régions si on considère qu'environ 300.000 personnes viennent travailler dans la capitale chaque jour, générant ainsi des charges pour celle-ci mais contribuant au financement des deux autres régions. Le refinancement de Bruxelles doit passer par la mise en place d'un régime adéquat privilégiant ses particularités de ville-Etat et non, uniquement, comme c'est le cas actuellement, par la prise en compte de ses caractéristiques de capitale et de ville internationale menant à des accords de coopération conclus avec le pouvoir fédéral qui sont apparus comme des instruments inadaptés.

Notes

1 Accord dit de la Sainte-Perlette, de la Sainte-Thérèse ou du Lambermont du 16 octobre 2000.

2 FUSL, UCL, ULB et VUB.

3 Ce n'est qu'avec la loi du 12 janvier 1989 relative aux institutions bruxelloises et la loi spéciale de financement du 16 janvier 1989, modifiée ultérieurement par la loi spéciale du 16 juillet 1993, que la Région de Bruxelles-Capitale se voit véritablement reconnaître une existence autonome en tant qu'entité fédérée de l'Etat fédéral.

Hugo Baetens Beardsmore

Leden van de Wetenschappelijke Onderzoeksgemeenschap publiceren elders

Verschenen in een speciaal nummer van een uitgave van het Office de la langue française, Québec, *Terminogramme: Espaces urbains et coexistence des langues*, 2000, No 93-94, pp. 85-102 een bijdrage van Hugo BAETENS BEARDSMORE getiteld: *Bruxelles*..

In de inleiding tot dit speciaal nummer van *Terminogramme* (p.7) stelt William Mackey het werk van het Brussels Centrum in de volgende termen voor: 'L'une des enquêtes les plus productives, qui a porté sur Bruxelles et s'est étalée sur une longue période, a été effectuée par un centre multidisciplinaire d'une université flamande.'

De bijdrage over Brussel bevindt zich in het speciaal nummer onder een rubriek, 'villes francophones', met studies over Montréal, Yaoundé, Bienne en Fribourg. Een tweede rubriek bevat studies over 'villes hispanophones', waaronder Mexico, Barcelone, Asunción en La Paz, en het volume wordt afgerond met drie 'villes orientales', Calcutta, Bombay en Pekin.

Het artikel over Brussel is een synthese van meerdere studies ondernomen in het kader van de werkzaamheden van de leden van het Centrum, met een overzicht van de historische evolutie van de taalsituatie in de Belgische hoofdstad, gevolgd door een geolinguïstische bijdrage over recentere statistieken van de samenstelling van de stadsbevolking, een situering van het juridische en politiek statuut van de agglomeratie, een overzicht van de sociale en culturele instellingen, een beschrijving van de sociolinguïstische gegevens, en ter afronding enkele voorbeelden van verscheidene in Brussel gehouden enquêtes.

Hugo Baetens Beardsmore

Plurilingual Hubs in the New Millennium

An International Seminar held at
The Hong Kong Polytechnic University, Hong Kong 9-12 January 2001

Within the framework of a trilateral agreement for co-operation and development signed between the Universiti Brunei Darussalam, the Hong Kong Polytechnic University and the Vrije Universiteit Brussel an international seminar focussing on urban multilingualism and additive bilingualism through schooling was held in Hong Kong between 9 and 12 January 2001.

Themes focussed upon at the seminar, which was attended by core delegations from the three organising universities as well as participants from Canada, the People's Republic of China, Germany, Switzerland, Taiwan and the United Kingdom, were grouped under two main areas, sociological and educative, in the broadest sense. The Brussels delegation was represented by four members of the Centre for the Study of Brussels, two for each of the major orientations.

Els Witte, as Director of the Centre for the Study of Brussels, gave the opening lecture intended to set the framework for the entire seminar by outlining the 20 years of research experience gathered and published on Brussels as a multilingual hub. The range covered was far-reaching, including formative factors and trends in language issues from a historical perspective, identity issues and ethnic politics, policies and programmes, sociolinguistic re-alignment of languages, language choice, language attitudes, language maintenance and language shift and culminating with a presentation of the Brussels model for comparative purposes in contexts as diverging as Jerusalem and South Africa.

Rudi Janssens figured in one of the parallel sessions as a presenter of methodological issues connected with the sociological investigation of delicate language issues in a context where reliable statistical data is difficult to obtain. The large-scale project he has conducted in Brussels on language attitudes, language choice and linguistic identity evoked great interest on the part of the Hong Kong and Brunei participants who have conducted similar investigations but on a less comprehensive scale and with fewer parameters than those entering into the major Brussels investigation.

Alex Housen gave a paper in one of the parallel sessions devoted to additive bilingualism through schooling, presenting results of his on-going research into differences in rate and route of acquisition of a second language, English, by pupils from different language backgrounds undergoing the same multilingual education curriculum in different schools. This theoretically-driven linguistic analysis evoked considerable interest among the participants from several countries confronted with similar issues and where the psycho-linguistic elements involved in second language appropriation have not been investigated in the same detail.

As one of the organisers of the Hong Kong seminar it was left to Hugo Baetens Beardsmore to provide the closing lecture in which he attempted to sythentise the major thrust of the papers presented in the two-pronged approach of the seminar, to indicate in what way there had been cross-fertilisation across the domains and to draw conclusions on future research orientations, with particular emphasis on issues that had not come up during the four-day meeting.

Given the presence of Georges Lüdi from Basel University as one of the keynote speakers at the seminar a meeting was organised within the statutes of the Scientific Research Community (Wetenschappelijk Onderzoeksgemeenschap) of the Centre for Research on Brussels. As an external member of this Community the opportunity was taken for the Brussels delegation to assess with Georges Lüdi future orientations in comparative research of interest to both Basel and Brussels.

The Hong Kong Polytechnic University, as hosts of the above meeting, provided an excellent opportunity for the members of the Brussels delegation to confront their research with the complexities of Asian societies undergoing similar processes of language management. The venue and the participants from three continents enabled those present to focus their own research in sharper terms than in gatherings where shared cultural and historical perspectives can be taken for granted. The volume of papers to be jointly produced by the VUBPRESS and an Asian publisher will give some permanency to the insights gained on the workings of plurilingual hubs in the new millennium.

De auteurs
Les auteurs
The authors

Hugo Baetens Beardsmore doceert Engelse Taalkunde, Tweetaligheid en Taalsociologie aan de VUB en de ULB. Hij is voorzitter van de Koninklijke Academie voor Overzeese Wetenschappen en treedt op als raadgever inzake taalplanning en meertalige onderwijsvraagstukken bij de minister van Onderwijs van Brunei Darussalam. Hij is auteur van *Le Français régional de Bruxelles* (1971) en met Els Witte coredacteur van *The interdisciplinary Study of Urban Bilingualism in Brussels* (1993).

Deborah De Bleyser behaalde haar licentiaatsdiploma Germaanse Talen aan de Katholieke Universiteit van Leuven. Ze is lid van het VUB-Centrum voor Linguïstiek en werkt momenteel aan een project rond taalvaardigheid en attitudes in Nederlandstalige secundaire scholen in Brussel.

Philippe De Bruycker is Doctor in de Rechten en directeur van het Centre de droit public van de ULB. Hij publiceerde eerder over de Brusselse instellingen en over de plaats van de gemeenten en provincies in het gefederaliseerde België.

Stefan De Corte is wetenschappelijk medewerker bij de vakgroep Sociale Geografie en is verbonden aan het Geografisch Instituut van de Vrije Universiteit Brussel.

Barbara De Groot studeerde Germaanse Talen en bereidt momenteel een proefschrift voor over meertalig onderwijs in Brussel.

Walter De Lannoy is hoogleraar Sociale Geografie aan de Vrije Universiteit Brussel en is verbonden aan het Geografisch Instituut van de Vrije Universiteit Brussel.

Leen Depré studeerde af als licentiaat Communicatiewetenschappen (VUB) met een licentieverhandeling over de faciliteitenproblematiek. Zij zit momenteel in de eerste licentie rechten (VUB).

Helder De Schutter is licentiaat in de Germaanse Filologie. Hij maakte een eindverhandeling over de taalpolitieke situatie in het Nederlandstalig onderwijs in Brussel (2000). Momenteel studeert hij Wijsbegeerte en Antropologie aan de KUL.

Anja Detant is assistente aan het departement Communicatiewetenschappen van de VUB. Haar wetenschappelijke interesse gaat vooral uit naar het maatschappelijk debat over culturele diversiteit in de samenleving. De positie van etnisch-culturele minderheden en de vorming van identitaire discours vormen het zwaartepunt van haar huidige onderzoeksactiviteiten. Als wetenschappelijk medewerker aan het Centrum voor de Interdisciplinaire Studie van Brussel publiceerde ze eerder over de toepassing van de taalwetgeving in Brussel en de 19 gemeenten.

Sera De Vriendt is hoogleraar-emeritus in de Nederlandse Taalkunde (VUB en ULB). Hij schrijft een monografie over de morfologie van het Brussels Vlaams.

Ann-Sofie D'hondt studeerde Germaanse Talen aan de VUB. Ze is momenteel werkzaam aan deze instelling als aspirant van het FWO-Vlaanderen en bereidt een doctoraal proefschrift voor over het gebruik van het Nederlands in Brussel. Daarnaast heeft ze reeds onderzoek verricht naar de talenproblematiek in de Brusselse Nederlandstalige scholen.

Jan Fransen is historicus en momenteel als wetenschappelijk medewerker verbonden aan het Centrum voor de Interdisciplinaire Studie van Brussel. Hij bereidt in dat kader een proefschrift voor over nationale feestdagen en natievorming in Brussel.

Jalal Hassani studeerde Engelse Taalkunde en Literatuur aan de University of Mohamed I in Oujada (Marokko) en volgde een opleiding linguïstiek aan The Institute of Linguistics (UCL). Hij rondt momenteel een doctoraal proefschrift af aan de VUB over 'Language Loss in Moroccan Arabic and Berber in relation to social network theory among Moroccan immigrants in Brussels'.

Alex Housen studeerde Germaanse Filologie aan de VUB en vervolgens Applied Linguistics aan de University of California, Los Angeles (UCLA). In 1995 behaalde hij een doctoraat in de Germaanse Talen aan de Vrije Universiteit Brussel. Sinds 1996 is hij als Postdoctoraal Onderzoeker bij

het FWO-Vlaanderen verbonden aan de vakgroep Germaanse Talen en het Centrum voor Linguïstiek van de VUB, waar hij onderzoek verricht naar de linguïstische, psycholinguïstische en sociaal-psychologische aspecten van tweetaligheid, tweetalig onderwijs, taalverwerving en vreemde-tweedetaalonderwijs.

Rudi Janssens is als doctor in de Sociologie verbonden aan het Centrum voor de Interdisciplinaire Studie van Brussel (VUB). Hij werkte er eerder aan het Centrum voor Statistiek en Operationeel Onderzoek en aan het Centrum voor Vrouwenstudies. Hij publiceerde in binnen- en buitenlandse tijdschriften en boeken over sociometrie, integratie van islamitische migrantenvrouwen, het genderprobleem in het onderwijs en het multilinguïstische en multiculturele karakter van Brussel.

Ann Mares is licentiaat Geschiedenis en wetenschappelijk medewerker aan het Centrum voor de Interdisciplinaire Studie van Brussel (VUB). Zij werkt momenteel aan een FWO-onderzoeksproject over Vlaamse politieke bewegingen in Brussel. Eerder publiceerde zij over de politiek-electorale situatie van de Brusselse Vlamingen en over de gemeenteraadsverkiezingen in België.

Laurence Mettewie studeerde Germaanse Talen aan de ULB en is momenteel lid van het Centrum voor Linguïstiek-VUB. In het kader van een project rond taalvaardigheid en attitudes in Nederlandstalige secundaire scholen in Brussel, werkt ze aan een doctoraat over taalattitudes van Franstalige en Nederlandstalige leerders van de tweede landstaal.

Michel Pierrard is doctor in de Romaanse Taalkunde en doceert Franse Taalkunde en Toegepaste Linguïstiek. Hij is voorzitter van het Interfacultair departement voor Lerarenopleiding van de VUB. Hij publiceert over de Franse taalkunde, de toegepaste linguïstiek, de vakdidactiek Frans en de lerarenopleiding.

Joanne Poirier is lid van de Balie van Québec en als onderzoeker verbonden aan het Centre de droit public van de ULB en aan de Vakgroep Politieke Wetenschappen van de VUB. Zij werkt aan een doctoraat aan de Universiteit van Cambridge.

Peter Scholliers is momenteel als hoofddocent verbonden aan de vakgroepen Geschiedenis en Economisch Denken & Economische en Sociale Geschiedenis van de VUB. Hij publiceerde eerder over de levensstandaard in Europa in de negentiende en twintigste eeuw, met bijzondere belangstelling voor arbeid, lonen, levensduurte, voeding, materiële cultuur, industriële archeologie en historiografie.

Michèle Taymans is econoom en als onderzoekster verbonden aan het Centre d'Etudes Régionales Bruxelloises van de Facultés universitaires Saint-Louis.

Piet Van de Craen is als hoogleraar verbonden aan de vakgroep Germaanse talen (VUB). Zijn onderzoeksterrein is meertalig onderwijs. Hij is tevens stichtend lid van de European Language Council.

Harry Van Velthoven is hoogleraar Hedendaagse Geschiedenis aan de Hogeschool Gent, departement Handelswetenschappen en Bestuurskunde. Hij is lid van het Centrum voor de Interdisciplinaire Studie van Brussel (VUB).

Myriam Verkouter is licentiate in de Communicatiewetenschappen. Als wetenschappelijk medewerkster aan het Centrum voor de Interdisciplinaire Studie van Brussel (VUB) publiceerde ze over het mediadiscours tijdens verkiezingen, het Nederlandstalige secundair onderwijs in Brussel en over de taalwetgeving in de gezondheidszorg.

Els Witte is gewoon hoogleraar Geschiedenis aan de VUB. Zij is de auteur van handboeken als *Politieke geschiedenis van België* en tal van andere werken en bijdragen over het Belgische politieke bestel in de negentiende twintigste eeuw. Als directeur van het Centrum voor de Interdisciplinaire Studie van Brussel, publiceerde ze ook over de taalproblematiek in België. Zij is lid van de Koninklijke Academie en voormalig rector van de VUB.